

5821

9(97.925)

R-84

258

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔ

ՀԱՏՈՐԱ.

ԿԱՐԻՆ ԶԱՂԱՔԸ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈԲ Ժ. Վ. ՔՕՍԵԱՆ
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

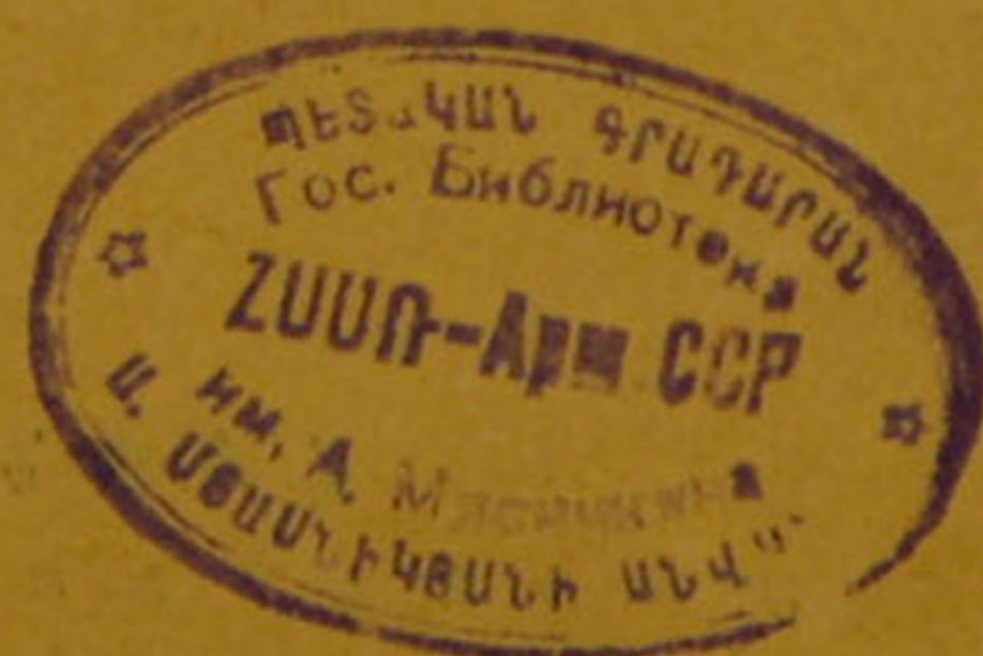
27 ՊԱՏԿԵՐՈՎ

16

ՎԻԵՆՆԱ

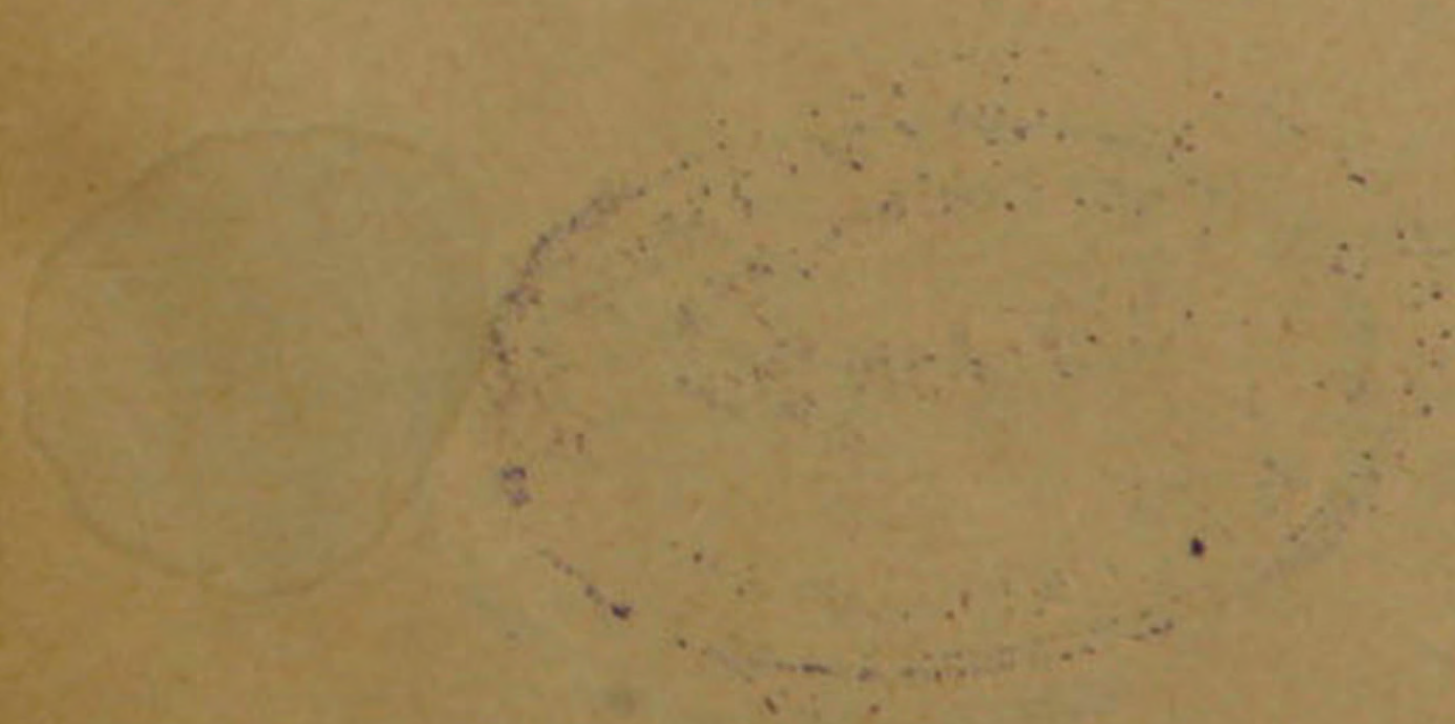
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

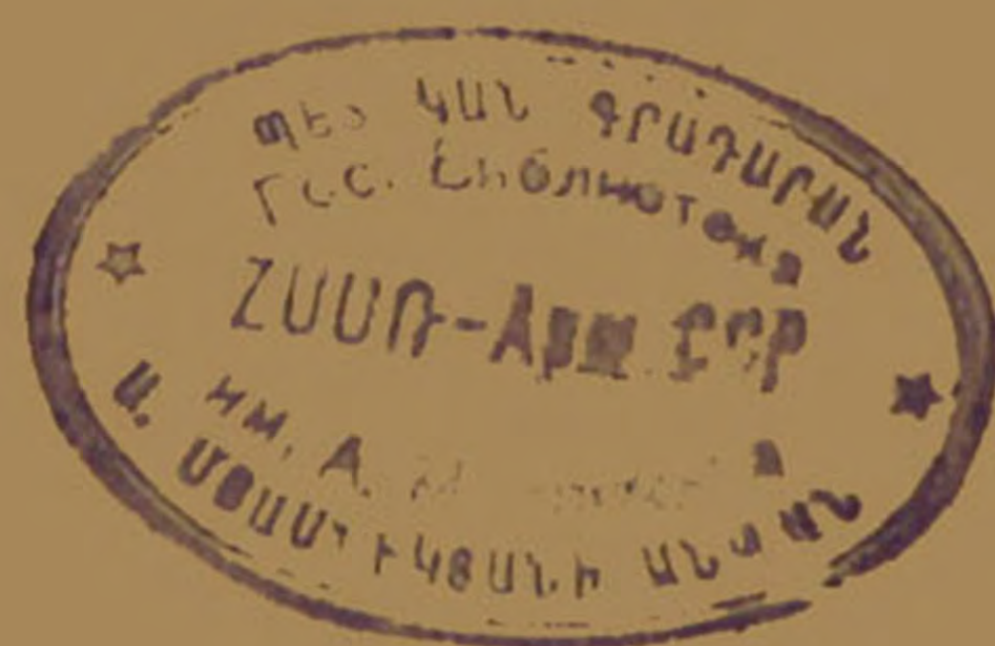
1925

RUPOZUB

16

3(97.925)

4-84

Բ Ե Ր Չ Ր Հ Ե Յ Բ

Հ Ա Տ Ո Ր Ա.

Կ Ա Ր Ի Ն Ք Ա Ղ Ա Ք Ը

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԵՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈԲ Ժ. Վ. ՔՕՍԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

27 ՊԱՏԿԵՐՈՎ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ. Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ. Ա Ր Ա Ն

1925

6978

32509-ссл.

2004

21747-608

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Մինչ 1909 տարւոյ Հոկտեմբերի վերջերը մեկնած էինք Զմիռնիս քաղաքէն եւ ծովերն ու լեռները կտրելով անցնելով եկած էինք Կարին, նոր ասպարեզի վր մէջ գործելո՞ւ եւ մանկոռոյն կրթութեամբքը գրադելո՞ւ, այդ գործոյն հետ միանգամայն Ազգիս ժառանգութիւն վր մատուցանելո՞ւ բաղձանքով եւ կրկին անպատասխներէ դրդեալ՝ ձեռնարկեցինք Բարձր Հայոց Կարնոյ քաղաքին եւ իւր շրջակայ Գիւղօրեից վրայ կատարել հետազօտութիւն վր եւ ստեղծ ի գիր այն ամէն բան, որոնք կրնային հետաքրքրական եւ օգտակար ըլլալ Ազգիս եւ բանասիրաց:

Մեր ստաջին անպատասխն էր՝ հնութեան պատկանող՝ մոռացութեան մէջ թաղուած հայութեան յիշատակը պատկերացնել ներկայ սերնդոց. իսկ երկրորդ անպատասխն էր ներկան ուսումնասիրելով՝ թողո՞ւ զայն իբր անմոռաց յիշատակ յաջորդ սերնդոց, ապագայ տարիներո՞ւ դարելո՞ւ:

Մեր ստաջին անպատասխին հասնելո՞ւ համար, որչափ որ կրցանք գտնել, թերթեցինք պրպտեցինք՝ տեղոյս անատմամբ Օտար եւ Ազգային հեղինակներո՞ւ հնախոյզ անձանց գրութիւնները: Հոս հոն գտնուած հին ձեռագրաց յիշատակարաններն աչքէ անցընելով, քաղեցինք մեր անպատասխն ժառանգող տողերը: Առաջնորդարաններո՞ւ դիւանատանց մէջ պահուած հին գրութիւնները որոնելով, ընդօրինակեցինք կարեւորները, եւ վերջապէս

հնոթեան պատկանող քարերո՞ւ քանդակեալ տաճանագրոթիւնները՝ որչափ որ գտանք՝ նոյնոթեամբ օրինակեցինք: Այս միջոցներով եւ մեր տկար գրչով Հին Կարնոյ քաղաքին եւ ժողովրդեան վրայ գաղափար մը տալ՝ անցեալը պատկերացընել ներկայ սերնդոց ջանացինք:

Իսկ մեր երկրորդ նպատակին համար, տոհմային սովորոթեանց ձգբխտ գաղափար մը կազմելո՞ւ դիտաւորոթեամբ, դիմեցինք աշեւոր տաճանց. ներկայ սպրոդ ժողովրդեան քարքն ու վարքը դիտելով ուսումնասիրեցինք. կրթական հաստատոթիւնները հետազօտելով, մէկ խօսքով՝ ինչ որ կը պատկանէր ներկայ տոհմին եւ հայոթեան, գրի առնող փոթացինք:

Կարնոյ քաղաքն եւ Հայոթիւնը այսպէս ուսումնասիրելէ յետոյ, կը մնար տակաւին իւր առաջակողմը տարածուած ընդարձակ դաշտագետնոյն վրայ գտնուած քազմաթիւ գիւղերն, որոնց վրայ ակնարկ մը նետել կարեւոր էր՝ երկասիրոթեանս ամբողջոթեան համար: Ուստի մերթ հետիոտն, մերթ ձիով, ամէն դժուարոթիւն առ ոտն կոխելով, շրջեցանք գրեթէ քսանոռիկ հայաքնակ գիւղերն եւ վայրերը, քննելով հետազօտելով նոյն տեղերո՞ւ հայ գիւղացւոյն քարքն ու սովորոթիւնը, եկեղեցիները՝ վարժարանները՝ ուխտատեղիները՝ վանքերը, խաչերն ու խաչքարերը, ջափելով գծելով եկեղեցեաց յատակագիծերը եւ յիշատակաց արժանի խաչքարերը, հանելով նսեւ ոմանց շուսանկարները:

Ուրախ էի երբ կը տեսնէի նպատակիս կատարոթմը. կը մնար աւելի հետո՞ւն գտնուող քանի մը գիւղեր, կը մնար Թորթոռմի կողմերը: Այդ կողմերն ալ շրջելո՞ւ համար 1914 տարւոյ հանգստեան օրերո՞ւն անձկոթեամբ ապաստած միջոցիս, ո՞հ տհա քախտը, այո՛ սեւ քախտը՝ քաւ է... ըսաւ՝ այդչափ, այլ եւս գրիչդ վար դիր: Համաշխարհային պատերազմի տաճագանգն ո՛չ միայն տար-

գէլք եղաւ քաղաքէն դուրս հեռոտն շրջելոս, այլ եւ մինչեւ ցայն օր երեք չորս տարուան մէջ թղթի վրայ առածներս խնամով պահելոս՝ ծածկելոս, երիցս տեղէ տեղ փոխադրելով՝ գետնի տակ թաղելոս՝ մոռածութեանց մէջ ձգեց:

Յաջորդ տարին, 1915 ի Հայ ժողովրդեան տարագրութեան սեւ տարին, երբ մենք ալ Վիեննայի Միաբաններու առիպոռեցանք թողուլ Կարին քաղաքը Նոյ. 21ին, այս գրութիւնները խոզարկիչ ձեռքերէ եւ աչքերէ ազատելոս՝ անկորոտաւ մինչեւ Կ. Պոլիս հասցընելոս համար, իրարոս կպցնելով՝ խաւաքարտի վերածելով, յաջողեցանք մեզ հետ բերել Կ. Պոլիս:

Ըստ այսմ երկասիրութեանս տողերը եւ էջերը կը պատմեն կը պատկերացընեն Կարին քաղաքը եւ Հայոթիւնը իւր ամեն տեսակետով մինչեւ 1914 Օգոստ.:

Այո՛, մեր ձեռնարկութեան դրդիչն եղող՝ վերոյիշեալ կրկին նպատակներս դիմաւորողներ չմնացին. հետագոտութեանս ատարկայ նիւթ ըրած ժողովուրդը ցրոռեցաւ, մեռաւ, անհետացաւ, յիշատակները ջնջոռեցան, սակայն անոնց եւ իրենց նախնեաց յիշատակը պիտի մնայ անջինջ երկասիրութեանս էջերոս մէջ. եւ կը յոռամ որ օր մը հայ բանասէր գրասէր անձինք հաճ աչքով պիտի դիմաւորեն երկասիրութիւնս եւ այս պիտի ըլլայ մի միայն մեր ջանից եւ աշխատանաց փարձքը:

Կ. Պոլիս, 15 Յուլիս 1920:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Յ Ա Ն Կ

	Էջ
Յառաջաբան	Է
1. Կարնոյ աշխարհագրական դիրքը, սահմաններն ու լեռները	1
2. Հնագոյն Կարին եւ անոր հնութիւնները	7
3. Կարնոյ ծագումը, քաղաքական պատմականը եւ իւր ունեցած կարեւոր դիրքը	22
4. Նորագոյն Կարին. մզկիթներ, խաներ, շուկաներ, տուներ, քնակչութիւն	38
5. Կարնոյ գետնաշարժերն ու այլ թշուառութիւնք	52
6. Հայք ի Կարին	75
7. Հայ քնակչութիւն Կարնոյ եւ գաղթականութիւն	85
8. Գաղթականութիւնք	91
9. Առաջնորդներ եւ Բահանաներ	102
10. Եկեղեցի Ս. Աստուածածնայ. իւր այժմեան վիճակը, արձանագրու- թիւններ եւ յիշատակարաններ	149
11. Հնագոյն եկեղեցւոյ վայրեր, նորագոյնը, եկեղեցւոյս շինութիւնը	163
12. Տաճար Միաքան Ս. Աստուածածնայ. շէնքը, արձանագրութիւններ, յիշատակարաններ	173
13. Շիրիմներ, նահատակի գերեզմաններ	182
14. Բաղտասար նահատակի պատմութիւնը	184
15. Գերեզմանատուն փոքր	189
16. Խաչատուր Պաստրմաճեանի կենսագրութիւնից	193
17. Կրթական հաստատութիւններ. Ուսուցիչներ	197
18. Սանասարեան վարժարան	225
19. Մկրտիչ Սանասարեանի կեանքը	233
20. Վարժարաններ	238
21. Գրականութիւն, թերթեր	248
22. Գերեզմանատուն, շիրիմներու յիշատակագրութիւններ	267
23. Չմեռնային եղանակ	326
24. Կաթուղիկէ Հայք	409
25. Զրիստոնեայ օտարազգի հասարակութիւնք	490

Բ Ա Ր Չ Ր Հ Ա Յ Ք

Կ Ա Ր Ի Ն

1. Կարևոր աշխարհագրական դիրքը, սահմաններն ու լեռները:

Կարին Բարձր Հայոց գլխավոր քաղաքը՝ շինուած է համանուն գաւառին ընդարձակ եւ բարձրադիր դաշտին արեւելեան հարաւ կողմը. եթէ պատմութեան մէջ բարձր դիրք մը ստացած է այս գաւառը, նիւթապէս ալ «Բարձր» անուան արժանի է, քանի որ իբր 1900 մետր բարձր է: Կարին կ'իյնայ աշխարհագրօրէն այն տեղն՝ ուր լայնութեան Հ. $39^{\circ} 55' 16''$, եւ երկայնութեան Ա. $38^{\circ} 58' 8''$ աստիճաններն զիրար կը կտրեն: Կարնոյ հիւսիսային կողմը բռնած է լայնածաւալ դաշտ մը, որուն մէջտեղէն՝ արեւելքէն արեւմուտք կ'անցնի Նփրատ գետին մէկ ճիւղը՝ «Սեւ ջուր», կոչուած, որ մեծ դաշտը ճեղքելով յառաջ կը խաղայ հանդարտիկ եւ երթալով կ'աճի, որով եւ Նփրատ անունը կը ժառանգէ: Արեւելեան կողմն ունի «Սուրբ Նշան», ըսուած մեծ բլուրն, որուն ստորոտէն իսկ կը սկսին քաղքին շէնքերը: Ս. Նշանին կից է Ուղտապարանոց լեռնակն՝ անուանեալ «Տէվէ Պօյուն», որուն վրայէն կ'անցնի Բասենի կամ մանաւանդ Պարսկաստան երթալու ճամբան: Արեւմտեան կողմը կը տարածուի մասամբ տափարակ դաշտին մէկ մասը եւ մասամբ ալ Բիւրակնեան

լերանց հրուանդաններուն շարքը. այս կողմն են՝ քաղաքին աւելի մօտ՝ «Բիրամիտլիք», անուանեալ բլրակները: Իսկ Կարնոյ հարաւային կողմն երկնածայր բարձրացած են Բիւրակնեան լեռները, որոնց առաջակողմը գտնուող լեռնակները հետիոտն ժամ մը միայն հեռու են քաղաքէն: Բիւրակնեան լերանց գագաթները միշտ անկորուստ կը պահեն սպիտակ ծիւնն ամառուան տաք եղանակին մէջ անգամ:

Կարին քաղաքն եւ անոր առաջակողմը տարածուած դաշտը շրջապատած են բարձր ու ցած լեռներ, որոնց մէջ երեւելիներն են Բիւրակնեայ՝ Պին Կէօլի (տճկ. ١٥٠٠) միագօտի լեռները 3752 մետր¹ բարձր ծովու մակերեւոյթէն: Այս լեռներն աշխարհիս ամենամեծ եւ ջրաքաշի լեռներէն մին են եւ իրենց ջրերու ականց շատութենէն ալ կոչուեր են «Բիւրակն»։ Ասոնք անուշահամ, յատակ եւ պաղ ջուր կը մատուակեն քաղքին բնակչաց. ամբարանոց մ'են արդարեւ ջրերու, ուսկից արուեստական ճամբաներով եւ խողովակներով կու գան քաղաքը եւ բաժնուելով գրեթէ ամէն փողոց ականակիտ աղբիւր կ'ըլլան ու կը վազեն: Այս լեռները խիստ զուարճալի են, մանաւանդ գարնան ժամանակ. անուշահոտ, գոյնզգոյն հազար ու մէկ ծաղիկներ կը զարդարեն նոր ծլած դալարիքը եւ հաճելի տեսք մը կ'ընծայեն: Սոյն լերանց մէջ կը գտնուին նաեւ վայրի կենդանիներ, ինչպէս գայլ, արջ, սողուէս, նապաստակ, եղնիկ: Իրենց կերպարանաց վրայ շատ տեղ յայտնի կը ցուցնեն մարած ու անցած հրաբուխներու նշաններ:

Բիւրակնեան լերանց մաս կը կազմեն՝ մասնաւոր անուամբ՝ Կարնոյ հետեւեալ հինգ լեռները:

Գոհանում լեռ՝ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ՝ քաղքին հարաւային կողմը՝ գաւառին բարձր լեռներէն մէկն է. ունի բազմաթիւ ջրոյ աղբիւր. յատկապէս այս լերան ջրերն են որ

¹ M. Vivien de Saint-Martin, T. I, էջ 214. Կըսէ լեռանս համար. „Le Bingheul Dâgh, au sud d'Erzeroum, est élevé 3752 m. au-dessus de la mer“.

խողովակներով բերուած են քաղաք: Այս լերան Գոհանամ ըստելուն պատճառն աւանդութեամբ կը պատմուի այսպէս. «Երբ ջրհեղեղի ժամանակ, ջուրերը քաշուելու՝ ցամքելու մօտ են եղեր, Նոյեան տապանը ջրերու վրայ ծփած ատեն յանկարծ կը քսուի կը դաչի այս լերան գագաթան, Նոյ կը զգայ թէ այլ եւս ջուրերը ցամքելու մօտ են. գոհութեամբ փառք կու տայ Աստուծոյ»¹ որմէ մնացած է լերանս անունն ալ մինչեւ ցայսօր «Գոհանամ լեռ»²:

Դառապոյնի շէն: Բաղքէն մէկ ժամ հեռի, Գոհանամ լերան կից եւ անոր արեւելեան կողմը. ուղտի պարանոցի ձեւ ունենալուն՝ կոչուած է «Տէվէ պօյունի»: Տէվէ — Պօյունի լեռս Կարնոյ քաղաքին պատմական վայրերէն մին եղած է. շատ հին դարերու մէջ Բսենոփոնի առաջնորդութեամբ յոյներն անցած են այս տեղէն (էջ 24). վերջին դարերուս մէջ Ռուսական արշաւանաց, ճակատամարտերու գլխաւոր կենդրոնն եղած է:

✓ Փաշան Թեօքէն շէն: Գոհանամ լերան կից եւ անոր արեւմտեան կողմը, որուն առապար ու ծիգ բարձրութիւնը՝ ծիուն համեօր (փալանը) վրայէն ձգել կու տայ: Ասոր ծորերէն ու ծործորներէն բխած ջուրերուն մէկ մասը խողովակներով քաղաք բերուած է, իսկ մէկ մասն ալ մեծ առուակ մը կազմելով կ'անցնի քաղաքին Չայդարա անուն թաղին մէջէն, եւ ճամբան շատ մը ջրաղացներ դարձնելէ եւ արտեր ու մարգագետիններ ոռոգելէ յետոյ, Կան գիւղի մօտերը կը խստնուի Սեւ ջուրին հետ: Այս լերան ստորոտը՝ ծորի մը մէջ՝ քազմաթիւ ջրաղացներու աւերակներ կը տեսնուին. որոնց համար աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ այրի կնոջ մը սեպհական

¹ Սոյն աւանդութիւնը կը յիշէ Նաեւ Մ. Կ. Մ'ի րախոքեան իւր «Նկարագրական ուղեւորութիւն ի Հայաստան Գաւառս» երկասիրութեան մէջ: Կ. Պոլիս 1885, Գ. Մասն, էջ 137:

² Սոյն լերան «Հաւատամք» ըսած է փոխանակ Գոհանամը ըսելու, Ա - ԴՕ իւր «Վանի Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթները» գրքին մէջ: Երեւան 1912, էջ 160:

քառասուն ջրաղացներն են եղած ժամանակին եւ որոնց ջուրը
Թէքմանայ կողմէն կու գայ եղեր: Թէքմանայ տիրող քիւրտ
Պէյ մը կ'առաջարկէ այդ այրւոյն իւր կիներն ըլլալ եւ պա-
տասխան կ'առնու թէ քառասուն ժրաջան եւ հնազանդ զա-
ւակներ ունիմ, ամուսնութիւնն ասկէ աւելին պիտի պար-
գեւէ ինծի: Պէյը այս պատասխանին վրայ ոիս կը պահէ եւ
իւր ոչխարաց բուրդը խուզելով՝ քարերու փաթթած ջուրին
նեղ անցքերուն կողմը կը գոցէ եւ այդպէս ջրոյ ընթացքը կը
փոխէ դէպ ի կէզ գիւղը, անջուր եւ աւերակ թողլով քառա-
սուն ջրաղացները: Այս ջրոյ վայրերը կը կոչուին այժմ՝
“Գրրգ տէյիրմէն”, եւ ամառնային օդափոխութեան հաճոյա-
կան տեղ մ'է:

Էյեքլի լեռ: Փալանթէօքէնի կից, բայց անկէ հաճոյա-
տեսիլ ձորով մը բաժնուած աս ալ նախորդներուն չափ բարձր
է. գագաթը թամբի ձեւ ունենալուն Էյէրլի կոչուած է:

Ղարա դայեայ լեռ, որ Թէքէտէրէսի ալ կը կոչուի, կից
Էյէրլի լեռան եւ անոր արեւմտեան — հարաւ կողմը, քաղ-
քէն հինգ ժամ հեռի. ասկէ կ'երթայ Սուրբ Կարապետի ճամ-
բան. լեռս ալ հրաբխային սեւ ապառաժ քարերով լի ըլլալուն՝
կոչուած է Ղարա Ղայեայ:

Քիրեմիտլի լեռ: Քաղաքին արեւմտեան — հարաւ
կողմը, վերոյիշեալ լեռանց առաջակողմը ցած լեռնակ մը,
մէկ ժամ հեռի քաղաքէն. որուն վրայ շինուած են հողաբլուր
ամրոցներ:

Մարխամի լեռ: Մէյրամ տաղը, քաղաքին արեւմտեան
կողմը, տասը ժամ հեռաւորութեամբ, Շողանու ձորը ըստւած
տեղը: Այս լեռան գագաթը գերեզման մը կայ “Մէյրամ
մէզարը”, անուամբ, որուն քովէն առատաբուղիս ակ մը կը
բղխի պաղ ջրոյ: Գերեզմանն ալ ուխտատեղի մ'եղած է
մերձակայ գիւղօրէից բնակչաց:

Սիւաշի դայեայ լեռ: Քաղաքին արեւմտեան կողմը,
տասնութէկ ժամ հեռաւորութեամբ, Սէրչէմ անուանեալ

ծորին քով: Սեպացեալ բարձրութեան վրայ ժայռերու ճեղքերուն մէջ վայրի մեղուները իրենց բոյնը կը շինեն, որոնց պատրաստած առատ մեղրը՝ ամրան արելու ջերմութենէն հալելով վար կը ծորէ, կ'ըսուի:

Շեղջիկ լեռ: Կարնոյ արեւմտեան — հիւսիս կողմը, ինը ժամ հեռի, ձեւաւոր եւ գեղեցկադիր լեռ մ'է: Այս լեռը իր գլուխը բացուած բերանէն կը կարծուի՝ յանյիշատակ ժամանակս՝ հրաբուխ եղած ըլլալ. ստորոտէն կը բղխի ախորժահամ առատ ջրոյ ակ մը:

Ասլան դայեայ լեռ: Կարնոյ հիւսիսային կողմը. Սպիրու ճամբուն վրայ, տասն ժամ հեռի, մեծամեծ ապառաժներով զարդարուած լեռ մ'է:

✓ Խաչափայտի լեռ: Տաճկ. կ'ըսեն Տուվլի տաղ, Կարնոյ հիւսիսային կողմը վեց ժամու հեռաւորութեամբ. այս լեռան վրայէն կը բղխի սառնորակ ջրի մեծ եւ առատ ակ մը, որ ոլորուն եւ խոխոջածայն ընթացքով Կարնոյ դաշտը կ'իջնէ, եւ Եփրատի մէկ ճիւղը կը կազմէ. տաճիկները՝ «Տուվլի սուլի», կը կոչեն, իսկ հայերը «խաչափայտի ջուր»: Այս լեռան համար տեղական աւանդութիւնը կը պատմէ թէ Յունաց Հերակլ կայսրն երբ Քրիստոսի խաչափայտին մասերը Պարսից ձեռքէն առնելով այս կողմերը բերաւ եւ երբ ստիպուեցան թշնամեաց արշաւանքին դէմ դնել նորէն խաչափայտի մասերը այս լեռան վրան պահեց եւ յաղթութեամբ դառնալուն՝ պահած մասերը տեղէն հանելուն պէս, հրաշիւք այս ջուրը բղխեր է, որմէ առած է լեռս իւր անունը: Աւանդութիւն մըն է սա, որուն յիշատակութիւնը պատմութեան մէջ չենք գտներ: Վարդապետի տօնին երկրորդ կիրակին տեղացիք խաչափայտի կիրակի կ'անուանեն: Շրջակայ գիւղորէից բնակիչներն ու նաեւ քաղաքացիք խմբովին կ'ելլեն լեռանս վրայ ուխտի, տաճիկներն անգամ կ'ընկերանան անոնց եւ երկու երեք օր քացօթեայ կ'անցընեն լեռանս վրայ:

• Օձոռտ կամ Երջան տաղը: Քաղաքին հիւսիսային

կողմը եւ եօթը ժամ հեռի. Արծաթի գիւղին կոնակը քար-
ծրացած. թերեւս լերան վրայ շատ օձ գտնուելուն համար
կոչուած ըլլայ օձուտ կամ՝ Երլան տաղը:

- Բարոտոր: Խաչափայտ լերան մէկ մասն է. յանցե-
լումն համանուն եւ այժմ՝ քոլորովին աւերակ գիւղի մը կըո-
նակը. Կրիչք գիւղէն կէս ժամ հեռի:

- Զարդապազար: Լերանց շղթայ մը, որ կը տարածուի
քաղաքին արեւելեան հիւսիս կողմը:

- Զօպան տէտէ շէռ: Քաղաքին արեւելեան կողմը, երկու
ժամ հեռաւորութեամբ լերանս գլուխը պաղ ջրոյ աղբիւր մը
կայ, ուր կը դիմեն քաղաքէն եւ մանաւանդ շրջակայ գիւ-
ղերէն ջերմոտ հիւանդներ եւ կը լուացուին:

- Թօփ տաղ: Քաղաքին արեւելեան կողմը, կէս ժամ
հեռի, որ Օղլան վէրէն ալ կը կոչուի: Ասոր վրայ շի-
նուեցան 1869ին անառիկ ամրոցներ, քարաշէն ընդարձակ
զօրանոց մը՝ յանուն Սուլթան Ազիզ կայսեր, եւ զագաթէն
դէպ ի վար հողակոյտ ամրոցներու շարք մը: Թօփ տաղ լերան
վրայ, դէպի Բասենու ճամբան գացող կողմը կառուցուած է
ուրիշ ամրոց մ'ալ յանուն Սուլթան Մէճիտ կայսեր:

Սոքրք նշան շէռ: Թօփ տաղին կից, որուն զագաթը
փոքրիկ տնակ մը շինուած է մէջը գերեզման մը, ուր կը
դիմեն հայ ուխտաւորք: Սուրբ նշան լերան համար տեղական
աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Մեծն Ներսէս Կեսարիայէն դարձած
ատեն, այս կողմն ելած՝ եւ խաչքար մը օծեր ու հոն կանգ-
ներ է իբր պահապան քաղաքին: Կարնոյ յոյն հասարակու-
թիւնը Ապրիլ 23ին իրենց Սուրբ Գէորգի տօնին օրը՝ կ'ելլեն
հոս եւ եկեղեցական հանդէս կը կատարեն. այդ օրը ծուռ
կիրակի կը կոչեն:

Կարնոյ աշխարհագրական դրից վրայ այս համառօտ
տեղեկութիւնը քաւ համարելով, կ'անցնինք բուն քաղաքին
վրայ ակնարկ մը նետել:

2. Հնագոյն Կարին եւ ասոր ճնոթիւնները:

Հեռուէն հեռուստ Կարնոյ վրայ ականարկ մը նետելով՝ ուրիշ բան չենք տեսներ, եթէ ոչ բլրակի մը բարձանց վրայ բարձրացած մեծաշէն բերդ մը եւ ասոր ոտից ներքեւ եւ շուրջը լայնանիստ քաղաքին շէնքերը, բազմաթիւ մինարէներով: Սակայն երբ քաղաքին մէջ եւ գլխաւորաբար սոյն բերդին մօտերն եւ շուրջը շրջան մ'ընելով՝ աջ ու ձախ քննական ականարկ մը նետենք, հետեւեալ եզրակացութեան կը յանգինք: Կարին քաղաքը գլխաւորաբար երկու դարագլուխ ունեցած է, եւ ըստ այսմ՝ շինութեան տեսակէտով կրնանք երկու մասի բաժնել՝ Հին եւ Նոր Կարին: Հին Կարինը կը պարունակէ իւր մէջ՝ իւր հիմնարկութեան օրէն սկսեալ մինչեւ 433, եւ յետոյ ուրեմն մինչեւ 1048 թուականը կառուցուած շէնքերը: Իսկ Նոր Կարինը այդ թուականէն սկսեալ մինչեւ ցայսօրս հետզհետէ ընդարձակուած մասը, երկու մասերն ի միասին խառնուած իրարու հետ կը կազմեն այժմեան Կարին քաղաքը: Հնագոյն Կարինը եղած է գլխաւորաբար այժմեան Բերդին շուրջը, ուր կը տեսնուին տակաւին հնութեան մնացորդները: Սոյն մասին կեդրոնն եղած է Բերդն, որ իւր նախնական վիճակը մասամբ կորսնցուցած է: Նախնական վիճակին վրայ գաղափար մը կազմելու համար՝ պէտք ենք դիմել աւանդութեան եւ մատենագրաց էջերուն, որոնք կրցած են ժամանակին գրել եւ թողուլ թղթի վրայ՝ ինչ որ ապա մեծ մասամբ անհետ եղած է: Բերդս ունեցած է յանցելումն կրկին պարիսպ՝ ներքին եւ արտաքին պարիսպ. կրկին

պարիսպներու մէջ տեղն եղած անջրպետն անհաւասար է, այս ինքն՝ տեղ տեղ լայն եւ տեղ տեղ նեղ, եւ ունեցած է բազմաթիւ աշտարակներ. ամբողջ շրջապատը եղած է գրեթէ երեք ժամէն աւելի: Արտաքին պարսպին շուրջը՝ 50—60 մետր հեռաւորութեամբ փորուած էին երկու մետր խոր փոսեր՝ քարահիւս որմերով, որոնց վրայ ձգուած էին տեղ տեղ քարաշէն կամուրջներ: Արտաքին պարիսպներուն վրայ շուրջանակի շինուած էին բազմաթիւ բրգաձեւ մարդաչափ աշտարակներ: Բերդս ունէր չորս դուռ՝ արտաքին պարիսպներուն վրայ՝ արեւելեան, արեւմտեան, հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը: Ըստ աւանդութեան սոյն պարսպին շուրջը տեղ տեղ կային խաչքարեր, մարդաձեւ, առիւծակերպ եւ արծուաքանդակ տապանաքարեր. եւ ամբողջ պարիսպները հիւսուած էին սրբատաշ քարերով: Սոյն արտաքին պարիսպը այժմ՝ կործանած է ամբողջովին, եւ չորս դռները անհետ եղած բոլորովին. մաս մը մարդկային ձեռաց անողորմ հարուածները անհետ ըրած են, մաս մըն ալ բնութեան հարուածները եւ աւելի՝ 1859 ին երկրաշարժը աւերած է: Սոյն կործանած արտաքին պարիսպներուն տեղը, ինչպէս նաեւ մինչեւ ներքին պարիսպները գտնուած անջրպետին վրայ, մանաւանդ այժմեան Աթմէյտանի կողմը, որ եւ յանցելումն «Հէսէր փէչէ», կամ «Հիսար պիչէ», անուանուած էր, շինուած են կրպակներ ու խաներ: Այսպէս հնագոյն հիմերու եւ տեղւոյ վրայ շինուած են նորագոյն շէնքեր. Բերդիս շուրջը կը տեսնուին այժմ՝ մեծ ու փոքր վաճառատեղիներ, տեղ տեղ ալ միայարկ եւ կրկնայարկ տուններ, մանաւանդ արեւմտեան կողմը: Ալիշան իւր տեղեկագրին մէջ հետեւեալ համառօտ էջերը կը գրէ Կարնոյ սոյն հնագոյն շինուածոց նկատմամբ, որոնցմէ ինչ ինչ մասեր կանգուն էին տակաւին Ալիշանի գրած տարիներու մէջ, մինչ այսօրս չեն տեսնուիր: «Ի մնացուածս հին շինուածոց քաղաքին՝ որ հարկ է թէ չէին սակաւք, այժմ՝ նշանաւորք են բերդն ստուարապարիսպ Գարա-

Գալէ կոչեցեալ, յոր անուն եւ քաղաքն Քալիգալէ¹ կոչէր յԱրաքացոց, եւ միջնաբերդն իջգալէ, յորում ապարանք կուսակալին եւ գինարան ճէպխանէ խորափոր քանտիւք, եւ աշտարակաւ թէփսի — մինարէ կոչելով: Պարիսպ միւս ածեալ է զբերդաւն, եւ մէջ երկոցուն զպարսպացն Հիսարպիչէն կոչեցեալ՝ դատարկ է, երկոքին ունին աշտարակաւ բրգունս՝ 62 ընդ ամէն, եւ չորք չորք դրունք պարսպացն, եւ խրամ խոր զբերդաւն. երեւին նշմարք եւ այլոյ խրամի հետագոյն զքաղաքաւան ածեալ, որոյ է շրջապատ իբր երեք ժամուր²»:

Ինչպէս յիշեցինք սոյն արտաքին պարիսպն ունէր չորս դուռ, որոնց Տաճիկք ժամանակաւ տուած էին շատ անուններ, այսպէս. Ա. Դուռը՝ որ կը հայէր դէպ ի արեւելք, «Թէ վրիգու», դուռ կ'ըսուէր, ըստ աւանդութեան եւ ըստ տեսողաց հաւատարիմ՝ վկայութեան՝ այս դրան երկու կողմը կան եղեր պատուհաններ, որոնց երկու կողմը քանդակուած էին երկ երկու մարդիկ, իրենց ձեռքը դէպ ի վեր բարձրացուցած: Բ. Դուռը դէպ ի արեւմուտք՝ «Երզնկայ» դուռ կը կոչուէր. ըստ աւանդութեան այս դրան ներքնակողմը, աշտարակներու կարգին մէջ կանգնուած էր կարմրագոյն քարէ մարդաչափ խաչ մը, որ կը կոչուէր «Կարմիր խաչ»: Միւլֆթի Ապտուրահման փաշան³ 1216 թուին տաճկաց (1797) Կարնոյ կուսակալ ըլլալով, երբ կը տեսնէ այդ խաչը, իսկոյն եղծել կու տայ խաչին ձեւը. 1859ի երկրաշարժին պատը կործանելով եղծեալ խաչքարն ալ վար կ'իյնայ, որուն վրայ անեղծ մնացած էին ստորին կողմը «Ոխ» տառերը:

¹ Իսկ ըստ Panekoucheի Գալի-Գալա է Հասան Զալէ. „Aujourd'hui Hassan-Cala ou Cali-Cala“, Tome V, էջ 212.

² Ալիշան, Հ. Ղ. Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ 1855, էջ 36:

³ Աւանդութեան պատմած սոյն փաշային անունն ու իւր պաշտօնավարութեան թուականը ծշտօրէն կը գտնենք Կարնոյ կուսակալաց ցանկին մէջ, այսպէս ۹ ماه ۱۳۱۶ هـ الحاج عبدالرحمن پاشا مفتی زاده الحاج ارضرومی طابتمت له վիճայէթ Էրզրում, տպ. Էրզրում ۱۳۱۸, էջ 218:

Գ. Դուռն դէպ ի հարաւ, “Նոր” դուռ, “Եւնի Գափու,”
 անուանուած էր: Դ. Դուռն որ կը հայէր դէպ ի հիւսիս
 “Կիւրճի,” դուռ կ’ըսուէր. այս դրան ներքին պարսպին քա-
 րաւորին վրայ քանդակուած էին մարդ մը ձիու վրայ՝ նիզակ
 ի ձեռին եւ երկու կողմը առիւծներ, հրեշտակի եւ կոյսի պատ-
 կերներ, քարձրաքանդակ. եւ եօթը քարերու վրայ հետեւեալ
 յունարէն արձանագրութիւնը.

1. Κύριε βοήθει τόν δούλόν σου Ρωμανόν
 τόν Δαλασίνον κε κατεπάγον τις ηβερίας.
2. ἡ πορτα θο υτιστου ἡχρυσῷ Κ Η Ι Η Β.

Տէր օգնեա ծառայի քո Ռոմանոսի Դաւաւհնոնի եւ
 կապետանի վրայ աշխարհի . . .

Սոյն արձանագրութենէն զատ կայ եղեր ուրիշ յունարէն
 արձանագրութիւն մ’եւս՝ նոյն ներքնապարսպին վրայ, զոր
 1846 թուականին Հ. Ներսէս Վ. Սարգիսեան օրինակած է,
 որ եւ այժմ՝ անհետ եղած է. ահա սոյն չօր գրութեան տող-
 երը¹.

“Իսկ հին արձանագիր յունարէն կայ ի վերայ Կիւրճի
 դրանն ներքնապարսպին մօտ եւ մեծատառ՝ յորմէ մասն
 անեղծ մնայ.

“Ω Θεέ . . . Κυριε	Աստուած . . . Տէր
Βοήθει τῷ	Օգնեա . . .
Δούλῳ τῷ	Ծառայի . . .
Εύκλε . . .	Եւկլէ . . .
Τό βουρ . . .	Վուր . . .
Μηγυ	(Ամիս?)
Ετει ζρ,,	Ի թուին 6500 .

¹ Սարգիսեան Հ. Ն. Տեղագրութիւնք ի փոքր եւ ի մեծ Հայս. Վենետիկ
 864, էջ 74:

Թուականդ արարչութեան 6500 որ ըստ Յունաց հաշուի է 992 ամ՝ Զրիստոսի»։ Սոյն դրան ձախ կողմը նոյն պարսպին վրայ գտնուած է նաեւ քառակուսի քար մը հայերէն մաշած արձանագրութեամբ։

ՅՄ ԱԾ ՈՂՈ..

ՄԷ ՍՏԵՓԱ

ՆՈՍԻ ԵՒ ՅՈԻ

ՍԵՓ...

Սոյն հայերէն արձանագրութեան համար, ինչպէս նաեւ պարսպին մէջ հոս հոն զետեղուած խաչքարերուն նկատմամբ Սարգիսեան կը կարծէ թէ գերեզմաններէ բերուած զետեղուած ըլլան հոն նորոգութեանց ժամանակ. կարծիք մըն է սա։ Սակայն աւելի հաւանական է կարծել թէ հայ ճարտարապետներու՝ պարսպ շինողներուն ձեռաց գործքերն էին ասոնք, որոնք իբր յիշատակ զետեղած էին որմերուն մէջ, զետեղած էին նախկին դարերու ժամանակ նորոգութեանց ատեն, որոնց տեղերը փոխուած, «խառն ի խուռն», հիւսուած էին յետոյ ուրեմն կրկին նորոգութեանց ատեն։ Տեղն է ըսել թէ ինչպէս Բերդիս կանգուն մնացած մասը, նմանապէս աւերած անհետ եղած պարիսպները շինուած էին հայ ճարտարապետներու, հայ գործաւորներու ձեռք։ Այս կը հաստատեն դարուս եւրոպացի հնախոյզներն, որոնք տեսած քննած են Անիի աւերակներու շինութեան կերպը եւ Հայաստանի այլ եւ այլ կողմերը գտնուած աւերակները. յար եւ նման գտած են նաեւ Կարնոյ հին շինութեանց ձեւն ու կերպը այդ աւերակներուն։

Յանցելումն կանգուն տեսնուած եւ այժմ ամբողջովին անհետ եղած սոյն պարիսպներուն ներքին կողմը կը բարձրանար բուն Բերդը, զոր Տաճիկք անուանած են «Ի չ Գ ա լ է», Միջնաբերդ կամ՝ Ներքնաբերդ։ Միջնաբերդ շինուած է սրբատաշ մոխրագոյն քարերով, ապստամբուտ բլուրի մը վրայ,

ինչպէս յայտնի կը տեսնուի, երբ Աթմէյտան ըսուած հրապարակի կողմէն ակնարկ մը նետենք վրան, մանաւանդ արեւելեան հիւսիսային կողմն ապառաժներն եղած են Բերդիս հիմունքը: Միջնաբերդս իւր քարծրութեան մէջ ունի ամուր պարիսպներ, թէպէտ չէ մնացած բոլորովին անաւեր իւր նախնական վիճակին մէջ, տեղ տեղ որմերէն ինկած թափած են քարեր, բայց իւր այս վիճակին մէջ ալ հոյակապ եւ հաստատուն է: Անցեալ դարու մէջ ունէր իւր քարձանց վրայ տասուերկու աշտարակ, որոնք 1859ի երկրաշարժի ատեն եւ անկէ ալ յառաջ կործանած են: Այժմ ունի միայն մէկ աշտարակ, որ Բերդին հարաւային անկեան վրայ քարծրացած է: Տեղացին կ'անուանէ այս աշտարակը «Թ է փ ս ի Մ ի ն ար է»: Աշտարակս շինուած է գլանաձեւ աղիւսակերտ. գագաթը տախտակամած յարկով, եւ դիտարանի ձեւով բաց շուրջանակի: Ներքուստ գագաթին մէջտեղը կը տեսնուին «ք ի ւ Ֆ ի», գրովք՝ արաքական հին տառերով զարդեր, եւ քիչ մը վարով բոլորակի միատող յիշատակագրութիւն մը, որ կը պատկանի Մուզաֆէր Պէկին՝ Ապիլ Գասիմայ թոռին, որ ԺԲ դարու մէջ քաղաքիս վրայ իբր իշխող կը յիշատակուի: Սոյն աշտարակին գագաթան ներքեւն ըստ աւանդութեան կար զարնող մեծ ժամացոյց մը, զոր Ռուսներն իրենց արշաւանքէն ետ դարձած ժամանակ (1830)՝ իրենց հետ տարած են: Սոյն աւանդութեան վկայ կը հանդիսանայ նաեւ տաճիկ «Սալնամէն», «Ս ա ա թ գ ու լ է ս ի», անուանելով այս աշտարակը (Սալնամէ, էջ 204): Աշտարակս հաւանակաբար Բերդին շինութեան ժամանակ չէ շինուած, այլ յետոյ ուրեմն Սելճուզներու քաղաքիս վրայ ունեցած իշխանութեան տարիները. իբր ապացոյց կրնանք աւանդութեան հաստատածը յառաջ բերել. Բերդս ունէր, ինչպէս յիշած ենք, բաց ի արտաքին պարիսպներու վրայ շինուած աշտարակներէն, Միջնաբերդիս վրայ ալ տասուերկու աշտարակ. այս աշտարակներն ամէնն ալ շինուած էին քարակոփ քարահիւս, մինչ

այս կանգուն մնացածն աղիւսակերտ է. ինչո՞ւ կը տարբերի
այս իր ընկերներէն եւ չի շինուիր անոնց նման քարահիւս.
այս տարբերութիւնը եւ իւր ոչ այնչափ հնազոյն կերպարանք
ունենալը՝ կասկած կու տան թէ “Թէ փսի Մինարէ,” կամ
“Սաաթ գուլէսի,” անուանեալ աշտարակս յետագայ
դարերու շինութիւն է: Աշտարակս հաւանակաքար եղած է
յանցելումն իբր վայր մը դիտելու քաղաքն ամբողջ, եւ հե-
ռուն ու շատ հեռուն իսկ: Միջնաբերդս այժմ՝ կը գործածուի
իբր զինարան. ասոր քարձանց վրայէն կը տեսնուի՝ հեռուէն
հեռու՝ տաճիկ մեծ օրերու առթիւ նետուած թնդանօթներու
կրակի փայլատակումն եւ կը լսուի անոնց դղրդուն գոռումը,
մինչ աշտարակին գագաթը տնկուած ծողին վրայ եւս կը
ծածանի մահկի եւ աստեղ դրօշակը:

Աւանդութիւնը կը պատմէ թէ Բերդիս մէջէն՝ գետնին
տակը փորուած երկու անցք կամ ճամբայ կան եղեր, մէկը
կը հանէ քաղաքին հարաւային կողմը գտնուած լերանց քով,
եւ միւսն ալ հիւսիսային կողմը դէպ ի դաշտն, քայց առ այժմ
մութ կը մնայ այս աւանդութիւնը. ոչ դուռ կը տեսնուի եւ
ոչ հետք. թերեւս ժամանակը, կամ եթէ պեղումներ տեղի
ունենան, լուսաւորի աւանդութեան պատմածը: Բերդիս մէջն
էր նաեւ “Էսքի Սարայ,” կոչուած պալատը, որ կը գոր-
ծածուէր 1878 թուականէն յառաջ իբր կուսակալներուն կա-
նանոց, զոր Ռուսները քանդեցին այդ թուականին եւ շէնքին
փայտերն իբր վառելիք գործածեցին:

Բերդս իւր կործանեալ արտաքին պարիսպներով՝ շի-
նուած կը համարուի 421—430 միջոցները, Փոքր Թէոդոս
կայսեր հրամանաւ եւ անոր արեւելեաց սպարապետին Անա-
տոլ զօրավարին ձեռամբ:

Զիֆթե Միւսարե: Միջնաբերդին արեւելեան եւ Թէվրի-
զու դրան հարաւային կողմը կը գտնուի ընդարձակ հոյակապ
շէնք մը՝ “Զիֆթէ Մինարէ,” անուն, հնութեան մնա-
ցորդներէն սիրուն զարդ մը: Շէնքիս գլխաւոր դուռը՝ որ կը

հայի դէպ ի հիւսիս, քարակոփ կամարաշէն գեղեցիկ քանդա-
կագործութեամբ քարօր դուռ մ'է կրկնափեղկ: Դրանս երկու
կողմը քարօրացած են շքեղաշէն երկու մինարէ կամ լաւ եւս
ըսելու համար՝ երկու աշտարակ, որոնց հոյակապ եւ քազմա-
րուեստ շինութեան վրայ սքանչացած են նոյն իսկ հնութեանց
հետախոյզ եւրոպացի ճանապարհորդներ: Դրան աջ ու ձախը՝
գետնէն դէպ ի վեր հինգ եւ աւելի կանգուն քարօր շինուած
են պատուանդանները կամ ստորին մասերը մոխրագոյն քա-
րերով, որոնք կը կազմեն միանգամայն շէնքին արտաքին
երեսին մէկ մասը. սոյն ստորին մասերուն վրայ դէպ ի վեր
քանդակուած են խորափոր եւ քարօրաքանդակ զանազան
զարդեր, ծաղիկներ, ոստերու ներքեւ բերանը բաց ծուկեր,
երկգլխեան արծուիի պատկերներ, որոնք թէպէտ չեն այնչափ
քարակ գործուած, բայց սիրուն են: Ասոնց վրայ կը քարօրա-
նան աշտարակները, որ իրենց ճարտարապետական արու-
եստի նրբութեամբն աւելի աչքի կը զարնեն. վերէն ի վար
շերտ շերտ լերդածեւ փայլուն կարմիր կանաչ աղիւսով շի-
նուած եւ մինչ արեգական ճառագայթները կողմնակի կ'իյ-
նան աշտարակներուս վրայ, գունազարդ շերտերը ապակեոյ
պէս կը շողշողան, մին միւսէն աւելի փայլունութեամբ:

Անցեալ դարու մէջ աջակողմեան աշտարակին վրայ կը
տեսնուէր սրածայր մաս մ'ալ եւ շանթածիզ ձող մը. ժամա-
նակին երկրաշարժները վար ձգած են այդ սրածայր մասը.
կ'երեւայ թէ յանցելումն երկուքին գագաթն ալ նոյն սրա-
ծայր ձեւն ունէր. ձախակողմեանին գլուխը աւելի յառաջ
կործանած է. այժմ երկուքին գագաթն ալ նոյն տափարակ
կամ ուղիղ ձեւն ունի: Աշտարակներուս շինութեան նկատ-
մամբ տեղացի ժողովուրդը՝ թէ' հայ եւ թէ' տաճիկ աւանդու-
թեամբ հետեւեալը կը պատմէ. “Աշտարակներէս մին կը շինէ
վարպետը եւ միւսը իւր աշակերտը. աշակերտին շինածը աւելի
ճարտարապետական եւ լաւ կը գտնեն տեսնողները, ասոր
վրայ վարպետը չկարենալով տանիլ այս պարսաւանքը՝ իր

շինած աշտարակին գագաթէն ինքզինք վար կը ձգէ եւ կը մեռնի. աշակերտն ալ իւր վարպետին մահուան վրայ ցաւելով ինքն ալ իր կարգին նոյնպէս իր շինած աշտարակին գագաթէն ինք զինք վար կը նետէ եւ կը մեռնի:

Սոյն հոյակապ դռնէն ներս մտնելով՝ կը տեսնենք աջ ու ձախ կամարակապ կրկնայարկ սենեակներ 40ի չափ, հաւասարապէս բաժնուած 20 մէկ կողի եւ 20 միւս. տասը վար՝ տասը վեր. եւ ճիշտ դիմացը բոլորակ բազմանկիւն սրածայր գմբէթով շէնք մը: Իւր նախնական վիճակին մէջ՝ ներքին մասն ալ փառաւոր եղած կ'երեւայ. բայց այժմ՝ տեղ տեղ թափած ապականած. կ'ըսուի թէ սիրուն քանդակներ եւ արձանազրութիւններ եւս ունէր յանցելումն. 1829ին երբ Ռուսք արշաւեցին Կարին՝ հնութիւններն ու արձանազրութիւնները տեղերնէն հանած տարած են Ռուսաստան: Այժմ՝ այդ սենեակներուն մէջ կը պահուին զինուորական պիտոյքներ: Սոյն հոյակապ շէնքին՝ կրկին աշտարակներէն առեալ՝ տեղացին «Զիֆթէ Մինարէ», անունը տուած է. բայց ասոնք մինարէ չեն, որովհետեւ «շէրիֆէ» չունին, եւ ոչ ալ կը նմանին մինարէի: Իսկ շինութեան նկատմամբ որմերուն վրայ չգտնելով արձանազրութիւն, կը դիմենք մատենադրաց: Տաճիկ մատենագիր մը՝ Խօճա Եագութ՝ հետեւեալը կ'ըսէ. «Հիճրէթին պէշ եիւզ եթմիշ պէշ թարիխինտէ պինա օլուպ չիֆթէ մինարէ նամիլէ եատ... Սուլթան Մէլիք վէ էվլատընըն ասարընտան տըր, պունա պիր տէլիլի ալէնիտէ էպնիէի մէզքիւր ճիվարընտա պուլունան մահլէւէ հալա Սուլթան Մէլիք նամը վէրիլմէսի տիր». (Սալնամէ, էջ 204): Իսկ Հ. Սարգիսեան իւր երկասիրութեան մէջ յառաջ կը բերէ արձանազրութիւն մը, որուն մէջ յիշուած անունը կը համաձայնի վերոյիշեալ տողերուն մէջ յիշուած անուան, բայց ոչ թուականը. «Զիֆթէ մինարէ, իւրով պարսիկ արձանազրաւն ծանօթանայ թէ երբ եւ որոյ հրամանաւ շինեցաւ եւ յինչ պէտս: Եւ այս թարգմանութիւն է արձանին:

“Ծառայք Աստուծոյ, ունկն դիք մտադրութեամբ քանից իմոց, ի տիեզերակալութեան Մելիք Խանի իջեալ ի Խորաշմայ եւ եկեալ յերկիրս Յունաց, ընտելցի զտեղիս ինձ ի քնակութիւն. եւ ածեալ զմտաւ շինել տեղի օժանդակի յիշատակ ինձ առ յապայ. կանգնեցի զմզկիթս զայս եւ զսենեակքս ի քնակութիւն գիտնոց եւ ուսումնասիրաց. եւ հաստատեցի ի ծախս նորոգութեան շինուածոյն յաւերմանէ՝ զհասս եօթն կուղպակաց եւ զամենայն վայրացն որ շուրջ զշինուածուն. զի աոցեն անխափան ամ՝ ըստ ամէ զհասան յանուն կալուածոց սուլտան Մելիք Խանի: Եւ կացուցի ուսուցիչ վարժարանին զլաւն եւ զիմաստուն եւ զընտիր այր Փէխամէտին, կարգեալ նմա ոռճիկ երեք գեօղս, տալ նմա ամի ամի երեք հազար եւ հինգ հարիւր փող, զի աղօթս արասցէ վասն տիկնոջս: Արդ որ յայսմ հետէ խնամ՝ տանի շինութեան եւ պահպանութեան տեղւոյս, օրհնեալ եղիցի յԱստուծոյ. եւ որ զսաւերեացէ՝ անիծեալ եղիցի ի նմանէ: Եղեւ շինութիւն սորա յերեքհարիւր յիսուն եւ միում՝ թուականի հիճրէթիս¹”:

Արձանագրութեանս համաձայն սոյն շէնքը կառուցուած է 351 = 962 Քի. թուականներուն, եւ եղած է յանցելումն վայր մը գիտնոց եւ ուսումնասիրաց: Սոյնը կը հաստատեն նաեւ եւրոպացի ճանապարհորդներ, ի մէջ այլոց, վերջին տարիներուս մէջ Լինչ (H. F. B. Lynch) իւր Armenia ընդարձակ երկասիրութեան մէջ, նոյնը կը հաստատէ. ինչպէս նաեւ տարիներ յառաջ հաստատած էր Բօխ, “ճանապարհորդութիւն ի Տաճկահայս”, երկասիրութեան մէջ²:

Ուշոռ ձամի: Չիֆթէ Մինարէի առաջակողմը գտնուած հրապարակին վրայ եւ անոր արեւմտեան կողմը կը գտնուի ուրիշ շէնք մը՝ որ աւելի հնագոյն է քան Չիֆթէ Մինարէն: Այս շէնքն է “Ուլու ճամի”:

¹ Տեղագրութիւնք, էջ 73

² Koch, Reise im Pontischen Gebirge und türkischen Armenien. Weimar 1846, էջ 284.

2005
20832
21444-60

Թիւն չունի, այլ միայն ընդարձակութիւնն է որ աչքի կը
զարնէ. արտաքուստ որմերու քարձրութիւնն է գրեթէ վեց
մէտր, այնպէս որ շէնքին ընդարձակութեան համեմատ շատ
քիչ է այս քարձրութիւնը. շինուած է աւելի մոխրագոյն եւ
տեղ տեղ ալ կարմրագոյն սրբատաշ քարերով: Ունի հինգ
կամարակապ դուռ, արեւելեան կողմը երկու, հիւսիսային
կողմը երեք. այս դռներէն երեքը գոցուած են եւ երկուքը
միայն քաց մնացած, մին արեւելեան կողմը՝ շէնքին անկիւնը
գրեթէ, որուն քով կը տեսնուի քարաշէն աղբիւր մը, միւսը
հիւսիսային կողմը՝ երեք դրանց միջավայրինը: Արեւելեան
քաց մնացած դրան ճակատը կը տեսնուի տաճկերէն արձա-
նագրեալ քար մը, երկու կարգ հինգ հինգ տողէ, որուն յըն-
թացս ժամանակաց գետեղուած ըլլալը՝ յայտնի կը տեսնուի.
Իսկ հիւսիսային քաց մնացած դրան ճակատը կը տեսնուի
չորեքանկիւն խորշ մը, ուստի հանուած է անտարակոյս հին
արձանագրեալ քարը. որմերուն վրայ կը տեսնուին քարձրա-
դիր միջակ մեծութեամբ պատուհաններ ալ: Ամբողջ շէնքը
գրեթէ մաքուր մնացած է, միայն արեւելեան-հարաւ անկեան
կողմը տեղ տեղ ճաթած, քարեր թափած են. որմերու հաս-
տութեան շնորհիւն է որ աւերակ չէ դարձած: Շէնքին հիւ-
սիս արեւմտեան անկեան վրայ կը տեսնուի աղիւսահիւս մի-
նարէ մը, ոչ այնչափ քարձր, զոր յետոյ կառուցած են տա-
ճիկները: Ներքուստ ամբողջ շէնքը զարդարուած է կամար-
ներով. լայնութեան վրայ ունի եօթն եւ երկայնութեան վրայ՝
վեց կամար՝ քարահիւս 28 սիւներու վրայ հաստատուած:
Լայնութեան վրայ գտնուած կամարներուն մէջտեղի կամարն
աւելի լայն է քան իւր աջ ու ձախ կողմի կամարներն, որոնք
իրենց կարգին քիչ մ'աւելի լայն են իրենց քով գտնուած կա-
մարներէն: Միջավայրը գտնուած կամարին վրայ կը տես-
նուին երկու գմբէթ, որոնցմէ մին՝ մեծագոյնը՝ աւերած քան-
դուած ըլլալով վերստին շինուած է յետոյ գերաններով.
գերաններն աստիճանաւոր ձեւով վրայէ վրայ դրուած՝ գմբէթ

ձեւացուցած են՝ նման քաղաքին տանց խաչքերու յատուկ
 առաստաղով: Շէնքիս ներքին լայնութիւնն է իբր 52 մէտր,
 իսկ երկայնութիւն 115 ոտք: Ներքին որմերուն վրայ աջ ու
 ձախ լաւ ակնարկ մը նետելով որոշ կը տեսնենք հոս հոն հնու-
 թեան մնացորդներու նշաններ, որմերուն մէջ հիւսուած պա-
 տուանդաններու մնացորդներ թերեւս արձաններու կամ ուրիշ
 զարդերու յատուկ պատուանդաններ եղած ըլլան, ասդին
 անդին որմերուն վրայ ինչ ինչ քարձրադիր խորափոր զար-
 դերու կտորներ, զարդեր՝ որոնք խաչքարերու մնացորդ քե-
 կորներ եղած ըլլալու կասկածը կու տան. զորս անխնայ կտու-
 րած ջարդած եւ անհետ ընել ջանացած են: Շէնքս շինուած
 է Յունական կայսրութեան ժամանակ հաւանականաբար
 420—430 ի միջոցները. թէ ինչ քանի ծառայած է իւր շի-
 նութեան նախկին տարիներուն մէջ, որոշ չի գիտցուիր. տե-
 դական ընդհանուր աւանդութիւնը կը հաստատէ թէ յանցե-
 լումն եկեղեցի եղած է, զոր յետոյ տաճիկները մզկիթի վերա-
 ծած են, եւ ըսուած է “Ուլու Ճամի”, քաղաքին մէջ գտնուած
 քաղմաթիւ մզկիթներէն ամենամեծը ըլլալուն համար: Իսկ
 Ալիշան կ’ըսէ մզկիթիս համար, “թուի դիւանատուն լեալ ի
 հնումն,” (Տեղեկագիր էջ 36):

Մոկրով. Չիմիշի Միմարե. Եսագոթիէ: Երզնկա ան-
 ուանեալ դրան հիւսիսային կողմը՝ ներքնաքերդէն դուրս՝
 այժմու Կառավարութեան պալատէն դէպ ի արեւմուտք, Սա-
 րայի դուռ անուանեալ շուկային վրայ կը գտնուի քարաշէն
 ընդարձակ շէնք մը, որ կը կոչուի “Մոկրով”: Այս շէնքին
 արեւելեան կողմը կը տեսնուի գմբէթաշէն սրածայր փոքրիկ
 շէնք մըն ալ կառուցուած մոխրագոյն քարերով, որ աւելի
 հնագոյն է քան իւր առջեւը գտնուած ամբողջ շէնքը: Ասոր
 դրան ճակատը եւ շուրջը քանդակուած են զեղեցիկ ծաղիկ-
 ներ եւ արծուի պատկերներ: Սոյն Մոկրով շէնքին միջավայրը՝
 գաւթին մէջ քարձրացած է ուրիշ շէնք մ’ալ, բոլորածեւ աշ-
 տարակ մը, որ կը կոչուի “Չիմիշի Միմարէ”: Աշտա-

րակս շինուած է վերէն ի վար կապոյտ, կարմիր փալփլուն
 կղմինտրով, յախճապակիով, քարճրադիր կիսաքոլորակ զար-
 դերով: Գեղեցիկ աշտարակ մ'է, սակայն գագաթը կործանած
 կը կարծուի. շիտակ եւ քաց է. ինչպէս նաեւ ամբողջ աշ-
 տարակը կորսնցուցած է իւր նախնական վիճակը, կուշտերէն
 տեղ տեղ թափած են յախճապակիները, մանաւանդ հարա-
 ւային կողմը զարդերէն մաս մ'անհետ եղած է: Թէ ինչ քանի
 համար շինուած էր սա եւ իւր արեւելեան կողմը գտնուած
 գմբէթաշէն փոքրիկ շէնքը, անյայտ կը մնայ: Տեղացին շի-
 նութեանը գործածուած փայլուն կղմինտրէն առեալ՝ «Չի-
 նիլի Մինարէ», կ'անուանէ. քայց մինարէ չէ. քոլորակ
 քարճրադիր ինչ շէնք որ տեսած է տաճիկը՝ «Մինարէ», ան-
 ուանել պատշաճ տեսած է: Մոկրով անուանեալ շէնքն այժմ
 զօրանոց է: Ասոր կից կը գտնուի ուրիշ հին շէնք մ'ալ կի-
 սագունդի ձեւով քարճր քարաշէն շինութիւն մը, դուռը դէպ
 ի արեւելք «Շագունթիէ», կոչուած. անցեալ դարերու մէջ
 եղած է ուսումնարան եւ կը գործածուի այժմ՝ զինուց եւ զօ-
 րաց պիտոյից իբր ամբարանոց: Վերոյիշեալ աշտարակին եւ
 սոյն շէնքին նկատմամբ հետեւեալը կը կարդանք տաճիկ
 Սալնամէի մէջ. (էջ 205.) «Մոկրովի կայսերական զօրա-
 նոցի ներքին կողմը գտնուող հին աշտարակը եւ Շագունթիէ
 յորջորջուած եւ այժմ իբրեւ զինուորական ամբարանոց գոր-
 ծածուող հիանալի շէնքը կառուցուած են 711ին Սելճուգ-
 ներէն, Սուլթան Ուլու Խանի հրամանաւ» :

Դաշխան, Սպասի պազար: Սոյն կարգի հնութեանց
 կը պատկանի նաեւ «Դաշխան», ըսուած շէնքը: Սա կը գտնուի
 այժմեան Ոսկերիչներու փայտայարկ շուկային ճիշտ վարը.
 քարուկիր հաստ որմերով շատ հին շինութիւն մը կ'երեւայ.
 յանցելումն ունեցած է շատ մը գմբէթներ, զորս ժամանակը
 քակած կործանած է. գլխաւոր դուռը կը հայի դէպ ի արեւ-
 մուտք՝ շուկայի հարթերեսէն երկու երեք աստիճանով ցած է
 այս կամարակապ, երկաթաշէն ու կրկնափեղկ դուռը, որուն

ճակատը կը տեսնուի երկայն քառանկիւն խորշ մը, ուստի հա-
նուած է անտարակոյս հին արձանագրեալ քարը, եւ տեղը
գետեղուած է տաճիկ արձանագրութեամբ քար մը՝ որ բռնած
է միայն խորշին կէսը եւ անընթեռնի դարձած: Դրանս երկու
կողմերը կը տեսնուին կործանած փլփլկած կամարակապ վայ-
րեր, եւ այդ կամարակապ տեղերը գործածած են այժմ փոք-
րիկ կրպակներ շինելով. իսկ բուն շէնքը կը գործածուի իբր
ամբարանոց: Շէնքս հաւանականաբար եղած է յանցելումն
Բերդին մէկ մասը, եւ նոյն տարիները շինուած: Հին շէնքերու
դասէն է նաեւ «Սպահի Պազար», անուանեալ շուկան,
որ կ'ըսուի նաեւ «Պէզէսթէն», տա կը գտնուի այժմեան
Կառավարութեան պալատին հրապարակին առջեւ, Սարայի
դուռը ստուած շուկային վրայ, երկաթէ վանդակազարդ դռնով
մը եւ դէպ ի խոր աստիճաններով զատուած սոյն շու-
կայէն: Մեծ քարաշէն կամարակապ շուկայ մ'եղած է
յանցելումն, դիմացէ դիմաց կամարակապ կրպակներով:
Յարկին կամարներուն մէկ մասը 1847ին կործանած ըլլա-
լով՝ յետոյ փայտաշէն նորոգուած են. մնացած կամարայարկ
մասն ալ՝ սոյն թուականէն մինչեւ ցայսօր հետզհետէ ինկած
կործանած ըլլալով մնացած է քաց, նախնական վիճակը
բոլորովին կորսուած. մնացած են միայն կրպակները, որոնց
մէկ մասն ալ փլփլկած, բոլորովին կործանելու ենթակայ:

Գմբէթներ: Աչքի կը զարնեն նաեւ իբր հնութեան մնա-
ցորդ Կարնոյ մէջ հոս հոն տեսնուած փոքրիկ տնակի մը պէս
բոլորակ սրածայր այն շէնքերը, զորս տեղացին կ'անուանէ
«Գմբէթ»: Ասոնք՝ քարուկիր են՝ 60—70 սանտիմէտը հաստ
եւ հաստատուն որմերով, մոխրագոյն կոփուած քարերով,
ովանք բոլորովին բոլորակ եւ ունանք բազմանկիւն բոլորակ,
ովանք ունին 11, եւ ունանք 12—13 մէտը շրջապատ. ամէ-
նուն զազաթն ալ սրածայր դէպ ի վեր քարձրացած են. ասոնք
շինուած են տաշուած քարերով, զորս բնութիւնն եւ ժամա-
նակը կարծես դեղնագոյն ներկած են: Ունին դուռ մը դէպ ի

հիւսիսակողմ՝ կէս քուորշի ճակատով, ոմանք ունին փոքրիկ պատուհաններ վերով եւ ոմանք միայն դուռ. կատարեալ փոքրիկ քուրզ են ասոնք, որոնցմէ ամենահինը շինուած է իբր 960—965 թուականներուն: Ասոնցմէ երեքը կը գտնուին արտաքոյ Նոր դրան՝ Սուլթան Մելիք ըսուած թաղին մէջ, որոնց երկուքը իրարու քով կը տեսնուին, երրորդը քիչ մը հեռու եւ աւելի մեծ ու գեղեցկաշէն: Ասոր շուրջը կը տեսնուին վեց հատ փոքրիկ պատուհաններ եւ այս պատուհաններուն վրայ քանդակուած են արծիւ, ցուլի գլուխ, մէկ մէկու փաթթուած օձեր: Ասոնց մէջ կը գտնուին գերեզմաններ, սակայն չունին արձանագրութիւն եւ անձանօթ է թէ որոնք գերեզմանն են: Հաւանականաբար Պարսից տիրապետութեան թուականներուն քաղաքիս վրայ կառավարիչ կամ իշխան եղող բարձր անձնաւորութեանց գերեզման եւ կոթող են. Մելիքներու գերեզման եւ յիշատակարան են: Մելիքութիւնն իշխանական տիտղոս մ'է՝ որ Պարսիկները կու տային իշխանական անձանց, եւ դեռ Վանայ, Մշոյ, Խնուսի, Մանազկերտի, Պուլանրիսի գաւառներուն մէջ կը գտնուին նոյն իսկ հայ մելիքներ, որ իբր ցեղական անուն կը կրեն զայն, քանի որ Պարսիկներէ տրուած է այս տիտղոսն իրենց պապերուն, որոնք գաւառներու կառավարիչ եղած են:

Քաղաքիս արուարձանէն դուրս ճէպրի անուանեալ դրան կողմը տաճիկ գերեզմանոցներու մէջտեղը կը տեսնուի ուրիշ գմբէթ մը, որուն ստորին մէկ կողմը կործանած է եւ քուորովին կործանելու ենթակայ, բայց եւ այնպէս հաստատուն կը մնայ. դատարկ է ասոր մէջ, ո՛չ գերեզման կայ ո՛չ արձանագրութիւն: Ասկէ քիչ մը հեռուն եւ աւելի Կարսի անուանեալ դռնէն դուրս կը տեսնուի ուրիշ մեծ գմբէթ մ'ալ, որ տեղացին կ'անուանէ «Կիւմիւշլիւ Գմբէթ», մաքուր մնացած, բայց չունի արձանագրութիւն եւ դատարկ է մէջը. հաւանականաբար ասոնք եւս եղած են նշանաւոր մարդկանց գերեզմանավայր:

3. Կարնոյ ծագումը, քաղաքական պատմականը եւ
իւր ունեցած կարեւոր դիրքը:

Ա. Կարնոյ ծագումը կամ՝ սկզբնաւորութիւնն՝ իւր ունեցած հնութիւններէն չենք կրնար որոշ թուականի մը տալ. ինչպէս վերագոյն տեսանք՝ հնութեան մնացորդներէն ամենահնագոյնը 400 թուականէն անդին չ'անցնիր. կատարեալ գաղտնիք մը կազմելու համար կը պակսին արձանագրութիւններ: Մատենագրաց էջերը միայն կրնան փոքր ի շատէ գաղտնիք մը տալ եւ արձանագրութեանց պակասը լեցրնել:

Օտար մատենագրաց էջերը պրպտելով կը գտնենք թէ ի վաղուց հետէ ծանօթ էր Եփրատի ափին կողմերը «Կարանիտիս», անուամբ նահանգ մը եւ բնական է նաեւ քաղաք մը՝ որմէ առնուած ըլլար նահանգին անունն ալ: Պլինիոս խօսելով Եփրատայ վրայ, կ'ըսէ. «Et de Euphrate hoc in loco dixisse aptissimum fuerit. Oritur in praefectura Armeniae majoris Caranitide». Այստեղ ամէնէն յարմարն է Եփրատի վրայ խօսելու: Եփրատ Մեծ Հայոց Կարանիդէս նահանգէն կը բխէ» (Բնական Պոմ.՝ 5, 83): Նմանապէս՝ Հռովմայեցի եւ Յոյն հին աշխարհագէտներու ծանօթ եղած է այս կողմը «Կարանիտիս», անուամբ: Իսկ Strabon Պլինիոսի գործածած Caranitide քառին տեղ կը գործածէ «Καρηνίτις» (Դիրք XI):

Եթէ աւելի յառաջ երթանք, կը գտնենք որ Կարնոյ կողմը եւ համանուն դաշտագետինը ծանօթ եղած է նաեւ Բրիտոսէ չորս դար յառաջ: Քսենոփոնի՝ յունաց արշաւանաց նկարագրութեան մէջ կը կարդանք, թէ յունաց յայտնի

նահանջը տեղի ունեցած է Բասենի եւ Կարնոյ դաշտերու մէջ: Բասենի դաշտէն կիրճէ մ'անցնելով հասած են Յոյները, կ'ըսէ Քսենոփոն, դաշտազետին մը, ուր հանդիպած են ապրուստի միջոցներով առատօրէն հոգացուած գիւղերու եւ աւաններու: Բասենի դաշտէն զատ չկայ այն կողմերը դաշտազետին՝ եթէ ոչ Կարնոյ ընդարձակ դաշտը: Քսենոփոն կը խօսի նաեւ 11.000 մէտր երկայնութիւն ունեցող լեռան մը կողքերուն վրայ, ուսկից անցած են Յոյները. եւ այս երկայն լեռնային անցքը՝ եղած է Տէվէ—Պոյնուի անցքը, որ մէկ ժամ հեռու է Կարնոյ քաղաքէն: Գեղեցկօրէն մեկնած է սոյն անցքը եւ տեղերը E. v. Hoffmeister¹.

Աւելի յառաջ երթալով՝ Քրիստոսէ հինգ վեց դար յառաջ յաճախ յիշատակուած կը գտնենք Կարնոյ դաշտը Ասորեստանցւոց բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ: Աւելորդ կը համարիմ՝ այս նկատմամբ հնագէտ Երեցեանի ուսումնասիրական տողերը յառաջ բերել, զոր գրած է իբր յաւելուած «Անգղիական աֆիսանեան աշխարհագրական ընկերութեան» 1883 թ. թերթին մէջ. եւ որուն թարգմանութիւնը վերջերս հրատարակած էր Կարնոյ «Յառաջ»² թերթը, Կ. Ա. ստորագրութեամբ:

Բ. Այսպէս կամ այնպէս Կարնոյ գաւառը դարերէ ի վեր ծանօթ եղած էր օտար հին ազգաց: Թողլով պահ մի օտարաց էջերը, ակնարկ մը նետենք յետագայ դարերու մեր ազգային հեղինակաց: Տոհմային նախնի մատենագրաց եւ պատմաբանից տողերուն մէջ «Կարանիտիս», «Կառենետիս» գաւառը՝ կը գտնենք «Կարնոյ գաւառ», եւ «Կարնոյ քաղաք» անուանց ներքեւ: Խորենացին իր պատմութեան մէջ երկարօրէն կը խօսի քաղաքիս վրայ. (Գ. ծԹ.): Յետոյ ուրեմն ոմանք կարծած են թէ այս անուանակոչութիւնը եղած է յայտուն նախարարի մը. ինչպէս Երեմիա Վրդպ. իր բառագրին

¹ „Durch Armenien“ und „Der Zug Xenophons“. Leipzig 1911, S. 241—247.

² Դ. Տարի, Nr. 110, 4 հոկտեմբ. 1912:

մէջ (Էջմիածին. ՌԺՀԷ) կ'ըսէ. «Կարին անուն կոչի ի Կարին նախարարէն հայկազանց, որ քնակեցաւ առ ափն Եփրատայ», Զենոբ Գլակ կը յիշէ իւր գրութեանց մէջ Կարինը, ըսելով՝ «Հիւսիսի թագաւորը յարձակեցաւ Վրաստանի թագաւորին վրայ եւ զայն ի փախուստ դարձուց մինչեւ Կարնոյ քաղաքը», Սոյն անուամբ ծանօթ կը մնայ մինչեւ Դ. դար. սոյն դարուն մէջ երկրորդ անուն մը եւս կը ստանայ եւ կ'ըլլայ յունական կայսրութեան զօրատեղի մը, պահելով միշտ իւր նախկին անունը Հայ ազգին մէջ:

Ըստ ազգային պատմագրաց Վռամշապուհ թագաւորին խաղաղ եւ բարգաւաճ օրերէն յետոյ (392—413), Հայաստանի մէջ երկպառակութիւնները կը սկսին հետզհետէ շատնալ. իւր միակ որդին Արտաշէս շատ փոքր ըլլալով Խոսրով կը դրուի թագաւոր, որ Վէկ տարի իշխանութիւն վարելէ յետոյ կը մեռնի. եւ նորէն անիշխանութիւնը կը սկսի: Յազկերտ Ա. Պարսից թագաւորը չուզելով Հայոց վրայ թագաւոր մը դնել՝ իւր որդին Շապուհը կը դրկէ Հայաստան խիստ խիստ հրամաններով (415): Մէկ երկու տարի յետոյ Յազկերտ ծանր հաւածանք կը հանէ քրիստոնէից դէմ. հազիւ թէ հաւածանքը կը դադրի, ինքն ալ կը մեռնի (419): Շապուհ կը թողու Հայաստան եւ կը փութայ հօրը թագը ժառանգելու, սակայն ինքն ալ կը սպաննուի: Ասոնց յաջորդը Վռամ, հայ նախարարներէն վրէժ լուծելու համար՝ աւելի դառն վշտեր ու նեղութիւններ կը հասցընէ Հայոց: Մի եւ նոյն տարիները հայ զրոց գիւտէն յետոյ, Յոյներն ալ ուրիշ կողմանէ արգելքներ կը յարուցանեն եւ չեն թողուր Հայոց որ իրենց քաժնին մէջ հայ զրերը աւանդուին: Այս ամէն չարեաց դարման մը գտնելու նպատակաւ Սուրբն Սահակ՝ Հայաստանի թշուառութիւնները եւ Յունաց յարուցած արգելքները ծանուցանող թուղթ մը կը գրէ առ Թէոդոս կայսր, առ Պատրիարքն Կոստանդնուպոլսոյ՝ Ատտիկոս, եւ առ արեւելեան զօրավարն Յունաց՝ Անատոլիոս: Թէոդոս կայսրն հաւանելով Ս. Սահա-

կայ ինդրանաց՝ Անատոլիոս զօրավարին հրովարտակաւ կը հրամայէ թոյլ տալ դպրոցներ բանալու հայ լեզուին համար եւ կը հրամայէ նոյն զօրավարին Հայոց աշխարհին մէջ քաղաք մը շինել կայսերական զօրաց բնակութեան՝ Պարսից արշաւանքներու դէմ։ Անատոլիոս զօրավարն իսկոյն կը կատարէ կայսեր հրամանը, հայ իշխանները ժողովելով կը հրամայէ դպրոցներ բանալ հայ գրերու աւանդման, եւ ինք կայսեր հրամանին համաձայն կը շինէ Կարնոյ գաւառին մէջ Թէոդոսուպոլիս քաղաքը։ Սակայն Անատոլիոս նոր քաղաք մը չշինեց, այլ ամենայն հաւանականութեամբ կրնանք ըսել թէ Կարնոյ տեղը յարմար վայրեր գտնելով բերդերու կառուցման, Կարին քաղաքը ամրացուց, բերդեր շինեց, պարիսպներով անառիկ դարձուց։ Եւ Կարին եղաւ այնուհետեւ բերդաքաղաք մը. իւր նպատակն ալ այս էր՝ Պարսից արշաւանաց դէմ ունենալ պաշտպանութեան ապահով վայր մը։ Այսպէս Կարին եղաւ բերդաքաղաք մը 421 թուականներուն, եւ ի պատիւ կայսեր կոչուեցաւ Թէոդոսուպոլիս։ Քաղաքս թէպէտ եւ ունեցաւ երկրորդ անուն մ'ալ, բայց Հայք պահեցին իւր նախկին անունը, կոչեցին միշտ Կարին, եւ մինչեւ ցայսօրս կը պահեն նոյն անունը։

Գ. Կարին այսպէս բերդաքաղաք մ'ըլլալէն յետոյ՝ նոր դարագլուխ մը կը բացուի իրեն համար. հինգերորդ դարէն սկսեալ մինչեւ երեքտասաներորդ դար եւ այնուհետեւ եւս անընդհատ պատերազմներու եւ արշաւանաց վայր մը կը դառնայ. Պարսիկները, Յոյները, Թաթարները, Վրացիները, Թուրքերը, կ'արշաւեն, կ'աւրեն, կը տիրեն, կը վանեն զիրար։ Յանգեւումն այս իշխող ազգերու մէջ ամէնէն աւելի Յոյներն եղած են որ երկայն ժամանակ տիրած են քաղաքիս եւ շէնցուցած։ Յընթացս ժամանակաց Յուստինիանոս կայսրն (527—565) աւելի կարեւորութիւն տալով տեղւոյն, կը զօրացունէ քաղաքը, եւ երկայն դարերէ ի վեր կ'ըլլայ Բիւզանդական կայսրութեան զօրաւոր մարտկոց մը, ամուր բերդա-

քաղաք մը արեւելքի մէջ: Սակայն Պարսիկները հանգիստ չեն թողուցած զՅոյները Կարնոյ մէջ ալ. մտած, աւերած, գերի տարած են քնակիչներէն շատերը: Պարսից կողմանէ 605 թուականին եղած գերեվարութեան նկատմամբ հետեւեալ տողերը կը կարդանք. «Իսկ Խոսրով յաւարի առեալ զքաղով՝ քաղաքս Յունաց՝ դարձաւ յաղթանակաւ եւ եկն ի Կարին...: Եւ Աշոտ յետ երկուց ամաց հրաման ընկալեալ ի Խոսրովայ՝ եհան ի Կարնոյ զգերիսն, եւ տարաւ ի յԱմատան: Եւ քանզի Յովհան Կաթողիկոս որ էր ի քաժնի Յունաց, ի յառնել պատերազմին փախուցեալ էր ի Կարին իբր յապահով տեղի, եւ ամրացեալ էր անդ, ի գերել Աշոտայ զքնակիչս Կարնոյ՝ նա եւս վարեցաւ ընդ նոսա ի գերութիւն յԱմատան¹»:

Սոյն թուականէն քանի մը տասնեակ տարի յետոյ՝ ըստ Արաք պատմագրաց Հապիպ իպն Մասլամա կը պաշարէ եւ կ'առնու զԿարին²:

Քանի մը տարի յետոյ՝ ըստ Սեբէոսի՝ Կոստանդին Բ. (641—668) 100.000 կազմող քանակով մը կ'արշաւէ Կարնոյ վրայ 651—652 թուականներուն եւ կը նուաճէ թշնամիները³:

Կարին քանի մը դար յունական իշխանութեան ներքեւ մնալէ յետոյ՝ կ'իյնայ Պարսից ձեռքը, յետոյ Արաքացւոց: Կոստանդին Ժիրանաձինի (912—959) ժամանակ՝ 950 թուականներուն յունական զօրքերը մեծ քաջութեամբ կը պաշարեն Կարինը, ամրութիւնները, պարիսպները ծակելով կրկին կը գրաւեն քաղաքը: Քանի մը տարի յետոյ վերստին կ'իյնայ Արաքներու ձեռքը: 962ին Մելիք խան իշխող կ'ըլլայ քաղաքին: Կարճ ժամանակէ յետոյ կրկին կ'իյնայ Յունաց ձեռքը:

¹ Համէեան, Բ. Հատ., էջ 309:

² Tournabize, Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie, Paris 1900. T. I, Թ. 354:

³ Անդ էջ 366: Արաքացիք Կարնոյ Kalikala անունը տուած են:

Այսչափ եւ այսպիսի յարձակումներու վրայ բնականապէս քաղաքն ալ կը դառնայ աւերակ եւ կը կորսնցընէ իւր գեղեցկութիւնը փլատակներու ներքեւ: Ըստ Արիստ. Լաստիվերտացւոյն Բարսեղ Բ. արեւելեան կայսրը (957—1025) 1019 ի թուականներուն Նիկոմիտացի հրամանատարի մը կը յանձնէ քաղաքը վերանորոգելու եւ աւերակները մաքրելու գործը:

Սոյն դարուն կէսերը Արաքները տիրելով Բարձր Հայքի, կիսանկախ Սուլթանութիւն մը կը հաստատեն իրենց համար, Կարին գլխաւոր քաղաք ընելով: Մի եւ նոյն դարու մէջ Տուղրիլ խան իւր աւերիչ ապականիչ ձեռքով երբ աւերակներու տակ կը թաղէ Արծն քաղաքը (1048—1049) քաղմաթիւ բնակիչները փախչելով կ'ապաստանին Կարնոյ մէջ. եւ ահա այս թուականէն Կարին կը ստանայ երրորդ անուն մը՝ «Արծնէ դէպ ի Յունաց սահմանը», «Արծն-էր-թում», որ եւ յետոյ կ'ըլլայ «Էրզէն էր թում», եւ ապա «Էրզրում», ինչպէս ճշմարտօրէն կը մեկնէ Saint-Martin.

Սոյն թուականէն գրեթէ դար մը յետոյ՝ Վրաց Գէորգ Գ. թագաւորը (1156—1184) Կարնոյ վրայ կը յարձակի եւ կը գրաւէ զայն. քիչ յետոյ կը թողու Կարինը եւ կը քաշուի: Բայց քանի մը տարի յետոյ Զաքարիա (1191—1210)՝ Վրաց Թամար թագուհւոյն առաջին պաշտօնեան՝ իւր աշխարհակալութիւնը Երասխէն սողին յառաջ վարելով կը նուաճէ դարձեալ Կարինը¹: Քանի մը տարի եւս այսպէս նուաճուած մնալէ յետոյ, երբ Հայաստան հետզհետէ յաղթական Թաթարաց ձեռքը ինկաւ, Կարին եւս ազատելով Վրաց, Պարսից, Յունաց եւ Տաճկաց յարձակումներէն, ինկաւ Թաթարաց ձեռքը²:

Գ. Կարնոյ համար ուրիշ նոր դարազլուխ մը բացուելէն յետոյ եւս, իրեն նախանձորդներ չեն պակսած. այսպէս կը գտնենք որ 1241ի միջոցները Թաթարները կը պաշարեն քա-

¹ Brosset, Hist. de Géorgie, T. I, p. 383—391.

² Tournebize, Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie, T. I, p. 211.

դաքը, պարիսպները տեղ տեղ քանդելով կը մոռնեն ներս, կրակի կու տան շէնքերը, կ'աւրեն ու կ'ապականեն, քնակիչներէն շատերը՝ թէ՛ քրիստոնէիցմէ եւ թէ՛ մահմետականներէ՝ արէ կ'անցընեն, շատերն ալ կը յաջողին փախուստ տալ, եւ քազմութիւն մ'ալ գերի կ'երթայ: Ըստ Կիրակոս Դանձակեցւոյն նոյն ժամանակ Կարին շէն եւ քազմամարդ քաղաք մ'էր: Քանի մը տարի յետոյ Թաթարաց Իշխանը քաղաքին աւերակները մաքրել եւ գլխաւոր պարիսպները վերանորոգել կու տայ, եւ կը հրաւիրէ տեղւոյն Սարգիս եպիսկոպոսն, որ ինկած էր գերի: (Սարգիս Եպ. Թաթարաց գերի 1245. տես Առաջնորդաց կարգին մէջ): Այդ ժամանակէն քաղաքը կը կորսնցընէ վերստին իւր վաղեմի շքեղութիւնը եւ Մոնկոլ սուլթաններու տիրապետութեան ներքեւ կ'իյնայ. *Les sultans d'Iconium la prirent en 1241*. կ'ըսէ Լարուս: Դար մը յետոյ 1387 թուականներուն, Թամերլան կամ Թիմուրլէնկ (1336—1405) թաթար աշխարհակալը՝ Հայաստանի ուրիշ կողմերը գործած աւերը Կարնոյ վրայ եւս գործեց, քանդեց եւ աւեր աւերակ դարձուց քաղաքիս մեծ մասը: Օղբելեան իւր ժամանակագրութեան մէջ կ'ըսէ. «ՈԶԸ = (1337) արեգակն խաւարեցաւ եւ Թաթարն զԿարնոյ քաղաք եւ զգաւառն աւերեաց եւ Հոռոմցին զԿարս էառ». (Չեռագիր Սանասարեան Վարժարանի թանգարանին մէջ. Թիւ Չեռագրին 62, էջ 36ա): Քանի մը տարի յետոյ Մահոմէտ Բ. (1451—1481), Բարձր Հայքը իւր իշխանութեան ներքեւ նուաճելով, Կարին եւս ինկաւ Օսմանցի թուրքերուն ձեռքը:

Թէպէտ եւ կը պակսին այնուհետեւ քաղաքս իրարու ձեռքէ գրաւողներու թիւը, սակայն ժամանակ մը եւս կը շարունակուին երկու դրացի ազգերու մէջ՝ Հայաստանն իրարու ձեռքէ խլելու գրաւելու կռիւները: 1480ին Կարին երկրորդ անգամ կ'իյնայ Պարսից ձեռքը. սակայն մէկ քանի տասնեակ տարիներ յետոյ՝ 1514ին Պարսիկները վերջնականապէս կը յանձնեն Օսմանցւոց Կարինը: Թէեւ այնուհետեւ ալ երբեմն

երբեմն Պարսից եւ Օսմանցւոց մէջ կռիւներ տեղի կ'ունենան, բայց չեն յաջողիր Պարսիկները մտնել ու գրաւել Կարինը: Հուսկ ուրեմն 1736 թուականներուն Նատիր Շահ խաղաղութեան դաշինք կը դնէ Օսմանեան կառավարութեան հետ, եւ Կարին կը վայելէ ժամանակ մը խաղաղութիւն:

Ե. Յաջորդ դարու երկրորդ քառորդի սկիզբները՝ մերձակայ դրացի ազգ մը՝ Ռուսական պետութիւնը՝ Օսմանեան կառավարութեան դէմ պատերազմ հրատարակած ըլլալուն, Ռուս քանակը Բասքելիչ զօրավարին հրամանատարութեան ներքեւ կու գայ կը հասնի մինչեւ Կարին: Նոյն ժամանակները տակաւին Կարնոյ քաղաքին շուրջը գտնուած այժմեան հողաբլուր պարիսպները եւ քարաշէն ամրութիւնները չկային. ուստի Բասքելիչ դիւրութեամբ կը սլաշարէ քաղաքը, եւ 1829 Յունիսի մէջ Ռուսք կը տիրեն քաքաքին: Երկայն չեն մնար Ռուսք Կարնոյ մէջ, նոյն տարւոյ Սեպ. 14ին Ադրիանուպոլսի՝ Կիւհանէի դաշնագրութեան եւ խաղաղութեան պայմանները կնքուելէ յետոյ, Նոյեմբերի վերջերը Ռուս քանակը կը մեկնի Կարնէն, յանձնելով զայն կրկին Օսմանեան իշխանութեանց:

Սակայն Ռուսական այս արշաւանքը մեծ հարուած մը կու տայ Կարնոյ քնակչութեան եւ ի մասնաւորի քրիստոնէից. որովհետեւ Ռուսական քանակին հետ Կարնէն հազարաւոր ընտանիքներ կը թողուն իրենց տեղն ու տունը եւ կը գաղթեն ռուսական հողերը: Ոմանք 10.000 եւ այլք 15.000 գերդաստան գաղթած կը համարին: Սերովբէ Վ. Բաճեան ժամանակակից սոյն դէպքերուն հետեւեալ տողերը կը գրէ. “Այս քաղաք ժամանակ մը 40 հազարէն աւելի գերդաստան քնակիչներ ունէր իր ներսը, եւ անհատից թիւը 200.000է աւելի կ'անցնէր, թող շրջակայ քաղմաշէն գիւղեր: Բայց ատեն ատեն դէպ եղեալ պատերազմաց, ժանտախտից, հարստահարութեանց եւ սովերու պատճառաւ քնակչաց թիւը շատ վար իջաւ: Եւ էն վերջ 1829 թուականին, երբ Ռուսներ այս

քաղաք տիրելէն ետքը վերստին օսմանեան տէրութեան դարձուցին, իրենք ասկից ետ քաշուելու ատենը՝ թէ՛ յորդորանքով եւ թէ՛ այլով ճանապարհաւ 15 հազար գերդաստան քրիստոնեայ հետերնին զաղթեցուցին թէ՛ այս քաղաքէն եւ թէ՛ ի շրջակայ գիւղօրէից, զորս տարին իրենց տէրութեան մէջ գետեղեցին, այնպէս որ թէ՛ այս քաղաք եւ թէ՛ գիւղեր ամայի մնացին ու գրեթէ քրիստոնեայք անհետացան այս կողմերէն»:

Հազարոս վրժալ. Վահանեան՝ որ նոյնպէս նոյն տարիները սպրած էր եւ զաղթականաց հետ. ընկեր եղած, սոյն տողերը կը գրէ. «Մինչ ոռւսաց զօրքը Կարնոյ քաղաքէն մեկնեցաւ, զօրաց քանակին հետ թէ՛ քաղաքէն թէ՛ շրջակայ գաւառներէն եւ գիւղերէն 96.000 մարդ կամ տասը հազար տուն զաղթեցին դէպի ոռւսաց հողը»:

Զ. Ռուսական սոյն արշաւանքէն գրեթէ 48 տարի յետոյ Կարին վերստին կը դառնայ պատերազմի վայր մը: Ռուս քանակը 1877 Սեպ.ին Կարսը կը գրաւէ եւ կ'արշաւէ դէպ ի յառաջ՝ Կարնոյ վրայ: Նոյն տարւոյ Նոյ. 2ին Heiman զօրապետը Գուրուճուկ գիւղի քով, Տէր Ղուկասովի յառաջխաղաց գնդին հետ միանալով, Կարնոյ մօտ Տէվէ Պօյնու լեռան անցքին վրայ կեդրոնացած օսմանեան քանակին վրայ կը յարձակի: Մուխթար փաշա, հրամանատար օսմանեան զօրաց, չկարենալով դէմ դնել ոռւսական քանակին բուռն յարձակման, ետ կը քաշուի թողլով 1000 մեղեալ եւ վիրաւոր, 400 գերի սոյն ճակատին մէջ: Այսպէս Ռուսք կը տիրեն Տէվէ Պօյնուի անցքերուն եւ քաղաքին հաղորդակցութեան զրլխաւոր կէտը կը բռնեն: Քանի մ'օր յետոյ զօրավար Heiman, քաղաքին արեւելեան կողմը լեռնակներու վրայ կառուցուած ամրութեանց վրայ յարձակիլ կ'որոշէ. Նոյ. 9ի գիշեր ժամանակ, խաւար ու մութն նպաստաւոր գտնելով ոռւս քանակը կը յարձակի Ագիգիէ քառած ամրութեան վրայ եւ կը գրաւէ, բռնելով միանգամայն 500 գերի: Կը մնայ միայն Մէճիտիէ ամրոցը, որուն տիրելով՝ տիրած պիտի ըլլար ոռւս

քանակը Կարնոյ եւս: Նոյ. 12ին յարձակում մը կ'ընեն Ռուսք
 սոյն ամբողին վրայ, սակայն չեն յաջողիր: Չմբան խստու-
 թեան, օգնական զինուորաց եւ պաշարի պակասութեան պատ-
 ճառաւ, Ռուսք այլ եւս չեն փորձեր յարձակումը. այլ ռազմա-
 կան ուրիշ դիրք մը կը բռնեն. մէկ կողմանէ Փալան Թէօքէ-
 նի լեռան կողքերուն վրայ, միւս կողմանէ դաշտին զիւղերուն
 կողմերը կը ցրուին, որով քաղաքը ամէն հաղորդակցութենէ
 կը զրկեն: Այսպիսի պաշարումէ մը յետոյ մինչ ռուս քանակը
 կը պատրաստուէր վճռական յարձակման մը, վրայ կը հասնի
 զինադադարի հրամանը: Քաղաքը կը մնայ պաշարուած
 1878 Յունուար 30ին: Դեկտեմբերի վերջը արդէն Մուխթար
 փաշա կանչուած էր Պոլիս. 1878 Փետր.ի մէջ Ռուսք կը մըտ-
 նեն քաղաքը եւ կը գրաւեն առ ժամանակ մի, առանց պա-
 տերազմի: “Ռուսաց զօրաց քանակին հրամանատար Լազար-
 րէֆ հայազգի զօրապետը մեծ հանդիսիւ քաղաքս մտաւ. Ս.
 եկեղեցի գալով, որուն համար Սուրբ պատարագ մատուցուե-
 ցաւ, Փետր. 16,” (կ'ըսէ Լազարոս վրժպ. Վահանեան): Ռուսք
 քանի մը ամիս Կարին մնալէ յետոյ, Սան-Սթէֆանոյի եւ սպա
 Պերլինի դաշնագրութեան պայմաններու համաձայն, իրենց
 որոշուած սահմանները կը սկսին քաշուիլ. 1878 Մարտ 15
 Լորիս Մելիքով կը մեկնի Կարնէն դէպի Կարս. եւ ձմեռը վրայ
 չհասած Ռուսք բոլորովին կը մեկնին Կարնէն, յանձնելով
 զայն կրկին օսմանեան կառավարութեան: Այս անգամ եւս
 շատ մը քրիստոնեայ ընտանիքներ կը թողուն իրենց տեղն
 ու տունը եւ կը գաղթեն դէպ ի Ռուսաց հողերը, քայց ոչ այն-
 չափ քաղմաթիւ, ինչպէս եղած էր նախընթաց գաղթի ատենը:

Է. Կարնոյ համար վերոյիշեալ թուականին ռուսական
 պատերազմը՝ եղաւ վերջինը. սակայն մինչ արտաքին թշնամե-
 եաց զէնքն ու կրակը կը դադրի, ներքին բնակչաց սուրն ու
 զնդակը կը սկսին անոնց տեղ փոխանակել: Տաճիկ տարրին
 քրիստոնեայ բնակչաց դէմ տարիներէ ի վեր բռնած արհա-
 մարհոտ եւ ընկճող ընթացքը, օրէ օր սաստկանալով, կոտո-

բաժներ եւ աւարառութիւններ կը սկսին տեղի ունենալ նոյն իսկ Կարնոյ մէջ. կոտորածներ որոնք ոչ թէ տաճիկ ժողովրդեան ինքնակամ՝ մղումէ յառաջ եկած են, այլ կազմակերպեալ յարտաքուստ. ինչպէս կ'ըսէ գերմանացի E.v.Hoffmeister իւր երկասիրութեան մէջ. "Und in den neunziger Jahren des vorigen Jahrhunderts erfolgten dann die grausamen Armeniermetzeleien nicht etwa, was gerechterweise gesagt werden muß, durch eine spontane Erhebung der muselmännischen Bevölkerung, sondern von außen her durch wohl organisierte mordende und plündernde Kurdenbanden,, (Durch Armenien, էջ 103):

Այս կոտորածները որոնք Կարնոյ պատմութեան տխուր էջերն են, համառօտիւ յիշեալ քաւական կը համարիմ: Կարնոյ մօտ՝ գտնուող Կան գիւղի եկեղեցւոյն մէջ կը գտնուի Յայամաւորք մը, որուն ետեւը դատարկ թուղթին վրայ գրուած կը կարդանք մեր ըսելիքները, եւ զորս օրը օրին յիշատակած է անձանօթ ձեռք մը եւ երկիւղէն թուղթը փակցուցած քովի թղթին. այսպէս. "ի 1890 = եւ 15 Յունիսին արեգակն խաւարեցաւ ի միջօրէին 15 մատնաչափ. եւ ի յուրբաթին 18 Յունիսին հրամանաւ տիրոջ կառավարութեան թուրքիոյ մասնաւոր դէպք մը տեղի ունեցաւ ի Կարին, եւ 27 անձ ի հայոց սպանան ի զօրաց տաճկաց":

Նոյն տեղ դարձեալ գրուած է. "ի 1895 = Յունիսէն սկսեալ մեծ շփոթութիւն անկաւ ի զաւառսն ամենայն որք ընդ իշխանութեամբ պետութեան թուրքիոյ Սուլթան Համիտի եւ ի նմին տարւոջ Հոկտեմբերէն սկսեալ հետզհետէ կոտորածն տեղի ունեցաւ ի հայս, ի նոյն ամսոյ 18ին ի մեր զաւառս ի Կարին եղեւ կոտորածն: Ընդհանուր մեռեալքն եղեն 2000 անձ ի հայոց, եւ պատրիարքն Կ. Պօլսոյ Մատթէոս Արքեպ. Իզմիրլեան, առաջնորդ Կարնոյ Ղեւոնդ Արքեպիսկոպոս Շիշմանեան յաքսորս մղեցան ի Պաղեստին հրամանաւ կայսեր¹":

¹ Յայամաւորք տպեալ ի Կ. Պոլիս 1834, էջ 291: Կան գիւղի եկեղեցւոյն մէջ:

Սոյն վերջին կոտորածի ժամանակ Կարնոյ մէջ զոհ գացին Հայոցմէ 570 հոգի. սոյն ահուկի ջարդը տեղի ունեցած է աւելի սկսելով Ռսկերիչներու շուկայէն, Աթ մէյտանի կողմը, Մահլի գլուխ անուանեալ թաղին մէջ եւ այլ փողոցներու վրայ:

Կարին ունեցաւ նաեւ պատմական ծանր օրեր եւ ժամեր, վերջին տարիներս 1908 թուականին՝ Սահմանադրութեան առթիւ. այս անգամ՝ աւելի համազգիներ՝ օսմանցիներ իրարու դէմ՝ ելան, կողմնակցութիւն կողմնակցութեան դէմ՝ զինուեցաւ, զոհ գացին ոստիկան զինուորներ եւ անհատականներ եւ վերստին կոտորածներու, երկիւղի եւ ահի սարսափով մաշեցին բովանդակ ժողովուրդը:

Կարնոյ քաղքին պատմական դիպուածներու եւ անցից վրայ համառօտ գաղափար մը տալէ ետքը, հետաքրքրական է անտարակոյս լսել նաեւ օտարաց տողերը Կարնոյ վրայ: Ուստի, յառաջ կը բերեմ՝ համառօտելով անոնցմէ մէկ քանին:

“Էրզրում”¹ Փոքր Ասիոյ արեւելեան գաւառի քաղաք, Թրքահայաստանի մայրաքաղաքը եւ միանգամայն վիճակին գլխաւոր քաղաքն է:

Էրզրում՝ երեք մաս ունի. միջնաբերդ՝ դիրքով ամենաբարձրը. բուն քաղաք, որ կը շրջափակէ միջնաբերդը, շրջապատուած ինքնին կրկնակ պարիսպներով. եւ արուարձաններ՝ որոնց գլխաւորները չորս են: Էրզրում՝ ամրութիւն մըն է եւ միաժամանակ վաճառաշահ քաղաք, նշանաւոր կայան մեծամեծ կարաւաններու:

Էրզրումի ծագումը շատ հին է եւ սկզբնաւորութիւնը մութ կը մնայ ցայսօր: Հայք Կարին կը կոչէին զայն եւ անոր բովանդակ հողամասը. այս յորջորջումը պահուած է մինչեւ այսօր քնիկ տեղացիներու մէջ: Այս ծանօթ էր նաեւ յոյն եւ լատին աշխարհագէտներու, որոնք վերին Եփրատի վրայ կը

¹ Vivien de Saint-Martin et L. Rousselet: Nouveau Dict. de Géogr. universelle, Paris 1875—1894.

գետեղեն Նարանիտիս գաւառը: Հայք՝ Նարին քաղաքին Գար-
նու-Գալհազ անունն ալ կու տային, որմէ կազմուած է հե-
տըզհետէ Գալի-գալա անուանակոչութիւնը, որուն ստէպ կը
հանդիպինք արաքացի մատենագիրներու քով: Թէոդոս Փոքր
415 թուականներուն, հոն միջնաբերդ մը շինել տուած է,
զոր իւր անուամբը Թէոդոսուպոլիս անուանած է. այս միջ-
նաբերդն այն ատենէն ի վեր կարելոր դեր ունեցած է պատ-
մութեան մէջ: Նարին եւ Թէոդոսուպոլիս ձեւերուն նոյն ըլ-
լալն եւ ապա այս կրկին յորջորջումներուն ալ Էրզրում՝ ան-
ուանակոչութեան հետ նոյնութիւնը՝ պատմութեան տուած
փաստերէն յայտնի է: Ի՞նչեւի թէ Թէոդոսուպոլսոյ մօտ աս-
տիճանաբար կազմուած էր շատ մեծ եւ մարդաշատ քաղաք
մը, Հայաստանի մէջ ծանօթ Արծն անուամբ: Այս քաղաքը
զրաւուեցաւ եւ աւերեցաւ մետասաներորդ դարուն, սելճուզ-
եան Թրքերու կողմէ, եւ ճիշդ այս ատենէ ի վեր է որ Էրզրում
անունը փոխանակած է Նարին եւ Թէոդոսուպոլիս յորջոր-
ջումները: Էրզրում՝ անունը Էրզէն-էր-Ռումի սղումն է պար-
զապէս: Սէն-Մարդէն այս անուանական փոխանակութիւնը
բացատրելու համար կ'ենթադրէ որ Արծնի աւարատումէն
վերջը՝ տեղւոյն բնակիչները Թէոդոսուպոլիս գաղթած ըլլան,
որ մինչդեռ այն ատեն լոկ իբր ամրութիւն կը ծառայէր, եւ
անոր իրենց աւերեալ քաղքին անունը տուած ըլլան: Իրողու-
թիւններն ինչ որ ալ եղած ըլլան, սակայն ան գրեթէ ստոյգ
է թէ՝ Արծն, Թէոդոսուպոլիս եւ Նարին անունները միեւնոյն
հողամասին երեք մասերն են, նախնաբար իրարմէ անջատ,
սակայն այժմ՝ միացած հասարակաց անուան մը տակ, որ
է Էրզրում:

Էրզրումի հողն ընդհանրապէս լեռնային կամ կրային
ըլլալով հանդերձ, կրնար մեծապէս բարեբեր դառնալ, եթէ
երբեք պէտք եղածին պէս շահագործուէր: Հողին ընութիւնը
ցոյց կու տայ թէ՝ լեռներու տակ բազմաթիւ մետաղի երակներ
գոյութիւն ունին: Միակ շահագործուած հանքը “Մատէն

«Քէօյ»ի հանքն է: Գաւառին մէջ կան հանքածուխի հանքեր, գլխաւորաբար Էրզրումէն քանի մը ժամ հեռաւորութեամբ՝ Թորթումի եւ Հասան-Քալէի մէջ: Հանքածուխի եւ մետաղի երակներէն զատ կան նաեւ կաւի զանազան տեսակներ առատօրէն: Գրեթէ բոլոր գաւառներու մէջ կան հանքային ջուրեր, պաղ կամ տաք: Հասան-Քալէի մէջ միայն կան երեք առատաբուղի աղբիւրներ, ուր երկրին քնակիչները շատ ստէպ կ'երթան: Իլիճայի մէջ նոյնպէս կայ նշանաւոր հանքային ջուր մը սանթիկրատ 30 աստիճան տաքութեամբ:

Առ հասարակ Էրզրումի գաւառը չոր ու ամայի տեսարան մը կը պարզէ. լեռները՝ լերկ եւ մերկ ամէն բուսականութենէ. դաշտերը՝ ցանցառ մշակուած եւ միայն ցորեն եւ գարի յառաջ կը բերեն, որ հազիւ թէ կը բաւեն երկրին պէտքը լրացնելու: Էրզրումի շրջակայքը անտառ զոյութիւն չունի. Սօղանլըի մէջ միայն կը գտնուին լայնատարած սակայն անխնամ անտառներ»:

Կարնոյ դարերու ընթացքին մէջ ստացած զինուորական եւ վաճառականական նշանակութիւնը գիտցած են գնահատել նաեւ Եւրոպացի գիտնականներն ու ճամբորդները: «Էրզերում», կը գրէր արդէն ասկէ երկու տարի յառաջ Th. Ch. Fleurian¹ մայրաքաղաքն է Բարձր Հայքի ընդ իշխանութեամբ Մեծին..., շատ մեծ քաղաք մը բազմամարդ եւ հարուստ: Վաճառականութեան կենդրոնն է այն բոլոր երկիրներուն: Պարսկաստանէ՝ Հալէպ կամ Զմիւռնիա կամ Կ. Պոլիս գացող կարաւանները եւ կամ այս վերջին տեղերէս Պարսկաստան գացողները ամէնն ալ Էրզերումէն կ'անցնին»: Շատ մանրամասն եւ գեղեցիկ կը գրէ այս մասին St. Martin:

Նորագոյն ժամանակներու համար յիշատակութեան արժանի է մանաւանդ Hoffmeister գերմանացի ճանապարհ-

¹ Etat présent de l'Arménie, Paris 1694, 8°, ctp. 81.

հորդին աշխատութիւնը¹, ուր գինուորական հեղինակը Կարնոյ փառաւոր անցեալին մասին համառօտիւ խօսելէն վերջը կը ծանրանայ աւելի ներկային վրայ եւ այն՝ սոսաւելապէս ռազմագիտական տեսակէտով: Ի հարկէ կ'ըսէ Hoffmeister, Հնդկաստան երթալու ծովային ճամբուն գտնուելովը, ինչպէս նաեւ մանաւանդ 1859 ին երկրաշարժովը քաղաքը մեծապէս տուժեց: Այսու հանդերձ, կ'աւելցրնէ հեղինակը, տակաւին այսօր Տաճկահայաստանի ամենանշանաւոր քաղաքն է Կարին թէ՛ գինուորական եւ թէ՛ վաճառականական տեսակէտէ: Այսօր դեռ տարեկան 50.000 ի չափ ուղտեր Կարնէն կ'անցնին իրենց վաճառքներով: Շէնքերը առանձին հմայք մը չունին ըստ իրեն. ծառերու պակասը մանաւանդ վատ տալաւորութիւն մը թողած է իր վրայ: Անոր հմայքն ու գեղեցկութիւնը կը գտնէ աւելի շրջակայ գեղազուարճ վայրերուն եւ դէպի արեւմուտք երկարող լեռնաշղթային լայնալիր եւ նկարագեղ ձեւաւորումներու մէջ:

Հետաքրքրական տողեր նուիրած է Կարնոյ նաեւ Dr. E. Naumann², սակայն Խասակ զայն Արձագանգի 1895 թուին մէջ թարգմանած ըլլալուն՝ աւելորդ կը համարենք զայն յառաջ բերել:

Եւրոպայի հեղինակներուն տուած տեղեկութիւնները լսելէ յետոյ, կը մնայ լսել նաեւ դարերէ ի վեր սոյն քաղքին վրայ իշխող ազգին մատենագիրներէն հասած տեղեկութիւնները. ուստի կարեւոր կը համարիմ՝ զատնք եւս յիշել համառօտակի:

“Օսմանեան “Սալնամէի վիլայէթի Էրզրում”, վերնագրով 1318 ին (= 1900 =) հրատարակուած գրքին մէջ կը կարդանք հետեւեալը:

“Հոովմէական կայսրներէն Թէոդոսիոս Բ. ին զօրավար-

¹ Durch Armenien eine Wanderung, eine Militär-Geographische Studie, Leipzig 1919.

² Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat, München 1893.

ներէն մին, Բրիստոսի 415 թուականին շինեց քաղաք մը — որ ցայսօր գոյութիւն ունի — եւ զայն կայսեր անուամբ «Թէոդոսուպոլիս» յորջորջեց:

Այս տեղւոյն հիւսիս-արեւմտեան կողմը, երեք ժամ հեռաւորութեամբ Էրզէն կամ Էրտզէն (Արծն) անուամբ հին գիւղաքաղաք մը կար: Բրիստոսի 1049 թուականին Էլպ Ասլան վերոյիշեալ գիւղաքաղաքը կործանեց, եւ քնակչութիւնը Թէոդոսուպոլիս գաղթեց, եւ այս առթիւ Էրզէնէլրում անուանուեցաւ: «Բում», յաւելուածական մակդրին պատճառն այն է որ «Հոում», կամ «Բիւզանդիոն», կայսրութեան սահմանակից երկիրներուն անուանց ծայրը «Բում», մակդիրը կցելը՝ այն ատեն թրքաց մէջ սովորութիւն էր: Այս քաղաքն ալ այսպէս ըլլալով «Էրզէն», անուան ծայրը — ըստ իրենց սովորութեան — «Բում», մակդիրը կցելով «Էրզէնէլրում», կոչեցին, եւ յետոյ ըստ արաբական կազմութեան «Էրզիւրիւմ», ձեւով գրուելու սկսաւ:

Ըստ «Էսիրիւտտին էլ Ճէգէրի», պատմագրին, այս քաղաքը նախնաքար Գալիգալա կ'անուանուէր: Թէոդոսիոս Բ.ին կինը՝ Գալա, այս քաղքին շինութեան ատեն փափագ յայտնեց, որ իւր անունը կրէ. եւ ահա «Գալի», քառը կցուելով՝ Գալիգալա յորջորջուեցաւ, որ «Գալային նուէրը» կը նշանակէ»:

4. Նորագոյն Կարին:

Մզկիթներ, Խսաներ, Շոկասներ, Տոռներ, Բնակչոթիռն:

Ա. Կարին իբր նահանգ կամ՝ «Սանճագ», իւր կրած այնչափ փոփոխութիւններէ յետոյ, ըստ վերջին քաժանման եւ ըստ տեղական «Սալնամէի», (տպեալ Կարին, 1899), կը քաժնուի 10 գաւառներու, այսինքն 1. Կարին, 2. Բաքերդ, 3. Քղի, 4. Թորթուժ, 5. Սպեր, 6. Խնուս, 7. Կիսկիժ, 8. Դերջան, 9. Բասենք, 10. Նամրվան: Հնութեան յիշատակ զարթուցանող անուններով Կարնոյ նահանգին մէջ կը յիշուէին յանցելումն, Մնճուր՝ Գուրու չայ, Երզնկայ՝ Էրզինճան, Առիւծ՝ Քէօշմէր տաղը, Մանանաղի՝ Շուշար եւ Թէքմէն, Սպեր՝ Իսպիր, Դերջան, Թերջան, Շարգոմի՝ Թորթուժ, Դարանաղի՝ Կամաքս, եւ որոնցմէ ոմանք տակաւին կը պատկանին Կարնոյ նահանգին: Կարին քաղաքն ունի իւր ներքեւ նաեւ երեք փոքր քաժանում՝ վիճակներ, «Նահիյէ», որք են Իլիճէ՝ արեւմտեան կողմը, Աշքալա՝ նոյնպէս նոյն կողմը, Օվանճը՝ հիւսիսային լեռանց կոնակը:

Ինչպէս նախընթաց էջերուն մէջ ըսինք, Կարին քաղաքն ունեցած է կրկին դարագլուխ, հնագոյն եւ նորագոյն Կարին, 1048 թուականէն յետոյ քաղաքը հետզհետէ աւելի ընդարձակուեցաւ, տարածուելով աւելի արեւելեան-հիւսիսային կողմը եւ այսպէս հնագոյնը եւ նորը իրարու խառնուած կը կազմեն այժմեան Կարին քաղաքը: Հնագոյն քաղաքին պարիսպներուն տեղ, որոնք ինչպէս տեսանք կործանած էին բոլորովին, 1869 թուականներուն քաղաքին

շուրջը շինուեցան հողակոյտ՝ հողաբլուր պարիսպներ՝ պատուարներ, ուղղաձիգտական ձեւերու եւ քաժանութիւններու ներքեւ, տեղ տեղ խոր, տեղ տեղ քարձր, տեղ տեղ մանուածապատ շրջաններով. մանաւանդ անցքերու յատուկ վայրերը, քաղաքը արտաքին թշնամեաց յարձակումներու դէմ՝ դժուարին ընելու համար, այս հողաբլուր պատուարները տեղացին կ'անուանէ «Թապիա»։ Թապիաներուս անշու ձախ շինուած են յատուկ դռներ, կամարակապ՝ քարձր եւ լայն եւ ասոնց քով պահականոցներ, իսկ Թապիաներուս վրայ տեղ տեղ շինուած են խորափոր քարահիւս վայրեր՝ ուղղամթերք պահելու։ Այսպէս քաղաքս ունի երեք գլխաւոր դուռ, արեւելեան հարաւ կողմը «Կարսա», ըսուած դուռը, որ «Թաւրիզի», դուռ ալ կ'ըսուի, քովէ քով կրկին կամարներով շինուած գլխաւոր անցքը, ուստի է Բասենու, Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի ճամբան։ Արեւմտեան կողմը «Իլիճա», կամ «Երզնկայի», դուռը, մէկ կամարով եւ անցքով, ընդ որս կ'անցնի Բաքերդ—Տրապիզոն երկնցող կայսերական ճանապարհը։ Հիւսիսային կողմը «Գավագի», կամ «Օլթիի», դուռը, մէկ կամարով, ուստի է Թորթումի ճամբան։

Այս հողաբլուր պարիսպները շատ տեղ կորսնցուցած են իրենց նախնական վիճակը, տեղ տեղ ջրոյ հեղեղներու համար շինուած քարահիւս կամուրջները բոլորովին կործանած, հողաբլուրները տեղ տեղ իրենց ձեւը կորսնցուցած, անկիւնները թափած եւ անցքեր քացուած։ Հողաբլուր պարիսպներուս շինութեամբ Կարնոյ մաքուր եւ առողջարար օդը մեծապէս վնասուած կը համարուի, ալեւորներ՝ որոնք տեսած են քաղաքս սոյն պարիսպները շինուելէ յառաջ, կը հաստատեն թէ այն ատեն քաղաքին օդը աւելի մաքուր էր քան այժմս, չկար այն ատեն այնչափ օր. համար ջերմի հիւսնդութիւն, որ կայ այժմս. գարնանային հեղեղներու ժամանակ սոյն «Թապիա», ներուն խոր տեղերը ջուրերը կը նստաքովն, տիղմով կը ծածկուին, կ'ապականեն օդը։

Կարնոյ փողոցները ընդհանրապէս չունին ձեւ մը, չեն
 շինուած մասնաւոր յատակագծի մը վրայ, անել փողոցները
 քաղմաթիւ, մեծագոյն մասամբ յատակը հող. վերջին տա-
 րիներս սկսուած է տեղ տեղ քարայտակ ընել, ասոր համար
 ամառ ժամանակ թեթեւ հով մ'անգամ փռչիով կը ծածկէ
 անցորդին քիթն ու բերանը: Ի քաց առեալ քանի մը լայն փո-
 ղոցները, մնացածներն ամէնն ալ նեղ են, որուն պատճառաւ
 ձմրան ժամանակ վրայէ վրայ քարդուած ձիւնը կը գոցէ
 զրեթէ այդ նեղ փողոցներու անցքերը, եւ անտանելի կը
 դարձնէ անց ու դարձը: Փողոցներու վրայ շատ տեղ կը տես-
 նուին քարաշէն աղբիւրներ, ոմանք երկբերան եւ ոմանք մի,
 որոնցմէ կը հոսէ գիշեր ցերեկ, ամառ ձմեռ պաղ եւ անուշա-
 համ ջուր, եւ առջեւնին շինուած քարակոփ՝ մէկ՝ երկու՝ երեք,
 մինչեւ չորս գունն լեցընելէ յետոյ, կը սահի կ'երթայ փողոց-
 ներէ վար: Չկայ արդարեւ քաղաք մը որ Կարնոյ չափ ունե-
 նայ ջրոյ առատութիւն եւ աղբիւրներ. քաց ի հրապարակնե-
 րու եւ փողոցներու վրայ գտնուող աղբիւրներէն, կան նաեւ
 տներ, որոնք իրենց բակին կամ պարտէզին մէջ ունին աղ-
 բիւր մը. 500էն աւելի աղբիւր կը համրուին քաղաքիս մէջ:
 Տեղացին ընդհանրապէս սոյն աղբիւրները երկու մասի կը
 քաժնէ եւ կ'ըսէ՝ «Երլի ջուր», եւ «Սարը ջուր», եւ աւելի նախ-
 ընտրելի կը համարի՝ խմելու համար գործածել «Երլի ջու-
 րը», որովհետեւ Սարը ջուրի նամբան տեղ տեղ քաց ըլլալով,
 այնչափ մաքուր չ'ըլլար: Աղբիւրներս ունին զրեթէ ամէնն
 ալ իրենց յատուկ անունը, կամ փողոցին անունէն առեալ,
 կամ իրենց բարերար շինողին անուամբ ծանօթ:

Բ. Քաղաքիս վրայ հեռուստ քարձունքէ մը, ակնարկ
 մը նետելով մեր աչքին կը զարնեն նախ միջնաբերդը իւր աշ-
 տարակով եւ յետոյ եւ աւելի քաղմաթիւ մզկիթներու՝ քարձը
 ու ցած մինարէները: Սոյն քաղմաթիւ մզկիթներու վրայ
 գաղափար մ'ունենալու համար յառաջ կը բերենք ասոնց
 անունները եւ գտնուած վայրերը.

1. Մուրատ փաշա
2. Ղոնտախնի մզկիթ
3. Զէյնալ ճամի
4. Մօլլա օղլի ճամի
5. Ճէտիտ ճամի
6. Այազ փաշա ճամի
7. Գըրգ չէշմէ ճամի
8. Ճաֆէր աղա ճամի
9. Իպրահիմ փաշա ճամի
10. Ճէննէթ զատէ ճամի
11. Կիւրնի դրան ճամի
12. Ղարաղուլլուխնի ճամի
13. Նորման օղլի ճամի
14. Մէթի աղա ճամի
15. Էսէթ փաշա ճամի
16. Ուլու ճամի
17. Լէլէ փաշա ճամի
18. Հաճի Սալիհ ճամի
19. Տէրվիշ աղա ճամի
20. Եկէն աղա ճամի
21. Փէրվէզ օղլի ճամի
22. Կատանայ ճամի
23. Շէխերու ճամի
24. Բէլլէնի Հաճի ճամի
25. Հիւսնի Էօմէր ճամի
26. Հէպպէ Էֆէնդի ճամի
27. Հաճի Ճումա ճամի
28. Պօյախանայ ճամի
29. Կէօմըիւկի մզկիթ
30. Ապտուրահման ճամի
31. Բամանա ճամի

- Երզնկա դուռ .
 Իչ մէյտան .
 Բերդի շուկայի մէջ .
 Ալի փաշա թաղ .
 Ղասրմ փաշա թաղ .
 Այազ փաշա թաղ .
 Գըրգ չէշմէ թաղ .
 Ճաֆէր աղա թաղ .
 Իպրահիմ փաշա թաղ .
 Նոր դուռն .
 Կիւրնի դուռն .
 Ղարաղուլլուխնի թաղ .
 Թէվրիզ դուռ .
 Մէթի փողոց .
 Միջնաբերդի քով .
 Զիֆթէ մինարէի քով .
 Իչ մէյտան .
 Եկէն աղա թաղ .
 Տէրվիշ աղա թաղ .
 Եկէն աղա թաղ .
 Բերդին շուկային մէջ .
 Կատանայ փողոց .
 Շէխերու փողոց .
 Բիլլէնի փողոց .
 Նազիկ շուկայ .
 Համանուն փողոց .
 Համանուն փողոց .
 Բիլիսէ մահլէսի .
 Կէօմըիւկի մօտ .
 Հէօլլիւկ թաղ .
 Համանուն փողոց .

32. Տարադան ճամի	Համանուն փողոց.
33. Մոմճի մահլա ճամի	Մոմճի իւլիտէ փողոց.
34. Մահլա պաշի ճամի	Համանուն փողոց.
35. Շէտի ճամի	Համանուն փողոց.
36. Ղափաղ ճամի	Համանուն փողոց.
37. Օէտիտ ճամի	Համանուն փողոց.
38. Ղըրմանի ճամի	Համանուն փողոց.
39. Ալի էֆէնտի ճամի	Եօնճալը փողոց.
40. Չուղալի ճամի	Համանուն փողոց.
41. Կէշ մահլա ճամի	Համանուն փողոց:

Գ. Կարին քաղաքը ինչպէս յանցելումն նմանապէս ներկայիս համարուած է գլխաւոր կեդրոն մը, ոչ միայն իրեն մերձաւոր քաղաքներու, այլ եւ վայրերու վաճառականութեան ամբարանոց մը. Տրապիզոնէն եւրոպական ապրանքներու անթիւ հակեր կու գան կը լեցուին քաղաքս, Պարսկաստանէն ամառ ձմեռ եկող ուղտերու կարավաններ կը բերեն քաղաքս մեծ ու փոքր, ծանր ու թեթեւ հակեր, եւ օրերով դադար առնելէ յետոյ կը տանին դէպի Տրապիզոն. եւ եւրոպական քեռներով քեռնաւորուած կրկին կը դառնան քաղաքս եւ աստի դէպի Պարսկաստան: Վաճառականութեան գլխաւոր վայր մը համարուած քաղաքս ունի իւր մէջ ընդարձակ շէնքեր «խաներ», ուր կը դիզուին վրայէ վրայ՝ քովէ քով դրսէն եկած հակերը եւ կը սպառին կամ տեղւոյն վրայ եւ կամ կը դըրկուին դուրս ուրիշ վայրեր: Ընդարձակ են սոյն խաները, եւ զրեթէ փոքրիկ շուկաներու տիպարն ունին. լայն գաւիթներ ծածկուած, փայտաշէն հաստ սիւններու վրայ յեցած յարկը, քազմաթիւ խուցեր կամ գրասենեակներ կը տեսնուին աջ ու ձախ, ուր կը գործէ վաճառականը. ամէնուն մէջ զրեթէ կը գտնուի սրճարան մը, եւ ոմանց մէկ կողմը հոսող աղբիւր մը: Կարնոյ խաներուն գլխաւորներն են.

Խաշի օղլու խան .
 Կամպուրի խան .
 Մսվոյր խան .
 Տէվրիշ ալայի խան .
 Թիւթիւնի ”
 Ճէննէտ զատէի ”
 Մանսուր օղլի ”
 Տապաղ օղլի ”
 Փոքր ”
 Կէնճ աղայի ”
 Եկեղեցւոյ ”
 Թօփխանալի ”

Նոր խան .
 Իւթիւմէզ խան .
 Բաց խան .
 Փէրվէզ օղլի խան .
 Հաճի Ահմէտ ”
 Պաստրմաճի ”
 Հաճիլար ”
 Բրինձի ”
 Կիւլ ահմէտ ”
 Մէմիւշ աղայի ”
 Գազէզ օղլի ”
 Զօղլօղլի ”

Դ. Վաճառաշահ քաղաքս ունի նաեւ իւր մէջ տեղ տեղ
 քնդարձակ հրապարակներ եւ շուկաներ . հնագոյն քաղաքին
 պարիսպներուն ունեցած դռներու վայրերը , նորագոյն քա-
 ղաքիս մեծ շուկաները կը կազմեն , ուր հետզհետէ կղպակներ
 շինուած առ ու տուրի վայրերը քաղմացած են : Քաղաքին
 հնագոյն դռներու անուամբ մնացած են , իրենց տեղը շին-
 ուած շուկաներու անունները , այսպէս քաղաքիս շուկաները
 կը կազմեն .

Երզնկու դուռ .
 Թէվրիզ դուռ .
 Կիւրճի դուռ .
 Նոր դուռ .
 Սարայի դուռ .
 Իշ մէյտան .
 Ոսկերչնոց .
 Գափաֆնոց .
 Բերդի մէջ .
 Եկեղեցւոյ դուռ .

Նազիկ չարշու .
 Կէօլի գլուխ .
 Կամուրջի գլուխ .
 Մահլի գլուխ .
 Կիւլ ահմէտ .
 Փախրճնոց .
 Աթ մէյտան .
 Սառաճնոց .
 Դարբնոց .

Այս շուկաներու վրայ ընդհանրապէս բնակութեան տուն շատ քիչ կը գտնուի. վերէն վար կղպակներ եւ վաճառատուներ են որոնց թիւը 4000ը կ'անցնի. այս խանութներու եւ վաճառատանց շէնքերը շատ պարզ են եւ անշուք եւ տեղ տեղ եղածները ողորմելի, մանաւանդ անոնք որոնք հին են. իսկ վերջին տարիներուս մէջ շինուածները ձեւաւոր՝ արտաքուստ գոնէ տեսք մ'ունին: Ընդհանրապէս խանութներու մեծագոյն մասը վաճառականներու յատուկ է, որոնց մէջ կը գրտնուին մեծ վաճառականներ՝ Պոլսոյ եւ Եւրոպական քաղաքներու հետ յարաբերութեան մէջ եղողներ: Սովորական արհեստներով թէպէտ եւ զբաղողներն ալ շատ են՝ թէ՛ Տաճիկ թէ՛ Հայ, բայց զործարաններ՝ զործատուններ չգտնուելուն, քաղղատելով ուրիշ քաղաքներու, այնչափ ծաղկեալ չէ քաղաքս արհեստից կողմանէ. սովորական արհեստներն են դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, ժամագործութիւն, ոսկերչութիւն, պղնձագործութիւն, դարբնութիւն, հիւսնութիւն, պայտարութիւն:

Կարին թէպէտ եւ ներաժութեամբ հարուստ քաղաք մ'է, բայց ոչ այնչափ նաեւ արտածութեան կողմանէ. զաղղիական՝ գերմանական՝ աւստրիական՝ իտալական՝ անգղիական եւ ուսական ապրանքները կը բոնեն իւր շուկաները, բայց ինք ասոնց փոխարէն կը դրկէ Եւրոպա մագեղէն՝ բուրդ՝ մուշտակ՝ մոմ՝ առատօրէն անպատրաստ կաշի եւ քաղմաթիւ ոչխար՝ եգ եւ կով:

Ե. Ինչպէս յիշեցինք՝ շուկաներու վրայ բնակութեան համար տուն չի գտնուիր, ասոնք գրեթէ անջատուած են առաջիններէն փողոցներով: Կարնոյ տներն ընդհանրապէս երկյարկանի են կամ միայարկ. ճարտարապետական արուեստէ եւ ձեւէ զուրկ. ընդարձակ հողի մը վրայ շինուած կը տեսնուի տուն մը, որուն տեղ կարելի էր շինել երկու՝ երեք տուն ձեւաւոր եւ գեղեցիկ: Արտաքուստ տներն ամէնն ալ նոյն ձեւն ունին, միայն մէկը քարօր՝ միւսը ցած, մէկին եր-

կրորդ յարկը քիչ մը դուրս ելած, միւսինը ուղիղ քարձրացած: Տներու որմերն քարահիւս են պարզ շաղախով եւ հաստ, որմերուն մէջ միայն տեղ տեղ երկայնութեան եւ լայնութեան դրուած են քառանկիւն տաշուած 10—15 սան. մէդր հաստութեամբ փայտեր, որոնք հաստատուն կը պահեն շէնքը եւ զօրաւոր բնութեան ցնցումներու դէմ: Յարկերը գործուած կ'ըլլան կէս մէդր եւ աւելի թանձրութեամբ լեցուած հողով, ուղիղ տանիքով, որոնց անկիւններուն եւ եզերաց վրայ աջ ու ձախ կը քարձրանան մեծ ու փոքր՝ լայն ու նեղ ծխնելոյզներ: Որմերուն արտաքին երեսին վրայ՝ կիրով քարերուն անջրըպետները կամ ծերպերը կը գոցուին, որ աւելի եւս կ'ամրապնդէ որմը եւ տեսք մը կու տայ տան արտաքնոյն. քայց կան շատ տներ, որոնք զուրկ են այս կրախառն շաղախի զարդէն: Տան մը ներքին բաժանումներն եւս շատ անկանոն են. մեծագոյն մասամբ ունին երկայն նեղ բակ մը, բակին վրայ մէկ կողմը կը գտնուի ախոռ կամ ամբարանոց՝ մատան մը, միւս կողմը դէպ ի երկրորդ յարկ քարձրանալու փայտաշէն սանդուխ մը. իսկ բակին երրորդ կողմը ուրիշ դուռ մը, որ կը հանէ բուն տան մէջտեղը: Տան մը այս մասը շինուած՝ գոցուած կ'ըլլայ քառորդ գմբէթի մը ձեւով, աստիճանաքար վրայէ վրայ դրուած տաշուած փայտերով, որուն միջավայրը կ'ըլլայ լուսամուտ “խաչքը”, ուստի կ'առնու տունը իւր լոյսը: Հոս է ուր կը տեսնուի մէկ անկիւնը թոնիրներու վայրը, միւս կողմը որմին կից եւ դէպի վեր քարձրացած փայտաշէն ձեւաւոր դարակներ՝ աստիճաններ, որոնց վրայ կարգաւ շարուած կը տեսնուին խոհանոցի կարելոր ամանները, պնակներ՝ “սինի”, “թէպսի”, “փարխաճ”, “թաս”, հինաւուրց մնացած պղնձէ աշտանակներ՝ “սամավար”, եւ մէկ կողմն ալ կախուած գտնոցը եւ այլն: Թոնիրներու վայրը կ'ըլլայ ընդհանրապէս տան մէկ անկեան վրայ եւ գետնէն աստիճան մը քարձր, իսկ ճակատը կիսաքողորշի՝ ոմանց՝ քարակոփ, ոմանցը փայտաշէն. սոյն տեղւոյն վրայ թաղուած կ'ըլլան մեծ մի-

ջակ՝ փոքր կաւաշէն թոնիրներ, վրանին գոցուած փայտաշէն թոնիրխուփով: Թոնիրներուն վերեւ որմերուն կից դրուած կամ կախուած կը տեսնուին “ակիշը,” “շիշը,” խաչրկաթը եւ ջնջոցները: Իսկ տան մէկ կողմը կը տեսնուի վայր մը “սէքի,” ոմանց՝ բարձրկեկ՝ աստիճաններով, ոմանց՝ ցած, փայտաշէն վանդակով կամ ցած տախտակամածով մը զարդարուած, ուր փռուած կ’ըլլան փսիաթներ՝ կարպետներ եւ դրուած “մինտէր,” ներ նստելու համար: Բարձրկեկ “սէքի,” ներու տակը կը գտնուի մատանը, ուր կը պահէ տնեցին իւր քնադոնը: Կան շատ տներ, որոնց մէջ կը տեսնուի նաեւ որմին մէջ զետեղուած քարակոփ դուռ մը, որուն մէջ կը լեցընեն ջուր գործածութեան համար:

Տան մէկ կողմը կը տեսնուի ուրիշ դուռ մ’եւս կամ աստիճաններ, որ կը հանեն ներքին սենեակները. այս սենեակներն ընդհանրապէս փողոցի վրայ չըլլալով, կ’ունենան բարձրադիր՝ երթեց վրայ փոքրիկ պատուհաններ: Տան թէ՛ առաջակողմը կամ փողոցի վրայ գտնուած սենեակները եւ թէ՛ ներքին սենեակները կ’ունենան որմերուն մէջ մէկ երկու՝ փոքր ու մեծ պահարաններ փայտաշէն դռնակներով. բաց ի այս պահարաններէն նոյնպէս խուցի մը մէջ՝ որմին կից կամ մէջը կը տեսնուի ընդարձակ պահարանի ծելով վայր մը “ծաւքը,” փայտաշէն դռներով կամ վարագոյրով ծածկուած, ուր կը դրուին անկողինները վրայէ վրայ:

Սենեակներու մէկ կողմը՝ որմին երկայնութեան շինուած կ’ըլլայ կէս մէդը կամ աւելի բարձր եւ կէս մէդը կամ աւելի լայն վայր մը “սէտիր,” ըստ արեւելեան սովորութեան հանգիստ բազմելու համար: Սենեակներու կահ կարասիքը միջակ դասակարգին անգամ կանոնաւոր է եւ մաքուր. փռուած կ’ըլլան կարպետներ՝ գորգեր, “սէտիրին,” վրայ շարուած որմին երկայնութեան քարձեր եւ դրուած “մինտէրներ,” աւելի հարուստինը, փառաւոր է կահ կարասեաց կողմանէ:

Կան շատ տներ, որոնք իրենց ետեւը կ'ունենան փոքրիկ պարտէզ մը կամ բաց վայր մը, որոնց վրայ շինուած կ'ըլլան ներքին սենեակներու պատուհանները. ոմանց պարտէզն աւելի ընդարձակ ըլլալով կը տեսնուին տնկուած վարդենիներ քարտի ծառեր եւ ամսոն ծաղիկներու ածուններ. կան նաեւ քայց քիչերու պարտէզին մէջ տանձենի, խնձորենի, բալի եւ հաղարջի թուփեր:

Զ. Գալով Կարնոյ քաղաքին բնակչաց՝ այլ եւ այլ ազգերէ, խառն ցեղերէ բնակիչներ ունի քաղաքս, Տաճիկ, Պարսիկ, Բիւրտ, Չէրքէզ, Հայ, Յոյն եւ սակաւաթիւ թուով Եւրոպացի կը կազմեն իւր բնակիչները: Բնակչաց թուոյն նկատմամբ անհնարին է որոշ եւ ճշգրիտ թիւ մը արձանագրել: Անցեալ դարերու մէջ ունեցած բնակչութեան թիւը անծանօթ կը մնայ. իսկ վերջին կրկին դարերու մէջ, եւրոպացի ճանապարհորդներն ու աշխարհագէտները տարբեր տարբեր թիւ կը դնեն իրենց էջերուն մէջ, որոնք իրարու չեն համապատասխաներ: Ամէն պարագայի մէջ յանցելումն Կարին քաղմամարդ քաղաք մ'եղած է, սակայն անընդհատ պատերազմներու, բնութեան տուած հարուածներու, իշխող կառավարութեան անհոգութեան եւ խստութեանց պատճառաւ, փոխանակ քաղմանալու բնակչութիւնը տարուէ տարի, դարէ դար երթալով պակսած եւ նուազած է: Թողլով շատ հին դարերու բնակչութիւնը, նոյն իսկ նախընթաց դարուն սկիզբները 130.000 բնակիչ ունէր Կարին քաղաքը, ինչպէս կ'ըսէ Vivien du Saint-Martin. քայց, 1839ի Ռուս — Տաճկական պատերազմէն յետոյ, քաղմաթիւ ընտանիք թողուցած են Կարինը, որով բնակչութիւնն ալ նուազած, այնպէս որ 1830ի բնակչաց թիւն եղած կ'արձանագրուի 15.000: Չորս տասնեակ տարիներ յետոյ 1869ի ըստ Deyrolleի Կարնոյ բնակչաց թիւն է 90.000: Սոյն թուականէն հինգ տարի յետոյ պաշտօնական տեղեկութեանց համաձայն 1874 թուականին 55.000ի իջած կը գտնենք: Յառաջ երթալով 1885ի Մ. Կ.

Միրախորեան իւր երկասիրութեան մէջ 10.000 տուն կը դնէ, առանց բնակչութեան թիւը յիշելու, հետեւապէս կրնանք ըսել թէ 50.000 եղած պիտի ըլլայ բնակչաց թիւն ալ: Իսկ տեղական Սալնամէն 1899 թուականներուն 8008 տուն եւ 40.192 բնակիչ կ'արձանագրէ իւր էջերուն մէջ: Տասը տարի յետոյ, 1909ի Marcel Dubois, 39.000 եղած կը համարի, մի եւ նոյն ատեն գրեթէ ուրիշ եւրոպացի հեղինակի մը, Larousseի էջերուն մէջ հազար մը պակաս կը գտնենք, 38 հազար կը յիշուի: Մէկ երկու տարի յառաջ հայ ճանապարհորդ մը Ա. Դօ իւր գրութեան մէջ 60.000 կը դնէ, 1912 թուականներուն: Ընդհանրապէս ուրիշներու գրութեանց մէջ յիշուած Կարնոյ բնակչաց թիւը, ասոնցմէ միոյն նշանակած թիւը կը պատկերացընէ: Վերջին տարիներս 1913ի Հայ ազգի առաջնորդարանի կողմանէ խնամօք ազգահամար մը կատարուելով, 13.000 քրիստոնեայ արձանագրած է. այս թիւը կը բովանդակէ, Էջմիածնական, Կաթողիկէ, Բողոքական Հայերը եւ յոյն հասարակութիւնը: Մասնաւորապէս դիմելով կառավարութեան «Սուֆուս Տայիրէ»ի պաշտօնատունը, իրենց ամենավերջին ազգահամարի արձանագրութեանց մէջ 42.000 մահմետական նշանակուած գտանք, սոյն թիւը կը պարունակէ, Տաճիկը, Պարսիկը, Քիւրտը, Չէրքէզը եւ այլն: Ըստ այսմ Կարնոյ բնակչաց թիւը 1913 թուականներուն եղած կ'ըլլայ 55.000:

Է. Կարնոյ զանազան ազգերէ բաղկացեալ բնակիչն՝ ընդհանրապէս ուրախ է եւ շէն. հակառակ թէ՛ իսլամ եւ թէ՛ քրիստոնեայ տարրին կրած վշտերուն եւ ընկճող իշխանութեանց հասուցած տառապանաց, առհասարակ զուարթ են բնութեամբ եւ ուրախասէր: Հանդարտ են ընդհանրապէս. նաեւ ոճիր, գողութիւն եւ այլն, բաղդատելով ուրիշ քաղաքներու, շատ ցանցառ կը պատահին. կառավարութեան այնչափ թոյլ հսկողութեան ներքեւ, զարմանք է արդարեւ գողութեանց եւ ուրիշ կարգ մը վնասակար դէպքերու ստեպ

տեղի չունենալն: Ժողովրդեան ապրելու կերպն ընդհանրապէս չափաւոր է եւ քիչով գոհ եղող. տարազնին արեւելեան, անպաճոյճ եւ կոշտ, արտաքին ցոյցերէ զգուշացող: Տաճիկն ունի իւր որոշ համագգեստն, Ֆէսն փաթթուած տպուածոյ լաշակով, մէջքերնին երկայն շալէ գօտի մը. Պարսիկն ունի իւր սովորական մագոտ գլխարկը, պարեգօտը. Բիւրտն իւր կոշտ հագուստը, մագոտ քանկոնը, բրդոտ գլխարկը կամ երկայն տպուածոյ լաշակով մը փաթթուած Ֆէսը: Չէրքէզն նոյնպէս ունի իւր մագոտ կամ բրդոտ գլխարկը, մինչեւ ծունկերը՝ կէս պարեգօտ, կաշիէ բարակ զարդարուն կամ պարզ գօտիով մը: Իսկ քրիստոնեայք ընդհանրապէս կը կրեն Ֆէս, ոմանցը փաթթուած գունատիպ լաշակով. շատերն ալ կը կրեն գլխարկ եւ աւելի ըստ եւրոպական տարազի, հիներն պահած են իրենց նախկին ձեւը: Կին մարդուն տարազը, թէ՛ քրիստոնեայ թէ՛ մահմետական, քանի մը տասնեակ տարիներ յառաջ գրեթէ նոյնն էր տնէն դուրս, «էհրամ», ըսուած՝ գործուած բարակ բուրդ թելով լայն ծածկոց մ'էր, որով կը գոցէր ինքզինք գլխէ մինչեւ ոտք, յառաջակողմը մաս մը մէջքի գագնոցին կամ կապին մէջ խոթելով եւ ձեւ մը տալով կ'ելլէր դուրս, մահմետականը երեսը գոցած նաեւ սեւ կամ գունաւոր լաշակով մը, քրիստոնեայն «էհրամին», մէկ եզերքը մէկ ձեռքով մինչեւ բերանը գոցած: Բայց այժմ՝ երթալով «էհրամի», գործածութիւնը պակսած կ'երեւայ. քրիստոնեայ նոր սերունդ կին մարդը նորաձեւ «չարշաւով», մետաքս թաւիշ՝ գունատիպ ազնիւ ասուիէ կտրուած ձեւուած սաւանով ծածկուած դուրս կ'ելլէ. կը տեսնուին նաեւ շատ մը տաճիկ կիներ սոյն նորաձեւութեան հետեւող, մանաւանդ հարուստ դասակարգէն: Կան նաեւ եւրոպական տարազի ներքեւ դուրս ելլողներ, գլխարկով՝ վերարկուով, կամ պարզ գլխու ծածկոցով. բայց այս ձեւն տակաւին այնչափ մուտք չէ գտած:

Ը. Կարին ըլլալով կեդրոն մը վաճառականութեան, է նաեւ քաղաքական աշխարհի կարեւոր տեղ մը: Ինչպէս վե-

րագոյն յիշեցինք, անցեալ դարերու մէջ տեղի ունեցած յար-
 ծակումներէ յետոյ երբ վերջնականապէս Կարինը մնաց Օս-
 մանցւոց ձեռքը, օսմանեան կառավարութիւնն եւս կարելոր
 վայր մը նկատել սկսաւ քաղաքս. մասնաւոր կառավարիչնե-
 րու՝ կուսակալներու յանձնելով քաղաքիս վարչութիւնը. եւ
 այսպէս մինչեւ ցայսօրս կուսակալներ, վարչական ժողովնե-
 րու օգնութեամբ կը կառավարեն քաղաքս. կուսակալներ
 սակայն, որոնց պաշտօնի կոչուիլն եւ արձակուիլը կախում
 ունի Բարձրագոյն Դրան կամքէն: Ըստ տեղական Սալնա-
 մէի, Կարին ունեցած է մինչեւ ցայսօրս գրեթէ 260 կուսա-
 կալ, սկսեալ 934=1505 թուականէն: Առաջին կուսակալն
 եղած է Փէրհատ փաշա որ վեց տարի վարած է իւր պաշ-
 տօնը: Այս կուսակալներէն ոմանք մէկ ամիս, ոմանք հինգ,
 ութ ամիս, ոմանք տարի մը կամ չորս վեց տարի պաշտօն
 վարած են, ոմանք ալ կրկին երեքկին անգամ սոյն պաշտօ-
 նին կոչուած՝ ամենաերկար պաշտօն վարողներն եղած են,
 Գարա Մուսթաֆա փաշա 1296=1867ի, առաջինը տասնու-
 մէկ տարի, երկրորդը տասնութերեք տարի կուսակալ եղած
 են: Ասոնցմէ ոմանք իրենց անուան յիշատակ մը թողուլ ջա-
 նացած են, կառուցանելով մզկիթներ, քաղանիքներ, աղ-
 քիւրներ: Այսպէս Լալա Մուսթաֆա փաշա 947=1518, շի-
 նած է իւր անուամբ մզկիթ մը եւ քաղանիք մը: Այսս փաշա
 966=1537, կառուցած է իւր անուամբ մզկիթ մը եւ քաղանիք
 մը. Ալի փաշա 977=1548, շինած է մզկիթ մը. Մուրատ
 փաշա 978=1549, կառուցած է մզկիթ մը եւ երկու քաղա-
 նիք. 1046=1617ին Կիւրճի Մէհմէտ փաշա շինած է փայ-
 տաշէն մզկիթ մը. Եազըճը զատէ Իպրահիմ փաշա 1177=
 1748, շինած է մզկիթ մը եւ աղքիւրներ: Էսէտ փաշա 1246=
 1817 նմանապէս շինած է մզկիթ մը:

Թ. Կարին քաղաքական աշխարհի շահուց եւ այլեւ այլ
 ակնկալութեանց կարելոր կեդրոն մը նկատուած ըլլալով,
 եւրոպական մեծ տէրութիւններն եւս տարիներէ ի վեր հաս-

տատած են հոն եւ ունին իրենց ներկայացուցիչները. Ռուս
Անգղիացի՝ Գաղղիացի՝ Պարսիկ հիւպատոս կամ փոխ-հիւ-
պատոսներ կը գտնուին քաղաքս: Ռուսական հիւպատոսա-
րանը հաստատուած կը գտնենք 1835ի Սեպտ. 15. Գաղղիա-
կանը 1840 թուականներուն. իսկ Անգղիացին 1690 թուա-
կաններուն արդէն վաճառականական գործակատար մ'ունէր
որ էր միանգամայն *gérant* Բրիտանական հիւպատոսարանի.
հուսկ ուրեմն գործակատարութիւնը 1860ին կը վերածուի
հիւպատոսարանի. անգղ. առաջին հիւպատոսն է *Mr. Brant*:
Աւստրիական տէրութիւնը վերջին տարիներս հետամուտ
եղած էր՝ ունենալ ինքն ալ իւր ներկայացուցիչն, քայց տա-
կաւին չկրցաւ իրագործել իւր քաղճանքը: Իսկ գերմանա-
կան տէրութիւնը քաղաքական տեսակէտներով անհրաժեշտ
նկատեց ունենալ հիւպատոս մը Կարնոյ մէջ, զոր եւ հաստա-
տեց 1913 Սեպտ. ին. առաջին հիւպատոսն եղաւ *Edgar An-
ders, Consul Impérial d'Allemagne*.

5. Կարևոր գետնաշարժերն ու այլ թշուառութիւնք:

Կարին քաղաքն եղած է վայր մը անընդհատ թշուառութեանց եւ աղէտից. բնութեան հարուածներուն հետ, ժամանակ ժամանակ մարդկային անգութ ձեռաց հարուածներն եւս միացած՝ աւերած են քաղաքը եւ թշուառութեան մատնած բնակիչը: Գետնաշարժ, սով, համաճարակ հիւանդութիւն (սա ոչ այնչափ սաստիկ եւ յաճախ), պատերազմ, կոտորած, կողոպուտ, գաղթականութիւն, սասանեցուցած են թէ՛ երկիրը եւ թէ՛ իւր վրան գտնուած մարդը: Համառօտ ականարկ մը նետենք Կարնոյ սոյն թշուառութեանց եւ աղէտից վրայ սկսելով գետնաշարժէն:

Թէ Կարին քաղաքը բաւական կրած ըլլալու է գետնաշարժերէ՝ տեղական բառով «ժաժ» երէ, վկայ են մարած հրաբխային լեռները եւ հանքային ջրերու, տաք ջերմուկներու առատութիւնը: Քաղքին արեւմտեան հիւսիսային կողմը քարձրացող «Շեղջիկ» լեռն, իւր գլուխը բացուած բերանէն, յանյիշատակ ժամանակս հրաբխային լեռ մ'եղած կը կարծուի, եւ որուն ստորոտէն տակաւին կը քղխի ախորժասամ առատ ջրոյ ակ մը: Մուտուրկա, Սօղուկ Զերմուկ, Քարվոր, Պալրգլը, Հինձք գիւղերու մօտերը քղխող հանքային սլաղ եւ ոմանցը անուշ ջրոյ ակերը. Աղտաղ, Արծաթի գիւղերու քով երկու տաք ջերմուկները, ինչպէս նաեւ Իլիճէ գիւղի մէջ երեք մեծ եւ նշանաւոր տաք ջերմուկները եւ գիւղէն դուրս «Կէլին կէլտի» անուն փոքրիկ տաք ջերմուկը, գետնի ծոցի հանքերու հոտն ու մանրիկները դուրս կու տան. կը թողունք

ի բաց քիչ մ'աւելի հեռաւոր տեղեր գտնուածները: Անցեալ վերջին երկու դարերու մէջ տեղի ունեցած զօրաւոր շարժերը, եւ ներկայ դարու մէջ երբեմն երբեմն տկար ցնցումները կը հաստատեն մեր ըսածը: Հոս յառաջ կը բերեմ անցեալ դարու մէջ տեղի ունեցած գետնաշարժի նկարագրութիւնը, զոր գրած է նոյն տարիները ապրող եւ թշուառութեանց ականատես եղող անձ¹ մը:

“Հանքերու պատճառաւ Կարնոյ գաւառին մէջ գետնաշարժն իսկ պակաս չէ. ամէն տարի երկու երեք անգամ սասանութիւնք կ'ըլլան, է որ թեթեւ, է որ սաստիկ, որոց մէջ գլխաւորն պարագայով ասկէ վար մասնաւորապէս յիշատակեմ: Թողունք շատ հին ու անյիշատակ սասանութիւնք, որոց պատմութիւն մեր ձեռք չէ հասեր. թէպէտեւ հետքերը միայն կը տեսնանք լեռներու եւ դաշտերու իւր պատառուածոց եւ փլատակաց վրայ, որովք ջուրեր իրենց ընթացքը փոխեր են տեղ տեղ, բլուրներ դաշտացեր են եւ դաշտեր բլրացեր, անշէն տեղեր շինութիւն առեր են եւ շէն տեղեր յաւեր դարձեր են: Մեր դարուն հասած ծերեր, որ ութսուն կամ իննսուն կը հաշուեն իրենց տարիքը, կը պատմեն որ ասկէ դար մը յառաջ սոսկալի սասանութիւն մ'եղեր է Կարնոյ գաւառը. 1760ին տեղի ունեցած է այս ըստ գրութեան Յովսէփ Վ. Մելքիսեդեկեանի, մասնաւորապէս քաղաքը աւագ շաքաթէն սկսեալ մինչեւ Վերացման խաչին պահքը անընդհատ ամէն շաքթու մէջ երեք չորս անգամ շարժելով, մինչ թշուառ բնակիչք ալ չեն իշխեր բնակիլ ու դիմանալ իրենց ծածկերու տակն, քաղաքէն դուրս գերեզմանոցներ ելեր են, վրաններու եւ խեղճ տնակներու մէջ ցուրտին, անձրեւին եւ արեւուն տապին առջեւ չորս ամիսէն աւելի բնակելով. բայց յայտնի չէ թէ որքան մարդ մեռեր են, կամ որքան շինուածքներ փլեր են, միայն այսքան կ'ըսեն որ բերդին պարիսպները խախտե-

¹ Սերովքէ Վ. Բաժնեան ծնեալ 1810ին եւ վախճանեալ 1866. գրած է նոյն տողերը, զոր կը պահէ Սերովքէ Վ. Քչուրեան:

ցան ինկան, որուն խրամակարկատները զայս կը ստուգեն մեզի: Հին շինուածոց վրայ ալ հինցած լայնապատառ վերքեր կ'երեւան, շատ հաւանական է որ այդ ատենէն մնացած ըլլայ: Եւ այն թուականէն ետքը եղած սասանութիւնք կ'երեւայ որ մանր ու մեղմ ըլլալուն համար մասնաւոր յիշատակութիւն մը չունին, մինչեւ զայ հասնի Բասենի մէջ եղած մեծ գետնաշարժն (1809 մեծ գետնաշարժ վարի Բասենի կը գրէ Յովսէփ Վ. Մելքիսեդեկեան). որ վարի Բասենի մէջ մէկ քանի գիւղ կիսաւերակ թողուց, եւ շատ մարդիկ մեռեր են, որուն վրայ ցաւալի երգ մ'ալ շինած են. «Առանց պատանքի մեռեալ կը թաղեն, մի' տար Աստուած մի' տար դարու Բասենին եւն», Այս շարժն ասկէ յիսուն տարի առաջ եղեր է, ու ան ատեն քաղաքիս լաւ ցնցումն տուեր է, քայց այնքան վնասներ չէ ըրեր: 1840 թուականին երբ որ Մասիս լեռան հրաբուդիս կատողած սաստիկ շարժով մը Արկուռի գիւղը ծածկեց թանձր հողով, իր սասանութեան ուժգին ցնցումը Կարնոյ քաղաքն ալ հասաւ կէս գիշերէն յառաջ, որչափ ալ որ ան ու դող պատճառեց ամէնուն սրտին մէջ, ի վերայ այսր ամենայնի վնաս մը չտուաւ եւ շուտ դադրեցաւ:»

«Բայց 1843 թուականին աշնան ատեն հոկտեմբերի ամսոյն վերջերը, կէս օրէն ետքը երեք անգամ սոսկալի սասանութիւն եղաւ, այլ առաջին անգամ ուժգին ցնցում տալով, Բերդին մէկ պարիսպը շրջեց, քսանէն աւելի շինուածք փլան, չորս հոգի ալ մեռեալ հաշուեցին թո՛ղ զանոնք որ փլատակաց տակէն վտանգուած ու խեղանդամ հանեցին¹:»

1850 թուականին ամառուան եղանակին մէջ երեք անգամ ուժգին սասանութիւն եղաւ եւ մանր մունր վնասներ պատճառեց, քայց ուրիշ մեծ վտանգէ մը ազատեց զքրիս-

¹ Այս գետնաշարժին համար Պատմութիւն Պէրպէրեան (էջ 516-517) կը կարդանք այսպէս. «Շարժ սաստիկ ի Կարին որ կործանեաց զքաղում ծինելոյզս զքանի մի տունս եւ զմի մասն Բերդին, եւ մեռան ընդ փլատակօք 5 անձիւք 1843, Հոկ. 14ին:

տոնեայս: Այս միջոցին Գաղղիոյ հիւպատոս Միւսիւ Վիէթ, այլազգիի մը աղջիկն իր ծնողաց հաճութեամբ առեր էր իր պալատը, զոր կ'ուզէր քրիստոնեայ ընել եւ իրեն կին առնուլ: Մահմետականք այս քան լսելով կատողեր էին, եւ աղջիկը կ'ուզէին անկից. երբ կը տեսնան որ հիւպատոսը կամաւ պիտի չտայ այն աղջիկն, իրենց մէջ խորհուրդ կ'ընեն բոլոր քրիստոնէից վրայ յարձակիլ յանկարծակի ու զամէնն ալ սուրի բերան տալ. անոնք այս անիրաւ խորհուրդին գործադրութիւնն որոշած միջոցին, այս գետնաշարժը կը պատահի եւ սաստիկ վախնալով, ամէնն ալ կը թողուն իրենց չար խորհուրդը, եւ քրիստոնեայք կը գերծանին:»

“1852 թուականին Յունիս ամսոյն վերջերը երեկոյին ժամուն, անհնարին սասանութիւն մ'եղաւ, սոսկալի գոռիւններով, մէկ րոպէի մը տեւողութեամբ՝ արեւելեան կողմէն սկսեալ, որ քարձր տներու գագաթները վար գետինը ծռեց ու հանեց, ինչպէս որ խիստ մըրիկ մը տկար եղէգները գետնի հաւասար կը ծռէ, ու թոյլ կու տայ տատանելու: Ուստի Բերդին դրսի պարիսպները շրջեցան, մզկիթներու բրգանց գլուխները ինկան, մէկ քանի քարձր շէնքերու վերնայարկները փլան. քաղաքէն երկու ժամ արեւմտեան կողմն Քեստկիրլի անուանեալ գիւղին մէջ մեծ տուն մը իր շրջակայ պարտէզով ու թանձրահող հիմամբ վերցուց հարիւր քայլ հեռու տեղ մը նետեց, եւ անոր պատուած տեղը սկսաւ սեւ ջուր մը բղխել յորդութեամբ:»

“Գանք վերջի անարկու շարժին ու սասանութեան, որ Կարնոյ քաղաքի մէջ պատահեցաւ 1859 Մայիս ամսոյն վերջ եւ ի 21 նոյն Մայիսի լուսնկան ամսոյն. որուն աղէտալի դէպքն ո՛չ լեզու կրնայ պատմել եւ ո՛չ գրիչ նկարագրել. որչափ որ մանրամասն պարագայով գրեմ, տակաւին անարկութեանն եւ ոչ մէկ մասը կրնամ արժանապէս նկարել. քայց ներեցէք թէ խօսքիս կարգէն քիչ մը խոտորիմ: Կարնոյ քաղաքին կլիման ցուրտ, ձմեռն երկայն ու տաղտկալի է, որով

խեղճ բնակիչք կը ստիպուէին՝ վեց ամիսի չափ արգելանոց-
 ներ մնալ, ցուրտին վիշտն ու սառնամանեաց տառապանքը
 քաշելով: Բայց երբ կը սկսի քիչ քիչ ցուրտը մեղմանալ, հա-
 րաւային ջերմ հովեր կը փչեն. մերձակայ բլուրներու արէգ-
 դէմ տեղեր ծնախաւնծ կ'իյնայ. նոյն կէտին վաղահաս ծնծա-
 դիկներն իրենց կոկոնազարդ գլուխը գետնէն դուրս կը հա-
 նեն, զարնան անուշահոտ գալուստ աւետելու, որուն կը փա-
 փաքին ամենայն արարածք. ծիծեռնիկներն իրենց դայլայ-
 լիկները ճոռոդելով կը հնչեցնեն, սպիտակափայլ արագիլն
 իր խոշոր թւերով օդին մէջ կը նաւէ, խորդն եւ փորն եւ
 շնորօրն, սագն ու քաղը դաշտին մէջ սեւ ջուրին եղեգնոտ
 սէգերու մէջ իրենց սագերը թխսելու բոյն կը պատրաստեն:
 Երկրագործք ամոլներ արտերու մէջ տարած, լուծ վզերուն,
 արօր վրան կակուղ գետինը արօրադրելու առաջին փոր-
 ծեր կ'ընեն: Բաղաքին մէջէն սեւ ու ծաղկազարդ կ'երեւայ
 Սուրբ Նշանի բլրան գագաթը: Նորահաս մանկտին ու
 աղջկունք ձեռքէ ձեռք բռնած ուրախութեամբ ու ցատքոտե-
 լով լեռնէն վեր կ'ելլեն, մէկ մէկու գարուն աւետիս կու
 տան, ծնծադիկներ հաւաքելով, ու փունջ կապելով, ցնծա-
 լից օրը երեկոյ կ'ընեն եւ տուներնին կը դառնան. տու-
 ներուն հողայարկ տամալիք մարգաստաններու պէս կա-
 նանչ ու դալար զուարճութիւն կու տան բնակչաց: Ոչխա-
 րաց հօտ եւ նորածին գաւառներու երամակն այն բլրան ստո-
 րոտները ցրուած փոխադարձ մայիւններով արծազանգ մը
 կը հնչեցընեն: Սովորութիւն մը կայ այս քաղաքիս բնակչաց
 մանաւանդ քրիստոնէից, գարուն բացուածին պէս կիրակի ու
 տօնի օրեր, աւուր պայծառութեան նայելով, արք եւ կանայք,
 երիտասարդք եւ աղջկունք խումբ խումբ բազմութեամբ թեւ
 թեւի տուած մօտակայ դալար ու ծաղկոտ բլուրներն ու դաշ-
 տերը զքօսանքի կ'ելլեն, թմբակահարներն ալ պատրաստ ա-
 նոնց կը սպասեն, եւ շատ թմբկաց ձայներով զմարդիկ ի զքօ-
 սանս կը հրաւիրեն: Մարտի ամսոյն վերջերն ու Ապրիլի մէջ

բաւական գարուն է, բայց երբեմն անօրելուտ ու մըրկալից
օդեր անհամութիւն կու տան եւ զուարճութեան օրերը կը խա-
փանեն: Բայց Մայիսի ամսոյն մէջ զրեթէ լեռներ ու դաշտեր
ձմեռնային տխրութիւնը բոլորովին մերկացած, եւ զարնանա-
զուարճ դալարագեղ ու ծաղկափթիթ պատմունքանները հա-
գած կը խայտան ու կը բերկրին արեգական նառագայթնե-
րու տակ: Բայ՛քէ, այսպէս էր սոյն տարւոյ զուարճութիւնն
ամէն մարդոց համար, եւ ամէն մարդ կը յուսար անցեալ
տարիներու պակաս թողուցած զուարճութիւնն ու զքօսանքը
այս ամսոյն ընթացքին մէջ լեցրնել. բայց ամէնուն յոյսն ալ
ի դերեւ հանեց երկնային մեծ պատուհասը: Մինչդեռ անա-
կընկալ սասանութիւնը երկրագունդը վեր ու վար դարձնելու
սպառնալիքներ կու տար կերպ կերպ նշաններով, թէպէտեւ
մարդիկ իբր անփորձ՝ այսպիսի նշանները չհասկնալ կը ձե-
ւացրնէին, դիտողութիւն ընող չկար, մինչեւ պատուհասը վրայ
հասաւ. անկէ ետքը ամէն մարդ ինքնահնար մարգարէու-
թիւններ ընելու համար՝ երագահան՝ էֆիմէրտէն՝ գալէնտար՝
օդափորձ եւ մէտօրէից վրայ գուշակող գրքերը ձեռքն առաւ
կարդալու եւ մտացածին գուշակութիւններ ընելու, պաշար-
եալ մտացնոր նախապաշարմունքներ տալով:»

“Արդէն նոր տարին սկսածին պէս Յունուար ամսոյն
մէջ կէս գիշերին բաւական բայց անմնաս սասանութիւն մ՝ ե-
ղաւ քաղաքը, երկու անգամ ալ թեթեւ հետեւութիւններ ու-
նեցաւ, ու դադրեցաւ: Սակայն ի Բասեն գաւառ աւելի սաս-
տիկ եղեր է այս շարժն, որ երկու ամիս տեւեր էր շարունա-
կաքար, բայց մեղմ՝ ըլլալուն համար երեւելի վնասներ չէր
պատճառած:»

“Գարունն Ապրիլ ամսէն սկսեալ տխուր օդ մը, ուժգին
հով ու մըրիկներ, երկինք մթապատ ամպերով գոռիւն որո-
տախիտ փայլատակունք եւ յորդ անօրելներ շարունակեցին,
այնպէս որ երկրագործները հազիւ միջոց մը գտան գարի եւ
ցորեն սեւ հողին աւանդ տալու արօրադրութեամբ, աշնան

իրենց աշխատանաց պտուղներն արդեամբք ժողվելու յուսով:
Մայիս ամսոյն սկիզբները սկսաւ արեւն իր պայծառ դէմքը
ցուցնել, դաշտ ու լեռներ կանանչ գունով զարդարեալ ամե-
նայն արարածոց սիրտը ի գրօսանս կը հրապուրէին. քիչ մը
ատեն փարատեցան այն մարախլապատ ամպերը. դադրե-
ցան ամպրոպներ. իւրաքանչիւր մարդ ուրախ ու զուարթ
կեանք կ'անցընէր միամիտ սրտիւ: Բայց երբ ամսոյն վերջերը
մօտեցան, հարաւային կողմէն սկսաւ սեւ ու միգապատ ամպ
մը պատել երկնից երեսը, որուն մէջէն Բիւրականեան լեռներու
վրայ տխուր ու ահուելի որոտումներ կը լսուէին արտաքոյ
կարգի. գիշեր մը յորդ անձրեւով լուսացաւ, առտուն մէզն
ու մշուշ քաղաքին վրայ պատած՝ սգաւոր օդ մը կը ցուցընէր,
ժամը տասուերկուքուկէս եղածին պէս խիստ շարժում մ'եղաւ
տարուբերելով. անկէ ետքը երկու հեղ ալ թեթեւ շարժեց ու
անցաւ: Սակայն ինչպէս վերը յիշատակեցի, այսպիսի շար-
ժեր սովորական ըլլալուն համար շատ քիչ եւ վախկոտ ան-
ձանց միայն ազդեցութիւն մ'ըրին, ի հարկէ ամէնքն ալ շար-
ժին ատեն քիչ մը սարսեցան ու շուտ մը մոռցան՝ չեղածի
պէս: Անկէ ետքը ամպերը շատցան, հովերը դադրեցան եւ
երեկոյին սկսաւ յորդ անձրեւ գալ մինչեւ կէս գիշեր. անկէց
յետոյ երկինք իր ամպերը մերժեց, պարզեցաւ ու պայծառ
առաւօտ մը լուսացաւ, շքեղ արփին կը փայլէր իր շողշող
ճաճանչներով, օդին բարեխառնութիւնը հոգի կու տար. միայն
թէ հով չկար եւ երկինք որքան որ ըստ մեծի մասին պարզ
էր, հարաւային լեռներուն վրայ խած խած ամպեր կը պտը-
տէին: Օրն ըստ պատշաճի մեծ տօնախմբութեան հանդէսն
ունէր Բրիստոսի համբարձման յերկինս, քրիստոնեայք իրենց
կրօնական պաշտամունքը եկեղեցիներու մէջ կատարելէն
ետքը, ըստ իրենց սովորութեան գրեթէ ամէնքն ալ այս զը-
ւարճալի եւ սիրուն օդը ձեռքէ չփախցընելու համար քաղա-
քէն դուրս գրօսանքի պարապեր էին, ոմանք դէպի լեռներն,
եւ ոմանք ալ դէպի դաշտն, այնպէս որ քրիստոնէիցմէ շատ

քիչեր մնացեր էին քաղաքը ի հրապարակս եւ ի սրճանոցս. եւ ոմանք ալ տամալիքներու կանանչներու վրայ նստած կը զուարճանային: Միայն մահմետականներն էին, որ իրենց սովորական առեւտրոց ու գործոց զբաղած փողոցներն ու վաճառանոցները կը պտտէին, անոնց կանայքն ալ որք տամալիքներ ելած եւ որք տներու քարճրաւանդակ տեղեր նստեր իրենց գործոց կը նայէին:»

“Այս պայծառ ու գեղազուարճ օրն, արեւն իր հորիզոնէն հեռացած եւ միջօրէական կեդրոնին մօտ օրուան երեք ու կէս ժամը կ’ողջունէր.... Ո՛հ Աստուած իմ, վերջին դատաստանին օրը հասանք արդեօք.... յանկարծ մէկ անսովոր գոռումն ու որոտումն փրթաւ, կարծես որ գետնին թանձր հողը տրաքեցաւ, ու սանդարամետը անդնդոց ձայն կու տան, որոնն ականջին հասեր էր երբեք այսպիսի անեղ գոչիւն, հողագունդն հարաւային կողմէն սաստիկ սասանութեամբ վեր ու վար կը շարժլի, կը ցնցուի ու կը մաղուի, այնպէս որ գետնին երեսի քարեր հողեր իրար անցեր են: Այս անոելի շարժման հետ սոսկալի ցնցումն ալ ներսէն կը ծեծէ, որ կը ցուցնէ թէ գետնի պորտը պիտի պատռէ, ցնցման հետ դողացընել շարժլել ու մաղել, այնպէս ինչպէս երկրագործք իրենց ցորենները կը մաղեն. ուստի այնպէս կը թուէր թէ երկրածայր լեռներ իրենց քարճր զագաթները վաթ խոր անդունդը կ’իջեցընեն, ու վեր դէպի ամպերը կը ծրարեն, այնպիսի անագին տեսիլ մ’էր: Նոյն տեսարան կու տային քաղաքին մէջ մեծ ու քարճր շէնքերն ու աշտարակները, զոր ոչ բերան կրնայ պատմել եւ ոչ միտք երեւակայել: Եւ այսպիսի ուժգին շարժման ու ցնցման մէջ տուններու ու շինուածոց իրար անցումն, ճգրտոցն ու անեղ շառաչման ձայներ ականջները կը խլացընէին ու մահուան տագնապ կը բերէին ամենեցուն: Ո՛հ, ամէն մարդ լեղապատառ ու կիսամեռ մնացեր է, կարծեմ թէ դեռ ականջիս կը հնչէ այն անեղ շառաչումն, եթէ հազար հրանօթներ մի եւնոյն վայրկենին մէջ արձակ-

ուելու ըլլային, չեմ կարծեր թէ այն անեղ դրդման ստուերն անգամ կրնային ցնցել: Ամէն մարդ կը կարծէր որ գետինը իր լայնապատառ բերանը բացեր է եւ զաշխարհ պիտի կլլէ. ալ ո՛վ յոյս ունէր ողջ մնալու եւ արեւ տեսնալու: Քսան եւ հինգ րոպէէն աւելի տեւեց այս շառաչածայն գոռիւնը, քայց շարժումն ու տարուբերն քսան եւ չորս ժամ շարունակ տեւեց, ինչպէս որ ծովն խիստ ալէկոծութենէ ետք դեռ եւս կատղած ալիքներով ափերը կը ծեծէ, ու մէջը եղած ծանր ու խոշոր նաւերը տարուբերելով կը ծփծփացնէ, այնպէս ալ գետնաշարժը կը ծփծփացնէր մեր քաղաքը:»

Հապա ողորմելի բնակիչներն այս աղէտալի հարուածոց մէջ ի՞նչ ընէին: Է՛հ մէկ թանձրամիտ փոշի մը փլատակներէն օդը ելլելով, իջնալով ու բարձրանալով, երկինքը մթնցուց՝ քաղքին վրայ, հեռու տեղէն նշմարողները, անշուշտ քաղաքը կործանեցաւ կանչեցին, մէջ եղածներն ալ ամէնքը կիսամեռ, մահուան դալուկն երեսնուն վրայ. ամէն տուն ճիշ ու աղաղակ, սրտատրոփ շունչ շունչի առնելով հեռացած, տուն եղողներ վա՛յ վա՛յ կանչելով դուրս կը փախչէին եւ դուրս եղողները ծունկեր ու գլուխներ ծեծելով ներս կը վազէին, դաշտեր ու բլուրներ գբօսանք ընողներ շփոթած ու անաբեկ, քրտնած ու փոշոտած հեւալով ու լալով քաղաքը կու գային արագութեամբ, եւ քաղաք եղողները նոյնպէս վազելով դուրս կ'երթային, մինչեւ կարծես թէ թշնամին կամ վայրենի գազան մը կը հալածէր զիրենք: Ասկէ փախչողք եւ անկէ ներս վազողք, փողոցներէն խուսափողք եւ հրապարակները շրջողք այլագունեալք, իրար դէմ կ'ելլան անզգայ կենդանւոյ պէս, միայն շարժումն կ'երեւայ. վրանին, դալկահար ու ապշեալ կը նային մէկզմէկու, միայն աչաց նայուածքով սրտերուն սարսափը յայտնի կը քարոզեն, վասն զի ամէնքն ալ նմանավիճակ տազնապի մէջ կը դողան անաբեկ. Ո՛վ թշուառ քաղաք, թուի թէ քու հիմնարկութեանդ սկիզբէն մինչեւ այսօր, այսպիսի անեղ արկածի չէիր հանդիպած, վասնզի քուկին

այն հնութեան յիշատակարաններդ դեռ կանգուն էին, որ հիմա գետնի հաւասար եղան, ու վայելչութիւնդ անշքացաւ: Ո՛վ աղէտաւի տեսիլ, ահա ելեր են ծնողք տրորուելով իրենց զաւակները կը փնտոեն եւ որդիք իրենց ծնողքը, հարսն իր փեսայն, փեսայն իր հարսը, վայն ու աղաղակը, ճիչն ու վայնասունը տխուր արձագանգ կը հնչեցընէր ամէն փողոցները: Շատերն որ տուներու մէջն էին, վախէն շփոթելով, փոխանակ տունէն դուրս փախչելու, տան մէկ մութ ու խոր անկիւն մը մտեր են, որոց վրայ տունը փլչելով կամ հողին տակ խեղդուեր են, կամ ելլելու ճամբան բոլորովին կորուսեր են. ոմանց ոտքերն ու ծունկերը բռնուած կեցեր են, ոմանք մարած ու նուաղեալ զօրութիւն չունին շարժելու. վերահաս վտանգն այսպէս պաշարեր էր զամէնքն ալ, որ բոլորն ալ մխիթարութեան կարօտ էին, բայց մխիթարիչ մը չկար բնաւ: Աստուած միայն էր մխիթարիչ ու ազատիչ, առ որ կերկերածայն աղաղակ բարձեր էին միաբերան:»

Դեռ այս առաջին վտանգը կը տեսէր, առաջինէն կէս ժամ ետքը մէյ մ'ալ կրկնեց գետնաշարժն իր ահեղ ցնցումն ու սասանութիւնը, որ առաջինէն քիչ մը մեղմէր, բայց առաջին շարժած ու խախտած պատերն եւ շէնքերը սոսկաւի կերպով նետեց, աւրեց ու հիմն ի վեր կործանեց: Ամէն շինուածոց ծածկեր կանգուն ու կէս թանձր հողով բեռնաւորած էին ըստ սովորութեան զաւատին, երբ որ սկսան թաղեր ահեղ շառաչմամբ մարդկանց վրայ փլչիլ, ա՛հ այն փլատակաց տակէն ազատ դուրս ելլալու համար Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքը պէտք էր, եթէ ոչ հազարաւոր մարդիկ թափելու եւ աշխատելու ըլլային եւ ոչ հաւ մը կրնային ողջ ազատել, ինչպէս որ չկրցան. թող որ ամէնքին ոտքն ու ձեռքն ալ վտանգին ահէն բռնուած ապագայէն կը սոսկային. ո՛վ կրնար համարձակիլ եւ մօտենալ կիսափուլ շէնքի մը եւ անոր մէջ վտանգեալներն ազատել: Այսպէս ցաւաւի էր տեսարանը:

Ասոր համար քաղմութիւն արանց եւ կանանց, ծերոց եւ

տղայոց անականկալեալ թաղուեցան փլատակաց ու աւերակաց տակ, որոնց մեծ մասը մեռած գտնուեցաւ, ողջ մնացեալն ալ վիրաւորուած ջարդուած, խեղ ու կիսականդան հողին տակէն ելան, բայց մահուան ձեռքէն չկրցան ազատիլ, այնպէս ծանր վտանգեալ էին:»

Այս ահարկու շարժն՝ որովհետեւ հարաւային Բիւրակնեան լեռներէն սկսաւ, քաղաքին այն կողմի թաղերն, որ լեռան մօտ էին գրեթէ ըստ մեծի մասին վտանգեցան, բոլորն ալ այլազգիի բնակութիւն էին, փլան՝ հիմն ի վեր տապալեցան, շինուածներ գետնի հաւասար եղան, քարեր՝ գերաններ վեր ու վար ցրուած ու ճամբաներուն վրայ փռուած, որպէս թէ սոսկալի պատերազմի մը գնդակոծութեան ու հարուածոց հանդիպած էին, այնպիսի կործանումն կը ցուցնէին, ամէն թաղերու մէջ մեծ հողաբլուրներ դարձեր էին աւերած տներն ու ամէն աւերակաց մէջ հողին տակէն ահեղ գոռիւն եւ ցաւալի մնչիւն ու հեծութիւն կը լսուէր:»

«Հապա ո՞վ կրնայ պատմել անոնց ողջ մնացեալ ազգականաց ճիչն ու լացն, ողբն ու աղաղակը: Ոմանք քրիչ, ոմանք թի եւ բահ առած կը փորեն յուսահատաբար, ոմանք ալ ձեռքերով հող ասդին անդին կը նետեն. մարդ կը փնտռեն այն տխուր աւերակաց ներքեւ, որոնց մէջէն ոմանց ոտքերը, ոմանց գլուխը ու ձեռքերը միայն կ'երեւայ, շատերուն ալ տխուր հեծութիւնը միայն կ'իմացուի, որոնք մէկ անկիւնը զիրենք նետած է, որ կիսէն ի վեր հողին մէջ գլուխներ պատռած, արիւն ու փոշին զիրենք ծածկած, ահուելի դիրքի մը մէջ, որ ալ մարդու կերպարանք չի նշմարուիր վրաները: Շատերուն լեզուն կապուած շատերն ալ մեռածի մը պէս շրն-չապառ ինկած. այնպիսի ցաւալի տեսարան մը որ քարեր ու անզգայ արարածներն անգամ յողբ եւ ի սոսկումն կը շարժէր, չկար անկարեկիր սիրտ մը որ զայն տեսնալով գետի պէս արցունք չթափէր: Վասն զի մինչեւ ամիս մը ամբողջ աւերակներ փորելով մեռածներ կը հանէին, որոնց դիակները

հոտեր ու որդնոտեր էին: Գտան այնպիսի մայրեր հողին տակը, որոնք մատղաշ տղաքը գրկերն առած դուրս փախչելու ատենը փլատակներու տակը մեռած էին: Եթէ մանրամասնաբար հաշուելու ըլլային մեռածներու թիւն երեք հազարէն աւելի կ'անցնէր, թող վտանգեալքն որ ողջ մնացին: (Թէեւ 6—700 կ'ըսեն.):»

“Մեծ մեծ պալատներ եւ երեւելի շինուածքներ ի հիմանց խախտելով անպիտան եղան, ոմանք կիսով չափ փլած, կիսով չափ ալ ասդին անդին ծովակաձ ու կախ մնացած: Մզկիթներու աշտարակաց գլուխներ բոլորն ալ տեղէն թռչելով գետնի վրայ փոռեր էին. բերդին պատուարներ գլխէ գլուխ ճեղքուեր ու խախտուեր են, միջնաբերդին պարիսպն իր վրայ եղած թնդանօթներով հանդերձ ինչուան վար հեղեղի պէս իջաւ: Փողոցներ շատ տարուան աւերուած անմարդաբնակ քաղաքի մը պատկերը կը ներկայացնէին: Երեւակայեցէք հիմայ թէ այսքան փլատակներու փոշին երբ որ միահաղոյն տարածուեցաւ ու օդը ելաւ թանձր ամուր ծուխերու նման, ինչ քարոզեց հեռաւոր տեղեր, քաղաքը միգապատ փոշիին մէջ աներեւոյթ եղած քացակայ զննողաց իւր անդնդասոյգ կործանումը չէր մեծցրներ, որոնք իրաւամբ լացին թէ Թէոդուպուլիս իր անունը միայն թողուց աշխարհիս մէջ: Ահա այս թշուառ վիճակին հասաւ մեր քաղաքն՝ արեւելեան քաղաքաց թագունին:»

“Դու ով անցաւոր ճանապարհորդ այս ողբալի տեսարանին պատկերը կ'ուզես աղէկ մը տեսնալ եւ գետնաշարժին ուժգին սաստկութիւնը իմանալ, գնա՛ մաքսատան առջեւի մզկիթին գմբեթայարկ փլած սրահը զննէ, Ուլու ճամփին չորս կողմը պտտէ՛, Նոր դրան պարիսպները տես, միջնաբերդին ճեղքրտած աշտարակներուն նայէ՛, Լալա փաշային բարձր աշտարակաց ինկած մնացորդները դիտէ՛. Հայոց եկեղեցւոյն աւագ դրան վրայ գմբեթաւոր սրահին փլատակները զննէ՛. լերան մօտիկ թաղերը աչքէ անցուր, ան ատեն կրնաս խե-

լամուտ ըլլալ այսպիսի սասանութեան մը սաստկութեանը։
Ելիր քաղաքէն դուրս, գնա՛ լեռներու վրայ մեծ մեծ պատառ-
ուածքները տես, ձորերու մէջ սպառած քարերու տեղափո-
խութիւնները քննէ՛, դարձի՛ր փողոցներու մէջ բազմութիւն
մեռելոց կոյտ կոյտ դիակներուն հարցո՛ւր թէ երբեք այսպիսի
աղէտալի դէպք մը պատահե՞ր էր այս քաղաքին։ Է՛հ դարեր
հաշուող շինուածներ, որ շատ երեւելի աղէտից դիմացեր էին,
ողջ ու անխառն իրենց հնութեամբ կը պարծենային, չկրցան
դիմանալ այս շարժին ուժգին ցնցմանց, փլան գետնի հաւա-
սար եղան, ու ամէն զննողներ յողք եւ իլաց կը հրաւիրեն։»

«Ահա քաղաքին ողորմելի բնակիչք, անցեալ վտանգէն
զարհուրած, ներկային մէջ պաշարեալ, որովհետեւ թանձր
գետինը լոյծ ջրոյ նման կը տատանէր անդադար, ապագա-
յին ահն զիրենք կը նարսեցընէ, անունը միայն լսելով կը
քստմնին, ծածկերուն տակէն դուրս փախած, ալ չեն համար
ձակիր ներս մտնալու, գէթ իրենց կարեւոր պիտոյքն առնելու
համար, այնպէս ահաբեկ ու պակուցեալ փողոցներուն մէջ
տանց առջեւ խումբ խումբ ժողովուեր են ահաբեկ ու շուա-
րած։ Մէկ քանի մը ժամ այնպէս երերեալ ու տատանեալ
մնալէն ետքը, ապա քիչ քիչ ոգի առին, իւրաքանչիւր գեր-
դաստան թէ աղքատ թէ հարուստ, թէ ազնիւ թէ ուսմիկ,
իրենց ընտանեօք հանդերձ մատաղ մանկտին իրենց զիրկն
առած, փոքրիկներու ձեռքերէն բռնած քաղաքէն դուրս քաշ-
ուեցան, խրամներու կուշտերը եւ բացավայր տեղերը իրենց
համար շարժական բնակութիւններ պատրաստել սկսան։ Հա-
րուստ մարդիկ տէրութեան կողմանէ վրաններ առին, զոր
պատշաճ տեղեր գետեղեցին ու ընտանեօք բնակեցան, քայց
աղքատ գերդաստաններ, մէկ երկու ձող իրարու կցելով, պա-
տառատուն գորգերով ու հնացած կապերտներով եւ խսիրնե-
րով ծածկեցին վրանի նման խեղճ տնակներ շինելով, այն-
չափ որ գէթ զիշերը քիչ մը պատսպարուին ցուրտէն, եւ ցե-
րեկը արեւուն տաքութենէ։ Քաղաքին մէջ ալ բնակիչ չէր

երեւար, խանութներ, վաճառանոցներ բոլոր գոցուեցան, առեւտրոյ հրապարակներ անմարդաբնակ մնացին, սոսկումս մօտեր էր ամէն մարդու ներսը, չէին համարձակեր փողոցներ պտըտելու, մանաւանդ որ ամէն փողոցի մէջ մեռելոց դիակներ եւ շէնքերու փլածները դէմ կ'ելլային: Ժողովրդոց բազմութիւնը քաղաքին չորս բոլորտիքը կը վխտային ահաբեկ ու գունատած: Շատ քիչեր կային որ իրենց տուներու մէջ լայն պարտէզ ու բաց տեղ ունենալով, հոն վրան զարկած կամ խղիկ մը շինած կը պատսպարուէին:,,

“Ո՞վ կրնայ պատմել այն խեղճերուն տառապանքն, վասն զի գետնաշարժին հետ ի միասին սկսան երկնից սահանքներն ալ բացուիլ, այնպէս որ տասնուհինգ եւ մինչեւ իսկ քսան օր անդադար անձրեւ ու կարկուտ կ'իջնար յերկնից, վրաններն ալ ջուր չէին կրնար բռնել, կաթիլները ներս կը վազէին, աղքատաց խղիկները որ պատառատուն կապերտներով ծածկուած էին, լիճ եղած էին: Մանր ու խոշոր կրոնակ կոնակի կուք փակուցած կը կենային, բայց թրջուած ու լնճկած կը դողային ցուրտէն: Ո՞վ ըսէ հոս հիւանդաց հեծութիւնն, տղայոց ճիչն ու լացն: Է՛հ այլ իմն նոր ցաւ ու նոր պատուհաս հասաւ այս անձրեւաբեր դէպքը՝ զարհուրած մարդկանց գլխուն: Ո՞ւր երթան խեղճերը, երկինք գլուխներուն վրայ կը գոռայ ու կը կարկտէ, գետինն ոտքերուն տակ կը դողայ ու կը ցնցէ ահեղ շառաչմամբ: Այսպիսի դառնադէտ վիճակի մը մէջ մնաց քաղաքին բոլոր բնակիչը, թէ՛ օտարն եւ թէ՛ բնիկը, երկու ամսէն աւելի, մինչեւ որ շարժը քիչ մը թեթեւցաւ ու դադրեցաւ: Եւ ամէնքն ալ գրեթէ ամառնային տաքութենէ եւ եւս ցրտութենէ շատ տազնապելով կամայ սկամայ սկսան իրենց բնակարանը դառնալ, վեր ի վերոյ նորոգութիւն մը ընել տալ աւերակաց: Ո՞վ խղճալի տեսարան, այսպէս մաշեցիր ամէն սիրտ:,,

“Խեղճ բնակչաց վիշտն միայն այսչափ չեղաւ, այլ եւ այս ահարկու պատուհասին հետ ի միասին կիսատով մըն ալ

սկսաւ, զոր սղութիւն կոչեցին. ուր որ ցորեն եւ ուտելիք կար, արժան գնով մը՝ դաժան մարդիկ, ազահ եւ ընչաքաղց իշխանք իրենց ձեռքն անցուցին, այնպէս սով մը ձգեցին քաղաքին մէջ այն նեղ ժամանակ, որ լիտր մը ալիւրը քսան եւ հինգ եւ երեսուն դահեկանի կը վաճառուէր: Հացագործերն ալ թէ եփելու նիւթ չգտնալով եւ թէ առահի շարժէն ներս չկրնալով կենալ ու հաց եփել, ուտելիքը գրեթէ անհետացաւ ի միջոյ, աղէտալի դէպք մ'ալ աս եղաւ, որ մեծ պատուհաս մը ու վտանգ մը կը սպառնար մարդկային կենաց: Հիգացեալ աղքատներ անօթութեան խստութենէ մոռցան գետնաշարժին ահն ու սարսափը, կամաց կամաց եւ կամայ աւամայ ինկան փողոցներ հաց մուրալու: Սակայն ո՛վ պիտի կերակրէ զիրենք. քաղաքը մարդ չէ մնացեր, ամէնքն ալ քացօթեայ կը պտտին դուրսը, եւ ամէն վրանի առջեւ հազիւ թէ տեղ մը կրակ վառած խեղճ աման մը կրակին վրայ, պառաւ մ'ալ քովը կծկած՝ իբրեւ թէ կերակուր կը պատրաստէ ուտելու. ամէն մարդ այս թշուառ կերպով հազիւ կրնայ իր ընտանիքը հոգալ, աղքատները ո՛վ պիտի հոգայ:»

«Տես որ այս անգամ՝ անօթութեան նեղութիւնը՝ չարութեան ճամբայ մ'ալ քացաւ մարդկանց. գողերը շատցան սկսան խանութները կոտրել, տունները մօտնել, ու կողոպտել, որպէս թէ ամենայն ինչ հասարակաց էր, վասն զի ողջ եւ ամբողջ տուն մը չէր մնացեր, գողերուն առջեւ տները քաց էին, եւ անմարդաբնակ քաղաք մը՝ անօրէն մարդկանց ձեռքը կապուտ կողոպուտ մնացեր էր:»

«Պատմութեանս կարգը կը ստիպէ զիս որ հետեւեալ մէկ քանի սասանութիւններն ալ ժամանակին պարագայով յիշեմ: Ինչպէս ըսի այն մեծ ու աղէտալի սասանութենէ ետքը, գրեթէ ամէն օր զգալի ու անզգալի շարժեր կը պատահէր, քայց քառասներորդ օրը քաւական ցնցումն տուաւ վերստին, ու աւելի զարհուրեցուց քաղաքիս թշուառ բնակիչը. երկու թեթեւ հետեւութիւններ ալ ունեցաւ, ու դադարեցաւ

սո ժամանակ մի: Հոկտեմբեր ամսոյն մէջ կրկին անգամ ցնցումն տուաւ ու հանդարտեցաւ, մինչեւ հետեւեալ տարին 1860ի քսաներորդ օրը Մայիսի լուսնկան ամսոյն եւ ապա այն օրն երեք անգամ կրկին սասանութիւն եղաւ, ամէնքն ալ անցեալ տարւոյն աղէտքը յիշելով դողացին, քայց Աստուած խնայեց, որ հետեւութիւն մը չեղաւ. մինչեւ 1861 Փետր. ամսոյն մէջ զիշերային ժամանակ քաւական սաստկութեամբ երեք անգամ սասանութիւն եղաւ: Ահա այս է, ո՛վ սիրելի ընթերցող, մեր քաղաքին վիճակը մինչեւ ցայսօր:»

Սոյն մեծ գետնաշարժին համառօտ նկարագրութիւնը կ'ընէ նաեւ Ղազարոս Վարժապետ Վահանեան. պատշաճ կը համարիմ ասոր գրութենէն եւս ինչ ինչ տողեր հոս յառաջ բերել, եւ որ կը հաստատէ գրեթէ Բաճեանի ըրած նկարագրութիւնը¹:

“Զմոռնամ ըսել նաեւ 1859 Մայիս թուահամարին Համբարձման Տաղաւարէն մէկ օր յառաջ որ է օր չորեքշաբթի. ժամը երկուքին ցերեկ ատեն, յառաջմանէ շարժ մը եղաւ, քաւական ցնցումով. որ ամէն մարդ տուներէն եւ խանութներէն դուրս թափեցան ահ ու դողի մէջ. դպրոցի տղայքն անգամ արձակուեցան, իրենց տուները գացին. քայց հետեւեալ աւուր առաւօտեան, որ է Համբարձման հինգշաբթի օրն, այսինքն մէկը Մայր եկեղեցին, եւ միւսը Տաճարը պատարագ եղաւ. Տաճարին մէջ պատարագիչ քահանայն էր Հաճի Յարութիւն աղայ Ղազէգեանի եղբայր Տէր Աբրահամ քահանայ, որ Ախլցիսայէն եկած էր Երուսաղէմի սուրբ Աթոռը երթալու նկատմամբ. զկնի աւարտման Սուրբ Պատարագին, ինչ սաստիկ եւ սարսափելի շարժ մը փրթաւ. քան զառաջինն տասնապատիկ հարիւրապատիկ զօրաւոր ըսեմ, չեմ սխալիր. գոռում գոչին, մինչեւ անգամ այն հոյակապ եւ ամբաշէն քարուկիր զանգակատան հիմն ի վեր տապալեցաւ,

¹ Կենսագրութիւն Վահանեան Ղազարոս Վարժապետի, էջ 49, 50, 51: Զեռագիր տետր մը որ կը պահուի Հայոց Առաջնորդարանի մէջ:

կործանեցաւ, ցնցուեցաւ, փլաւ սարսափելի եւ սոսկալի. ինչ տուներ, ինչ խանութներ հիմնովին կործանեցաւ, որը ամբողջ մասերը, որն ալ կիսաւերակ դարձաւ, եղած շէնքերը խախտեցան, չափազանց կորուստ առաջ եկաւ, թէ՛ մարդկանց եւ թէ՛ ընչից եւ անշարժ կալուածոց. սուրբ Եկեղեցւոյ առաստաղը կամ՝ պատերը ճեղքոտուեցան՝ վնասուեցան. թէ՛ Հայերէ եւ թէ՛ Տաճիկներէ ո՞րքան մարդիկ փլատակներուն ներքեւ մնացին. գոռում՝ գոչին եւ աղաղակ սարսափելի եւ խիստ ցաւալի, որն որ ճարտար գրագիր գրչի կարօտ է նկարագրել այս ցաւալի դէպքը: Իսկ բնակիչք քաղաքիս հայ եւ տաճիկ եւ այլ ազգայինք ոմանք պատնէշներուն, ոմանք բանջարանոցներուն եզերքները կառավարութենէ ցրրուած զօրաց վրաններու ներքեւ վրանաքնակ պատսպարուեցան մինչեւ շարժին դադարիլը: Նոյնպէս եւ մեք մեր տան մերձ բանջարանոցին եզերքը Մամբրէ Հայր սուրբին միջնորդելով մեզի տրուած զօրաց վրանի մը ներքեւ մի քանի օր բնակեցանք.....:

“Յետոյ որմնադիր վարպետ չէր գտնուեր...: Քաղաքը ալիւր չէր գտնուէր... փուռերն անգամ հաց քիչ կը գտնուէր, չկար.... լիտր ալիւրն ալ. մէկ լիտրին մէկ քսաննոց ոսկի տուին...: ”

“Առատագութ բարեխնամ՝ Տէրութիւնը գթութիւն եւ ողորմութիւն ըրաւ, շարժին երեսէն վնասողներուն բաւական ստակ շնորհեց, թէ՛ Տաճկաց եւ թէ՛ Հայոց ցրուելու. յատուկ թաղէ թաղ, տնէ տուն տեսուչներ հանեց կառավարութիւնը. ուր ուրեք փլածներ աւերածներ եւ վնասուած շէնքեր կան տուն խանութ եւ այլն, մի սո մի գրուի եւ ըստ այնմ՝ ստակներ բաժնուի...: Դրան կողմէն քեաթիպ մը եւ Հայոց կողմէն ալ նուաստս Ազգային Վարչութենէն որոշուած, վնասածներուն իր վնասին համեմատ զրեցինք, տէրութենէն խնամք եղած ստակները բաժնեց կառավարութիւնը մի սո մի. եւ ութն հարիւր դրշ. ալ մեր տան վնասը թէպէտ գրած էին որ

պիտի տային, չուզեցի եւ չառի, քանի որ ազգին շնորհիւ վիճակս լաւ եւ քարուքած էր... (Ղազարոս իրեն համար կ'ըսէ):»

Սոյն ուժգին շարժէն յետոյ, որուն յիշատակը տակաւին շատերու սրտին մէջ կենդանի է եւ ալեւորներ սոսկալով կը պատմեն. մինչեւ 1904 թուական տեղի ունեցած են մերթ ընդ մերթ թեթեւ կամ՝ զօրաւոր ցնցումներ եւս, զորս մի առ մի նշանակած է Յովսէփ Վ. Մելքիսեդեկեան, որմէ առնելով կը դնենք հոս:

“1861էն մինչեւ 1901 ամէն տարի, մանաւանդ աշնան ու զարնան եղանակներուն մէջ 5—6 անգամ՝ մերթ սաստիկ եւ մերթ թեթեւ գետնաշարժեր պատահած են (Կարին) առանց ծանր հետեւանքի: Իսկ 1901 Հոկտ. 26ին գիշ. ժամ 10ին թեթեւ մը, ժամ 1ին ծանր, իսկ ժամ 1 ուկէսին ամենասաստիկ սասանութիւն մը տեղի ունեցաւ, որ 1859ի սաստիկ շարժէն վար չմնաց, թէեւ անոր չափ վնասակար չեղաւ, միայն 25 հոգի մեռան ու շէնքերուն կրկնայարկերն վնասուեցան, ժողովուրդը իբր ամիս մը լայն փողոցները եւ հրապարակները վրաններու՝ տնակներու տակ անցուցին ցուրտը կրելով: Միայն թէ այս շարժին տեւողութեան նմանը չէ տեսնուած մեր երկիրը, որովհետեւ սկսած օրէն 2 օր վերջ, Հոկտ. 28ին կիր. երեկոյ ժամ 3 ուկէսին գոռումով մէկտեղ ահագին սասանութենէն եւ ատեն ատեն ուժգին ցնցումներ յաճախ պատահելէն զատ երեք ամիս շարունակ օրական 2—3 թեթեւ կամ ուժգին սասանութիւններ կ'ըլլային ցորեկը կամ գիշերը, մինչեւ 1902 Յունուար 30ին Շամախու մեծ շարժը եւ հրաբխային ցնցման արձագանգն ալ Կարին հասաւ մեծկակ ցնցումով մը: 1902 Մարտէն սկսեալ մինչեւ Հոկտ. 23 շաբթուան մէջ 2—3 սասանութիւն կը պատահէր եւ Հոկտ. 23ին ուժգին մը տեղի ունեցաւ՝ երկու թեթեւ շարժերով: 1902 Դեկտ. 5—15 տասնեւութ շարժ եղաւ որոց 3ը ուժգին: Ուստի 1901 Հոկտ. 26էն մինչեւ 1902 Յունուար 30 — իբր 165 շարժ եղաւ, 2 ամենասաստիկ, 7 սաստիկ եւ ուժգին,

156 փոքր շարժեր եւ երերմունք ու շարունակ տատանմունք:
 — 1902 Յունուար 30էն մինչեւ Դեկտ. 31, շարժումն 1.
 2. 3. անգամ մեծկակ եւ փոքր շարժեր եղան: Ուստի Յու-
 նուար 31էն մինչեւ Դեկտ. 31 — իբր 54 անգամ շարժ եղաւ
 որոց 9ը ուժգին, 45ը թեթեւ: — 1903 Յունուար մէկէն մին-
 չեւ Դեկտ. 31, ամիսն 2—3 ցնցում կը պատահէր, որոց գու-
 մարն 30 մը կ'ըլլայ. քայց ոչ ուժգին էին այլ թեթեւ եւ հա-
 զիւ զգալի: Սոյն տարւոյ Ապրիլ 16ի տեղի ունեցաւ սասա-
 նումն եւ քանդումն Մանագկերտի եւ երկար ցնցումն ի Կա-
 րին գիշեր ժամ 7 ուկէսին: 1904 Յունուար 1էն—31 ալ 2—
 3 թեթեւ շարժեր պատահեցան: — Ուրեմն 1901 Հոկտմ.
 18—26ին սկսող երկրաշարժը տեւեց 2 տարի եւ 3 ուկէս
 ամիս. եւ ունեցաւ ընդ ամէնը 249 ցնցում, որոց 2ը ահաւոր
 եւ ամենասաստիկ, 16ը պարզապէս սաստիկ եւ ուժով, իսկ
 231ը թեթեւ երերմունք եւ այս առ նուազն: Տայ եւ շնորհէ
 ամենողորմն Աստուած որ 1904 Փետր. 16էն եւ առ յապա,
 յորում զատոնք նշանակեց Յովսէփ վրդպ. Մելքիսեդեկ այլ
 եւս չպատահի սոյնպիսի արհաւիրք եւ աղէտք մեր տառա-
 պեալ եւ սիրելի բնավայրին:»

Վերջին տարիներուս մէջ տեղի ունեցած զօրաւոր եւ
 թեթեւ ցնցումները օրը օրին նշանակած ենք մենք, կը յիշա-
 տակենք հոս, օրերն են ըստ հին տոմարի եւ ժամերն ըստ եւ-
 րոպականի: Ըստ այսմ 1909 Նոյ. 13 առաւօտեան ժամը 4
 ուկէսին թեթեւ ցնցում մը: Նոյն ամսոյ 19, երեկոյեան ժամ
 7ին քաւական զօրաւոր ցնցում մը տեղի ունեցաւ, ժողո-
 վուրդք տներէն դուրս վազեցին. նոյն ամսոյ 25ին առաւօտ-
 եան ժամ 3ին թեթեւ մը ցնցեց. յաջորդ օրը 26ին կէսօրէն
 յետոյ ժամ 3ին նմանապէս թեթեւ մը, իսկ 27ին առաւօտ-
 եան ժամ 3ին զօրաւոր ցնցումով մը խոր քնոյ մէջ եղողները
 արթնցուց. 30ին դարձեալ թեթեւ ցնցում մը տեղի ունեցաւ:
 Իսկ 1910 տարւոյ մէջ մերթ ընդ մերթ ցնցումներ պատահե-
 ցան, այսպէս Յունուար 23ի առտու ժամ 5ին թեթեւ շարժ

մը, Փետր, 11ին գիշերը ժամ 12ին զօրաւոր ցնցում մը, Օգոս. 6ին երեկոյեան ժամ 4ին հարաւէն արեւմուտք ուժգին ցնցելէ յետոյ երեք անգամ ալ թեթեւ շարժեց. նոյն ամսոյ 7ին գիշերն 10 ուկէս 12ին երկու զօրաւոր ցնցում պատահեցաւ: Հոկտ. 23ին երեկոյեան ժամ 2ին թեթեւ մը ցրնցեց եւ դադրեցաւ: Յաջորդ տարին 1911ին նմանապէս մերթ ընդ մերթ ցուցուց իւր զօրութիւնը, Յունուար 26ին առտու ժամ 5 ուկէսին թեթեւ մը շարժեց: Ապրիլ 6ին նմանապէս առտու ժամ 5 ուկէսին մեղմիկ մը ցնցեց, 14ին կէս օրէ յետոյ ժամ 1ին թեթեւ մը տարաւ ու բերաւ: Սեպտ. 25ի առտու ժամ 5 ուկէսին երկու անգամ ցնցեց: Նոյեմբ. 1ին երեկոյեան ժամ 4ին եւ երեք օր յետոյ՝ 4ին նոյնպէս երեկոյեան ժամ 3 ուկէսին թեթեւ ցնցումներ պատահեցաւ եւ հանդարտեցաւ: 1912ին Մայ. 7 առտու ժամ 6 ուկէսին մեղմիկ շարժեցաւ, Յուլիս 21ին գիշերը ժամ 1ին երկու անգամ թեթեւ մը ցնցեց. Օգոս. 1ին առտու ժամ 4ին թեթեւ քայց երկար շարժեցաւ գետինը: 1913ին Դեկտ. 9ին գիշերը ժամ 3.¹⁰ զօրաւոր երկար ցնցում մը տեղի ունեցաւ արեւելքէ արեւմուտք:

1914ին, Մարտ 20ին առաւօտեան ժամ 5ին թեթեւ մը շարժեցաւ: 1914ին Մարտ 23ին կէսօրէ յետոյ ժամ 4 ուկէս թեթեւ քայց երկար շարժեցաւ: 1915ին Յունուար 15ին յետ միջօրէի ժամ 1 ուկէսին երկու անգամ թեթեւ մը շարժեցաւ: 1915ին Փետր. 1ին առտու ժամ 11ին երկար եւ թեթեւ 11 ուկէսին նոյնպէս ցնցում տարուբեր: 1915 Ապրիլ 7ին յետ մէջօրէի ժամ 2ին շարժեցաւ թեթեւ քայց երկար: Այս ամէն ցնցումներն որոնք տեղի ունեցան վերջին տարիներս, թէպէտ սոսկում մը, սրտերու բաբախում մը պատճառած են մարդուս, քայց անմիաս եղած են եւ հետեւութիւն մը չեն ունեցած: Այդ թուականէն յետոյ մինչեւ ցայսօրս, յորում կը գրեմ տողերս 1915 Նոյ. 8 հանդարտած է երկիրը, տայ Աստուած որ միշտ այսպէս հանդարտ մնայ,

եւ Կարին քաղաքը այլ եւս չտեսնէ, անցեալին մէջ տեսածները:

Կարին քաղաքը բացի երկրաշարժէ ունեցած է նաեւ ժամանակ ժամանակ ուրիշ աղէտներ ալ, ինչպէս սով տարափոխիկ հիւանդութիւն եւ այլն: Աւելորդ է մի առ մի աչքէ անցընել պատմութեանց էջերը, բաւ է միայն յիշել հոս շատ հին ժամանակներ տեղի ունեցած սովը, որ շատ մը զոհեր տարած է իւր հետը: Այսպէս Սամուէլ պատմիչի գրութեան մէջ կը գտնենք “ի թուին ՄԾԴ (805) սովն ընդհանուր ի նմին քաղաքին Կարնոյ, գտան մեռեալ ի նմին աւուր երեք հազար”: Թողլով յանյիշատակ ժամանակս պատահածները, յիշենք անցեալ դարերու մէջ տեղի ունեցածները. այսպէս 1813 Մայիսի, սաստիկ սով մը նեղած է Կարնոյ բնակիչը: Երկու տասնեակ տարիներ յետոյ կրկին երեւցած է սոյն աղէտը Կարնոյ մէջ (1839—1840). որուն նկատմամբ հետեւեալ տողերը կը կարդանք տետրի մը մէջ: “Դարձեալ 1839—1840ի միջոցները քաղքիս կուսակալ Հաֆըզ փաշային նոր եկած ատենն էր, այն տարին ալ սարսափելի եւ սաստիկ սովն ու թանկութիւնը տիրեց եւ օր աւուր սաստկացաւ, մինչեւ մէկ լիտր ցորեան ալիւրը 24—25 դրշ.ի գինը բարձրացաւ, ու չէր գտնուեր, գտնուածը անունը հաց, ինչ խառնուրդ ըսես մէջը կար, հողոտ թեփոտ. սովեալներուն ու քաղցածներուն թիւը չկար, անթիւ, հացագործները բնաւ չէին կրնար գլուխ ելլել, փուռերուն փեղկերը վրայ քաշած, ծակ մը բաց էր՝ նոյն ծակէն հաց առնողներուն հաց կուտային, դուրսերն ալ չկար որ բերէին ծախէին եւ այս սաստկութենէն քաղցած եւ սովածներուն ճարերը հատած սպանդանոցները արիւնի համար ալ քիչ կը մնար իրար ջարդէին. ճանապարհներուն եւ սալայատակներուն վրայ շատ մը անհատներ կիսամեռ ու ժաթափ ինկած էին, ջուր կուտային՝ քիչքիչ հաց կուտային, ողորմելի եւ խիստ ցաւալի տեսարան. ականատեսք կը սարսափէին կը սարսռային, որոնց լացն ու աղաղակը ականջ-

ներ կը խլացնէին, մէկ հոխայ հասարակ պանիր 3 ուկէս ղրշ. մէկ հոխայ վար ծխախոտ 8 ղրշ., մէկ հոխայ սխտոր 15 ղրշ., մէկ հոխայ չամիչ 10 ղրշ., մէկ հոխայ թութ 3 ղրշ., մէկ հոխայ սխետ կամ լուբիա 3 ղրշ. ըստ այսմ ամէն քան չափազանց գիները քարճրացած: Կարինէն մինչեւ Թէվրիզ քիրէ չանթար 1200 ղրշ., Կարինէն մինչեւ Տրապիզոն 600 ղրշ., մէկ հաւկիթը ութ փարայ, շատ մը մարդիկ սովամահ կը մեռնին¹: „

Երեք տարի յետոյ կրկին երեւցած կը գտնենք սոյն աղէտը Կարնոյ մէջ, որուն համառօտ նկարագրութիւնը ըրած է Ստեփան Գեր. Մելքիսեդեկեան, այսպէս. “1843ին սուկալի սով մը եղաւ Կարին եւ մերձակայ գաւառները, ուսկից շատ մը գերդաստան թափեցան Կարին...: Սովը հետզհետէ կը սաստկանար, դուրսը եղած տեսարանը զարհուրելի էր, փուռները գոց էին, որպէս զի չկողոպտուին, միայն դոնէն կանխիկ գինը կ'առնէին եւ ապա հացը կուտային. ան ալ ինչ հաց, կարծես տիղմէ շաղախուած, սեւ եւ խոշոր աղցած, մէկ մասը հազիւ ցորեն միւսը գարի՝ հաճար եւ ուրիշ ընդեղէններ խառնուած: Սպանդանոցներու առջին խուռն քաղմութիւն մը դիզուած, մորթուած անասնոյն արիւնը բոով առնելու խմելու համար դուրսէն եկած քիւրտ կանայք եւ աղքատներ մէկ զմէկու գլուխը կը կոտրէին, երջանիկ էր նա որ կրնար բուռը երկնցուցած արիւն լեցունել եւ բերնին տանիլ: Կառավարութիւնը ամէն ջանք դրաւ դուրսէն հեռու երկիրներէ ուտելիք հասցընելու համար, սակայն կարաւանները աւելի քաղցածներու շարժուն դիակներ կը կրէին Կարին, որուն համար եկած ուտելիքը չէր բաւեր: Ուստի կառավարութիւնը խորհուրդ ընելով որոշեց որ դուրսէն եկած օտարականները բոլորն ալ տեղերնին խաւրեն. իրօք ալ օր մը մեծ խումբ մը ժողովեցին Գաւազ ըստւած տեղը, քաղքէն դուրս,

¹ Կենսագրութիւն Վահանեան Հազարոս Վարժապետի, էջ 88:

կարաւանով ալ հաց բերին բաժնելու, որպէս զի ճանապարհին քիչ մը պաշար ունենան¹։»

Վերագոյն յիշեցինք նաեւ 1859ի գետնաշարժէն յետոյ տեղի ունեցած սովը. իբաց կը թողունք յիշել նաեւ յետոյ ուրեմն յընթացս ժամանակաց պատահածներն որոնք այնչափ խիստ չեն եղած, թէպէտ եւ ալեւորներ դառնօրէն կը պատմեն եւ կը յիշեն կերած սեւ հացերը։

Այս կարգի աղէտից մին եղած է նաեւ ժանտամահը՝ «քօլերան», որ ժամանակ ժամանակ ահ ու դողի մատնած է զ'ուարնեցին։ Բաւական կը համարենք յիշել հոս միայն անցեալ դարու շրջանին մէջ պատահածները. Մելքիսեդեկեան Գերապ. կը գրէ, «1841—1842 սոսկալի ժանտամահ մ'եղաւ Կարին, կրցողը փախաւ կամ գիւղերը կամ հեռաւոր տեղւանք¹»,։ Սոյնը կը հաստատէ Ղազարոս Վարժապետ եւս, եւ յաջորդ տարիներու մէջ պատահածը կ'արձանագրէ այսպէս. «1841 Յուլիս 12ին յաւուրս Առաջնորդի Եփրեմ Պապայեանի սաստիկ (խօլէրայ) մաղձայոյզ ցաւը պատահելով շատ մարդիկ մահուան բաժին ըրաւ։ Անկէ ետքն ալ մարախ ըլլաց եւ արտերուն շատ մնաս տուաւ։ Դարձեալ 1846 Յունիս 10, յաւուրս Առաջնորդական փոխանորդ Կեսարացի Կարապետ Ժ. Վրդ.ի մաղձայոյզ տարածուեցաւ քաղաքս, մեծ կոտորած տուաւ մարդկանց։ Դարձեալ 1855, Օգոս. 5, մաղձայոյզ ցաւը քաղաքս տարածուեցաւ, մեծ կորուստ տուաւ մարդկային կենաց, յաւուրս Զօրաբարէլեան Դրիգորիս Առաջնորդի²։»

¹ Կենսագրութիւն Ստեփան Գերապ. Մելքիսեդեկեանի։

² Կենսագրութիւն Ղազարոս Վարժապետի, էջ 96։

6. Հայք ի Կարին:

Ինչպէս նախընթաց գլուխներու մէջ յիշեցինք, Կարին քերդաքաղաք մ'ըլլալէ յառաջ՝ չունէր այնչափ կարեւորութիւն, աւան մ'էր հայկական իշխանութեանց՝ անցեալ դարերու մէջ. կար սակայն անոր արեւմտեան հիւսիսային կողմը՝ չորս ժամ հեռուն՝ Արծն շէն ու մարդաշատ քաղաքը. Կարին ծանօթ էր միայն իւր անուամբ: Կարեւոր կամ անկարեւոր, աւան կամ քաղաք, ինչ որ ալ եղած ըլլայ անցեալին մէջ, աներկբայելի է սակայն թէ Կարնոյ տեղը, կամ ինչպէս վերագոյն բաժնեցինք հնագոյն Կարնոյ վայրը հայուն բնակութեան վայր մ'եղած է: Թէեւ Դ. դարէն սկսելով ի սկզբան աւելի յունական կայսրութեան արեւելեան զօրաց բնակավայր մըն էր եւ բնակիչներն ալ աւելի զինուորական դասուն կը պատկանէին, սակայն կային նաեւ Հայեր որոնք արդէն վաղուց հոն հաստատած էին իրենց բնակութիւնը: Իսկ երբ ԺԱ. դարու մէջ Արծն բազմամարդ քաղաքը աւերակ դարձաւ Տուղրիլի աւերիչ եւ քանդիչ ձեռաց տակ, անկէ մագապուր ազատած Հայերն քաղաքս ապաւինեցան, եւ այսպէս մէկուն սպականութիւնը միւսին նորոգութիւն մ'եղաւ, եւ վերջինս սկսաւ օր քան զօր ճոխանալ բնակչօք եւ հարստութեամբ:

Հայր թէպէտ եւ չունի կամ չի տեսնուիր թէ թողուցած ըլլայ յիշատակարաններ եւ արձանագրութիւններ հնագոյն Կարնոյ աւերակներուն մէջ, որոնցմէ կարելի պիտի ըլլայ ճշգրիտ գաղափար մը կազմել Կարնոյ հայուն անցելոյն նկատ-

մամբ, սակայն զարմանք չէ այս նկատելով Կարնոյ քաղաքին կրած այնչափ փոփոխութիւններն ու անբովանդներն, եթէ գտնուէր հայուն թողուցած յիշատակարան մը իսկ, մինչեւ մեր ժամանակ անկորուստ մնալ անկարելի էր, եւ ո՛ր գիտէ թէ գետինը չէ ծածկած եւ պահած յիշատակարաններ կամ բեկորներ հնութեան, լաւագոյն ապագայի մը մէջ իւր ծոցէն դուրս հանելու եւ պահպանող՝ գնահատող ձեռքերու յանձնելու համար: Անցեալին մէջ տեսնուած կամ գտնուած հայ ձեռաց յիշատակարանները յիշեցինք նախընթաց գլուխներու մէջ. ուստի եւ վերստին յառաջ բերել աւելորդ կը համարենք: Ասոնցմէ զատ իբրեւ հնութեան յիշատակ մինչեւ այսօր հնագոյն Կարնոյ կողմերը կը ցուցուին սրբավայրեր, որոնք նախնաքար հայուն կը պատկանէին: Աւանդութեամբ կը պատմուի թէ Հայք ունէին երեք եկեղեցի, մին Միջնաբերդի մէջ Ս. Սարգիս անունով. երկրորդը՝ Գուրշունլու ճամբի վայրը, Ս. Ստեփաննոս անուն, եւ երրորդը Պոյախանայ ճամբի տեղը, «Քիլիսէ մահլէսի», որմէ մնացած կ'երեւայ փողոցին անունն ալ: Դարձեալ ասոնցմէ զատ, Կարին իբր հին բնակավայր մը՝ հայուն կը պարծի նաեւ մարտիրոսաց եւ նահատակներու հանգստարան մ'ըլլալով եւ կը ցուցնէ ասոնց վայրերը, ոմանցը նոյն իսկ հնագոյն Կարնոյ կողմերը: Անյիշատակ ժամանակներէ մնացած նահատակներու վայրեր, որոնք ուխտատեղի եղած են քրիստոնէից դարերէ ի վեր եւ են այժմ նոյն իսկ տաճիկ ժողովրդեան:

«Կաթնաղբիւր», . Հայդարա ըսուած թաղին մէջէն անցնող գետակին վրայ ձգուած կամուրջին քով, քիչ մը վարով, կը գտնուի աղբիւր մը, գետակէն աջ կողմը, որուն «Կաթնաղբիւր» կ'ըսեն տեղացիք, ասոր քով կը գտնուի ընդարձակ շէնք մը որ կը գործածուի իբր «Տապախանէ», ունի առատ պաղ ջուր մը. այս շէնքին մէջ կայ սենեակ մը, ուր կը տեսնուի գերեզման մը, որ եւ կը պահուի գոց. կ'ըսուի թէ նահատակի մը գերեզմանն է, ուր կը դիմեն կանայք իրենց կա-

Թին առատութիւն հայցելու: Տեղը թէպէտ տաճկաց ձեռքն է, բայց սոյն սենեակը կը պահեն մաքուր եւ զոց իբր ուխտատեղի մը ճանչցուած, ազատ մուտք ունին ամէն դիմողներ:

Նախատակի գերեզմաններ: «Փաշայ», անուն տաճկաց գերեզմանոցին մէջ, որ կը գտնուի Երզնկայի դռնէն դուրս, կը տեսնուին հինգ հատ օրօրաձեւ գերեզմաններ դէպ յարեւելս, որոնք զրեթէ ծածկուած են հողին տակ. ասոնք կը կոչուին «Նահատակաց գերեզմաններ», որոնց շուրջը քրննական ակնարկ նետողը դիւրաւ կը նշմարէ աւերակներու հետքեր: Աւանդութիւնը կը պատմէ թէ եօթն եղբարց գերեզմաններ են, որոնց նահատակութեան վայրը կը ցուցուի եղած ըլլալ Կաթնաղբիւրի տեղը, եւ սոյն աղբիւրին քով «Տապախանէի», մէջ գտնուած գերեզմանն ալ այս եօթն եղբարց միոյն կը պատկանի:

Նմանապէս անյիշատակ ժամանակէ մնացած նահատակի վայր մը կը ցուցնէ աւանդութիւնը, «Աթմէյտան», ըսուած տեղւոյն վրայ, սրբատաշ քարերով շինուած փոքրիկ շէնքը, ուր կայ եղեր անցեալ դարերու մէջ Նահատակի գերեզման մը. այժմ թաղուած են երկու փաշայ եւդենպետ մը, եւ ուխտատեղի եղած է տաճկաց. յառաջագոյն շէնքը աւերակ էր, յրնթացս ժամանակաց նորոգած են տաճիկները շէնքը:

Ս. Թորոս Առնտախճի ըսուած ճամիին գաւթին մէջ, Իչմէյտան ըսուած շուկային վրայ, փայտաշէն շէնքի մը մէջ կայ գերեզման մը, Ս. Թորոս նահատակի անուամբ. ուխտատեղի մ'է հայոց եւ ծանօթ վայր մը ամէնուն:

Ս. Սահակ եւ Յովսէփ. վկայաբանութեամբ ծանօթ Սրբոցս նահատակութեան վայրն է հնագոյն Կարնոյ կողմերը: Համառօտիւ յառաջ կը բերենք Սրբոցս ծագումը եւ նահատակութիւնը: «Յաւուրս սորա (Դաւիթ Բ. Կաթողիկոսի. ՄԾԷ = 808) նահատակեցան երկու եղբարք՝ Սահակ եւ Յով-

սէփ. որոց մայրն հայ էր, եւ հայրն պարսիկ, արք անուանիք եւ երեւելիք ի քաղաքէն Կարնոյ. վասն զի կամեցեալ սոցա զնալ ի Կոստանդինուպօլիս առ աներկիւղ պաշտելոյ զքրիստոնէութիւնն՝ կալեալ եղեն յամիրայէն Կարնոյ, եւ ի ստիպիլ իւրեանց ուրանալ զհաւատոս Քրիստոսի, ոչ հաւանեալ այնմ՝ մատնեցին զանճինս ի տանջանս եւ ընկալան զպսակն մարտիրոսութեան¹ »: Ասոնց ընդարձակ պատմութիւնը կը գտնուի Յայսմաւուրքներու մէջ, 22 Յունուարի:

Նահատակացս մարտիրոսութեան եւ թաղման վայրերը զատ զատ տեղեր կը գտնուին: Թէվրիզու դրան ներսը, Ուլի ճամիի հարաւային դրան դիմացը փողոցի մը մէջ կը գտնուի կամարակապ փոքրիկ շէնք մը, դրսէն իսկ կ'երեւայ իւր կիսաքոլորակ զմբէթը. շէնքիս առաջակողմը կը գտնուի փոքրիկ պարտէզ մը, որուն դռնէն ներս մտնելով աջ թեւերնուս վրայ կը տեսնենք երկու տաճիկ գերեզման, մին երկաթաշէն վանդակով շրջապատեալ, միւսը պարզ: Պարտէզիս վրայ կը գտնուի ուրիշ դուռ մ'ալ, ուսկից ներս մտնելով, քարահիւս կամարակապ շէնքի մը մէջ մտած կ'ըլլանք: Շէնքիս կամ մատրանս մէջ մտնելով աջ թեւերնուս վրայ գտնէն կէս մէդր քարճրութեան վրայ շինուած կը տեսնենք գերեզման մը, կիրով եւ քարով շինուած, վրան տախտակներով գերեզմանի ձեւ տրուած եւ տախտակներուս վրայ լաթեր փռուած: Գերեզմանիս երկայնութիւնն է 2.94 մէդր: Կ'երեւայ թէ երկու գերեզման եղած ըլլայ սա անցեալին մէջ, ինչպէս յայտնի կը պատմեն ականատեսներ եւ յետոյ վերջին տարիներուս մէջ, տաճիկ պահպանողք շէնքիս, նորոգութիւն մ'ընելով, մէկի վերածած են գերեզմանները: Մինչեւ ցարդ սոյն գերեզմանը մատնանիշ կը ցուցնեն եղած հանգստարան Սահակայ եւ Յովսէփայ: Սենեկիս կամ մատրանս միւս կողմը դրան դիմաց կը տեսնուի ուրիշ երեք գերեզման եւս, ոչ այն-

¹ Զամչեան, Բ. Հատոր, էջ 428:

չափ քարծր, մէկ կարգի վրայ՝ քովէ քով. ասոնք ալ կիրով ծեփուած, վրանին դազաղի ձեւ շարժական փայտէ շիրիմ շինուած եւ լաթով գոցուած են, այս երեք գերեզմանաց իւրաքանչիւրին երկայնութիւնն է 1.90 մէդր, եւ վրանին դրրուած փայտէ շիրիմը կարելի է վերցընել, մինչ նախընթացինը հաստատունն է: Սենեկիս կամարակապ միջավայրէն կախուած է ջահ մը. որմերէն կախուած են քազմաթիւ տաճիկ գրութիւններ՝ շրջանակներու մէջ. գետինը փռուած կարպետ եւ մաքուր պահուած: Այս տեղն տաճկաց ձեռքն է, որուն «Ապուսախ» անունը կուտան. քովը կայ տաճիկ տուն մը որ կը պահէ մատրանս քանալին, ուխտատեղի մ'է, անխտրաքար ամէն ազգի ուխտաւորք կրնան մտնել. Հայերը աւելի եւ խուռն քազմութեամբ կը յաճախեն Սահակայ Յովսէփայ տօնին օրը. եւ կու տան տուն գլուխ 10 փարայ կամ աւելի պահապան տաճկին:

Նահատակացս գլխատման վայրը կը գտնուի այլուր. արտաքոյ Թէվրիզու դրան, կամուրջի մը քով կը գտնուի քաղանիք մը, որուն «Չէօփլիկի», քաղանիք կ'ըսեն, այս քաղանիքին դիմաց կը գտնուի տաճկի սեփհական տուն. ժամանակաւ վարձու կը տրուի եղեր այս տունը, քայց վարձուորք միշտ կը հիւանդանան եղեր, ըստ պատմութեան տեղացւոց. ըստ հետեւորդի վարձակալ չգտնուելով, տարիներէ ի վեր տան տեղս կ'ըլլայ անասնոց բնակարան՝ ախոռ: Սոյն տնէն ներս մտնելով, տան քակը եւ ապա ուրիշ սենեակ մ'անցնելով, կը մտնենք ուրիշ սենեակ մը, որ միայն դատարկ մնացած է: Սենեկիս հիւսիսային որմին մէջ կը տեսնուի շինուած գետնափոր ջրոյ ճամբայ մը, մարդ մը կրնայ ճրագ ի ձեռին կուզ ի կուզն սոյն ջրոյ խաւարին ճամբէն յառաջ երթալ, քայց չէ կարող ջրոյ ակը գտնել, կէս ճամբայէն կը ստիպուի ետ դառնալ: Յստակ եւ պաղ ջուրը կու գայ սենեկին մէջ շինուած փոքրիկ գուռը կը լեցուի եւ աստի կ'երթայ տան մէկ կողմը գտնուած պարտէզին մէջ շինուած աղբիւրին ծորա-

կէն կը հոսի եւ կը վազէ կ'երթայ փողոց: Այս սենեակը կամ վայրը կը ցուցուի իբր նահատակացս գլխատման տեղը եւ տունն ալ կը կոչուի “Նահատակի տուն”: Սենեակս մերկ է զարդերէ, միայն որմերէն կախուած կը տեսնուին տաճկական զրուծիւններ եւ այլ ոչ ինչ: Ուխտատեղի մը համարուած է, ուր կը դիմեն ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ եւ տաճիկներ, մանաւանդ ջերմ ունեցողներ, պաղ ջրէն կը խմեն, գլուխնին կը լուանան, մոմ կը վառեն եւ կ'աղօթեն: Տան տէրը կամ պահապանը կ'ընդունի ուխտաւորներէ 10 փարայ. սակայն երանի թէ անցնէր տեղս քրիստոնէի մը ձեռքը եւ հոգացուէր պատշաճօրէն:

Ս. Միկաս. անյիշատակ ժամանակէ մնացած եւ աւանդութեամբ կը ցուցուի նաեւ նահատակի մը գերեզման այժմեան եկեղեցւոյ կից՝ Տաճարին առջեւ, Ս. Միկաս անուն, որուն նկատմամբ աւելի կը խօսինք Տաճարին վրայ խօսած ատեննիս:

Կարնոյ Հայ ժողովրդեան անծանօթ մնացած նահատակի մը գերեզմանն եւս կը գտնուի այժմեան Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ հարաւային որմին կից, Տաճարին առջեւ Բաղտասար անուն, որուն ընդարձակ վկայաբանութիւնը յառաջ կը բերենք Տաճարին վրայ խօսած ատեննիս:

Վառվառէ կոյս. անցեալ դարու սկիզբները նահատակուած Վառվառէ կոյս, իւր եղբայրը Գասպար եւ ազգականնին Մարիամ: Վառվառէ բնիկ Դվնիկ ցի (Կարնոյ գիւղերէն) Զուրիկենց Սարգիս Բենեայի միակ դուստրն, իւր գեղեցկութեան պատճառաւ թէ հայ եւ թէ տաճիկ կը թշնամանան Զուրիկենց հետ. Վառվառէ կը նշանուի Սալաճորցի Համբար Բենեայի միակ որդւոյն Միկասի հետ, հուսկ ուրեմն կը նահատակուի 1810 Յուլիս 16ի, իր եղբայրը Գասպար Յունիս Տին, եւ մօրաքոյրը այրի Մարիամ՝ Վառվառին հետ կը կախուի. այս ըստ յայտնաւորաց զոր Փեշտիմալճեան քաղած է զրուածէ մը, զոր “Գրեցին արք արժանահաւատք քաղաքա-

ցիք Սրբոց, Տ. Մատթէոս քահանայ եւ Հաննէ վարժապետ քաղաքին եւ Պ. Կարապետ որդի Յակոբայ իշխանի Մամիկոնեան», : Նահատակացս պատմութիւնը առանձինն ալ տպագրուած է 1887ի, հետեւեալ վերնագրոյն ներքեւ «Վառվառէ ԺԹ. դարու զոհ մը, նկարագրեց Խաչատուր Էհրամճեանց Կարնեցի, տիպ. Թիֆլիզ 1887», : Էհրամճեանց իւր գրութեան մանրամասնութիւնը հաւաքած է Ղմիսկէն եւ Վառվառէի ազգականներէն : Էհրամճեանց Վառվառէի նշանած Մինասէն՝ որ գաղթած է եղեր Կովկասի Լոմատուրս գիւղը՝ առած է Հաննա Երուսաղէմացւոյ գրաքար լեզուով մի երկար բանաստեղծութիւնը, զոր Մինասը գրել տալով իւր քով պահած է եղեր ի յիշատակ Վառվառէի. ինչպէս կ'ըսէ իւր գրութեան յառաջաբանին մէջ : Էհրամճեանց իւր գրութեան մէջ կ'ըսէ թէ երեք նահատակները մէկ օրուան մէջ կախուեցան Ս. Աստուածածնի դռնէն : Երկու վկայաբանութեանց մէջ փոքր ինչ տարբերութիւն կը տեսնուի : Նահատակացս գերեզմանին վայրը ցոյց կը տրուի այժմեան Հայոց գերեզմանատան մէջ, որուն նկատմամբ հետեւեալ տողերը կը կարդանք. Առաջնորդարանի մէջ գտնուած տետրի մը մէջ. «Ամէն տարի Յուլիս 16ին մեծ հանդիսիւ հոգեհանգստեան պաշտօն կը կատարուի եղեր գերեզմանին վրայ ժամանակաւ եւ այժմ՝ դադրած է : Գերեզմանը կը գտնուի Հայոց գերեզմանատան մէջ, որուն շուրջը քարէ ցած շրջապատ մը քաշուած է եւ խաչքար մը տնկուած է գլխուն կողմը Սաղաքիա եպ. Օրմանեանի առաջնորդութեան օրով», : Գերեզմանիս եւ խաչքարիս նկատմամբ տես նաեւ գերեզմանատան վրայ խօսած տողերուս մէջ :

Ինչպէս կը տեսնուի քաց ի աւանդութեամբ ցուցուած եկեղեցիներէն, վերոյիշեալ հնագոյն նահատակաց վայրերն եւ գերեզմաններն եղած են հնագոյն Կարնոյ կողմերը, որով կրնանք հաստատապէս ըսել թէ սոյն կողմը Հայք ունէին անցեալ դարերու մէջ իրենց բնակավայրերն ալ, եւ յետոյ ուրեմն տակաւ տակաւ քաշուած են այդ կողմերէն եւ իջած

աւելի քաղքին նորագոյն մասին վրայ եւ յընթացս ժամանակաց կազմած են իրենց համար յատուկ փողոցներ եւ թաղեր: Այս տողերուն կ'ընկերանան քազմաթիւ վկաներ, աւելորներ՝ որոնք կը հաստատեն թէ նոյն իսկ անցեալ դարու մէջ կային շատ մը հայու տներ “Բերդին մէջ,” անուանեալ կողմերը, “Սուպաշի գուլպ,” ըսուած թաղը եւ ուրիշ կողմեր, ուր այսօրս տաճիկներու քնակաւայր դարձած է: Եւ այս տեղի ունեցած է ժամանակին պահանջմանց, եւ դարերու հոլովման հետ. Հայր տեղի տուած է զօրաւոր տարրին եւ իր նմաններուն հետ՝ քով քովի ապրիլ ապահով գտած է: Վերջնականապէս Հայր քաշուած է այդ կողմերէն անցեալ դարու մէջ տեղի ունեցած պատերազմներէն յետոյ, թողլով միայն այն կողմերը հին յիշատակներ:

Հայն իւր հնագոյն եկեղեցիներուն տեղ, կառուցած է շատ հին ժամանակները նորը, նորագոյն քաղքին կողմերը. նոյնը վերստին նորոգած, շքեղացուցած. եւ ուր որ է Հայուն եկեղեցին, ասոր շուրջն են նաեւ՝ մօտ կամ հեռուն, Հայուն քնակաւայրերը: Ընդհանրապէս Կարնոյ Հայր արձանագրութիւններ՝ յիշատակարաններ թողլու ետեւէ չէ եղած. այս պատճառաւ նորագոյն մասին մէջ եւս, որ գրեթէ 1300 տարուան շրջաններ տեսած է, չենք գտներ կարեւոր արձանագրութիւններ եւ յիշատակարաններ. ամենահնագոյն կոթողն՝ այս մասին մէջ՝ կրնանք ըսել թէ եղած է Տաճարը: Աջ ու ձախ կը տեսնուին արձանագրութիւններ, սակայն ասոնք ալ վերջին դարերու յիշատակներն են եւ զորս յառաջ բերել հոս պատշաճ կը համարիմ: Այսպէս Կարնոյ Ազգային կալուածներէն Ժամի խանին աղբիւրին վրայ, ասկէ տասուերկու տարի յառաջ կը տեսնուէր արձանագրեալ քար մը, հետեւեալ տողերով.

“Յաթոռակալութեան Էնֆիյէճի Մհի. Յարութիւնեան շինեալ պանդոկս Մայր եկեղեցւոյ ընդ արտաքին

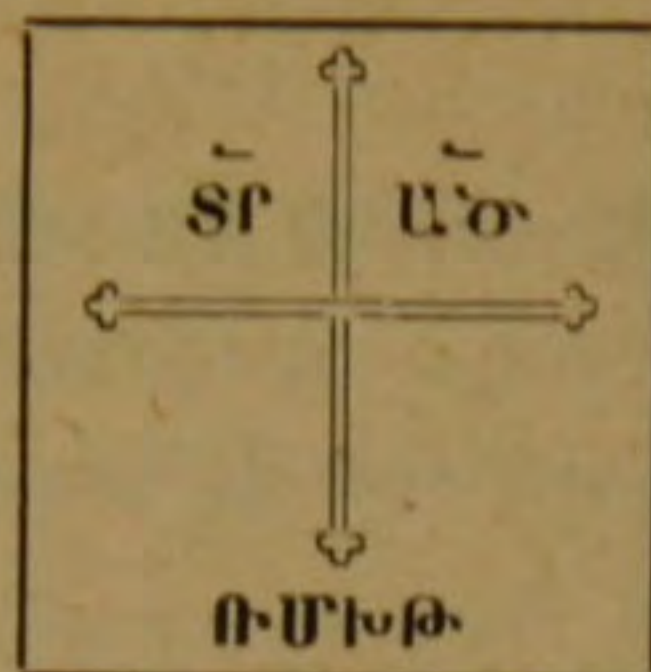
կրպական հրդեհեալ այրեցաւ ի 1823 յՕգոստոս 23,
եւ աշխատութեամբ աթոռակալ Էփոյեանց Մհ. Ղազարոսին
վերանորոգեալ եւս մեծագոյն կառուցաւ ի ձեռն
տրոց ժողովրդոց յամի տեառն 1824. ի Սեպ. 1»:

Սոյն քարը այժմ անհետ եղած է, աղբիւրը նորոգուած
եւ ճակատը կարմրագոյն քարի մը վրայ փորագրուած է
միայն նորոգութեան թուականը «1902»:

Ժամին դուռը անուանեալ շուկային վրայ, Առաջնոր-
դարանի դիմաց կը տեսնուի աղբիւր մը, քովը փուռ մը, քա-
րաշէն աղբիւրիս ճակատը զետեղուած է քար մը հետեւեալ
արձանագրութեամբ.

«Ի Հրդեհէ այրեալ
եղեւ նորոգութիւն
աղբերս եւ այս
կարգի սենեկաց
1861 արդեամբք
Սուրբ Աստուածածնի եկե
ղեցւոյ Հայոց
աշխատութեամբ
աթոռակալ Մհի.
Յարութիւն Պապոյեան»:

Ասոնցմէ զատ հրապարակներու կամ շուկաներու վրայ
չի տեսնուիր աչքի զարնող հայ արձանագրութիւններ կամ
հայկական քանդակներ. առանձնականաց տներու մէջ՝ հոս
հոն կը տեսնուին շինութեանց թուականներ, բայց ոչ այնչափ
հին. այսպէս «Մունտար ջուր», անուանեալ զետակին փողո-
ցին վրայ հայու մը տան մէջ, թոնիրներու կամ օճախին քա-
րաշէն ճակատին մէջտեղը զետեղուած կը տեսնենք քար մը
հետեւեալ քանդակով.

Դարձեալ Ղափան մահլէի վրայ, Ղուկասեան Կարապետ էֆ. Հայ Կաթ.ի պատկանեալ տան պարտէզին մէջ, Մօլլա Սատչենց անուանեալ տունը, ներկայիս սեփհականութիւն Հանէսեան ընտանեաց, կը գտնուի աղբիւր մը քարաշէն, որուն ճակատը զետեղուած է արձանագրեալ քար մը, այսպէս.

Հազար ութ հարիւր եւ վեց թիւ Փրկչին
Ազնիւ Ղուկասու, որդիքն երեքին
Յարգոյ Մկրտիչ իշխան անուանին
Պատուեալ Կարապետ, Անտօն գովելին
Նորոգ կառուցին շինուածս վերին
Եւ ապա զաղբիւրս, յետ չորրորդ ամին
Եւ զընտիր զքէօշկս ընդ աւագանին
Զոր վայելեացեն, համայն ազգովին
Թվ. Հայոց: Ռ Մ Ծ Թ. Յուլիսի 28ին:

Անտարակոյս կը գտնուին նաեւ ուրիշ հայ տներու մէջ այսպիսի յիշատակարաններ՝ արձանագրութիւններ. անկարելի է սակայն մտնել ամէն տուն եւ մի առ մի քննել ամէն տան անկիւնները. սակայն եթէ գտնուին ալ, ինչպէս յիշեցինք, շատ հին արձանագրութիւններ չեն կրնար ըլլալ: Իսկ եկեղեցիներու, գերեզմանատանց, սրբավայրերու եւ ազգային հաստատութեանց մէջ, կամ որմերու վրայ, գտնուած արձանագրութեանց վրայ կը խօսինք, սոյն վայրերուն վրայ խօսած ստեն:

7. Հայ բնակչութիւնն Կարնոյ եւ գաղթականութիւնն:

Ինչպէս Կարնոյ քաղաքին անցեալ դարերու մէջ ունեցած ընդհանուր բնակչութեան նկատմամբ՝ ճշգրիտ թիւ մը արձանագրել անկարելի է, նմանապէս եւ ի մասնաւորի, քաղաքիս Հայոց անցեալ դարերու մէջ կազմած թուոյն վրայ որոշ գաղափար մը կազմել անհնարին է: Թողլով շատ հին ժամանակներու հայ բնակչութիւնը, նոյն իսկ անցեալ դարու մէջ Կարնոյ վրայ գրող՝ օտար կամ ազգային մատենագրաց էջերուն մէջ ճշգրիտ թիւ մը չենք գտներ. շատերը բոլորովին լռած են, ոմանք միայն ամբողջ քաղաքին ընդհանուր բնակչութեան թիւ մը նշանակել քաւական համարած են. իսկ ոմանց արձանագրածն ալ իրարու հակառակ, այսու ամենայնիւ յառաջ կը բերենք այս վերջիններէն ոմանց միայն նշանակած թիւը, փոքր ի շատէ գաղափար մ'ունենալու համար: 1864ի, Հ. Ներսէս Սարգիսեան, իւր «Տեղագրութեան» մէջ 1000 տուն կը դնէ, իւրաքանչիւր տան մէջ հինգ անձն ենթադրելով, միջին հաշուով 5000 հայ. եւ կ'ըսէ «Մինչ չեւ մտեալ Ռուսաց ի քաղաքս յայս, տունք ամենայն հայազգեաց հաշուէին իբր չորս հազար, այլ գաղթեալ նոցա առ հասարակ ի կողմանս Վրաստանի, եւ դարձ արարեալ ոմն փախրատական եւ ոմն հրամանաւ արդ լինին տունք իբրու հազար մի» (էջ 76): Ըստ այսմ 1829 թուականէ յառաջ էին 4000 տուն, եւ միջին հաշուով 20.000 հայ:

1869ի M. Deyrolle կը համարի թէ Հայոց թիւն եղած է 23.000, 15.000ը՝ էջմ. 8000ը՝ կաթ.: Նախընթացին եւ ա-

սոր մէջ անցած հինգ տարուան շրջանին մէջ աչքի զարնող աճում մը կը տեսնուի, որ անհաւատալի կրնայ համարուիլ: 1885ի Մանուէլ Կ. Միրախորեան, իւր «Նկարագրական Ուղեւորութեան» մէջ, 2000 հայ տուն կը դնէ, ըստ մեր՝ միջին հաշուով 10.000 հայ: 1912ի դարուս սկիզբը Ա. Դօ, իւր երկասիրութեան էջերուն մէջ 15.000 հայ կ'արձանագրէ:

Մասնաւոր դիմում մ'ընելով քաղաքիս Հայ Առաջնորդարանի դիւանատան պաշտօնէից¹, ընդունեցայ «Ազգագրական մասնաժողովին», 1913 Յուլիս 23ին ձեռնարկած ազգահամարի՝ խնամով պատրաստած մի ցուցակը, որմէ քաղելով կարելորդ, կը դնենք յաջորդ էջերով:

Հետեւեալ կերպով վերոյիշեալ Մասնաժողովը կ'արձանագրէ իւր աշխատութեանց արդիւնքը. «Մասնաժողովս Օգոստոս 12էն սկսեալ մինչեւ Օգոստոս 31 (1913), երիտ. Միութեան Վարիչ Մարմնոյ կողմէ նշանակուած անձանց եւ Մասնաժողովոյս անդամոց ձեռամբ, եւ ի վերջոյ Մասնաժողովոյս կողմէ ընտրուած երիտասարդներու միջոցաւ պատրաստեց քաղաքի հայ ազգաբնակչութեան ազգահամարը, ըստ հետեւեալ ամփոփ ցուցակի.

Թիւ	Անուն փողոցի կամ թաղի	Տոճ	Բնակիչ	Ըստ	Գաղթական	Իսլամացած
1	Տէմիր Այագ վերի մաս	96	539	1	29	—
2	» » կողմսակի փողոց . .	40	214	—	10	—
3	» » միջին մաս	99	571	4	22	2
4	» » վարի մաս Ա.	94	487	8	18	1
5	» » » » Բ.	97	526	—	2	—
6	» » Հէօլիւկ մահալէ .	225	1134	24	40	4
7	» » Քէնէոճի աղբիւր .					
Փոխադրելի գոտի . . .		651	3471	37	121	7

¹ Շնորհակալութեամբ կը յիշենք վաղարշակ էֆ. Սանոսեան, գրագիր Առաջնորդարանի, որ հաճեցաւ ամէն կերպով օգնել մեր այս խնդրանաց:

Թիւ	Անուն փողոցի կամ Թաղի	Տոռն	Բնակիչ	Ժամաց	Գաղթական	Խաղաղացած
	Փոխադրեալ գումար . .	651	3471	37	121	7
8	Տէմիր Այագ Էջրի փողոց	53	207	—	100	—
9	Կէօմրիւկի Ետեւ, Չըոիկի փողոց .	52	227	2	24	—
10	" " Ա.	98	527	14	33	—
11	" " Բ.	20	98	2	6	—
12	Նոր Թաղ	48	262	5	5	—
13	" " Փաշալի փողոց	13	69	—	—	—
14	Մորեան վարժարանի փողոց . . .	12	75	—	1	—
15	Նոր Թաղի կողմնակի փողոց . . .	18	89	—	1	—
16	Կիւլասմէտ	12	70	2	5	—
17	Կէօլին գլուխը եւ Թեհան փողոց .	51	278	18	11	1
18	Գաւազ	76	399	2	12	—
19	Ժամին դուռը եւ Բօշա մահալլէ .	36	204	4	5	—
20	Տաճարի եւ Թուրխանի փողոց . .	76	435	22	29	—
21	Այծեանենց փողոց	6	28	2	—	—
22	Կաշինոյի փողոց	61	283	1	13	—
23	" " Մօլլօւի շարք .	15	75	3	3	—
24	Մուրտար ջուրի վարի մաս . . .	35	195	3	2	—
25	Ճէտիտ փողոց	57	294	—	25	—
26	Յունաց Եկեղեցի շրջապատն ու դիմացը	31	188	9	31	—
27	Աւետարանի փողոց	48	282	2	46	—
28	Բանջարանոցի դէմի տներ	27	159	3	6	—
29	Կանայ ծամբայ Չամուր փողոց .	164	816	10	39	—
30	" " Զիւրքճի պաշի եւ կողմնակի փողոցներ . .					
31	Կանայ ծամբայ վարի մաս	32	196	4	11	—
32	Սու պաշի դուլի	16	86	4	—	—
33	Զայդարա I	65	325	—	44	1
34	" II	39	195	—	2	—
35	" III	47	272	2	34	—
36	Մոմճի իւլիա I	74	342	3	53	—
37	" " II	72	275	4	10	—
	Համագումար . .	2005	10,422	158	672	9

Յանձնաժողովը կ'աւելցրնէ իւր տողերուն մէջ հետեւեալը.

Տնով գաղթող Կարնեցիներու տարբերութիւնը՝ քաղաքաւումամբ մեր եւ քահանայից ցուցակներուն

$$1815 - 672 = 1143$$

$$1145 : 5 = 229:$$

Փոխադրեալ համագումար	Տոկն	Բնակիչ	Ժառայ	Գաղթական	Խաղաղացած
Իբր	2005 229	10 422 —	158 —	672 1143	9 —
Հայ կաթողիկ համայնք	2234	10.422	158	1815	9
Հայ բողոքական համայնք	157 48	742 238	12 10	71 107	— —
Գումար	2439	11 402	180	1993	9
Ժառայ		180			
Գումար		11.582			
Գաղթական		1 993			
Գումար		13 575			
Թուրքերու քով ծառայ եւ սպասուհի իբր	20	100			
Խաներու եւ փուռերու մէջ ապրող իբր	11	53			
Համագումար հայ տուններու անհատներու	2470	13.728			

Մասնախումբս հարկ դատեց ի նկատի ունենալ նաեւ իբր ութ տարի առաջ պատրաստուած՝ պետական վիճակագրական արձանագրութիւնները, զորս կ'ամփոփենք ի ստորեւ:

Զաղաքիս հայ բնակչութեան թիւը՝ ըստ պետական արձանագրութեանց.

Անուն թաղի կամ փողոցի	Տեղացի Հայեր	Եկողոր Հայեր	Գումար
Մոմճի Սիւֆլէ	907	9	916
Եկէն աղա	652	8	660
Մոմճի Իւլիա	728	—	728
Մի փաշա	2595	192	2787
Գավազ	1246	174	1420
Ապտուրրահման աղա	777	113	890
Թօփչի օղլու	858	29	887
Կէշ	175	—	175
Տէրվիշ աղա	—	4	4
Կատանա	—	6	6
Ճէտիտ	109	5	114
Քէմհան	9	1	10
Էմին Գուրպի	3336	211	3547
Խաներու եւ փուռերու մէջ ապրող . .	—	53	53
Թուրքերու քով ծառայող իբր	—	100	100
	11,392	905	12 297
	905		
Համագումար . .	12 297		

Այս վիճակացոյցի մէջ չեն արձանագրուած գաղթողները ինչպէս նաեւ 8 տարուան մէջ Կարին եկող Հայերը:

Մասնաժողովս աւելի ճշգրիտ կը գտնէ իր պատրաստած վիճակացոյցը, որուն համաձայն Կարնեքնակ հայութեան Համագումարն է 11.735
 Կարնեցի Գաղթական հայեր՝ Կովկասի, Եւրոպի,
 Եգիպտոսի, Ամերիկայի մէջ 1.993
 13.728

Համագումար կարնեքնակ եւ գաղթական հայերու 13.728, որոնցմէ՝

Հայ-Լուսաւորչականներու թիւն է	
(Կարներնակ)	$10.422 + 158 = 10.580$
Հայ-Հռովմէականներու թիւն է	
(Կարներնակ)	$742 + 12 = 754$
Հայ-Բողոքականներու թիւն է	
(Կարներնակ)	$238 + 10 = 248$
Համագումար կարներնակ հայերու՝	
բացի ստորեւ գրուած 153էն .	$11.402 + 180 = 11.582$
Հայ-Լուսաւորչական ծառայ սպասուհի օտար-	
ներու մօտ	<u>153</u>
Համագումար կարներնակ հայերու	11.735

Կարներնակ հայ-լուսաւորչականներու թիւը՝ վերոյիշեալ	
153 հայերով միասին՝ կը բարձրանայ	10.733ի
Հայ-Հռովմէականներ	754
Հայ-Բողոքականներ	<u>248</u>
Համագումար	11.735

Հետեւեալ ցուցակը կը ներկայացընէ Կարնոյ քաղաքին եւ գիւղերու մէջ գտնուած հայ բնակչութիւնը, միանգամայն ուրիշ քրիստոնէից՝ Յունաց եւ այլոց թիւը.

Անուն քաղաքի	Թիւ հայ բնակչութեան	Թիւ հայ Հռովմէական	Թիւ հայ ռոմական	Համագումար	Տոռնք հայ բնակչութեան	Թիւ քրիստոնէական բնակչութեան
Կարին քաղաք .	10 733	754	248	11 735	2470	275
46 Գիւղ (Հայախառն)	25.135	610	—	25.749	2954	5
Գումար Կարին Գաւառակի . .	35 868	1364	248	37 484	5424	280

8. Գաղթականութիւնը:

Կարնոյ Հայ բնակչութեան վրայ ականարկ մը նետելէ յետոյ, քացորոշ կը տեսնենք որ Կարնոյ Հայը փոխանակ բազմանալու դարէ դար նուազած է, կամ որոշ թիւէ մը անդին չէ անցած: Կարնոյ հայ ժողովրդեան թէ՛ Էջմիածնականաց եւ թէ՛ Սաթուղիկներու կրած զանազան եւ յարստեւ կրած թշուառութեանց մէջ աղէտաբերն եղած է գաղթականութիւնը, որ եւ ժողովրդեան յառաջադիմութեան աճման եւ քարգաւաճման ծանր հարուած մը տուած է: Կարնոյ Հայը ժամանակ ժամանակ թողուցած է իւր հայրենիքը եւ հեռաւոր տեղեր իւր կեանքը ապահովելու համար՝ տուած է ինքզինք քաղդին: Հին ժամանակներէն սկսեալ Կարնեցոյն քաղդն այս եղած է. Թաթարներու արշաւանաց ժամանակ կամայ ակամայ քազմաթիւ Հայեր կը թողուն իրենց տունն ու տեղը եւ կը գաղթեն այլուր, ոմանք գերիի անուան տակ կը մեկնին իրենց հայրենիքէն եւ ոմանք փախստական: Թողլով անյիշատակ դարերու մէջ տեղի ունեցած այսպիսի գաղութներ, յառաջ բերենք անցեալ դարու մէջ տեղի ունեցածը որ գաղութներու մէջ նշանաւոր եւ անմոռանալին եղած է Կարնեցոյն համար, եւ այս է 1829 Ռուս-Տաճկական պատերազմէն յետոյ տեղի ունեցած գաղթականութիւնը: Համառօտ գաղափար մ'ունենալու համար՝ նոյն ժամանակ պատահած դէպքերու, յառաջ կը բերենք այս նկատմամբ Հայ Առաջնորդարանի մէջ գտնուած գրութեանց՝ հետեւեալ տողերը:

“Բագրատունիի ժամանակ, այս միջոցիս (1829) երբ Ռուսիա պատերազմեցաւ Թուրքիոյ հետ, զօրաց սպարապետ եւ ընդհանուր հրամանատար Պասքելիշը յաղթանակաւ յարձակեցաւ քաղաքիս վրայ. երբ քաղաքիս մերձեցաւ, իր բանակը Սուրբ Նշան լեռը կեդրոնացուց, եւ իր զօրքով քաղաքս մուտ առնել պատրաստուեցաւ. իսկոյն Կարապետ Նպակ. դիմաւորեց եւ առաջին տեսութեան՝ Պասքելիշը հրամայեց եւ պիսկոպոսին ըսելով թէ ժողովուրդոցդ կը պատուիրես որ այսուհետեւ իրենց տաճիկ դրացիներուն հետ սիրով եւ խաղաղութեամբ վարուին, մենք այսօր թէպէտ կը մնանք, բայց կը նայիս վաղը յանկարծ հրաման կուգայ ետ դառնալ: Իրեն հրամանին ենթարկեալ Մայեօր մը իբրեւ քաղաքիս կուսակալ (Նաչարնիկ) կարգեց. միջոց մը ետքը քաղաքէս մեկնեցաւ ու գնաց: Այս Նաչարնիկը բարեսիրտ անձ մը ըլլալով այլեւս նոյն խրատները տուաւ Առաջնորդին եւ Ազգայնոց:

“Դժբաղդաբար կարճ միջոցին սորա փոխուիլը պատահեցաւ. Բանդրատ անուն ժեներալը յաջորդեց. եկածին պէս Սրբազան Առաջնորդին եւ իշխանաց հրամայեց թէ առ այժմ երեք հարիւր մարդ Տեսեթնիկի համար կ'ուզեմ՝ իբրեւ ոստիկան, որպէս զի մեր զօրաց հետ քաղաքիս հսկեն պահպանութիւն ընեն. մի գուցէ գէշութիւն կամ խոտովութիւն չծագի Հայոց եւ Տաճկաց մէջ. ըստ որում մեր զօրքը ոչ թաղ գիտէ եւ ոչ հրապարակ անկիւն, եւ այդ անձինք տէրութենէն ամսական պիտի պտանան եւ ոչ թէ ձրի ծառայեն. որոնց ժրագլուխ եւ ճարպիկ գլխաւոր մը պիտի որոշուի, եւ Նաչարնիկին ներկայացնէ անուննին արձանագրել տալով: Ուստի Տիւրկէր օղլի Մ'ի. Սարգիս աղա անուն մէկը որոշուեցաւ, Առաջնորդին եւ Ազգայնոց որոշմամբ: Բայց այս Տեսեթնիկ գրուած անձինք սրիկա արքեցոյդ եւ ազգին անուան արատ բերող, որք տեսակ տեսակ գէշութիւններ եւ չարիք չմնաց եւ խայտառակութիւն Տաճկաց գլուխը չը հասցընեն իբրեւ վրիժա-

ոու եւ ազգայնոցմէ ոմանք եւս նոցա չար ընթացից հետեւե-
ցան: Թէ Տաճկաց կողմէն բողոքներ կ'ըլլար Նաչարնիկին,
շատ անգամ՝ ակնառութիւն կ'ընէր Նաչարնիկը եւ աչք կը
գոցէր, որով որպէս թէ մէկ կողմէն Ազգը յուսահատի գաղ-
թականութեան միտումն ունենան, եւ միւս կողմէն ալ ժողո-
վուրդը գաղթեն եւ ասով յաչս կայսեր սիրելի եւ հաճելի ըլ-
լայ: “Միւս կողմանէ Առաջնորդը թէպէտ ի սկզբան կը խրա-
տէր տաճկաց հետ լաւ ապրիլ, բայց երբ որ զգաց թէ Ազգա-
յինք եւ իշխանք եւ ժողովուրդք գաղթելը երբեք չեն ուզեր
գուշակելով մեծ կորուստ է ազգին գաղթականութիւնը, որուն
առաջն առնելու համար նախ եւ յառաջ Առաջնորդին պաշ-
տօնանկ ընել կը խորհէին: Երբ Կարապետ Սրբազան զգաց
ազգայնոց այսպիսի խորհուրդ յղանալը եւ ժողովրդոց ընդ-
դէմ տաճկաց հակառակ վարմունքը, այս անգամ ինք առա-
ջին գաղափարը փոխեց, ամենայն զօրութեամբ սկսեց ճիգը
թափել եւ աշխատիլ, քարոզել ժողովրդեան ըսելով “դուոն
ողորմութեան է քացուել”, եւ քահանայից ալ խստիւ պատ-
ուիրել որ իւրաքանչիւր քահանայ իր ծուխերոն խրատէ հա-
մոզէ թէ գաղթեն անպատճառ:

“Իշխանաց եւ հասարակութեանց ողջամիտ մասը այս
անգամ՝ քաղմականիք հանրագրութեամբ, Շէքէրճեան Գրիգոր
վարժապետ պատուելին՝ ազգին կողմէն իբրեւ երեսփոխան
ընտրելով, փութացուցին Պոլիս, որ ուրիշ մը կարգուի Առաջ-
նորդ քաղաքիս, հրաժարուեցուի Բագրատունին, որով ժողո-
վուրդը տեղերէն չը շարժին. գաղթականութենէ բոլորովին
ետ կենան: Բայց ի զուր, գաղթականութիւնը տեղի ունեցաւ:

“Կարապետ Նպակ. որ լսած էր թէ Շէքէրճեան Գրիգոր
վարժապետ Պոլիս գնացեր եւ քաղաքիս ազգային ընդհանրու-
թենէն հանրագիր հետ տանելով Սրբազան Պատրիարքին եւ
գերագոյն ժողովոյ տնօրէնութեամբ եւ հրամանաւ Պոլսեցի
Բարդուղիմէոս Ժ. Վրդ. քաղաքիս առաջնորդ ընտրուած կու
գայ եւ իրեն հրաժարիլը, իսկոյն գիր կը գրէ Բարդուղիմէոս

Վրդ. ին թէ չգաս, եթէ գալու ըլլաւ կեանքդ վտանգի ներքեւ կ'ենթարկես խաղախներու ձեռքով. եւ նա երկիւղէն Շէքէրճեանի հետ դէպի Երզնկայ չուեց, մինչեւ Ռուսաց զօրքը քաղաքէս մեկնեցաւ:

“Բաղքիս նոյն ժամանակի իշխանքն էին.

Գորոյենց Սիրական աղա	Վարդան աղա Պէօրէճեան
Մհի. Ղազար Մութաֆեան	Նազարէթ աղա Էնֆիէճեան
Մեծ. Մսրլենք	Յկք. աղա Չաթալպաշեան
Գէորգ աղա Բաքերթցոնց	Միրզէխան աղա Վանցեան
Պարսամ աղա Էնֆիէճոնց	Էօքսիւզենք
Մհի. Մինաս աղա Ազնաւորեան	Քրիստատուրենք
Հունութցոնք	Չօմառենք
Յակոբ աղա Անիսոնեան	Մհի. Յովհ. աղա Եփրիկեան
Յակոբճանենք	(Նշանակիր եւ Ասպետ)
Օձենք	Հայրապետենք
Յարութիւն աղա Մութաֆեան	Եազճօղլենք”:

Սոյն գաղթականութեան նկատմամբ Մանուէլ Կ. Սիրախորեան¹ իւր երկասիրութեան մէջ տարբեր պատմութիւն մը յառաջ կը բերէ, որ թէպէտ եւ գաղափարով եւ իմաստով նոյնն է վերոյիշեալ ճշգրիտ պատմութեան հետ, սակայն քիչ մը կը տարբերի անձանց անուններով. պատշաճ կը դատեմ յառաջ բերել սոյն հեղինակին տողերն ալ:

“Կարնոյ Հայոց բնակութեանց թիւն ասկէ 60 տարի յառաջ 4000 էր. եւ 1829 Յուլիս 10ի պատերազմն խաղաղելէն ետքը երբ Ռուսիոյ Պասքովիչ զօրապետն Կարինէն իր զօրքերն առած կը մեկնի, Կարնոյ նոյն ժամանակի 4000 տուն Հայերն եւս կը փափագին գաղթել գիւղերու հետ, գալիք երկիւղներէն պաշարուած. սակայն նոյն ժամանակի Առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս Հնուտցի (գիւղ մի է ի Սպեր

¹ Նկարագրական Ուղեւորութիւն... Մանուէլ Կ. Սիրախորեան. տիպ. Կ. Պոլիս 1885, Մասն Գ., էջ 140-142:

գաւառի) ժողովրդեան այս տրամադրութիւնք գիտնալով՝
 գեղեցիկ հեռատեսութեամբ՝ կը գրէ Պատրիարքարան կան-
 խապէս դարման մը տանիլ կամ ազդու միջոց մը խորհիլ
 ժողովրդեան գաղթականութեան առաջքն առնելու համար,
 նոյն ժամանակուան Պատրիարքն եւ Ամիրայքն խորհուրդ
 րնելով որոշում կու տան, փոխանակ այդ ազնիւ Եպիսկոպոս-
 սին աջակցելու կամ խորհուրդ մը տալու, անմիջապէս պաշ-
 տօնանկ կ'ընեն զանի, այդ լուրն տուած լինելուն համար եւ
 թէ ինչ պատճառաւ Եպիսկոպոսն իւր անձնանուիրութեան
 զոհ կ'երթայ չգիտեմք, միայն թէ զինքն պաշտօնանկ ընող
 գիլն Պատրիարքարանն կը յղէ իրեն, որոյ յաջորդ ընտրուած.
 Իսրայէլ անուն վարդապետ մը ճամբայ կը հանեն ի Կարին:
 Կարապետ եպիսկոպոսն իւր պաշտօնանկութեան լուրն առա-
 ծին պէս սաստիկ կը յուզուի եւ կը ցաւի ասելով թէ “Իմ
 տիրող կառավարութեան եւ Ազգին ծառայութիւն մը մատու-
 ցանելու քաղճանքով իմաց տուի Պատրիարքարանին գաղ-
 թականաց առաջքն առնել տալու համար եւ Պատրիարքա-
 րանն, զիս քաջալերելու փոխան, պաշտօնանկ ընելով իմ տեղ
 ուրիշ մարդ կը կարգէ, կեցի՛ր ուրեմն, որ ես զԿարին աւերակ
 դարձունեմ, թող Պատրիարքարանէն խրկուած նոր Առաջ-
 նորդն (Իսրայէլ վարդապետ) աւերակաց վերայ առաջնորդ
 լինի”, այս խօսքին վերայ ինքն եւս մղում կու տայ գաղթա-
 կանութեան իմաց տալով ամեն կողմ թէ “պատրաստուեցէք
 գաղթելու եւ ես ընդ ձեզ եմ”, ամենք կը պատրաստուին եւ
 միահամուռ կը գաղթեն ի Ռուսաստան եւ երբ կը հասնին
 Հասան-գալէ ըսուած գիւղաքաղաքն Իսրայէլ վարդապետն
 ետեւնուն կը հասնի զիրենք (զգաղթականս) վերադարձնելու.
 սակայն Կարապետ Եպիսկոպոսի թելադրութեամբ լաւ ծեծ
 մը կ'ուտէ գաղթականներէն եւ նորէն կը վերադառնայ ի Կա-
 րին, ուր 20 տուն միայն Հայ կը գտնէ, զոր իրեն համար քիչ
 ժողովուրդ համարելով չկենար ի Կարին, այլ վերադարձ կ'ը-
 նէ ի Պոլիս”:

Այսպէս կամ այնպէս տեղի ունեցած սոյն գաղթականութիւնը ծանր հարուած մը տուած է Կարնոյ Հայ ժողովրդեան, ունեցածնին չունեցածնին երեսի վրայ թողուցած, մահուան երկիւղէն, լաւ ապագայի մը յուսով, կը դիմեն այլուր, նորագոյն թշուառութեանց մէջ նետելով իրենք զիրենք: Յառաջ կը բերենք սոյն թշուառութեանց մասնակից եղողի մը (Ղազարոս վարժապետ) տողերը, որմէ կրնանք գաղափար մը կազմել Հայուն կրած սոյն աղէտից նկատմամբ:

“Մինչ Ռուսաց զօրքը Կարնոյ քաղքէն մեկնեցաւ, զօրաց բանակին հետ թէ քաղքէս թէ շրջակայ գաւառներէն եւ զիւղերէն 96.000 մարդ կամ 10.000 տուն գաղթեցին դէպի Ռուսաց հողը: Բոլոր ստացուածքնին շարժական կամ անշարժ կալուածներ, այսինքն տունք, խանութք վաճառանոցք, արտեր՝ չայիրներ, խաներ, տան կահ կարասիք ընդ ամէն աչքի չերեւցած արժան կէս գնով, կէս գնէն ալ վար մաս մը ծախեցին, մաս մ’ալ երեսի վրայ ձգեցին գնացին, որոնց ապացոյց մէկ սինի փախլավայի տուն ծախուեցաւ Ռուսիոյ կողմէն Ասլան պէյի ձեռքով, ինչու որ առնողներ ալ շատ քիչ կը գտնուէր:

“Այնպէս որ երբ Բարդուղիմէոս Վ. քաղքիս առաջնորդ կու գայ, նոեսաւ որ քաղաքը բոլորովին պարպուէր հայազգի բնակիչք մարդ չէ մնացեր գաղթեր են. միայն քառասուն տան չափ մնացեր. եկեղեցին, վանքերը բոլորովին մերկ մնացած գտաւ. եկեղեցական անօթք եւ զարդեղէնք ամէնն ալ Կարապետ Եպիսկ. ի միասին գաղթականաց տարեր էր:

“Կարնոյ գաղթականք բաւական ալ նեղութիւն կը քաշեն ճամբան, երկու ամիսէն աւելի Կարս, Արփայ չայ ըսուած գետին եզերքը խումբ խումբ վրանաքնակ կը կենան. խմբակներու հրամանատար մը Ափիցար մը դրուած էր որ չէր թողուր ոչ յառաջ երթալ եւ ոչ ետ դառնալ. ասոր վրայ ժողովուրդը լի զայրացմամբ, մեծ յուզմունք հանելով նորա դէմ մաքառեցան դէմ դրին ծեծեցին, մինչեւ անգամ կանայք

քարի բռնեցին զինքը. ուստի այս խմբակին անուն մ'ալ կցեցին Մաշանլի օրտի ըսելով:

“Երբ Ախլցխայ կ'երթան, պատերազմէն վառուած փլած քաղաք, տուն չկայ, աւերակ, երկու ամիսի չափ եւս գետին եզերք խմբովին վրանաքնակ կը մնան. օդին՝ կլիմային չվարժուած, խորշակահար դիպուածով եւ արեւակէզ շատեր գերեզմանին եւ մահուան քաժին եղան. ջերմէ բռնուողներ անթիւ, Եանիդարայ ըսուած ցաւէն բռնուած յանկարծամահ, առաւօտ բռնուածը երեկոյին, երեկոյեան բռնուածը առաւօտ կը մեռնին, թողում ջուրը ընկող խեղդուողներ, Նիլիթ մէյտանի ըսուած գետին եզերքը, որոնք գաղթականութեան հետեւութիւնն եւ արդիւնքն է. ասոնցմէ զատ հասարակութեան շատ մեծ կորուստը եւ տնաւէրութիւնը. ի բաց առեալ շատերը հացակարօտ խեղճ ողորմելի եւ անպատմելի թրշուտ աղքատ վիճակի մէջ երերեալ տատանեալ, անպատմելի. հանճարեղ ուսումնականաց կարօտ է այս թշուառութիւնը նկարագրել ճարտար գրչով:

“Գաղթականութիւնը երկար տեւեց, արդէն կահք ու կարասիք բան չմնաց ծախեցինք: Ռուսաց կայսեր ըրած բարիքն ու ողորմածութիւնը չուրացուիր, որ գթալով գաղթական ժողովրդոց՝ առատօրէն ցորեն, բամպակ ցրուեց, արհեստաւորաց կամ հասարակութեան պարապ չմնալու համար աշխատին վաստակ ընեն. եւ ըստ մարդաթուի իւրաքանչիւրին 50 կամ 100 մանէթ ցրուեց, որպէս զի նոր շինուելիք Պլանը տուն շինեն, եւ անկէց ի զատ կ'ըսուէր թէ մեծագումար ստակ դրկած էր որ արհեստաւորաց բաժնեն, որպէս զի գլխադրամ ընեն շահին ի գործ դնելով. բայց իշխանաց դասը արգելք գտնուեցան, անոր համար որ երաշխաւոր ըլլալու մէկը յանձնառու չեղաւ. ուստի այդ ստակը Քիւթայիսու գանձը դրկուեցաւ:

“Այսպէս նոյն տարին Յուլիս 18 Վարդապետի շաբթուն քաղքէս եւ թէ շրջակայ վիճակներէն եւ թեմերէն հայազգի

ժողովուրդը որ գաղթեցին, թելադրութեամբ Կարապետ Սրբազանի, լաւ բնակատեղիներ ցուցնելով՝ թէ Ախլցխայ, Զավախէթ գաւառը: Իսկ Կարսի բնակիչք եւ շրջակայից Հայեր Զախալեան կամ Խաժականեան Ստեփան եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ եւ հրապուրանօք՝ Արեւելեան Շիրակ՝ Աղէքսանդրապօլ քաղաքը որ է Կիւմրի: Սոյնպէս Պայագիտի եւ շրջակայից ազգայիններ գաղթեցին Ապարանու լեռնադաշտը (Գարաշիչէքլի) ծաղկոցածոր հովիտը եւ Կէօքչայու լեռնագաւառը՝ Սիւնեաց Գեղարքունիք:»

Սոյն գաղթականութեան նկատմամբ կը խօսի նաեւ Ստեփան եպիսկոպոս Մելքիսեդեկեան, Առաջնորդ Կաթ. Հայոց Կարնոյ, որուն տողերը յառաջ կը բերենք իւր կարգին:

Պէրպէրեան իւր պատմութեան մէջ հետեւեալ տողերը կը գրէ գաղթականութեան նկատմամբ. «Իսկ ի չուելն Ռուսաց՝ բազումք եւս ի Հայոց եւ ի Յունաց հանդերձ ընտանեօք իւրեանց գնացին ընդ նոսա. թողեալք զտուն եւ զայգիս եւ զանդս իւրեանց. որպէս ի Կարնոյ քաղաք յառաջ քան զպատերազմս էին տասն հազար տունք Հայոց, իսկ յետ պատերազմին եւ չուելոյ Ռուսաց մնացին հարիւր տունք, զի Կարապետ Եպ. առաջնորդ նոցա՝ զգուեալ գոլով յանարժան գործոց տաճկաց եւ ի բռնութենէ փաշայից, յորդորեալ զքաղաքացիսն՝ էառ ընդ իւր եւ գնացին ի Ռուսաստան, ի Տփլիս, յԱխլցխա եւ յայլ քաղաքս Ռուսաց: Ընդ իւրեանս տարան եւ զամենայն զարդս եկեղեցեացն Կարնոյ՝ զոսկեղէնս եւ զարծաթեղէնս, եւ զպատկերսն եւս, սոյնպէս արարին եւ ի բազում քաղաքս Անատօլուի» (էջ 211—212):

Սոյն գաղթականութեան նկատմամբ յառաջ բերած ենք նաեւ Բաճեան Սերովբէ Վրդ. ի Հայ. Կաթ. քահանայի մը տողերը. տես զրութեանս Ա. մասին մէջ:

Այս գաղթականութեան նկատմամբ կը կարդանք նաեւ Գիւտ Բնյ. Աղանեանց. Կարնոյ գաղթը (1829—1830)

(Թիֆլիզ, Յովհաննէս Մարտիրոսեանի տպարան. 1891),
անունով տետրին մէջ հետեւեալ տողերը.

“Կարնեցիների թիւը 3000 տուն էր, իսկ Կաթողիկէները
300. քացի գիւղացիներից», էջ 5:

Դարձեալ “Եւ այսպէս 1829 թուի Հոկտեմբերի 14ին
թողին իրանց հայրենիքն եւ սկսան հեռանալ.... Յիսունի
չափ տների կարաւանը առաջին անգամ”:

“1830, Մայիսի կէսին մեծ աշխատութեամբ սկսուե-
ցաւ, ժողովրդեան գաղթականութիւնը”:

“Արգուրում քաղաքում մնացին Կաթողիկէներից միայն
չորս տուն, որոնք չյօժարեցան դուրս գալ այնտեղից,, : Հա-
յերից ալ մնացին մօտ հարիւր տուն (էջ 20): “Իսկ Կարնի
շրջակայ գիւղերում խիստ քիչ մնացին թէ Հայերից եւ թէ
Կաթողիկէներից,, :

Դարձեալ Յ. Գեղամեանց կը խօսի սոյն գաղթականու-
թեան նկատմամբ եւ գաղթականներու սովորութեանց:

Փորձ Ազգային եւ Գրականական Եռամսեայ Հանդէս.
Երկրորդ տարի, 1877—1878, Կ. II, էջ 269—296:

Սոյն մեծ գաղթականութիւնը Կարնոյ Հայուն անբու-
ժելի հարուած մը տուած է. նոյն ժամանակ ոռւս կառավա-
րութեան խիստ հսկողութիւնը ազատ չէր թողուր՝ սոյն գաղ-
թական Հայոց վերադառնալ իրենց տեղը. թէպէտ եւ շատ
մը ընտանիքներ՝ նոյն իսկ գաղթականութեան յաջորդ տա-
րին, յաջողած են փախչելով վերադառնալ, եւ յաջորդ տա-
րիներու մէջ եւս շատեր իրենց կրած թշուառութեանց հետե-
ւութեամբ կամ հայրենի ծոցին տենչով՝ կրցած են գալ եւ
գտնել իրենց աւեր թողուցած տեղն ու տունը, սակայն մե-
ծամասնութիւնը մնացած է հոն՝ ուր որ գացած է, եւ այսօրս
Ախլցխայի եւ շրջակայ գիւղերու՝ Սուխլիսի՝ Ժղալփիլայի եւ
այլ տեղեր, Կարնեցի քաղմաթիւ ընտանիքներու աւելորներ
կը յիշեն քաշած թշուառութիւննին եւ կրած նեղութիւննին:

Այս մեծ գաղթականութեան վրայ հազիւ 48 տարի

կ'անցնի, վրայ կը հասնի երկրորդ գաղթականութիւն մ'եւս. 1877—1878. Ռուս-Տաճկական պատերազմէն յետոյ, նոյն երկիւղիւ եւ նոյն կենաց անապահովութեան մէջ կ'իյնայ Կարնեցի Հայը: Բարեբաղդաբար այս անգամ գաղթականութեան յորդորող առաջնորդող չի գտնուիր. անհատական եւ այնպիսի ընտանիքներ որոնք աւելի գործ ունեցած էին ռուսական զօրաքանակին հետ, եւ կամ աւելի յանդգնական՝ ազատ վարմունք ցոյց տուած էին, Ռուսաց Կարին գտնուած միջոցը, ասոնց քաշուելէն յետոյ, լաւագոյն ապագայի՝ կենաց անապահովութեան մտածմունքով՝ կը թողուն իրենց տեղն ու տունը եւ կը գաղթեն իրենց նախկին գաղթական եղբարց քով կամ այլուր: Թէպէտ խմբովին տեղի չ'ունենար այս գաղթականութիւնը, սակայն դարձեալ Կարնոյ Հայութիւնը կ'ունենայ կորուստ մը, թէ՛ Էջմ. եւ թէ՛ Կաթ. Հայերէն 200 տան չափ կը գաղթեն այս անգամ եւս դէպ ի Ռուսաստան կամ այլուր:

Այս գաղթականութեանց կը յաջորդէ ուրիշ մասնական գաղութներ եւս, որոնք թէպէտ եւ այնչափ աչքի չեն զարներ, սակայն եւ այնպէս միշտ վնասակար եղած են Կարնոյ Հայ քնակչութեան: Երեսուն անմոռանալի տարիներու շրջանին մէջ, Կարնեցի Հայութիւնը ունեցած է ընտանիքներ, որոնք մերթ ընդ մերթ՝ մնաս քարովը՝ զուրցած են իրենց հայրենի օճախին եւ հեռաւոր տեղեր մեկնած: Տաճկական հին կառավարութեան քանեցուցած խիստ վարմունքը՝ պատճառ եղած է շատ մը անհատական եւ ընտանիքի տէր եղող Հայերու, այլուր փնտոելու իրենց կենաց ապրուստը: Յետոյ ուրեմն կոտորածներու ահէն վարակեալ խեղճ Հայը, օտար տեղ փախչելու փափաքն ունեցած է, եւ ոմանք ալ իրագործած են այս փափաքնին. եւ այսպէս երեսուն տարուան շրջանին մէջ շատ մը ընտանիքներ գաղթած են Կարնէն եւ այս անգամ ոչ միայն դէպ ի Ռուսաստան, այլ եւ նաեւ աւելի հեռաւոր տեղեր, կամ տաճկական ուրիշ քաղաք մը՝ Պոլիս՝ Զմիւռ-

նիա, կամ աւելի հեռուն՝ Եւրոպա, Եգիպտոս, եւ մինչեւ Ամերիկայի կողմերը: Թողլով այս երեսուն տարուան շրջանին մէջ գաղթողներու թիւը, միայն վերջին տարիներու մէջ՝ ազգահամարի ցանկին կարգէն պակսած են գրեթէ 2000 Հայ, որոնք կը գտնուին օտար երկիրներ, եւ որոնք տակաւին մոռացութեան կարգը չեն անցած եւ չեն ջնջուած ազգահամարի ներկայ էջերէն:

Կարնոյ Հայ Ժողովրդեան անցելոյն պատմութիւնը՝ մեծ գաղթականութեան մէջ փնտռելու է, որովհետեւ անոնք տարած են հետերնին հնագոյն յիշատակարաններ, սրբավայրերու՝ անտարակոյս՝ արձանագրեալ նուէրներն ու զարդերը. անոնց քով կարելի է գտնել հնութեան կարեւոր մնացորդ բեկորներ եւ անոնցմէ լսել Կարնոյ Հայուն դարերու շրջանին մէջ՝ տեսածները, կրածները եւ հնաւանդ սովորութիւնները: Ուստի թողլով հետաքրքիր բանասիրաց՝ ըլլալ հետամուտ այն կողմերը, կ'անցնինք մենք յառաջ բերել այս կողմը մնացած կամ տեսնուած յիշատակարաններէն՝ Կարնոյ Հայ Ժողովրդեան հետ կապ ունեցող Առաջնորդները, Սրբավայրերը, Ազգային Հաստատութիւնները, սովորութիւնները, եւ այլն եւ այլն:

9. Առաջնորդներ եւ Քահանաներ:

Կարնոյ Հայ Ժողովրդեան Առաջնորդի պաշտօն վարող անձանց անունները յաջորդաբար ներկայացընել եւ անոնց ամէնուն գործոց վրայ գոնէ համառօտ գաղափար մը կազմել անկարելի է. որովհետեւ կը պակսին արձանագրութիւններ: Անցած դարերու մէջ սոյն պաշտօնը վարողներու ոմանց անունը միայն կը յիշուի, ոմանց վրայ ձեռագրաց յիշատակարաններու մէջ համառօտ տեղեկութիւն կը գտնուի. իսկ ոմանց՝ շատ քիչերուն վրայ միայն՝ պատմագրաց էջերէն կրնանք քաւական գաղափար կազմել: Վերջին դարուս մէջ իրարու յաջորդող Առաջնորդաց վրայ, թէ՛ ժամանակի ճշտութեան եւ թէ՛ իրենց գործոց վրայ ճշգրիտ տողեր գտնել աւելի դիւրին է: Առաջնորդարանի մէջ պահուած Ա. եւ Բ. տետրներուն մէջ գրուած է Առաջնորդաց ընդհանուր ցանկ մը. գրեթէ մին միւսէն օրինակուած, եւ ոմանց վրայ համառօտ ծանօթութիւններ աւելցուած են: Կարնոյ վարժարանաց թանգարաններուն կամ՝ գիւղօրէից եկեղեցիներուն մէջ գրտնուած Ձեռագրաց յիշատակագրութեանց մէջ կը յիշուին, ասոնցմէ ոմանց անունները զորս քաղած ենք եւ որոնք ժամանակները՝ տարիները ճշդելու մեծապէս կը նպաստեն: Բաց ի ասոնցմէ Չամչեանի Հայոց Պատմութեան մէջ կը գտնենք ասոնցմէ ոմանց վրայ տեղեկութիւններ, զորս նմանապէս օրինակած ենք: Կը դնենք նախ սոյն Առաջնորդաց ընդհանուր ցանկը՝ ժամանակի կարգաւ, ինչպէս որ գտած ենք Առաջնորդարանի կրկին տետրներուն մէջ, եւ յետոյ կ'աւել-

ցրնենք՝ նոյնպէս ժամանակի կազմով՝ այն ծանօթութիւնները, որոնց վրայ որ գտած ենք: Առաջնորդի պաշտօնի գտնուած այս անձինք եղած են կամ արդէն ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսներ, կամ Վարդապետներ որոնք իրենց այս պաշտօնին գլուխը անցնելէ յետոյ ձեռնադրուած են Եպիսկոպոս եւ կամ պարզ Վարդապետներ եղած են: Առաջնորդական աթոռը շատ անգամ դատարկ մնացած կը գտնենք եւ այսպիսի ատեն տեղական քահանաներ իբր փոխանորդ՝ տեղապահ վարած են առ ժամանակ մի այն պաշտօնը, երբեմն նաեւ ընկերակցութեամբ աշխարհական անձանց Իշխաններու կամ Աղաներու հետ:

յամի Տեառն

1. Թէոդորոս եպսկ. Փիլիսոփայապետ	» 590
2. Յովհաննէս եպսկ.	» 1042—1043
3. Աստուածատուր եպսկ.	» 1179
4. Սարգիս եպսկ. (Թաթարաց գետք)	» 1245
5. Գրիգոր եպսկ. (Զրող)	» 1310
6. Սիմոն Պէկ եպսկ. (Ունիթոռ)	» 1330—1341
7. Ներսէս եպսկ.	» 1487—1488
8. Յուսիկ եպսկ.	» 1491
9. Մինաս եպսկ.	» 1590
10. Ղուկաս եպսկ.	» 1591
11. Յովհաննէս եպսկ. (Դարանաղցի)	» 1592
12. Սահակ եպսկ.	» 1596
13. Աստուածատուր եպսկ.	» 1625
14. Պետրոս եպսկ.	» 1646
15. Ղազար եպսկ.	» 1648
16. Սարգիս Վրդ.	» 1649
17. Պօղոս եւ Յակոբ Վրդք. ի միասին	» 1673
18. Աւետիք եպսկ.	» 1693—1701
19. Խաչատուր վարդապետ	» 1710—1722
20. Սահակ եպսկ. Ահագին (Խորձենացի)	» 1733—1763

յամի Տեան

21. Աւետիք վարդապետ	» 1757
22. Պաղտասար վրդ.	» 1764—1765
23. Սարգիս վրդ.	» 1765—1766
Աթոռը թափուր.	» 1780—1782
24. Ղազար վրդ. (Շորոթրցի)	» 1782-9 յամիս
25. Պետրոս վրդ. (ապա եպիսկոպոս).	» 1782-3, 3-4 »
26. Տօնական վրդ.	» 1783
27. Յակոբ վրդ. (միւս)	» 1788
28. Յակոբ եպսկ. (Աղապետ) Մշոյ եւ Կարնոյ	» 1793—1807
29. Կարապետ եպսկ. Հունուտցի Բագրատունի (ի ժմակ.ի մեծի գաղթականութեան)	» 1811—1829
30. Բարթողիմէոս եպսկ. Բիւզանդացի	» 1829—1830
31. Պետրոս եպսկ. Կուրավցի (Տարօն)	» 1830—1834
32. Յարութիւն եպսկ. Գապէնճեան (Եդեսիացի)	» 1834—1838
33. Պետրոս եպսկ. Ալթունեան	» 1839—1840
34. Եփրեմ եպսկ. Պապայեան (Բիւզանդացի) Փոխանորդը	» 1840—1844 » 1844—1846
35. Կրպ. վրդ. Ալակէօզեան (Կեսարացի)	» 1846—1847
36. Գրիգորիս եպսկ. Զօրաքարէլեան	» 1847—1848
37. Մկրտիչ վրդ. Սարաֆեան (փոխանորդ)	» 1849—1850
38. Գրիգորիս եպսկ. Զօրաքարէլեան	» 1851—1859
39. Յարութիւն եպսկ. Վեհապետեան	» 1859—1879
40. Մաղաքիա եպսկ. Օրմանեան	» 1880—1887
41. Արիստ. եպսկ. Դերձակեան (Տեղապահ)	» 1888—1889
42. Գէորգ ծ. վրդ. Իւթիւճեան	» 1890, 3 յամիս
43. Ղեւոնդ եպսկ. Շիշմանեան (Պոլսեցի)	» 1890—1896
44. Զաւէն ծ. վրդ. Տ. Եդիսեան (Պաղտ.ցի)	» 1898—1907
45. Սմբատ ծ. վրդ. Սատէթեան (Ատաքազարցի)	» 1908—1915

Կարնոյ Առաջնորդաց շարքին մէջ, առաջինը կը յիշուի Թէոդորոս Եպս. Փիլիսոփայապետ կոչուած: Սա կը հակառակի Մովսէս Կաթողիկոսին Քաղկեդոնականաց հակառակելուն համար. ժողով կ'ընէ ի Կարին քանի մը եպիսկոպոսներով եւ ընտրել կուտայ Յոհան Յագարանցին հակաթոռ. 590—615 (Կաղանկատուացի եր. 402—403):

Աստուածատուր Եպսկ: Հռոմկլայ գումարուած ժողովոյն (1179) երեսունեւմէկ եպիսկոպոսաց թուոյն մէջ կը յիշուի Աստուածատուր եպսկ., մականուանեալ «Թէոդոսիպօլեանց»: Ժողովքին որոշման եւ ուղղափառ խոստովանութեանց պատճենը կը դրկուի Կ.Պոլիս Մանուէլ կայսեր, որուն ստորագրողներուն շարքին մէջ կը կարդանք «Գրիգորիս ողորմութեամբն Աստուծոյ Կաթողիկոս Հայոց մեծաց... Աստուածատուր եպսկ. Թէոդոսիպօլեաց...» (Չամչ. Գ, էջ 132):

Սարգիս Եպսկ. Թաթարաց Հայաստանի վրայ ըրած ասպատակութեանց ժամանակ (1245), Սարգիս եպսկ. գերի կ'իյնայ այլազգեաց ձեռքը. յետոյ կ'ազատի Շահնշահ Ջաքարէի որդւոյն միջամտութեամբ: «Եւ զի ի սմին ժամանակի Սարգիս արքեպիսկոպոս Կարնոյ գնացեալ էր ի գերութիւն ընդ այլս, Շահնշահ որդի Ջաքարէի մատուցեալ միջնորդ եղել առ իշխանս Թաթարաց. եւ ազատեալ զնա ինքնին էառ եւ երբ ի տեղի իւր, հրաման առեալ միանգամայն եւ վասն նորոգելոյ զԿարին քաղաք՝ զոր աւերեալ էին քանի մի ամօք յառաջ» (Չամչ. Գ, էջ 221):

Կը յիշուի նաեւ Սարգիս եպսկ. Սսոյ Բ. ժողովոյն (1243) որոշած կանոններուն՝ ընդունողներու շարքին մէջ: Երբ Կոստանդին Կթղ. Սսոյ Բ. ժողովքին մէջ այլ եւ այլ կանոններ կը սահմանէ. ինչպէս կը պատմէ Կիրակոս Գանձակեցի աւանատես պատմագիրը, սոյն կանոնները մեծ Հայաստանի եպիսկոպոսաց եւս դրկել կը ցանկայ, քայց ժամանակին խոովութեանց պատճառաւ իսկոյն չի կրնար ի գործ դնել

ցանկութիւնը. երեք տարի յետոյ, 1246ին, Վարդան վարդապետ Բարձրբերդցիի յանձնելով սոյն կանոնները՝ կը դրկէ ի Հայս. Եպիսկոպոսներէն ոմանք չեն հաւանիր Կաթողիկոսին հրամանին, ոմանք ալ կ'ընդունին եւ ստորագրութիւննին կը դնեն. ասոնցմէ է նաեւ Սարգիս եպսկ.: «Եւ եղեւ իբրեւ տարաւ զայսոսիկ թուղթս Վարդան վրդ. ի մեծ Հայս, ընթերցեալ զայնս առաջնորդք արեւելից, գտան ոմանք՝ որք անհաւան եղեն հրամանաց Կաթողիկոսին, այլ քազումք եւս ընկալեալ զնոսին՝ ետուն ծեռագիր հանդերձ երդմամբ կատարելոյ զպատուիրեալսն, որք եւ էին սոքա. Սարգիս եպիսկոպոս Կարնոյ. Սարգիս եպիսկոպոս Անւոյ. Սարգիս եպիսկոպոս Կարուց. Գրիգոր եպիսկոպոս Բջնոյ. Մկրտիչ եպիսկոպոս Անքերդոյ. եւ Համագասպ Անեցի՝ եպիսկոպոս Հաղբատայ, ընդ որս եւ գլխաւոր Վանահարք Սանահնին... եւն» (Զամչ. Գ, էջ 229):

Գրիգոր եպիսկոպոս (Զրոդ): Սոյ ժողովոյն կանոններուն հաւատարիմ հետեւողներէն մինն էր Գրիգոր եպիսկոպոս: Օշին թագաւոր 1309ին, Սոյ ժողովոյն կանոնները անխափան պահելու համար արեւելեան եւ արեւմտեան հոգեւոր իշխանութեանց հրաման կը հանէ. Եպիսկոպոսաց եւ նոյնիսկ ժողովրդեան մէջ քաւական ընդդիմութիւն կը ծագի սոյն կանոնները պահելու համար. միայն արքունեաց եւ Կաթողիկոսարանի մէջ եղողները կը մնան հաւատարիմ թագաւորին հրամանին. ասոնցմէ դուրս եթէ գտնուէր մէկը Սոյ կանոնաց հետեւող, կը պատժուէր եւ նոյն իսկ կը սպաննուէր: Գրիգոր եպսկ. սոյն կանոնաց հաւատարիմ գտնուելուն, կը սպաննուի 1310ին. որովհետեւ քաժակին ջուր կը խառնէր: Եւ եթէ ոք ուրեք համարձակէր ըստ կանոնաց այնր ժողովոյ (Սոյ) վարել, նորանոր չարիք ի դուրս երեւէին, մինչեւ սպանութիւն եւս գործել, որպէս եւ սպանին իսկ զԳրիգոր եպսկ. Կարնոյ վասն խառնելոյ նորա զջուր ի քաժակն: Այս ամենայն սուանդի ի պատմութեան Կիւլիկեցւոց. եւ ըստ մասին

ի պատմութեան ժողովոյն Ատանայ. եւ ի հին յիշատակարանս ինչ եւս եւ ի գիրս Մխիթարայ Ապարանցոյ՝ որ էր յԱպարաներ աւանէ» (Չամչ. Գ, էջ 313):

Սիմոն Պէկ Եպսկ. (Ունիթոռ): Ունիթոռներու հետեւողաց մին էր Սիմոն Պէկ եպսկ. Կարնոյ, սա միացած Որմիայի Ներսէս Պաղոն Եպիսկոպոսի հետ, ապօրինաւոր գործքերու ձեռք զարկած էր: Ունիթոռներէ աւելի Ունիթոռ եղած էին այս երկուքն: «Յարեան յայնժամ (1336) երկու ոմանք իբր նախանձաւորք՝ արքանեակք չարի, որոց մին կոչիւր Ներսէս Պաղոն եպիսկոպոս Որմեայ, եւ միւսն Սիմէոն Պէկ եպիսկոպոս Կարնոյ, որ միաբանեալ ընդ իւրեանս զարս քանի մի՝ շրջէին հանդերձ նոքօք այսր եւ անդր, եւ քարոզէին, թէ հարկ է կրկին մկրտել եւ դրոշմել զամենայն հայս լատինական ծիսիւք, եւ վերստին ձեռնադրել զքահանայս նոցա. եւ տալ պատարագել լատին քարքառով եւ արարողութեամբք. նոյնպէս փոխել եւ զամենայն կարգ պահոց եւ այլոց սովորութեանց, զի այսու կարասցեն միաբանել ընդ եկեղեցւոյն Հոովմայ. եւ ասէին՝ ըստ գրելոյ Մխիթարայ Կաթողիկոսի, թէ, մկրտութիւնն Հայոց է երկբայելի, եւ պատարագն Հայոց ոչ է ճրջմարիտ պատարագ» (Նոյն. Գ, էջ 330):

Լեւոն Թագաւոր եւ Յակոբ Կաթողիկոս, կը տեսնեն եւ կը լսեն Ներսէս Պաղոնի եւ Սիմոն Պէկի ըրածներն եւ քարոզածները, ասոնց հետեւողներէն շատերը Թագաւորական հրամանաւ կը բռնուին եւ քանտ կը նետուին, ոմանք ալ կ'աքսորուին: Ներսէս եւ Սիմոն Եպիսկոպոսներն ալ բռնուելով կը բերուին Կաթողիկոսին քով, որ խստիւ կը յանդիմանէ զիրենք, յետոյ խրատելով կը դրկէ իրենց տեղը: Սիմոն Պէկ եպիսկոպոս 1341ի միջոցները գրած է նաեւ ամբաստանութիւններ Հայոց ազգին նկատմամբ, առ քահանայապետն Բենեդիկտոս, եւ հուսկ ուրեմն փախած է Կիպրոս կղզին:

«Զսոյն (ամբաստանութիւն) գրեալ էր յառաջնմէ առ Պապն եւ գործակիցն Ներսէսի Սիմոն եպիսկոպոս Կարնոյ,

որ եւ փախուցեալ էր ի Կիպրոս յերեսաց Հայոց» (Չամչ. Գ, էջ 340): — Տես նաեւ *Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie, par Fr. Tournebize. T. I. Firmin-Didot, Paris 1900, էջ 348*:

Ղուկաս եպիսկոպոս: Ասոր անունը կը յիշուի՝ Արծնեան վարժարանի թանգարանին մէջ պահուած ձեռագիր Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ. «Արդ կազմեցաւ սուրբ Աւետարանս որ անուն սորա հայր Անտոն կոչի. ի ձեռամբ սուտ անուն առաքելիս. ի յերկիրս Կարնոյ. որ է առգրում. ի գեաւդս թուանճ ի դուռս գանձկայ սուրբ քերորքայ ի թուիս Հայոց ՌԽ. գնացի տեսայ սուրբ Աւետարանս, հետի, արեւանցի. Ղուկաս եպիսկոպոսին որ նայ էր յերկրին առաջնորդ...» (Աւետարան Ձեռագիր, Թիւ 807, էջ 193):

Յովհաննէս եպիսկ. (Դարանաղցի): Ասոր անունը կը յիշուի՝ Պարսից Շահերուն եւ օսմանցի Սուլթաններուն Հայաստանի վրայ ըրած ասպատակութեանց ժամանակ (1592—1643), նահատակուած անձանց շարքին մէջ: «...ի թուին ՌԻԹ. կատարեցան հրով ի յամիդ Մարգար եւ Շահրիման: Ի թուին, ՌԽԱ. (1592) նահատակեցաւ ի Կարին Յովհաննէս եպիսկոպոս Դարանաղեաց՝ որ նստէր առաջնորդութեամբ ի քաղաքի անդ Կարնոյ: Ի նմին ամի առին այլազգիք ի ձեռաց Հայոց ի Սեբաստիա զեկեղեցի սուրբ Լուսաւորչին, եւ նահատակեցին զքազումս... (Չամչ. Գ, էջ 516):

Սահակ եպիսկոպոս: Կարմիր Վանուց ձեռագիր Աւետարանի¹ մը յիշատակագրութեան մէջ կը յիշուի ասոր անունը, «Ի երկիրս Կարնոյ որ կոչի Արգրում ի վանքս Ս. Լուսաւորչին եւ Ս. Սարգիսի եւ Ս. Աստուածածնիս եւ մեծ ազգիս Արքեպիսկոպոս Տէր Սահակին... գրեցաւ ի թուականիս Հայոց ՌԽԵ. = 1596:»

Պետրոս եպսկ. Բասենի Եսդան անուն գիւղին մէջ ձե-

¹ Այս ձեռագիր Աւետարանը, զոր կը յիշէ Առաջնորդարանի Բ. տետրը, չկայ այժմ. չգտանք Կարմիր Վանուց մէջ:

նագիր Աւետարան մը Կարմիր Աւետարան անուամբ, գրուած ՌՂԵ = 1646. յիշատակարանին մէջ կը յիշէ առաջնորդիս անունը. «Ի գիւղն Թաքունունի կամ Թարքունի. ի խնդրոյ Տ. Սահակ քհնյ.ի եւ ձեռամբ Սմբատ կրօնաւորի. յաւուրս առաջնորդութեան Կարնոյ վիճակին Տ. Պետրոս եպիսկոպոսի», (Բ. Գիրք):

Պօղոս եւ Յակոբ վարդապետք: Այս երկու վարդապետաց անունը կը յիշուի իբր առաջնորդ ի միասին. Արծնեան վարժարանի ձեռագիր Յայսմաւուրքի (Թիւ 810) յիշատակարանին մէջ գրուած է. «Եւ արդ գրեցաւ սուրբ տառս ձեռամբ անարժան եւ յոգնամեղ Դաւիթ երէցի, ի յԱստուածապահ եւ ի գեղեցկաշէն մայրաքաղաքս Արգրում, ի դուռն միաբան Սուրբ Աստուածածնի. ի թուականիս Հայոց ՌՃ, եւ քսաներորդի եւ երկրորդի (1673). յամսեանն Օգոստոսի որ էր աւուրս վեց: Ի հայրապետութեան Սուրբ Էջմիածնի. տեսոն Յակովբայ Սրբազան Կաթողիկոսի Հուղայեցւոյ. եւ առաջնորդութեան նահանգիս Տէր Պօղոս եւ Տէր Յակոբ վարդապետացն. եւ ի բռնակալութեան Օսման ազգին Սուլթան Մահմէտին...»:

Ասոնցմէ յետոյ, կամ թէ ըսենք 1687—1696 թուականներուն կը յիշուի Մարգար անուն վարդապետ մը, ոչ իբր առաջնորդ, այլ իբր վարդապետութեան գաւազան տուող Մխիթար Աբբայի. որմէ խնդրած է Մխիթար Պոլսէն դառնալէ յետոյ՝ ձեռնադրութիւն իւր միտքը դրածը կատարելու համար, քայց նա դժուարութիւններ ցոյց տուած է (Չամչ. Հատ. Գ, էջ 762—763):

Աւետիք եպիսկոպոս: Սոյն անձին համար Առաջնորդարանի Բ. տետրը կ'ըսէ թէ եղած է յետոյ Պատրիարք «երկաթէ դիմակով մարդը»: Ըստ այսմ իբրեւ Առաջնորդ Կարնոյ յիշատակաց արժանի գործք մը չենք գտներ. 1701 թուականին Երզնկայու Առաջնորդ կ'ըլլայ. ուսկից կ'երթայ Կ. Պոլիս եւ նենգութեամբ կը յաջողի վար ձգել զԵփրեմ վար-

դապետ պատրիարքութենէ եւ կ'ըլլայ ինք Պատրիարք: Իբրեւ Պատրիարք բաւական խոովութեանց տեղի կու տայ իւր գործքերով եւ վարմունքով. կ'աքսորուի (1703) «Ավրատ ատասը», կոչուած կղզին. 1704ին աքսորքէն ազատելով դարձեալ պատրիարքութեան աթոռը կը բարձրանայ. յաջորդ տարին (1705) դարձեալ խոովութեանց պատճառ կ'ըլլայ. Գաղղիոյ դեսպանին դիմումներուն վրայ վար կ'առնուի պատրիարքութենէ եւ կ'աքսորուի Տենեդոս կղզին. վերջապէս կ'անցնի Մարսիլիա, Գաբուշին կրօնաւորաց վանքը կը մտնէ, եւ հոն կը վախճանի (Չամչ. Գ, էջ 732—749):

Իսկ Ազգային Հիւանդանոցի Օրացոյցը (1909) կ'ըսէ. «1706 Փետր. 16. Աւետիք պատրիարք Մ. Փէրիօլի դաւադրութեամբ կ'աքսորուի Պօհնա Ատա, ուրկէ խաբէութեամբ կը տարուի Փրանսա, կը մեռնի Փարիզի մէջ 1711, Յուլիս 10 ին»:

Խաչատուր վարդապետ, իւր առաջնորդութեան վերջին տարիներուն մէջ, տեղւոյն Կաթողիկէ Հայոց հանդէպ բռնած խիստ ընթացքով՝ նշանաւոր եղած է: Յովհաննէս Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը, 1720ին Կաթողիկէ Հայոց դէմ յարուցած հալածանքը ընդհանուր ընելու նպատակաւ, յաջողած էր Տամատ Իպրահիմ փաշա եպարքոսին ձեռք թազաւորական հրովարտակ մը հանել, որով կը բռնուէին Կ. Պոլիս Կաթ. Հայերը, եւ կը բանտարկուէին եւ կամ կ'աքսորուէին: Սոյն հրովարտակին գործադրութեան հրամանը ամէն կողմ հասած ըլլալով, տեղական Առաջնորդները շատ նեղութիւն կու տային իրենց Կաթ. եղբայրներուն: 1721 թուականին կը հասնի նաեւ սոյն հրամանը Կարին: Խաչատուր վրդ. առաջնորդ տեղւոյն՝ իւր խօսքերով շատերու թշուառութեանց պատճառ կ'ըլլայ. իւր նկատմամբ կը կարդանք այսպէս. «Կալեալ եղեն ի Կարին՝ որ է Էրզրում, յՕգոստոսի 7 (1721) քանիւ Խաչատուր վարդապետի՝ որ առաջնորդ էր տեղւոյն, իբր քսան եւ վեց անձինք. եւ տուեալ 2000 դահեկան՝ զերծան:

Յետոյ ի Սեպտ. 5, վերստին կալեալ եղեն ի նմին քաղաքի քանիւ նորին Խաչատուր վարդապետի ոգիք իբր հարիւր, եւ կապեցան ի շղթայս՝ խառն յամենայն վիճակէ. եւ տուեալ 2500 դահեկան առ Բդեշխն՝ ազատեցան: Կալեալ եղեն յետոյ ի Սեպտ. 14, ի մերձակայ գիւղօրէս Կարնոյ քաղում՝ անծինք, եւ երեք քահանայք, Տէր Գրիգոր՝ Ահլի Պէգրկեանցի, Տէր Գրիգոր Աշխալացի եւ Տէր Մատթէոս. եւ եղան ի քանտ շղթայիւք: Եւ իշխանք գիւղից քաղում ինչ ծախեալ, եւ քաղում միջնորդս կալեալ՝ հանին զաշխարհականսն ի քանտէ. քայց ոչ եղեւ հնար հանել զքահանայսն, մանաւանդ զՏէր Գրիգոր Աշխալացի, ընդ նմին եւ զՏէր Մատթէոս, քանզի Խաչատուր վարդապետ ծախեաց ի վերայ նոցա 1500 դահեկանս, զի մնացեն նոքա անդ քաղում ժամանակս, քայց յետոյ քաղմաց ի մէջ մտեալ, եւ քաղում ինչ մատուցեալ Բդեշխին՝ զերծուցին զնոսա: Եւ թէպէտ ժողովուրդք տեղւոյն առեալ էին հրամանագիր յարքունի դրանէ, զի մի ոք յարուցէ խռովութիւն ինչ վասն քանի Կաթողիկոսութեան, ապա թէ ոչ՝ կրեսցէ տուգանս, քայց ոչ ինչ օգտեաց այն, զի այլք ի ձեռն դրամոց նորանոր հրամանս հանեալ՝ ոչ տային թոյլ եւ դադար խռովութեան: „Առաքեաց յետ այսորիկ Բդեշխն Կարնոյ զքաղում պաշտօնեայս ի Հասան Խալայ եւ ի Բասեն՝ ըմբռնել զհայս, պատճառելով՝ թէ Ֆրանկք իցեն, եւ վաղվադակի կալան նոքա ի Հայոց երկու հարիւր իննսուն եւ վեց հոգիս՝ խառն յերկուց կողմանց եւս. եւ Բդեշխն կապեալ զամենեցուն նոցա զծեռս՝ կացոյց արտաքոյ քաղաքին ի ժամանակի սաստիկ ձմերան ի դեկտեմբերի 9, մինչեւ ոմանց ի նոցանէ սառեցան ոտք: Եւ թէպէտ քաղումք ի կապելոց անտի աղաղակէին եւ երդնուին, թէ մեք ոչ եմք յայնցանէ՝ զորոց ամբաստան եղեւ Խաչատուր վարդապետ, եւ աղաչէին զԲդեշխն ողորմել ինքեանց, քայց ոչ ինչ անսաց նոցա Բդեշխն. այլ պահանջէր ի նոցանէ դրամս, եւ ապա զտեալ առ նոսա 1200 դահեկան, եւ այլ ինչ քաղում էառ զայնս, եւ արձակ-

եաց զնոսա. եւ նոքա զնացին յիւրաքանչիւր տեղիս՝ անէծս
ցաւագինս կարդալով այնմ՝ որ եղեւ պատճառ վնասու իւր-
եանց:» «Ընդ այս դժուարացեալ յոյժ Խաչատրոյ՝ զի նաեւ
յիւրայոցն առեալ եղեն ինչք, անկաւ ի դրունս մեծամեծաց՝
յուզել զայլ եւս աղմուկ խռովութեան. քայց տաղտկացեալ
նոցա ընդ գործս նորա՝ մերժեցին զնա, եւ խրատեցին ի խա-
ղաղութեան պահել գժողովուրդն: Եւ իբրեւ ոչ եղեւ հնար,
ապա դատաւոր տեղւոյն կոչեալ առաջի իւր զմեծամեծս Հա-
յոց՝ էարկ սէր հաշտութեան ի մէջ նոցա եւ ի մէջ միւսոյ ժո-
ղովրդեան՝ այսու պայմանաւ, զի զնացեն նոքա գոնէ յա-
ւուրս տօնից յեկեղեցիս Հայոց. եւ էառ զիր յերկուց կող-
մանց, զի որ յուզեսցէ վերստին զայսպիսեաց աղմուկ շփո-
թի, տուժեսցի այսչափ ինչ, եւ սովին եղեւ փոքր մի հան-
դարտութիւն ի միջի նոցա» (Չամչ. Գ, էջ 777—778:

Խաչատուր վարդապետս կը յիշուի նաեւ Արծնեան
վարժարանի թանգարանին մէջ գտնուած ձեռագիր Աւետա-
րանի մը յիշատակագրութեան մէջ (Թիւ Չեռագրին 848),
այսպէս.

“Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս անծեղի մանչ Մհտ. ի
Յովանէսին եւ իւր հաւասար ննջեցելոցն հոգուն ի դուռն Մու-
տուրկու սուրբ Լուսաւորչի վանից ի ձեռն առաջնորդ Խաչա-
տուր վարդապետին, եթէ ոք իշխեսցէ զայս Աւետարանս հե-
ռացրնել վանից դուրս պարտաւոր լիցի ատենին Քրիստոսի
ՌՃԺԹ» = 1710:

Սահակ եպիսկոպոս Ահագին: Սահակ եպիսկոպոս քա-
ւական երկայն առաջնորդութեան պաշտօն վարած է ի Կա-
րին, քաւական տեղեկութիւն կը գտնենք իր վրայ: Ղազար
Կաթողիկոս երբ կու գայ Կարին, Էջմիածին երթալու եւ օժ-
ուելու, կը գտնէ զՍահակ Կարնոյ առաջնորդ (1737). “Առ-
եալ Ղազարու զլուր կաթողիկոսութեան իւրոյ՝ եւ քազում
փառօք եւ մեծաւ հանդիսիւ ի Զմիւռնիոյ, եւ զնաց ի Կարին,
որոյ առաջնորդ էր յայնժամ Սահակ վարդապետ՝ ահագին

կոչեցեալ» (Չամչ. Գ, էջ 819): Ղազար կը մնայ Կարին եւ յաջորդ տարին (1738) կ'երթայ Էջմիածին. սոյն միջոցին անհաճոյ դէպքեր կը պատահին Սահակայ եւ Ղազարու միջեւ: Տեղւոյն Բդեշխը Ղազարու ծուռ աչօք կը նայի. սա կարծելով թէ Կաթ. ժողովրդեան սաղրելով Բդեշխը իւր հետ խրատութեամբ կը վարուի, առթիւ մը անոնց վրայ ամբաստանութիւն կ'ընէ: Այս ամբաստանութեան վրայ, Սահակ վախնալով թէ մի գուցէ քաղքին մէջ խռովութիւն ծագի, Ղազարէն հրաման կ'առնու Երուսաղէմ՝ երթալու եւ կը մեկնի Բասէն (1737): Ղազար առանձին մնալով, աւելի կը գրգռէ զԲդեշխը Կաթ. ժողովրդեան դէմ, որուն վրայ շատեր կը քննուին եւ տուգանքներու կ'ենթարկուին: Մի եւնոյն ատեն կը մեռնի Բդեշխը. այլազգիները՝ որովհետեւ յառաջագոյն երդում ըրած էին թէ ով որ կաթողիկոսութեան նկատմամբ խռովութիւն հանէ, ծանր դատաստանի ենթարկուի այնպիսին, Բդեշխին յանկարծական մահը՝ իրենց երդումը չպահելնուն համար՝ պատահած ըլլալ մտքերնին դնելով, Ղազար դատաստանի կը կանչեն: Ղազար կը համոզէ զիրենք թէ այն խռովութեան պատճառ եղած է «Զիլ Ղարապաշն», այն է Սահակ վարդապետ, ահագին եւ շատ մը ընծաներ տալով կ'ազատի, եւ կ'երթայ Կարս. անկից կ'անցնի Պարսից տէրութիւնը: Այն ատեն Կարնոյ իշխանները Բասէն զօրք ղրկել կուտան եւ կը քնեն զՍահակ, շղթայի զարնելով ծիու վրայ կը դնեն, ոտքերը կը կապեն իրարու ծիուն փորին տակէն՝ եւ կը բերեն Կարին, կը դնեն քանտ, ուր ուրիշ տասը մահապարտ անձանց հետ շղթայով կը կապեն եւ կը սպասեն նոր Բդեշխի գալստեան, որ դատաստան ըլլայ: Սահակ եպիսկոպոս քանտէն քարեկամաց ձեռօք, իշխաններու աղաչանք հասցընելով, երդմամբ կը ցուցընէ թէ ինք անպարտ է այն սուտ ամբաստանութենէն, եւ նոյն գիշերուան մէջ եօթը քսակ պարգեւ եւ ընծայ տալով, եւ եօթը քսակ եւս տալու թուղթ տալով, կ'ազատի քանտէն: Սահակ եպիսկո-

պոս իւր ազատութիւնը գտնելէ յետոյ, եկեղեցւոյ մէջ դէմ
կը խօսի Ղազարու եւ իւր վիճակին եկեղեցիներուն մէջ անոր
անունը յիշել նշովքով կ'արգելու. մի եւ նոյն ժամանակ ամ-
բաստանութեան թուղթ մ'ալ կը գրէ Կ. Պոլիս, Ղազարու
նկատմամբ: Իսկ Ղազար եպիսկոպոս Էջմիածին երթալով
(1838) կ'օծուի կաթողիկոս. եւ լսելով Սահակ եպիսկոպոսի
իւր դէմ ըրածները, կը բարկանայ, կը գրէ Կ. Պոլիս եւ ուրիշ
տեղեր՝ ընդդէմ Սահակայ: Հուսկ ուրեմն Պետրոս վարդապետ
Քիւթիւրն կոչեցեալ, կը միջամտէ եւ կը հաշտեցընէ Ղազար
կաթողիկոսն եւ Սահակ եպիսկոպոսն իրարու հետ. Սահակ ե-
պիսկոպոս կ'առնու Ղազարէն 14 քսակ դրամ, զոր իւր ազա-
տութեան համար ծախսած էր եւ երկու քսակ եւս իբր շահ
այն դրամոց (Չամչ. Գ, էջ 820—821):

Կ'անցնին տարիներ, 1747—1748 միջոցները, Ղազար
կաթողիկոսի բռնած ընթացքէն եւ ապօրինաւոր գործքերէն,
շատերը դժկամակելով, Էջմիածնայ միաբանից կողմանէ
թղթեր կը հասնին Պոլիս, դարման մը խնդրելով Աթոռոյն:
Պոլիս ժողովք կը գումարուի եւ Պետրոս վարդապետ Քիւ-
թիւր ու Սահակ Ահագին՝ Էջմիածին կը դրկուին խոովու-
թեանց վերջ մը տալու, բարեկարգութիւն հաստատելու կամ
Ղազարու տեղ ուրիշ մէկը կաթողիկոս դնելու համար: Ասոնց
Էջմիածին երթալէ յետոյ, մեծամեծաց եւ միաբանից հաւա-
նութեամբ Սահակ կաթողիկոս կ'ընտրուի, բայց նա յանձն
չ'առնուր, ուստի Պետրոս վարդապետ կ'ընտրուի եւ կ'օծուի:
Իսկ Ղազար կաթողիկոս Սեւան կղզին կ'աքսորուի, որ յե-
տոյ յաջողելով կը դառնայ Սեւան կղզիէն, կրկին կաթողի-
կոսական աթոռը կը բարձրանայ, եւ զՊետրոս Քիւթիւր շրղ-
թաներով կապած Զահուկ կը դրկէ (Չամչ. Գ, էջ 841):

Կ'անցնի դարձեալ քանի մը տարի, 1755ին Տէր Աղեք-
սանդր կաթողիկոս վախճանելէ յետոյ, Էջմիածնայ միա-
բանք կը գրեն Պոլիս եւ կը խնդրեն զՅակոբ կամ զՍահակ
իբր կաթողիկոս: Սահակ Ահագին, կ'ընտրուի կաթողիկոս

“որ էր ի նահանգէն Խորձենոյ՝ որ ասի կեղի, այն է քիլի”։
Կաթողիկոս ընտրուելէ յետոյ (1755) մէկ տարի եւ ինն ամիս
կը մնայ Պոլիս եւ յետոյ կուգայ Կարին, ուր երեք տարւոյ
չափ կը մնայ. “Կացեալ Սահակայ վարդապետի ի Կոստան-
դինուպոլիս յետ ընտրութեան ամ մի եւ ամիսս ինն, չորս
ի Կարին, եւ եկաց անդ ամս իբր երեք նստելով ի կարմիր
վանս առ հրնձուց գեղջն, եւ երբեմն մուտուրկայ եւ ոչ կամե-
ցաւ գնալ յէջմիածին, (Չամչ. 7, էջ 865)։

Քանի մը տարի յետոյ հակառակորդաց միջամտու-
թեամբ, Սահակ կաթողիկոսի տեղ կ'ընտրուի Շամախեցի
Յակոբ վարդապետը (1759). սա Կարին գալով Սահակ Ահա-
գինէ կաթողիկոսութեան հաշիւները առած կ'երթայ Էջմիա-
ծին եւ կ'օծուի կաթողիկոս։ Այսպէս Սահակ վարդապետ կա-
թողիկոս ընտրուելէ յետոյ կը մնայ առանց օծուելու իբր կա-
թողիկոս. գրեթէ հինգ տարի եւ յետոյ կաթուածահար կը
վախճանի, 1763ին, Լուսաւորչայ վանուց մէջ եւ կը թաղուի
հոն։ “Իսկ Սահակ եպիսկոպոս առանց օծանելոյ կաթողի-
կոս՝ վախճանեցաւ իջուածովք այսինքն տամլայով, ի կող-
մանս Կարնոյ ի վանս սուրբ Լուսաւորչին, եւ թաղեցաւ անդ
կացեալ յընտրութեան կաթողիկոսութեան ամս իբր ե,”
(Չամչ. Գ, էջ 866)։ Այժմեան Լուսաւորչայ վանուց եկեղեցւոյ
աջ կողմը որմին կից կը գտնուի շիրիմ մը, առանց արձա-
նագրութեան եւ քանդակի. աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ Սա-
հակ կաթողիկոսի շիրիմն է այս։

Աւետիք վարդապետ։ Սահակ Ահագին առաջնորդի՝ կա-
թողիկոս ընտրուելէ յետոյ կամ մէկ երկու տարի յառաջ, ա-
ռաջնորդութեան պաշտօնը ուրիշը կը կատարէր, որ էր Աւե-
տիք վարդապետ, ինչպէս կը տեսնուի Առաջնորդաց ընդհա-
նուր ցանկէն։

Պետրոս վարդապետ՝ որ եւ յետոյ եպիսկոպոս ձեռնա-
դրուած կը յիշուի, Շիփէկի տպագիր աւետարանի մը մէջ
սա յիշատակարանը կայ վարդապետիս նկատմամբ. “Ես Տէր

Յարութիւնս եւ Տէր Յովհաննէս ձեռնադրեցայք Սուրբ Լուսաւորչի վանսն ձեռամբ Պետրոս եպիսկոպոսին, գրեցաւ թուին ՌՄԼԳին», (Բ. Գիրք):

Յակոբ եպիսկոպոս Աղպեղ, ծննդեամբ Կ. Պոլսեցի Սամաթիայէն, աշակերտած Զաքարիա Պատրիարքին, մէկ ընչացքը սպիտակ լինելուն համար մականուանուած է Աղպեղ. ինչպէս կ'ըսէ աւանդութիւնը, եղած է Առաջնորդ թէ՛ Մշոյ Ս. Կարապետի վանքին եւ թէ՛ Կարնոյ եւ պաշտօնավարած տասնու չորս տարի 1793—1807. Մուշէն վերադարձին մէկ ուկէս ժամ հեռի ձորակի մը մէջ նահատակուած է. շինութեանց վրայ գտնուած արձանագրութենէ մը եւ իւր տապանաքարէն յայտնի կը տեսնուի իւր պաշտօնին տարիներու թուականը. այսպէս Սուրբ Կարապետի գմբէթին վրայ եղած յիշատակարանն է. «վերստին նորոգեցաւ Ս. Կարապետի գմբէթս աշխատութեամբ Պոլսեցի Յակոբ եպ.ին եւ արդեամբ մասամբ իւիք արեւելցի Պապական Մհ. Կարապետին վասն կենդանեաց եւ ննջեցելոց: Թուին 1248ին», (Բ. Գիրք): Իսկ տապանագիրն է.

«Այս դամբարան մարմնոյ տեղի
Տեսոն Յակոբայ արհիդետի
Սրբոյ գահիս առաջնորդի
Նաեւ Կարնոյ մեծ քաղաքի
Սա էր տեղեալ Սամաթիացի
Եւ աշակերտ Պատրիարք Զաքարիա վրդ.ի
Զորեքտասան ամս հովուեալ
Զքազում պարտս վճարեալ
Որ Ս. տանս վրայ դիգեալ
Յարգելանաց բանտս մատնի
Ի կապանաց զերծեալ լինի
Բայց Ս. Տեղիս չհասանի
Մինչ Սահակայ ձորակ մտեալ

Ի նենգողացն ընդհարեալ
 Սրախողխող մարմնովն լեալ
 Կսկծալի մահուամբ մեռեալ
 Կոծով մեծաւ ի յաստ քերեալ
 Ի գերեզման մահու եղեալ
 Հանդիպողացդ ի դրոյ շիրմի
 Հայցէ ի ծէնջ աղերսալի
 Ասել զհոգւոյն եւ զողորմի
 Ի թուին Հայոց 1256, յամսեանն Մայիսի 7»
 (Բ. Գիրք) :

Կարապետ եպիսկոպոս Բագրատունի, երկայն ժամանակ առաջնորդութեան պաշտօն վարած է, եւ մեծ գաղթականութեան թուականին առաջնորդ ըլլալով հայ ժողովրդեան, հարիւրաւոր ընտանիքներու հետ եւ նոյն իսկ եկեղեցւոյ սպասները՝ անօթները՝ զարդերը ի միասին առած գացած է Ռուսաստան։ Առաջնորդարանի մէջ գտնուած Ա. տետրին մէջ կը կարդանք հետեւեալ տողերը իւր նկատմամբ. «1829, մինչեւ այս թուականիս քաղաքիս եւ յարակից շրջակայ վիճակաց Առաջնորդ Կարապետ Սրբազան արքեպիսկոպոս Բագրատունեան էր. բնիկ Սպերու Հունուդ գիւղացի, որ ի մանկութենէ Պոլիս գտնուած եւ անդ ուսմունքը առած, վարդապետ կը ձեռնադրուի այն տեղ, եւ յետոյ քաղաքիս Առաջնորդ կ'ընտրուի։ Զսան եւ հինգ տարւոյ չափ տեղս առաջնորդութեան պաշտօնը վարելով, տաճկաց բոնութեան՝ Յնիչէրուն ժամանակին, անոնց նեղութեան համբերելով իր պաշտօնը անթերի կը կատարէր» (Ղ. Վ.)։ Իսկ Բ. Գրքին մէջ կը կարդանք հետեւեալ տողերը իւր նկատմամբ. «Գալով Կարապետ արքեպիսկոպոսի (Հնուոցեան Պէօրէկճեան) համար խնդրածդ ինչ ինչ տեղեկութեանց առ այժմ՝ այսչափը կ'ընամ հաղորդել. որ նա մեծ գաղթականութեան հետ Ռուսաստան անցնելէ յետոյ 1829—1831 թուականներում մի փոքր ժամա-

նակ կը հաստատուի Ախլցխա, գաղթականութեան կարելոր
մասը գետեղելով Ախլցխա, Ախալքալաք եւ վիճակի գիւղե-
րում: Յովհաննէս Կարբեցոյ՝ Թիֆլիզում Առաջնորդ եղած
ատեն կայսրընտիր Կաթողիկոսութենէ յետոյ՝ ուղղակի կայ-
սերական հրովարտակով Տփլիսոյ (Վրաստանի եւ Խմարէթի)
վիճակին առաջնորդ կը հաստատուի: Տարած գաղթակա-
նութենէն մի մասը եւս այս առթիւ կը հաստատէ Թիֆլիզու
Հաւլաքար թաղում, եւ հայախօսութեան տարածման համար
խիստ շատ օգտակար կը լինի Թիֆլիզի վրացախօս Հայոց
մէջ: — 1840—1842 թուականներում Ներսէս Աշտարակեցի
կաթողիկոսանով՝ հին ռիսակալութիւն եւ հակառակութիւն
սրուած լինելով՝ կը սկսի հալածել Կարապետ արքեպիսկոպոսը՝
Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի նախագահութեամբ
քննիչ յանձնաժողով կը կարգէ, վիճակում քննութիւն կը
քանայ եւ այլն: Այս հակառակութիւնը Կովկասու փոխարքայ
իշխան Վորոնցով կը հարթէ երկուքին եւս իրաւունք տալով
եւ կուսակից ձեւանալով, ուր ուրեմն Ներսէս կը յաջողի եւ
պաշտօնանկ կը լինի Կարապետ, որ կ'առանձնանայ Ախլցխա
ուր եւ կը վախճանի: Այս պատմութիւնը համառօտած եմ
Տ. Գէորգ հոգեւոր ծնողիս կենսագրութեան մէջ, քուն պատ-
ճառները պարզելով աւելի մեղապարտ էր Ներսէս. (մասնա-
ւոր նամակէ քաղուած): Կ. Պոլիս 21 Յունուար 1900, Վահ-
րամ եպ. Մանկունի »:

Առաջնորդարանի մէջ գտնուած նոյն գրքին մէջ կը
կարդանք հետեւեալ տողերն եւս. «Թիֆլիզէն եկած նամակ-
ները կը ծանուցանեն, թէ տեղացի հայ ժողովրդոց Առաջ-
նորդ Գեր. Կարապետ արքեպիսկոպոսն վախճաներ է 78 տա-
րեկան հասակին մէջ: Մայրաքաղաքիս Բոէս տ' Օոխուս լրա-
գիրը այս Արքեպիսկոպոսին մահը ծանուցանելէն ետեւ, հե-
տեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ անոր վրայ: «Կարապետ
արքեպիսկոպոսը օսմանեան հպատակ էր: Երիտասարդու-
թեան ատենը Անստօլուի մէջ դպրատան մը վարժապետ էր եւ

զարմանալի եռանդով մը իր կրօնակիցները կը պաշտպանէր այն ժամանակին տաճիկ կառավարիչներուն բռնաւորութեանը դէմ: 1829ին Ռուսաց եւ Տաճկաստանի պատերազմներու միջոցին սպարապետին քով ազդու միջնորդութիւն ընելով քրիստոնեաները ջարդուելէ ազատեց, իր խնայութիւններու շնորհիւր շատ գերի բռնուած քրիստոնեաներ գնելով ազատած է»:

“Մասիս 1856, Օգոստոս 1, Թիւ 236,, (Բ. Գիրք):

Կարապետ եպիսկոպոս վախճանած է յԱխլցիայ եւ թաղուած եկեղեցւոյ բակին մէջ. շիրմին վրայ հետեւեալ տապանագիրը կայ. “Եկայք առ իս ամենայն վաստակեալք եւ բեռնաւորք եւ ես հանգուցից զձեզ: Մատթ. ԺԱ. 29:

Կարնեցի Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունի Առաջնորդ Հայոց Վրաստանի եւ Իմէրէթի, 1779—1856,, (Բ. Գիրք): Բագրատունիի անունը կը յիշուի նաեւ Արծնեան վարժարանի թանգարանին մէջ գտնուած ձեռագիր Աւետարանի մը (Թիւ 827) յիշատակագրութեան մէջ այսպէս. “Յաւուրս վերատեսչութեան տեառն Կարապետ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի եւ Աստուածաշնորհ րաբունապետի նուիրեցաւ սուրբ Աւետարանս մուտուրկու սուրբ Լուսաւորչի հրաշալի վանից արդեամբք Տէր Սիմոնեան Կարապետ քահանային Կարնեցւոյ. յիշատակ իւրոց կենդանեաց եւ հանգուցելոց: Ի ՌՄՀԳ թուով Հայոց եւ ի Յունուարի ԺԸ,,:

Բարթոլոմէոս եպիսկոպոս Բիւզանդացի: Կարնոյ հայ ժողովրդեան մեծ գաղթականութենէն յետոյ, Կ. Պոլիս կ'ընտրուի եւ կը դրկուի Կարին իբր Առաջնորդ Բարթոլոմէոս Ժ. վրդ. Բիւզանդացի, որ կը ջանայ գաղթականութեան առջեւը առնուլ, սակայն չի յաջողիր: Սա ընիկ Պոլսեցի, երբ Կարին կու գայ, կը տեսնէ որ քաղաքը բոլորովին պարպուեր է, հայազգի բնակիչք գաղթեր են եւ ոմանք ալ գաղթելու վրայ, միայն քառասուն տան չափ մնացեր: Եկեղեցին, վանքերը բոլորովին մերկ իրենց արդուզարդերէն: Եկեղեցւոյ սպասներն եւ անօթները իւր նախորդը Կարապետ եպիսկոպոս

տարած է գաղթականաց հետ: Անմիջապէս Պոլիս Պատրիարքին եւ Ամիրաներուն կը գրէ այս վիճակը: Ղազէզ Յարութիւն Ամիրան կու տայ շատ մը արծաթեղէն խաչեր, սկիհներ, շապիկներ, 16 սնտուկ անօթք եւ զգեստեղէն կը դրկուի Պոլսէն Կարին: Մի եւնոյն ժամանակ տեղացի քանի մը իշխան կը համոզեն զինքը որ երթայ Էջմիածին եւ ձեռնադրուի Եպիսկոպոս: Կը համոզուի Բարթուղիմէոս վրդ. եւ երեք մեծ աղաներու հետ կ'ելլէ կ'երթայ Էջմիածին. Եփրեմ՝ Սրբազան Կաթողիկոսին կը ներկայանայ: Եփրեմ՝ Կաթողիկոս չի ձեռնադրեր զինքը վկայական չունենալուն համար, թէպէտ իրեն ընկերակից աղաները վկայութիւն կու տան քայց Եփրեմ՝ կաթողիկոս չ'ընդունիր անոնց վկայութիւնը: Մի եւնոյն ժամանակ Կարնէն Սարաֆեան Մկրտիչ վրդ. Պոլիս Պատրիարքին կը գրէ թէ Բարթուղիմէոս առանց ձեր հրամանին եւ վկայականի գնաց Էջմիածին ձեռնադրուելու: Անմիջապէս Պատրիարքը զԲարթուղիմէոս առաջնորդութենէ հրաժարեցընելով յիգնիմիտ երթալ կը հրամայէ: Բարթուղիմէոս Էջմիածինէն դառնալով կ'երթայ Իգնիմիտ, ժամանակ մը անցնելէ յետոյ՝ կաթուածահար ըլլալով կը մեռնի հոն: Տարի մը միայն վարած է Բարթուղիմէոս Կարնոյ առաջնորդութեան պաշտօնը, 1829—1830 (Ա. Գիրք):

Պետրոս Եպիսկոպոս Կուրավցի, Բարթուղիմէոս առաջնորդէն յետոյ քաղաքացիք Մշոյ Կուրավցի Գերպ. Պետրոս արքեպիսկոպոսը Առաջնորդ կը դնեն: Սա Մշոյ Կուրավու գիւղէն ըլլալուն անուանուած է Կուրավցի. մականունն է Տ. Կիրակոսեան, բնիկ միաբան Մշոյ Ս. Կարապետի վանուց. մի եւնոյն տարին Կարին գտնուելով եղած է Առաջնորդ: Կարնոյ առաջնորդ չընտրուած՝ էր նախապէս Ս. Կարապետի վանուց առաջնորդ, ինչպէս կը տեսնուի իւր անուամբ եղած շինութիւններէ եւ կայսերական հրովարտականքէ. այսպէս Ս. Կարապետի վանքի միջնաբակի ջուխտակ աղբիւրի ճակատը դրուած յիշատակագրութենէն, որ է.

“Վերստին սկիզբն առնել նորոգման
 Սրբոյ Աթոռոյս ի նորակերտման
 Արեւմտից եւ հիւսիսային կողման
 Կամարակապ եւ յոյժ աննման
 Երկուց աղբերցն քարեհամական
 Ընդ նմին շինեալ կառուցան
 Յիշատակ եղեւ մերքս ազեան
 Զանիւ իմս առաջնորդութեան
 Որ եմ՝ յարկէն Տարօնեան
 Գիւղիւ սնեալ Կուրավեան
 Շնորհիւ Հոգւոյն տուողական
 Պետրոս վարդապետս Տ. Կիրակոսեան
 Առաջնորդեալ, աստ իմ՝ նստման
 Այս տեղիքս կանգնեցան,
 Թվին. 1825, յամի Տեառն, (Բ. Գիրք):

Իսկ իւր անուամբ տրուած կայսերական հրովարտականե-
 րու թուականներն են. ա. Պետրոս եպիսկոպոսի մի կայսե-
 րական հրովարտակը կը կրէ 1239 թիւ (արաքական), այս
 հրովարտակով առաջնորդ կարգուած է Ս. Կարապետի վան-
 քի եւ հետեւաբար Մշոյ, ի տեղի Ստեփան վարդապետի որ
 պաշտօնանկ եղած է յաւուրս պատրիարքութեան Կարապետ
 եպիսկոպոսի: ք. Պետրոս եպիսկոպոսի ուրիշ մի հրովարտակն
 է թիւ 1244 (արաքական), որով Առաջնորդ կարգուած է Ս.
 Կարապետի վանքին միայն, ի տեղի Վարդան վարդապետի,
 որ պաշտօնանկ եղած, դարձեալ Կարապետ Պատրիարքի օ-
 րով: գ. Պետրոս եպիսկոպոսի մի այլ ֆէրման, որով առաջ-
 նորդ կը կարգուի Ս. Կարապետի վանքի եւ Կարնոյ, ի տեղի
 Խաչկապանքի առաջնորդ Բարթուղիմէոս վարդապետի, որ
 ցաւագարութեան պատճառաւ պաշտօնադադար կը լինի, յա-
 ւուրս Կարապետ Պատրիարքի, թիւ 1246 (արաքական): Դ.
 Պետրոս եպիսկոպոսի մի ուրիշ հրովարտակ թիւ 1256 (ա-

րաքական, որով Ս. Կարապետի միայն առաջնորդ կը կարգուի, իտեղի Նդեսացի Յարութիւն եպիսկոպոսին, յաւուրս Յակոբոս Պատրիարքի: Այս բոլոր Ֆէրմաններուն մէջ թէ՛ առաջնորդաց եւ թէ՛ պատրիարքաց յանիւյ անունը տրուած է¹:

Ըստ այսմ թուականներու այսինքն, 1830ի միջոցները, Կուրավացի, Ս. Կարապետի առաջնորդական պաշտօնին հետ կը միացընէ, Կարնոյ առաջնորդական պաշտօնն ալ: Կուրավացի Պետրոս եպիսկոպոս թէպէտ ուսումնական չէր, բայց շատ լաւ տնտեսագէտ եւ կառավարիչ մէկն էր: Նկեղեցւոյ վանօրէից շինութեան եւ պայծառութեան լաւ հոգ կը տանէր, լաւ կը կառավարէր, բարեկարգութեան մասին մտադիր էր. նոյնպէս ազգին հասարակաց օգտին համար ջանասէր եւ փոյթեռանդ արիաջան աշխատութեամբ կը հսկէր եւ ըստ բաւականին ինք հարուստ ըլլալով օրինաւորապէս վանքերը շէնցուց՝ բարեկարգեց, վանահայր, վարդապետ, մշակ, գործակատար, հովիւ, միաբան եւ այլն կարգելով. կաթնտու անասուններ, լծկան արօտականք, այսինքն կով՝ ոչխար եւն. պահելու հոգ կը տանէր, վանքերուն եւ այլ ներքին ու արտաքին պիտոյքներն՝ ամէնն իր անձնականէն հոգալով, դրամական զոհողութիւններ ընել եւս չէր խնայեր. ընաւ պակաս բան չթողուց: Իրեն ազդեցիկ ճարպիկութեամբ թէ՛ ազգային գործերու մէջ յաջողակ եւ թէ՛ կառավարութեան կամ՝ դրան վերաբերեալ գործերու մէջ յաջողակ եւ գործունեայ էր: Որովհետեւ Կուրավացին չէր կրնար քարոզել, իբրեւ քաջարթուն հովիւ եւ դէտ հոգեւոր, լաւ քարոզիչ վարդապետ մը կը պահէր իւր քով, որ էր Բոկլանցի Յովհաննէս վարդապետը, ընիկ միաբան Ս. Նրուսադէմի հրաշալի աթոռին, որ էր նաեւ իբրեւ առաջնորդական փոխանորդ, ամէն կիւրակէ սուսօտները քարոզ կը խօսէր: — Կուրավացին հազիւ երկու երեք տարի վարած է Կարնոյ առաջնորդութեան պաշտօնը: Յորմէ

¹ Բ. Գիրք կ'ըսէ. Ս. Կարապետի վրայ փոխ-վանահայր վարդապետի մէկ նամակէն քաղուած են սոյն տեղեկութիւնք բոլորն ալ:

յետոյ դարձեալ Ս. Կարապետի վանից միաբանք խնդրած են զինքը Ս. Ուխտին վանահայր եւ միանգամայն առաջնորդ Մշոյ, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի իւր Դ. կայսերական հրովարտակէն: Հուսկ ուրեմն 1844 թուականին Նոյ. 4ին կը վախճանի Կարին, եւ կը թաղուի Տաճարին դրան առջեւ, Կորստատու Մինաս նահատակին կուշտը, որ եւ յետոյ Գրիգորիոս Զօրաբաբէլեան արքեպիսկոպոս առաջնորդ փոխադրել կու տայ մարմինը գերեզմանոց, անցուդարձին արգելք ըլլալուն պատճառաւ (Ա. եւ Բ. Գրքերէ):

Յարութիւն եպիսկոպոս Գապէնճեան: Կուրավցի Պետրոս եպիսկոպոսի յաջորդ ընտրուեցաւ Եդեսիացի Յարութիւն Ժ. վարդապետը: Առաջնորդարանի Ա. գրքին մէջ հետեւեալ տողերը կը կարդանք Գապէնճեանի նկատմամբ. “Սա իր գովելի հանգամանքով, իւր քարոզութեան ձիրքով օտար ազգաց առջեւ սիրելի եղած էր: Իւր ութ տարեկան հասակին մէջ Պէզճեան Ղազէզ Ամիրային խնամակալութեան ներքեւ, եւ իբր անոր սանն եղած, շնորհիւ անոր՝ դպրոց կը մտնէ եւ ուսմունքը կը սորվի, յետոյ կ'երթայ Երուսաղէմ՝ միաբանից կարգը մտնելով վարդապետ կը ձեռնադրուի, եւ Ամասիոյ՝ Եօզղատու առաջնորդութիւն կ'ընէ եւ յետոյ Կարնոյ առաջնորդ կ'ընտրուի (1835 Ապրիլ 10): Իւր առաջնորդ ընտրուած ժամանակ, Պուլիս կը գտնուէր Պալլարեան Աղաճեան Էֆ. Կարնեցի, որ եւ իսկոյն կը գրէ Կարին ազգայնոց, որ լաւ ընդունելութիւն ընեն ասոր, որ եւ կ'ընեն: Կարին եկած ատեն այս առաջնորդ, տեղւոյն եկեղեցւոյն խարխլած հին ըլլալն տեսնելով իսկոյն շինութեան միջոց մը կը մտածէ, աղաներու ժողովք մը կազմելով: Մի եւնոյն ժամանակ իշխանք եւ ազգայինք նախ Առաջնորդին Եպիսկոպոս ձեռնադրուելու որոշում տալով, կը գրեն Պատրիարքին վկայական բերել կու տան, որով Յարութիւն Ժ. վարդապետ կ'երթայ Էջմիածին եւ Կարբցի Յովհաննէս կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուելով կը դառնայ իր վիճակը եւ կը սկսի դարձեալ ե-

կեղեցւոյ շինութեան ետեւէ ըլլալ, եւ նախ շինութեան ֆէր-
մանը հանելու ետեւէ կ'ըլլայ եւ քիչ մ'ալ դրամ հաւաքեց.
քայց Առաջնորդին եւ իշխանաց մէջ գժտութիւն մ'ինկաւ,
պատրաստի դրամին նկատմամբ, որուն վրայ ազգը երկուքի
քաժնուեցաւ, ոմանք նախկին Կուրավցի Պետրոս եպիսկոպոս
որ հիւր էր Կարին, կ'ուզէին առաջնորդ, ոմանք զինքը, ասոր
վրայ կը գրուի Պատրիարքին: Պատրիարքը տեսնելով Կար-
նոյ ազգայնոց երկպառակութիւնը, խոռվութեան վերջ մը
տալու համար Ալթունեան Պետրոս Ժ. վարդապետ կ'ընտրէ
Առաջնորդ Ազգ. Ժողովոյ հաճութեամբ: Իսկ Յարութիւն ե-
պիսկոպոս տեղեկագիրը Պոլիս չի հասած կուտայ իր հրա-
ժարականը, եւ կը քաշուի Մշոյ սուրբ Կարապետի վանքը իր
երկրորդական վիճակը, 1838, Մարտ 2»:

Սոյն վերջին տողերը կը հաստատէ նաեւ Բ. Գիրքը Ա-
ռաջնորդարանի. “Եղեսացի Յարութիւն եպիսկոպոս առաջ-
նորդ եղած սուրբ Կարապետի եւ Կարնոյ 1838ին: Այս ծանո-
թութիւն շինութեանց արձանագրութիւններէն քաղուած”:
Իսկ շինութեանց արձանագրութիւնն է հետեւեալը, որ սուրբ
Կարապետի վանքի հարաւային կողմի փայտէ արտաքին մեծ
դրան ճակատը գրուած է.

“Սա թագ պարծանաց է Հայոց ազգի
Պայծառ փողփողի ի Մուշ գաւառի
Որ նախ հիմնեցաւ ի Լուսաւորչէ
Յանուն Յովնաննու Բանին ճրագի
Իսկ նորոգ շինեալ շքեղ գեղգեղի
Կամար առ կամար զօրէն եթերի
Նորոգ ի հիմանց կանգեալ պարսպի
Հանդերձ սենեկօք եւ վերնայարկի
Խնդրամիտ առնէ զսիրտ տեսողաց
Ի վեր առաքել փառս միածնի
Այս եղեւ յաւուրս աթոռոյս դետի

Յարութիւն արհի Եպիսկոպոսի
 Որ է ծննդեամբ բուն Եդեսացի
 Խոհական ջանիւք այր երեւելի
 Տուրք ազգիս Հայոց եղեն օգնական
 Շինուածոյս ծախուց սատար քաւական
 Աստուած օրհնեցէ զազգս մեր համայն
 Տացէ փոխարէն վերին օթարան
 Այս վերնայարկիս դիրք սքանչելի
 Եղեւ բոլորեալ ի թիւ Յիսուսի
 Հազար ութ հարիւր յերեսուն ութի
 Ամսեանն երեքի ի Սեպտեմբերի» (Բ. Գիրք):

Եդեսացւոյն Կարնոյ առաջնորդութեան թուականը կ'որոշէ նաեւ իւր մէկ Ֆէրմանին թուականը. որով Խաչկաւանքի եւ Կարնոյ առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսի տեղ առաջնորդ կը կարգուի, յաւուրս Ստեփանոս Պատրիարքի, Ֆէրմանի թուականն է 1250 արաքական (Բ. Գիրք):

Սոյն Եդեսացւոյն վրայ գրուած են նաեւ Սուրհանդակ, Բիւզանդիոն լրագրաց էջերուն մէջ, որոնցմէ քաղած է նաեւ Առաջնորդարանի Բ. Գիրքը՝ կը դնենք հոս սոյներն ալ, որոնցմով լաւ գաղափար մը կրնանք կազմել Եդեսացւոյն գործունէութեան վրայ:

«Յարութիւն եպիսկոպոս երկու անգամ՝ առաջնորդ եղած է Եդեսիոյ 1841ին եւ 1844ին. իսկ 1845ին կը սկսի Եդեսիոյ մէջ հոյակապ եկեղեցի մը շինել որ կ'աւարտի 3 տարիէն եւ ծախք կ'երթայ 4000—5000 ոսկի: Այս դրամին մէկ մասը Յարութիւն եպիսկոպոս իր անձնականէն կու տայ, թէ եւ եկեղեցւոյ դրան ճակատը դրուած արձանագրութեան մէջ այսպիսի բան չի յիշատակուիր. եկեղեցիին մեծութիւնն է 58 կանգուն երկայնութիւն, 35 լայնութիւն եւ 18 կանգուն բարձրութիւն: Յարութիւն եպիսկոպոս եկեղեցին չաւարտած թանչքի կը բռնուի եւ կ'երթայ Հալէպ ինք զինքը բժշկական

խնամոց յանձնելու, քայց հոն կը վախճանի եւ կը թաղուի քաղաքին սուրբ Բառասնից եկեղեցւոյն մէջ» (այս տեղեկութիւնները քաղուած են Գ. Ոսկերչեանի յօդուածներէն. տես Սուրհանդակ 1901, Ապրիլ 20 եւ 23, Թիւ 660 եւ 662: Բ. Գիրք):

“Դարերու քաղմադիմի յեղաշրջումներէն յետոյ 1845ին երբ Յարութիւն եպիսկոպոս ձեռնարկած էր շինել նոյն եկեղեցին (Եղեսիոյ Մայր եկեղեցին) այն պատմական սրբատաշ հսկայ վիմապատկերը (ինքնանկար Ս. Աստուածածնի պատկերը զոր Ս. Թադէոս առաքեալ այս տաճարը շինուած ժամանակ ինքնանկար ըլլալը առաւօտ մը տեսաւ) դարաւոր տեղէն խախտելով՝ լայնքէն երկայնքէն ու թանձրութենէ սղոցել տուած ու փոքրացուցած վիճակին մէջ աջակողմեան դասին մուտքին կից գմբեթաւոր պատշաճ սեղանի մը մէջ զետեղած ու ըստ հնոյն ուխտավայր սահմանած է ջերմեռանդներու համար: Երբ Յարութիւն եպիսկոպոս իր ջանքերով վերանորոգած եկեղեցիին մէջ անգամ իսկ պատարագելու միջոց չունենալով՝ մեռած է կանխահաս մահով: Ու այն ատենի երկիւղած ժողովրդին համբաւուած կարծիքն էր որ Սրբազանը մեռած էր հին շէնքին մէջ գտնուած առաքելաշէն ամրակոռ կաթողիկէն քանդելուն ու ինքնանկար պատկերի նուիրական վէմին ձեռնամուխ ըլլալ համարձակելուն համար» (Գ. Կ. Ոսկերչեան, Բիւզանդիոն 1900 Յուլիս 22: Բ. Գիրք):

“Տէր Երբ Յարութիւն եպիսկոպոս նախ 1841ին յԵղեսիա եկած առաջնորդական պաշտօն վարած է, ու յետոյ Կ. Պոլիս մեկնելով՝ յետոյ 1844ին եւս մի եւ նոյն պաշտօնով հոս վերադարձած է»: “Գրագէտ սրբազանը տաղաչափեալ Նարեկին եւ ուրիշ հատուկտոր գրուածներէ զատ ունեցած է ուրիշ երկասիրութիւններ որոնցմէ կը յիշենք “Ներքող որդւոց որոտման», վրայ (տպագրեալ 1823ին) եւ մեկնութիւն սաղմոսի “Երգ երգոց», գրքին, որ սակայն ժամանակ չէ ունեցած ի կատար հանելու»: “Տէր Երբ Յարութիւն եպիսկոպոս

1848ին վախճանած է ի Հալէպ եւ թաղուած հոն Բառասուն Մանկունք եկեղեցւոյն մէջ, մօտաւորապէս 63 տարեկան հասակին մէջ, ուստի 1785ի միջոցները ծնած»։ Որդւոց որոտման գրած ներքողը 1823ին տպուած է ի տպարանի Մայր եկեղեցւոյ Ս. Աստուածածնի Կ. Պոլիս։ Երգ երգոցի մեկնութիւնը լրացուցած է եղեր, տարիներ յառաջ անոր ձեռագիրը տեսնուած է ի Ս. Երուսաղէմ Եէնի տիւնա Յովհաննէս վարդապետին քով, որ աշակերտն էր Յարութիւն եպիսկոպոսի. շատ կարելի է որ այն ձեռագիրը կը գտնուի Երուսաղէմի մատենադարանին մէջ։ Յարութիւն եպիսկոպոսի ուրիշ հատուկոտոր գրուածներն անտիպ երգերէ եւ կամ տաղերէ կը քաղկանան» (Գէորգ Կ. Ոսկերչեանի 1900 Մարտ 24ի մէկ եւ Մայիս 17ին մասնաւոր նամակներէն քաղուած։ Բ. Գիրք)։

Առաջնորդիս վարած պաշտօնատեղիները յայտնի կը տեսնուի նաեւ Ալպօյաճեանի գրութիւններէն. «Այս եկեղեցականը Երուսաղէմայ միաբան էր, եւ իր ժամանակին ազդեցիկ եկեղեցականներէն մէկն եղած է։ Պէզճեան ամիրայի սիրելին եւ պաշտպանեալն, որ իր գործունէութեան սկզբնաւորութիւնն Երուսաղէմատունէն ըրած է 1824էն 1826 Երուսաղէմի Կ. Պոլսոյ փոխանորդութեան պաշտօնը վարելով։ 1826ին Իզմիր առաջնորդ կարգուած է Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ եւ այդ պաշտօնը վարած է մինչեւ 1829, յորում իրեն յաջորդ կը նշանակուի Գաբրիէլ պատրիարք Երուսաղէմի։ Այս պաշտօնը ձգելէ յետոյ 1829էն մինչեւ 1836 Պրուսայի եւ Կուտինայի միացեալ վիճակաց առաջնորդ եղած է. 1836էն մինչեւ 1840 Մուշի եւ Կարնոյ միացեալ վիճակաց եւ 1840էն 1841 եւ 1842էն մինչեւ 1847 Եդեսիայի առաջնորդութեան պաշտօնը կը վարէ եւ 1848ին ի Հալէպ կը վախճանի» (1904 Ապրիլ 14, Բիւզանդիոն, Թիւ 2304։ Արշակ Ա. Ալպօյաճեանի յօդուածէն քաղեալ, Բ. Գիրք)։ (Նաեւ սոյն թուականներով գրուած՝ Բիւզանդիոն 1905, Սեպտ. 10/23, Թիւ 2738, Արշակ Ա. Ալպօյաճեան։)

Եղեսիացի Յարութիւն եպիսկոպոսի առաջնորդութեան
օրով Կարնոյ մէջ գտնուած իշխաններն եղած են (1834—
1838).

- Մեծապատիւ Յովակիմ աղա Ասլանեան, Թոխասոցի
» Գէորգ աղա Բէօսէեան, Արաբկերցի
» Կարապետ աղա Մուրատեան, քնիկ Բալուեցի
» Աղաճան աղա Պալլարեան
» Յովաննէս Մհի. աղա Աճէմեան
» Յակոբճա՞ աղա Յօհանեան, Ազգապետ եւ
Ազգ. գործակաւտար
» Աղան աղա Տէր Պետրոսեան (Բէշիշօղլի)
» Կարապետ աղա Հատրրճեան
» Աստուածատուր աղա Ակնայ Մազկերոցի
(սառաֆ մաքսատան)
» Պօղոս աղա Խարաճեան (Զիմիշկէզէկցի)
» Կուլան աղա Մհի. քնիկ Մշեցի
» Նազարէթ աղա Տիլպէրէան
» Յովակիմ աղա Երամեան (Ուզունեան)
» Գրիգոր աղա Գումրուեան (կամ Պուլիկենց)
» Մովսէս աղա Մհի. Թէրզօղլեան
» Համբարձում աղա Զիլինկիրեան
» Յակոբ աղա Մհի. Բրուտեան
» Մարտիրոս աղա Վանցեան
» Յարութիւն աղա Մհի. Մկրտիչեան, քնիկ Մշեցի
» Մկրտիչ աղա սարաֆ Մումուկեան
» Պետրոս աղա Ալէմեան, քնիկ Բղեցի
» Սարգիս աղա Զաքարեան, Վանեցի
» Գասպար աղա Հատրրճեան
» Պօղոս աղա Մարլեան
» Յովակիմ աղա Ասլանեան Թոխասոցի Ա. կարգի
իշխանապետ

Մեծապատիւ Սեթ աղա Ասլանեան Թոխաթցի Ա. կարգի
իշխանապետ

» Մշեցի Մհի. Յարութիւն աղա Մկրտիչեան

» Մհի. Պետրոս աղա Տիլպէրեան Պօզմայեան

» Սարգիս աղա Զաքարեան:

Սոյն անունները յիշուած են Առաջնորդարանի մէջ զըտ-
նուած՝ երկու տետրներուն մէջ եւս:

Տեղն է յառաջ բերել նաեւ ասոնցմէ քանի մը տարի
յառաջ, այսինքն մեծ գաղթականութենէ յառաջ, քաղաքիս
մէջ նշանաւոր եղած իշխանի մը անունն ալ, որ չէ յիշուած
գաղթականութեան էջերուն մէջ յառաջ բերած իշխաններու
ցանկին մէջ (էջ 127): Այս իշխանին նկատմամբ հետեւեալ
տողերը կը կարդանք առաջնորդարանի մէջ գտնուած տետ-
րին մէջ. «Գաղթականութենէ յառաջ, քաղաքիս առաջին
կարգի իշխանապետ Յակոբ աղա Մամիկոնեան (Թօքալ Յա-
կոբ կ'ըսուէր) քարեպաշտ եւ Աստուածասէր մեծ իշխանը,
որուն ազգին նիւթապէս եւ քարոյապէս ունեցած զոհողու-
թիւնք եւ աշխատութիւնք անթուելի են. որոնց մի քանին
թուելու հարկ համարիմ, հաւատարիմ՝ աղբիւրներէ առնե-
լով: Գլխաւորապէս սուրբ Եկեղեցւոյ լուսավառութեան հա-
մար պէտք եղած մեղրամոմէ կերօն կամ մանր մոմեղէնք
կամ խոշոր եւ թէ հարսանեաց համար կերօն եւ այլ մեղրա-
մոմեղէնք, որ յառաջ Տաճկաց ձեռք Պոյախանան կը թափ-
ուէր, անկէ ամէնքը կ'առնուէր, դուռնէն ալ անպատճառ
հարսանիք ունեցողը հրաման պիտի առնէր եւ յատուկ տուրք
մ'ալ սահմանուած էր: Սոյն իսկ Յակոբ աղան Բարձրագոյն
Դռնէն հրովարտակ բերել տուաւ սուրբ Եկեղեցւոյ զաւիթը
Մոմխանայ քացուի եւ բոլոր մեղրամոմեղէնք աստ թափուի
ծախուի եւ եղած արդիւնքն ալ ժամին սեպհականի եւ միշտ
ազգին ձեռքը մնայ գործածուի: Սուրբ Լուսաւորիչ վանից
պարիսպները, փլածները իր քսակէն շինել տուաւ եւ վանուց

մէջ նոյնպէս Առաջնորդարան մը կանգնել տուաւ: Կարմիր վանքին եւս պարիսպներուն փլած խարխուլ տեղերը դարձեալ իր քսակէն շինել տուաւ: Ազգային Մայր վարժարանը, մոմ թափելու տեղ՝ մոմխանան, ջաղքատուն կամ ժամարարի սենեակ՝ ասոնք շինել տուաւ, Աթոռակալ Մհի. Եղիայի ձեռամբ, որ Էթտէր Մհի. Սահակ հայրն էր, եւ այլեւս շատ մը յիշատակներ ալ ունի: Սորա ժամանակակից է Դմիտրի Վառվառիա, Գասպար, եւ Մարիամ կնոջ նահատակուիլը (տես Փէշտիմալճեան Գրիգոր վարժապետ պատուելւոյն սրբազրուած նորատիպ Յայսմաւուրքին մէջ, որն որ քաղաքիս քաղաքացի Արդար վարժապետի, «Հանէ ալ կ'ըսուի», խրմբազրուած ոտանաւոր պատմութենէն առնուած է): Յետոյ Յակոբ աղան ընտանեօք հանդերձ Պոլիս գնալով, այն տեղ եւս մեծ համբաւ ստանալով Կարնեցի Մամիկոնեան Յակոբ Ամիրայ տիտղոսը ստացաւ, (Ղ. Վ.):

Պետրոս Եպիսկոպոս Ալթունեան: Ինչպէս վերագոյն ըսուեցաւ Եղեսիացւոյն տեղ Կ. Պոլիս ընտրուեցաւ Պետրոս Ժ. վարդապետ Ալթունեան: Սա ընիկ Կ. Պոլսեցի, երբ Կարին եկաւ իբր առաջնորդ 1838, քիչ յետոյ 12500 դահեկան Եկեղեցւոյ սեպհական սնտուկէն առնելով կ'երթայ Էջմիածին եւ կը ձեռնադրուի Եպիսկոպոս, կը դառնայ Կարին: Վերի ժամ եւ վարի ժամ երկուքն ալ քակել կու տայ, եկեղեցւոյ տեղ հիմնարկութեան քարերը կ'օծէ եւ հիմ կը դնէ, որուն կայսերական հրամանագիրը քերել տուած էր իւր նախորդը, 1838: Մի եւ նոյն ժամանակ երկու հոգի ազգայիններէն իրարու ոխերիմ ըլլալով, Ալթունեան միոյն կողմն ըլլալով, քաւական խռովութեան պատճառ եղաւ, քանի մը հոգի աքսորել տուաւ. ասոր հետեւութիւնը գուշակելով, հրաժարիլը հարկ տեսնելով, քանի մը օր յետոյ մեկնեցաւ Պոլիս, եկեղեցւոյ շինութեան համար դրամ ժողովելու պատրուակաւ, եւ հոն մնաց ու վախճանեցաւ: Իր խռովայոյզ ընթացքին վերայ, իշխանք եւ ազգայինք տեսնելով որ, ազգին երեւելինե-

րէն եւ արհեստաւորներէն քանտարկել տուաւ, ինչպէս քանի մը քահանայ ալ աքսորեց, վրդովմունք օր աւուր վրայ կը յուզուին, կը դիմեն նախկին Եդեսեան առաջնորդին եւ կը խնդրեն որ ներէ իրենց եւ դարձեալ առաջնորդութեան պաշտօնը ընդունի, բայց նա այլ եւս չի զիջանիր անոնց աղաչանաց եւ չ'ընդունիր: Ալթունեան երեք տարի վարած է առաջնորդական պաշտօնը, իւր միակ գործքն եղած է Կարնոյ եկեղեցւոյ շինութեան հիմերը դնել (Ա. Գիրք):

Ալթունեանի մեկնելէն յետոյ, իբր առաջնորդական փոխանորդ կարգուեցաւ բնիկ Վանեցի Տէր Յուսկան որդւոյն Վանից վանահայր Տ. Գաբրիէլ Ժ. վարդապետ (1840), որ քանի մը ամիս պաշտօնը շարունակեց (Ա. Գիրք):

Եփրեմ եպիսկոպոս Պապայեան: Սոյն թուականին քաղքիս եւ շրջակայ յարակից վիճակաց առաջնորդ ընտրուած եկաւ բնիկ Պոլսեցի Եփրեմ Ժ. վարդապետ Պապայեան 1840: Սոյն թուականին սով մ'էր որ կը տիրէր այս կողմերը. Պապայեան եկածին պէս նախ եւ յառաջ սովեալ աղքատներու հոգ տանիլ սկսաւ. սուրբ Եկեղեցւոյ բակը, Երուսաղէմի սուրբ Աթոռոյն վազրՖ հոգետունը՝ աղքատանոց ըրաւ, Մշոյ, Բաղէշու, Վանայ եւ այլ շրջակայ վիճակներէն աղքատ չմնաց թափեցան հոս: Անգղիոյ հիւպատոս Պրանդ եւ միւս հիւպատոս Կալիպալտի, եւ կամ Ռուսիոյ հիւպատոսը ծրարներով ուտելիք կը ճամբէին առաջնորդին յանուն աղքատաց, որով այնքան աղքատներ կը կերակրուէին: Պապայեան մեծ եռանդեամբ կը հոգար զանոնք, որով մեծ անուն ստացաւ թէ՛ ազգայնոց եւ թէ՛ օտարաց առջեւ. ուստի Պատրիարքը եպիսկոպոս ըլլալու վկայականը դրկեց. զարուն քացուելուն պէս գնաց Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ. ի դարձին սկսաւ ամենայն ջանիւք եկեղեցւոյ շինութեան աշխատիլ: 1844ին¹ եկեղեցւոյ շինութիւնը աւարտած՝ փա-

¹ Տես Եկեղեցւոյ դրան ծակատը դրուած արձանագրութիւնը:

ռաւոր կերպով օժեց եւ Շէհրիեան Դարբին Մհի. Կարապետի յիշատակ շինուած երկաթեայ դուռը կախել տուաւ. ապա իր հրաժարականը տալով Սեբաստիոյ սուրբ Նշան վանքը գնաց, անկէ անցաւ Պոլիս, ուր վախճանեցաւ Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին մէջ (Ա. Գիրք):

Պապայեան Կարնոյ առաջնորդը ըլլալէ յառաջ եղած է նաեւ Թոգաթի առաջնորդ, ինչպէս կը տեսնուի յաջորդ տողերէն: “Որչափ որ տեղեկացայ հաւաստի աղբիւրներէ ու մեր ծերունազարդ Սրբազանէն (Պետրոս եպիսկոպոս Թահմիզճեան առաջնորդ Սեբաստիոյ), Եփրեմ՝ եպիսկոպոս ընիկ Կ. Պոլսեցի է եղեր եւ ժամանակ մը Թոգաթի առաջնորդը ըլլալով՝ կոչուեր է Կարնոյ առաջնորդութեան եւ ապա ճիշդ 1845ին Կարինէն Պոլիս ուղեւորելուն առթիւ Սեբաստիա եկեր եւ սաստիկ ճմեռուան պատճառաւ մնացեր է անդ 6-7 ամիս իբրեւ հիւր. ապա Պոլիս երթալով վախճաներ է Ենի-գաբուի կամ Թօփ գաբուի մէջ: Սրբազանը (Թահմիզճեան՝ կ’ուզէ ըսել) այն ատեն սարկաւազ է եղեր եւ ճարտասանութեան դաս առեր է Եփրեմ՝ եպիսկոպոսէն: Ասկէց աւելի տեղեկութիւն չկրցայ գտնել” (Մասնաւոր նամակէ, Սեբաստիա 1899 Մարտ 24: Տիգրան Ս. Բիրիշճեան Բ. Գիրք):

Պապայեանի մեկնելէ յետոյ առժամանակեայ փոխաւորդութիւնը վարած է Տէր Պետրոս քահանայ Տէր Յոհաննէսեան: Եւ ատեն մ’ալ աւագ Տէր Յովհաննէս քահանայ Մհի. Պետրոս աղա Տիլպէրտէն Պօզմայեանի հետ վարած է սոյն փոխաւորդական պաշտօնը, մինչեւ 1846:

Ասոնցմէ յետոյ կարճ ժամանակ մ’ալ փոխաւորդական պաշտօնը վարեց կարմիր Վանից վանահայր Առաքել Ժ. վարդապետը: Որմէ ետքը Կարնոյ պատրիարքական փոխաւորդ կարգուեցաւ, Ալակէօզեան (Ա. Գիրք):

Կարապետ Ժ. վարդապետ Ալակէօզեան ընիկ Կեսարացի էր. սա հազիւ երկու տարի կը վարէ իւր պաշտօնը 1846-1847 (Ա. Գիրք): Յետոյ եղած է նաեւ 1851ին փոխաւորդ

եւ 1860ին առաջնորդ Ս. Կարապետի, եւ վախճանած է Կե-
սարիոյ Ս. Դանիէլ վանքը (Բ. Գիրք):

Գրիգորիս եպիսկոպոս Զօրաքաբէլեան: Բնիկ Կ. Պոլսե-
ցի Գրիգորիս Ժ. վարդապետ Զօրաքաբէլեան կը յաջորդէ
Ալակէօզեանի 1847ին: Սա իւր մտադրութիւնը կը դարձնէ
աւելի դպրոցներու քարեկարգման. եկեղեցական ուսմունք
եւ շարականք անձամբ կ'աւանդէր: Տարի մը յետոյ Մատ-
թէոս կաթողիկոսը իր պատրիարքութեան ժամանակ կը
հրաժարեցընէ զԳրիգորիս իւր պաշտօնէն: Ազգայինք կը դի-
մեն Պատրիարքարան եւ կը խնդրեն հանրագրով զայն, եւ
երբ կը մերժուի իրենց խնդիրը, Տէր Յակոբ, Տէր Պետրոս
Տէօքմէճի եւ քանի մը երեւելիներ Փոքր Յովհաննէս Էօլտիւր-
միւշեան, դարբին Պօղոս եւ ոսկերիչ Վարդան կ'երթան Պո-
լիս, որպէսզի Զօրաքաբէլեան հաստատեն իւր պաշտօնին մէջ
եւ առնեն բերեն. քայց դարձեալ կը մերժուին եւ կը դառնան
Կարին: Իսկ Զօրաքաբէլեան կ'ընտրուի Արաբկերի վիճակին
առաջնորդ եւ հոն կը ղրկուի (Ա. Գիրք):

Աթոռին թափուր միջոցին այս անգամ եւս Աւագ
Տէր Յովհաննէս քահանայ առաջնորդական փոխանորդ կը
կարգուի, ունենալով իրեն օգնական Տիլպէրտէն Պօզմայ
Մհի. Պետրոս աղան (1848, Ա. Գիրք):

Սարաֆեան Մկրտիչ վարդապետ, Զօրաքաբէլեանէ
յետոյ, Կարնոյ եւ յարակից վիճակաց առաջնորդ կը կար-
գուի, Պոլսեցի Սարաֆեան Մկրտիչ Ժ. վրդ.ը, 1849ին:
Նշանաւոր գործք մը չունի. կը պատմուի թէ երբ անգամ մը
քարոզ տալ սկսած է, ոսկերիչ հայազգի Սըպըլ կոչուած
անձը, եկեղեցւոյ դռնէն՝ շէմին վրայէն ամուր մը կը պոռայ
“Եանկըն վար», որուն ձայնէն ժողովուրդը ամէնքն ալ դուրս
կը թափին, մեծ շփոթութիւն՝ իրարանցում մըն է որ տեղի
կ'ունենայ, քարոզն ալ կիսկատար, եկեղեցին մարդ չի մնար:
Սա տարի ուկէս հազիւ կ'ընէ առաջնորդութիւն (Ա. Գիրք):
Եւ յետոյ Մկրտիչ վարդապետ Սարաֆեան Վալաքիոյ եւ

Մոլտավիոյ պատրիարքական փոխանորդ կը նշանակուի Հոգեւոր ժողովէ (Մասիս 1852, Օգոստ. 2, Բ. Գիրք):

Զօրաքաբէլեան, կրկին անգամ ընտրուած կը գտնենք, երբ 1851ին Վեհափառ Կաթողիկոս Սրբազան Հայրապետը պատրիարքական աթոռէն հրաժարուեցաւ, Գրիգորիս ծ. վարդապետ Զօրաքաբէլեան Արաքներու վիճակին երկու տարի առաջնորդութիւն ընելէ յետոյ, յաջորդ տարին, 1852ին կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս: Արեւելեան մեծ պատերազմի ժամանակ լաւ անուն կը ստանայ: Խրիմու 1853 Դեկտ.ին սկսած եւ 1856 Փետր. 16ին վերջացած պատերազմի միջոցին, ոչ միայն Հայոց ազգին այլ եւ հայ Հռովմէականաց եւ Յունաց իրաւունքները լաւ պաշտպանելու ետեւէ եղած է, նախարարներու եւ փաշաներու սիրտը իրեն գրաւած: 1853 Օգոստոսին Մշոյ վիճակը գերագոյն եւ հոգեւոր ժողովոյ որոշմամբ Կարնոյ վիճակին միացած ըլլալով, 1854ին Գրիգորիս եպիսկոպոս Մուշ կ'այցելէ. յաջորդ տարին 1855ի Մայիսի Գրիգորիս եպիսկոպոս հրաժարելով Մուշէն, սոյն վիճակը կ'անջատուի դարձեալ Կարնոյ վիճակէն: Իւր անխոնջ աշխատութեանց համար 1854 Նոյեմբերին արտաքին գործոց նախարարութեան կողմանէ գոհունակութեան գիր մը կը ստանայ, եւ պատերազմի ժամանակ կայսերական կառավարութեան ըրած հաւատարիմ ծառայութիւններուն համար 1856 Օգոստոսին Դ. կարգի Մէճիտիէ շքադրամը կը ստանայ (Բ. Գիրք): Սոյն տարին (1856) Մարտ 26ին Պատրիարքէն եւ ազգային գերագոյն ժողովքէն Պոլիս կանչուած ըլլալով, կ'երթայ հոն եւ 1857 Օգոստ. 24ին կը վերադառնայ ի Կարին իւր վիճակը (Ա. Գիրք): Նաեւ ազգային հոգեւոր եւ գերագոյն ժողովոյ որոշմամբ եւ Պատրիարքին հաճութեամբը՝ Երզնկայու եւ Հասան գաւայի վիճակներուն առաջնորդութիւնը կը յանձնուի Գրիգորիս եպիսկոպոսի: Այս նկատմամբ տես նաեւ Մասիս 1856 Հոկտ. 8 (Թադէոս Ս. Բագրատունի) Բ. Գիրք):

Գրիգորիս եպիսկոպոս ինչպէս իւր առաջին ընտրութեան ժամանակ նոյնպէս երկրորդ ընտրութեան տարիներու մէջ, դպրոցներու լաւ հոգ տարած է: Պոլսէն դառնալէն յետոյ (1857) ձեռնարկած է ժառանգաւորաց վարժարան մը քանալ, նախ կը հիմնէ դպրոցը եկեղեցւոյ գաւթին մէջ զըտնուած հոգեւտան մէջ, երկու սենեակ նորոգելով եւ Բասենէն չորս, դաշտի գիւղերէն ութ, եւ քաղքէն վեց տղայ, ընդ ամէնը տասնութը տղայ պահելով: Բացումը 1858 Մայիս 1ին տեղի կ'ունենայ, անոնց միածեւ հագուստ կը հագցընէ, գիւղացի տղաքը կը քաժնէ ազգային մեծամեծներուն տունը, գիշերները հոն կը մնան ցերեկը դպրոց կու գան. ասոնց վրայ կը կարգէ ուսուցիչներ՝ տեսուչ. վարժարանաց աշակերտաց հրապարակական քննութիւն ընելով, յառաջադէմ աշակերտաց մրցանակ կը քաշխէ: Իւր օրով կը հաստատուի նաեւ Կարնոյ մէջ «Արծնեան», անուն ընկերութիւնը: Հուսկ ուրեմն ժառանգաւորաց վարժարանին համար Մուտուրկու Ս. Լուսաւորիչ վանքին մէջ շէնք մը շինել կը սկսի, քայց չաւարտած մահը վրայ կը հասնի եւ կը մեռնի. 1859 Յունուար 11ին, երկրորդ ընտրութեան պաշտօնը ինը տարի կատարելէ յետոյ (Ա. Գիրք): Իւր շիրիմը կը գտնուի Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը, որմին կից, կարմրագոյն քարէ շինուած գերեզման մը, վրան դրուած է մարմարիոն սպիտակ քար մը, վրան փորագրուած արձանագրութիւն մը, սակայն մարմարիոն քարը անխնայ կերպով կոտորուած է. մաս մը կորսուած, մնացածներն ալ շարժական: Տապանագիրն է.

Բիւզանդացի Զօրաբարեշեան Տեառն
Գրիգորիոս Սրբազան արքեպիսկոպոսին Կարնոյ
Մահարձան Յիշատակի

Մինչ հայրենիդ Բիւզանդիոն
Եդ գրեզ յաշխարհ Զրիստոսանոռէր
Բարձար քարձու Հայոց Կարնոյ

Հօտին փոքրիկ մեծ այցելու
 Երկոտասան, ամաց հովիւ
 Կացեր ի հայս արթնահամբաւ
 Տաղանդ քո բարձր բնատուր ծննդեան
 Եբարձ զանունդ ցատտեղց զաւառ
 Նախանձաբեկ ժանտ ժամանակն
 Փութաց դնել քո ոտիւք մահու
 Այլ ոչ զհոգիդ՝ որ սաւառնեալ
 Զարդիս ճեմէ յանմահից դաշտ
 Յուզոյ կենաց մտից կուսէ
 Ի դաշտ սգոյ առ սափորովդ
 Եկեալ փորէ ի ցուրտ վիմիդ
 Յօղով աչաց զիւր վերջին երգ
 Որ ծնաւ ի քէն ի մանկութիւն
 Բարոգութեան եկեղեցւոյ
 Ա՛հ դառն է յոյժ Մամբրեց Մամգոն
 Ողբալ ըզջահդ շիջելափառ
 Ոհ զոհ մատաղ արեւ անգին
 Արթուն անուամբ անմահ հոգով Գրիգորէ
 Անդրի փառաց քեզ յերկինս Բրիստոս
 Զուարթունք հսկեսցեն զաճիւնովդ նորոգելի
 Եւ ոչ շինուած զոր կանգնեաց ձեռն մահկանացու
 Ննջեաց ի հասակի 51 ամաց. յամի Տեսուն
 1859 Յոռնիսար 11¹:

Մամբրէ Ժ. վարդապետ Մամիկոնեան: Զօրաբարել-
 եանի մահուանէ յետոյ առաջնորդական փոխանորդ կ'ըն-

1 Տապանազիբս գրած է Մամբրէ եպսկ. Մամիկոնեան, Գրիգորիս եպիս-
 կոպոսի ձեռնաստուը: Զաւէն վրդալ. (Բ. Գիրք) կ'ըսէ «Այժմ 1898ին տապա-
 նազրիս գլխուն կողմը մարմարը կտորած եւ արձանագրութեան մէկ մասը կոր-
 սուած է»: Իսկ 1910 Մայիս 7, երբ ես տեսայ տապանաքարս, մարմարը հինգ
 կտոր եղած եւ բոլորովին կորսուելու վրայ էին: Որ բառերն որ շեղագիր են,
 չկան կորսուած են:

տրուի Մամիկոնեան ծ. վարդապետ, որ առ ժամանակ մի
կը վարէ սոյն պաշտօնը, 1859 Յունուար 15է: Զօրաբաբէլ-
եան երբ 1856ին Պատրիարքարանէն Պոլիս կանչուած է,
նոյն տարւոյ Մայիս 27ի հոն կը ձեռնադրէ զՄամբրէ եւ
հետը Կարին կը բերէ. սա Կարապետ պատուելի Զաքարեանի
աշակերտն եղած, լաւ հայկաբան եւ քարոզիչ մ'էր: Զօրա-
բաբէլեանի բացած ժառանգաւորաց վարժարանին տեսուչ
կը կարգուի անոր կենդանութեան ժամանակ: 1859 Մայիս
մեծ երկրաշարժին քաղքին կարօտելոց մեծապէս կ'օգնէ:
Երկրաշարժէն վնասուած շէնքերը նորոգելու համար Մամբրէ
վարդապետ նամակ մը կը գրէ 1859 Մայիսէն յետոյ՝ առ
Կաթողիկոսն, հետեւեալ բովանդակութեամբ.

“Ամեներանեալ եւ Վեհափառ Սրբազնակատար Կաթո-
ղիկոս ամենայն Հայոց Արարատեան մայր Աթոռոյն Ս. Էջ-
միածնի: — Թէպէտ նախ քան զայս աղերսարկու եւ ար-
տասուալից թղթով մերով համարձակեցաք մերձիկ ի բարձ-
րագոյն ատեան Աստուածընտիր Ս. Հայրապետիդ ամենայն
Հայոց, եւ պարգել առաջի ձեր զանտանելի վնաս ազգիս եւ
զանդարմանելի կորուստ ի գետնաշարժութենէ գուն գործե-
ցաք, սակայն զճիշտ թիւ վնասուց եւ զկործանումն երեւելի
տեղեաց, զորս հարկն էր բացածանօթս առնել, գողացաւ
ի մտաց մերոց յայնժամ շրջապատեալ ցաւոցն հեծութիւնք:

Գիտելով չափ, եթէ այն յաւէտ իցէ պիտանի մեզ ի
ստացումն շնորհաց, զոր անխաբելի յուսով ակն ունիմք ստա-
նալ յԱստուածագութ Տեառնէդ մերմէ, փութամք աւասիկ
ի լնուլ զայն պակասութիւնս դարձեալ առաջի Ձեր, ո՛ր ամեն-
երանեալ Սրբազնասուրբ Տէր, յարելով եւ ի նոյն զգետ ար-
տօսը որքոց եւ այրեաց, եւ աղքատին ժողովրդոց, որք զաչս
ի վեր յերկինս բարձրացուցեալ՝ շնորհ մաղթեն ի ձեռն Աս-
տուածընտիր Հովուապետիդ սրբոյ:

Գեղեցկաշէն ուսումնարան քաղաքիս, եւ ընդ որում կրց-
եալ ի միում յընդարձակ գաւթի չորեսին նախակրթարանք

մանկանց, յորս պատասպարէին չորս հարիւրի չափ մանկունք
ձրիավարժ շարժեալք ի հիմանց ի չորից կողմանց պատառ
պատառ ճեղքուածք բացեալ են յորս անհնարին է հաւատալ
ի մակաղել զայնչափ մանկտիս եթէ ի զարնան նորոգ ի հի-
մանց ոչ շինեսցին, այսոցիկ վնասք հաշուեն մինչեւ ցհինգ
հազար արծաթ մանէթ:

Հոյակապ եկեղեցին Ս. Աստուածածնի, որ միապաղաղ
քարանց ունէր զգեղեցկութիւն շինութեան, բազումք ի կա-
մարաց խախտեալք՝ յուսաբեկ առնեն զամենեսին զժողո-
վուրդս, եւ սրտաճմլիկ զտեսողս, որ հազիւ ի վեց ամս զլրումս
էսո, եթէ այնպէս մնասցէ անշուշտ ունի զկործանման ցեց
յոսկերս իւր, իսկ գեղեցկաշէն զանգակատունն քոլորովին
ի հիմանց կործանեցաւ, վնասուց գումարն հասանէ մինչեւ
տասներկու հազար մանէթի:

Ի վանս Ս. Լուսաւորչի որ միով ժամու հեռի ի քաղա-
քէս յերից ամաց անտի սկսեալ էր շինութիւն ժառանգաւո-
րաց դպրոցի, եւ այն ինչ յաւարտ իւրովք պիտանի սենեկօք,
ունէին յիսնիւ չափ մանկտի մօտանել անդանօր, հիմն ի վեր
տապալեցաւ, որոյ վնասն է մինչեւ ցհինգ հազար արծաթ
մանէթի» (Բ. Գիրք, հաւանաբար Մամբրէ վարդապետ գրած
է կ'ըսէ): Յետոյ Բղիի եւ Բաղէշի առաջնորդ կ'ըլլայ, 1873
թուականին սուրբ Կարապետի վանուց եւ միանգամայն Մշոյ
վիճակին առաջնորդութեան վրայ եւ նոյն վանից վանահայր
եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի եւ 1882ին կը վախճանի հոն
(Ա. Գիրք):

Յարութիւն եպիսկոպոս Վեհապետեան: Մամբրէի կարճ
ժամանակ փոխանորդութեան ստեն, Կարնոյ եւ շրջակայ
վիճակաց առաջնորդ կ'ընտրուի ի Կ. Պոլիս Տէր Յարութիւն
Ժ. վրդ. Վեհապետեան (1859): Սա ծնեալ Եգիպտոս 1819
առաջնորդ չընտրուած 1856 Մայիսի Պատրիարքական փո-
խանորդ եւ նոյն տարւոյ Նոյեմբերի հոգեւոր ժողովոյ անդամ
եղած էր ի Կ. Պոլիս (Բ. Գիրք): Կարին գալէ յետոյ իբր ա-

առջնորդ, միջոց մը անցնելէ ետքը Էջմիածին կ'երթայ եպիսկոպոս ձեռնադրուելով 1860 Յունիս 2, կը դառնայ իւր տեղ (1860, Յուն. 2): Ինք միաբան էր Ս. Երուսաղէմի, եւ երկայն ժամանակ վարած է Կարնոյ առաջնորդութիւնը. իւր նախորդները, Բագրատունի Կարապետ եպիսկոպոսէն զատ, ոմանք վեց, ոմանք հինգ, երեք կամ տարի ուկէս հազիւ առաջնորդ եղած են: Բաւական գործունեայ կեանք մը անցուցած է. 1859ին տեղի ունեցած երկրաշարժէն վնասուած եկեղեցւոյ վերանորոգման մեծ ջանք ունեցաւ, մանաւանդ շարժէն ի հիմանց կործանեալ զանգակատան: Ազգային նեղ եւ անձուկ դպրոցը՝ թէ մանչերուն եւ թէ աղջկանց համար նոր դպրոցներ շինել տուաւ: Տէր Մատթէոս կաթողիկոսին շատ մը խնդրանօք գիր գրելով օգնութիւն խնդրեց յիշեալ շինութեանց եւ նորոգութեանց համար: Կարապետ պատուելի Զաքարեանի եւ իշխանաց առաջարկութեամբ նորին Օծութիւնն բարեհաճեցաւ անմիջապէս Թուսաստանի ազգայնոց հարուստներէն հանգանակութիւն ընելով, ինը հարիւր իմփէրեալ ոսկի ուղարկել: Ազգային ժողովականաց կողմանէ 1860 Ապրիլ 26ի նամակ մը կը գրուի յորում՝ շնորհակալութիւն կը յայտնուի վեհ. Մատթէոս կաթողիկոսին կարօտելոց օգնութեան դրկուած «հարիւր վաթսուն պօլիմբրեալ», ին եւ ձեռնարկած հանգանակութեան համար (Բ. Գիրք):

Երկու տարի յետոյ սոյն գումարով փառաւոր ընդարձակ առաջնորդարանը շինել տուաւ Վեհապետեան, որուն վերակացու եւ մատակարար էր բնիկ Բաղէշցի Յարութիւն աղայ Միրոյեան, 1862 Օգոստոս 12: Սոյն առաջնորդարանն է որ այսօրս տակաւին կանգուն կը տեսնուի եւ որուն արտաքին՝ փողոցի դրան ճակատը գրուած կը կարդանք «Արքեպիսկոպոսարան Հայոց 1892»: Շինել կու տայ նաեւ աղջկանց համար Հռիփսիմեան դպրոցը: Կեդրոնական դպրոցին նեղ ըլլալուն համար Վեհապետեան ինքն անձամբ շուկայէ շուկայ խանութ կամ վաճառանոց շրջագայելով,

բաւական դրամ կը հաւաքէ եւ անմիջապէս եկեղեցւոյ շուրջը
գտնուած ազգային գերեզմանոցէն տեղ որոշելով, մեծ եւ ըն-
դարձակ պարտէզով ընդարձակ վարժարան մը կանգնել կու-
տայ: Դարձեալ զանգակատան վրայի Կաթողիկէն փայտա-
շէն ձեւով յօրինել տուած է. որուն համար մաս մը ստակ
Փաստրմաճեանները կը նուիրեն, մաս մ'ալ ազգայնոցմէ
հաւաքած է: Ասոր շինող վարպետներն էին Իլիճեցի Տիւրկէր
Պետրոս եւ քնիկ Կրճնկոցի Տիւրկէր Մարտիրոս Տէր Գրիգոր-
եան, որուն ձեւն ալ գծագիր Միքայէլ աղան տուած էր. ինքն
ալ հետերնին աշխատելով գեղեցիկ պատուական Կաթողիկէ
մը կանգնուեցաւ (Ա. Գիրք):

Վեհապետեան՝ ժամանակ ժամանակ ըրած է ուրիշ վի-
ճակներու այցելութիւն: Այսպէս 1865 Յուլիս 7, Պատրիար-
քի հրամանաւ եւ Պոլսոյ կեդրոնական վարչութեամբ Մուշ
կ'երթայ Ս. Կարապետի վանքը քարեկարգելու. այս այցելու-
թեան առթիւ այսպէս կ'ըսէ Ղազարոս վարժապետ (Ա. Գիրք).
Վեհապետեան Մուշ գնաց Սրբոյ Կարապետի վանքը քարե-
կարգելու համար եւ Խրիմեան Մկրտիչ Սրբազանը նոյն սուրբ
ուխտին վանահայր վերակարգելով, քննութիւն ընել որոնք
որ դիմառութիւն կ'ընեն հակառակ կենան պարտուպատշաճ
տնօրէնութիւնը Սրբազան Պատրիարքի եւ վարչութեան տե-
ղեկազրել. այս առթիւ առաջնորդ հայրը զիս հետը տարաւ
(զՂազարոս վարժապետ) իբրեւ զրազրութեան պաշտօնիւ,
որ անդ ի գնալն անմիջապէս սրբազան Հայրիկն վանահայր
կարգեց. քայց հակառակորդք նորին Կարապետ վարդապետ,
Եսայի վարդապետ եւ Խորէն վարդապետ երեքն ալ ըմբոստ
ապստամբեցան, առարկելով թէ մենք զԽրիմեան մեզ վանա-
հայր չենք ուզեր. ըստ այսմ Յարութիւն սրբազան թէ՛ Պատ-
րիարքին, թէ՛ Ազգ. վարչութեան տեղեկազրեց. անմիջապէս
այս երեք վարդապետք Երուսաղէմ սուրբ Աթոռն աքսոր գնալ
դատապարտուեցան: Քսան եւ ութ օր վանքը մնացինք, Օգ-
ոստին վերադարձանք ի Կարին, վանաց ներքին վիճակը քարե.

կարգելով, : Երկու երեք տարի յետոյ 1868ին Վան կ'երթայ (Բ. Գիրք) : 1874 Օգոստոս 14ին Օլթի կ'երթայ ազգայնոց այցելութեան համար : Դարձեալ 1876 Փետր. 8 հրամանաւ Պատրիարքին Վան կ'երթայ, Աղթամարի կաթողիկոսին սպանման քննութեան պաշտօնիւ, ազգային բարձր վարչութեան որոշմամբ, եւ Մայիս 1ին կը վերադառնայ Կարին (Ա. Գիրք) : Սոյն տարին Վան գացած ատեն կը հանդիպի նաեւ Մուշ, Փետր. 25, քննչութեան պաշտօնիւ (Ա. Գիրք), առաջնորդ ընտրել տալու համար (Բ. Գիրք) :

Վեհապետեան այսպէս քսան ու մէկ տարի Կարնոյ առաջնորդութեան պաշտօնը վարելէ յետոյ, 1880 թուականին կը հրաժարի այս պաշտօնէն եւ կ'երթայ Պոլիս : 1885ին Նոյ. 15 Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական գահը կը բարձրանայ, քիչ յետոյ 1888, Երուսաղէմայ սրբոց Յակոբեանց սուրբ Աթոռոյն Պատրիարք կը կարգուի (Ա. Գիրք) :

Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան : Վեհապետեանէ յետոյ Կարնոյ եւ շրջակայ վիճակաց առաջնորդ ընտրուեցաւ Տ. Մաղաքիա Ժ. վրդ. Օրմանեան՝ Կ. Պոլսեցի ծնեալ 1845, որ 1881 Մայիս 27ին փառաւոր հանդիսութեամբ կը մտնէ Կարին : Օրմանեան եկեղեցւոյ բարեկարգութեան լաւ հոգ տարած է. շրջակայ գիւղերը յաճախակի այցելութիւն ընելով գիւղացին քաջալերած է եւ գերեզմանատունը ծառազարդ վայր մը դարձուցած : Այցելած է նաեւ ուրիշ վիճակներ, 1882 Օգոստոս Պատրիարքին հրամանաւ եւ տնօրէնութեամբ բարձր վարչութեան՝ կը մեկնի Կարնէն Մշոյ սուրբ Կարապետի վանքը քննչութեան պաշտօնիւ, Գալուստ աղա Տէր Մկրտիչեան տանելով իւր հետ : Յաջորդ տարին 1883 Մարտ 24 Պոլիս կ'երթայ, տեղապահ դնելով զՏէր Գրիգոր Արծնեան մինչեւ 1884, Պոլսէն վերադառնալէ յետոյ 1886 Մայիս 4 կը մեկնի կրկին Կարնէն դէպի Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուելու. տանելով իւր հետն Տէր Գրիգոր քհնյ. Արծնեան եւ Տէր Համազասպ քհնյ. Քրոյեան Տրապիզոնի նախապար-

հաւ՝ Պաթումի վրայէն: Եպիսկոպոս ձեռնադրուելէն տարի մը յետոյ, 1887 Յունիս 6, կը հրաժարի Կարնոյ առաջնորդական պաշտօնէն եւ կ'երթայ Պոլիս անկից Էջմիածին՝ ճեմարանին մէջ Աստուածաբանութեան դասատու ըլլալու (Բ. Գիրք): Ժամանակ անցնելէ յետոյ Օրմանեան քարծրագոյն դրան հաճութեամբ Պատրիարք կ'ընտրուի 1896 Նոյեմբեր 6 (Ա. Գիրք): Եւ 1908 Յունիս 16 Պատրիարքութեան պաշտօնը կը թողու:

Արիստակէս եպիսկոպոս Դերձակեան կը յաջորդէ Օրմանեանի, 1888, Յունիս 20. որուն Կարին գալու օրն, վարչութեան կողմանէ պաշտօնական կերպիւ կը դիմաւորեն զինքը Տէր Ներսէս, Տէր Գաբրիէլ քահանայք, ազգային գործակատար Նազարէթ աղա Արամեան, երթալով մինչեւ Ենի գիւղ, ժողովրդեան բազմութիւնն ալ մինչեւ Կէզ կամ Իլիճէ գիւղ երթալով կը դիմաւորեն զինքը: Կարճ ժամանակ կը տեւէ ասոր առաջնորդութիւնը. յաջորդ տարին 1889 Մարտ 20 հրաժարելով պաշտօնէն կը մեկնի վիճակէս, հանդիպելով Երզնկայ՝ կ'երթայ Պոլիս (Ա. Գիրք):

Գէորգ Ժ. վրդ. Իւթիւճեան, Դերձակեանէ յետոյ Պատրիարքը վարչութեան հաւանութեամբ, պատրիարքական նախկին փոխանորդ Տէր Գէորգ Ժ. վրդ. Իւթիւճեանը Կարնոյ եւ յարակից վիճակաց առաջնորդ կ'ընտրէ 1891, Հոկտեմբեր 29: Սա շատ կարճ ժամանակ կը վարէ իւր պաշտօնը, հազիւ երեք չորս ամիս կը մնայ Կարին, յետոյ առաջին դէպքէն քիչ ետքը հրաժարելով Կարնոյ վիճակէն Պոլիս կ'երթայ (Ա. Գիրք):

Ղեւոնդ եպիսկոպոս Շիշմանեան: Իւթիւճեանէ յետոյ փոխանորդութեան պաշտօնիւ Կարին կու գայ Ղեւոնդ եպիսկոպոս Շիշմանեան, 1892, Ապրիլ 24, Խարքերդի առաջնորդը (Բ. Գիրք). որ յետոյ 1893 Մայիս 27ին երեսփոխական ժողովոյ ընտրանօք եւ հաճութեամբ Կարնոյ առաջնորդ կարգեցաւ Պատրիարքի կոնդակով եւ տէրութեան պէ-

րաթով: Յետոյ Պատրիարքին հրամանաւ Բաքերդ գնաց, հոն ծագած երկպառակութիւնը խաղաղեցընելու եւ երեսփոխանական ժողով մը կազմելով անդ առաջնորդի մը ընտրութիւնն հաստատելու համար: Յաջորդ տարւոյ Ապրիլ 24ին Պատրիարքին հրամանաւ եւ կեդրոնական քարձր ժողովոյն հանութեամբ Էջմիածին գնաց, կաթողիկոսական ընտրութեան քուէ տալու համար, իւր հետն առնելով Մեծալ. Մհի. Կարապետ աղա Տէր Ազարեան: Իւր ժամանակ տեղի ունեցաւ 1895 Հոկ. 18 Դշ. ժամ եօթին Հայոց սաստիկ եւ սարսափելի կոտորածը. սպանում՝ արիւնհեղութիւն, կողոպտել, տուներ խանութներ՝ վաճառանոցներ թալան ընել, կենաց եւ ընչից մեծ մեծ վնասներ: Որմէ յետոյ 1895 Դեկտ. 18 քարձրագոյն դրան հրամանաւ կառավարութիւնը զՇիշմանեան Կարնոյ առաջնորդութեան պաշտօնէն հրաժարեցընելէ ի զատ զինք Նրուսաղէմ հրաշալի սուրբ Աթոռն աքսոր դրկեց, որ իւր հետ տարաւ Տէր Համազասպի որդին, նորընծայ Տէր Վաղինակ քահանան:

Զաւէն Ժ. վրդ. Տէր Եղիաեան: Շիշմանեանի կը յաջորդէ Զաւէն վրդ. 1998 Մարտ: Սա ընիկ Պաղտատցի, միաքան Դպրեվանուց Արմաշու. նախ կ'ըլլայ տեղապահ գրեթէ երեք տարի եւ ապա առաջնորդ: Իւր տեղապահութեան առաջին տարին, 1898 Մայիս 27, զՏէր Ներսէս Էջմիածին կը դրկէ մեռոն քերելու: Իւր Կարնոյ առաջնորդութենէն հրաժարելէ յետոյ՝ 1913 Պատրիարք կ'ընտրուի եւ հայաքնակ գաւառներէն անցնելով 1913 Հոկտ. 26ին կը մտնէ Կարին, ուր մեծ շքեղութեամբ կը դիմաւորեն զինքը Հայք եւ օտարազգիք, եւ ուր շաքաթ մը մնալէ յետոյ կը մեկնի Կարնէն դէպի իւր Պատրիարքութեան Աթոռը 1913, Նոյեմբեր 3:

Սմբատ Ժ. վրդ. Սատէթեան: Զաւէնի կը յաջորդէ Սատէթեան 1908 Մարտ. ընիկ Ատաքազարցի, միաքան Դպրեվանուց Արմաշու, Կարնոյ առաջնորդական պաշտօնի

գլուխը անցնելէ յառաջ էր տասն ամաց հետէ առաջնորդ
Նիկոպոլսոյ, որ է Շ. Գարահիսար: Իւր ժամանակ ընկերա-
կան կուսակցութիւններ սկսած էին գործել Կարնոյ մէջ, Սա-
տէթեան՝ Դաշնակցական ընկերութեան հետ համաձայնու-
թեան չգալով միանգամայն տեղի ունեցած Սանասարեան
վարժարանի գործոց եւ խնդրոց վրայ վշտանալով կու տայ
իւր հրաժարականը, եւ կը մեկնի Կարնէն 1912, Մայիս 14:
Բայց դարձեալ կու գայ իւր տեղը, ուստի 1915 Օգոստ. 10ին
աքսորուելով եւ ինքը, կը հասնի մինչեւ Երզնկայ, ուր չա-
րաչար կերպով կը սպանուի տաճիկ կառավարութեան կողմէ:

Հայ ժողովրդեան հետ սերտ յարաբերութիւն ունին քա-
հանայք, որոնք անոնց հոգեւորական պէտքերը մատակարա-
րելու հոգերով զբաղած կ'ըլլան: Կարնոյ Հայ ժողովուրդը հա-
մեմատութեամբ իւր քաղմութեան շատ քիչ քահանայ ունի.
իւրաքանչիւր քահանայ ունի իւր “ծուխը” ժողովուրդը, որուն
պսակը, մկրտութիւնը, թաղումը կատարել՝ իրեն պատկան-
եալ է. ընտանիք մը կ'ընտրէ իւր տան քահանան՝ Տէր Հայրը,
եւ կը դիմէ անոր իւր պիտոյից մէջ: Կայ քահանայ որ իւր
ճարպիկութեամբ՝ գործունէութեամբ՝ անբասիր վարուք շա-
հած է շատերու սիրտը եւ ունի քաղմաթիւ ծուխեր, երկու
հարիւր՝ երեք հարիւր եւ ասելի ընտանիքներ: Նոյնն է Կար-
նոյ Հայ քահանայից վիճակը, նոյն պաշտօնը եկեղեցւոյ մէջ
եւ արտաքոյ եկեղեցւոյ, նոյն կեանքը՝ նոյն ապրելու կերպը,
ինչպէս է այլուր, ուստի ասոնց վրայ մի առ մի խօսիլ աւե-
լորդ կը համարիմ: Ընդհանրապէս Կարնոյ հայ քահանան
քարեկեցիկ է եւ մաքուր հագուած, եւ այս պատիւ մ'է Կար-
նոյ հայ ժողովրդեան:

Մեծ գաղթականութենէ յետոյ, Կարապետ եպիսկոպոս
Բագրատունի առաջնորդէն, Կարնէն մեկնելէ զկնի, քաղա-
քիս գտնուած ընդհանուր քահանայից ցանկն, մինչեւ յաւուրս
Սմբատ եպիսկոպոս Սատէթեան առաջնորդի, է հետեւեալը
(1826—1914).

Վախճանեալ,	Տէր Յակոբ	քհնյ. Բերդըցի
»	Տէր Աւետիս	» Համալօղլի
»	Տէր Յովհ. ¹	» Տէմիրճեան, աւագ քհնյ. լաւ ծայնաւոր եւ ատե- նարան
»	Տէր Ստեփան	» Կէօնճեան
»	Տէր Մելքիսէթ	»
»	Տէր Սարգիս	» Զավուշ անուանեալ, թա- փառական, առանց ծուխի
»	Տէր Յարութիւն	» քնիկ Կանցի
»	Տէր Պետրոս	» Թէօքմէճի, ձեռնադրեալ Կարապետ եպիսկոպոսէ
»	Տէր Յակոբ	» Մուրատեան ձեռնադր- եալ Կարապետ եպիս- կոպոսէ
»	Տէր Աբրահամ	» քնիկ Կէզացի
»	Տէր Պետրոս	» Տէր Յօսաննէսեան
»	Տէր Յովհ.	» Էօլտիւրմիւշեան, քնիկ Կէզացի
»	Տէր Պօղոս	» քնիկ Կէզացի
»	Տէր Պօղոս	» քնիկ Վանեցի
»	Տէր Սարգիս ²	» Մշոյ Աւրան գիւղացի
»	Տէր Թադէոս	» Տօնտօնեանց, Ախլքալաք գնաց եւ հոն վախճա- նեցաւ
»	Տէր Մկրտիչ ³	» քնիկ Կանցի
»	Տէր Համազասպ	» Փրոյեան, քնիկ Կանցի

¹ Իւր շիրիմը կը գտնուի Տաճարին ետեւը փոքր գերեզմանատան մէջ, Վախճանեալ 1854:

² Իւր շիրիմը կը գտնուի մեծ գերեզմանատան մէջ, Վախճանեալ 1871:

³ Իւր շիրիմը կը գտնուի Տաճարին ետեւը փոքր գերեզմանատան մէջ, Վախճանեալ 1887:

Վախճանեալ,	Տէր Անդրէաս քհնյ.	Պուտաքեան	
»	Տէր Կարապետ ¹	» Բալուցի	
»	Տէր Մինաս ²	» քնիկ Ղարարզ գիւղացի	
»	Տէր Աւետիս	» Տէր Ստեփաննեան, Գան- թարճի առձայնեալ	
»	Տէր Գրիգոր [*]	» Տէր Մինաս Արծնեան	
»	Տէր Պետրոս ³	» Տէր Պետրոսեան	
»	Տէր Միքայէլ ⁴	» Բասէնցի	
»	Տէր Մեսրոպ ⁵	» Մկրտիչեան	
»	Տէր Սիմէոն	» Փնճոյեան	
»	Տէր Գարեգին	» Վէմեան, Բ. դէպքին զար- նուեցաւ, 1895ին	
»	Տէր Մակար	» Պեխլօղեան, ձեռնադրեալ Օրմանեան առաջնոր- դէ, 1882, Հոկտ. 19	
»	Տէր Վաղինակ	» Փրոյեան (Տէր Համա- գասպեան) մեկնած	
Որք կան այժմ,	Տէր Ներսէս	» Վահանեան, ձեռնադրեալ Օրմանեան առաջնոր- դէ, 1882, Հոկտ. 19	
»	»	» Տէր Հմայեակ	» Մուրատխանեան
»	»	» Տէր Զարեհ	» Շիւշեան
»	»	» Տէր Զարմայր	» Գէորգեան
»	»	» Տէր Յուսիկ	» Գալաֆ Գրիգորեան, ձեռ- նադրեալ Վանեցւոց ազգային գործոց այցե- լութեան զնացող Այվազեան Գերպ. Տէր Ներսէս Արքեպ. է 1900, Սեպտ. 21:

¹ Իւր շիրիմը կը գտնուի Տաճարին ետեւը փոքր գերեզմ. մէջ, վախճ. 1877:

² » » » » » » » » » » 1864:

³ » » » » » » » » » » 1880:

⁴ » » » » » » » » » » 1878:

⁵ » » » » մեծ գերեզմանատան մէջ, վախճանեալ 1894:

Այս քահանաներէն ոմանք՝ քահանայութենէ յառաջ կամ յետոյ, ծառայած են ազգային վարժարաններու մէջ դասատուութեամբ, ոմանք աւելի գործունեայ կեանք մ'անցուցած եւ անուն թողուցած ժողովրդեան մէջ. ոմանք ալ առաջնորդի պակասութեան կամ բացակայութեան ժամանակ, իբր փոխանորդ՝ տեղապահ, ազգային գործոց գլուխ կեցած են: Այսպէս Տէր Պետրոս քն. Տէր Յովհաննէսեան, Պապանեան առաջնորդին մեկնելէ յետոյ առժամանակեայ փոխանորդութիւն վարած է (1844): Նոյնպէս Տէր Յովհաննէս Աւագ քն. վարած է սոյն պաշտօնը 1845—1846, եւ յետոյ եւս Զօրաբարէլեան առաջնորդի հրաժարելէն զկնի, եղած է փոխանորդ, 1847ին: Գործունեայ կեանք մ'ունեցած է Տէր Գրիգոր քն. Արծնեան, որուն վրայ կը խօսինք վարժարանաց ուսուցիչներուն վրայ խօսած տողերնուս կարգին մէջ: Վերջին տարիներուս մէջ, 1912—1913 թուականներուն, առաջնորդի բացակայութեան միջոցին, փոխանորդութեան պաշտօնին մէջ կը տեսնէինք զՏէր Զարմայր քահանայ Դէորգեան: Իսկ Տէր Ներսէս Վահանեանի նկատմամբ, յաջորդ տողերը կը գտնենք Առաջնորդարանի մէջ եղած տետրերէն. «Քանի մը տարիէ ի վեր առաջնորդական փոխանորդութիւնը թէպէտ Արծնեան Տէր Գրիգոր քն. կը վարէր (Զաւէնի ժամանակ) բայց ըստ մեծի մասին Տէր Ներսէս Վահանեան շատ մը ազգային վերաբերեալ գործերը կը տեսնէր. նա մանաւանդ որքանոց մը բացաւ մի քանի բարեպաշտ անձանց ձեռնտուութեամբ. ըստ մեծի մասին քան զայս կրնամ ըսել մեծագործութիւն մը, որ Արծնեան դպրոցը նեղ եւ անճուկ չբաւելով բովանդակել ազգային մանկտոյն, սորա կից ընդարձակ փառաւոր եւ հաստատուն շէնքով Մանկապարտէզով՝ աշխատեցաւ, քանի աչք դասարաններու դիրքով վերնայարկ եւ ներքնայարկ հոյակապ շէնքով շինուեցաւ շարժառիթն եւ սկզբնապատճառն եղել: Սուրբ Եկեղեցւոյ ջուրերէն մաս մը որ թաղի գլուխը տեղէ մը դուրս կը բղխէր, որն որ

քիչ մնաց սոյն թաղի տաճիկները տէր ըլլալ կ'ուզէին, դա-
տաւարութեամբ պատճառ եղաւ նոյն ջուրը մեր Հայոց գե-
րեզմանոցին մէջ բերել տուաւ եւ աղբիւր մը վազցընել տուաւ:
Սնաց որ սուրբ Լուսաւորչի վանից թէ՛ տաճարը եւ թէ՛ գան-
գակատունը քանի որ տարիէն ի վեր փլած մնացած էր, վե-
րըստին հաստատուն կերպով շինուեցաւ, որուն պատճառ Տէր
Ներսէս քհն. եղաւ: Նաեւ քաղաքիս միաբան Սուրբ Աստուա-
ծածնի Տաճարին վրայի սալայատակ քարերը վնասուած ըլ-
լալով, կը կաթէր, Կամպիրու կարմիր քարերով խորասանով
գոցելու վարպետի մը հետ սակարկութիւն ըրաւ, (Ղ. Կ.):

10. Եկեղեցի Ս. Աստուածածնայ:

Իոր աթմասն վիճակը, Արձանագրութիւններ եւ Յիշատակարաններ:

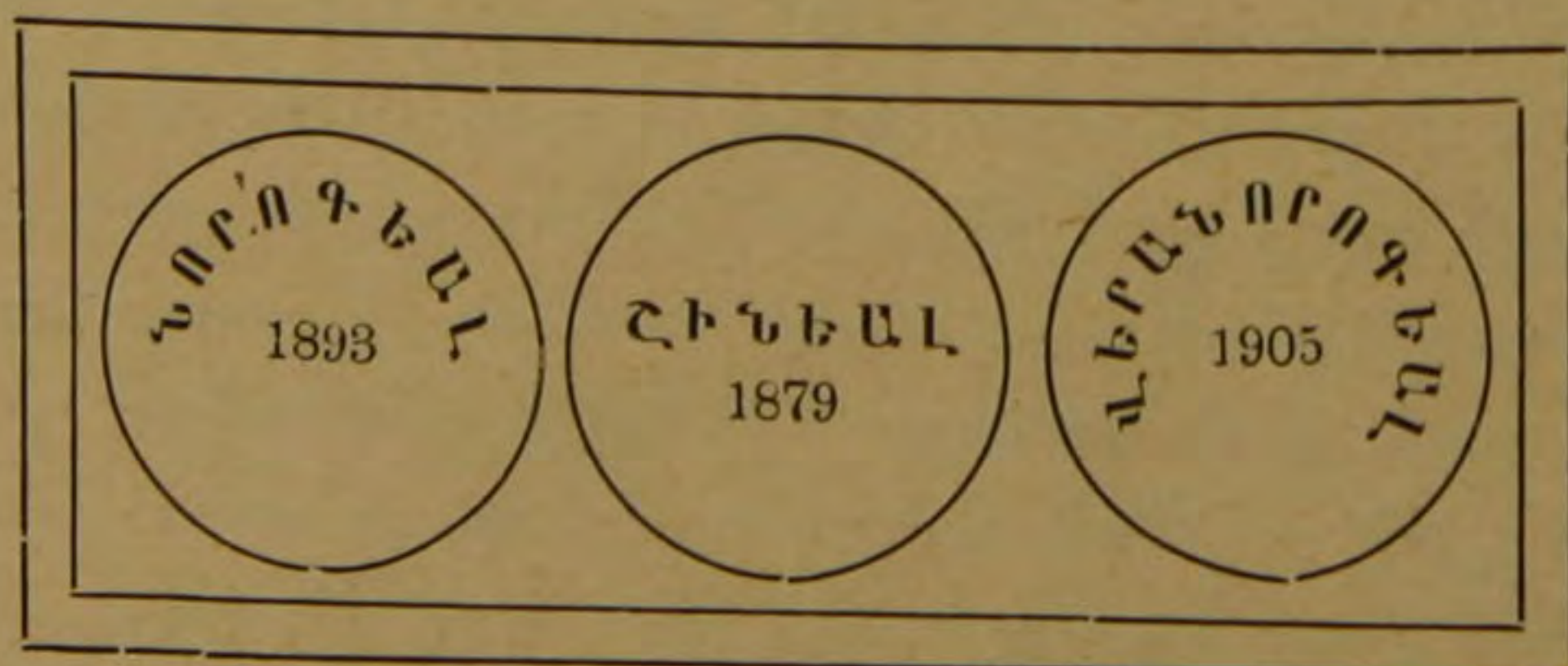
Հայք ունին Կարնոյ մէջ միակ եկեղեցի մը եւ ասոր յարակից փոքրիկ Տաճար մը. յառաջ քան այս փառաւոր եւ հոյակապ շինութեան արտաքնոյն եւ ներքնոյն ակնարկ մը նետելն, ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար յառաջ կը բերեմ առաջնորդարանի մէջ գտնուած Բ. Գրքին հետեւեալ տողերը:

“Մայր Եկեղեցի Ս. Աստուածածնայ Հայոց.”

“Քաղքին ծայրը հիւսիսային կողմը լայնանիստ եւ հոյակապ շինուած է, յարկը հինգ կարգեան աղիւսակերտ քարձր կամարօք քան միաքար գլանածեւ սիւներու վրայ հաստատուած է երկայն քառակուսի, ունի 24 հատ մեծ պատուհան, 15 հատ փոքր կլորածեւ պատուհաններ, որոնք քարձր են քան զմիւսներն. ունի երեք կամարակապ խորաններ եւ երկու աւանդատուն. կայ ամպիոն մը հարաւային կողմն փայտաշէն գեղեցիկ եւ ոսկէզօծ. որմերն առ հասարակ սրբատաշ քարերով է շինուած, գեղեցիկ է կանանց վերնատունն եւ արհեստաւոր փայտաշէն: Ունի երեք դուռն արեւմտեան կողմն է մեծ քան զմիւս զերկոսին դրունս. երկրորդ եւ երրորդ դուռներն հարաւային եւ հիւսիսային կողմերն են որոնց կանանց դուռ կ'ըսուի. որմէ կանայք եկեղեցի կը մտնան եւ վերնատուն կ'ելլեն: — Եկեղեցւոյս աւագ դրան առջեւ քարեայ չորս սեան վրայ կառուցուած է կիսագունդի ձեւ քարաշէն

զանգակատուն մը: Այս զանգակատուն 1859 բոլորովին կործանեցաւ, Փաստրմաճեան շինեց. զանգակատան վրայ փայտեայ նորաշէն քարօր եւ գեղեցիկ գմբէթ մը շինուեցաւ 1879ին. ուրկից կախուած է երեք մեծ զանգակ: Զանգակատունս նորոգուած է վերստին 1892ին»:

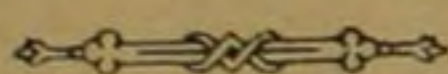
Սոյն տողերը կարդալէ յետոյ մերձենանք դիտել նախ իւր արտաքինը: Եկեղեցւոյս առաջակողմը գտնուած պարտէզին վրայէն ակնարկ մը նետելով, կը տեսնենք սուադ դրան առջեւ՝ իբրեւ գաւիթ եկեղեցւոյ, կարմրաքարէ շինուած չորս գլանաձեւ բոլորակ սիւներու վրայ կամարակապ քարձրացած զանգակատան ստորին մասը: սոյն մասը շինուած է 1869ին Խաչատուր էֆ. Փաստրմաճեանի ծախիւք, հնոյն տեղը որ 1859ին կործանած էր: Այս կամարակապ մասին վրայ շինուած է փայտակերտ սիւրուն զանգակատուն մը հայկական ճաշակով. ունի իւր մէջ երեք քաղցրահնչիւն զանգակ, որոնցմէ երկու փոքրը կախուած են ամենավերին մասին մէջ քովէ քով, եւ երրորդն ամենամեծը միջին մասին միջավայրէն: Զանգակատանս սոյն փայտակերտ մասը չշինուած, գրեթէ տասը տարի, զանգակները կախուած էին կամարակապ ստորին մասին երկաթ ձողերէն: Փայտակերտ զանգակատանս ճակտին կողմը՝ միջավայրը հաստատուած է զարդաձեւ շրջանակ մը, որուն վրայ գրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը, որ կը ցուցնէ զանգակատանս՝ միայն վերին մասին՝ շինութեան, նորոգութեան եւ վերանորոգութեան տարիները:

Սոյն գետնէն երկու աստիճան քարճր եւ քաւական ընդ-
արձակ քարայտակ գաւթին վրայ, կամ զանգակատունը
վեր բռնող կամարին ներքեւէն յառաջ երթալով, եկեղեցւոյ
աւագ դուռն իւր ամբողջութեամբ եւ կողմնակի խոռոչաւոր
զարդերով կը պարզուի մեր առջեւ: Աւագ դրանս վերեւն որ-
մին մէջ հաստատուած կը տեսնենք սպիտակ մարմարիոն
չորեքանկիւն քար մը, որուն վրայ փորագրուած է հետեւեալ
կրկին արձանագրութիւնները.

ՈՂՈՐԾՈՒԹԵԱՄԲՆ ԸՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒԱՒ ՀԻՄՆ

Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ՅԱՆՈՒՆ Ս. ԸՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՅԱՄԻՆ
ՓՐԿԶԻ 1838 ԵՒ ԱԵԱՐՏ ԳՏԱՒ ՅԱՄԻ 1844 ԱՆԽՈՆՋ
ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲԻ ԼՌԱՋՆՈՐԴԻՆ
ՄԵՐՈՅ Տ. ԼՓՐԵՄ ԼՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՊԱՊԱՅԵԱՆ ԵՒ
ՀԱՄԱՅՆ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՎԻՃԱԿԻՍ

ՅԱՄԻ ՓՐԿԶԻ 1901 ՎՆԱՍԵՑԱՆ ՅԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻ
ԲԱԶՈՒՄ ՄԱՍՈՒՆԻ Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԵՒ ՆՈՐՈ
ԳԵՑԱՆ ԶԵՐԿՈՒՍ ԱՄՍ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՄԲ Ս.
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԵՐՈՅ Տ. ՄԿՐՏԶԻ ԱՌԱՋՆՈՅ
ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ Տ. ՄԱՂԱՔԻԱ
ԼՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԶԱՆԻԻ ԼՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՄԵՐՈՅ Տ. ԶԱ
ԻԷՆ Դ. ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՒ ԱՐԴԵԱՄԲԻ ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՅ
ԱԶԳԻՍ

Եկեղեցիս ունի երեք դուռն. Աւագ դուռն, ճակտին մի-
ջաւայրը, եւ աջ ու ձախ կողերուն վրայ մէյ մէկ դուռ եւ
աւելի առաջակողմը երկնցող անկեանց մօտ քացուած: Դռո-
ներս երեքն ալ շինուած են հաստ երկաթի երկ երկու թելե-
րով, որոնք զարդարուած են արոյրէ չորեքկուսի զարդերով,

մեծագլուխ բոլորակ գամերով եւ հրեշտակածեւ զարդարան-
քով: Այս գամերուն եւ զարդերուն վրայ մտադրութեամբ նա-
յելու ըլլանք, դռներս շինողներուն կամ շինել տուողներուն
անունները կը կարդանք: Այսպէս Աւագ դրան աջ թեւին ա-
րոյրէ մէկ զարդին վրայ փորագրուած կը տեսնենք սա տողերս.

“Յիշատակ է դուռս
Կարնոյ դամուր
Չի եղեյալ էսնէֆի
Ն ի ձեռամբն Օջակինի որ
Դի դամուրչի Մահտսի Պօղ
Ոսին եւ Սգըփօի որդի Դ
Ամուրչի Մահտեսի աղապ
Ապին 1844:”

Աջակողմեան դրան թեւերուն վրայ գամուած արոյր
գամերուն վրայ բոլորակի գրուած կը կարդանք հետեւեալը.

Չախակողմեան դրան թեւերուն վրայ գտնուած հրեշ-
տակածեւ արոյրէ զարդերուն վրայ փորագրուած կը տեսնենք
հետեւեալ տողերը.

“Յիշատակ է Ախլցխացի յու-
ստայ Կարապետ մհսի. Գա-
լուստեան 1846:”

“Յիշատակ է Ախլցխացի մա-
խաթչի Կարապետ Նազարէ-
թեան 1846:”

Այս յիշատակագրութիւնները կարդալէ յետոյ, եկեղեցւոյ չորս կողմը շրջան մ'ընելով, որմերուն արտաքին երեսին վրայ ականարկ մը նետած ատեննիս, ճարտարապետական պարզութեան մէջ, վեհութիւն մը կը տեսնենք բովանդակ շէնքին վրայ: Ամբողջ որմերը շինուած են կարմրաքար սրբատաշ քարերով: Առաջակողմը երկու կարգ ութը բարձրադիր պատուհաններ եւ երկու փոքր խաչածեւ պատուհաններ կը զարդարեն ճակատը, որոնց՝ վերին պատուհանաց աջ ու ձախ կողմերը հրեշտակներ եւ զարդեր բարձրադիր քանդակուած են, եւ վարիներուն շուրջը նմանապէս բարձրաքանդակ զարդեր կուփուած են: Իսկ աջ ու ձախ որմերուն երկայնութեան եւ բարձրութեան վրայ կը տեսնուին երկու կարգ պարզ պատուհաններ, վերինները փոքր եւ բոլորակ, վարիները բարձրադիր չորեքանկին:

Եկեղեցւոյս որմերուն արտաքին երեսը հիւսուած եւ տեսնուած կարմրաքար սրբատաշ քարերը, գրեթէ ամբողջովին յանցելումն գերեզմանաքարեր եղած են, որոնք կուփուած՝ արձանագրութիւննին ջնջուած, ոմանց իրենց բնական մեծութեամբ, ոմանք փոքրցուցուած զետեղուած են կրախառն վրայէ վրայ՝ քովէ քով, եւ որոնց ոմանց վրայ ընդ աղօտ կը նշմարուին իրենց նախկին վայրերուն պատկանող նշանները, ինչպէս աջակողմեան որմին մէջ կը տեսնուի երկար քար մը շեղակի հաստատուած, վրան պայտարի մը գործիքները, մուրճ՝ աքցան եւ ձիուն կճղակը քերելու մանգաղի նման կոթաւոր դանակ մը, եւ դարձեալ հոս հոն կը տեսնուին ուրիշ քարեր, որոնց վրայ տեսնուած զարդերը յատուկ են միայն գերեզմանաքարերու: Դարձեալ եկեղեցւոյ աջ կողմը դէպ ի ետեւ՝ աւանդատան որմին մէջ զետեղուած կը տեսնուի քար մը, որուն չորս կողմը տաշուած կուփուած միայն արձանագրութիւնը մնացած է եւ որ ընկեր կ'ըլլայ միւս քարերուն, մեր ըսածը հաստատելու, սոյն քարին յիշատակագրութիւնն է.

«Այս է Տապան՝ Ար
 ապկերցի՝ Դարպա
 յդենց Մհսի. Մա
 րտիրոսի որդի՝ Օհ
 անէսին՝ որ փոխեց
 աւ Ադիս Թվին ՌՄՂԾԳին
 Դեկտմբերի ԺԳին:»

Եկեղեցւոյս դրանց յիշատակագրութիւնները կարդալէ
 եւ զայն արտաքուստ դիտելէ յետոյ, ներքինն եւս առնունք
 ի նկատի: Աւագ դրան սեմոց վրայէն ոտքերնիս ներս դնելով,
 ընդարձակ՝ լայնանիստ եկեղեցին կը պարզուի առջեւնիս, իւր
 քսան քարձր սիւներովն եւ հինգ քաժանամբ կամարակապ
 յարկովը: Հինգ կամարներէս միջավայրի կամարը լայն է
 իւր աջ ու ձախը գտնուած կամարներէն եւ որոնք իրենց կար-
 գին լայնագոյն են որմերուն յարակից կամարներէն: Սիւնե-
 րուն իւրաքանչիւրը կոփուած շինուած է միակտուր քարէ,
 բոլորակաձեւ պատուանդաններու խարխախներու վրայ հաս-
 տատուած եւ բոլորակաձեւ վերնախարխներով զարդար-
 ուած: Վերնախարխներու վրայէն կամարէ կամար ձգուած
 են երկաթի ձողեր իրարու հետ կապուած եւ զիրար բռնած:
 Միակտուր սիւներու քարձրութիւնն՝ առանց խոյակներու եւ
 պատուանդանի է 4.47 մէդր, շրջանակը կամ թանձրու-
 թիւնը 1.59 մէդր, որ եւ երթալով դէպ ի վեր քիչ մը կը բա-
 րակնայ, այնպէս որ միջավայրը ունի 1.54 մէդր եւ մինչեւ
 վեր ծայրը 1.40 մէդր: Սիւներս ծեփուած գոցուած են վերէն
 ի վայր մատնաչափ թանձրութեամբ գաճով եւ իւղաներկ գոց
 սպիտակ մարմարիոնի գոյն տրուած:

Աւագ դրան կողմը քարձրացած առաջին կարգի չորս
 սիւներուն եւ երկրորդ կարգի չորս սիւներէն միայն երկուքին
 վրայ ձեւաւորապէս հաստատուած է փայտակերտ ընդարձակ
 կանանց յատուկ վերնատունը, կրկին յարկով կամ քաժան-

մամբ, ուղիղ եւ կիսաքոլորակ վանդակներով զարդարուած. Նկեղեցւոյ կողմնակի դրանց առջեւ կը գտնուին վերնատանց վրայ ելլելու կրկին սանդուխները:

Նկեղեցւոյ միջավայրէն դէպ յառաջ երթալով, կու գանք փայտակերտ վանդակով մը քաժնուած, մէկ աստիճան քարձր, մէջտեղը կիսաքոլորակ դասին առջեւ: Հինգ մէդրէ աւելի լայնութիւն ունեցող դասին վրայ ելլելով, առջեւնիս քարձրացած կը գտնենք քարահիւս՝ քարակոփ քարձրադիր ուղիղ քեմն, երկու անկիւններուն վրայ միայն կողմնակի աստիճաններով: Բեմին վրայ, մէկ կարգ եւ կիսաքոլորակ կամարներու ներքեւ քարձրացած են երեք խորան, երեքն ալ փայտակերտ, խորափոր եւ քարձրադիր զարդերով կանանչ կարմիր իւղաներկ ներկուած եւ տեղ տեղ ալ ոսկեզօծ:

Աւագ խորանը նուիրեալ է Ս. Աստուածածնայ, աջակողմեանը՝ Ս. Կարապետի, ձախակողմեանը Ս. Լուսաւորչի: Աւագ խորանին կոնակը կիսաքոլորակ որմին վրայ եւ վերով զետեղուած կը տեսնուին երկուտասան առաքելոց պատկերները, մոմլաթի վրայ իւղանկար քաշուած՝ իրենց ամբողջութեամբ, վեցը կիսաքոլորակին աջ՝ եւ վեցն ալ ձախ կողմը. մաքուր եւ գեղեցիկ նկարներ, որոնք աւելի հին կ'երեւան քան խորաններու նկարներն որ նորագոյն ժամանակի գործեր են:

Բեմին աջ ու ձախը գտնուած կողմնակի աստիճաններուն կից կը տեսնուին երկու աւանդատանց դռները: Աջակողմեան աւանդատունը կ'անուանուի “Աւանդատուն Մկրտութեան”, ուր արեւելեան որմին վրայ կը գտնուի իբր խորան Մկրտութեան իւղաներկ պատկեր մը, առջեւը փոքր սեղանով. աջ որմին վրայ շինուած է Մկրտութեան աւագանը կամ Մկրտարանը քարակոփ: Չախակողմեան աւանդատունը կ'ըսուի “Եօթն վիրաց”, արեւելեան որմին վրայ նոյնպէս ունենալով իբր խորան Եօթն վիրաց իւղաներկ պատկեր մը առջեւը փոքր սեղանով: Խորաններուս պատկերաց վրայ

քնաւ յիշատակագրութիւն մը չի տեսնուիր եւ ոչ թուական .
մի միայն Եօթն վիրաց աւանդատան մէջ գտնուած, Եօթն
վիրաց պատկերին վրայ գրուած կը կարդանք հետեւեալ
տողերը .

“Կարնոյ Սուրբ Աստուածած-
նայ Եկեղեցւոյ
Եօթը վիրաց հը
րաշալի պատկերս
1820, Յունիս 15:”

Եկեղեցիս ունի 38 մէդր երկայնութիւն եւ 26 մէդր լայ-
նութիւն, 1.30 մէդր հաստութեամբ որմեր . ընդարձակ եւ
հոյակապ եկեղեցի մը, նարտարապետական արուեստին հա-
մապատասխանող շինութիւն մը, միայն իւր ընդարձակու-
թեան համաձայն չունի լուսաւորութիւն՝ պայծառութիւն,
մութ է . նմանապէս որմերն ալ զուրկ են զարդերէ՝ զեղեցկու-
թենէ, պարզ սպիտակ կիրով կամ՝ զաճով ծեփուած . միայն
հարաւային որմին վրայ՝ դասէն վար կը տեսնուին որմին մէջ
շինուած եւ դուրս ցցուած փայտակերտ սիրուն ամպիոնը,
իւղաներկ գունաւորուած եւ ոսկեզօծ . ասոր դիմաց հիւսիսա-
յին որմին վրայ կը տեսնուին քովէ քով երկու փոքրիկ խո-
րաններ իրենց պատկերներով: Նմանապէս պարզ է նաեւ կա-
մարներու ձեղունը, ծեփուած միայն զաճով տեղ տեղ տան-
եաց խոնաւութենէն կամ՝ ջրոյ կաթելէն սեւցած: Իսկ յա-
տակը, աւագ դրան առջեւ մաս մը միայն, մինչեւ առաջին
կարգի սեանց քով քարայտակ է, մնացած ընդարձակ գե-
տինը զոցուած է հաստ տախտակ շերտերով, որոնց վրայ
փռուած են փսիաթներ, կարպետներ: Կամարներու երկաթի
ծողերէն կախուած կը տեսնուին բազմաթիւ ջահեր, ոմանք
պարզ, ոմանք հարիւրաւոր շողշողուն բիւրեղանման փոքր ու
մեծ ապակիներով զարդարուած, ոմանց շուրջը մոմեր տըն-
կուած, ոմանց միջավայրը իւղաման մը դրուած:

Եկեղեցւոյս ներքին որմերուն վրայ չի տեսնուիր բնաւ արձանագրութիւն, ինչպէս նաեւ եւ ոչ խորաններու վրայ. չկան նաեւ որմերուն մէջ գետեղուած հին խաչքարեր, ինչպէս կը տեսնուին գիւղօրէից եկեղեցիներուն մէջ: Միայն ներքնատան մէջ մարմարեայ խաչքար մը կը տեսնուի, որուն վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնը կայ.

“Խաչաքարեխօս առ Աստուած վասն Յակոբ Նահատակին եւ կողակցոյն Ղայեաթին եւ որդւոցն Յովսէփին տիրացու Ղեւոնդին. Թիւ Հայոց ՌՃԻԲ¹:”

Իսկ խորանաց աստիճաններուն վրայ դրուած, աջ ու ձախը տեսնուած, արոյրէ մեծ ու փոքր աշտանակներուն ոմանց վրայ միայն կը տեսնուի թուական, յիշատակագրութիւն եւ որոնք չեն յիշատակաց արժանի առարկաներ, եւ ոչ հին, այլ դարուս մէջ տրուած նուէրներ: Արժաթապատ Աւետարաններու, արծաթ խաչերու վրայ տեսնուած յիշատակագրութիւններն են հետեւեալները:

ա. Տպագրեալ Աւետարանի մը արծաթապատ կողերուն, առաջին կողին վրայ.

“Յիշատակ է աւետարանս Կանցի Յարութ
Ուն քահանային իրիցկնոջն ի դուռն
Սուրբ Աստուածածնա յեկեղեցո
Ն Կարնյ. 1833:”

բ. Տպագրեալ Աւետարան, Կ. Պոլիս 1805. ՌՄԺԴ. արծաթապատ կողերուն առջի կողին վրայ փորագրուած.

“Յիշատակ է Տէր Յարութունին Կարնոյ
Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեց
ւոյ 1837:”

¹ Նահատակիս նկատմամբ Առաջնորդարանի մէջ գտնուած Բ. Գիրքը կ'ըսէ. “Բնիկ Կարնեցի Նահատակ մ'է այս 1673, Հայոց 1122ին քարկոծուած Կիւրծի դրան քաղնիքին առջեւ: Գերեզմանը հին եկեղեցւոյ մէջ եղած է, եւ այժմ խաչքարովն փոխադրուած, եկեղեցւոյս ամպիոնին տակը դրուած է, ինչպէս կը պատմեն ականատես մարդիկ:”

Սոյն մատենին ներքին առաջի թղթին վրայ ձեռագիր գրուած է.

“Այս աւետարանիս արծաթը հարիւր ութ տրամ է:”

գ. Տպագրեալ Աւետարան ի Սանկպետրսպոլի 1786. արծաթապատ կողին վրայ գրուած, անթուական, վերոգրեալ Աւետարանին նուիրատուն ըլլալով, անունը միայն փորագրել քաւական համարած է.

“Յիշատակ է Կանցի Տէր Յարութիւն:”

Սոյն մատենին ներքին առաջին թղթին վրայ ձեռագիր գրուած է.

“Այս Աւետարանիս արծաթը հարիւր տասն ու հինգ տրամ է:”

դ. Իւղաքերից մեծադիր աւետարան ձեռագիր՝ պատկերազարդ եւ մաքուր կողերն արծաթապատ. ներքին առաջին թղթին վրայ գրուած.

“Յիշատակ է

իւղաքերից սուրբ

Աւետարանըս

յորդորմամբ Էրզրումցի Բիւրքնի Թու-

մասեան Պարօն Մանուկի ձեռամբն,

ի Պոլիս բնակեալ Էրզրումցի օրհնեալ

քարեպաշտօն Անծանց ի դուռն Կարնոյ

Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ իւրեանց հա-

մայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց հոգւոցն:

ի Թիւ Փրկչին 1837

եւ մերոյս ՌՄ 22

Յունիսի ա:”

“Յաւուրս Տ. Գրիգորիոս Առաջնորդ Սրբազան Հօր նորոգեցաւ սուրբ Աւետարանս երեք հարիւր քսան եւ եօթն տրամ արծաթիւ պատեցեալ 1853, մայիս 5:”

ե. Արժաթ սկիհի մը շրթունքին վրայ բոլորակ գրուած.

“Յիշատակ է, սուրբ սկիհս, Մէմաէաճեան, Էթտէր Մհի. Յարութիւնին, եւ. իւր. կողակցոյն, Մհի. Եղիսաբեթին, ի դուռն սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն, Կարնոյ 1865:”

զ. Արժաթ սկիհի մը պատուանդանին շուրջը.

“Ի մայր եկեղեցին Հայոց Կարնոյ ի յիշատակ Խարաճեանց Դանիէլ Էֆէնտիի դստեր Սոֆիայի 1870:”

է. Արժաթ ոսկեզօծ սկիհի մը պատուանդանին շուրջը.

“Նուիրեաց սկիհս Չիթճի Մկրտչի դուստր Թագունի սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն Կարնոյ ի յիշատակ Թէրզի Ստեփանի նախկին ամուսնոյ իւրոյ 1878:”

ը. Սկիհ մը ամբողջ սիրուն գործուածքով, շրթան շուրջը դուրս ցցուած գրերով.

“Ի յիշատակ եղբօր իւրոյ Կարապետի, նուէր ի Մկրտչէ Սանասարեանց: Յամի Տեառն 1886: Ի դուռն եկեղեցւոյն Կարնոյ:”

թ. Մասունք դնելու արժաթի շքեղ ճաճանչի մը ունեւիքին վրայ.

“Յիշատակ է սուրբ խաչս բարեպաշտ Խայթանճեան Մհի. Կարապետին եւ կնոջն Հագըր վարդին ի սուրբ Աստուածամայր եկեղեցին Կարնոյ 1857:”

ժ. Արժաթի ճաճանչաւոր խաչի մը պատուանդանին վրայ.

“Յիշատակ է խաչս Եաքութ Խաթունին Օրթագիւղի սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցուն թուին ՌՄԿ:”

ժա. Արծաթի ձեռաց խաչի մը ունեւիքին վրայ.

“Յիշատակ է խաչս Մհի. ԸՍտեփանի ի վաւելումն
Ամիեօն վարդապետին ՌՄՀին:”

ժբ. Չեռաց արծաթի խաչի մը ունեւիքին վրայ.

“Յիշատակ է սուրբ խաչս
Կարնոյ սուրբ Աստուածածնայ եկե
ղեցւոյն Սանոսեան ոսկերիչ Մհի.
Առաքելի, 1886 Օգոստ:”

ժգ. Խորանի վրայ դրուելիք ճաճանչաւոր խաչի մը
սլաստուանդանին վրայ.

“Յիշատակ է, Կարնոյ, Ս. Աստուածածնայ
տաճարին, Յակոբ եփուճի
Պօղոսեանի, 1891:”

ժդ. Չեռաց արծաթի խաչի մը ունեւիքին վրայ.

“Յիշատակ է խաչս Սաթենիկ Պանտ
իկեանին 1908, Սեբթ:”

ժե. Արծաթի բուրվառի շղթաներուն գլուխը կըոր ունե-
ւիքին վրայ.

“Յիշատակ է Կարնոյ Աստուածամօր եկեղեցւոյ
ախտէր հանգուցեալ Մհի. Ավետիսի որդի հան-
գուցեալ Մհի. Յակօբ, 1864:”

Սոյն յիշատակագրութիւնը գրուած է արծաթի երկ-
րորդ բուրվառի մը վրայ:

ժզ. Արծաթի զոյգ մը շքեղ քշոցներ, երկուքին վրայ եւս
նոյն յիշատակագրութիւնը.

“Յիշատակ է քշոցս Նահապետին եւ որդւոյն հաւաճ
Մհի. Աղապապին որդւոյն Պաղտատարի
ի մայր եկեղեցին Կարնոյ 1854:”

Ժե Զոյգ մը պարզ քոց, երկուքին վրայ ալ նոյն յիշատակագրութիւնը.

“Յիշատակ է Քօստանց մահտեսի
Լուսխաթունին Կարնոյ
նորաշէն եկեղեցուն 1844:”

Ժը. Չեոք լուալու աման, արծաթի երեք կտոր կոնք՝
կափարիչ կոնքի՝ եւ շոնիտ.

Կոնքին տակը փորագրուած.

“1898 տարւոյ աղքատաց խնամակալութենէն
նուէր Կարնոյ Հայոց սուրբ եկեղեցւոյ:”

Կոնքին կափարչին շուրջը գրուած.

“Նուէր 1898 սուրբ եկեղեցւոյ Կարնոյ:”

Շոնիտին տակը փորագրուած.

“1890 տարւոյ աղքատաց խնամակալութենէն
նուէր Կարնոյ Հայոց Ս. Եկեղեցւոյ:”

Ինչպէս կը տեսնուի, սոյն վերոգրեալ եկեղեցական
սպասներուն եւ անօթներուն վրայ փորագրուած յիշատա-
կագրութիւնները չեն այնչափ հին, եւ չունի եկեղեցիս հնա-
գոյն յիշատակագրութեամբ որ եւ իցէ առարկայ մը: Թէպէտ
եկեղեցին շինուած է 1844ին, սակայն ունէր հայն իւր հնա-
գոյն եկեղեցին, ինչպէս պիտի տեսնենք յաջորդ գլխոյն մէջ,
եւ այն հնագոյն եկեղեցին ունէր իւր յիշատակագրեալ առար-
կաները, որոնցմէ հազիւ մէկ երկու կտոր մնացած է այժմ.
Ուր գացած են ուրեմն այնքան տարիներու եւ դարերու թուա-
կան կրող առարկաները. մեծ գաղթականութեան ժամա-
նակ, 1829 թուականին, Կարապետ եպիսկոպոս Բագրա-
տունի, եկեղեցւոյ սպասներն ու անօթները՝ գրեթէ ամբողջո-
վին գաղթականաց հետ ի միասին տարած է Կովկաս: Կա-

րելի է այս օրս գտնել տոյն սպասներէն եւ անօթներէն Կով-
կասու եկեղեցեաց մէջ, որոնց վրայ գրուած յիշատակագրու-
թիւնները պիտի ցուցնեն իրենց նախկին վայրը: Ուստի այս-
չափը քաւ համարելով, եւ եկեղեցւոյս արտաքնոյն ու ներք-
նոյն վրայ գաղափար մը կազմելէ յետոյ, դառնանք հարցը-
նենք աւետորներու թէ ինչ գիտեն եկեղեցւոյս շինութեան
նկատմամբ:

11. Հնագոյն եկեղեցւոյ փայրեր, նորագոյնը:

Եկեղեցւոյ շինութիւնը:

Ալեւորներ որոնք տեսած են եկեղեցւոյ շինութեան հիմնարկութիւնը, եւ կամ այս մասին աւանդութեամբ լսած, կը պատմեն թէ, նորագոյն եկեղեցւոյ տեղը կը գտնուէր երկու եկեղեցի, մին միւսէն քիչ մը հեռու, որոնք շատ հին եւ կործանելու վտանգի մէջ ըլլալով, երկուքն ալ քակուած եւ նոր շինուած են: Նորը շինած է Երանոս անուն Բաքերդցի ճարտարապետը. սա կը դնէ հիմն եկեղեցւոյ 1838ին. հիմերը լաւ մը նստելու եւ հաստատուն ըլլալու համար, հիմ դնելէ յետոյ ինք կը մեկնի քաղաքէն եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Տեղացիք ճարտարապետին նպատակը չգիտնալով, շատ կը փնտռեն զինքը, բայց չեն կրնար գտնել. եւ ահա տարի մը անցնելէ յետոյ Երանոս կու գայ եւ կը շարունակէ սկսած շինութիւնը, դրած հիմերուն վրայ կը բարձրացընէ պատերը եւ կը կանգնէ ամբողջապէս եկեղեցին 1844ին, վեց տարուան մէջ: Ալեւորաց եւ աւանդութեան պատմածին իբր ամբողջութիւն, յառաջ կը բերենք հոս Ղազարոս վարժապետ Վահանեանի գրութիւնը, որ ժամանակակից եկեղեցւոյ շինութեան եւ աղանատես մի առ մի գրի անցուցած է եկեղեցւոյ շինութեան նրկատմամբ եղած խնդիրն եւ յարակից պարագաները: Իւր գրութիւնը կը պահուի Առաջնորդարանի մէջ: Ուստի Ա. Տետրէն բառ առ բառ կ'օրինակենք հետեւեալը, որով նորագոյն եկեղեցւոյ ամբողջական պատմութիւնը կ'ունենանք:

«Եղեսիացի Յարութիւն ծ. վարդապետ երբ Կարին կու
 զայ իբր առաջնորդ (1834—1838), կը տեսնէ որ վերի եւ
 վարի ժամ երկուքն ալ խարխաւած շինութեան կարօտ են. իս-
 կոյն շինութեան միջոց կը մտածէ, քայց եկեղեցւոյ հասոյթը
 քիչ, իսկոյն աթոռակալ կը կարգէ Մհի. Կարապետ աղա
 Զատրճեանը եւ Մովսէսի ալ յատուկ մոմճի մը կը կարգէ
 թէօքմէճի Յարութիւն աղան, Թօխաթցի Յովակիմ՝ աղան
 Ասլանեան երեւելի իշխանապետ, Քէօսէեան Գէորգ աղան
 կուսակալին սեղանաւոր եւ ազդեցութեան տէր իշխան, որ
 կախարանէ մարդ ազատելը ունի, ասոնք կարգի դնելէ յե-
 տոյ եկեղեցւոյ շինութիւնը կը մտածէր: Ազգայինք հաճու-
 թիւն չէին տար եկեղեցին այնքան ստակ չունի պատճառե-
 լով. վերջապէս քարոզիւ մը ազգայնոց սիրտը գրաւելով հա-
 մոզեց եւ ամէնքը միակամ հաճութեամբ համաձայնեցան թէ
 շինուի: Ասոր վրայ Պատրիարքարանը հրովարտակի մասին
 գրեցին եւ պատասխան առին թէ 50—60 ոսկի ծախք կ'եր-
 թայ հրովարտակը հանելու, աս որ լսեցին թողուցին շինու-
 թեան խնդիրը առ ժամանակ մի: Բայց Աստուածային սքան-
 չելիքն անիմանալի է. օր մը հասարակ «քեաթիպ» մը սրը-
 քազանին քարոզ տուած ատեն քարոզին ներկայ կը գտնուի,
 անոր ըսածները մտիկ կ'ընէ. թագաւորին, նախարարաց,
 սպարապետներուն, զօրքերուն, մանաւանդ քաղքիս կուսա-
 կալ «Էսէթ», փաշային, տանկերէն լաւ օրհնութիւններ եւ
 քարեմաղթութիւններ գովութիւններ կու տայ: Քեաթիպը
 եկեղեցիէն կ'ելլէ ուղղակի կ'երթայ քաղքիս երեւելի «Հանճի
 Սիւլէյման», էֆէնտիին կը պատմէ այս ամէնը. էֆէնտին չի
 հաւատար, չափազանցութիւն է կ'ըսէ. պէտք է որ ես ալ ա-
 կանջալուր ըլլամ եւ հաւատամ. այնչափ հետաքրքրութիւնը
 կը շարժի որ այս անգամ ինք ծալտեալ օր մը կու գայ Սրբա-
 զանին քարոզին ներկայ կը գտնուի, ըսածներուն վրայ հիա-
 նալով, իսկոյն կ'երթայ «Էսէթ», փաշային մի առ մի կը
 պատմէ, ըսելով նաեւ թէ մեր եղած իւլէմաներէն հազիւ կը

գտնուի այսպիսի քարոզ եւ բեմքասացութիւն, շատ սքանչելի
 կերպով օրհնեց գովեց տէրութեան մեծէն մինչ փոքրը, մա-
 նաւանդ Չեզ համար, երթալու եւ ականջով լսելու էք կ'ըսէ:
 Այս անգամ ալ փաշային հետաքրքրութիւնը կը շարժի, լսել
 կ'ուզէ, շաքաթ երեկոյեան Թօխատցի Յովակիմ աղա Աս-
 լանեանը կանչել կու տայ եւ կ'ըսէ թէ ձեր առաջնորդին քա-
 րոզը շատ կը գովեն, կ'ուզեմ քեզի հետ անոր քարոզը լսել.
 Յովակիմ աղան փաշայէն գաղտնի իր քով գտնուած Այվազ
 Ղարակէօլին կ'ըսէ որ իմ կողմէս Սրբազանին առանձին ի-
 մաց կու տաս թէ փաշան ծալտեալ իմ հետս պիտի գայ քա-
 րոզդ մտիկ ընելու. եւ նա կը պատասխանէ թէ այս ինչ ժա-
 մանակ թող հրամայեն. այս լուրը Յովակիմ աղան առնելուն
 պէս իբրեւ յանգէտս կը գուրցէ փաշային որ գնալու ժամա-
 նակ է, իսկոյն փաշան ծալտեալ հագուստով, որ նէֆթի չու-
 խայ լաթերով եւ վերարկուաւ, կ'ելլեն կ'երթան եկեղեցին.
 (Այն օրեր՝ որ տաճիկ սրիկաներ փաշային սպարանքը կո-
 խեր էին, մաս մը մոլեռանդ եւ լրբենի անձինք, անոր հա-
 մար չէր ուզեր յայտնուիլ եկեղեցւոյ դռան դէմ տաճիկ խա-
 նութականներուն եւ այլոց): Մտան եկեղեցին տաճարին դրան
 առջեւ իրեն դէմ կը նստէին մտիկ ընելու, լաւ մը մտիկ
 ընելէ յետոյ աւարտումին դուրս կ'ելլեն, փաշան կը գովէ
 զՍրբազանը Յովակիմի առջեւ յետոյ կ'ըսէ սրտիս խորհուրդ
 եւ իղծը եթէ կատարուի այդ եպիսկոպոսին կ'ուզեմ քարիք
 մ'ընել. յետոյ կ'երթայ իր սպարանքը: Իր գործոց զբաղելով
 հրաման կը դրկէ Բրդերու գլխաւոր Ռըզկօյին որ իրեն գայ.
 եւ նա հրամանագիրը ստանալուն պէս իր երեք որդիներով
 կու գայ փաշային: Յառաջ քան անոր գալը փաշան Յովա-
 կիմ աղային կը խօսի թէ ես որքան Ռըզկօյին վրայ կը բռն-
 նանամ եւ սպառնալիքներ կ'ընեմ, դուն միջնորդութիւն
 ըրէ: Երբ Ռըզկօն փաշային կը ներկայանայ, փաշան շատ մը
 սպառնալիք ձեռք կ'առնու ըսելով թէ քեզ Պոլիս պիտի ճամ-
 քեմ, տէրութեան հրամանաւ. նա եւս շատ մը կ'աղաչէ ձեռք

ու ոտք կ'իյնայ. այս անգամ Յովակիմ աղան շատ կը թախանձէ եւ կը միջնորդէ, փաշային սիրտը կ'առնու, փաշան զիջում կ'ընէ, ըսելով ուրեմն մեծ որդիդ Միւլագիմ կ'ընեմ, անկէ վարն ալ Չավուշ, փոքր որդիդ ալ քեզ կու տամ ծերութեանդ քեզի ծառայութիւն ընէ, եւ քեզի ալ զայմագամութեան աստիճան տալով, միանգամայն այս արտօնութիւնը կու տամ քեզ որ դուն ալ ինծի պէս սպաստամքներուն, աւագակներուն, զողութիւն, մարդասպանութիւն չարագործութիւն կամ ոճրագործութիւն կ'ընեն պատիժ տաս, մէկ խօսքով իր սրտի ուզած խորհուրդը կամ իղծը այս է:»

«Փաշան լսած էր որ եկեղեցւոյ շինութեան մասին Բ. Դուռէն հրովարտակի ծախք 50—60 ոսկի կ'երթայ, ասոր համար իր խոստումը ի գործ դնելու համար ըսաւ իմ քարիքս ալ այս ըլլայ, գրեմ հրովարտակը բերել կու տամ: Մի քանի օր ետքը մարդ մը կը խաւրէ առաջնորդին հրամայելով թէ այս օրն քաղաքիս մօտ տեղ մը երթայ. իսկոյն նա վանքը գնաց: Յետոյ փաշան «Ղատի», «Միւֆթի», եւ դռան երեւելի պաշտօնակալներ կանչել կու տայ եւ կ'ըսէ անոնց թէ ծիով ելլենք պտտինք, ըստ իւր հրամանին ամէնքն ալ ծիաւորուած շրջագայելով կու գան, եկեղեցւոյ դրսի դուռը ուր կը մօտենան, փաշան իւր վերարկուն երեսին վրայ կը քաշէ կը ծածկէ. Միւֆթին կը հարցնէ թէ ի՞նչու համար երեսդ ծածկեցիր. կը պատասխանէ թէ Հայոց եկեղեցին կամ գերեզմանոցը մեզի տեսնել մեղք չէ. ոչ կ'ըսէ, ինչու որ անոնք ալ Աստուած կը հաւատան, ասոնք ալ իրենց համար աղօթատեղի եկեղեցի ունին զԱստուած կը փառաւորեն. փաշան կ'ըսէ ես ալ զիտեմ ես ինքս ալ Ղատիի զաւակ եմ եւ դիտմամբ հարցուցի, եւ կ'աւելցնէ իջնենք ասոնց եկեղեցին տեսնենք. կ'իջնեն վերի ժամը վարի ժամը լաւ մը կը դիտեն կը նային, որ խարխլած փլփլկած փլչիլն ալ վտանգի մէջ. կ'ելլեն կ'երթան, փաշան զասոնք իր ապարանքը կը կանչէ քիչ մը հանգստանալու համար եւ անոնց իսկոյն այս առաջար-

կութիւնը կ'ընէ ըսելով թէ, ահաւասիկ այսօր այս տեղն եմ, վաղը կը նայիս ասկէ կը մեկնիմ ուրիշ տեղ գնալ, այդ եկեղեցւոյ փլշիլը շատ հեռի չէ, Տէր մի՛ արասցէ յանկարծ փլշի եւ մարդկանց կորուստ պատահի, չէ՞ որ դուք էք պատասխանատու, եւ տէրութիւնը ձեզի պիտի հարցնէ, թէ դուք գիտէք, օր յառաջ ինչու համար հոգ չտարիք, շինել չի տուիք, կամ գոնէ ինչու մեզի լուր չի տուիք. ուրեմն ես հիմակուրնէ կ'ըսեմ թէ կառավարութեանս եւ թէ դատարանի կողմէն չափի ձեւի առնուն (քէշֆ ընեն) ըստ այնմ տեղեկագիր պատրաստենք ու դրկենք Բ. Դուռը եւ ես ինքս ալ յատուկ գիր կը գրեմ փոխարքային, որպէսզի փութով հրովարտակն ուղարկեն որ օր յառաջ քանի չէ փլշեր շինութիւնը ձեռնարկեն, իսկոյն ամէնքն ալ համահաճ յօժարութեամբ նորա հրամանը կատարելով տեսուչներ ուղարկեցին չափելու ձեւելու, որ քարօրութիւնը, երկայնութիւնը, լայնութիւնը, չուանով չափն առին մեր իշխանաց ներկայութեանը կարգադրեցին հարկ եղածին պէս, եւ կուսակալն առանց ժամանակ անցնելու Բ. Դուռը դրկեց իր գրով ծանօթութիւն տալով թէ եկեղեցին Հայոց այսօր կամ վաղը փլշելու վրայ է, հրովարտակը փութով հանել տալ եւ ուղարկել անհրաժեշտ է, եւ անյապաղ տեղեկագիրն եւս նոյն բազմականներուն կնքունակ ստորագրութեամբ խրկեց Բ. Դուռը: Չափը թէպէտ շատ աւելի քանակութիւնը կանգնոյ վրայ որոշուած չըլլալով բարեխնամ տէրութիւնը Դրիգոր խալֆայ իր ճարտարապետին կը յանձնէ որոշակի չափի ձեւի առնու եւ ըստ այնմ հրովարտակը շինուի պատրաստուի, եւ նա ըստ արժանեաց շինուիլ կը հրամայէ. անոր ըսածին համաձայն առանց յապաղելու իսկոյն հրովարտակը կ'ուղարկէ Բ. կուսակալին որ նա ազգայնոց տայ, եւ պատուիրէ որ շինութեան անմիջապէս սկսին: Փաշան հրովարտակը ստանալուն պէս, առաջնորդը կանչել կու տայ եւ անոր կու տայ, եւ նա մեծաւ շնորհակալութեամբ ուրախութեամբ առաւ կարդաց եւ ըստ առաջնոյն տէրու-

թեան օրհնութիւն եւ կուսակալին պատուական կենաց մաղ-
թանքներ ընելով մեկնեցաւ (այս ամէնը ինք Յովակիմ աղան
պատմած է):»

“Հրովարտակը գալէ յետոյ առաջնորդին եւ իշխանաց
մէջ գժտութիւն պատահեցաւ, պատճառն էր եկեղեցւոյ պատ-
րաստի ստակը ուզեցին դուռնէն աճապարանօք ուզած գլխա-
հարկին պառկեցնեն, հետզհետէ ազգէն հաւաքեն տեղը դնեն,
ասոր համար առաջնորդը դժկամակեցաւ, չթողուց որ եկե-
ղեցւոյ ստակին ձեռք զարնեն. Բ. կուսակալը տեսաւ զանցա-
ռութիւն կ’ընեն, խստիւ կանչեց ստիպեց թէ իշխաններդ
դուք տուէք, յետոյ ժողովուրդէն հաւաքեցէք. դարձեալ ա-
կանջնու վրայ քնած փոյթ չեն ըներ նորա հրամանը կատա-
րել, այս անգամ մի քանին (Ֆալախայ) դնել տուաւ. ճա-
րահատեալ դիմեցին Կուրավցի Պետրոս եպիսկոպոսին, որ հիւ-
րեր էր անկէ առին եւ գլխահարկին տեղը պառկեցուցին ու
խօսք տուին որ զինքը վերստին Կարնոյ վիճակին առաջնորդ
կարգել տան:»

“Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան եւ շինութեան ձեռք զար-
նելու սկսած ատեն Ազգային ժողովը Բաքերդցի հիւանու-
թեան ճարտարապետ Յովհաննէս աղա Փափազեանը բերել
տուաւ, որպէս զի կիսով չափ քարուկիր եւ վրան պաղտատի
շինուի. այս կերպ շինութեան երբ ժողովը յօժարութիւն տա-
լու վրայ էր, Բաքերդցի Բսանթայ գիւղէն խալֆա Երանոս
վարպետը քաղաք կու գայ, գերեզմանոցին անթիւ սրբատաշ
քարերը լաւ մը աչքէ կ’անցունէ եւ հաշուի կ’առնու, ժողով-
քին ներս կը մտնէ կը ներկայանայ, կը հարցնեն Յովհաննէս
աղային ամէն պէտք եղածը եւ թէ շինութեան ինչ կերպը.
նա կ’առաջարկէ նախ թէ երկու հարիւր մեծ գերան փայտ
կ’ուզեմ, ամէն մէկը հարիւր քսան ոտք, ըստ այնմ հաստա-
տութիւնը, ժողովքը կ’ըսէ այդ չափով ոչ կայ եւ ոչ եկած է,
բերելն ալ դժուարին, նա կ’ըսէ ես ինքս անտառը կ’երթամ
եւ հաւնածս կը գտնեմ. ժողովքը կը դառնայ Երանոս վար-

պետին ըսելով թէ դուն չե՞ս խօսիր լուռ կեցեր ես, դուն ի՞նչ
 կ'ըսես. նա այս միայն կը պատասխանէ թէ այս եկեղեցին
 մեռեալները կը շինեն, երկիցս եւ երիցս կը հարցնեն, մեզ
 պարզէ այդ խօսքը կ'ըսեն. մեռեալները կը շինեն կ'ըսեմ կ'ը-
 սէ, որովհետեւ չափազանց մաքուր սրբատաշ քարեր կայ,
 աւիսոս չէ՞ այն պատուական դիմացկուն կարմիր եւ կոկուած
 քարեր ունինք ու պաղտատիէ շինել տալու միտում՝ կ'ընէք.
 որուն տեւողութիւնը կարճ միջոց պիտի երթայ, իսկ քարու-
 կիր շէնքը կ'երթայ հինգ հարիւր տարի եւ հաստատուն կ'ըլ-
 լայ: Քարերը կը քաւէ՞ ըսեն, պատերուն հիւսածքի կամ լըց-
 ուածքի համար ամէնն ալ կը քաւէ եւ կ'աւելնայ. կ'ուզէ՞ք
 ստորագրութիւն կու տամ թէ պակաս մնաց՝ ես ինքս լրացը-
 նեմ, աս որ ըսաց, ժողովքն ամէն յօժարեցան եւ հաճու-
 թիւն տուին քարուկիր շինուելուն. ուստի այսպէս որոշելէ
 յետոյ, ձեւի եւ օրինակի մասին Նդեսիացի արքեպիսկոպոսին
 տուած ձեւը եւ ուրիշ քանի մը ձեւեր մէկ մէկու հետ քաղդա-
 տելով, Նրանոս վարդապետին ձեւն ալ տեսան եւ ասորն հաւ-
 նեցան, ուստի միանգամ անոր յանձնեցին շէնքն ալ ձեւն
 ալ, ինչպէս որ կ'ուզէ այնպէս շինէ: Փափագեանի թէպէտ
 ըսուեցաւ որ Նրանոսի հետ գործէ, քայց նա յանձն չառաւ:
 Իսկ Նրանոս իրեն օգնական առնելով Կրիչք գիւղացի ուստա-
 պաշի Մհի. Գէորգը, մինչեւ եկեղեցւոյ շինութեան աւար-
 տումը ի միասին աշխատեցաւ իրեն վարպետներով եւ աշա-
 կերտներով Նրանոսի հսկողութեան ներքեւ:»

«Այսպէս վերի ժամ վարի ժամ երկուքն ալ քակուե-
 լով, Ալթունեան Պետրոս առաջնորդ, եկեղեցւոյ տեղը հիմ-
 նարկութեան քարերը օժեց եւ հիմնարկութիւնը ձգեց, հիմը
 շարեցին մեծ մեծ քարերով, ամէն մէկ քարերուն ալ մէկ մէկ
 կնքահայր թէ իշխաններէն եւ թէ կարող արհեստաւորներէն
 կարգուեցաւ, եւ ամէն մէկ քարին կնքահայր եղողէն հազար
 երկու հարիւրական ղրշ. առնուեցաւ: Շինութիւն սկսելով,
 ամէն մարդ վարպետին քան մը կը խօսէր, Նրանոս կ'ուզէր

գետնէն վար երկու կարգ քար շարուածքին վրայ մեծ պատուհանները վարով ձգել որ լուսաւոր ըլլար եկեղեցին, եւ այս պատուհաններուն վրայ երկրորդ կարգի պատուհաններ պիտի շինէր. սակայն իշխանները դէմ կեցան ըսելով թէ քաղաքը ցուրտ է եւ տաճկի երկիր, կու գան պատուհանէն կը նային, վերջապէս իրենց ըսածը եղաւ, միայն կամարամէջերուն վրայ եղող մեծ պատուհաններուն վրայ ծուածեւ պատուհաններ ըլլան. այս պատճառաւ մութ եղաւ եկեղեցին:»

«Պատերուն շարած քարերն հաստատուն երկաթ երկու մասի հաստութեամբ կապեր քինէտներ ունի. սրնէ սին կամարէ կամար հաստ երկաթ կապուած ընտուած կապերէն ի զատ. սիւներուն երկայնութեան եւ լայնութեանը մէջէ մէջ հիմերով պատեր շարուած է. եկեղեցւոյ պատերուն լայնութեամբը, ալ աւելի եւ հաստատուն կերպով որպէս թէ սիւները անխախտ կապուին մնան:»

«Սիւներն ալ Արապկան Մանուկ վարպետը քարահանքէն պիտի հանէր, երբ գնաց քարահանքը ամէնքը աչքէ անցուց իր ուզած չափով չգտաւ եւ շատ յուսահատեցաւ, բայց հրաշքով մը գտնել յաջողեցաւ: Մանուկ վարպետը ջերմեռանդ հաւատով դիմեց կարմիր վանքը, գլուխը դրաւ սուրբ Տաճարին շէմին վրայ ու քնացաւ. քնոյն մէջ երազով, քար հանելու տեղը ցոյց կը տրուի, այս ինչ նշանով՝ այս տեղը կը փորես եւ կը գտնես. կ'երթայ նոյն տեղը կը փորէ կը հանէ. քիչ տաշած (թաւլախ) կը պատրաստէ եւ դաշտի գիւղացիք սին գլուխ իրենց վարձուց համար 10-12 զոյգ եգներ կամ գոմէշներով գերաններու վրայ քաշան կը բերեն. սին գլուխ սկիզբը չափազանց սակարկութիւն կ'ընէ. յետոյ երանոս վարպետը անձամբ գնաց սիւներուն հանած տեղը, հաշիւ ընելով այս անգամ սին գլուխ 1200 դրշ. որոշեց. ասոնց զին ստակն ալ մաս մը իշխաններէն տրուեցաւ, մաս մ'ալ կարողաւոր արհեստաւորներ տուին, մաս մ'ալ իւրաքանչիւր քհյ.

իրենց ծուխ եղած տիկիներէն ժողուեցին եւ յանձնեցին եկեղեցւոյ սնտուկին:»

«Եկեղեցւոյ շինութեան սկսուած ժամանակ, քաւական կրի պէտք ունենալով, գնելն ալ գլուխ չի ելնուիր, ուստի թէ կիր վառելու եւ թէ աղիւսները թրծելու համար յատկապէս երկու փուռ կը շինուի, որոնց վառող վարպետներն Ախլցիսացի ծերունի մը եւ Սապոնճի Մեսրոպը կ'ըլլան. իսկ քրտի վարպետի համար քրուտ Եարութիւն անուն մէկը աղիւսները կը թափէր: Բայց փուռերը վառելու համար փայտ չի մնար, փայտ բերող չկար, ամէն մարդ իր կալի կուտին կ'աշխատէր որ լմացընէր եւ յետոյ քաղաք փայտ բերէր: Կը գտնուի քարերար մէկը թէրզի Ղէնտիլ անուն որ իւր տան փայտ վառելիքներէն հարիւր քսան կոճ կը նուիրէ յանուն սուրբ Տան Աստուծոյ: Իսկոյն փուռները վառեցին, կիր եւ աղիւս հասուցին, որով վարպետները որ դադրած էին քանիչ սկսեցին աշխատիլ:»

«Միջի պատերուն կամ սիւներուն եւ առաստաղի ծեփերուն համար երկու մեծ հոր փորած, քամած մաքուր կիրով, այծի մազերն ալ մանր ծեծած եւ չուսներ ծեծած միսի նման մանրելով հետը խառնեցին, եւ տակը պէքմէզի շէրպէթ վրձինով ծեփ զարկած տեղերուն վրայ արծարծեցին, անոր վրայ չուանի մանրուքով խառնուած կարգ մը ծեփը զարկած անոր վրայէն ալ այծի մազի մանրուքով խառնած քալասկ ծեփը զարկուեցաւ. յետոյ անոր վրայէն հաւկիթ ճերմկուցով զարկած կոկեցին. այսինքն մէռմէռ քիլէճին ծեփուածին վրայ, որ հայելիի նման փայլունութիւն տուաւ, մաքուր օճառի ջուրն ալ հետ խառնելով. շատ մը հաւկիթ երթալուն համար գնելով որ գլուխ չի կրցան ելնել, գիւղերէն օգտածին չափ հաւկիթ ժովուեցին. ծէփ զարնող վարպետներն ալ Տրապիզոնի կողմերէն Յոյնի կէս կէս անուամբ տաճիկներ էին: Այս հրահանգը տուած էր յառաջնմէ մեր Ազգայնոց Եփրեմ Սրբազան Արքեպիսկոպոսը:»

“Իսկ եկեղեցւոյ պիտոյից ամէն երկաթեղէնք կը շինուէր Շէհրիեան դարբին Մհի. Կարապետի ձեռք, պարտէզին մէկ կողմը յատուկ խանութ մ'ալ շինուած էր առ այս վախճան:”

“Եկեղեցւոյ բոլոր շինութիւնը աւարտելէ վերջ. Զանգակատուն ալ շինելու առաջարկութիւնը որ եղաւ, իշխանները ժողովքը սկիզբը չուզեցին, առ ժամս թող մնայ ըսելով, քայց Երանոս վարպետը արդէն քարը կայ ըսաւ, շինողչէք կամ օրական չեմ պահանջեր, ծրի պիտի աշխատիմ, այս ալ իմ յիշատակս թող ըլլայ, այսպիսի հոյակապ եկեղեցի մը պէտք է զանգակատուն մը ունենայ. վերջապէս գեղեցիկ ձեւով մը շինեց լմացուց. վրան ալ ժամանակէն ետք կաթողիկէ շինուի զանկեր կախելու համար ըսելով, քայց դժբաղդաբար այս զանգակատունը մեծ շարժէն 1859 հիմնովին յերկիր տապալեցաւ կործանեցաւ:”

“Յետոյ յաւուրս Յարութիւն Արքեպս. Վեհապետեանի (1859—1879) վսեմաշուք Խաչատուր էֆ. Փաստրմաճեան իր անձնական ծախիւք Արապեան Մանուկ վարպետի Ղեւէն վարպետին շինել տուաւ ի հիմանց Զանգակատուն մը կանգնել տուաւ 1869. քարուկիր եւ սրբատաշ քարերով եւ հաստատուն կերպիւ: Կ'ըսուի թէ 70.000 դրշ. շինուելուն ծախք եղած է:”

“Դարձեալ Զանգակատան վրայի կաթողիկէ փայտաշէն գեղեցիկ ձեւով շինել տուաւ. մաս մը ստակ Փաստրմաճեանները նուիրեցին, մաս մ'ալ Ազգայնոցմէ հաւաքեց եւ ասոր շինող վարպետքն էին Իլիճէցի Տիւրկէր Պետրոս եւ ընիկ Կրճնկոցցի տիւրկէր Մարտիրոս Տէր Գրիգորեան, որուն ձեւն ալ գծագիր Միքայէլ աղան տուած էր, ինքն ալ (Վեհապետեան Սրբազան) իմիասին հետերնին աշխատեցաւ. գեղեցիկ փառաւոր կաթողիկէ մը կանգնեցաւ¹:”

¹ Եկեղեցիս 1890 Յուլ. 9 կառավարութեան կողմանէ կը խուզարկուի մեծ յուզում կը պատճառէ ժողովրդեան մէջ:

12. Տաճար Միաբան Սոսր Աստուածածնայ:

Շենքը, Արձանագրութիւններ, Յիշատակարաններ:

Եկեղեցւոյս հարաւային կողմը եւ որմին յարակից՝ գրեթէ միջավայրը կը տեսնուի փոքրիկ շինութիւն մը, որ կ'անուանուի "Տաճար", ընդհանրապէս, քայց իւր հնագոյն անունն եղած է "Միաբան Ս. Աստուածածնայ Տաճար": Մտադրութեան արժանի է փոքրիկ Տաճարս, որ միակ զարդը կրնայ համարուիլ մեծաշէն եկեղեցւոյս՝ արտաքին որմերուն հետ միացած եւ որ թէ՛ իւր հնութեամբ եւ թէ՛ իբր ուխտագնացութեան վայր նշանաւոր է: Չունի Հայութիւնը Կարնոյ մէջ հնութեան պատկանող, հնութեան յիշատակը զարթուցանող կոթող մը՝ շինութիւն մը, քայց միայն Տաճարս: Տաճարիս շէնքը շատ հնագոյն է քան եկեղեցւոյն. որմերը հաստ եւ գրեթէ մոխրագոյն սրբատաշ քարերով կառուցուած, առաջակողմեան եւ հարաւային որմերը զարդարուած են՝ քաղմաթիւ քարերու վրայ՝ քանդակուած խաչերով եւ այլեւայլ ձեւերով, այլեւայլ մեծութեամբ ծուռ մուռ, որչափ որ մարդուն ձեռքը հասած երկնցած է, քաշած է քան մը. անտարակոյս յընթացս ժամանակաց ուխտաւորներու կողմանէ քանդակուած են այս նշանները: Հիւսիսային որմը կցուած է եկեղեցւոյ որմին հետ. արեւելեան որմը ազատ եւ երեք բարձրադիր փոքրիկ պատուհաններով զարդարուած: Տանիքն է սրածայր անկիւնաւոր եւ գոցուած սրբատաշ կարմրագոյն քարերով: Տաճարս իւր շինութեան օրէն մինչեւ ցայսօրս հաստատուն

մնացած է իր հիմանց վրայ, նորոգութիւն չէ ունեցած. միայն տանիքին սալայատակ քարերը յընթացս ժամանակաց վնասուած ըլլալով, շուրջ 1895-1897 թուականներուն կամպերու կարմիր քարերով խորասանով գոցուած վերանորոգուած է. նմանապէս որմերուն քարերը յընթացս ժամանակաց կամ երկրաշարժէ տեղ տեղ քիչ մը քացուած ըլլալուն, քարակ ճեղքերը լեցուած են գաճով, կիրով:

Տաճարիս նկատմամբ, Առաջնորդարանի մէջ պահուած Բ. Գրքին մէջ հետեւեալ տողերը կը կարդանք.

“Արտաքոյ եկեղեցւոյս հարաւային կողմն որմնակից հնաշէն մոխրագոյն սրբատաշ քարակերտ եւ կամարակապ մատուռ մը կայ, որուն դուռը արեւմտեան կողմն է, սորա անունը Միաքան Ս. Աստուածածնայ տաճար կը կոչուի, կ’ըսուի թէ աստ միաքանեալ յանուն Ս. Աստուածածնայ եկեղեցական ժողով եղած է վեցերորդ դարուն մէջ Եզր Կաթողիկոսը կաթողիկոսութենէ ձգելու համար:”

“Այս տաճարը ունի սեղան մը եւ երեք փոքրիկ պատուհան յարեւելս եւ մի միջակ պատուհան արեւմտեան կողմը դրան վրայ: Այս տաճարին երբ շինուելուն յիշատակութիւն մը չկայ, չկարացինք գտնալ, միայն թէ խիստ շատ հին է եւ արձանագրութիւնն եւս կորսուած ըլլալու է: Աւանդութեամբ կ’ըսուի թէ Տուղրիլի ատեն շինուած կայ եղեր եւ Տուղրիլ ուզեր է հիմնովին քանդել, բայց չէ կարողացեր երկնառաք պատիժ կրելով: Այս տաճարին դրան դուռսի ճակատին վրայ կայ խաչքար: Յիշեալ յիշատակարանէն որոշ քան մը չեւլեր. յայտնի չէ թէ ինչ քանի համար կամ ինչ շինութեան վրայ այս խաչը դրուեր է, կամ ո՞վ է գրել տուողը: Հաւանական կը թուի թէ Յովհաննէս Պատրիարքն դիպուածով հանդիպած ըլլայ այս քաղաքը եւ ասոր ի յիշատակ այս խաչը կանգնել տուած տաճարին դրան վրայ:”

Իսկ տեղական աւանդութիւնը Տաճարիս շինութիւնը շատ հին կը համարի. Է. դարու մէջ շինուած կը կարծուի.

կը պատմուի թէ Տաճարս եղած է հնագոյն եկեղեցւոյ սրբա-
 վայրը: Կ'ըսուի թէ Հերակլ կայսրն՝ Եզր կաթողիկոսի սրբա-
 վայրիս մէջ պատարագ մատուցանել տուած եւ ներկայ գրո-
 նուած է: Սոյն աւանդութիւնը կարելի է թէ ազգային պատ-
 մագրաց էջերէն մնացած է ժողովրդեան մէջ. թէ Հերակլ
 կայսեր եւ Եզր Կաթողիկոսի օրով ժողովմը եղած է Կարին,
 կը յիշեն Յովհաննէս Կաթողիկոս պատմաբան, Սամուէլ
 Երէց, Կիրակոս պատմիչ, Ստեփանոս Սիւնեցի Ուռալեւեանց:
 Ասոնց պատմածին համաձայն Հերակլ կայսր Եզր կաթողի-
 կոսին մարդ կը դրկէ որ գայ Կարին ժողովքի, Քաղքեդոնի
 ժողովոյն որոշումներն ընդունելու (629). որուն նկատմամբ
 կը կարդանք Չամչեանի հետեւեալ տողերը. «Ելեալ Եզրի
 սոքօք (եպիսկոպոսներով, վարդապետներով) ի Դունայ՝ գնաց
 ընդ Մժեժայ գնունուոյ ի Կարին հանդերձ այլեւս քանի մի
 իշխանօք Հայոց: Եւ հանդիպեալ կայսերն եւ եպիսկոպոսաց
 Յունաց՝ պատուով մեծաւ ընկալեալ եղեն ի նոցանէ: Եւ ի լի-
 նել քանից յաղագս առաջիկայ իրացն՝ որոյ վասն ժողովեալ
 էին, եհարց կայսրն ցկաթողիկոսն եւ ասէ, ընդէ՞ր ոչ միա-
 քանիք դուք ընդ մեզ ի հաւատս.....»

«Յաւարտել ժողովոյն՝ մեծարեալ կայսեր զԵզր Կա-
 թողիկոս ետ նմա պարգեւս առ ի ցոյց սիրոյ միաքանու-
 թեան....: Եւ Եզրի դարձ արարեալ անտի եկն ի Հայս...¹»

Աւանդութիւնը չի կրնար որոշ թուական մը սահմանել,
 չունի նաեւ Տաճարս իւր շինութեան համապատասխանող
 որեւիցէ արձանագրութիւն ոչ արտաքին երեսին վրայ եւ ոչ
 ներքին որմերուն վրայ. ուստի իւր շինութեան ձեւը համեմա-
 տելով Խաչկաւանուց Տաճարին եւ Գեղախոռ գիւղի եկեղեց-
 ւոյ հին մասին հետ, կրնանք անկասկած ըսել թէ սոյն երեք
 սրբավայրերը մի եւ նոյն դարու շինուածք են. 600 թուակա-
 նին մէջ կառուցուած. այս ըսելէ յետոյ ակնարկ մը նետելով
 Տաճարիս դրան, մօնենք ներս ներքինը դիտելու:

¹ Չամչեան, Բ. հատ., էջ 328-330:

Տաճարիս դուռը քարձր է երկու աստիճան քարաշէն եւ լայն. դուռը միջակ քարձրութեամբ, կրկին փեղկերով եւ ամբողջ երկաթի դրան աջ ու ձախ կողմը վեր քարձրացած քարերը գլանաձեւ կոփուած, դրան վրայ որմին մէջ գետեղուած է մարմարիոն սպիտակ խաչքար մը, խաչքարիս շուրջը, ինչպէս եւ դրան երկու կողմի քարերը, ներկուած են իւղաներկ այլ եւ այլ գոյներով. իսկ դրան վերեւն ճակատին մէջտեղը կը տեսնուի պատուհան մը որ արեւելեան որմին վրայ տեսնուած երեք պատուհաններէն քիչ մը աւելի մեծ է: Դրան վրայ տեսնուած քարն ունի երեք խաչ քանդակուած բոլորակ զարդերու մէջ, միջավայրը մեծ խաչ մը, ասոր թեւերուն տակ փոքր խաչեր. այս խաչերուն տակի կողմն ալ միացեալ գրերով չորս տող փորագրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

“Կանգնեցաւ սուրբ Խաչս քարեխօս առ Աստուած
վասն երանեալ հոգւոյ. Տեսոն Յովհան
նու Կոստանդնուպոլսոյ. Սրբազան
Պատրիարգին. Թվին ՌՃՂ. Փորվր. ԺԴ:”

Այս արձանագրութիւնը սակայն Տաճարին շինութեան հետ քնաւ առնչութիւն մը չունի. խաչքարիս վրայ ակնարկ մը միայն նետելով յայտնի կը տեսնենք որ յետոյ ուրեմն հաստատուած է որմին մէջ, բաց աստի ուրիշ տեղ կը կարդանք Տաճարիս նկատմամբ յիշատակագրութիւններ, որոնք շատ աւելի հնագոյն թուական ունին քան խաչքարս:

Տաճարիս ներքինը պարզ է, կամարակապ բութ անկիւն ձեղունով, որ հաստատուած է չորս որմերուն վրայ. ունի երկու մէդր լայն վայր մը հաւատացելոց համար, փայտաշէն վանդակով բաժնուած նեղ դաս մը եւ քարձրադիր նեղ բեմ մը. արեւելեան որմին միջավայրը կիսաբոլորակ կամարի ներքեւ շինուած է փայտակերտ սիրուն խորան մը, ունենալով մեծադիր պատկեր մը, Աստուածածին Յիսուս մանուկը

գիրկը, ձախ կողմը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ նկարուած. պատկերիս վրայ չի տեսնուիր որեւիցէ յիշատակագրութիւն կամ թուական: Դասին աջ կողմը որմին մէջ շինուած կը տեսնուի մկրտութեան քարակոփ աւազանը: Տաճարիս ներքին որմերուն վրայ բնաւ չի տեսնուիր արձանագրեալ քար կամ խաչքար. չունի նաեւ յիշատակաց արժանի հին սպասներ, անօթներ. բեմին վրայ դրուած են երկու փոքրադիր արծաթապատ կողերով Աւետարան, որոնցմէ միոյն կողին վրայ փորագրուած է՝

“Գարան Տէր Յարութիւնեան 1847:”

Իսկ միւսին՝ որ է Աւետարան տպ. Վենետիկ 1710, առաջին թղթին վրայ գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

“Յիշատակ է Ս. Աւետարանս Կարնոյ Ս. Աստուածածնի տաճարին վասն անմահ հոգւոյ Յակոբեան Տ. Յովհաննէս, մաքրափայլ քահանայի, որ ծնաւ ի 1814 թուականին Զրիստոսի, կոչեցաւ ի կարգ քահանայութեան ի 1839. եւ փոխեցաւ յանմահութիւն. ի 1875 Մարտ 2:”

Կը տեսնուի նաեւ արծաթի բանուած հաւասար թելերով փոքրիկ եւ գեղեցիկ խաչ մը, մէկ կողմը մէջտեղը ապակիի տակ մասունք, միւս կողմը փորագրուած յիշատակարանս.

“Մանափս... Գէորգէս ետ ածածնայ... Փէսեան Կարապետ աղան առ ի յիշատակ իւր 1806:”

Տաճարս ունեցած է յանցելումն իւր հնութիւններն, որոնք հետզհետէ կորսուած կամ այլուր փոխադրուած են: Կը գտնենք Արծնեան վարժարանի թանգարանին մէջ ձեռագիրներ որոնք ժամանակին Տաճարիս կը պատկանէին. յառաջ կը բերենք սոյն մատենից յիշատակարաններէն այն

տողերը, որոնք կը հաստատեն մեր ըսածը եւ որոնց թուականները կը ցուցնեն Տաճարիս նոյն դարերուն մէջ ունեցած գոյութիւնը. յիշատակագրութիւններ՝ որ կը պատկանին Տաճարիս. այսպէս.

ա. Աւետարան ձեռագիր յԱրծնեան վարժարան. Թիւ 863. յիշատակարանին մէջ.

“Եւ արդէ կացէ սուրբ Աւետարանս յիշատակ սատաղին ի դուռն միաբան սուրբ Աստուածածնին. ի քաղաքս Արգրում. մի ոք իշխեսցէ հեռացուցանել զսա ի դրանէ սուրբ եկեղեցեացս. այլ եղիցի անջինջ յիշատակ. յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ասացէք աշխատաւորացն: Ամէն: ԹՎԼՆ. Ռ. եւ ԽԴ: Եդաւ յիշատակ ի քաղաքս Արգրում ի դուռն միաբան Աստուածածնին,” (ՌԽԴ = 1595):

բ. Մաշտոց ձեռագիր, յԱրծնեան վարժարան. Թիւ 829. յիշատակարանին մէջ.

“Ես մեղաւոր Յակոբս նորոգեց ոճը. թվին ի դուռն սուրբ Աստուածածնին քաղում աշխատեցաւ աղաչեմ ով մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ ով որ հանդիպիք իմ մեղացն թողութիւն խնդրեցէք ի Բրիստոսէ,” (ՌԶԲ = 1633):

գ. Մաշտոց ձեռագիր, յԱրծնեան վարժարան. Թիւ 829. յիշատակարանին մէջ.

“Յիշատակ է սուրբ գիրքս միաբան սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն որ ի յԱրգրում քաղաքի: Եւ ոչ ոք ի քահանայից կամ աշխարհականաց չունի հրաման հանել զսա ի դրանէ սուրբ եկեղեցւոյս, գողանալով կամ ծախելով կամ գրաւելով, եթէ ոք յանդգնի եւ արասցէ, սափինոսի եւ կրիսկինդոսի պատժովն

պատժեսցի, ընդ կայենի եւ ընդ անակայ դատեսցի:
 Եւ անմասն ելցէ ի Զրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ ամէն:
 Դարձեալ յիշեցէք ի Զրիստոս զտէր Գէորգի որդի
 զտէր Յակոբն որ եւ աւագ երէց սուրբ եկեղեցւոյս, որ
 եղեւ պատճառ սուրբ Գրոցս նորոգման. եւ զերեք
 տետր մագաղաթն ետուր յիշատակ իւր եւ ծնողացն
 իւրոց: Նորոգեցաւ ձեռամբ մահտէսի Տէր Յակոբին.
 ի թուին հազար հարիւր եւ տասնուվեցն ի մայրաքա-
 ղաքս Արգրում ի դուռն միաքան սուրբ Աստուա-
 ծածնի, (1116=1667):

դ. Յայսմաւուրք ձեռագիր, յԱրծնեան վարժարան. Թիւ 810. յիշատակարանէն.

“Եւ արդ զրեցաւ սուրբ տառս ձեռամբ անարժան եւ
 յոգնամեղ Դաւիթ երեցի. ի յԱստուածապահ եւ
 ի գեղեցկաշէն մայրաքաղաքս Արգրում, ի դուռն միա-
 քան սուրբ Աստուածածնի. ի թուականիս Հայոց ՌՃ,
 եւ քսաներորդի եւ երկրորդի յամսեանն Օգոստոսի
 որ էր աւուրս վեց: Ի հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի.
 տեառն Յակովբայ Սրբազան Կաթողիկոսի Զուղա-
 յեցւոյ. եւ առաջնորդութեան նահանգիս Տէր Պօղոս
 եւ Տէր Յակոբ վարդապետացն. եւ ի բռնակալութեան
 Օսման ազգին Սուլթան Մահմէտին, (ՌՃԻԳ =
 1673):

ե. Աւետարան ձեռագիր, յԱրծնեան վարժարան. Թիւ 852. յիշատակագրութեանց մէջ.

“ՌՄԿԵին Յուլիսի Ա.ին յիշատակ յետ սուրբ Աւե-
 տարանս միաքան սուրբ Աստուածածնայ տաճարին
 Էրզուրումցի խամուրճի Մանուկի դուստր Մարիամին
 եւ կողակցուն Աղաճանին, եւ համօրէն ննջեցե-

լոց հոգոյն. եւ որ կարդայ մէկ հայր մեղայ ասէ՝
(ՌՄԿԵ = 1816):

Տաճարիս մէջ կը գտնուի երկու խաչքար, մարմարիոն սպիտակ քարէ, որոնք պահուած են խորանին ետեւը. ասոնցմէ մին գրեթէ 18 ս. մետր կողերով չորեքանկին՝ թանձր մարմարիոն մ'է, վրան քանդակուած խաչելութիւն, հրեշտակներ, սիրուն եւ շատ գեղեցիկ զարդերու մէջ: Հնութեան պատկանող բեկոր մ'է, անտարակոյս սրբավայրի մը որմերէն հանուած, դժբաղդաքար վրան որ եւ իցէ արձանագրութեան նշան մը չի տեսնուիր: Երկրորդը նմանապէս թանձր սպիտակ մարմարիոն, երկայն. 40 ս. մետր եւ լայն. 15 ս. մետրի չափ. ասոր վրան ալ նմանապէս քանդակուած են սիրուն զարդեր խաչեր, խաչերուն աջն ու ձախը կը տեսնուին գրեր, որոնք արձանագրութիւն մը կը կազմեն. տակի կողմն ալ երկու տող յիշատակագրութիւն մը կը տեսնուի, եզերքները կտորած ըլլալով, յիշատակագրութեանս մասերն ալ կտորած պակասաւոր են: Խաչերուն մէջտեղը տեսնուած գրերը կը կարդացուին այսպէս.

“Սուրբ եկեղեցիս որ հիմնարկեցաք ԹՎ. ՌՃԽԳ
անին:”

Իսկ վարի կողմը գրուած յիշատակագրութիւնն է այսպէս.

“Սուրբ Խաչս քարեխօսէ.....

... Անուսին: Ապ:”

Աս ալ ինչպէս յայտնի կը տեսնուի հնագոյն սրբավայրի մը որմերէն մնացած խաչքար մ'է. հաւանական է թէ “վերի ժամ վարի ժամ” ըսուած հին եկեղեցիներուն միոյն կը պատկանի, որոնց նկատմամբ ընաւ յիշատակագրութիւն մը չկրցանք գտնել:

Տաճարս ի հնուց անտի ուխտատեղի մը եղած է բոլոր

Կարնոյ եւ գիւղօրէից քրիստոնեայ հասարակութեանց եւ նոյն
իսկ իսլամ ժողովրդեան: Տեսայ անճամբ Էջմ. Կաթ. Բողո-
քական, յոյն եւ իսլամ կիներ՝ որոնք Տաճարիս առջեւ կեցած
իրենց աղօթքը կ'ընէին: Եկեղեցւոյ պարտէզին գաւթէն անց-
նողն, ըլլայ այր եւ մանուկ, կին, օրիորդ առանց Տաճարիս
առջեւ կանգ առնելու եւ առանց վայրկեան մը իւր պաղա-
տանքն ընելու, գոնէ խաչի նշան մը հանելու, չ'անցնիր՝ չեր-
թար: Առաւօտ կանուխ, նախընթաց օրն կամ ուրիշ ժամա-
նակ, Աստուածածնայ ուխտ մ'ընող կիներ կը վազեն Տա-
ճարիս դրան առջեւ եւ ուխտերնին կատարելով կը դառնան
տուն. կը տեսնուին նաեւ առաւօտ կանուխ բոկոտն փողոց-
ներէ անցնելով Տաճարիս ուխտի եկողներ: Գիւղացիներն
անգամ մասնաւորապէս Տաճարիս ուխտի ելլելու նպատա-
կաւ քաղաք կ'իջնան: Ամբողջ օրը գրեթէ անպակաս են Տա-
ճարիս առջեւ աղօթողներ. եթէ քաց է դուռը, ոմանք ալներս
կը մօտենն վառել կու տան մոմ մը. եթէ փակ է՝ դրան առջեւ
աղօթքնին ընելով, քարերը համբուրելով կը մեկնին կ'եր-
թան: Ընդհանրապէս Տաճարիս մէջ կը մկրտուին երախա-
ները. ուստի յաճախ կը տեսնուի Տաճարիս մէջ խումբ մը
կիներու, երախայի մը մկրտութեան ներկայ գտնուողներ. կը
տեսնուին քառասունքնին կատարող կիներ. դրան առջեւ
աղքատներու շարք մը: Տաճարիս արտաքին որմերուն վարի
ծերպերուն մէջ, հոս հոն կը տեսնուին ակռաներու քեկորներ,
ամբողջ ակռաներ, ուր որ ծակ մը տեսած են խոթած են
ակռայի կտոր մը, սնապաշտական սովորութիւն մը, փտած
ակռային տեղ իբր թէ նորը պիտի տայ Տաճարս:

13. Շիրիմներ, Նահատակի գերեզմաններ:

Տաճարէս դուրս դրան առջեւ կը տեսնուին խաչքարեր եւ գերեզմանաքարեր, որոնք արժանի են մտադրութեան: Տաճարիս դրան աջ ու ձախը որմին մէջ կը տեսնուին երկու մեծ եւ մէկ փոքր կարմրաքար խաչքարեր, որոնք շատ հին ժամանակաց գործք են եւ յընթացս տարիներու զետեղուած են Տաճարիս որմերուն մէջ: Ասոնցմէ զատ ձախ կողմը որմին առջեւ կանգնուած է խաչքար մը, երկայնադիր օրօրոցածեւ մոխրագոյն գերեզմանաքարի մը գլուխը, խաչքարս եւ գերեզմանաքարը չունին վրանին արձանագրութիւն, պարզ է գերեզմանաքարը, խաչքարն ալ չէ մասն գերեզմանաքարիս, այլ յետոյ կ'անգնուած կ'երեւայ: Սոյն գերեզմանը աւանդաբար «Կորստատու Ս. Մինասի» շիրիմ կ'անուանուի, ուխտի վայր մը նկատուած է Կարնեցի հայ ժողովրդեան համար: Ասոր դիմաց, Տաճարին դրան աստիճաններուն աջ կողմը, կը տեսնուի նմանապէս երկայնադիր օրօրոցածեւ կարմրագոյն գերեզմանաքար մ'ալ, որուն վրայ քանդակուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Է.

Յամի Տեառն 1844

Նոյեմ. 14.

Վճիռ Տէրունեան անդարձ հրամանի. դնէ աստանօր
զմարմին Կուրավցի¹ Պետրոս Սրբազան եպիսկոպոսի.
զհոգին արդէ կոչէ ի լոյս սքանչելի. որ դէտ քազմաշ-
խատ ամլորդւոյ մեծի. սուրբ Կարապետի Մշոյ գա-

¹ Կուրավ Մշոյ դաշտին մէջ գիւղ մ'է:

ւառի. նաեւ քաղաքիս իսկ այսմիկ Կարնոյ. որոյ յիշատակ շիրիմս այս կանգնի:»

Սոյն Կուրավցոյն շիրմին վերեւ, եկեղեցւոյ որմին կից կանգնուած է ուրիշ կարմրաքար խաչքար մ'ալ. աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ նահատակի մը գերեզման եղած է այդ տեղը, սակայն աւանդութիւնը չի յիշեր նահատակիս անունը: Արծնեան վարժարանին թանգարանին մէջ կը գտնուի ձեռագիր Յայսմաւուրք մը, գրուած 1673 թուականին Կարնոյ մէջ, Դաւիթ անուն քահանայէ: Սոյն Յայսմաւուրքին մէջ Բաղտասար անուն նահատակի մը վկայութիւնը գրուած է, նահատակուած տաճիկներէն 1672 թուականին Կարնոյ յանցելումն Կանայ անուանեալ դրան առջեւ, եւ մարմինը ամփոփուած է եկեղեցւոյ որմոց ներքեւ: Բնական է գրողը կ'իմանայ իւր ժամանակին տակաւին կանգուն եղող եկեղեցւոյ որմոց ներքեւ. վերին ժամ կամ վարի ժամ անուանեալ եկեղեցեաց միոյն որմին ներքեւ, որոց տեղ կառուցուած է նորագոյն եկեղեցիս: Թէ նահատակիս գերեզմանը մնացած է իւր նախկին տեղը, չի գիտցուիր. միայն նահատակիս նկատմամբ աւանդութեամբ պատմուած ինչ ինչ պարագաները կը համաձայնին Յայսմաւուրքին նահատակին վկայութեան հետ, որով կրնանք ստուգապէս հաստատել թէ սոյն խաչքարն որ այժմ կ'անուանեն նահատակի գերեզման, է Բաղտասարայ շիրիմը, կամ մնացած իւր նախկին տեղը, կամ հնոյն տեղը նոր եկեղեցիս շինուելէ յետոյ հոս փոխադրուած: Ասոր վրայ կ'աւելցրենք այն համոզումը, որ ունեցան ոմանք, որոնք լսեցին Յայսմաւուրքին նահատակին պատմութիւնը, այո՛ այո՛ այդ պիտի ըլլայ մեր նահատակին պատմութիւնը ըսելով, զոհ եւ ուրախ եղան ասոր վկայաբանութիւնը գտնուելուն: Զամէնքն ալ զոհ ընելու համար կը դնենք հոս քառ առ քառ վերոյիշեալ Յայսմաւուրքին մէջ գրուած Բաղտասարայ վկայաբանութիւնը՝ նահատակիս պատմութիւնը:

14. *Բաղտասար մահատակի պատմութիւնը*¹ :

Յայսմ աւուր վկայաբանութիւն սրբոյն Բաղտասարայ նոր վկային Զրիստոսի: Սուրբ եւ սիրելի վկայն Զրիստոսի մանուկն Բաղտասար էր ի մեծ քաղաքէն Հայոց Եւդոկիոյ, որ այժմ ասի Թօխաթ, որդի առն բարեպաշտի հայ ազգաւ՝ Փիրզատա անուն: Եւ ի մեռանել հօրն մնաց Բաղտասարն որք հանդերձ մեծագոյն եղբարքն Անտոնիւ, որոյ տուեալ զեղբայրն իւր զԲաղտասարն յայր ոմն կօշկար ուսուցանել նմա զարուեստն: Եւ ուսթային առեալ զԲաղտասարն եւ երթայ ի Զմիռին քաղաք Լիկէացոց. առ ի գործել զգործ արուեստին: Եւ անդէն թողեալ զԲաղտասարն միայն եւ ինքն երթայ ի Կոստանդնուպոլիս. իսկ հարկահանքն որք առնուին զհարկն, տեսեալ զԲաղտասարն պահանջէին զհարկս, այս ինքն զխարաճն: Իսկ նա զի ոչ ունէր ինչս որ տայր նոցա, վասն որոյ կալեալ կապեցին եւ տարեալ եդին ի կոճեղս, եւ շատ ողորելով եւ քոնադատելով պատրեցին զմանուկն Բաղտասար, եւ յոչ կամաց թլփատեալ անուանեցին դաւուդ: Եւ էր յանժամ ժա. ամաց: Եւ զայն իբրեւ զսրլաք հարաւ ի սիրտ մանկանն եւ հանապազ խղճմտանք իւր ստգտանէին զնա, եւ նեղէր զնա սիրտ իւր եւ վարանեալ աւաղէր եւ վայ եւ եղուկ կարդայր, եւ փղձեալ սրտիւ հեծէր եւ տրտմութիւն սրտին ոչ

¹ 2եռագիր Յայսմաւուրք ի Թանգարանի Արծնեան վարժարանի. Թիւ 810: Մարտիրի, ԴԸ. եւ Յունիսի, Դ. Յիշատակ վարուց երանելոյն Մետրոփանոսի հայրապետին, ասոր պատմութիւնը աւարտելէ յետոյ կը սկսի Բաղտասարայ պատմութիւնը:

փարատիր: Այնուհետեւ յուսացաւ յայն՝ որ լուծիչն է տա-
 րակուսանաց, եւ ելեալ ի Զմիռնոյ դիմեաց յարեւելս ի քա-
 ղաքն իւր Նւդոկիա. եւ պատմեաց եղբարցն զչար գործն իւր:
 Նւ եղբարք նորա խրատեցին զնա եւ յուսով հաստատեցին
 զնալ ի վերին աշխարհն Հայոց. եւ անդ համարձակ պաշտել
 զՔրիստոս Աստուած: Իսկ նա ելեալ մեծաւ տրտմութեամբ
 եւ զնաց յարարտեան զաւան. եւ մտեալ ի Վաղարշապատ
 երկիր եպագ ի տեղի իջման Միածնին, եւ շրջէր յամենայն
 վանորայսն Հայոց որպէս զՎահան Գողթնացի, երկիրպագա-
 նէր սուրբ տեղեացն, եւ յոգւոց հանելով խնդրէր զներումն
 մեղաց իւրոց: Նւ զնացեալ աշակերտեցաւ ումեմն վարդա-
 պետի, եւ ուսեալ զսաղմոսն եւ զշարականն, եւ կացեալ առ
 նա, է. ամ: Նւ վախճանեալ վարդապետն նորա. իսկ Բաղ-
 տասարն շրջեալ աստ եւ անդ երկու ամ: Բայց տրտմութիւն
 սրտին ունէր եւ միշտ ցանկայր հասանել մարտիրոսութեան
 եւ նովաւ լնուլ զիղծս ցանկութեան, եւ փափագէր քարի ան-
 ուամբ ելանել յաշխարհէ: Նւ զնացեալ յԵրեւան քաղաք, եւ
 յարեցաւ ընդ ումեմն համարուեստի եւ գործէր խոնարհու-
 թեամբ: Արդ այս իր յայտնի եղել ուրումն տաճկի առգրու-
 մեցւոյ, ի ձեռն ումեմն հայի թօխաթեցւոյ, եւ գիտացեալ թէ
 երբեմն տաճկացեալ է եւ աստ քրիստոնէութեամբ կեայ. եւ
 զի ի մէջ Հայոց էր եւ ոչ ինչ կարաց յայտնել այլ մըթերեալ
 ի սրտի իւրում՝ զթոյնս դառնութեան, կամէր թափել ի վերայ
 մանկանն, ուստի պատրեալ զնա համաշխարհիկ զինքն ան-
 ուանելով. ասէ եկ երթիցուք աշխարհն մեր: Իսկ երանելի
 մանուկն Բաղտասար ելեալ եկն ընդ նմա մինչեւ ց'Առգրում,
 ոչ ինչ գիտելով զնենգութենէ նորուն: Նւ զնացեալ տաճիկն
 այն առ դուքսն՝ ասէ. է աստ այր մի որ երբեմն տաճիկ լեալ
 է եւ այժմ՝ աստ քրիստոնեայ է եղեալ: Նւ զայս ազդ առնեն
 նմա համարուեստքն իւր եւ քաղաքացիք եւ ասեն՝ ել եւ զնա
 աստի զի մի վընասեացիս: Իսկ քարի պատանին Բաղտասար
 ասէ՝ ես պատրաստ եմ ի մեռանել վասն անուանն Քրիս-

տոսի. եւ ի սպանմանէ ոչ երկնչիմ, եւ գնացեալ յեկեղեցին
յաւուր մեծահրաշի կիրակէին, հաղորդեցաւ մարմնոյ եւ
արեանն Քրիստոսի, եւ պատրաստեցաւ ի մեռանիլ: Եւ դուքսն
առաքեաց զինուորս որք եկեալ հարցին ցնա, եւ նա զուղիղն
խոստովան եղեւ, թէ ես քրիստոնեայ եմ, եւ նոքա կապեցին
զնա եւ տարան առ դուքսն եւ հարցեալ նմա խստութեամբ
եւ սպառնալեօք: Իսկ սուրբն պայծառ դիմօք եւ հաստատուն
հաւատով դաւանեաց զՔրիստոս Աստուած: Եւ հրամայեաց
արկանել զնա ի քանտ եւ պնդել զոտան ի կոճեղս, եւ ծանր
շղթայ ի պարանոցն, եւ յամենայն աւուր առաքէր հարցանել
թէ ուրանայ զՔրիստոս. իսկ նա իբրեւ զվէմ անդամանդեայ
անշարժ կեար ի հաւատս Քրիստոսի: Եւ տային նմա կերա-
կուր եւ նա ոչ առնոյր: Եւ ոմանք տային նմա խրատ թէ
ժամանակ ինչ անսա դոցա եւ զերծիր ի մահուանէ, եւ երթ
յայլ աշխարհ եւ պահեա զհաւատս քո: Եւ սուրբն ասէ այդ
կորուստ հոգւոյ իմոյ է՝ եւ ոչ օգուտ: Եւ յետ չորից աւուրց
ի ձեռն հաւատարմաց խնդրեաց հաղորդութիւն. եւ քահանայ
մի Եակոբ անուն գնացեալ գաղտ հաղորդեաց զնա. եւ յելա-
նել երիցուն եկն հրաման ի փաշայէն ուսուփայ՝ կոչել զնա
առաջի իւր, եւ կացեալ սուրբն ի ներքոյ ապարանին, եւ
իշխանն անկեալ ի վերայ պատշգամին հարցանէր: Զքեզ ո՞
քոնադատեաց լինիլ տաճիկ, որ այժմ քրիստոնեայ եղեր,
պատասխանի ետ սուրբն եւ ասէ ես փոքր գոլով, տըհաս եւ
անվարժ պատրեցայ ի ձէնջ, եւ արդ զհաւատս իմ պահեմ:
Ասէ ամիրայն տաց քեզ մեծութիւնս եւ փառս, եւ դու հաւա-
տայ օրինաց մերոց եւ լեր Մահմետական: Ասէ սուրբն ես
զհաւատս իմ պահեմ եւ հաստատուն ունիմ զսա, եւ դու զոր
ինչ կամիս արա ընդ իս: Ասէ փաշայն զինչ պակասութիւն
զտեր հաւատոց մերոց: Ասէ սուրբն եթէ պակասութիւն ոչ
զտի, սակայն թէ քարի եւ թէ չար ինձ ոչ է պիտոյ: Իսկ
իշխանն խօսի ընդ խորհրդակցին եւ ասէ, զինչ օգտի որ
խօսելով ընդ նա: Եւ հրամայեաց զօրականացն հրով այրել

զսուրբն, քայց օրինադիրքն ոչ կամեցան եւ հրամայեցին
 զլիսատել զսուրբն: Եւ կապեալ զօնոն յետս երեք դահիճք
 տանէին, մինն աղաղակէր ձայնիւ՝ եթէ որ օրինաց մերոց ոչ
 հաւանի, այսպէս մահացուցանեմք որպէս զմուրթատու այս, իսկ
 երկուքն ողորելով խրրատ տային, հաւանիլ օրինաց իւրեանց
 եւ զերծանիլ ի մահուանէ, եւ լինիլ փառաւոր քան զքա-
 զումս: Իսկ երանելի նահատակն ոչ լուաւ նոցա, այլ ի բերան
 առեալ զՍաղմոսն եւ ասէր, երթալով երթային եւ լա՞: Եւ
 հանեալ արտաքս ի քաղաքէն ի դուռն կանայ, քայց ինքեանք
 ոչ սպանին զի մի արենապարտք լիցին, այլ կալեալ այր մի
 սերաստացի հայ Ղումրի անուն, ետուն սուրն իօնոն նորա
 զի սպանցէ: Իսկ նա լայր եւ աղաղակէր՝ եւ ոչ կամէր. իսկ
 անօրէնքն հարկանէին զնա քարիւ եւ փայտիւ թէ հար եւ
 սպան զդա: Իսկ սուրբն ասէր՝ հար եղբայր եւ մի երկնչիւր զի
 դու անպարտ ես յարենէ իմմէ, եւ նա դողալով եհար երեք
 անգամ, եւ անկաւ սուրբն յերկիր, քայց ոչ զծեաց ի նա
 սուրն, այլ թիրեալ կրկնեցաւ, եւ սպա տաճիկ մի եհատ
 զգլուխ սրբոյն, եւ այնպէս կատարեցաւ ի Քրիստոս, եւ մնաց
 մարմինն մինչեւ ցերեկոյ: Եւ հրամայեաց իշխանն հանել
 արտաքս ի քաղաքէն եւ արկանել շանց, եւ քազում արք
 պահեցին զնա, եւ ի զիշերին յայնմիկ տեսին քազմութիւնք
 արանց, զի տեղին ուր հեղաւ արիւն սրբոյն՝ լոյս տարածիւր
 որպէս զաստեղս պաղպաճունս: Եւ վաղիւն ժողովեալ քրիս-
 տոնեայքն քազում արծաթ ետուն իշխանին եւ զքարինս եւ
 զհողս ժողովեալ ուր հեղաւ սուրբ արիւն ընդ սուրբ մարմնոյն
 եղին ի ներքոյ որմոց եկեղեցւոյն քազում քահանայիւք: Եւ
 մինչչեւ էր մտեալ արեգակն տեսին ամենայն քազմութիւն
 քաղաքին քրիստոնեայք եւ տաճիկք վերակացուք գործոց, զի
 ի պարզոյ լոյս բոլոր եւ զնդաօն իջեալ յերկնից եւ հարեալ
 զեկեղեցեան ցնդաւ ընդ հանգրստարան սրբոյն, եւ լուր
 եղաւ ի քաղաքին՝ մինչ զի իշխանն եւս լուեալ ըզպայծառու-
 թիւն լուսոյն: Եւ այսպէս Աստուած փառաւորեաց զսուրբ

վկայն իւր Բաղտասար: Իսկ եւ Զաքարիա յարարատեան
տանէ ի քանաքեռ գեղջէ, աւագ սարկաւագ սուրբ մենաս-
տանն յօհաննու վանից, էի անդ՝ եւ հրամանաւ աւագ երիցու
քաղաքիս Յակոբայ, քազում հարցաքննութեամբ վերահասու
եղէ եւ ստուգութեամբ գրեցի զամենայն որպիսութիւնն, զի
յամօթ եղեւ սատանայ կամարարօքն իւրովք եւ հաստատե-
ցաւ հաւատն քրիստոնէից. եւ փառաւորեցաւ սուրբն Աստու-
ծոյ Բաղտասար: Կատարեցաւ քարեյաղթ նահատակն Բրիս-
տոսի ի Թէոդուպոլիս քաղաք ի թագաւորութեանն տաճկաց
Մահմետի որդւոյ Իպրահիմի: Ի կաթողիկոսութեան սուրբ
Էջմիածնի տեառն Յակոբայ, ՌՃԻԱ. թուին, Յունիսի, դ.
ի վեց ժամու աւուրն երեքշաբաթի, ի տօնի սրբոց Գայիա-
նանցն. ի փառս Բրիստոսի Աստուծոյ մերոյ¹: Որոյ աղօ-
թիւքն ողորմի Բրիստոս Աստուած մահդասի Սարողլանին
հօրն Սանիկին մօրն Եաղութին եղբօրն Ղուպասարին եւ
քրւերցն եւ ամենայն արեան զարմին եւ Դաւիթ գրչիս:

Այս նահատակի պատմութեան կը յաջորդէ Մարերիի
իդ. եւ Յունիսի, ե.: Տօն է Փիլիմոնի Առաքելոյն:

Յայտմաւորքին նահատակիս պատմութիւնն սկսուած
էջին լուսանցքին վրայ քաշուած է նաեւ պատկերը գունաւոր,
տաճիկ մը սուրը ձեռքը, նահատակին գլուխը կտրուած վար-
ինկած, նահատակը ծունկի վրայ, վերեւն ալ երկինք ձեւա-
ցած ուստի կ'իջնայ լոյս մարմնոյն վրայ:

Ընդօրինակեցի քառ առ քառ Թիւ 810 Յայտմաւորքէն.
Ապր. 16, 1912. Կարին, Արծնեան վարժարան:

¹ Յաջորդ սողերն Յայտմաւորքը գրողին եւ ստացողին կը վերաբերին,
որոնք կը կրկնուին միշտ սրբոց վարուց պատմութեանց վերջին տողերուն մէջ:

15. Գերեզմանատուն փոքր:

Տաճարիս կոնակը եւ եկեղեցւոյ հարաւային որմին փոքր մասին առջեւը կը գտնուի փոքրիկ պարտէզ մ'ալ, որուն երկու կողմը Տաճարին եւ եկեղեցւոյ որմերը իբր պարիսպ, երկու կողմն ալ յատուկ շինուած պարիսպով պատեալ եւ վանդակաշէն դռնով մը փակուած է: Այս փոքրիկ պարտէզը կը գործածուի իբր գերեզմանատուն քահանայից: Պարտէզիս մէջ հոս հոն կը տեսնուին ինը կտոր մեծ ու փոքր խաչքարեր, ոմանք կոտրած, ոմանք ամբողջ եւ մաքուր, ասոնցմէ միոյն վրայ միայն կը տեսնուին հայ գրեր, քայց անընթեռնելի դարձած. հնագոյն տարիներու մնացորդներ: Պարտէզիս մէկ պարսպին մէջ կը տեսնուին նաեւ զետեղուած հիւսուած տասնուչորս կտորէ աւելի խաչքարեր, ամբողջովին կամ կոտրած, մեծ ու փոքր, որոնք նոյնպէս իրենց ձեւով եւ քանդակով հնութեան մնացորդներ ըլլալ կը ցուցնեն:

Փոքրիկ պարտէզիս մէջ կը տեսնուին նորագոյն քանի մը երկայնադիր շիրիմներ, որոնց միայն երեքին վրայ արձանագրութիւն չի տեսնուիր, իսկ մնացածներուն վրայ կը կարդանք հետեւեալ յիշատակագրութիւնները.

“Մահարձան հանգստեան տանըն

Աստուծոյ պաշտօնէի Տէր Միքայէլ քահանայի

Ի վաղճանեալ 1878ին Հկտբր. 2ին:”

(Կարմրաքար շիրմի մը կողքին վրայ:)

“Մահարձան հանգստեան պաշտօ
նէին տանն Աստուծոյ Տ. Մինաս քհնյի
Տ. Յակոբ Արծնեան, որ ծնաւ ի 1810
կոչեցաւ, ի քահնյութիւն 1843. հանգեաւ
ի Բս. 1864:”

(Կարմրաքար շիրմի մը կողքին վրայ, երեսի վրան եւս
կայ գրութիւն մ’ալ, անընթեռնելի:)

“Մահարձան հանգստեան Տէր Պետրոս քահանայի
Տէր Պետրոսեան պաշտօնէի տանն Աստուծոյ ծնեալ
1828 ձեռնադրեալ ի քհնյ. 1862 Հնգ. ի Բս. 1880,
Դեկտեմբեր 10:”

(Կարմրաքար շիրմի մը վրայ:)

“Տէր Մկրտիչ քհնյ. Մ. Թէոդոսեան
ծնեալ 1807 յամի Տեառն եւ վախճանեալ 1887
Հոկտեմբեր 1 Կարին:”

“Առ ի՞նչ են անցորդ թախիծդ եւ այդ սուգ
Զի՞ կաս առ շիրմիս ի դէմս տխրաշուք
Ա՛հ մ’արտասուեր զի թէ հողս այս ցուրտ
Փարի զմարմնովս առնուլ զիւր յագուրդ
Սակայն գործք բարիք կենցաղ անբասիր
Հաւատք կենդանի եւ վարք հոգեկիր
Շուտ տան ընդունել հոգւոյ ըզմիակ
Կենացն անթառամ փառացն ըզպսակ:”

(Կարմրաքար շիրմի մը, վրան դրուած սպիտակ մար-
մարիոն քար մը, կտորած է վերէն ի վար, քանդակեալ
Աւետարան, Սաղաւարդ, գաւազան վրան:)

“Աստ հանգչի մարմին Տէր
Կարապետ քահանայի Կարնեցւոյ

ծնեալ 1822 կոչեալ ի կարգ քահանա
յութեանն 1840 վաղճանեալ 1877 Մս. 2»

(Կարմրաքար շիրմի կողին վրայ:)

“Մկրատ ոխերիմ ստորալէ ժան....տի
Զրել կտրէ կենաց զՔրիստոս տու....րի
Ազնիւ պատանւոյն ի տարածամ....ու
Ի քսան եւ հինգ յամս անդ հասա....կի
Ուստի մեծանուն հայր իւր վշտա....լի
Մահտես Յովհաննէս բուն արապկեր....ցի
Տէրպետարեաց տոհմիս այսմիկ շիր....մի
Ամփոփէ զմարմին որդւոյն ցանկա....լի
յամի 1854 Սեպտեմ. 2»

(Կարմրաքար շիրմի մը վրայ:)

“Անկորուստ յաւանդ
Ընկալ դամբարան
Տէր Յովհաննէ սի
Զմարմին ի ծոցի դ
Որ ավագ էր էց
Եղեւ քարե կրօն
Կարնոյ քաղա քիս
Մինչ ցօր իւր մահուն
Թէպէտ խիթք անձին
Ան դ ամ լուծութէն
Զարչարեաց ուժգին
Ի մահիճս ետ կար
Բայց արդ իւր հոգին
Սրբոցն ի կայան
Անտխեղծ խայտայ
Ի փառս անվաղճան
1854 Նոյեմ. 25:»

(Կարմրաքար շիրմի մը վրան։)

«Մահարձան

Խաչատուր Էֆէնտի Պատրիարքեան

որ ծնաւ 1824 եւ հանգեաւ 1872 Սեպ. 9.

Իբրեւ աստղ պայծառ եւ ինքնալոյս երեւեցաւ յանկարծ

ի բարձր Հայոց ի տան

Վսեմաշուք Խաչատուր Էֆէնտի Մհի. Յովհաննէսեան

Պատրիարքեան վէհ իշխան

Որ ի շինարար եւ ի մեծագործ իւր կերտս կացոյց զամէն

որ ի զարմացման։

Աւանդ, նախանձ թշնամւոյն խաչին ի մի զարկ ատրճա-

նակի լայնաբերան

Բարձ զկեանս Ազգասերիս, որ որբոց եւ այրեաց էր

կեանք եւ պաշտպան։

Որոյ ի տխուր յիշատակ արդ հոյակապ այս կճեայ

կանգնի մահարձան։»

(Երկաթի վանդակով, չորս կարմրաքար սիւներու մէջ
դրուած մարմարիոն քարէ սիւրուն շիրիմ մը։)

16. *Խաչատուր Պատրիարքականի կենսագրութիւնից .*

Հազար ութ հարիւր եօթանասուն երկու թիւ,
Կարին քաղաքի մէջ կ'ապրէր մի իշխան.
Նորա կարողութեան ճշմարիտ հազիւ,
Միայն հասկացել էր Պետրոս Եզեկեան:

Անունն էր Խաչատուր պարթեւ ու հսկայ,
Բաւական տիտղոսներ վայելել էր նա,
Իւր տոհմի անունը շատը կ'ճանչնայ,
Որ էր աղքատասէր, վեհ Պատրիարքեան:

Իւր կարողութիւնն, իրեն գումարը,
Պահում էր աղքատներ, ինչ որ կար թաղը
Ամէն մի պէտքերը մինչեւ ի աղը.
Հրամանի համաձայն քաժնում էր ծառան:

Նա ծնուել էր այնտեղ, ապրում էր այնտեղ,
Անունը յիշվում էր թէ քաղաք թէ գեղ,
Պատվում էին նորան ամէն ազգ ու ցեղ,
Ծանաչում էր նորա բոլոր Ասիան:

Գործունեայ, հանճարեղ, ուժով, աշխատող,
Մսագործութենէ էր հարստացող,
Նա չէր սիրում գոռոգ ու հպարտացող,
Աշխատում էր ինքը, կ'տար հրաման:

Միայն եթէ ունէր մի պակասութիւն,
Անխտիւր անում էր նա հայհոյութիւն,
Ժոյլի հետ պահում էր խիստ ատելութիւն.
Այս մասին չի գովել ո՛չ մի քանական:

Հաւատարիմ էր նա ամէն գործերուն,
Պարզ անարգել էր շատ սուտ փորձերուն
Կարկտան զարկել էր շատի ձորձերուն,
Դորա համար կրում էր շատ շքանշան:

Ունէր իրեն համար սեպհական տներ,
Կալուածների հողը արդար էր գներ,
Ինքը ճարտարապետ վարպետն էր շիներ,
Ունէր իրեն հանճար ու ծիրք քնական:

Շինեց երկու պանդոկ երկու յարկանի,
Մարմարիօն քաղանքի եւ լաւ պիտանի
Շինուել են դէմ ու դէմ հրապարակի,
Վայելեց այնտեղ ճաշ հերոս Լազարեան:

Հարիւր յիսուն կրպակներ նա շինել տուեց,
Շատ աղքատների լաւ սրտով սիրեց,
Դրամագլուխ տալով ընտանիք փրկեց,
Զ'թողեց որ լինին զոհ աղքատութեան:

Միայն մինը քաւական է շատերուն,
Օրինակ է Ս. Յովհաննէս անուն,
Տասը ոսկին առաւ տիրեց սիրունոյն,
Ահա մի պատկերը նորա գթութեան:

Եկեղեցւոյն կ'տար շատ շատ լուսագին
Աղքատ ուսանողին հացի շորագին,
Գրչի, թղթի, գրքի ուրիշ պէտքերին,
Որոշել էր արդէն մի այլ գանձարան:

Շինել տուած քաղնիքի ջուրը մտածեց
Ջրառատ քաղաքից լաւ՝ զովը ընտրեց,
Մաքուր, առատաբուղիս, անուշը վճռեց
Որ այն ջուրը լինի իրեն սեպհական:

Ջուրը կտակուած էր մի նպատակի,
Գիտէր, տեսչութիւնը որ կ'յարմարի,
Գնելուն շատերը չէին յօժարի,
Բայց այդ ջուրը եղաւ բով խոովութեան:

Ջուրը երբ ծախուեցաւ հակառակեցան,
Խորհուրդներ կազմեցին ու կատաղեցան,
Կեանքը վերցնելու խորհուրդ խորհեցան,
Վարձեցին մի հատը, ընտիր դաւաճան:

Տասնուհինգ օր առաջ կրակ ու բոցը
Զգին կալուածքի մէջ, կարծես թէ խոցը,
Ընկել ոչխարի մէջ քաշում է ծոցը,
Սաստիկ լոյս է ցրվել քաղաքի վերան:

Վառեցաւ կրպակներ հարիւրից աւել,
Քանի վաճառական են աղքատացել,
Կալուածքի տիրոջը հոգը չէր, նա էլ
Նկատել էր արդէն նշան չարութեան:

Մի կողմից վառվում էր, միւսից շինվում էր,
Թշնամական սիրտը սաստիկ զինվում էր,
Կարծես պողպատից էր, որ դիմադրում էր,
Այդպէս դէմ յանդիման նրանց զօրութեան:

Հարկ չէ տարակուսիլ նորա ուժի դէմ,
Թող չհաւարտանայ նա ապուշի դէմ.
Մենք հազար կուժ ունինք, նորա կուժի դէմ,
Ինչու նշան ցոյց տանք յուսահատութեան:

Երկարացաւ սպանութեան խորհուրդը
Նորանց մէջ կար Հայը այլազգ ու քուրդը
Յույնի կաթուղիկի խրատն ու քուրդը,
Տուին սաստիկ քորքոք նորա ծաւալման:

Գումարելով ոսկիների մի գումար
Տուին սպանողին ու խնդրեցին ճար.
Քամէ նորա կեանքի, ոհ վերջին նժար,
Իրենց կամքի սրտի ծիրքի համաձայն:

Շաքաթ երեկոյին այն յիշեալ թուին,
Միւս օրը խաչի պատմութիւն կիւրակին,
Մի թղթի կտոր որ իրեն յանձնեց մին,
Ահա քեզի նամակ իշխան պատուական:

Շինած քաղնիքի մօտ նստած ժամանակ,
Ստացաւ նամակը հանեց աղաղակ,
Նամակաբերը տուեց ծախ աչքին զնդակ.
Ասաց ահա քեզի նամակ սեւ տապան:

Իսկոյն վիթխարի պէս փռուեցաւ զետին,
Մեռայ կանչեց քարձր եւ տուեց հոգին,
Տեսէք այն հսկային եւ կամ պարթեւին,
Որ փռուել է զետին մեծ ծառի նման:

Ողորմի ասացէք քարի իշխանին,
Հարուստ ժլատները չարերը տանին.
Հոգեւոր զաւակդ է խեղճուկ Ինան,
Քո տեղը թող լինի երկնային խորան¹ (էջ 56—60):

¹ Ինան Կարէնի Սրինգը, սիրոյ եւ ժողովրդական երգեր, Թիֆլիս, Տաւրան Մովսէս Վարդանեանի, 1890:

17. Կրթական հաստատութիւններ:

Որոշումներ:

Կարնոյ հայութիւնը՝ ուսումնական կրթական ասպարէզին մէջ շատ ետ մնացած կը գտնենք, յառաջադիմական՝ քարեգործական՝ գրական եւ այլն հաստատութիւններ՝ ընկերութիւններ պակսած են իւր մէջ յանցելումն եւ կը պակսին ներկայիս տակաւին շատ մը կարեւոր հաստատութիւններ: Անցեալ դարու կէսերն եւ վերջերը հաստատուած մէկ քանի ընկերութեանց անունները կը յիշուին, որոնք կարճ ժամանակ միայն կրցած են գոյութիւն ունենալ: Վարժարաններ, դպրոցներ կառուցանել, ուսմամբ կրթել զմանկտին, որոշ ծրագրով ազգը լուսաւորել՝ ծաղկեցընել, աս կարեւոր եւ էական կէտին գործադրութիւնը շատ ուշ սկսած է Կարնեցին: Սակայն պէտք չենք մեղադրել Կարնեցւոյն աս մասին մէջ ունեցած թերութիւնը, մտածելով անոր ունեցած տեղական դիրքը, հանգամանքն ու ամէն պարագաները, մանաւանդ քաղաքական եւ տնտեսական վիճակը՝ յորում գտնուած է տարիներէ եւ դարերէ ի վեր:

Յանցելումն Կարնեցի ծնողք իրենց զաւակաց կարդալ՝ գրել սորվեցընելու համար, ուրիշ միջոց չունէին, եթէ ոչ ղրկել զանոնք այս կամ այն կարդալ գիտցող տիրացուին քով, կամ կնոջ մը տունը, ուր փայտէ տախտակի մը վրայ կպցուած այբ ու բէնը սորվելու համար, նախ պիտի սկսէր սոյն տախտակին վերելը գրուած “Խաչ օգնեա ինձ”ը բերա-

նացի կրկնել եւ յետոյ ջանալ մինչեւ «եւ օ ֆէն» միտքը
 պահել: Այսպէս զրեւրը ճանչցընել տալէ յետոյ, կը տրուէր
 ձեռքը քերական մը, յետոյ Սաղմոս եւ յետոյ Նարեկ, այս
 վերջինս կարդալ կըցողները արդէն ուսումնասլարտ կը հան-
 դիսանային: Անցեալ դարու սկիզբները տակաւին ընդհա-
 նուր էր տղոց այս կերպ կարդալ սորվեցընելն եւ ուսման
 այս ընթացքը. ապացոյց մը նոյն ժամանակի եւ նոյն դրու-
 թեամբ կարդալ սորվողի մը կենսագրական էջերէն. այսպէս
 կ'ըսէ Ա. Գիրք «Ղազարոս պատուելի եօթ տարեկան եղած
 ժամանակ (1824) հօրեղբայրը կ'առնու եւ Սու-պաշի Ղուլփ
 ըսուած թաղը Կաթողիկ Տօթօ անուն տարիքն առած աղջկան
 մօտ կը տանի ուսմունք սորվելու, ուր Ղազարոս կը սորվի
 հասարակ ընթերցանութիւն»: Աւելի յառաջ երթանք. կը
 յիշեմ տակաւին 1865—1875ի միջոցները, տողերս գրողին
 մայրը, Երանուհի Բօսեան, կը հաւաքէր տան մէկ սենեակը
 10—15ի չափ երկսեռ մանուկներ էջմ. եւ Կաթ. եւ կը սոր-
 վեցընէր անոնց պարզ ընթերցանութիւն: Կային նաեւ սոյն
 ժամանակները ուրիշ թաղերու մէջ եւս այսպիսի կիներ,
 որոնք իրենք զիրենք նուիրած էին այս պաշտօնին: Այսպէս
 տանց մէջ կարդալ սորվելու դրութեան իբր մնացորդ եւ օրի-
 նակ տակաւին կը գտնենք Կարնոյ մէջ. մեր գիտցածներէն
 կը յիշենք «Ղաւաղի մահլէն» Հերօ անուն Կաթ. տարիքն
 առած կինը, որ հաւաքած է իւր տան մէջ 15—20 երկսեռ
 մանուկներ էջմ. եւ Կաթ. եւ կը սորվեցընէ ասոնց պարզ ընթեր-
 ցանութիւն: Խեղճ մանուկներ, առանց գրասեղանի, առանց
 նստարանի, ծալապատիկ նստած քովէ քով, տախտակ կամ
 քերական ձեռքերնին, զիր ճանչնալու, հեգելով կարդալ սոր-
 վելու զբաղած են:

Կանոնաւոր դպրոց՝ վարժարան հազիւ անցեալ դարու
 սկիզբը ունեցած է Կարնեցին, որ եւ յետոյ յընթացս ժամա-
 նակաց եւ պիտոյից ընդարձակուած, մինն եղած է երկուք՝
 երեք, եւ այսօրս ունի Կարնեցի էջմ. հայր վեց կրթական վայ-

րեր, զանազան թաղերու մէջ. տարբեր անուններով. Արծնեան (ժամին քակր), Հոիփսիմեան (ժամին մօտ). Ս. Թարգմանչաց (Թուրխանի փողոց), Մանկապարտէզ (ժամին քակր), Մըսրեան (Կիւլահմէտ փողոց), Աղապալեան (Կանայ ճամբան), Տ. Ազարեան (Չայդարա թաղ): Ասոնցմէ առաջինը յատուկ է միայն մանչերու, երկրորդը աղջկանց, միւսներն են երկսեռ: Կրթական հաստատութեանցս մէջ ամենահինն եղած է Արծնեան վարժարանը որ նախկին «Կեդրոնական Մայր վարժարանին», տեղը շինուած եւ ընդարձակուած է: Վարժարանիս տեղւոյն եւ կրած փոփոխութեան վրայ զաղափար մ'ունենալու համար, յառաջ կը բերենք Ղազարոս վարժապետի տողերը, որ նոյն իսկ սոյն վարժարանին մէջ իբր աշակերտ գտնուած է եւ ապա ուսուցիչ գործած է:

«Յաւուրս առաջնորդութեան Կարապետ Սրբազանի (1811) կառուցած Կեդրոնական Մայր վարժարանը որ սուրբ Եկեղեցւոյ գաւթին մէջ հին երկու դասարան եւ մէկ փոքրիկ պարտէզով մը կ'ամբողջանար. այս դպրոցին քակին մէջ այս դասարաններուն դէմը ընդարձակ սենեակ մը իբր ծաղկոց, որ երբեմն քահանայից կամ ժամարարի սենեակ կը գործածուէր եւ անոր քովը կից կար ընդարձակ մոմխանէն կամ քաժկցու քամելու տեղեր: Յետոյ Սարաֆեան Մկրտիչ Ժ. Վ. առաջնորդ քաղաքիս (1848), այս երկու ընդարձակ տեղերը քակել շինել տուաւ, մէկը ուսումնարան եւ միւսը ընդելարան. այս շինութեանց բոլոր ծախքը իր անձնականէն տուաւ, յետոյ սուրբ Եկեղեցւոյ հասոյթէն առաւ իր ստակը»:

Սոյն տեղը քանի մը տարի անցնելէ յետոյ կը շինուի աւելի ընդարձակ վարժարան մը, որուն նկատմամբ կը կարդանք հետեւեալ տողերը Ղազարոս վարժապետի. «Սուրբ Եկեղեցւոյ գաւթին մէջ եղած հին ժամանակէ մնացած Մայր վարժարանը որ երկու դասարան եւ մէկ փոքրիկ պարտէզով մը կ'ամբողջանար. պարտէզին մէջն ալ կար փոքրիկ քէօշք մը, մէջը փոքրիկ կարմիր քարէ հաւուզով, եւ այս պարտէզին

կուշտը թէրզի Գէորգ վարձակալին ընակած տունը, նոյն տանը կից կային երկու տուն, մէկը ժամկոչ Տօնականին տունը եւ միւսը Նալպանտ Մհի. Միքայէլի տունը, եւ այս տներուն կողմը կից կար Երուսաղէմի սուրբ Աթոռին վագրժ կամ սեպհական Հոգետունը, եւ Հոգետանը դէմ կային երկու տուն եւս մէկը Չարըքճի Գէորգին տունը եւ միւսը Տիրատուր վարդապետի եղբօր Մհի. Խնկոյի տունը. մի քանի տներն ալ Եկեղեցւոյ սեպհականութիւն էին. մնացեալ միւս տներն մի քանին ազգը գնեց սուրբ Եկեղեցւոյ հասոյթէն եւ այս ամէն տուներուն հողը, մոմ թափելու տեղը եւ ջաղքատունը, որոց մի քանին տեղերը Արծնեան դպրոցի շէնքին խառնուեցան, որ տեղերն ալ Եկեղեցւոյ կալուած մաղազաներուն շինութեանց խառնուեցան: Բէօշքին հաւուզին քառակուսի միակտուր կարմիր քարը, յաւուրս Գրիգորիս առաջնորդի սուրբ Եկեղեցւոյ զաւիթ պարտէզի նորաշէն հաւուզին տեղը դրուեցաւ:»

“Սոյն վարժարանը 1864 Յունիս 29 սրբոց իշխանացն Սահակայ եւ Յովսէփայ եւ սրբոցն Սարգսի եւ Բագոսի նահատակաց տօնախմբութեան օրը քակուելով եւ ասոր շուրջը զտնուած տուներ եւ շէնքեր եւ Հոգետուն ամէնքը քակուելով, յաւուրս Վեհապետեան առաջնորդին նոր դպրոց մը շինուեցաւ:»

“Բիւրքշիպաշի Մհի. Յակոբ աղա Մակարեան իրեն յիշատակ անձնական ծախիւք ի հիմանց շինել տուաւ դպրոցը ընդարձակ դասարաններով, որոյ հիմնարկութիւնը փառաւոր հանդիսիւ կատարուեցաւ. վերակացու էր շինութեան Ապահոնց Պ. Մինասը, իւր ձեռքով կ'ըլլար բոլոր ծախք:»

“Դպրոցին աւարտումէն յետոյ իբր յիշատակարան մարմարիոնեայ քարը որ պիտի դրուէր դուրսի դրան ճակատը չը դրուեցաւ նոյն ժամանակ. Ազգայնոցմէ ոմանք արգելք եղած են ըսելով թէ շինութեան քարը եւ փայտը Եկեղեցւոյ էր, միայն շինութեան ծախքը հոգաց Մակարեան: Ասոր

վրայ Մակարեան Եակոբ աղա որ մտադիր էր կալուածներ առնուլ եկամուտ կապել յանուն դպրոցի՝ կ'ըսուէր, սրտաքեկ ետ կեցած է այս մտադրութենէն: Ժամանակ անցնելէ յետոյ, երբ Խրիմեան Հայրիկը Պատրիարք ըլլալու համար քաղքէս կ'անցնէր Պոլիս երթալու համար, նոյն յիշատակարան քարը տեղը դնել տուաւ:»

«Դպրոցիս Մակդիրը թէպէտ յառաջագոյն ուսումնահոգաբարձութիւնը Սրբոյն Մեարոպայ անունը կոչեր էին. քայց յետոյ Գրիգորիոս Սրբազան Արքեպիսկոպոս առաջնորդ հօր խնդրանօք, Մեծիմաստ եւ Աստուածաբան Պօղոս Ժ. վրդ. Պետրոսեանը՝ Արծնեան¹ անունը անուանեց. որ մինչեւ ցայսօր նոյնը Արծնեան Դպրոց կ'ըսուի» (Ա. Գիրք):

Արծնեան վարժարանիս անուանադրութեան եւ համանուն ընկերութիւնը հաստատողին, զԳրիգորիոս եպիսկոպոս Զօրաբարէլեան ակնարկելով, Ֆիզիգա Պօղոս վրդ. Պետրոսեանը սա երգը յօրինած է այն օրերուն մէջ.

«Վարժարանս վայելչակերտ,	Եւ սմին վեհ հոգատար,
Արծնոյն հին էսո զանուն,	Զհովիւ ետ Արթուն անուն,
Որ երբեմն քարձր ի հայս,	Եաւելուն արդիւնքն քաջ,
Քաղաք պերճ հայոց ի տուն,	Վարժելով մանկանց դասուն:

Հայեցաւ ի քաղդ դժխեմ,	Սատարողք եւ քարերարք,
Մինչ իսպառ եղեալ նկուն.	Եորդեռանդն ի սէր սորուն,
Պարսկայնոցն էարք զքաժակ,	Սիրայօդն ընկերութեամբ,
Զարանիւթ հեռ նախանձուն:	Տուրք առատ ինպաստ զեղուն:

Հիմնադիր արդ նոր յարկիս,	Իշխեսցէ եւ մի՛ երբէք,
Սուրբ հոգին է զերարբուն.	Հակառակ կալ քանասարկուն.
Ոյր հզօր պաշտպանութեամբ,	Օգտաշատ զործոյն ընդդէմ,
Ի կայս իւր է հաստատուն:	Իշխանաց մեր վեհագուն:

¹ Աւերեալ Արծն քաղաքին անունով կ'ըսէ Բ. Գիրքը:

Մինչ Փեփոս վառի յեթերս,
 Եւ աստեղք կան շողշողուն.
 Լուսափառ կայցէ ի տես,
 Անաղօտ Արծնեան այս տուն:»
 (Բ. Գիրք):

Եկեղեցւոյ պարտէզին կամ բակին մէջ եւ առաջակողմը
 կը գտնուէր Արծնեան սոյն վարժարանը, ընդարձակ եւ
 քարաշէն շէնք մը, միայարկ, ունենալով ներսը ընդարձակ
 սրահ մը եւ այս սրահին աջ ու ձախը դիմացէ դիմաց դասա-
 րաններ, մեծադիր պատուհաններով զարդարուած, լուսաւոր
 պարզ եւ կոկիկ: Արտաքին դուռը կարմրաքար հիւսուած եւ
 խորափոր՝ քարճրադիր զարդերով կոփուած: Դրանս ճակատը
 որմին մէջ հաստատուած էր վերոյիշեալ քարերարին արձա-
 նագրութիւնը, քանդակեալ մարմարիոն սպիտակ քար մը
 հետեւեալ յիշատակագրութեամբ.

Վարժարանս
 Այս
 Նորոգեցաւ ի հիմանց
 Ժախիւք
 Վ. Մ. ՅԱԿՈԲ ԷՓԷՆՏԻԻ
 ՄԱԿԱՐԵԱՆ
 Ի նուէր Ազգիս Հայոց
 Եւ ի յաւիտենական յիշատակ
 Ազգատոհմին

Իւրոյ
 —○—(1865)—○—

Իսկ ներսը սրահին դրան ճակատը կը տեսնուէր հետեւե-
 եալ արձանագրութիւնը, որ վարժարանին քացման տարին
 կը ցուցնէր.

Արծնեան Վարժարան
Ընդ պաշտպանութեամբ
Սրբոյն Մեսրոպայ
1866

Ապրիլ 1:

Նախկին Կեդրոնական Մայր վարժարանին տեղը շինուած եւ ընդարձակուած սոյն Արծնեան վարժարանն էր որ մինչեւ 1912, Օգոստոս կանգուն կը մնար իւր հաստատուն շինութեամբ, եւ որ սոյն թուականին քակուելով, սոյն տեղւոյն վրայ շինուեցաւ «խան» մը. եւ գերեզմանատան մէջ՝ հարաւային կողմը կառուցուեցաւ նոր շէնք մը իբր Արծնեան վարժարան. նորաշէն վարժարանիս վրայ կը խօսինք յաջորդ զլուխներու մէջ:

Կեդրոնական Մայր վարժարանին եւ սպա Արծնեան եւ Հոփսիմեան եւ կամ տեղւոյս ուրիշ վարժարանաց մէջ իբրեւ Տեսուչ կամ իբրեւ ուսուցիչ գործող անձանց անուններու ցանկ մը կը գտնենք Առաջնորդարանի կրկին գրքերուն մէջ, ոմանց վրայ երկտող ծանօթութեամբ եւ որոնցմէ ոմանք տարիներով աշխատած՝ յոգնած են Կարնեցւոյն մանուկները կրթելու եւ որոնց անունը մինչեւ ցայսօրս կը յիշուի: Անմոռաց ընելու համար այն անձանց անունները, յառաջ կը բերենք սոյն ցանկը, հանդերձ գտնուած համառօտ ծանօթութեամբ:

«Յաւուրս առաջնորդ Բագրատունի Կարապետ եպիսկոպոսէ մինչեւ Օրմանեան Արքեպիսկոպոս ուսուցչաց կամ վարժապետաց դասը. 1811—1886:»

Արդար Յոհաննէս վարժապետ Հաննէս մականուանեալ:
Կարապետ վարժապետ Վանցի որ յետոյ Կարապետ վրդ. Կտուց Անապատին:

Մովսէս վրժպ. Մօծօրեան. ատեն մը Կարմիր վանքին գործակատար:

Տիրացու Կարապետ Մըլլոյեան. հիանալի քաղցրածայն
վարժապետ:

Գրիգոր վարժապետ պատուելի Շէքէրճեան:

Գէորգ Խէլֆէ, կառավարիչ, Շէքէրճեանի ստոն:

Եփրիկ Խէլֆէ (յԱխլցխայ):

Մարտիրոս Խէլֆէ Սօլաղեանց (յԱխլցխայ):

Մկրտիչ վրժպ. Համլէնց (յԱխլցխայ):

Յարութիւն վրժպ. Զիպուքճեան (յԱխլցխայ):

Յակոբ վրժպ. Կարինեան:

Գէորգ վրժպ. Քէլէճեան (յԱխլցխայ):

Ստեփան վրժպ. ձայնաւոր քաղցրածայն:

Մհի. Գրիգոր Էլպէկեանց, վրժպ. քաղցրածայն:

Սիմոն Խէլֆէ կառավարիչ, եւ ժամին խանի դպրոցին
վարժապետ:

Մկրտիչ վրժպ. Վարդապետենց, Կարապետ եպիսկ.ի
ազգական:

Սահակ վարժապետ Կլօրենց, գաղթականութենէ յետոյ
20-25 տարի վարած է:

Մնացական վրժպ. գաղթականութենէ յետոյ 20-25
տարի վարած է:

Գրիգոր վրժպ. Շապին Գարահիսարցի (1836—1837):

Կարապետ Պատուելի Զաքարեան:

Յովսէփ վարժապետ Սաղմկացի:

Մկրտիչ ” Աղապալեան:

Ղազարոս ” Վահանեան:

Աւետիս ” Զուլալեան:

Գէորգ ” Մութաֆեան:

Յոհաննէս ” Տէր Սարգսեան (Ներսէս վրդ.):

Խաչատուր ” Տէր Պօղոսեան Գնունի:

Բազարաստ ” Դաֆաֆեան (եղբայր Տ. Յուսիկի):

Բարդողիմէոս ” Խաչատուրեան, Օտապաշեան:

Արմենակ ” Դարազաշեան:

Խաչատուր վարժապետ Գաֆաֆեան, յետոյ քահանայ:

Պետրոս „ Աշնեան: „ „

Յակոբ „ Մուրատխանեան „ „

Պետրոս „ Շիւշեան „ „

Առաքէլ „ Գէորգեան „ „

Ստեփան „ Փրոյեան „ „

Առաքէլ „ Մշեցի, Աւետիսեան:

Համազասպ „ Չիթողցի, Դրանեան:

Մհի. Մկրտիչ Եազըճեան, կառավարիչ:

Մորուք Մկրտիչ վրժպ. Պոլսեցի ծերունի:

Հուսարար Տրցւ. Յոհաննէս Ղըլպըյըխեան, վաղեմի
աւուրց:

Տէր Գրիգոր քհնյ. Արծնեանց, ժառանգաւորաց դպրոցին
աշակերտած, դասատու եւ միանգամայն տեսուչ,
եւս Հոիփսիմեան դպրոցի տեսուչ եւ դասատու:

Տիրացու Գրիգոր Թօխաթցի, Եփրեմ եպս.ի փոքրաւոր
երթեւեկ դասատու հայկաքանութեան:

Մարտիրոս վրժպ. Նիկիսարցի (Եփրեմ եպիսկոպոսի
աշակերտ):

Մարգար, տեսուչ եղած է 1866ին ատենները:

Բարթող Թաթարեան տեսուչ եղած վարժարանաց
1874—1875ին եւ ապա սարկաւազ ձեռնադրուած
յԱրաքէլեր:

Սիմոն Կիւնէշեան, տեսուչ եղած է 1875—1878, եւ
ապա քահանայ եղած ի Վան Տ. Կոմիտաս անուամբ:

Մհի. Յարութիւն աղա Ղազէզեան, 1844ի ընդհանուր
տեսուչ:

Գարեգին Վ. Սրուանծտեանց, տեսուչ. 1858:

Գէորգ Չիլինկիրեան, տեսուչ վարժարանաց. 1887: „

Վարժապետաց վրայ ծանօթութիւններ: Սոյն ուսուցիչ-
ներուն՝ վարժապետներուն ոմանց վրայ միայն կը գտնենք

համառօտ ծանօթութիւններ, Կարապետ Պատուելի Զաքարեանի, Ղազարոս վարժապետ Վահանեանի, Տէր Գրիգոր քհն. Արծնեանի վրայ աւելի ընդարձակ ծանօթութիւններ գտած ըլլալով, նախ կը դնենք համառօտներն եւ յետոյ այս վերջիններուն վրայ քաղած տեղեկութիւննիս:

ա. Կարապետ վարժապետ Վանցի, եղած է վարժապետ Շէքէրճեանի Կարնեցւոյ ատեն, որ եւ յետոյ եպիսկոպոս ըլլալով վանահայր եղած է Կոռուց Անապատին: Սա եղել պատճառ վարժարանական սկզբնաւորութեան ի Կարին (Բ. Գիրք):

բ. Յակոբ վրժպ. Կարինեան. սա պաշտօնավարած է ի Կարին գաղթականութենէն առաջ Լուսաւորչի կամ Կարմիր վանուց մէջ ժառանգաւոր աշակերտաց: 1846—1847ին հրատարակած է Կովկաս անուն թերթը ի Տփլիս. եւ Էջմիածնի ձեռագրաց Մայր ցուցակը 1863ին: 1828ին կը պաշտօնավարէր ի Կարին (Բ. Գիրք):

գ. Սիմոն Խէլֆէ. Պատուելի Շէքէրճեանի ժամանակ (Կարապետ եպիսկոպոսի ատեն) դպրոցը չբաւելով, ժամի խանի մէջ սենեակ մը յատկացուած էր փոքր տղայոց, որոնց կը դասախօսէր Սիմոն Խէլֆէն:

դ. Մկրտիչ վրժպ. Վարդապետենց գաղթականութենէ յառաջ, 1820ին հասարակ ընթերցանութեան դաս կու տար Կեդրոնական Մայր վարժարանին մէջ:

ե. Մնացական վարժապետ այնչափ կը ծեծէր աշակերտները, որ տղուն մէկը անգամ մը խենդըցեր լեռներն ինկեր եւ կորսուեր է:

զ. Սաղմկացի Յովսէփ վարժապետ պատուելին դասատու կը բերուի Ազգային Կեդրոնական դպրոցին 1847, Մարտ 11 (Բ. Գիրք):

է. Մորուք Մկրտիչ. եղբայր Աւետիս վարժապետ Պէրպէրեանի (պատմաբան) որ Էջմիածին գնալու ժամանակ, Գրիգորիս եպիսկոպոսի առաջարկութեամբ հոս կը մնայ իբր վարժապետ. 1855—1856ին (Բ. Գիրք):

ը. Մհի. Յարութիւն աղա Ղազէգեան քարեպաշտ իշխան, 1844 թուոյն ազգային դպրոցին ընդհանուր տեսուչ եւ Հոգաբարձու ընտրուեցաւ. լաւ քարեկարգեց դպրոցը. երգեցողութիւն եւ ամէն բան, ինքն ալ արդէն դպրապետ էր Մըլլոյեան Տիրացու Կարապետին աշակերտած եւ մինչեւ անգամ Պոլիս Պէզճեան Յարութիւն Ղազէգ Ամիրային քանի տարի տիրացուն եւ դպիրն եղած էր:

Թ. Գէորգ Չիլինկիրեան 1887, Նոյ. 4, ազգային վարժարանաց ընդհանուր տեսուչ կարգուած էր, որ կը դադրեցրնէ Կարապետ Պատուելին եւ Ղազարոս վարժապետը պաշտօններէ. 100 մէկուն, 50 միւսին հանգստեան թոշակ կապելով:

Ժ. Կարապետ Պատուելի Զաքարեան. սա ընիկ Մշեցի, ծնած է շուրջ 1821 թուականներուն, իւր հայրը կը կոչուէր Մելգոն, որուն համար կը պատմուի թէ՝ Չէչէի պատերազմին մէջ գտնուելէ ի զատ, երբ Բասքեւիչ ոռւս զօրապետը պատերազմաւ Կարնոյ վրայ կ'արշաւէր, սա եւս իբրեւ կամաւոր ծիաւոր զօրք մտած էր Բասքեւիչի իշխանութեան ներքեւ: Մի եւնոյն ժամանակ Մելգոն՝ իրեն Ռուսաց քանակին հետ դէպի Կարին երթալն՝ իւր հօրը Մուխսի Զաքարիային ծանուցանելով, կը յանձնարարէ անոր որ ինքն ալ ընտանիքը վերցրնէ Կարին գայ, իրենց ետեւէն, սակայն Մուխսի կը մեռնի ճանապարհին, եւ ընտանիքն ալ խոհեմական դատելով, կէս ճամբայէն կը վերադառնայ Մուշ, իրենց տեղը: Կ'անցնի ասոր վրայ տարի մը, Ռուսաց քանակը տաճկի հողերէն քաշուելէն ետքը, Մելգոն ալ արդէն թողուցած ըլլալով իւր կամաւոր գինուորութեան պաշտօնը կը դառնայ իր ընտանեաց քով. այս անգամ ինքն անձամբ կը կատարէ իւր միտքը դրածը, եւ կու գայ հաստատուիլ ընտանեօք Կարին, 1830 թուականներուն:

Կարապետ նոյն ժամանակ ինը՝ տասը տարեկան տղայ մը կը դրուի Սահակ Կլօրեան վարժապետի քով, ուր կը սորվի գիրն ու կարդալը: Ուշիմ եւ խելացի տղայ մ'եղած կ'երե-

ւայ, որովհետեւ կարճ ժամանակուան մէջ կ'ուսանի կարդալը եւ կը սկսի քերականութիւն սորվիլ: Կուրավցի Պետրոս եպս. առաջնորդը՝ իւր քով կը պահէր Բոկլանցի Յովհաննէս վարդապետը, իբր փոխանորդ եւ քարոզիչ. Կարապետ այս վարդապետին քով կը սորվի քերականութիւն, 1832—1834 թուականներուն: Քերականութիւնն ալ սորվելէ յետոյ, Եդեսիացի Յարութիւն եպսկ. առաջնորդէն ալ կը սորվի ճարտասանութիւն (1835—1837 թուականներուն մէջ):

Այսպէս Կարապետ տարուէ տարի յառաջ երթալով ուսմանց մէջ, հուսկ ուրեմն կը մտնէ ինքն ալ կենաց ասպարէզին մէջ եւ կ'ընտրէ իրեն վարժապետութեան կեանքը եւ յետոյ ուրեմն կ'անուանուի Պատուելի Կարապետ: Առաջին անգամ իբր վարժապետ կը գտնենք զինքը 1840 թուականներուն, Ալթունեան առաջնորդի օրով, Կարնոյ Մայր դպրոցին մէջ: Բանի մը տարի յետոյ, երբ Գրիգորիս առաջնորդնոր վարժարան մը շինել կու տայ, Զաքարեան Կարապետ Պատուելին հայկաքանութեան դասատու կը կարգէ, նոյն վարժարանին մէջ (1847), յանձնելով անոր ութսունի չափ աշակերտ: Սակայն «Մուրատեան Կարապետ աղայի եւ այլ իշխանաց հակառակութեան պատճառաւ, երբ Գրիգորիս առաջնորդ Պոլիս կը կանչուի եւ Արաքներ կը դրկուի, Կարապետ Պատուելին ալ Պատրիարքարանի հրամանաւ Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը կ'երթայ իբր վարժապետ (1848, Ղ.Վ.)»: Բանի մը տարի հոն կենալէն յետոյ կը հրաժարի Ս. Կարապետէն եւ կրկին կը դառնայ Կարին, 1853—1854ի միջոցները: Նոյն ժամանակ Զուլալեան Աւետիս Պատուելին հրաժարած ըլլալով իւր վարած վարժապետութեան պաշտօնէն, Կարապետ Պատուելին կրկին իւր նախկին պաշտօնին գլուխը կ'անցնի:

Կարապետ Զաքարեանի ունեցած գործունէութեան նկատմամբ, հետեւեալ տողերը կը կարդանք Առաջնորդարանի մէջ գտնուած տետրին մէջ. «Կարապետ Պատուելի Ս.

Զաքարեան քաջ հայկաբան, խոհուն քանաստեղծ, կրօնա-
սէր, անքասիր ուսումնասպետ անձ է. ազգիս շատ ծառայած
է, Վան, Մուշ, Կարին ուսեալք մեծաւ մասամբ նորա աշա-
կերտք են, յիշեալ գաւառաց ուսման գիտութեան լոյսն նա
տուած է, պատկառելի եւ պատուոյ արժանի անձ մ'է, ազգը
նորա՝ Կարապետ Պատուելոյ պարտաւոր է ըստ ամենայնի։»

Իւր նկատմամբ կ'ըսէ նաեւ Տ. Գ. Արծնեան հետեւեալ
տողերը, զոր կը գտնենք վերոյիշեալ տետրին մէջ. «Այս միջո-
ցին Կարապետ Պատուելին դպրոցը բարեկարգեց. պարզ եւ
դիւրին միջոցաւ կ'ուսուցանէր հայկաբանութիւն, սրբազան
պատմութիւն, կրօնագիտութիւն հանդերձ հայաստանեացս Ս.
Նկեղեցւոյ պատմութեամբ եւ այլ դրութեամբ դպրոցն լաւ
յառաջադիմութեան մէջ գովելի եղաւ յազգայնոց եւ նա-
խանձելի յօտարաց, իւր անխոնջ եւ անձնանուէր դասախո-
սութեամբ մեծամեծ արդիւնք ունեցաւ, այսօր նորա հաւա-
տարիմ աշխատութեամբ ազգին երեւելի անձինք պատրաս-
տեց ի Վան, ի Ս. Կարապետ եւ ի Կարին, որոյ աշակերտք
բարձրացան եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանայ, եւ քաղա-
քական գործոց մէջ եղան իշխան եւ օգտակար ազգիս անդամ-
ներ պատրաստեց, որոյ ամէնէն տրուալ աշակերտն եմ ես
(Տ. Տ. Գրիգոր Արծնեան)։»

Տարիներու փոփոխութեամբ եւ անխոնջ աշխատու-
թեամբ Կարապետ Պատուելիի ոյժն ալ տկարացած էր, ուստի
1887, Նոյ. ազգային վարժարանաց տեսուչ Գ. Զիլինկիրեան
կը դադրեցրնէ զԿարապետ իւր ծերութեան պատճառաւ՝
վարժապետութեան պաշտօնէն. սակայն յաջորդ տարիներու
մէջ դարձեալ կը գտնենք զինքը վարժարանաց սեմերէն ներս.
1889 Փետր.ի Հոիփսիմեան դպրոցին վրայ հսկող եւ կառա-
վարիչ կ'ըլլայ։ Մէկ երկու տարի եւս իւր վերջին կարողու-
թիւնը զոհելէ, զօրութիւնը թափելէ յետոյ կը քաշուի այս
անգամ բոլորովին այդ պաշտօններէ. եւ զրեթէ 50 տար-
ուան շրջաններու մէջ, Կարին՝ Մուշ՝ մանկտւոյն դաստիա-

րակութեան պարապելէ յետոյ, թողլով քարի յիշատակ անուն մը, կը կնքէ իւր մահկանացուն 1892, Օգոստ. 18:

Կարապետ Պատուելի ժամանակին մտած էր նաեւ ընտանեկան կապին տակ, ամուսնացած էր Մարիամ անուն աղջկան մը հետ, եւ ունեցած եօթը զաւակ, որոնք կոչուած էին՝ Յովհաննէս, Մկրտիչ, Մարգար, Մարտիրոս, Աւետիս, Առաքել եւ Հռիփսիմէ. որոնցմէ ոմանք վախճանած են, եւ ոմանք տակաւին կենդանի, քայց ցրուած օտար երկիրներ:

Սոյն տեղեկութիւններն՝ ինչպէս յիշեցինք քաղած ենք Առաջնորդարանի տետրներէն. եւ Կարապետ Պատուելոյն դեռ ի կենդանութեան՝ վաթսնամեայ երկրորդ զաւակէն: Առաջնորդարանի Բ. տետրին մէջ կը գտնենք նաեւ տողեր, որ կը յայտնեն թէ՝

“Հռչակաւոր Ֆիզիգա Պօղոս Պատուելիին,

Կարապետ Պատուելի Զաքարեանի,

Տ. Յովհաննէս վարդապետ Պոկլանցի,

Ս. Կարապետի ուսուցիչներ, որոնց վրայ կայ տեղեկութիւններ, “Գեղամի,” Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը, իր հին ու նոր դպրութիւնը, մահազրով շարք մը յօդուածներէն. հրատարակեալ Արեւելք լրագրոյ 1902 թուականի, թիւ 4977. 4979 եւ 4982 թերթերէն. կամ Յուլիս 20, 22, 26 թիւ:”

Ժա. Ղազարոս վրժալ. Վահանեան. Ազգային վարժարանաց մէջ երկայն ատեն գործողներէն մին եղած է Ղազարոս վարժապետ, որուն կենաց վրայ համառօտ ակնարկ մը նետել կ'արժէ: Իւր նախնիքն եղած են Մուշ քաղաքէն. բնիկ Մշեցի Տէր Ղազար քահանայ (ծնեալ 1639, վախճանեալ 1694) կ'ունենայ որդի մը որուն անուն կը դրուի Վահան՝ որ եւ Օհան ալ կ'անուանուի: Վահան կ'ունենայ իւր կարգին չորս որդի՝ Օվէս, Անտոն, Տօնօ, Կիրակոս: Վահան ժամանակ մը իւր այս չորս զաւակաց հետ Մուշ անցընելէ յետոյ,

կ'առնու իւր տղաքը կ'ելլէ Մուշէն եւ կու գայ Խնուս եւ հոն կը կնքէ իւր մահկանացուն (1744). մայրերնին ալ մեռած ըլլալով, այս չորս եղբարք կը մնան անտէր անտիրական, ուստի իրենց օրապահիկ հացը ճարելու նպատակաւ, Խնուսէն կ'ելլեն եւ կ'երթան նոյն քաղաքին Կիւլլի գիւղը եւ հոն մշակ կամ “Հօտաղ,” կ'ըլլան: Բաւական երկայն ժամանակ հոն մնալէ յետոյ, 1800ի սկիզբները կը թողուն նոյն գիւղն ալ եւ կու գան Կարին, եւ հոս կ'ամուսնանան: Կիրակոս կ'ամուսնանայ Ալաշկերտցի Էլօ անուն Կաթուղիկի մը՝ Մարգարիտ անուն աղջկանը հետ: Օվէս կամ Օվիկ եղբայրն ալ կ'ամուսնանայ նոյնպէս հայ կաթուղիկ հացագործի մը աղջկան հետ: Կիրակոս կ'ունենայ երեք զաւակ, Վարդեւան՝ Ղազարոս՝ եւ Մարիամ: Ղազարոս կը ծնանի 1817ի Օգոստոս 11ին: Ասոր երկու տարեկան հասակին մէջ, Կիրակոս հայրը կը մեռնի (1819), ուստի Ղազարոսի հոգը կ'առնու իւր վրան հօրեղբայրը Անտոն: Ղազարոս երբ իւր եօթներորդ տարուան շրջանը կը կոխէ, հօրեղբայրը Անտոն կը տանի զինքը “Սու Պաշի Ղուլա,” ըսուած թաղը՝ Կաթուղիկ Տօթօ անուն տարիքն առած աղջկան մը մօտ, ասոր քով ուսմունք սորվելու. սոյն աղջկան եղբայրն ալ Յօհաննէս անուն, “օտապաշի,” էր Թուրխանի խանը, երբ սոյն խանը շէն եւ վաճառատեղի մ'էր, (մինչ այսօրս խանին տեղը միայն մնացած է, եւ մերձակայ փողոցին անունը “Թուրխանի փողոց”ը կը յիշեցընէ իւր անունը): Ղազարոս Տօթօի քով առաջին անգամ կը սորվի պարզ ընթերցանութիւն մը, յետոյ ուրեմն 1827 թուականներուն կ'երթայ Հայոց Մայր վարժարանը՝ Շէքէրճեան Գրիգոր վարժապետի մօտ, ուր կը սորվի՝ ըստ ժամանակին սովորութեան ժամագիրք կարդալ, եւայլն: Ռուս-Տաճկական պատերազմէն յետոյ (1829) մեծ զաղթականութեան ատեն, զաղթականաց հետ ինքն ալ կ'երթայ դէպի Ախալցրխայ եւ երկու՝ երեք տարիէն (1832) դարձեալ կը դառնայ Կարին:

Ղազարոս կոխած էր արդէն իր տասնութինգերորդ տարին՝ երբ Կարին կը վերադառնայ. նոյն ժամանակ իւր հօրեղբօր կինը՝ Սուլթանը կը դնէ զինքը ազգային դպրոցը, ուր կային երկու վարժապետ, Մնացական վարժապետ եւ Սահակ՝ Կլօրենց անուանեալ: Ղազարոս ասոնց հսկողութեան ներքեւ կը սորվի Չամչեան Հ. Միքայէլ վարդապետի քերականութիւնը: Քանի մը տարի յետոյ երբ Մնացական վարժապետի կը յաջորդէ Կարապետ Պատուելի Զաքարեան, Ղազարոս ասոր խնամոց ներքեւ քաւական յառաջ կ'երթայ ուսման մէջ:

Այսպէս Ղազարոս ուսման ընթացքին մէջ տարիներ անցընելէ յետոյ, հուսկ ուրեմն իր 29 տարեկան հասակին մէջ (1846, Դեկտ. 15) կը նշանուի Սօվուկ Զերմուկ գիւղէն՝ Մելգոն անուն մէկուն աղջկան՝ Գոհարի հետ եւ տասնութինգօրէն կ'ամուսնանայ՝ Մայր Եկեղեցւոյ մէջ, Թէօքմէճի Տէր Պետրոս քահանային ձեռամբ. իսկ կնքահայրը կ'ըլլայ Մհի. Նիկողոսի որդի՝ Կարապետ, Պատրիարքական փոխանորդ՝ Կեսարացի Կարապետ Ժ. Վ.ի օրով: Ղազարոս յետ ամուսնութեան կ'ունենայ մանչ զաւակ մը (1850, Նոյ. 14) եւ կը մկրտուի Տ. Ստեփան Տ. Աւետիս քահանայի ձեռամբ՝ մականուանեալ Գանթարճի. տղան մկրտութեան աւագանէն կը կոչուի Վահան: Երեք տարի յետոյ, Ղազարոս երկրորդ մանչ զաւակ մ'ալ կ'ունենայ (1853, Նոյ. 7) եւ մկրտուելով Տէր Պօղոս քահանայէ՝ կը կոչուի Յակոբ: Յաջորդ տարիներու ընթացքին մէջ, մինչ “քօլերա” համաճարակ հիւանդութիւնը, Կարնոյ մէջ իւր աւերները կը գործէր, Ղազարոսի լծակիցն եւս Գոհար սոյն հիւանդութենէն բռնուելով կը վախճանի (1855, Օգոստ. 9ին): Ղազարոս ունէր փոքրներ, որոնք հոգաժութեան պէտք ունէին, ուստի Ղազարոս զասոնք մօր մը խնամոց յանձնելու նպատակաւ, կ'ամուսնանայ երկրորդ անգամ, Ըղտաձոր գիւղէն՝ Գաբրելեանց Յակոբ Քենեայի դստեր՝ Գեղախոռցի Եսայիենց հարս Գոհարին հետ: Ղազար-

րոս կ'ունենայ այս երկրորդ ամուսնութենէն հինգ զաւակ,
1858 Մարտ 3ին, 1861 Օգոստոս 12ին, 1864 Ապրիլ 8ին,
1865 Մարտ 25ին, 1868 Յուլիս 26ին:

Հազարոս վարժապետ իւր կեանքն անցուցած է, ազգային վարժարանաց մէջ, մանկուոյն կրթութեան պարապելով. ըստ աւանդութեան եւ զինքը ճանչցող աշակերտներու պատմութեան, ինքն այնչափ գիտնական մէկը չէ եղած, այսու ամենայնիւ ժամանակին պիտոյից յարմարած եւ ըստ իւր կարողութեան յարատեւ գործունէութիւն մ'ունեցած է, թէ՛ քաղաքն եւ թէ՛ գիւղերը, դպրոցներու մէջ: Առաջին անգամ՝ սոյն պաշտօնը կը սկսի Մայր վարժարանին մէջ 1838ին. երեսուն դահեկան ամսական թոշակով. յետոյ 1840ին Չիֆթլիկ գիւղը կը դրկուի եւ հոն տարի մը կը կատարէ վարժապետութեան պաշտօնը: Երկու տարի յետոյ, (1843, Ապրիլ 24) Եփրեմ եպսկ. Պապայեան առաջնորդ, Ազգային Մայր վարժարանին մէջ իբր վարժապետ կը կարգէ, 100 դահեկան ամսականով: Բանի մը տարի յետոյ իրեն ուրիշ պաշտօն մը կը տրուի. 1863 թուականներուն, Վեհապետեան Յարութիւն եպսկ.ի օրով, Թումանճ՝ Չիթահող՝ Տինարիգոմ՝ Հինձք՝ Ումուտում՝ Կրիչք՝ Դվնիկ՝ Պատիշէն՝ Գոմի եւ Հարարգ գիւղերուն մէջ թաղական խորհուրդ կազմելու գործողութեան տեսուչ ընտրուած կ'երթայ սոյն գիւղերը: Ազգային Սահմանադրութեան օրէնքը Կարնոյ մէջ նոր գործադրուելու միջոցները, ըստ Սահմանադրութեան տրամադրութեան, սոյն վերոյիշեալ գիւղերուն մէջ ընտրող ժողով կարգելով՝ թաղական խորհուրդ կը կազմէ եւ արանց ու կանանց համարը գրի առած կը բերէ քաղաք: Սոյն պաշտօնը կատարելէ յետոյ, դարձեալ Մայր դպրոցին մէջ վարժապետութիւնը շարունակել կը սկսի: Յաջորդ տարիներուն մէջ, Մայր դպրոցին ընդհանուր տեսուչ՝ Գարեգին վարդապետի օրով, Չայդարայի դպրոցին վարժապետ կը դրուի, 200 դահեկան ամսական թոշակով, 1870 Յունուար 27, ուր գրեթէ տարի ու կէս

պաշտօն վարելէ յետոյ, վերստին կը փոխադրուի Մայր դպրոցը, 1871 Մարտ: Քանի մը տարի եւս Մայր դպրոցին մէջ աշխատելէ յետոյ, 1887 Նոյ. 4ի. Ազգային վարժարանաց ընդհանուր տեսուչ՝ Գէորգ Չիլինկիրեան՝ կը դադրեցընէ զՂազարոս վարժապետութեան պաշտօնէն, 50 դահեկան հանգստեան թոշակ կապելով: Հանգստեան կոչուելէ յետոյ դարձեալ կը գտնենք զինքը վարժարանաց մէջ. 1889 Փետ. 28 Ղազարոս՝ Մարեան դպրոցին վրայ հսկող եւ կառավարիչ կը կարգուի:

Այսպէս Ղազարոս վարժապետ Վահանեան իւր կեանքը վարժարանաց մէջ անցնելէ յետոյ, հուսկ ուրեմն 1892 թուականներուն ծերութեան պատճառաւ կը թողու այլեւս վարժարաններու սեմերը, եւ քանի մը տարի եւս հանդարտ կեանք մը վարելէ յետոյ 1901, Ապրիլ 14ի կը կնքէ իւր մահկանացուն: Իւր անշուք շիրիմը կը գտնենք գերեզմանատան մէջ, պարզ քալ մը, որուն մէկ կողին վրայ փորագրուած է.

“Ղազարոս Վահանեան
Բազմամեայ ուսուցիչ
Արծնեան վարժարանին
Հայոց Կարնոյ
1814 Հոկտ. 10: 1901 Ապր. 14:”

Ղազարոս վարժապետ ունի գրած իրեն ժամանակակից այլեւայլ տեղեկութիւններ, հետեւեալ վերնագրոյն ներքեւ. “Կենսագրութիւն Վահանեան Ղազարոս վարժապետի, նախկին ուսուցիչ Ազգային վարժարանի Կարնոյ եւ ծանօթութիւնք ժամանակակից դէպքերու, սկսեալ 1829է. 1894. 1899. 1900:” Հարիւր էջէ բաղկացեալ ձեռագիր տետր մը, որ կը գտնուի Առաջնորդարանի մէջ¹:

¹ Սմբատ Ժ. Վ. Սատէթեան Առաջնորդ, հաճեցաւ տալ մեզ սոյն տետրը. 1910 Ապրիլ. որմէ քաղեցինք սոյն տողերը, եւ ուրիշ կարեւոր տեղեկութիւններ:

Սոյն կենսագրական համառօտ տողերու մէջ յիշատակեցինք Ղազարոսի ծնունդը “1817 Օգոստ. 11ին,” այս թուականը քաղած ենք իւր վերոյիշեալ տետրին մէջէն. իսկ իւր շիրմին վրայ փորագրուած է՝ ծննդեան թուականը “1814 Հոկտ. 10,” : Չկրցանք ստուգել թէ որն է ճիշդը. քայց աւելի հաւանական է թէ տետրին մէջ գրուածը կրնայ գոհ ընել զմեզ, քանի որ ինքն է այն թուականը արձանագրողը:

Ժբ. Տէր Գրիգոր քահանայ Արծնեան: Տէր Գրիգորի հայրն եղած է Տէր Մինաս Տէր Յակոբեան, որուն ցեղական ծագումը յառաջ եկած է Կարնոյ մօտ Ղարարզ գիւղէն: Յանցելումն այս ընտանեաց մականունը ճանչցուած էր Ղարարզի մէջ “Տէրտէրէնք,” անուամբ, ըստ որում՝ սոյն ընտանեաց մէջ շատ քահանայ եղած է. իսկ “Արծնեան,” մականունին գործածութիւնը սկսած է Տէր Գրիգորէն, իւր հօր Տ. Մինասի քաղձանքով եւ խորհրդով, իրենց ցեղին բնակավայրին, Ղարարզ գիւղի նախկին անուան “Արծն,” քաղաքին յիշատակով:

Արծնեան ընտանեացս՝ իրենց բնակավայրը թողուլն եւ Կարնոյ մէջ հաստատուիլն եղած է 1843 թուականներուն, երբ Կարնոյ առաջնորդ Եփրեմ եպսկ. Պապայեանի օրով, Տէր Մինաս քահանայ կը ձեռնադրուի քաղաքին վրայ: Տէր Մինաս Տէր Յակոբեան մանուկ հասակին մէջ աշակերտած է Շէքէրճեան Գրիգոր վարժապետին. 1843ի քահանայ ձեռնադրուելէ յետոյ, երկայն տարիներ ծառայած է Մայր եկեղեցւոյ մէջ: 1850 թուականներուն, Սուլթան Մէճիտի հրամանաւ եւ օրինօք, մինչ “Իտարէյի” ժողովներ կը կազմուէր նաեւ Կարնոյ մէջ, Տէր Մինասը առաջինը կ'ըլլայ որ Հայ ազգին կողմանէ “Իտարէյի” ժողովքներուն մասնակից կ'ըլլայ եւ կ'ունենայ իւր աթոռը սոյն ժողովներուն մէջ, առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկ. Զօրաբաբէլեանի օրով. Տէր Մինաս սոյն պաշտօնը կը վարէ երկուքուկէս տարի: Սոյն ժամանակ Բաբերդ Կարնոյ թեմին կը պատկանէր, ուստի 1853ին Տէր Մինաս, առաջնորդի հրամանաւ հոն կ'երթայ քննութեան

մը համար: Բաբերդէ դառնալէ յետոյ, առաջնորդ Զօրաբա-
բէլեանի՝ փոխանորդը կ'ըլլայ, 1854ին. երկու տարի սոյն
պաշտօնը կատարելէ յետոյ՝ կը հրաժարի 1856ին: Հուսկ
ուրեմն 54 տարեկան հասակին մէջ կը կնքէ իւր մահկանա-
ցուն 1864 Յունիս 22ին: Իւր մարմինը թաղուած է Տաճարին
ետեւը գտնուած փոքրիկ գերեզմանատան մէջ, եւ տապանա-
քարին վրայ փորագրուած հետեւեալ արձանագրութիւնը.

“Մահարձան Հանգստեան պաշտօ
նէին Տանն Աստուծոյ Տ. Մինաս քհնյ.ի
Տէր Յակոբ Արծնեան, որ ծնաւ 1810
կոչեցաւ ի քահանայութիւն 1843, հանգեաւ
ի Բրիստոս 1864, Յունիս 22:”

Այսչափս Տէր Գրիգորի հօր նկատմամբ. գալով իւր
վրայ, Տէր Գրիգոր ծնած է 1838 Յունիս 14ի Ղարարգ գիւղը
եւ հոն մկրտուած Տէր Մատթէոս քահանայի ծնոմբ: Հազիւ
հինգ վեց տարեկան կ'ըլլայ, իւր հօր հետ մէկտեղ կը փոխա-
դրուի Կարին, 1843ին. քանի մը տարի յետոյ ուսման կը սկսի,
իւր դպրոցի առաջին դաստիարակը կ'ըլլայ Բաղէշցի Յարու-
թիւն վարժապետ: Երկու տարիէն աւելի ասոր քով հեգարան
կարդալէ յետոյ կը փոխադրուի Ղազարոս վրժպ. Վահան-
եանի քով, ուր հետզհետէ կը կարդայ մեծ Սաղմոս, Գործք
Առաքելոց, Ժամագիրք, Նարեկ. քայց ծեծն աւելի շատ էր
քան քան սորվիլը: Իսկ դպրոցին համար ինքն իսկ ըսած է
“այն ժամանակի ազգային դպրոցը մի փոքր սրահի մէջ երեք
սենեակէ բաղկացեալ՝ նեղ անճուկ շէնք մ'էր, տուն էր՝ գոմ'
էր չեմ գիտեր, միայն գիտեմ մի սենեկի մէջ առ նուազն
150 աշակերտ լեցուած, մի խեղճ տգէտ վարժապետի
յանձնուած:”

Դպրոցի այս խեղճ դրութեան մէջ, Գրիգորիս եպիսկ.
առաջնորդ, վարժարան մը շինել կու տայ եւ Զաքարեան
Կարապետ Պատուելին հայկաբանութեան դասատու կը կար-

գէ, ութսունի չափ աշակերտ յանձնելով անոր, որոնց մէջ
կը գտնուէր Տէր Գրիգոր եւս: Սակայն երբ Մուրատեան
Կարապետ աղայի եւ ուրիշ իշխանաց հակառակութեան
պատճառաւ, Գրիգորիս եպիսկոպոս Պոլիս կը կանչուի եւ
անտի Արաբկիր կը դրկուի իբր առաջնորդ, Կարապետ Պա-
տուելին ալ Պատրիարքարանի հրամանաւ. Մշոյ Ս. Կարա-
պետի վանքը կ'երթայ վարժապետութեան պաշտօնով. ուստի
նոր քացուած ուսումնարանն ալ կը մնայ Հազարոս վարժա-
պետի ծեռքը, “որ երկու տարի Զամչեան քերականութեան
դաս տուաւ, չեմ գիտեր թէ գիտէր, քայց այս գիտեմ որ
քան չի սորվեցանք,” ըսած է յետոյ ուրեմն նոյն ինքն ուսա-
նող Գրիգոր Արծնեան: Յետոյ Սարաֆեան Մկրտիչ վրդ-
փոխանորդ 1849ին Եփրեմ անուն վարժապետ մը բերել կու
տայ, “որ մի տարի երեք ամիս Փէշտիմալճեան քերականու-
թիւն դաս տուաւ եւ սորվեցանք ոչինչ. ասոր ալ յաջորդեց
Կարապետ անուն վարժապետ մը, որ վեց ամիս վարեց եւ
ուսոյց եւ ոչ քառ. ասոր ալ յաջորդեց ուրիշ Կարապետ վար-
ժապետ մը որ գիտէր լաւ Աստուածաշունչի պատմութիւն եւ
ոչ հայկաբանութիւն:”

Երբ 1851ին Կարնոյ ժողովրդեան խնդրանօք, Գրիգոր-
իս եպիսկ. Զօրաբաբէլեան նորէն առաջնորդ ըլլալով կու
գայ Կարին, կը սկսի դարձեալ դպրոցներու հոգ տանիլ. հայ-
կաբանութեան ուսման համար բերել կու տայ՝ բնիկ Արաբ-
կիրցի Զուլալեան Աւետիս Պատուելին, որ եւ երկու տարուան
չափ պաշտօնը կը վարէ, “որոյ առաջին կարգի ուսանողներս
(Գրիգոր) գրաբար կ'ուսանէինք ըստ աւանդութեան Զամչեան
քերականութեան,”: Աւետիս Պատուելին քաջ հայկաբան,
բարոյական պարկեշտ մի անձ էր, սակայն պանդուխտ ըլլա-
լով կը հրաժարի պաշտօնէն եւ կը վերադառնայ իւր հայրե-
նիքը: Սոյն ատենները Զաքարեան Կարապետ մեծիմաստ
Պատուելին եւս հրաժարելով Ս. Կարապետի վանուց մէջ
ունեցած պաշտօնէն, կու գայ Կարին. ուստի Գրիգորիս եպս.

հայկաքանութեան դասատու կը կարգէ զԶաքարեան. «եւ
ես (Գրիգոր) յանձնուեցայ իբրեւ ուսանող աշակերտ Կարա-
պետ Պատուելոյն, որմէ ուսայ քերականութիւն ամբողջ,
Ազոնց ճարտասանութիւն լաւ դասառութեամբ»:

Գրիգորի ուսման մէջ ունեցած ջանքը, Առաջնորդ Հայրը
տեսնելով, 1855ին դպրութեան աստիճան կը շնորհէ անոր,
եւ հետեւեալ վկայագիրը կու տայ.

«Ն. Մ. Բ.

1. Գրիգոր դպիր

Տ. Մինասեան:

Գրիգորիոս

Արքեպիսկ.

1852

Հրաման է սմա ըստ իւրում արժանաւորութեան եւ
անբասիր վարուց ելանել ի դպրաց կարգս յաջակողմս դա-
սուն եւ ի թիւս լինել եկեղեցական աստիճանաւոր դպրաց,
որք առաջաւորք են կարգաւ եւ պատուով քան զորս ի հասա-
րակի ժողովուրդք եւ մանկունք եկեղեցւոյ:

Կարին, 1855, Ապրիլ 8.
տրուեցաւ վկայական թուղթս:

Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս
Կարնոյ եւն:»

Գրիգոր այսպէս տարուէ տարի ուսման մէջ յառաջա-
նալով կը մտնէ իւր կենաց տասնութերորդ տարուան շրջա-
նին մէջ. ըստ արեւելեան նախկին սովորութեան՝ երիտա-
սարդ հասակին մէջ կ'ամուսնանայ (1856), Խնուս Ղարա-
չօպանցի Մելիք Գասպարի եղբօր Պաղտասարի աղջկան հետ,
Զարուհի անուն. Գրիգորի հայրը՝ Տէր Մինաս՝ իւր հարսին
իւր մօր անունը կու տայ եւ կ'անուանէ Զմրութ. նոյն տարւոյ
Յուլիս 18ի պսակը կը կատարուի՝ Տէր Կարապետ քահա-
նայի ձեռամբ: Այսպէս Գրիգոր ամուսնութեան կապով կապ-
ուելէ յետոյ, յաջորդ տարին կը սկսի ինքն ալ գործել (1857).

դպրոցին մէջ կառավարիչ կ'ըլլայ տարի մը խիստ մասնաւոր
 թոշակաւ. մի եւնոյն ժամանակ չի թողուր նաեւ իւր ուսմուն-
 քը, Կարապետ Պատուելիէն քարոյական իմաստասիրութեան
 (Թեասարոս գիրք) դաս կ'առնու։ Սոյն տարիները Վենետկոյ
 Մխիթարեանց Միաբան՝ Հ. Ներսէս վրդ. Կարին եկած ըլլա-
 լով, հնութիւն հաւաքելու նպատակաւ, Գրիգոր երեք ամիս
 անկէ տրամաքանութեան (Սուավիէ) դաս կ'առնու։

Թէպէտ Գրիգոր սկսած էր գործել, քայց տակաւին
 ուսանող կը համարուէր, ուստի երբ 1857ին Գրիգորիս եպս.
 Պոլսէն կը վերադառնայ, եկեղեցւոյ մէջ հրապարակական
 քննութեան մը կ'ենթարկէ դպրոցի աշակերտները, եւ յառա-
 ջադէմ՝ աշակերտաց մէյ մէկ մրցանակ կը քաշիւէ։ Սոյն
 մրցանակն եղած է արծաթեայ խաչ մը ոսկէզօծ, վրան նկա-
 րուած Մասիս լեռը, տապանը լերան վրայ, զոր աշակերտ-
 ները կիրակի օրերը կախելու արտօնութիւն ունէին։ Սոյն
 մրցանակին հետ կը տրուէր նաեւ վկայական թուղթ մ'եւս,
 որուն պատճէնն էր այսպէս.

Ն. Մ. 1.

Գրիգորիոս
 Արքեպիսկ.
 1852

«Արծնեան¹ ընկերութիւն Կարնոյ քաղաքի առաջին աշա-
 կերտակիցն ուսումնարանի ի հայկաքանութեան Գրիգոր դպիւր
 Տ. Մինասեան մշտաջան իւրով աշխատութեամբ ընկալեալ
 է զմրցանակս յառաջադիմութեան երկրորդ եւ երրորդ աստի-
 ճանաց։ Անախտ պահեալ զմաքրութիւն քարի վարուց եւ
 զյաջողակութիւն ի գրագիտութեան, արժանի եղեւ ընդու-
 նելոյ եւ զառաջին պատուանշան ի ձեռաց Գերապատիւ Տ.

¹ Գրիգորիս Առաջնորդի օրով դպրոցին հետ հաստատուած եւ երեք
 տարի միայն կեանք ունեցած է ընկերութիւնս։

Գրիգորիոս Աստուածարեալ Ս: Արքեպ. ի բարեկարգ առաջ-
նորդի քաղաքիս:

“Վասն որոյ հաճեցաւ Արծնեան Ընկերութիւն զայս
վկայագիր տալ նորին Գրիգոր դպրի Տ. Մինասեան, ի վկա-
յութիւն յարատեւ աշխատանաց նորին եւ բարեմոյն բնաւո-
րութեան, միանգամայն յուսացեալ զի յետ այսորիկ ո՛չ
միայն համոզկեր բանիւք այլ եւ արդեամբք օգտակար գտցի
նոյն ընկերութեան եւ պատուաւոր անդամ՝ քաղաքիս համա-
խորհրդեան:

1857, Սեպ. 16 ի Կարին: ի Հաստատութիւն վկայականիս
կը ստորագրեմ՝
Գրիգորիոս եպիսկոպոս:”

Գրիգորիս եպսկ. Պոլսէն Կարին վերադառնալէն յետոյ,
գեղեցիկ խորհուրդ մը եւս կ'ունենայ, ժառանգաւորաց վար-
ժարան մը բանալ. այս խորհուրդն իրագործելու համար կը
ձեռնարկէ նախ պարզապէս դպրոցին հիմ մը դնել, ուստի
եկեղեցւոյ գաւիթը գտնուած հոգետան մէջ երկու սենեակ-
ները կը նորոգէ եւ առ այս վախճան կը գործածէ զանոնք:
Բերել կու տայ Բասենէն 4, դաշտի գիւղերէն 8, եւ քաղաքէն
կը ժողվէ 6 տղայ, եւ կը գետեղէ զասոնք սոյն տեղը. բա-
ցումը կը կատարէ 1858 Մայիս 11ին. տղոց միածեւ հա-
գուստ կարել կու տայ. գիւղացի տղաքը կը բաժնէ ազգային
մեծամեծներու տունը, որոնք ամբողջ օրը դպրոցս անցընելէ
յետոյ գիշերները կ'երթային անոնց քով հանգչելու: Ասոնց
վրայ իբր դասատու կը դրուի Գրիգոր դպիր, եւ երեք ամիս
յետոյ Մամբրէ վրդ. Մամիկոնեան տեսուչ կը կարգուի սոյն
ժառանգաւորաց դպրոցին վրայ:

Գրիգոր դպիր իւր ստանձնած պաշտօններուն մէջ՝ չէր մոռնար նաեւ իւր ուսմունքները յառաջ տանիլ եւ կրթել ինք զինք ինքնօգնութեամբ կարելոր նիւթերու մէջ։ Հուսկ ուրեմն քաղձալով մօտեւ քահանայական կարգի տակ, 1862 Ապրիլ 23ին Յարութիւն եպիսկ. Վեհապետեան առաջնորդի ձեռամբ քահանայ կը ձեռնադրուի։ Այնուհետեւ կը սկսի նաեւ ժառանգաւորաց վարժարանին տեսչութեան պաշտօնը վարել, որ 1862ին Առաջնորդարանի շինութեամբ, անոր վարի յարկը փոխադրուած էր։ Այս պաշտօնին հետ կը կատարէ նաեւ ուրիշ պաշտօն մ'ալ. 1863ին Ազգային Սահմանադրութեան գործածութիւնը Կարին եւս սկսելով՝ Տէր Գրիգոր գիւղերը շրջելով թաղական խորհուրդներու ընտրութեանց վրայ գլուխ կը կենայ։

Նոյն տարւոյ մէջ (1863), երբ քողոքական Միսիոնարք նոր կը սկսին իրենց քարոզութիւնները Կարնոյ մէջ, Տէր Գրիգոր բուն եռանդով անոնց դէմ կը զինի, մինչեւ անգամ՝ գիշերներն անոնց ետեւէն կ'երթայ եւ չի թողուր որ հայ ժողովրդեան միամիտները անոնց ձեռքը իյնան։ Իւր այս ջանքերուն իբր վարձք եւ ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ գործած աշխատութեանց իբր քաջալերութիւն, Կարին բնակող Արաբկիրցի ազգայինք կը դիմեն Մատթէոս Կաթողիկոսին, որ կը նուիրէ Տէր Գրիգորի խաչ քահանայական եւ ծաղկեայ սեւ փիլոն։ Երկու տարի յետոյ (1865, Յունիս 30) Յարութիւն եպիսկ. առաջնորդը կը վարձատրէ զՏէր Գրիգոր, անոր մանիշակագոյն փիլոն կրելու արտօնութիւն տալով։

Յաջորդ տարուան մէջ, 1866 Փետր. 8 երբ կը կազմուի առաջին կրօնական ժողովը, անդամներէն մին կ'ըլլայ Տէր Գրիգոր։ Սոյն տարւոյ մէջ Աղթամարայ Կաթողիկոսը երբ Պոլսէն ետ դառնալով քաղաքէս կ'անցնի, Յարութիւն եպիսկ. ինդրանաց վրայ, կոնդակով մը հրաման կու տայ Տէր Գրիգոր քահանայի կրել ականակուռ խաչ եւ գործածել մետաքսեայ ծաղկեայ փիլոն։

Երբ 1866 Նոյ. ժառանգաւորաց վարժարանը կը միայնայ Արծնեան նորաշէն վարժարանին, եւ աշակերտք հոն կը փոխադրուին, Տէր Գրիգոր իբր հայկաքանութեան դասատու կը կարգուի նորաշէն վարժարանիս մէջ: Յաջորդ տարին (1867, Մարտ 7) թաղական խորհուրդը զինքը Արծնեան վարժարանին տեսչութեան կը կոչէ. Տէր Գրիգոր կը ստանձնէ սոյն պաշտօնը, դասախօսելով նաեւ երկրորդ կարգի աշակերտաց՝ հայկաքանութեան, կրօնի, եւ ազգային պատմութեան դասերը: Սոյն պաշտօնը կը շարունակէ մինչեւ 1869 թուական, երբ իրեն տեղ կը նշանակուի Գարեգին վրդապ. Սրուանձտեանց, իսկ ինք կը մնայ իբր երթեւեկ դասատու:

Տէր Գրիգոր տեսչութեան պաշտօն վարած ժամանակ, եղած է նաեւ առաջնորդական տեղապահ, ինչպէս 1868ի Յարութիւն եպիսկ. գործքերու համար երբ Վան կը մեկնի, իւր տեղապահը կ'ըլլայ Տէր Գրիգոր: Յաջորդ տարին (1869), Խրիմեան Պատրիարք ընտրուած ատեն, Կարնոյ պատգամաւորաց հետ կը գտնուի նաեւ Տէր Գրիգոր, որ կ'երթայ մինչեւ Պոլիս: Դարձեալ 1876 թուականին երբ Յարութիւն եպիսկ. Մուշ կ'երթայ, առաջնորդ ընտրել տալու պաշտօնով, Տէր Գրիգոր տեղապահ կ'ըլլայ Առաջնորդ Հօր:

Տէր Գրիգոր՝ Արծնեան վարժարանի տեսչութեան պաշտօնէն զատ, եղած է նաեւ տեսուչ՝ Աղջկանց վարժարանին վրայ: Սոյն դպրոցը շինուելէ եւ քացումը կատարուելէ յետոյ՝ Պուտաղեան տիրացու Սարգիսը կը դրուի իբր տեսուչ. յետոյ 1877ին թաղական խորհրդոյ պաշտօնազրով սոյն պաշտօնը կը յանձնուի Տէր Գրիգորի, որ կը քարեկարգէ եւ կը կանոնաւորէ իւր նախորդին սկսածը, ոյժ կուտայ մանաւանդ ձեռագործի, որուն վարժուհին էր այն ատեն Սամաթիացի տիկին մը: Այն ատենն է որ դպրոցին անունը «Հռիփսիմեանց վարժարան» կը դրուի: Դպրոցս միայն պատերազմի ժամանակ (1878) ատեն մը կը փակուի, քայց հաշտութիւն

կնքուելէ յետոյ վերստին քացուելով, Տէր Գրիգոր դարձեալ կ'անցնի իւր պաշտօնին գլուխը իբր տեսուչ:

Այս ատենները Յարութիւն եպիսկ. Վեհապետեան հրաժարելով իւր պաշտօնէն (1879), իւր տեղը կու գայ առաջնորդ Մաղաքիաս Ժ. Վ. Օրմանեան: Տէր Գրիգոր ժամանակ մ'ալ կը շարունակէ իւր պաշտօնը, մինչեւ որ Պոլսէն կու գայ վարժունի մայր մը եւ երեք աղջիկներ, որոնք կը կարգուին Հոիփսիմեան վարժարանի մէջ իբր ուսուցչուհիներ, այն ատեն ինքն ալ կը հրաժարի տեսչութեան պաշտօնէն (1881):

Սոյն թուականէն յետոյ, այլեւս վարժարանաց մէջ գործելէ բոլորովին քաշուած կը գտնենք զինքը, եւ երկու մէյ մը առաջնորդական տեղապահի պաշտօնին գործերով զբաղած: Այսպէս 1883 Մարտ 24ին Մաղաքիաս Ժ. Վ. Օրմանեան Պոլիս երթալ հարկ ըլլալով, զՏէր Գրիգոր տեղապահ կը կարգէ, Տէր Համազասպ քահանայն փոխանորդ մնալով մինչեւ 1884 Հոկտ. որմէ յետոյ Տէր Գրիգոր կ'ըլլայ փոխանորդ: Յաջորդ տարիներու մէջ, երբ 1886, Մայ. 4ին, Մաղաքիաս Ժ. Վ. կը մեկնէր Կարնէն դէպի Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուելու, այս անգամ Տէր Գրիգոր կ'ընկերանայ իրեն: Տարի մը յետոյ, 1887 Յունիս 6ին երբ Մաղաքիաս եպսկ. իւր պաշտօնէն հրաժարելով կը մեկնի Կարնէն Պոլիս՝ Էջմիածին երթալու, Տէր Գրիգոր նորէն կ'ըլլայ առաջնորդական տեղապահ մինչեւ յաջորդ առաջնորդ: Վերջապէս երբ Արիստակէս եպսկ. Դերձակեան Կարնոյ առաջնորդի տեղապահ կ'ընտրուի եւ տարիէ մը յետոյ կը հրաժարի, 1889 Մարտի, նոյն ամսոյ 3ին Տէր Գրիգոր դարձեալ տեղապահ կը նշանակուի:

Հուսկ ուրեմն իբր ի վարձ իւր ջանից եւ վաստակոց, 1889 Հոկտ. 28 թուակիր կոնդակով մը, Մակար Կաթողիկոս՝ ականակուռ խաչ մը կը դրկէ Տէր Գրիգորի: Այս խաչը Սկրտիչ Սանասարեան շինել եւ դրկել կու տայ իւր ծախքով:

Այսպէս Տէր Գրիգոր քահանայ Արծնեան, վարժապետի, տեսչի, տեղապահի պաշտօններով անցուցած է իւր կենաց ընթացքը. ժամանակին եւ պահանջմանց համաձայն մեծ ծառայութիւն մատուցած Կարնոյ Հայուն: Գրեթէ 24 տարի աշխատած է մանկտուոյն կրթութեան համար, 35 տարի իբր հովիւ անբասիր առաջնորդած իւր ծուխերը եւ մերթ ընդ մերթ տեղապահի պաշտօնիւ ամբողջ ժողովուրդը. հուսկ ուրեմն 59 տարեկան հասակին մէջ կնքած է իւր մահկանացուն, 1897 Յունիս 14ին: Իւր մարմինը թաղուած է Տաճարին կոնակը գտնուած փոքրիկ գերեզմանատան մէջ. անարձանագիր եւ անյիշատակարան՝ անշուք քար մը դրուած է իւր վրան:

18. Մանասարեան Վարժարան:

1881, Հոկտ. 1 — 1912:

Բարեյիշատակ Մկրտիչ Սանասարեան քաջ տեղեակ եւ լաւ ըմբռնած ըլլալով թէ՛ Հայ Ազգը մի միայն կրթութեամբ կրնայ ծաղկեալ վիճակ մ'ունենալ եւ քաղաքակրթեալ աշխարհի մէջ յառաջադէմ հանդիսանալ, յղացած էր գեղեցիկ գաղափար մը, կրթութեան հիմ դնողներ՝ գործիչներ պատրաստել տալ. իւր միակ եւ գլխաւոր նպատակը՝ գաւառներու համար յարմար ուսուցիչներ եւ տեղական արհեստից զարգացման օգնելու՝ կարող անհատներ՝ պատրաստել ըլլալով. նախ իւր ծախքով Եւրոպայի զանազան համալսարանները դրկած էր՝ Ռուսաստանէն եւ Տաճկաստանէն հայ երիտասարդներ, իւր ապագայ նպատակին ըստփրաններ պատրաստելու, ուսուցիչներ ըլլալու: Այսպէս Սանասարեան իւր յղացած օգտակար գաղափարին առաջին քարը դնելէ յետոյ, ետեւէ կ'ըլլայ հայաքնակ գաւառներու մէջ ամենայարմար քաղաքը ընտրել՝ երկրորդ քարն եւս դնելու, վարժարան մը հաստատելու. եւ վերջապէս յետ քննութեան Կարին քաղաքը յարմարագոյն գտնելով, եւ ըստ առաջարկութեան Օրմանեան առաջնորդին Կարնոյ, 1880 թուականին կ'որոշէ քաղաքիս մէջ հաստատել վարժարան մը, դնել հոս իւր յղացած գաղափարին երկրորդ քարը: Արդէն իւր ծախքով Եւրոպա գտնուած երիտասարդներէն ոմանք, տարիներ քոչորած եւ կրթուած էին. ուստի ասոնցմէ ոմանք, Սանասարեանի

այս նախկին Սաներէն ոմանք, քացուելիք վարժարանին մէջ՝ ուսուցչութեան պաշտօնը յանձն առնելով, կը յանձնուի անոնց գալ Կարին եւ գործի սկսիլ: Այս Սաներէն՝ Պօղոս Դելփեան, Արաքիլը—Վաղշէնցի, արդէն 1880ին կը գտնուէր Կարին. Յովսէփ Մատաթեան, Սամսոնցի, սա եւս 1881, Օգոստ. 28ին գալով Կարին, ըստ յանձնարարութեան քարերարին՝ Օրմանեան առաջնորդի գլխաւորութեամբ, կը սկսին գործի:

Առաջին տարին իբր վարժարանի վայր՝ կը վարձուի քաղաքիս Կանայ ճամբան Քիւրքճիպաշեանց (Մակարեանց) գերդաստանին տունը, 1881, Հոկտ. 1: Այսպէս վարժարանի տեղը որոշուելէ յետոյ, հետզհետէ կը սկսին գալ աշակերտներ, Մուշէն, Վանէն, Խնուսէն, Քղիէն եւ Կարնոյ մէջէն ալ հաւաքուելով, սաներու կամ աշակերտաց թիւը կը հասնի 12ի:

Նոյն տարին տակաւին դասախօսութիւնները չսկսած կանոնաւորապէս, Նոյ. 18ին Պ. Դելփեան կը վախճանի եւ կը թաղուի մեծ գերեզմանատան մէջ: Յաջորդ տարին, 1882 Փետր. 18ին կը հասնին Կարին Սանասարեանի միւս երկու սաները, Պ. Գէորգ Աբուլեան՝ Տփլիսցի, եւ Պ. Սարգիս Սողիկեան՝ Խարբերդցի, եւ նոյն տարւոյ Մարտ 8ին կը սկսին տեղի ունենալ կանոնաւոր դասախօսութիւնները: Արդէն սկսած էր ծրիավարժ աշակերտներու թիւն աւելնալ, գիշերօթիկ թոշակաւորներ ալ անպակաս ըլլալով, վարժարանին յատկացուած սոյն շէնքը անբաւական կը դառնայ. ասոր դարման մը տանելու համար, յետ քանակցութեան առաջնորդի հետ, 1882, Օգոստ. 24ին աշակերտները կը փոխադրուին Կարնոյ Առաջնորդարանի շէնքին մէջ. սա անյարմար ըլլալով՝ յաջորդ տարին 1883 Մայ. 14ին, Կարնոյ աղջկանց Հոփսիմեան վարժարանը պարապ ըլլալով, աշակերտները Առաջնորդարանէն հոս կը փոխադրուին: Ահա սոյն թուականէն սկսեալ մինչեւ վերջը (1912), սոյն տեղն եղաւ Սանասարեանի սանուց բնակարան, եւ այնուհետեւ Հոփսիմեան դպրոցն՝ ըսուեցաւ «Սանասարեան վարժարան»:

Վարժարանիս գործածութեան համար, Սանասարեան հաստատութիւնը քան մը չէր վճարեր. Կարնոյ Ազգ. վարչութիւնը առանց վարձքի կը յատկացնէ սոյն շէնքը Սանասարեանի նպատակին, սակայն երեք տարի յետոյ 1886ին, Կարնոյ Բաղաքական ժողովը Սանասարեանի դիմումներ կ'ընէ, եւ կը հաճի սա ասոնց խնդրանաց, տարեկան 100 Օսմ. ոսկի վճարել կը ստանձնէ տեղւոյն Ազգ. սնտուկին իբր փոխարինութիւն մը սոյն շէնքին գործածութեան: Թէպէտ յընթացս յաջորդ տարիներու Կարնոյ Թաղական եւ քաղաքական ժողովները սոյն խնդիրը յուզելով, կ'ուզեն աւելի դրամ իբր վարձագին, քայց Պատրիարքին հրամանին համաձայն, խնդիրը կը մնայ նախկին որոշման վրայ, եւ վերոյիշեալ թուականէն սկսեալ մինչեւ վերջը կը վճարուի տարեկան 100 Օսմ. ոսկի:

Սանասարեանի վարժարանը սոյն շէնքին մէջ հաստատուելէ յետոյ, յաջորդ տարիներու մէջ անբաւական կու գայ դպրոցը աշակերտաց համար, ուստի 1884—1885 թուականներուն Հիմնադրին ծախքով այս շէնքին արեւելեան կողմը կը շինուի նոր շէնք մ'եւս, որուն ստորին յարկը կը գործածուի իբրեւ խոհանոց ու դասարան, իսկ վերնայարկը իբրեւ տեսուչներու բնակարան, աշակերտաց ննջարան, հիւանդանոց եւ այլն: Յետոյ ուրեմն 1886—1887ին նոր շէնքէն զատ, վարժարանին շրջափակին մէջ կը շինուի Արհեստանոց մը, ասոր յարակից ներկարան եւ փուռ մը: Ահա այս շէնքերն են, որոնց մէջ ժամանակ ժամանակ ինչ ինչ փոփոխութիւններ ընելով, ծառայած են Սանասարեան վարժարանի, մինչեւ 1912 թուական:

Սոյն տեղը 30 տարուան շրջանի մէջ, ունեցած է իւր ծաղկեալ եւ քարգաւառ ժամանակը, եւ Կարնոյ Հայ Ազգին համար նշանաւոր տեղ մ'եղած է ամէն տեսակէտով. սակայն դժբաղդաբար վերջին տարիներու մէջ դպրոցական սեմոց վրայէն դէպի ներս սպրդած մտած են կողմնակցութեան

ազգակործան ոգւոյ սկզբունքներ, վարժարանս կորսնցուցած է իւր նախանձելի նախկին դիրքը, աշակերտ ուսուցչի անհնազանդ, ուսուցիչ տեսչութեան հակառակ, Դաշնակցական խումբն ունեցած է նաեւ իւր դերը վարժարանէս ներս: Այս տողերու իբր ապացոյց յառաջ կը բերենք “Յառաջ” թերթի քանի մը տողերը, որոնցմէ կրնանք եզրակացընել թէ ի՞նչ դրութեան եւ տազնապի մէջ ինկած էր վարժարանս իւր վերջին տարին: Վարժարանիս վիճակն եւ դրութիւնը տեղւոյն վրայ քննելու համար Պալաքեան վրդ. Կարին կուգայ, իւր կատարած քննութեանց միջոցին, ի մէջ այլոց՝ վարժարանի աշակերտաց եւս հարցումներ կ’ընէ, որուն նկատմամբ հետեւեալ տողերը կը գտնենք վերոյիշեալ թերթին մէջ.

“Պալաքեան վարդապետ նախընթաց օր Դ. Ե. եւ Զ. դասարանի աշակերտներուն առաջարկեց հետեւեալ հարցարանը, եւ գրաւորապէս ստացաւ անոնց պատասխանը, իւրաքանչիւր աշակերտին առանձին, եւ բոլորն ալ ստորագրուած:

ա. Ի՞նչ են շարժառիթները վարժարանիս արդի անկերպարան վիճակին:

բ. Առաւելապէս որո՞նք պատասխանատու են քաօսային այս վիճակին:

գ. Ի՞նչ միջոցներ կ’առաջարկուի իբր դարման վարժարանի կազմալուծման այս դրութեան:

դ. Մասնաւորապէս ո՞ր ուսուցիչներէն գոհ կամ դժգոհ էք:

ե. Աշակերտական միութիւնը իրաւունք ունէ՞ր Պ. Սողիկեանի միջոցաւ ազդարարութիւն դրկելու Պ. Աբուլեանին¹:”

Հարցումներ՝ որոնցմէ յայտնի կ’երեւայ վարժարանիս ունեցած տազնապը: Հոսկ ուրեմն, Կարնոյ մէջ գտնուած վարժարանիս Հոգաբարձութեան անդամները, եւ Պոլսոյ մէջ

¹ Յառաջ թերթ, Դ. տարի, Թիւ 52, երեքշաբթի, 15 Մայիս 1912:

գտնուած վարժարանիս խնամակալութեան անդամները չեն յաջողիր իրարու հետ համաձայնութիւն մը գոյացընել, եւ վերջապէս խնամակալութիւնը կ'որոշէ, այլ եւ այլ տեսակէտներով պատշաճ կը դատէ վարժարանս փոխադրել այլուր, եւ այս քաղդն կ'ունենայ այս անգամ Սեբաստիա:

Թէպէտ եւ տարիներ յառաջ, 1887 թուականին արդէն քարերարին կենդանութեան ատեն, վարժարանս Խարբերդի Սօրսօրու վանքը փոխադրել ձեռնարկուած էր, որուն համար իսկ նոյն տեղ վարժարանի շինութեան գետին մը գնուած էր 1888ին, եւ շինութեան կայսերական Ֆէրմանն անգամ ելած, 1889, Նոյ. 18ին. սակայն պարագաներու քերմամբ շինութիւնը չիրագործուելով, վարժարանը մնացած էր Կարին: Իսկ այս անգամ սոյն թուականին չիրագործուածը, կատարուեցաւ, Կարին կորսնցուց հաստատութիւն մը, որուն քարոյական եւ նիւթական օգուտները վայելած էր երկայն ժամանակ:

Վարժարանիս ընթացքը: Վարժարանս իւր առաջին տասնամեակին մէջ ունեցած է ընթացք մը ինը տարուան, գերմանացւոց դաստիարակական (Erziehungsschule) կոչուած միջնակարգ վարժարաններու ընթացքին համապատասխանող: Երկրորդ տասնամեակէն սկսեալ համապատասխանած է գերմանական "Realschule", կոչուած միջնակարգ վարժարանաց ընթացքին: Քանիմը տարի յետոյ 1899—1900 տարեշրջանին Կարնոյ Մէարիֆի վարչութեան պաշտօնական արտօնագրով մը վարժարանիս աստիճանը նկատուած է իբր քարճրագոյն նախակրթարան եւ միջնակարգ վարժարան (Բիւշտիէ եւ Իտատի), եւ ըստ այնմ էին իւր մէջ աւանդուած գիտութիւններն ու ուսմունքը:

Վարժարանս 1886էն սկսեալ կանոնաւոր Արհեստանոցի ճիւղ մ'եւս քացած էր իւր մէջ, ուր մասնաւոր վարպետներու առաջնորդութեան ներքեւ կը սորվեցուէր՝ կահագործութիւն, կոպղարարութիւն իրենց մասնաճիւղերով:

Վարժարանս ունեցած է առանձինն երեք տեսուչ, Գէորգ էֆ. Աբուլեան, Յովսէփ էֆ. Մատաթեան, Սարգիս էֆ. Սողիկեան, ասոնց վերատեսչութեան եւ հաւաքական պատասխանատուութեան ներքեւ, վարժարանս կատարած է իւր ընթացքը մինչեւ 1906 Նոյ.։ Սոյն թուականին խնամակալութիւնը վերատեսչութեան պաշտօնը կը յանձնէ մէկ անձի, եւ կ'ըլլայ վերատեսուչ Գրիգոր էֆ. Զաքարեան՝ Արաքկիրցի, 1906 Նոյ. 6։ Սակայն Զաքարեան էֆ. վաղահաս մահուամբ՝ կարճատեւ պաշտօնավարութիւն մը կ'ունենայ, 1907, Մարտ 23ին կը կնքէ իւր մահկանացուն։ Ասոր մահուանէ յետոյ ժամանակ մը փոխ-վերատեսչութեան պաշտօնի գլուխը կ'անցնի Գ. Աբուլեան էֆ. 1908 Յուլ. զոր յետոյ խնամակալութիւնը կ'ընտրէ իբր վերատեսուչ։ Յաջորդ տարուան մէջ, 1909 Օգոստ. 12ին խնամակալութիւնը իբր փոխ-վերատեսուչ կ'ընտրէ Աստուածատուր էֆ. Խաչատրեան, որ կ'ըլլայ նաեւ վերջինը վարժարանիս տեսուչներու կարգին մէջ։

Վարժարանս ունեցած է բազմաթիւ ուսուցիչներ՝ գլխաւոր եւ երկրորդական կամ՝ օգնական ուսուցիչներ, նոյն իսկ գաղղիացի եւ տաճիկ դասատուներ. հայ ուսուցիչներէն ոմանք երկայն տարիներ ծառայած են վարժարանիս մէջ, մասնաւանդ անոնք, որոնք Սանասարեան Սան անուամբ կրթուած եւ ուսուցչութեան ասպարէզին մէջ մտած էին։

Վարժարանս իւր երեսուն տարուան շրջանին մէջ ունեցած է բազմաթիւ աշակերտներ. Տաճկաստանի գրեթէ աւելի գաւառներէն մանուկներ դիմած են հոս կրթուելու, ինչպէս քաղաքէս, Տիարպէքիւրէն, Խարքերդէն, Մուշէն, Ամասիայէն, Սեբաստիայէն, եւ այլն. ինչպէս նաեւ Ռուսաստանէն՝ Արդուինէն, Ալեքսանդրապոլէն եւ Տփլիսէն եւ ուրիշ տեղերէ։ Այս աշակերտաց ընդհանուրին վրայ գաղափար մը կազմելու համար, յառաջ կը բերենք հոս ասոնց տարւոյ կարգաւ եղած ցանկը, ըստ իրենց վիճակին։

Տարեշրջան	Գիշերօթիկ ձրիա- վարժ (Սանատու- րեան Սան)	Գիշերօթիկ Պաշտ- աւանդութեան կառնր	Գիշերօթիկ կիսա- թոշակ	Գիշերօթիկ թոշա- կաւոր	Ցերեկեայ ձրիա- վարժ (Սանատու- րեան Սան)	Ցերեկեայ պաշտ- աւանդութեան կառնր	Ցերեկեայ թոշա- կաւոր	Գումար
1881—1882	19	—	—	—	—	—	—	19
1882—1883	23	—	—	11	—	—	1	35
1883—1884	40	—	—	31	—	—	8	79
1884—1885	36	—	—	50	1	—	6	93
1885—1886	36	—	—	78	—	—	8	122
1886—1887	35	—	—	123	—	—	—	158
1887—1888	30	1	—	127	—	—	—	158
1888—1889	29	1	—	109	—	—	—	139
1889—1890	29	1	2	99	—	—	—	131
1890—1891	29	1	4	89	—	—	—	123
1891—1892	25	1	—	101	—	—	—	127
1892—1893	19	1	—	61	—	—	—	81
1893—1894	30	1	—	50	—	—	—	81
1894—1895	33	1	—	26	—	—	12	72
1895—1896	32	4	—	25	—	—	23	84
1896—1897	31	24	—	11	—	—	24	90
1897—1898	32	52	—	11	5	—	36	136
1898—1899	32	59	—	11	12	—	45	159
1899—1900	24	72	—	25	13	1	52	187
1900—1901	12	72	—	34	15	—	50	183
1901—1902	17	61	—	31	14	—	47	170
1902—1903	45	13	—	15	12	—	60	145
1903—1904	34	13	—	15	13	—	77	153
1904—1905	24	8	—	20	12	—	69	133
1905—1906	31	—	—	13	25	—	73	142
1906—1907	29	—	—	16	23	—	70	138
1907—1908	39	—	—	27	26	—	70	162
1908—1909	52	1	—	44	25	—	60	182
1909—1910	40	3	—	27	24	—	40	134

Յայտնի կը տեսնուի վարժարանիս իւրաքանչիւր տարւոյ ունեցած աշակերտաց թիւը սոյն ցուցակէն. իսկ ընդհանուրն վարժարանս 29 տարուան մէջ ընդունած է (ըստ Գ. տեղեկագրի), 840 աշակերտ, (513ը գիշերօթիկ, 327 ցերեկեայ), որոնցմէ 482ը թոշակաւոր եւ 358ը ձրիավարժ եղած են: Ուսումնական բաժնի ինչ ինչ առարկաներու 100 աշակերտ. մի միայն արհեստի 69 աշակերտ:

Վարժարանս ծախսած է, ըստ Գ. տեղեկագրի, 29 տարուան մէջ 99.698 լիրա օսմանեան, աշակերտներու կրթութեան, դաստիարակութեան, հագուստի, սնունդի, պատասպարութեան եւ այլնի համար:

Վարժարանս ունէր նաեւ իւր մէջ մասնաւոր գրադարան եւ թանգարան մը, գրադարանն ունէր 6000 կտորէ աւելի գիրք. թանգարանն ունէր 94 կտոր ձեռագիր մատեան. 539 կտոր հին դրամներ, ոսկի, արծաթ եւ պղինձ. քնական եւ քնապատմական գիտութեանց վերաբերեալ ճոխ հաւաքածոներ եւ զանազան հնութիւններ¹:

¹ Վարժարանիս նկատմամբ, Մկրտիչ Սանասարեանի կտակին, կտակատարաց, խնամակալութեան, հոգաբարձութեան, վարիչ անդամոց, նուէրներ տուողներու, աշակերտաց, ծախուց եւայլն եւայլն կարեւոր տեղեկութիւնք մանրամասնօրէն գրուած կը գտնենք.

Ա. Զսանամեայ տեղեկագիր Սանասարեան վարժարանի. 1881—1901.

Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Տէր Ներսէսեան 1903:

Բ. Հնգամեայ տեղեկագիր Սանասարեան վարժարանի. 1901—1906:

Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն Վ. Ի—Հ. Տէր Ներսէսեան 1908:

Գ. Զառամեայ տեղեկագիր Սանասարեան վարժարանի. 1906—1910:

Կ. Պոլիս, Տպագրութիւն «Շանթ», 9 ձամի գաբուսը, Ղալաթիա, 1911:

19. Մկրտիչ Սանասարեանի կեանքը:

Երեսուն եւ ամբի տարիներու շրջանին մէջ Կարնեցի Հայր վայելած ըլլալով Սանասարեանի բարեաց պտուղը, պատմութեանս էջերուն մէջ պատշաճ է քանի մը տողով պատկերացրնել սոյն Մեծ բարերարին կեանքը, քաղելով նոյն վարժարանի տեղեկագրութեանց էջերէն:

Մկրտիչ Սանասարեան ծնած է Տփլիս 1818ին, հայրն էր Վանեցի Սարգիս Սանասարեան եւ մայրը՝ Վանեցի նշանաւոր վաճառական Գէորգ աղա Հէյրանեանի դուստրը՝ Մարիամ Հէյրանեան: Գէորգ աղա Հէյրանեան 1818 թուականին Վանէն Տփլիս երթալով եւ անկից Փարիզ անցնելով վաճառականութեամբ, քաղղը ծիծաղած էր իւր երեսն ի վեր եւ հարստութեան տէր եղած:

Մկրտիչ Սանասարեան իւր մանկութեան օրերուն՝ Աբամելիք անուն քահանայէ մը կարգաւ կը սորվի, որովհետեւ սոյն տարիները տակաւին Տփլիսի մէջ կանոնաւոր դպրոց չկար: Իսկ երբ 1824ին կը բացուի Ներսէսեան վարժարանը, Մկրտիչ հոն կը ստանայ իր նախնական կրթութիւնը: Սակայն դեռ դպրոցին ընթացքը չաւարտած, իր դասընկերներէն Ռոստոմեանցի հետ (որ եւ յետոյ եղած է ըսիշկ եւ Բաքուի Մարդասիրական ընկերութեան հիմնադիր) ճամբայ կ'ելլէ դէպի Կարին, Վենետիկ երթալու եւ հոն բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու նպատակաւ: Սակայն 1835ին արդէն իր հայրը մեռած ըլլալով, անոր Երեմիա քեռին, որուն խնամակալութեան յանձնուած էր Մկրտիչ,

իրենց ետեւէն կը հասնի, կը բռնէ զՄկրտիչն եւ անոր Կարապետ եղբայրը եւ ոռւսական քանակին մէջ զինուոր արձանագրել կու տայ:

Մկրտիչ 1835էն մինչեւ 1845, տասը տարի զինուորական ծառայութեան մէջ կը մնայ եւ զանազան ճակատամարտներու առթիւ երկիցս ծանրապէս կը վիրաւորուի, կը ստանայ Ս. Գէորգի շքանշանը եւ վտանգի ենթարկուածների ազատելուն համար շքադրամ մը: Հասած էր նաեւ մինչեւ ենթասպայի աստիճանին, սակայն իւր կրած ծանր վէրքերուն պատճառաւ 1845ին կը թողու զինուորական ասպարէզը. վիրաւորուած ըլլալուն համար՝ Ռուս կառավարութիւնը իրեն կը յատկացընէ հանգստեան թոշակ մը, զոր ստացած է մինչեւ իւր մահը:

Մկրտիչ Սանասարեանի պապը, մօր հայրը՝ Գէորգ Հէյրանեան առանց կտակի մեռած ըլլալով, անոր մեծ հարըստութիւնը կ'անցնի արու որդւոյն՝ Գեներալ Երեմիայի: Ասոր վրայ Մկրտիչ Սանասարեան եւ իւր եղբայրը Կարապետ կը դիմեն (1844) Տփլիսի գաւառական դատարանին եւ կը պահանջեն հանգուցեալ Գէորգ Հէյրանեանի ժառանգութեան այն մասը, որ կ'իյնար իրենց մօրը՝ Մարիամու, Գեներալ Երեմիայի քրոջ: Այս դատին կարգադրութիւնը պետական խորհրդոյ յանձնուելով, 1851ին կ'որոշուի վերջ տալ անոր՝ Վախթանգի օրէնսդրութեամբ, եւ որովհետեւ այդ օրէնքով Վրաստանի մէջ կարելի չէ իգական սեռէ ժառանգորդներուն անշարժ կալուածներ տալ, ցորչափ արական սեռէ ժառանգորդներ կան, ուստի Սանասարեան երկու եղբարց դատը ինպաստ իրենց չի վճռուիր:

Այս դատին պատճառաւ Մկրտիչ Սանասարեան 1849ին իր քնակութիւնը հաստատած էր Բեթերսպուրկ: Իր ունեցած դրամին մէկ մասը յատկացուցած ըլլալով Կավկազ եւ Մէրկուր շոգենաւային ընկերութեան քաժնետոմսերուն գնման, հետզհետէ յարաբերութիւն կ'ունենայ այդ ընկերութեան

քաժնեկիցներուն հետ եւ կ'ընտրուի նոյն ընկերութեան տնօրէն՝ պաշտօն մը զոր ուրիշ քանի մը տնօրէններու հետ վարած է մինչեւ մահուան օրը: Այդ ընկերութիւնը՝ որ հաղորդակցութիւն հաստատած էր Ռուսաստանի, Կովկասի եւ Կասպից ծովուն մէջ, այդ ընկերութիւնը՝ կ'ըսեմ՝ 1889 թուականին հանդիսաւոր կերպով տօնեց Սանասարեանի քսանուհինգամեայ տնօրէնութեան յոբելեանը, եւ ի յիշատակ անոր այս ծառայութեան, իր նաւերէն մէկը անուանեց «Մկրտիչ Սանասարեան»: Պարսից Շահն ալ պատուած էր զինքը «Շիրու Խուրշիտ», պատուանշանով: Իսկ Բեթերսպուրկի հայ հասարակութիւնը 1888ին արդէն հանդիսաւորութեամբ տօնած էր Մկրտիչ Սանասարեանի եօթանասնամեակը:

Մկրտիչ Սանասարեան իւր մտած ասպարէզին մէջ հետզհետէ մեծագումար հարստութեան տէր եղած էր եւ միանգամայն մեծ քարեգործ մը. արդէն 1860էն յետոյ իւր Բեթերսպուրկի տան դուռները քաց էին հայ ուսանողներու առջեւ. անոնցմէ շատեր եւ նոյն իսկ վրացի՝ նիւթական օգնութիւն ստացած էին իրմէ: Սանասարեան իր քարեգործութիւնները մասնաւորապէս կրթական գործոց վրայ կեդրոնացուցած էր, թոշակներ կապած էր քարձրագոյն վարժարաններու եւ մանկավարժական դպրոցներու մէջ ուսանող երիտասարդներու. իր պաշտպանեալներուն վրայ միակ պարտաւորութիւն մը կը դնէր, այն էր ընթացաւարտ ըլլալէ յետոյ՝ կրթական գործին ծառայել: Այսնպատակաւ՝ ինչպէս վերագոյն յիշած ենք, իւր ծախքով խումբ մը երիտասարդներ ղրկած էր Գերմանիա կրթուելու:

Սանասարեանի ուշադրութեան գլխաւոր առարկաներէն մէկն եղած է նաեւ կանոնաւոր ուսումնարաններ ունենալու գործը, զոր իրագործած է Կարնոյ մէջ Սանասարեան վարժարանը հիմնարկելով, որ իւր քարեգործութեանց մէջ ամենանշանաւորն եւ ամենամեծն եղած է: Սանասարեան իւր վարժարանը հիմնելէ եւ անոր գոյութիւնը իր կտակով ապա-

հովելէ զատ, Էջմիածնայ Գէորգեան ճեմարանին, ինչպէս նաեւ ուրիշ դպրոցներու միշտ օգնած է. իր ծախքով վերաշինել տուած է Վանայ Սանդիստեան աղջկանց վարժարանը, զոր Վանեցիք կը կոչեն Մարիամեան, ի յիշատակ Սանասարեանի մօր: Նոյնպէս Ուտէացւոց երկրին Նիժ ու Վարդաշէն գիւղերուն մէջ քացած է մէյ մէկ վարժարան իր ծախքով եւ Խարակոնիս գիւղին մէջ քացուած վարժարանին յարատեւութեան համար կանոնաւորաբար տարուէ տարի վճարած է 1000 աւան ֆրանք:

Սանասարեան զանազան առիթներով գրականութեան ալ օժանդակած է. իւր ծախքով շատ մը գրքեր եւ մանաւանդ դասագրքեր հրատարակուած են: Ինքը տասնեակ օրինակներով քաժանորդ կը գրուէր հաւնած թերթերուն, յանձնարարելով այդ օրինակները դրկել գիւղական վարժարաններու: 1883 թուականին Տփլիսի “Մեղու” լրագրին քսանուհինգամեակը կատարուած առէն, Սանասարեան անոր խմբագիր Պ. Պետրոս Սիմէոնեանցը շնորհաւորելով, անոր մշտական թոշակ մը կը սահմանէ, տարեկան 600 ռուբլի, որուն կանոնաւոր վճարումը կ’ապահովէ իր կտակովն իսկ:

Սանասարեան իւր կտակով թողուցած է կարեւոր դրամագլուխ մը “Սանասարեան Հաստատութեան” եւ ապահովցուցած է անոր գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ իր մատենադարանը, ալպօմները, հաւաքածոները եւ այլն նուիրած սոյն Հաստատութեան: Մկրտիչ Սանասարեան անգամ մը միայն կրցած է մօտէն տեսնել իւր հիմնած վարժարանը, 1885ին Կարին գալով. սոյն այցելութեան նկատմամբ կը կարդանք նաեւ հետեւեալ տողերը Առաջնորդարանի տետրներուն մէջ. “1885 Յուլիս 12. Մեծպ. Մկրտիչ աղա Սանասարեան քարերարն քաղաքս եկաւ այցելել իր կտակած գիշերօթիկ վարժարանին. ընկեր ունենալով Պ. Արշակ Նահապետով Տփլիսու Ներսէսեան դպրոցին տեսուչ. որ էր Կարնոյ Մհի. Յարութիւն աղա իշխան Դազէգեանի դստեր որդին: Յուլիս 22ին

մեծ թաղական խորհուրդը հացկերոյթ մը կուտան նոյն քարերարին, որուն ներկայ կը գտնուին կուսակալը, հիւպատոսներ եւ երեւելիներ, կը մեկնի Յուլիս 29 (Ղ. Վ):»

Այսպիսի քարերարութեամբ Սանասարեան կը կոխէ իւր կենաց 71երորդ տարին. 1889ին կը հիւանդանայ եւ նոյն տարւոյ նոյեմբերին կ'երթայ Փրանսայի Նիս քաղաքը՝ ընկերակցութեամբ բժիշկ Պ. Թադէոս Զաքարեանի. յետոյ կը փոխադրուի Փարիզ, ուր հակառակ բժշկաց խնամքներու կը վախճանի 1890, Մայիս 19 (Հ. Տ.): Մարմինը զմոսուելով կը պահուի Բէռ Լաշէզի գերեզմանատունը. յետոյ դագաղը երկաթուղիով Մարսիլիա կը տարուի, շոգենաւ կը դրուի Պաթում փոխադրուելու համար: Պաթում հասնելէ յետոյ, Յունիս 15ին կը հասնի Տփլիս, ուր երկու օր յետոյ, Յունիս 17ին ամենամեծ հանդիսութեամբ կը կատարուի յուղարկաւորութիւնը եւ կը թաղուի վանքին Մայր Եկեղեցւոյ քակին հիւսիսային կողմը: Բանի մը տարի յետոյ, 1894 Յունուար 29ին Սանասարեան Մկրտիչի մահարձանը կը կանգնուի Տփլիս, իւր թաղուած տեղւոյն վրայ:

Մահարձանին վրայ քանդակուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Մկրտիչ Սարգսեան Սանասարեան
1818 — 1890

Հիմնադիր Սանասարեան վարժարանի որ ի Կարին
եւ

Ս. Սանդխտեան Օրիորդաց Դպրոցին ի Վան:

(Արձանին մէկ երեսի արձանագրութիւնն).

Որ մահկանացու ծնեալ անմահ զիւրն յիշատակ եթող:

Մովսէս Խորէնացի (Գիրք Գ. ԳԼ. ԿԷ.):

(Արձանին երկրորդ երեսի արձանագրութիւնը¹):

¹ Սոյն արձանագրութեան տողերը նամակաւ խնդրած էինք Տփլիսէն Արժ. Գալուստ քահանայ Աբուլեանէ, որ հաճած էր քառ առ քառ օրինակել եւ դրկել մեզ ի Կարին. 1914, Մարտ 16ի:

20. Կրթական հաստատութիւններ:

Նախընթաց գլուխներու մէջ յիշեցինք Կարնեցւոյն ունեցած կրթական հաստատութեանց անուններն. ասոնց վրայ եւս համառօտ գաղափար մը տալ պատշաճ է, հաստատութեանցս բարերարներուն անունները անմոռաց ընելու եւ անոնց ծագումը արձանագրելու համար:

Ս. Հռիփսիմեան Վարժարան:

Անցեալ դարու մէջ եւ աւելի վերջերը, ուսման եւ դաստիարակութեան փափաք մը զարթած կ'երեւայ Կարնոյ հայուն սրտին մէջ. դպրոցներ կը շինուին, կը մեծցուին, վարժարաններ կը բացուին, մանկտիւն կը թելու ամէն ջանք կը թափուի: Եկեղեցւոյ առաջակողմը շինուած վարժարանէն զատ, եկեղեցւոյ արեւելեան հիւսիս կողմը շինուած կը տեսնենք վարժարան մ'եւս յանուն Սուրբ Հռիփսիմեանց, որ 1876 թուականներուն Յարութիւն եպիսկ. Վեհապետեան առաջնորդի ջանիւք եւ ազգին տուրքով կառուցուած է: Այս նկատմամբ հետեւեալ տողերը կը գտնենք Առաջնորդարանի դիւանատան թղթերուն մէջ:

“Կեդրոնական դպրոցին նեղ եւ աշակերտաց ամբողջը չամփոփուելուն համար՝ Սրբազան Վեհապետեան՝ ինքն անձամբ շուկայէ շուկայ, խանութ կամ վաճառանոց շրջագայելով բաւական ստակ հաւաքեց, եւ անմիջապէս եկեղեցւոյ

շուրջը գտնուած մեր ազգային գերեզմանոցէն տեղ որոշուելով, մեծ եւ ընդարձակ պարտէզով փառաւոր եւ ընդարձակ վարժարան մը կանգնեցնել տուաւ վայելչագեղ շէնքերով։ Միջոց մը աղջկանց համար գործածուեցաւ, յետոյ Սանասարեան դպրոցի Սանուց համար կը գործածուի, տարեկան 100 օսմանեան լիրա վարձքով, Ազգային Պատ. Վարչութիւնը տուաւ (Ղ. Վ.)» :

Այսպէս վարժարանս իւր հիմնարկութեան առաջին տարիները իբրեւ աղջկանց վարժարան գործածուած էր, «Ս. Հռիփսիմեան», անուան ներքեւ։ Բանի մը տարի յետոյ, 1883ին, սոյն տեղը Սանասարեան վարժարանի կը յատկացուի, եւ նախկին անուան տեղ կը դրուի «Սանասարեան վարժարան», անունը, որուն վրայ խօսեցանք նախընթաց գլուխներու մէջ, եւ այնուհետեւ կ'ըլլայ մանչ տղայոց յատուկ. աղջիկ տղաք որ արդէն սկսած էին յաճախել Ս. Թարգմանչաց կոչուած վարժարանը, այլեւս մուտք չեն գտներ հոս եւ իրենց հետ կը տանին նաեւ վարժարանիս անունը, Ս. Թարգմանչաց վարժարանը, որ այնուհետեւ կը կոչուի Ս. Հռիփսիմեանց վարժարան, որ եւ մինչեւ ցայսօրս ծանօթ է սոյն անուամբ, Թուրխանի փողոցին վրայ գտնուած վարժարանը։

Ս. Թարգմանչաց վարժարան։

Յարութիւն եպսկ. Վեհապետեան, իւր արթուն առաջնորդութեամբ, լաւ գիտնալով որ, ժողովրդեան ընտանեկան յառաջադիմութեան՝ միակ եւ գլխաւոր միջոցն է աղջկանց դաստիարակութիւնը, ետեւէ կ'ըլլայ ասոնց համար յատուկ վարժարան մը քանալ։ Կարնեցի հայ ժողովուրդը չէ ունեցած, կամ չի յիշուիր մինչեւ նոյն ժամանակ իւր աղջիկ զաւակաց համար ուրոյն նուիրեալ մասնաւոր շէնք մը, վարժարան մը, աս պակասը կը լեցընէ Վեհապետեան, 1870ին

Թուրխան անուանեալ փողոցին մէջ շինել կուտայ ընդարձակ շէնք մը, երկու յարկով դպրոց մը, յանուն «Ս. Թարգմանչաց», ուր կը մնայ այժմ աղջկանց Հռիփսիմեան վարժարանը: Դպրոցիս շինութեան եւ տեղւոյն նկատմամբ, կը կարդանք հետեւեալ տողերը, Առաջնորդարանի դիւանատան թղթոց մէջ:

«Վեհապետեան առաջնորդ... յետոյ աղջկանց համար որ դպրոց չկար Հռիփսիմեան դպրոցը շինել տուաւ, գեղեցիկ ձեւով, եւ այս դպրոցին տեղն ալ բնիկ Մշու Սուրբ Կարապետի վանից սեպհական ընդարձակ Հոգետունն էր, որ Թուրխանի թաղն էր, եւ այս Հոգետունը փոխարէն մեր սուրբ եկեղեցւոյ կալուածներէն ոսկերչինոցի մէջ արճարանը, եւ Հէօլիւք մահլան Հայ ազգի Քօչոյի կտակած տանը մէկ մասը եւ երկու հազար հինգ հարիւր դրշ. կանխիկ պատրաստի դրամ ազգային սուրբ եկեղեցւոյ արդիւնքէն տրուեցաւ նոյն սուրբ Կարապետի վանից: Եւ այս դպրոցի շինութեան վերակացու էր Տէր Ներսէսեան Խաչատուր խանի որդի Մեծապատիւ Ալէքսան աղան եւ շինութեան ծախքն նորա ծեռքով կը մատակարարուէր (Ղ. Վ.):»

Մըսրեան Վարժարան:

Կիւլահմէտ անուանեալ փողոցին կոնակը, երկրորդական փողոցի մը վրայ կը գտնուի վարժարանս. դպրոցի համար մասնաւորապէս չէ կառուցուած, այլ տուն մըն է ընդարձակ երկու յարկով, կոնակն ունի քաւական ընդարձակ պարտէզ մը. իւր քարերարին յիշատակաւ անուանեալ «Մըսրեան վարժարան»: Վարժարանիս նկատմամբ կը գրտնենք հետեւեալ տողերը Առաջնորդարանի թղթոց մէջ:

«Մըսրեան Մհի. Գէորգ աղա քարեպաշտ իշխան եւ ազգին քարերար, իւր դրամով Մկրտիչեան Նազարէթ աղայէն գնած ընդարձակ տունը, յանուն Ազգային դպրոց գործածելու կը

կտակէ 1888 Հոկտ. 11: Քանի մը ամիս յետոյ իբրեւ պաշտօնապէս ճանչցուած դպրոց. 1889 Ապրիլ 17ի չորեքշաբթի օր տաճկաց Րամազանի մէկին, բացման փառաւոր հանդէսը կը կատարուի, բացումին հրաման տուած էր քաղաքիս վսեմ կուսակալ Սամիհ փաշան (Ղ. Վ.), : Այս թուականէն սկսեալ վարժարանս ծառայած է ազգին մանկտին կրթելու: Ընդունելութեան սենեկին մէջ պատէն կախուած կը տեսնենք բարերարին լուսանկարը, տակն ալ գրուած.

Մ. Գէորգ Մարեան

Հիմնադիր բարերար վարժարանիս:

Ազգային գերեզմանատան մէջ, բազմաթիւ գերեզմանաքարերուն մէջ կը գտնենք շիրիմ մը, որուն վրայ քանդակուած կը կարդանք բարերարիս անուան յիշատակը, այսպէս.

“Հիմնադիր Մարեան վարժարանի Կարնոյ

Մհի. Գէորգ Մ. Մարեան

ծն. 1810 Յուլ. 24, Հնգ. ի Տէր 1890 Յուլ. 25:”

Վարժարանս եղած է երկսեռ. աւանդուած առարկաներն են հայերէն լեզու, թուաքանութիւն, պատմութիւն, կրօն, աշխարհագրութիւն, իրազիտութիւն, գեղագրութիւն, գծագրութիւն, երգ եւ մարմնամարզ. նախապատրաստողական ընթացք մըն է, բայց եղած է տարի՝ յորում բարձրագոյն դասերու եւս աշակերտ ունեցած է: Վարժարանս ունեցած է ծրի եւ թոշակաւոր աշակերտներ. աշակերտաց թուոյն վրայ գաղափար մ’ունենալու համար, կը դնենք հոս ցանկ մը, որմէ լաւ կը տեսնուի աշակերտաց ընդհանուրին թիւը: Վարժարանս ունեցած է ուսուցիչներ եւ վարժուհիներ խառն, որոնցմէ ոմանք տարիներով աշխատած են վարժարանիս մէջ. ինչպէս Եղիսաբէթ Մակարեան, Բերսաբէ Էհրամճեան, Աննա Էթոն, Պ. Վ. Թագաճեան, Պ. Ա. Գալաֆեան եւ ուրիշներ:

Տարի	Ընդհ. թիւ աշկրտց.	Մանջ.	Աղջիկ	Չրի	Թոշա- կաւոր
1897	258	158	100	200	58
1898	297	197	100	100	97
1899	192	100	92	100	92
1900	237	130	107	130	107
1901	182	120	62	100	82
1902	144	90	54	100	44
1903	119	82	47	82	47
1904	139	81	58	80	56
1905	123	90	34	94	29
1906	124	76	28	78	26
1907	115	90	25	95	20
1908	123	99	24	94	29
1909	106	56	50	56	50
1910	150	87	63	81	69
1911	153	88	65	80	73
1912	156	90	66	85	71

Գաֆաֆեան վարժարան:

Տէմիր Այազ անուանեալ փողոցին վրայ, ընդարձակ շէնք մը եւս կը գտնուի, զոր նուիրած է Յովհաննէս Գաֆաֆեան, դպրոցի համար չէ շինուած, միայարկ, ունի չորս սենեակ դիմացէ դիմաց, բակ, տուն, կոնակը փոքրիկ պարտէզ մը: Փողոցի դռնէն ներս մտնելով, բակին առջեւն գտնուած սենեակներուն միոյն դրան ճակատը հաստատուած կը տեսնենք մարմարիոն սպիտակ քար մը, հետեւեալ արձանագրութեամբ.

Գաֆաֆեան վարժարան Հայոց
Հիմնեալ 1905, Սեպտ. 4:

Երկսեռ է նաեւ վարժարանս, նախակրթարանի ուս-
մունքներ են իւր ընթացքը. քաւական տարիներէ ի վեր վար-
ժարանիս մէջ գործող կը յիշուի Օրիորդ Սաթենիկ Սուճեան:
Վարժարանիս հիմնադրին գերեզմանաքարին վրայ հետեւեալ
արձանագրութիւնը կը կարդանք:

Յովհաննէս Դաֆաֆեան

Ծն. 1817 Սեպ. 9. մեռ. 1892 Դեկ. 18:

Տէր Ազարեան վարժարան, Չայդարա:

Չայդարա թաղին մէջ, Մոմ'ճի անուանեալ փողոցին
վրայ շինուած է վարժարանս, քարաշէն՝ միայարկ, շրջա-
պատեալ պարիսպով եւ պարտէզով, կամ աշակերտաց զքո-
սանաց յատուկ գաւիթով: Ներքինը պարզ է, դիմացէ դիմաց
չորս ընդարձակ սենեակներ, որոնք կը գործածուին իբր
դասարան: Շէնքին դրան վրայ՝ ճակատը թէպէտ եւ կը տես-
նուի որմին մէջ մասնաւոր յիշատակարան մը գետեղելու
քառակուսի վայր մը, քայց տակաւին ո՛չ քար ո՛չ արձանա-
գրութիւն գետեղուած է: Վարժարանս է երկսեռ, ունի նաեւ
իւր մէջ մանկապարտէզ մը:

Վարժարանս հաստատուած է 1860 թուականներուն եւ
իւր քարերարին անուամբ կոչուած “Տէր Ազարեան”: Ազգա-
յին մեծ գերեզմանոցին մէջ կը հանդիպինք գերեզմանաքարի
մը, որուն վրայ քանդակուած տողերը մատնանիշ կ'ընեն
քարերարիս անունը, այսպէս.

“Աստ հանգչի Ազգասէր Այրն Աստուծոյ

Մհի. Սողոմոն Տէր Ազարեան քնիկ Կարնեցի

Որ եղեւ առաջին հիմնադիր դպրոցին

Հայոց որ ի Չայդարա թաղ. 1870 Յունվար”:

Աղապարտան վարժարան:

Կանայ ճամբուն վրայ ընդարձակ՝ երկու յարկով տուն մը եւս նուիրած է Աղապարտան, որ իբր վարժարան կը գործածուի. չունի որ եւ է յիշատակագրութիւն. տան առաջակողմը կը գտնուի փոքրիկ պարտէզ մը. սա եւս է երկսեռ, եւ իւր քարերարին անուամբ կը կոչուի «Աղապարտան վարժարան»:

Կարնոյ վարժարանաց վրայ այս ընդհանուր գաղափարը քաղելէ յետոյ, սոյն վարժարանաց մէջ յաճախող աշակերտաց, ինչպէս նաեւ Կաթ. Հայոց եւ Ամերիկեան հաստատութեանց մէջ գտնուող աշակերտաց ընդհանուրին վրայ գաղափար մ'ունենալու նպատակաւ, կը դնենք հոս ցանկ մը, որ վերջին տարիներուս մէջ, մասնաւոր մասնաժողովի մը ձեռօք պատրաստուած է: Ազգագրական մասնաժողովոյ անդամներն եղած են. Արսէն Էֆ. Աւետիքեան, Գառնիկ Էֆ. Լուսպարոնեան, Քաջբերունի Էֆ. Թէրզեան:

Մասնաժողովս ամէն վարժարանաց այցելութիւն ընելով, 1913 Օգոս. 8ին, իւր Գ. նիստին մէջ քաղքիս հայ երկսեռ աշակերտութեան թիւը գտած է այսպէս:

Քաղաքի հայ աշակերտ — աշակերտուհիներու թիւը.

Սանասարեան վարժարան	182 արական
Հռիփսիմեան	427 իգական
Արծնեան	260 արական
„ Մանկապարտէզ	329 երկսեռ
Մըսրեան վարժարան	253 „
„ Մանկապարտէզ	113 „
Տ. Ազարեան վարժարան	65 „
„ „ Մանկապարտէզ	136 „
Գաֆաֆեան	178 „
Աղապարտան	131 „
Համագումար	2074

Համագումար . . .	2074
Հայ աշակերտք Կարնոյ Պետական վար- ժարանի մէջ	34 արական
	2108
Հայ կաթողիկոս վարժարան	45 արական
Գափուչին կրօնաւորաց	86 „
Մայրապետներու	150 իգական
Հայ Բողոքականաց	85 արական
Ամերիկեան	155 իգական
Ընդհանուր գումար . . .	2629 երկսեռ աշա- կերտութիւն:

Ըստ այսմ 1913 տարւոյն Կարնոյ վարժարանաց աշա-
կերտութեան թիւն եղած է 2629 երկսեռ ուսանողներ:

Վարժարաններէ զատ Կարնեցի հայ ժողովուրդը ունե-
ցած է երբեմն երբեմն ընկերութիւններ, կրթութեան յա-
ռաջադիմութեան աւելի զարկ մը տալու նպատակաւ. քայց
ասոնք շատ երկայն կեանք չեն ունեցած. քանի մը տարի
միայն ապրած եւ յետոյ մոռացութեան մէջ թաղուած են.
ուստի չենք կրնար ասոնց գործունէութեան մասին որոշ
գաղափար մը կազմել. միայն անունները յիշել քաւական
կը համարինք. այսպէս՝

Կարնոյ մէջ 1852ին հիմնուած է ընկերութիւն մը քաղա-
քին վարժարաններուն օգնելու նպատակաւ:

1856—1859 հաստատուած է Արծնեան ընկերութիւն,
Գրիգորիսի օրով դպրոցին հետ հաստատուած եւ երեք տարի
միայն կեանք ունեցած է:

1861ին կազմուած է ընկերութիւն մը, քաղաքին մէջ
ընթերցարան մը բանալու եւ ուսման ճաշակը տարածելու
նպատակաւ:

1862ին, ուսումնասիրաց ընկերութիւն մը հիմնուած է
ի նպատակ աղջկանց վարժարանի:

1874—1878 հաստատուած է Սիսական անուն ընկերութիւն մը, արհեստաւորաց ուսում՝ անանդելու նպատակաւ:

1895ին հաստատուած է ընթերցասիրաց ընկերութիւն մը, որ առանձին տեղ մը վարձելով, հատորաւոր գրքեր ճարելով, ժողովրդեան ընթերցանութեան նիւթ կը մատակարարէր: Այս ընկերութիւնը տակաւին ունէր իւր գոյութիւնը մինչեւ 1914:

Ընդհանուր արժեք կաշռածոց:

Կարնոյ հայ ժողովրդեան ունեցած եկեղեցւոյն, կրթական հաստատութեանց վրայ գաղափար մը կազմելէն յետոյ, իբր ամբողջացուցիչ մաս, կը դնենք հոս սոյն հաստատութեանց արժէքն, որ 1913 Սեպտ. 3, Մասնաժողովի մը կողմանէ պատրաստուած էր: Նախընթաց տողերու մէջ յիշած՝ վարժարանաց մասնաժողովի անդամներն, միանալով թաղական խորհրդոյ Ատենապետ Միսաք էֆ. Աղապալեանի եւ անդամ թաղական խորհրդոյ՝ Յարութիւն էֆ. Փամպուգճեանի հետ, քաղաքամիջի ազգապատկան անշարժ կալուածոց արժէքներու գնահատումն ըրած են:

Եկեղեցի եւ Մատուռ	57.500	օսմ. ոսկի
Սանասարեան վարժարան	4.500	„ „
Արծնեան „	2.500	„ „
Հռիփսիմեան „	3.000	„ „
Գաֆաֆեան „	500	„ „
Մըսրեան „	1.500	„ „
Տէր Ազարեան „	500	„ „
Առաջնորդարան	4.000	„ „
Խնամակալութեան ձեռք աղքատաց ծրի տրուած տուններ		
1.000	„	„
Վարկք բերող տուններ եւ վաճառատուններ	25.000	„ „
		100.000 օսմ. ոսկի

Իսկ գիւղերը գտնուած երեք վանքերու կալուածոց ար-
ժէքներն են.

Ս. Լուսաւորիչ	10.000	օսմ. ոսկի
Կարմիր վանք	10.000	„ „
Խաչկավանք	4.000	„ „
	24.000	օսմ. ոսկի

21. Գրասխանութիւն, թերթեր, Բարեգործական:

Հաստատութիւններ:

Անցեալ դարերու շրջանին մէջ, կամ լաւ եւս ըսելու համար, շատ հին ժամանակները՝ Կարնեցի Հայր թէ ունեցած է իւր մէջ գրողներու դասակարգ մը՝ անծանօթ կը մնայ մեզ: Հազիւ կը հանդիպինք մնացած քանի մը ձեռագիր մատենաներու, որոնք գրուած են Կարնոյ մէջ: Հազիւ հազ անցեալ դարու մէջ երեւան կ'ելլեն գրողներու շարք մը, որոնք Շաքաթաթերթի՝ Ամսաթերթի ձեւերու տակ, կը համարձակին իրենց գաղափարները ժողովրդեան եւս հաղորդել: Սակայն ինչպիսի միջոցներով. ձեռաց գրչի մը օգնութեամբ եւ միայն մէկ օրինակ գրելով՝ տետր մը կարելով եւ սոյն տետրը ձեռքէ ձեռք անցընելով, կարդալու համար. քանինէր արդեօք կրնային այդ մի միայն մէկ օրինակ գրութիւնը ձեռք ձգել, կարդալ եւ անկէ օգտուիլ: Օսմանեան կառավարութեան աչքը դարձած էր, մանաւանդ անցեալ դարու մէջ, թուղթի կտորներու վրայ. տուներ կը խուզարկուէին գիրք եւ թուղթ գտնելու. քանինէր թոնիրներու մէջ աթարին հետ այրած են քովերնին ունեցած հնաւանդ ձեռագիրները. քանինէր հողին տակ թաղած են հին թղթեր եւ յետոյ մոռցած են հանել. եւ եթէ կային Կարնեցի հայ գրողներու յիշատակարաններ, այրած ի սպառ մոռացութեան կարգն անցած են իրենց անունն ու յիշատակը: Կարնեցւոյն ունեցած այն դառն ժամանակներուն մէջ, իրմէ գրական անձնաւորութեանց յիշա-

տակներ ուզել, գրական մնացորդներ սպասել, չենք կրնար եւ չենք ալ մեղադրեր զինքը յայսմ մասին անտարբեր գրտնուած ըլլալուն, եթէ այն ամէն պարագաները յիշենք, որոնք պաշարած էին զինքը:

Մնացած ձեռագիրներէն կը տեսնենք որ մէկ երկու դար յառաջ կային Կարնոյ մէջ գրողներ, որոնք թէպէտեւ Աւետարան՝ Յայսմաւուրք՝ Խորհրդատետր գրելու ետեւէ եղած են, սակայն յիշուելու արժանի անուն թողուցած են, մանաւանդ իրենց յիշատակագրութեամբ: Ասոնք եղած են.

Ա. Գրիգոր երեց, գրած է Աւետարան մը ՌՃԻ = 1671ին. սոյն աւետարանը կը գտնուի այժմ Կարնոյ մօտ Կան գիւղի՝ Ամենափրկիչ Եկեղեցւոյն մէջ: Աւետարանիս վերջին թերթին վրայ կը կարդանք հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

“Վասն որոյ եւ ես տրուալս ամենայնի ամեաւք ծերացեալ եւ մեղաւք զառացեալ սուտ անուն Գրիգոր էրէցի. գրեցի սուրբ աւետարանս, արգրում ի դուռն միաբան սուրբ Աստուածածին թվին. ՌՃԻ: Ով Աստուածասէրք հարք եւ եղբարք. վասն սիրոյն Քրիստոսի եւ յուսոյ արքայութեան որ կարդայ կամ աւրինակէ. ինձ եւ իմ ծնողացն ողորմի ասացէք. եւ Աստուած ձեզ ողորմի յաւուրն դատաստանի ամէն:”

Բ. Դաւիթ երեց, գրած է Յայսմաւուրք մը, ՌՃԻԲ = 1673, որ կը գտնուի այժմ Կարնոյ Արծնեան վարժարանի մէջ, թիւ ձեռագրին 810: Կարնոյ Հայուն պատկանող կարեւոր տողեր ունի մատենանս իւր յիշատակագրութեան մէջ. որ է (էջ 568—569).

“... Եւ արդ գրեցաւ սուրբ տառս ձեռամբ անարժան եւ յոգնամեղ Դաւիթ երիցի. ի յԱստուածապահ եւ ի գեղեցկաշէն մայրաքաղաքս արգրում. ի դուռն միաբան սուրբ Աստուածածնի. ի թուականի Հայոց ՌՃ եւ քսաներորդի եւ երկրորդի յամսեանն Օգոստոսի որ էր աւուրս վեց: Ի հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնի. տեսուն Յակովբայ Սրբազան

Կաթուղիկոսի ջուղայեցւոյ, եւ առաջնորդութեան նահանգիս,
 Տէր Պօղոս եւ Տէր Յակոբ վարդապետացն. եւ ի բռնակալու-
 թեան Օսման ազգին Սուլթան Մահմէտին որ միահեծան
 տիրէ ի յրստամբօլայ մինչ ի Կարս, զոր հայ տառապեալ ազգս
 Հայոց ի նեղութեան. վասն զի յոյժ զօրացան եւ բռնացան.
 եւ կու ջանան եթէ դարձուցանեն զամենեսին ի հաւատս եւ
 ի կրօնս իւրեանց: Որպէս զանցեալ ամին կալեալ ըմբռնեցին
 ոմն Բաղտասար անուն Եւդոկացի 20 ամեայ մանուկ. թէ
 դու երբեմն տաճկացեալ ես այժմս հայ կու կենաս. քազում
 աւուրս չարչարեցին յետոյ գլխատեալ նահատակեցին: ՌՃ—
 ԻԱ. Թուին Յունիսի չորրորդ յաւուր տօնի սրբոց Գայիա-
 նանցն:... Եւ դարձեալ յայսմ ամի ըմբռնեցին զոմն Ղուլեկի
 որդի Յակոբ անուն եւ զրպարտեցին թէ դու խոստացար
 տաճկանալ, եւ քազում աւուրս չարչարեցին ի բանտ եւ
 ի զնտան, եւ շատ պարգել եւ մեծութիւնս խոստացան՝ եւ ոչ
 կարացին խախտել զնա ի հաւատոցն եւ ի սիրոյն Քրիստոսի,
 եւ յետոյ քարկոծեալ նահատակեցին ի նոյն աւուրն սրբոց
 Գայիանանց կուսանաց տօնի. զոր եւ Բաղտասարն սպանին.
 որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. եւ աղօթիւք նորա տէր
 մեզ ողորմեսցի: Եւ յետ նահատակելոյ սրբոյն կրկին չարա-
 չացն եւ խնդրեցին զչորս տղայս նորին, զոր մայրն փախու-
 ցեալ էր, եւ ոչ գտին. եւ փոխանակ նոցա կալան զեղբարսն
 Յակոբայ եւ զազգականս. եդին ի բանտի թէ տուք զտղայքն
 որ տաճկացնեմք երկու եւ երեք ամիս ի բանտ պահեցին. եւ
 նոքա ոչ ցուցին զտղայքն յետոյ քազում տուգանս առին
 ի նոցանէ եւ ապա ազատեցին: Եւ արդ՝ յայսմ դառնացեալ
 ժամանակի զրեցաւ հոգիաբուիս եւ Աստուածազարդ տառս
 ծեռամբ սուտ անուն Դաւթիս: Ի խնդրոյ բարեմիտ եւ յոգն
 երանեան հեզահոգի եւ Աստուածասէր մահդասի Սարօղլա-
 նին բարեսիրի...:»

Գ. Յովհաննէս Դպիր, գրած է խորհրդատետր մը, որ
 կը գտնուի այժմ Արծնեան վարժարանի մէջ. ՌՃԼԱ=1682

Թուականին. Թիւ ձեռագրին 820: Վերջին երեսին վրայ կը
կարդանք հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

“Այս հրաշափառ մեծի տառիս
Քեզ երանի երբ հանդիպիս
Արդ զիս յիշեաց զմեռեալ հոգիս
զՅովհաննէս դրպիր զըծող տառիս:
Թվականիս Հայոց Ռ.ՃԼԱ. իս
Կատարեցաւ Կարնոյ միջիս.
Որ այժմ՝ արգրում՝ վերածայնի
Ետ յիշատակ ի սուրբ վանքի
Հուսաւորիչ անուն կոչի:
Որք հանդիպիք տուք զողորմի
Քեռն իմոյ աննա խաթունի
Եւ համօրէն արեան զարմի:
Եւ ի դրանէ հանողքն նզովի
Աոցէ մասն կայենի:”

Անտարակոյս ասոնց ժամանակ եւ ասոնցմէ յառաջ
կային Կարնոյ մէջ ուրիշ գրողներ, որոնց ձեռաց աշխատու-
թիւնները կամ օտար երկիրներու մատենադարաններու մէջ
պահուած կը մնան եւ կամ անյատ եղած են: Իսկ անցեալ
դարու մէջ գրողներու թողուցած գրուածներէն հետեւեալ
անունները կը քաղենք, որոնք թէպէտ եւ աւելի ընդօրինա-
կութիւններ ըրած են քան թէ հեղինակութիւն, այսու ամե-
նայնիւ յիշատակութեան արժանի են. յառաջ կը բերենք
միայն անոնք, որոնց գրութիւնները տակաւին կը պահուին
Կարնոյ մէջ եւ որոնք մեզ ծանօթ են:

Դ. Սարգիս անուն մէկը 1823ին ընդօրինակած է
“Կարճատօտ մեկնութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյն արտահա-
նեալ յԱստուածաշունչ գրոց եւ քանից սրբոց հայրապետաց
եւ յԱստուածաբան վարդապետաց” գիրքը եւ “Նարդենիս
օրինակեալ եղեւ ի քաղաքս Կարին եւ յեկեղեցւոյ պանդոկի

վարժարանիս եւ ձեռամբ Սարգիս մանկավարժի, ձեռնասուն աշակերտ խակակիրթ Յովակիմիս, յամի տեառն 1823. եւ Հայոց ՌՄՀԵին Փետր. Ա.ին, ի Կարին:» (Գիրքս կը պահուի Սանասարեան վարժարանի թանգարանին մէջ, թիւ 86:)

Ե. Հազարոս վարժապետ Վահանեան 1838ի ընդօրինակած է գիրք մը, որուն առաջին էջին վրայ գրուած յիշատակագրութենէն ինչ ըլլալն յայտնի է. «Գիրք որ կոչի մեկնութիւն Երգ երգոց արարեալ հոգեպայծառ Հօրն Մեծին Վարդանայ: Վերստին ընդօրինակեցաւ ձեռամբ Հազարոս վարժապետի Վահանեան, 1838 Յունիս 10, ի Կարին:» (Սանասարեան վարժարանի ձեռագրաց մէջ, թիւ 31¹):

Սա ունի դարձեալ գրած «Պատմ. Յովհաննու Կաթողիկոսի», 1830ին, (Նոյն տեղ, թիւ 32):

Նմանապէս գրած է «Տաղաչափութիւն Նարեկայ», 1830ին (Նոյն տեղ պահուած, թիւ 36):

Զ. Յովնան Պօղոսեան, կաթողիկէ տիրացու մը գրած է 1841ին Ողբեր ոտանաւոր. «Տէր ամենակալ, աղօթքին իւրաքանչիւր տան վրայ ոտանաւոր ողբեր աւելցուցած, եւ յետոյ օրինակած Ս. Ներսէսի գրութենէն, ինչպէս կ'ըսէ յիշատակագրութեան մէջ. «Երգ Տեառն Ներսէսի Շնորհալոյ ասացեալ վասն աւերածոյն Եդեսիայ քաղաքին. օրինակեալ վերստին ի տիրացու Յովնանէ Պօղոսեան. ի յառաջնորդութեան տեառն Պետրոսի վարդապետի Պօղոսեան, թուին 1841 Փետր. 19, ի մայրաքաղաքն Կարին:» (Չեռագիր Սանասարեան վարժարանի, թիւ 58):

Է. Տէր Պետրոս Պօղոսեան, կաթողիկէ քահանայ մը, թարգմանաբար գրած է Ս. Ալիոնսոսի Երգ ըղձականք, 1854ին. եւ սա եւս կը պահուի Սանասարեան վարժարանի թանգարանին մէջ (թիւ 65): Օրինակ մը իւր գրածէն.

¹ Տես նաեւ «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին. կազմեց Հրաչեայ Յ. Աճառեան. Վիեննա 1900, Մխիթ. Տպարան»:

«Խանդադատանք առ Յիսուս
 Յիսուս գանձդ իմ՝ քարի
 Եւ փեսայդ անձկալի,
 Բարութիւնդ անհուն,
 Կեանք իմոց կենաց,
 Եկ ով խընդութիւն,
 Սիրով զիս այրեաց.
 Յիսուս գանձդ իմ՝ քարի:»

Ը. Կորիւն Մկրտիչեան. գրած է 178 էջերէ բաղկացեալ աշխարհաբար ոտանաւորներ, 1880 Կարին. Սանասարեանի ձեռագրաց շարքին մէջ (Թիւ 82):

Թարգմանած է նաեւ Քերթուածներ, «Սրտի եւ հոգւոյ համար Յուլիոս Գրսոսէի տասներկու քերթուածները», 1891ին. ինչպէս նաեւ «Կանանց սէրն ու կեանք. Շարք երգոց Ատելքերտ Բամիսոյի», թարգմանեց գերմաներէնէ Կ. Մ. Կարին, 1892. երկուքն մի հատորի մէջ, նոյն տեղը (Թիւ 83):

Ունի նաեւ գրած վէպեր. «Գրիգոր Մագիստրոս», «Տիգրանուհի», «պատմական վէպի մը ծրագիր», «Սասունցի Դաւիթ», 1890ին. կը գտնուի նոյն տեղը (Թիւ 84):

Թ. Յակոբ դպիր անուն մէկը, ունի ընդօրինակած 1891ին. «Մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի», «Ի կանոնական գրոցն լացիական եկեղեցւոյն հաւաքեալ Փռա Պետրոսին, յաղաքս ապաշխարութեան», «Վարդապետութիւն ճշմարտութեան, շարադրեալ ի Պետրոսէ վարդապետէ Թիլֆիզեցւոյ», եւայլն. մատենիս առաջին թղթին վրայ կը կարդանք «Թուին Հայոց 1198 ի Կարին, ձեռամբ Յակոբ եւ եթ դպրէ սակս իւրոյ անձին...:» Սանասարեան վարժարանի ձեռագրաց շարքին մէջ (Թիւ 85):

Անցեալ դարերու մէջ թէ Կարնեցի Հայր ունեցած է թերթի ձեւով հրապարակական գրութիւններ, կարելի չեղաւ ստուգել, որովհետեւ չկրցանք գտնել որ եւ իցէ նմոյշ մը այս-

պիսի ձեռնարկութեան: Անցեալ դարու վերջերը կը սկսին այսպիսի ձեռնարկութիւններ տեղի ունենալ. ուսմունք եւ գիտութիւն երթալով ընդհանրացած կ'ըլլայ ժողովրդեան մէջ. օտար երկիրներէ եկած օրաթերթեր եւ ամսաթերթեր կարդալ գիտցողներու միտքը կը լուսաւորեն, այսպէս ըսենք՝ աչքը կը բանան. սակայն իւր մէջ պակաս կը մնայ այս պէտքը. տեղւոյն վրայ հրատարակուած թերթ կը պակսի: Այս պակասը լեցրնելու՝ այլ եւս ժամանակը եկած կ'ըլլայ, եւ փորձերը կը սկսին: Ասոնցմէ մեր ձեռքն անցածները են հետեւեալները.

Ժ. Ընկերական Սիրտ. Հանդէս Ամսեայ, 1895 Ապրիլ Թիւ 1: Բանի մը երիտասարդներ կը ձեռնարկեն սոյն անուամբ թերթ մը հրատարակելու, խմբագիրը կ'ըլլայ Պր. Յովհ. Շաւարշ, գործակիցները Արշակ, Պ. Վարդ, Երուանդ, Արմենակ, Յարութիւն Ժերնիկեան, Մ. Գաբրիւնեան, Ա. Յովսէփեան, Մ. Թիւթէլեան, առանց բազմատիպ գործիքի, պարզապէս ձեռագիր գրելով յօդուածները եւ տետրի մը վերածելով, ձեռքէ ձեռք կու տան կարդալու: Տետրս եղած է միջակ մեծութեամբ 24 էջէ բաղկացեալ. ինքնհեղինակ գրութիւններ, բանաստեղծական տողեր, նամակներ, կարգ մը օրագիրներ կը բովանդակեն հրատարակուած կամ գրուած թերթերը: Մինչեւ վեց թիւ Սեպ. կը շարունակուի թերթս եւ յետոյ կը դադրի:

ԺԱ. Մանր Երգեր, Կիսամսեայ Հանդէս, 1895 Մայիս. երկու ընկերներ Պր. Բէչեան եւ Պր. Հէյրանեան կը ձեռնարկեն Կիսամսեայ Հանդէսի մը, յատուկ միայն ուսանաւոր գրութեանց եւ երգերու. սակայն հազիւ երկու տետր կը հանեն ձեռագիր գրելով. անծանօթ պատճառներէ՝ անտարակոյս ժամանակին տիրած երկիւղէն ստիպեալ՝ կը դադրեցրնեն եւ նաեւ կը պատռեն գրածնին, ուստի նմոյշն անգամ չկրցանք գտնել:

Մի եւնոյն ժամանակ տասնի չափ երիտասարդներ կը

ձեռնարկեն «Մի սիրտ եւ մի հոգի», անուն ամսաթերթ մը հրատարակել ձեռագիր գրելով. սակայն աս ալ նոյն պատճառներէն՝ անտարակոյս՝ շուտով կը դադրի եւ ոչ նմոյշը կը մնայ :

ԺԲ. Տխուր եւ անմոռանալի տարիէ մը յետոյ, 1896ին, երեք չորս երիտասարդ կը միանան ամսօրեայ Հանդէս մը հրատարակելու. սակայն չունին տպագրական գործիք, եռանդը կը մղէ զիրենք խորհածնին ի գործ դնելու, ձեռաց գրչի օգնութեան կը դիմեն, խմբագրածնին կամ թարգմանածնին ձեռագիր գրելով, փոքր տետրի մը ձեւով կարելով, կուտան մէկուն մէկալին որ կարդան եւ յետոյ ետ դարձնեն: Սոյն թերթին անունն եղած է «Վոսփոք», Հանդէս Ամսօրեայ, Թիւ 1. Տէր եւ հրատարակիչ Եր. Եազըճեան, 1896 Յունուար 1, Կարին», Գործակիցները կ'ըլլան Ղ. Գրգոյեան, Մ. Կիւրճեան, Լ. Գազիկ, Գ. Գոզլէս. յաջորդ թիւերու Տէր եւ հրատարակիչը կ'ըլլայ Ղ. Գրգոյեան: Հանդէսիս առաջին թերթին բովանդակութիւնը կ'ըլլայ.

1. Թուրքերը եւ Հայերը, Թրգմ. Եր. Եազըճեան.
2. Մեռեալ Սիրուհին, " " "
3. Դէմքդ ու Սիրտդ, Մ. Կիւրճեան.
4. Չմեռ գիշեր մը, Էպառա.
5. Զուարճալիք, Թրգ. Եր. Եազըճեան.
6. Բաղաքական.
7. Ազդ Խմբագրութեան.
8. Մեր մեռեալները, Թրգ. Եր. Եազըճեան.
9. Զուարճալիք, Ղ. Գրգոյեան:

Իւրաքանչիւր տետրի ետեւը գրուած կը կարդանք սա ծանօթութիւնը. «Վոսփոքը կը հրատարակուի ամէն ամսոյ առաջին օրը: Կը խնդրուի յարգոյ ընթերցողներէն որ կարդալէն վերջ բարեհաճին թերթն անարատ յետ դարձնել:» Տեղական ոգւոյն յարմար նիւթեր կը բովանդակեն թերթիս

յաջորդ թիւերը. սակայն դժբաղդաբար հազիւ չորս թերթ կը գրուի, ընդ ամէնը 98 էջ. թիւ 4, Ապրիլի մէջ կը գրուի հետեւեալ Ազդը. «Դժբաղդաբար ստիպուած եմ այսօր ծանուցանել թէ հակառակ փափագիս այլ եւ այլ պարագաներու պատճառով Վոսփօրը դադրած է...: Ուստի ներողութիւն կը խնդրուի յարգոյ յօդուածագիրներէն... Խմբագ.:»

ԺԳ. Փարոս, Շաբաթաթերթ, Դաշնակցական խումբի պատկանող երիտասարդներ կը ձեռնարկեն 1909 Մարտ 7. Շաբաթաթերթ մը գրել, որուն անունը կը դնեն «Փարոս» . ասոնք վերագոյն յիշուածներէն քիչ մը աւելի կատարեալ միջոցի կը դիմեն, բազմատիպ զանգուածի (Polycopie) միջոցաւ կը տպեն յօդուածներ, կեղծ ստորագրութեամբ, ինչպէս՝ Կայծակ, Հ. Փայլատակ, Յօղ, Խանդ—Փարհատ, Դիսակ եւ այլն: Թերթիս նպատակն եղած է.

ա. Տալ բուն ժողովրդին ներկայ քաղաքական հարցերուն լուսաբանութիւն:

բ. Թերթի միջոցաւ կոուիլ զանազան մոլութիւններու դէմ:

գ. Երիտասարդութիւնը հրաւիրել ինքնաճանաչութեան եւ ինքնագործունէութեան:

դ. Տեղ տալ զանազան հայագէտներու օգտակար գրութիւններու եւ զարգացուցիչ թարգմանութիւններու:

ե. Պարզել ներկայիս գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւններու սկզբունքները եւ այլն ընկերական եւ գրական յօդուածները:

Թերթս էր մեծ դիրքով եւ վեց ութ թղթէ բաղկացեալ, եւ կը ծախուէր 1 դահեկանի: Եղած է աւելի կուսակցութեան մը օրկանը, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի նաեւ իւր 1909 Մարտ 14, թիւ 2էն, որուն բովանդակութիւնը նուիրուած է ամբողջովին «Քրիստափոր Միքայէլեանի», յիշատակին՝ կենաց եւ յեղափոխական գործունէութեան վրայ, ունենալով առաջի էջին վրայ անոր պատկերը: Շաբաթաթերթս ալ

երկայն կեանք չէ կրցած ունենալ, քանի մը թիւ կը հրատարակուի եւ այնուհետեւ այլեւս անունը չի յիշուիր:

ԺԴ. Սիրտ, Հանդէս Սան. Աշակերտութեան միութեան, 1910 Յունուար, այս անուան ներքեւ՝ աշակերտական միութիւն մըն է որ կը ձեռնարկէ հանդէսի մը. քաղմատիպ զանգուածի մը միջոցաւ, քանի մը տասնեակ օրինակ կը տպեն յօդուածներ, որոնք եղած են ժամանակին դէպքերու վրայ գրութիւններ, գաղղիացի մատենագիրներէ թարգմանութիւններ, ոտանաւոր գրութիւններ եւ տեղական լուրերու քովանդակութիւն մը. Հմայեակ, Սերոբ, Արմէն, Կ. Կուտրօ, Սարհատ, Նուագ՝ ստորագրութիւն կրող յօդուածներ: Սա եւս եղած է մեծ դիրքով, 6—8 թուղթ կարուած տետր մը: Աշակերտական միութեան մտաց եւ ձեռաց արդիւնքն եղող սոյն Սիրտն ալ չէ կրցած երկայն ժամանակ շունչ առնուլ, նոյն տարւոյն մէջ կը դադրի, քանի մը թիւ հրատարակուելէ յետոյ:

ԺԵ. Նոր Լոյս, դպրոցական գրասեղաններու վրայ ծագում առած եռանդ մը կը մղէ այս անգամ Կարնոյ Գաղղիական վարժարանի աշակերտները ձեռնարկելու թերթի մը հրատարակութեան, որուն անունը կը դրուի «Նոր Լոյս», Աշակերտական Գրական Ամսաթերթ: 1910 Մարտի կը հրատարակեն առաջին թիւը, քաղմատիպ զանգուածի վրայ 40—50 օրինակ տպելով, գրողները կ'ըլլան Լեւոն Քչուրեան, Նրանդ Համբարեան, Երուանդ Բզանեան, Լեւոն Էֆթեան, Տաճատ Գաթէնեան:

Թերթիս նպատակն եղած է՝ աշակերտներու սրտին մէջ վառել բորբոքել գիտութեան՝ դէպ ի «Նոր Լոյս»ի եռանդը. ինքնհեղինակ գրութիւններ, ոտանաւոր քանաստեղծական տողեր եւ նաեւ երբեմն երբեմն գաղղիերէն լեզուաւ կարճ յօդուածներ կը տեսնուին թերթիս մէջ. ոչ միայն աշակերտներու՝ այլ նաեւ արտաքոյ վարժարանին՝ ասոր անոր կը տրուէր թերթս ընթերցանութեան: Թերթս իւր առաջին

տարին ունեցած է երեք թիւ, մեծ դիրքով, 8—10 թուղթ, իւրաքանչիւր թերթը: Յաջորդ տարին, 1911ին, թէպէտ եւ ամսաթերթ անունը կրած է, սակայն երկու ամիսն անգամ միայն լոյս տեսած. վերջին թիւն եղած է Յունիսի. այսպէս սկիզբէն մինչեւ վերջը 7 թիւ հրատարակուած եւ այնուհետեւ լոութեան դատապարտուած:

ԺԶ. Յառաջ, Շաբաթաթերթ, 1909 Ա. տարի Մարտ 7, թիւ 1: Այս վերնագրով կը գտնենք բազմատիպ զանգուածի միջոցաւ, մեծ դիրքով, տասնութերկու էջով հրատարակուած թերթ մը. գրեթէ վերոյիշեալ «Փարոս», շաբաթաթերթին ուղղութեամբ. մի եւնոյն տարին եւ մի եւնոյն ամսոյն մէջ լոյս տեսած. գրողներն երիտասարդներ, կեղծ անուան ներքեւ ստորագրած յօդուածնին, ինչպէս Սլաք, Գիսակ, Կայծակ, Լերմօնտով, Յօղ, Հմայեակ — Փայլատակ, Գրգուռ: Թերթիս առաջին խմբագրականը լաւ կը պարզէ Կարնոյ Հայուն վերջին տարիներու մէջ ունեցած գրական շարժումը, եւ միանգամայն այն պատճառները, որոնք արգելք կ'ըլլային մինչեւ ցայն ժամանակ՝ Կարնեցւոյն մտաւորական յառաջադիմութեան. ահա սոյն խմբագրականը. «Երկու խօսք. Դեռ բռնապետական շրջանում մի խումբ երիտասարդների մէջ եղած եռանդը եւ ձեռներեցութիւնը փաստ մ'է, որ տեղիս երիտասարդութիւնը միշտ յառաջադիմական քայլեր արել է որոշ շրջանակներում՝ իր նպատակին հասնիլ. գուցէ աւելի լայն տեղ գրաւէր եթէ բռնապետութիւնը իր թաթը ամէն տեղ չխոթեր եւ մի հասարակ նամակի համար քանտարկութեան եւ աքսորի չենթարկեր հեղինակներին: Չնայած այդ բոլոր ճնշումներին եւ սահմանափակումներին այնու ամենայնիւ երիտասարդութեան մի մասը առանց յուսահատելու եւ լոութեան մատնելու ինքզինքը գործով ցոյց է տուել իր յեղափոխական ջիղ ունենալը. տպելով մի շարք յօդուածներ իր «Լուսասփիւռ», շաբաթաթերթի մէջ զանազան յեղափոխական գոյն ունեցող գրութիւններ, զարգացու-

ցիշ արտատպութիւններ եւ առհասարակ հասարակական խնդիրներ լուսաբանող զանազան յօդուածներ:

“Սակայն անվստահութիւնը եւ կասկածը չէր թողում երիտասարդ ուժերին տարածելու իրանց գաղափարները՝ այնչափով՝ ինչ չափով որ դա պատրաստ է այսօր: Չնայած տեխնիքական անյարմարութիւնների եւ նոյն իսկ նիւթական միջոցների, երիտասարդութեան մէջ յառաջ է գալիս մի քարենախանձ, տեսնելով ուրիշ վայրերում լոյս տեսնող թերթերին. “Կարինը որ եղել է թէ հայկական եւ թէ թրքական յեղափոխութիւններու ազդանշանը տուող՝ ինչո՞ւ չլինէր այսպիսի կուլտուրական կեանքի մը համար նոյնպէս”․ ահա երիտասարդութեան այն մասի խօսքը, որը այսօր ձեռնարկում է “Յառաջ” շաբաթաթերթի հրատարակութեան:

“Ծիշտ է որ մենք կ’ունենանք մամուլի խմբագրական եւ այլ պակասութիւններ, քայց լիայոյս ենք, որ հասարակութիւնը աչքի առաջ կ’ունենայ ձեռնարկող ուժերը, որոնք տարրական կրթութիւն միայն ունին իսկ այժմս արհեստավորներ են: Ձեռնարկելով սոյն պատասխանատու գործը յոյս ունինք մեր այն ընկերներից որոնք մինչեւ այսօր թղթակցել են զանազան հեռու վայրերի մէջ լոյս տեսնող թերթերին, որոնց եւ ոչ մէկը կը կարդայ մեր գիւղացի եւ քանուոր ընկերները, նախ հնարավորութիւն չունենալով ձեռք բերելու, երկրորդ՝ ոճը, որ համապատասխան չէ թրքահայ ոճին եւ երրորդ՝ այնքալ էլ իր տեղական կեանքից չի խօսիր. այսպէս ուրեմն ձեռնարկող երիտասարդութիւնը խնդրում է քոլոր ընկերներէն, որ իրենց քարոյսական աջակցութիւնը չխնայեն երբեմնակի մամուլին յանձնելով հասարակութեան խնդիրները լուսաբանող յօդուածները, որոնցից զուրկ է հասարակութեան մեծ մասը, իսկական ժողովուրդը: Ա:”

Իսկ թերթիս նպատակն եղած է յար եւ նման վերոյիշեալ Փարոս շաբաթաթերթին նպատակին, նոյն քառերով եւ

նոյն տողերով, ուստի անելորդ կը համարիմ՝ կրկնել նոյները։
Թերթս կը ծախուէր 20 փարայի։

Գեղեցիկ նպատակով եւ ընտիր խմբագրականով սկըս-
ուած սոյն թերթն ալ, չ'ունենար դժբաղդաբար յարատեւու-
թիւն, հազիւ մէկ երկու թիւ կը հրատարակուի եւ այնուհե-
տեւ նախընթացներուն կարգը կը դասուի. սակայն երկու
ամիս յետոյ՝ իւր անուամբ կը գտնենք ուրիշ թերթ մը հրա-
պարակի վրայ եւ տարբեր ձեւով լոյս տեսած։

ԺԷ. «Յառաջ, Հասարակական, Տնտեսական, Բաղա-
քական, Գրական Թերթ. Նօ. 1. Ա. Տարի Կիրակի, 31
Մայիս 1909. Տնօրէն Արտօնատէր Ա. Ատրունի.», Կարին
այսչափ դարերէ ի վեր, եւ յետ տպագրական գիւտի՝ տարի-
ներ անցնելէ յետոյ, առաջին անգամ կ'ունենայ իւր մէջ
հայ տառերով, տպուած թերթ մը, առաջին անգամ կը
շարժի հայկական տառերով տպագրական գործիք մը։ Արդա-
րեւ մեծ դարագլուխ մը համարելու է Կարնեցին այս թուա-
կանը իւր գրականութեան համար, ձեռագրով թերթ հրա-
տարակելու, քաղմատիպ զանգուածի մը վրայ քանի մը
տասնեակ ամսաթերթ տպելու, դժուարին եւ անյարատեւ
աշխատութեանց վերջ կուտայ «Յառաջիս», տպագրական
հաստատութիւնը։ Կարնեցին կ'ունենայ իւր մէջ այլեւս օրի-
նաւոր թերթ մը՝ որմէ կրնայ քաղել իրեն կարեւոր լուրերը,
ժանօթանալ քաղաքական աշխարհի անցուդարձից, մէկ խօս-
քով՝ կը մտնէ համաշխարհական գիտակցութեան ընթացքին
մէջ։ Իսկ ուսեալ երիտասարդութիւնը կ'ունենայ միջոց եւ
ասպարէզ, իւր յօդուածներով թէ՛ մշակելու իւր միտքը ըն-
դարձակելու գաղափարները, եւ թէ՛ իւր գրչով ծառայութիւն
մը մատուցանելու իւր ազգին։

Յառաջ թերթիս հաստատման րահվիրաները կ'ըլլան
Դաշնակցական կուսակցութեան անդամներէն, ունենալով
իրենց գլուխ՝ Եղիշէ Թովչեան (Երուանդ Թամարեան), որ
կ'ըլլայ նաեւ առաջին խմբագրապետ եւ իւր յօդուածներով

գարկ մը կուտայ թերթիս, Կարնոյ Երիտասարդական միութիւնն ալ իւր կողմանէ չի խնայեր իւր օգնութիւնը. միացեալ ուժերով կանոնաւոր ընթացք մը կ'առնու թերթս:

Թերթիս գործակիցները կ'ըլլան, Լիպարիտ, Ա. Ատրունի, Գ. Կոմսի (Գալուստ Կարապետեան), Լ. Գարագաշեան, Գ. Պոյաճեան, Մարաշ՝ (Փիլոս Փափախեան), Ա. Եսայեան, Անդրանիկ Սայրեան, Բարսեղ Շահապազ, Հ. Լուսպարոնեան, Մկրտիչ Պարսամեան, Կ. Յովհան Յ. Սինանեան, Ա. Աճէմեան, Ե. Բաքանեան, Հրայր եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ Արմենուհի, Աննա, Հրանոյշ, Սաթենիկ Փնջոյեան, եւ այլն եւ այլն ուսեալ օրիորդներ:

Թերթս իւր գծած նպատակին համապատասխան ընթացք մ'ունեցած է. եթէ իւր չորս տարուան շրջանին մէջ լոյս տեսած թիւերը աչքէ անցընենք, կը գտնենք սոյն վերոյիշեալ հարցերուն նկատմամբ ընդարձակ յօդուածներ. հայաբնակ զաւառներու գրեթէ ամէն կողմանէ ունեցած է թրդթակիցներ՝ լրատուներ, իւրաքանչիւրն իւր գրած տեղւոյն վրայ այլ եւ այլ տեղեկութիւններ տալով, կամ ազգային տնտեսական հարցերու վրայ գրելով. ինչպէս՝ Բաքերդ, Բասէն, Ալաշկերտ, Մուշ, Պայազիտ, Բղի, Բուլանուխ, Խոտրջուր, Սպեր, Պիթլիս, Բաղէշ, Խնուս, Երզնկա եւ այլն եւ այլն ունեցած է իւր լրատուն, որոնցմէ ոմանք ծածկեալ ստորագրութեամբ, ոմանք իբր անցորդի անուան ներքեւ, ոմանք կեղծ ստորագրութեամբ կը տեսնուին թերթիս մէջ. ասոնք եղած են Արշակ Կ. Թիւթիւնճեան, Սմբուլ Մշեցի, Զնդի, Յարութիւն Փափազեան, Պերճ, Կայծակ, Մ. Աբրիկեան, Գ. Երէցեան, Սարգիս Ս. Ալեքսանդր, Գագիկ, Ա. Միհրանեան, Ս. Յ. Տ. Մարգարեան, Սրնգիւլ, Կամսար, եւ ուրիշ շատեր:

Թերթս հրատարակուած է մեծ դիրքով, չորս էջ, շաբաթը երկու անգամ՝ երեքշաբթի եւ ուրբաթ. եւ այսպէս առաջին տարին 1909 Մայիս 31էն սկսեալ մինչեւ Դեկտեմբեր 29,

ունեցած է 61 թիւ, իւրաքանչիւր էջ չորս սիւն: Յաջորդ տարին 1910, նմանապէս կը հրատարակուի շաբաթը երկու անգամ՝ Յունուարէ սկսեալ՝ 85 թիւ մեծ դիրքով, եւ յետոյ Նոյ. 5էն մինչեւ վերջը փոքր դիրքով, չորս թուղթ եւ իւրաքանչիւր էջ երեք սիւն, մինչեւ Դեկտ. 28. 16 թիւ. ընդամէնը կ'ունենայ երկրորդ շրջանին մէջ 101 թիւ:

Երրորդ տարւոյ շրջանին մէջ (1911) թերթս պահած է իւր մեծ դիրքը, միայն սոյն շրջանին առաջի երեք շաբաթը հրատարակուած է միայն մէկ անգամ՝ շաբթուան մէջ, երեքշաբթի օրերը: Հինգերորդ թիւէն սկսեալ դարձեալ շաբաթը երկու անգամ՝ լոյս տեսած, երեքշաբթի եւ ուրբաթ օրերը, սակայն դարձեալ անկանոն կերպով, յաջորդ թիւերուն մէջ շաբաթը մէկ անգամ հրատարակուած կը գտնենք, այսպէս կ'երթայ մինչեւ 30 թիւ: Յետոյ 31երորդ թիւն Ուրբ. Մայիս 6ի կը ծանուցուի թէ «Այնուհետեւ թերթը կը հրատարակուի շաբաթը երեք անգամ, Երեք., Հինգշ., Շաբաթ օրերը», քայց դարձեալ անկանոն կերպով կը շարունակուի, երբեմն երկու անգամ, երբեմն երեք անգամ՝ լոյս տեսնելով շաբթուան մէջ. այսպէս կը շարունակուի մինչեւ իւր 82 թիւը, Սեպտ. 15 Հինգշ. եւ յետոյ կը մտնէ կանոնաւոր ընթացքին մէջ, շաբաթը երեք անգամ հրատարակուելով, եւ կ'ունենայ այս երրորդ շրջանին մէջ Յունուար 1, շաբաթ, թիւ 1 սկսեալ մինչեւ Դեկտ. 31 Շաբթ. թիւ 128:

Ահա այսպէս «Յառաջ» թերթս կը սկսի իւր առաջին տարիներու շրջանը բոլորել, կ'անցընէ նաեւ իւր Դ. Ե. տարին եւ կը կոխէ Զ. տարին (1914) մի եւ նոյն ուղղութեամբ եւ նպատակով:

Թերթիս առաջին խմբագրապետը եղած է, ինչպէս՝ յիշեցինք վերագոյն, Եղիշէ Թովչեան, քայց հազիւ հինգ ամիս կրցած է ցուցընել իւր գործունէութիւնը, 1909 Հոկտ. 11ին, Տրապիզոնէն Կարին դարձած պահուն, Խատրազ գիւղին իջեւանի մը մէջ, կուսակցութեան մը պատկանող Յաքէթ

անուն անձէ մը՝ գիշեր ատեն գնդակի հարուածով կը սպանուի, մարմինը փոխադրուելով Կարին կը թաղուի մեծ գերեզմանատան մէջ: Յառաջի նոյն տարւոյ 15 Հոկտ. Թիւ 40 հրատարակութիւնը նուիրուած է Թուփչեանի յիշատակին կենաց եւ գործունէութեան համար: Իւր մահէն յետոյ խմբագրապետի պաշտօն վարած է Լիպարիտ (Ապտակունի). յետոյ Սիմոն Վրացեան, Սարգիս Յովհաննանեան. իսկ ներկայիս (1914) իբր խմբագրապետ կը գտնենք Մարալ (Փիլոս Փափախեան):

Իսկ վերոյիշեալ յօդուածագիրներէ եւ թղթակիցներէ զատ, ունեցած է թերթս յրնթացս տարիներու նորանոր զրոյններ, որոնց մէջ են Պ. Գ. Զիւրքճեան, Ասպար, Ս. Վրացեան, Արաքս, Կարապետ Սարոյեան, Գազիկ, Մ. Մասուրեան, Լ. Գարագաշեան, Ա. Գաֆաֆեան, Զնդի, Զուլալ, Սիւնի, Լ. Փասպանեան եւ ուրիշ շատեր:

Յառաջ թերթիս տպագրական գործիքները թէպէտ եւ տակաւին չունին այն ամէն կատարելութիւն, որ կը պահանջուի տպագրատան մը համար, այսու ամենայնիւ քաւական ծառայութիւն կը մատուցանէ Կարնոյ հայ համայնքին, թերթէն զատ տպելով՝ ծանուցագրեր, հրաւիրագրեր, այցետոմսեր եւ այլն: Պարզ ձեռաց կրկին մեքենաներ են որ կը մատուցանեն այս ծառայութիւնները, մին փոքր, մին աւելի մեծ, ոտից շարժման զօրութիւնը եւ ձեռաց քազկի ոյժն է որ կը կատարէ շոգւոյ պաշտօնը: Դարերէ կամ տարիներէ ի վեր Կարին տեսած չէր իւր մէջ հայ մամլոյ արդիւնքը, չտեսածը տեսաւ, եւ կը յուսանք որ շոգւոյ զօրութեան արդիւնքն ալ պիտի տեսնէ ի մօտոյ: Տպարանս չունի իրեն սեփական վայր մը, իւր հաստատութեան առաջին տարիներու մէջ “Զամուր սօգաղը”, անուանեալ փողոցին մէջ վարձուած տուն մըն էր իբր տպարան, յետոյ “Մուրտար սույու”, փողոցին վրայ վարձուեցաւ տուն մը. 1913 թուականին՝ Կանայ ճամբուն վրայ գտնուած Ազգային Աղապալեան վարժարանի աշակերտները

ցրուելով ուրիշ վարժարանաց մէջ, շէնքը եղաւ տպարան. ուր կը տեսնուի սենեակ մը՝ եղած ընթերցարան, ուրիշ սենեակ մը խմբագրատուն, երրորդ սենեակ մը գրաշարներու եւ մամուլի յատուկ: Այսպէս Յառաջ թերթս յաջողութեամբ իւր նպատակին եւ հասարակութեան ծառայութիւն մատուցած եւ իւր վեցերորդ տարւոյ շրջանը կոխելէ երկու երեք ամիս յետոյ դժբախտութիւնը կ'ունենայ լոութեան դատաւարտուելու: 1914 Փետր. ամսոյ մէջ Քէօփրիքէօյ անուանեալ գիւղին մօտերը ոստիկան գինուոր մը կը գտնուի խեղդամահ եղած. կառավարութիւնը սոյն գիւղի հայ գիւղացւոց վրայ կասկածելով, իբր հեղինակ ոճրագործութեանս, գիւղացիներէն զոմանս կը քանտարկէ: Քննիչներ կը դրկուին սոյն գիւղը, տանջանաց՝ զրկանաց՝ նիւթական վնասներու կ'ենթարկուին խեղճ գիւղացիները: Յառաջ թերթս իւր յօդուածներով պաշտպան կը հանդիսանայ սոյն տեղւոյն հայ գիւղացւոյն: Մի եւ նոյն ժամանակները տեղի կ'ունենայ Բաղէշի Զրտական շարժումը. Յառաջ իւր էջերուն մէջ հասարակութեան լուրեր հաղորդած ատեն, կառավարութեան հաճելի չեն երեւար տուած լուրերը եւ հայ գիւղացւոյն պաշտպան հանդիսանալը. հուսկ ուրեմն իբր վնասակար յօդուածներու հրատարակիչ՝ կառավարութիւնը կը դադրեցընէ հրատարակումը: Այսպէս 1914 Մարտ 25 երեքշաբթի, Զ. տարի. Թիւ 31ը կ'ըլլայ Յառաջ թերթիս վերջին թիւը. որուն վերջին տնօրէնն եղած էր Վահէ Թոգանեան եւ Արտօնատէրը Ա. Ատրունի:

ԺԸ. Սիրտ, Գրական, Գիտական, Մանկավարժական Ամսաթերթ, Թիւ 1, 1911 Ա. Տարի, Մարտ, Կարին, տպարան Յառաջ. Արտօնատէր Հրաչեայ Լուսպարոնեան. հատը 60 փարայ: Կարին տպագրական գործիք մ'ունենալէ յետոյ, կը դադրին այլեւս քաղմատիպ զանգուածի վրայ աշխատութեան հոգերը. ահա այս անգամ՝ կը հրատարակուի Յառաջ տպագրատան մէջ Ամսաթերթ մը Սիրտ անուն: Քանի մը

երիտասարդներու եռանդն է որ կը մղէ զիրենք գործի. Կայ-
ծակ, Սուրէն, Մ. Կակոսեան, Շանթորոտ, Վ. Երամեան,
Փայլակ, ստորագրութեամբ ինքնագիր կամ թարգմանեալ
յօդուածներ, ոտանաւոր գրութիւններ կը յանձնուին մամու-
լին: Ասոնց նպատակն եղած է, ինչպէս թերթին առաջին
էջին վրայ կը կարդանք՝ հետեւեալը. «Մեր նպատակը —
մեր համեստ միջոցներով եւ ուժերով հրապարակ կուգանք
այսօր, առանց երբեք մեծամտութիւնն ունենալու, թէ մեր
այս ձեռնարկը թերութիւններ չունի, կամ մեր կեանքի մէջ
տիրող զգալի պակասութիւններէն մէկը կը լրացնէ ամբող-
ջովին. կանգնելով այս տեսակէտի վրայ՝ միեւնոյն ատեն
մենք համարձակութիւնն ունինք ըսելու, թէ այս կերպով
կարող ենք կարգ մը նոր խնդիրներ հրապարակ հանել եւ
կապ մը հաստատել մեր եւ ուրիշ միջավայրի մէջ եղող
մտաւորականութեան:»

Թերթս եղած էր միջին մեծութեամբ, 32 էջէ. իւրա-
քանչիւր էջ երկու սիւնէ բաղկացեալ տետր մը: Թերթս չէ
կրցած ունենալ գոնէ իրեն ընկեր մ'եւս, երկրորդ թիւ մ'ալ.
այսպէս տպագրեալ «Սիրտը», առանց յաջորդ սրտի կը
դադրի հրատարակուելէ, նմոյշ մը թողլով միայն իւր առա-
ջին թիւը:

ԺԹ. Երկիր, Յառաջ թերթը դադարման դատապար-
տուելէ յետոյ, սոյն թերթին գործօն մարմինը ետեւէ կ'ըլլայ
ուրիշ թերթի մը հրատարակման, եւ քանի մը շաբաթ ետքը
կը յաջողի Յառաջի տպարանի մէջ հրապարակ հանել
«Երկիր» անուն թերթ մը, որ եւ կ'ըլլայ նոյնպէս «Օրկան
Կարնոյ Հայ Երիտասարդական Միութեան», շաբաթը երեք
անգամ հրատարակելի: Առաջին թիւը կը հրատարակուի
երեքշաբթի 13 Մայիս 1914. հատը 10 փարայ: Յառաջի
ուղղութիւնը կ'ունենայ նաեւ Երկիր եւ միեւնոյն մեծու-
թիւնը, առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ երեք թերթի վրայ,
իսկ յաջորդ թիւերը երկու թերթով: Երկիր թերթիս արտո-

նատէր եւ տնօրէնը կ'ըլլայ Մարութ Մարանճեան, եւ Յառաջի գործօն անդամներու յօդուածներով ճոխացած: Սակայն «Երկիր» թերթս ալ երկար ժամանակ չի կրնար իւր ընթերցողաց փափագը լրացրնել. հազիւ 9 թիւ լոյս կը տեսնէ, յաջորդ ամսուան մէջ դադարման կը դատապարտուի: Հետեւեալ տողերը կը կարդանք իրեն յաջորդող «Ալիք» թերթին առաջին թուոյն մէջ. «Նախարարական խորհրդոյ որոշումով Երկիր թերթը իր վնասակար հրատարակութեանց համար դատապարտուեցաւ անպայման դադարման»: Այսպէս «Երկիր» կ'ունենայ միայն 9 թիւ, վերջինը կ'ըլլայ թիւ 9 երեքշաբթի 3 Յունիս 1914 Ա. Տարի:

Ի. Ալիք, Կարնոյ երիտասարդական միութիւնը չի վհատիր գործելու իւր ասպարիզին մէջ. «Երկիր» թերթին դադարումէն յետոյ կրկին ետեւէ կ'ըլլայ հասարակութեան ընթերցանութեան փափագը չմարել. դրամական զոհողութիւններով, աշխատելով կը յաջողի քանի մը օրուան մէջ, կրկին Յառաջի տպարանին մէջ հրատարակել ուրիշ թերթ մը «Ալիք» անուամբ: Ալիք կ'ունենայ իւր նախընթացին վերնագիրը «Օրկան Կարնոյ Հ. Ե. Միութեան», շաբաթը երեք անգամ հրատարակելի. հատը 10 փարայ: Իւր առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ հինգշաբթի 12 Յունիս 1914, Ա. Տարի: Մեծութիւնը կ'ըլլայ Յառաջի մեծութեամբ եւ երկու թերթ. նոյն ուղղութեամբ եւ մի եւ նոյն յօդուածագիրներով. միայն արտօնատէրը եւ տնօրէնը կ'ըլլայ Հրաչեայ Լուսապարոնեան:

22. Գերեզմանատուն:

Շիրիմներու Յիշատակագրութիւններ:

Կարնոյ Հայոց գերեզմանոցը կը գտնուի եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը. եկեղեցւոյ արտաքին գաւթին կամ պարտէզին կից եւ առանձին պարիսպով շրջապատեալ, ընդարձակ վայր մը: Երկու՝ երեք տասնեակ տարիներ յառաջ, սոյն տեղը կը տեսնուէր միայն պարզ հողակոյտ գերեզմաններ եւ գերեզմանաքարեր եւ այլ ոչինչ, տխուր եւ լռին վայր մը՝ որ յատուկ է այսպիսի տեղերու: Իսկ այսօրս սոյն տեղը դարձած եղած է փոքրիկ անտառակ մը. ուռի եւ մեծագոյն մասամբ բարտի մեծ ու փոքր ծառեր իրենց հովանւոյն տակ առած կը ծածկեն հոն հանգչողներու մնացորդները եւ որոնց ճիւղերուն մէջ քոյն դրած են քաղմաթիւ սեւափետուր ազոպներ:

Օրմանեան առաջնորդ 1882ի միջոցները, տնկել տուած է մատղաշ ծառեր այդ սրբավայրին ամէն կողմը, որոնք այսօրս մեծցած ճիւղաւորուած եւ օգտակար դարձած են. ամէն տարի գրեթէ կը կտրուին ծառերու անպէտ ճիւղերը եւ ծերացածները եւ կը գործածուին իբր վառելիք: Սիանգամայն ազգային շինութեանց համար պէտք եղած փայտեր՝ գերաններ կը կտրուին. շատ անգամ ծառերուս յարմարագոյնները կը գործածուին, ինչպէս տեսանք, 1912ին գերեզմանոցիս հիւսիսային կողմը շինուած նոր վարժարանին համար, հարիւրաւոր բարտի ծառեր կտրուելով գործածուե-

ցան շինութեան, եւ նորեր տնկուեցան անոնց տեղ յաջորդ տարին :

Գերեզմանոցիս մուտքին՝ դրան քով շինուած է երկու կողմանէ վազող աղբիւր մը, դէպ ի եկեղեցւոյ գաւիթ հոսողը մէկ բերան, իսկ դէպ ի գերեզմանոց հոսողը կրկնաբերան, պաղ եւ առատահոս աղբիւր մը, որուն ջուրը կը սահի կ'երթայ եւ կը ջրէ հին եւ նորատունկ ծառերը :

Գերեզմանոցս բաժնուած է երեք մասի, արեւմտեան հարաւ կողմը փոքր մէկ մասին վրայ կը թաղուին Յոյն հասարակութեան ննջեցեալները, ուր կը տեսնուին աջ ու ձախ սակաւաթիւ յունարէն գրով արձանագրեալ գերեզմանաքարեր : Այս կողմը կը տեսնուի չորեքանկիւն բարձրացած քարաշէն մատուռ մը, շրջապատեալ փայտէ վանդակով : Մատրանս ներքեւ ամփոփուած են Ռուս—Տաճկական պատերազմի ժամանակ (1877—1878) զոհ ինկած Ռուս բանակին զօրապետաց մնացորդները, եւ որուն արեւելեան որմին միջավայրը հիւսուած է մարմարիոն սպիտակ քար մը, վրան քանդակուած մատրանս շինութեան թուականը, ինչպէս նաեւ չորս ճակատին վրայ վերեւ մէյ մէկ տող գրուած է յիշատակագրութիւն մը . այս արձանագրութիւններն են .

Русскимъ
воинамъ
павшимъ
въ 1877—1878 г.

—
Упокой Господи души
Усопшихъ рабъ твоихъ
Животъ свои положившихъ
За вѣру царя и отечество

—

Сооруженъ

1878

13 Октября

Գերեզմանոցիս հիւսիսային կողմը մէկ մասը կը պատկանի Կաթ. հայ հասարակութեան, իսկ մնացած տեղերը կը թաղուին Էջմ. Հայոց ննջեցեալները: Գերեզմանոցս շրջապատող պարիսպէն դուրս հարաւային կողմը, մանկապարտէզ վարժարանին պարտէզին կոնակը, կայնաեւ անպարիսպ վայր մը քաւական ընդարձակ, ուր նմանապէս կը թաղուին ննջեցեալներ եւ ուր կը տեսնուին հարիւրէն աւելի հին եւ նոր տապանաքարեր: Դարձեալ Եկեղեցւոյ կից՝ Տաճարին կոնակը կը գտնուի փոքրիկ շրջապատեալ վայր մը, ուր կը տեսնուին նմանապէս տասնէ աւելի գերեզմաններ:

Գերեզմանոցս Կարնեցւոյն վերջին հանգստարան մ'ըլլալէ զատ, այսօրս դարձած եղած է զբօսանաց՝ շրջագայութեան պարտէզ մը: Առաւօտ կանուխ թէ այց ելլես գերեզմանոցս, կը տեսնես սգաւոր կիներ, ամբողջ ընտանիք մը, որ իրենց տան երէց քահանային հետ գերեզմանի մը շուրջը բոլորած, եօթնօրէքի կամ քառասնօրէքի հանգստեան աղօթքը ընել կու տան. «Հոգւոցն հանգուցելոց»ի տխրական քառերը եւ հեծեծանքներ կը լսուին: Ուրիշ մէկն առտու կանուխ իւր սիրելւոյն մնացորդներուն այցելութեան ելած, անշարժ կեցած է գերեզմանի մը գլուխը, տխրութեամբ պոկունքները կը շարժէ, աղօթք կ'ընէ եւ արցունքները սրբելով կը մեկնի կ'երթայ: Իսկ օրուան ընթացքին մէջ, կէսօրէ յառաջ կամ յետոյ եթէ այց ելլես, կը տեսնես հոս հոն խումբ խումբ ընտանիքներ, ոմանք գերեզմանաքարերուն վրայ՝ ոմանք կանանչ խոտերուն վրայ նստած՝ խօսակցութեամբ ժամանակ կ'անցընեն, ոմանք ալ թէյի ամանը «սամաւարը» վառած թէյ կը խմեն: Իսկ անդին ուրիշներ, ընկեր ընկերի հետ միացած, ծառերուն հովանաւոր վայրերը պտոյտներ կ'ընեն. ասդին մանուկներ կը

վազեն կը վազվուտեն, քարերուն վրայ ցատկելով կը խաղան։
Կը տեսնուին նաեւ հոս հոն՝ խոնջած վաստակած բեռնա-
կիր՝ աշխատաւոր, նաեւ դատարկապորտներ, որոնք մէկ
կողմը շուքի մը տակ երկնցած անուշ անուշ կը քնանան։
Ժողովրդեան բազմութիւնը կը տեսնուի աւելի տօնի եւ
կիրակի օրերը, որոնց համար շրջագայութեան, օդ առնելու
վայր մը դարձած է սոյն նուիրական տեղը։ Հապա դպրո-
ցական ամիսներու մէջ՝ գերեզմանոցիս մէջ լսուած ճիչն
ու աղաղակները աննկարագրելի են։ Արծնեան վարժարանի
աշակերտներն իրենց հանգստեան ժամերուն կը հաւաքուին
գերեզմանոցս, խումբ խումբ հոս հոն ցրուած կը խաղան
կը ցատկուտեն, կը պոռան, կը կանչեն, կը վազվուտեն,
մինչեւ որ հնչէ հսկիչին ձեռաց մէջ գտնուած զանգակը։
Իսկ ձմեռ ժամանակ դադրած կ'ըլլան այս ամէն տեսա-
րանները, ծառերուն տերեւները թափած, վազող աղբիւր-
ներու ջուրը կտրած, գետինը ձիւնով ծածկուած, միայն
բարձր շինուած շիրիմներու քարերու զլուխները կը տես-
նուին եւ ազոաւներու անախորժ ձայները կը լսուին։ Կը
տեսնուին նաեւ խոր ձեան վրայ դէպ ի աջ դէպ ի ձախ
բացուած մաքրուած ճամբաներու հետքեր, զորս բացած է
ժամկոչը կամ գերեզմանապահը, նոյն օրերը վախճանողին
գերեզմանը փորելու համար։ Կը մոոցուին կարծես ննջե-
ցեալները ձմեռ ժամանակ, իրենց վրայ աղօթող սիրելի-
ները, բարձրացած ձեան պատճառաւ չեն կրնար երթալ
կանգնել անոնց հողին վրայ եւ “հոգւոց” մը ըսել տալ։
Անունն ինքնին տխուր, աւելի կը տխրի կարծես ձմեռն՝
այդ սիրելիներու հանգստարանը։

Գերեզմանոցիս մէջ չկայ մասնաւոր կարգ՝ բաժանում.
հաւասարապէս կը թաղուին աղքատը հարուստին, պան-
դուխտը տեղացւոյն, փոքրը մեծին շիրմին քով։ Հոս կը
տեսնուի սիրուն շիրիմ մը քովը պարզ հողակոյտ մը բար-
ձրացած, անդին կը տեսնուի հողակոյտը տեղի տուած՝

իջած, քովը տապանաքար մը իւր տեղը անշարժ մնացած-
աղքատին գերեզմանը կը պարծի իւր քով կանգնուած
հարուստին շիրիմովը. աղքատը իր սիրելւոյն գերեզմանին
վայրը միտքը կը պահէ, անոր քով եղած հարուստին գե-
րեզմանաքարը միտքը պահելով:

Գերեզմանոցիս մէջ գտնուած գերեզմանաքարերը
մեծագոյն մասամբ կարմրաքար են, որորոցի նման կոփուած
կամ ուղիղ անկիւն երկայնածեւ ուղիղ կողերով. կը տես-
նուին նաեւ հոս հոն բրգածեւ շիրիմներ նոյնպէս կարմրա-
քար: Հազիւ կը գտնուին տաանւմէկ շիրիմ, որոնք շինուած
են մարմարիոն սպիտակ քարէ, եւ մարմարիոն քարէ
հիւսուած եւ երկաթապատ վանդակով զարդարուած են:
Ասոնք են հետեւեալ անձանց շիրիմները. “Աղաճան Էֆ.
Պալլարեան”, “Մհտ. Աղաճան Նալպանտ”, “Համբար-
ձում մհի. Չիլինկիրեան”, “Հ. Աննա Չիլինկիրեան”,
“Սարգիս Հ. Պոյաճեան”, “Պետրոս Տիգրանեան”, “Յակոբ
Տիգրանեան”, “Մարգար Մոկկոզեան”, “Նուարդ Հանէ-
սեան”, “Յակոբ Հանէսեան”, “Առաքել Աւետիսեան”:

Գերեզմանոցիս մէջ տեսնուած հարիւրաւոր գերեզմա-
նաքարերուն շատերը չունին վրանին տապանագիր. աղ-
քատինը պարզապէս հողակոյտ մ’է, եթէ նորաթաղ է
կ’իմացուի գերեզման ըլլալն. իսկ եթէ ժամանակ անցած
է՝ հին է, գետնին հաւասարած է արդէն եւ ուրիշ նոր
ննջեցեալի կը համար տեղ պատրաստած: Բար մը ձգելու
կարողութիւն ունեցողը, անտաշ՝ անկոփ երկայն քար մը
ձգած է իւր ննջեցեալին վրայ. իսկ աւելի կարողութիւն
ունեցողներն իրենց սիրելեաց յիշատակը՝ անունը անմո-
ռանալի ընելու համար փորագրել տուած են հոն հանգ-
չողին անունը, ոմանք իմաստնալից խօսքեր, տխրալից
տողեր քանդակել տուած են շիրիմներուն վրայ:

Զարմանալի պիտի երեւայ թէ ըսենք որ Գերեզմա-
նոցիս մէջ տեսնուած այնչափ տապանաքարերուն մէջ չի

գտնուիր տապանաքար մը, որ ունենայ գոնէ երկու հարիւր տարուան հնութիւն, ամենահինն է տապանաքար մը միայն, որ ունի ՌՃՆ = 1656 թուական իւր վրան: Ինչպէս կ'ըլլայ որ 1656 թուական քանդակեալ քար մը կը գտնուի եւ 1700 թուական քնաւ չի գտնուիր, եւ ինչպէս կ'ըլլայ որ Կարնոյ շրջակայ գիւղերուն մէջ աւելի հնագոյն գերեզմանաքարեր կը գտնուին, մինչ քաղքին գերեզմանոցին մէջ 1656էն առաջ թուական ունեցող գերեզմանաքար մը անգամ չի գտնուիր: Ինչ է ասոր պատճառը, հայութիւնը չէ գիտցած անջինջ պահել իւր նախնեաց յիշատակը, անխնայ կերպով վերցուցած է իրենց տեղերէն գերեզմանաքարերը եւ գործածած է Եկեղեցւոյ շինութեան վարժարաններու կառուցման: Իբր հնութեան պատկանող ազգ, հնութեան յիշատակներէն կրնար գոնէ մէկ երկու տասնեակ տապանաքար արձանագրեալ թողուլ իրենց տեղը եւ չդաշիլ անոնց. սակայն չէ ըրած, ինչ որ տեսած է՝ վերցուցած է իւր տեղէն, ջնջած՝ տաշած է տապանագրերը եւ հիւսած եկեղեցւոյ որմերը, վարժարաններու ճակատը: Եկեղեցւոյ շինութեան գործածուածներուն նկատմամբ «Եկեղեցւոյ շինութեան» վրայ խօսած գլխոյն մէջ յիշատակեցինք. իսկ վարժարանաց համար իբր ստուգութիւն մեր ըսածին, քաւ է միայն անցնիլ Սանասարեան վարժարանի առջեւէն եւ ասոր պարտէզի դրան եւ որմին շինութեան ակնարկ մը նետել. արձանագրութիւնները ջնջուած կարմրաքարերէն զատ կը տեսնուի երկայնութեան որմին մէջ զետեղուած քար մ'ալ, որուն վրայի գրութիւնը անջինջ մնացած է եւ է.

“ 1862
Մահումք փոր
ծուեն ի սմա հն
գչի մարմին քօ
չկցի մէլքոնի
որդի Ղազարին:”

Չորս հինգ դար եւ աւելի յառաջ իբր գերեզմանոց գործածուած տեղերն՝ այսօրս բոլորովին անհետ եղած, շէնքեր շինուած են հոն: Սոյն տեղերէն էր այժմու «Ղատօղլու», անուանեալ խանէն սկսեալ, «Թուրխանի», խանը, «Թուրխանի», փողոցը, «Տաճարի», փողոցը գտնուած շէնքերուն վայրը: Ալեւորներ աւանդութեամբ կը ցուցնեն սոյն ընդարձակ տեղը գործածուած ժամանակին իբր գերեզմանոց. ծերեր կը պատմեն թէ այդ տեղերը շէնքերու շինութեան կամ նորոգութեան ժամանակ գտնուած հանուած են մարդու ոսկրոտիք. ասոնց ըսածներուն՝ պատմածներուն իբր ապացոյց վերջին տարիներս «Ղատօղլու», խանին մէջէն մէկ կողմէն հանուած է գերեզմանաքար մը փորուած մարդաչափ երկայնութեամբ, իւր կափարիչն ալ ի միասին. եւ այս խորափոր գերեզմանաքարը կ'երեւայ թէ շատ հին դարուց մնացորդներէն է եւ շատ հին ժամանակներն այդ տեղերն եղած են գերեզմանավայր:

Այս հնագոյն գերեզմանոցներու վայրերէն զատ, այժմեան գերեզմանոցէն ընդարձակ մաս մը առնուած եւ շինուած է «Ս. Հռիփսիմեանց», անուն վարժարանը, 1876ին, Վեհապետեան Յարութիւն Եպ. Առաջնորդի օրով եւ անոր ջանիւք, որ յետոյ Սանասարեանի սանունց համար գործածուած է, որմէ անունն ալ մնացած է, եւ այսօրս «Սանասարեան», վարժարան անուան ներքեւ ծանօթ է: Ուստի սոյն վարժարանն իւր ընդարձակ պարտէզով, վերոյիշեալ թուականէն յառաջ էր գերեզմանատուն. եւ ո՛ր զացին այդ տեղւոյն վրայ գտնուած գերեզմանաքարերը. անտարակոյս գործածուեցան շինութեանց:

Տարիներ յետոյ անտարակոյս այժմեան գերեզմանոցին մէջ տեսնուած տապանաքարերն ալ պիտի անհետանան, ինչպէս անհետ եղան նոյն իսկ վերջին տարիներս գերեզմանոցիս դարձեալ մէկ մասին վրայ գտնուած քաղմաթիւ քարեր: 1911 թուականին այժմու գերեզմանոցին

հարաւային կողմը կը տեսնուէր գերեզմաններ. 1912 Օգոստ., Սեպտ., ի մէջ այդ գերեզմաններու քարերը վերցուեցան, հոն հանգչողներու ոսկրոտիքներն ամփոփուեցան եւ այդ տեղւոյն վրայ “Դաշնակցական Ընկերութեան” միջամտութեամբ վարժարան մը կառուցուեցաւ: Բարեբախտաբար արդէն 1911ին այդ տեղւոյն վրայ գտնուած գերեզմանաքարերու յիշատակագրութիւններն օրինակած էինք, որոնք անհետ եղան ջնջուեցան տարի մը յետոյ:

Ուստի թէ՛ այս մասին եւ թէ՛ ամբողջ գերեզմանատան մէջ գտնուած շիրիմներու վրայ փորագրուած յիշատակագրութիւններն անկորուստ պահելու, նախնեաց յիշատակը զոնէ թղթի վրայ պահելու՝ անջինջ ընելու նպատակաւ, օրինակած կը դնենք հոս սոյն տապանաքարերու արձանագրութիւնները, զորս մի առ մի օրինակել աշխատած ենք, սակայն գերեզմանաքարերը կարգ մը չունենալնուն, խառն ի խուռն ըլլալնուն, կարելի է մէկ քանին մեր աչքէն դուրս ինկած ըլլան, որուն համար անտարակոյս ներող կ'ըլլան քանասէրք: Ամենահին թուական ունեցող տապանաքարէն սկսելով, տարւոյ կարգաւ կը դնենք սոյները:

Սա է տապան Անագուլէցի

Բարդամ որդի Յակոբին

Թվին ՌՃԵ:

Սա է տապան Կիսկիմու Նիխախ գեղացի

Ատոմեան Սաօ քէհեայի որ հնգւ ի Բս

1801 Փետր. 18:

Սուրբ¹ Խաչս

¹ Հին խաչքար մ'է կանգնուած գերեզմանի մը վրայ, շուրջը չորեքանկին կէս մէտր քարձր որմով. խաչքարին ետեւի կողմը վերջին ժամանակներս փորագրուած է սոյն տապանագիրը. գերեզմանս կը գտնուի կաթ. հայոց ննջեցեալներու մօտ:

Սոյն նահատակաց վրայ գրած է Էհրամճեանց գրքոյկ մը, հետեւեալ ամուսն ներքեւ.

Կանգնեցաւ ի յիշատակ
 Երանելի նահատակաց
 Վառվառեայ կուսի
 Եւ եղբօր նորա Գաապարայ
 Եւ Մարիամու Կարնեցւոյ
 Որք կատարեցան
 Ի վեշտասան Յուլիսի
 1810 ՌՄԿ:

- Սմա հանգեաւ Եղիսաբէթ Աղապալեանի
 դուստր Արուծիւնի. 1813 Մրտ. 13:
- Այս է տապան չարխչի Մկրտչի կնոջ
 Աննային որ փոխեցաւ ի Բս
 1814 Յունվր. 2:
- Սա է տապան Լաբճինճի Սողոմոնի
 մհի. Օհաննէսին հանգեաւ 1814 Դեկտ. 21:
- Այս է տապան ապաճի մհ. Վարթէվանին
 որ փոխեցաւ ի Բս 1815:
- Միքայէլ Յովանէս Էրէցեան. թ. 1816:
- Սա է շիրիմ մհի. Մաթէոսեան Սարկավաք
 մհի. Կարապետին. 1818 Փետր. 11:
- Սա է շիրիմ Նէրսէսեան Օհաննէսի
 դուստր Սուլթանին. 1818 Օգոս. 23:
- Մհի. Թովմասի կին Հոռոպսիմէ
 հանգեաւ ի Բս 1822:
- Մհ. Ղազար Փափախեան հնգւ 1824:
- Սա է տապան Հգ"րպե"տի"ն Ղզէզ մի Աբրահամին
 որդի Թաթէոսին որ հ"նգ"ւ ի Բս 1833:

Վառվառէ
 XIX^{րդ} դարու զոհ մը
 Նկարագրեց
 Խաչատուր Էհրամճեանց Կարնեցի
 Թիֆլիզ 1887:

- Ածատուր Յովասափեան վախճնել 1834 Յունիս 2:
- Սա է տապան հանգստեան Զօթօլիեան Կարապետ
որ հնգւ ի Բս 1834 Դեկ. 2:
- Սա է տապան մարակօզ մհի Յարութիու կնոջ
Եղիսաբեթին որ հնգ^ւ ի Բս 1837:
- Այս է տապան Մակարի մհի Յակոբ որդի
որ հնգւ ի Բս 1842 Դեկ. 7:
- Սա է տապան Կարնեցի Մուրատեն Տէր
Մկրտիչ քահանային. որ հանգ. ի Բս 1843 Մրտ. 1:
- Հանգչի յայս տապան Եղիսաբէթ դուստր Նորտուկեան
Գաբրիէլի տասնէվեց տարու. 1843 Օգոս. 22:
- Աստ հանգչի մարմին մհ. Նազարէթի Տիլպէրեան
որ ծնաւ 1781 որ հնգւ. ի Բս 1844 Մայ. 20:
- Բարեպաշտ Մկրտչի է քնարան
Իշխան վեհազգի Սառաֆեան
Թէեւ հնձեաց անգութ սուր մահուան
Հոգին արդ հանգչի յերկնից կայեան
Եւ դուք ընթերցողք այս մահարձանի
Վասն իմ աղօթել ի ձէն միշտ խնդրի:
1844 Մայ. 12:
- Այս է տապան Արաբկերցի Այճօղլի հանգուցեալ
Յակոբ աղային որ փոխեցաւ առ Բս թվ. ՌՄՂԲ. Օգ. Ա.ին:
- Բս Ած անճատելի
Որ թաղեցար ի սիրտ երկրի
Շնորհիւ թաղման քո հրաշալի
Հանգո զհոգի քո աղայի
Սա է որդի Տէր Պետրոսի
Որք հանդիպիք տուք զողորմի
Թվ. ՌՄՂԲ. Ապր. Գ.ին:
- Այս է տապան Բիթլիսցի Միրոյեան Յարութիւն աղայի
կնոջ Աննային որ փոխեցաւ ի Բս 1845 Մայ. 17:
- Այս է տապան Տիլպէրտէն պօզման մհի Պետրոսի որդի

- հանգուցեալ Նազարէթին յամի Տն 1846 Դեկ. 1:
- Այս է շիրիմ Մարլեանց Պօղոս աղայի դուստր Երմոգինէին, որ փոխեցաւ առ Բս 1847 Յունվ. 22:
 - Այս է տապան Բորձանի դուստր Էլմասի որ հնգւ ի Տէր 1847 Մայ. 7:
 - Շիրիմ գեղատիպ, Գէորգ աղայի Տանն Բէօսէեանց, Վեհագուն զարմի Որդի մահտեսի, Աբրահամ աղայի Որ Արաքերցի, Խոհեմ իշխանի. 1847 Օգոս. 9:
 - Այս է տապան Պալթաճե"ն Նազարէթի կողակից Սէլվիին որ հնգւ ի Բս 1847 Սեպ. 22:
 - Սա է տապան Աշդեան Կարապետի որդի Նահապետին, որ հնգւ ի Բս 1848 Յուլ. 10:
 - Այս է տապան սարաֆ Աճատուր աղայի դուստր Ոսկի խանումին որ փոխեցաւ ի Բս 1849 Փետ. 18:
 - Հողազանգւած մարմնոյն տապան մհի Խաչատրոյ Ղ"վուխչե"ն 1850:
 - Այս է տապան Թրգյեան Յովամնիսի որդի Մարտիրոսին որ հնգւ ի Բս 1850 Յուլ. 15:
 - Սա է տապան Տիլպէրտէն պօզմասն Յակոբ աղայի տիկին մհի. Եղիսաբէթ որ հնգւ ի Բս 1850 Օգոս. 10:
 - Այս է տապան Թիւթիւնճի մհի Պօղոսի որդի հանգուցեալ մհի Միքայէլին, 1850 Հոկ. 3:
 - Այս է տապան Պէրպէր մհի Յօհաննէսին որ փոխեցաւ առ տր ի յիշտկ իւր որդի Խչտուրին, 1850 Նոյ. 25:
 - Սա է տապան Չիմիշկէգէքցի Խարաճե"ն Դանիէլի որդի Մէլքոնին որ հնգւ ի Բս 1851 Մարտ 11:
 - Շիրիմ այս, ինքեան ունի Մարմին առն, քարեպաշտի Պօզուխլօղլեանց, վերաճայնի

- Մահի Մատթէոս աղայի
Արդ հանդիպողք, տուք ողորմի
Զի եւ Տր ձեզ ողորմեսցի, 1851 Փետ. 21:
- Սա է տապան սապօնճի Մէսրօմիին
որ հնգւ ի Բս 1851 ուլիս 16
- Ով Տէր իմ Ես հանգո սա հոգին
Շիրիմ գեղատիպ Աննա խաթունին
Յօթեւան տեղին Արապկեր քաղքին
Վեհագոյն զրմին Հանեսե ցեղին
Կողակից էր մհ. Յօհանէսին, 1851 Օգոս. 8.
- Այս է տապան Զըլընկարեան Յակոբի որդի
Խաչատուր 1851 Հոկ. 3:
- Սա է տապան Զիմիշկէզէկցի Խարճե"ն Պօղոս
աղայի դստեր Վառվ"ոի որ հնգւ ի Բս 1852:
- Սա տապան Օվասափե"ն Գրիգորի որդի
Աւետիք որ հնգւ ի Տր, 1852:
- Այս է տապան Նալպանդ Հէպօենց Կասապարին
որդի Յարութին որ հնգւ ի Բս 1852 Փետ. 12:
- Ի սմա հանգչի մարմին Պուլիկե"ն Գրիգորի
կնոջ Սիուսիմին, 1852 Մայ. 20:
- Սա է տապան Արաքկերցի Ճանճիկեան Թորոսի
որդի Պետրոսին որ հնգւ ի Բս 1852 Նոյ. 10:
- Այս է տապան Աճէմեան մհի Յօվաննէսին
որ փոխեցաւ առ Տր 1853 Յնվր. 17:
- Սա է տապան Մատղաշենց Գրիգորի
որդի Յակոբ որ հնգւ ի Բս 1853 Մրտ. 12:
- Սա է տապան մհի Յօհանէսի կնոջ
մհի Մարիամին որ հնգւ ի Տր 1853 Ապր. 12:
- Սա է տապան Հէքէք մհի Յակոբին
որ հնգւ ի Բս 1853 Մայ. 5:
- Աստ հանգչի ի Բս առաքինասէր մհ Աննա տիկին
մհ Յարուի աղայի Ղազազեանց, 1853 Մայ. 3:

- Սա է տապան Խոօենց մ'հ Սէրքիսին
որ հնգւ ի Բս 1853 Յուլ. 8:
- Սա է տապան մ'հ Կարապետի որդի Աստատուրի
կին Շօղերին որ հնգւ ի Տր 1853 Սեպ. 8:
- Սա է տապան Զիֆլիկցի մարանկօզ դուրկար
Յարթնի կին Շուշան որ հնգւ ի Բս 1853 Նոյ. 1:
- Ճիհան պաղիտի պէն դօնճա
Պուտանտըմ նէվնի հալիքէն
Զէրէթ նամըմ փէտէր իսմի
Հաճի Մրտիչ Ղայթանճեան, 1853 Նոյ. 4:
- Սա է տապան Սողոմոնի որդի քուրքճի
Աղաճանին որ հնգւ ի Բս 1854:
- Ի սմա հանգչի մարմին մ'հ Կարապետի
կնոջ Եղիսաքերթին 1855:
- Սա է տապան Օհանին մ'հ Արթինի որդի
դէզէզ Աղաճանի որ հնգւ 1855:
- Սա է տապան Մանուկի կողակից
որ հնգւ ի Բս 1855:
- Սա է տապան Պալթաճեն Պետրոսին
որ հնգւ ի Բս 1855 ուլիս 15:
- Սա է տապան Նախէշքար մ'հ Գէվորքի
որ հնգւ ի Բս 1855 Մրտ. 1:
- Զիմիշկէզէկցի Խարաճեան Մարտիրոսի որդի
Յովաննէսին որ հնգւ 1855 Մրտ. 1:
- Սա է տապան մ'հ Յօհանէսի կնոջ մ'հ
Մարիամին որ հնգւ ի Տր 1855 Ապր. 12:
- Սա է տապան Նալպանտ Մինասին
որ հնգւ ի Բս 1855 Մայ. 11:
- Սա է տապան Զիմիշկէզէքցի Խարաճեանց Պողոս
աղաի որդի Կասքարին որ հնգւ ի Բս 1855 Օգս. 7:
- Սա է տապան Գէլէմքերեն Յարութունի դստեր
Երանուհիին որ հնգւ ի Բս 1855 Օգս. 18:

- Սա է տապան Պիտլիզցի Գալուստի որդի
Խանամիր որ հնգւ 1856 Օգս. 21:
- Սա է տապան հալան Մընացականի կողակից
մհ Շողակաթ որ հնգւ ի Բս 1856 Դեկ. 3:
- Սա է տապան Մատղաշենց Գրիգորի դստր
Մաքրիտին որ հնգւ ի Բս 1858 Մրտ. 6:
- Սա է տապան չալդըճի Յակոբի կողակից
Շողերի, որ հնգւ ի Բս 1858 Մրտ. 21:
- Սա է տապան Էրմճի մհ Աւետիս
որ հնգւ ի Բս 1858 Ապր. 2:
- Սա է տապան Չիմիշկէզէկցի Խարամին Դանիէլ աղաի
ընտանի Սարաին որ հնգւ ի Բս 1859 Յունիս 15:
- Սա է տապան Պալթաճեն"ն Նազարէթին
որ հնգւ ի Բս 1859 Հոկ. 21:
- Սա է տապան ոսկերիչ Ըստեփանի Գրքորով
որ հնգւ ի Բս 1860:
- Սա է տապան մհ Վ"ըթանի կնոջ Մարյե" մին
որ հնգւ ի Բս 1860:
- Սա է տապան Սալօնճի Յադամի դուստր
Կարանին որ հնգւ ի Բս 1860:
- Հրամանաւ Տոն Յսի, աստ է մարմին Գրիգորի որդի անթճի
մհի Յակոբի ծաղիկ մահվամբ առ Տր փխի, 1860:
- Նկարիչ Տօնիկի դուստր Նազէնի
որ հնգւ ի Բս 1860 Փետր. 10:
- Յակոբայ բարեպաշտի ի քնարան
Մահտէսի Նազարէթեան Խոսրովեանց
Զոր հնճեաց անագորոյն սուսեր մահուան
Տարաժամ ի հասակի ի սուգ սիրելեաց, 1860 Փետ. 19:
- Սա է տապան Խէարճի Մ. Համբարձումի որդին
Նալպանտ Մ. Մանուկին որ փոխեցաւ առ Տր, 1860
Դեկ. 1:
- Շիրիմ մանկանն Սեդրակայ Բիրքճեան

Գերանդի հատեալ ախտին կարմրեցեան
Շուշան գարնան թօթափել յական.

Ժն. 1851, վիճն. 1861:

- Սա է տապան Մէտէնճեն Ղաֆաֆ մհի
Նիկօղօսին որ հնգւ ի Բս 1861:
- Սա է տապան Պայպուրոցի Ղազարեան
տիրացու Օվակիմ որ հնգւ ի Բս 1861 Ապր. 22:
- Ի սմա հանգչի մարմին Պաղտասարի
որ հնգւ 1861 Յունիս 2:
- Սա է տապան Տր Կրապեն Յակոբի կնոջն
Եաղութի որ հնգւ ի Բս 1861 Օգոս. 17:
- Սա է տապան Զրչի Գալուստի որդի Գրիգորի
Կողակից Եղսաբերթի որ հնգւ 1862:
- Անգութ մահուան սուր սլաք ի տարածամու
Յօրհաս վերջին կենա գրաւէ միշտ խուզրկի
Հանգոյց ի սոյն տխուր տապան զմարմին նորատի
Օվաննէս Վարդանեան ուղղեալ զնթցս հոգյն.
1862 Սեկտ. 7:
- Ի սմա հանգչի Աննա Յակոբճանեան.
Գասպար աղայի կնոջն, 1862 Ապր. 20:
- Այս է տապան Զոլաթաճեան Վարդերին
որ հնգւ ի Բս 1862 Հոկ. 8:
- Պարծանք իւր տոհմին Յակոբ Նէրկիզեան
Յերոպ Յափրիկէ առ ցաւոց դաժան
Զգտեալ երբէք դարման փրկութեան
Ի չափ հասակի դնի յայս տապան, 1862 Դեկ. 20:
- Ի սմա հանգչի մարմին Գրիգորի որդի Թէրզի
Աղապապին երց եղբայր Պուլուտին, 1863:
- Առ իս հայեաց ուղեւոր
Մի անցաներ հեռաւոր
Նիկողոսն եմ Օհաննէսեան
Որ արդ հանգչիմ յայս տապան

- Տես զիս զթա քոյդ վերայ
 Զփառս անանց յիս մաղթեա, 1863:
- Ի սմա հանգչի մարմին Ղէնէվիուզեն մհի
 Աղապապ որդի մհի Ստեփանին, 1863 Մրտ. 16:
- Սա է տապան մհի Օհանէս Աթօռակալի
 որդի Տիքրանին, 1863 Յլս. 3:
- Սա է տապան մհի Ստեփանի կնոջ մհի
 Մարյամին որ հնգւ ի Բս 1863 Հոկ. 14:
- Ոչ սին այս արծան անուան ձեր յիշատակ
 Հազազեանց տոհմին պարծանաց պսակ
 Մհի Յարուի բարեպաշտ իշխան
 Այլ գործք ձեր բարիք գոչեն բարձրաձայն
 Թէ մարմին ձեր պահի մթին յայս տապան
 Իսկ հոգին ձեր ցնծայ յերկնից սբ խորան
 Զի յորքոց եւ յարեաց թէ չիք աստ տրիտուր
 Անդանոր է կազմել ձեզ պսակ փառաւոր.
 1863 Յուլ. 19:
- Սա է տապան Մըսրըլեանց Պօղոսի աղային
 որ հնգւ ի Բս 1863 Հոկ. 15:
- Մահարձան, Յիմ ծոց արդհիւրի մարմին Գասապարայ
 Բարեպաշտն յիշխանս Աղէքսանդրաօլայ
 Թէ պանդուխտ յայս վայր ժողովել չկարաց
 Յինքն զգորով գութ ծնողաց սիրելեաց
 Թէ կարօտ տեսոյ դրմբեան իւր տոհմին
 Փոխարէն բերկրի ի լոյս անեղին
 1863 Հոկ. 25, ի հասակի 35 ամաց:
- Ի սմա հանգչի մարմին Սնկարիչցի Օղապաշի
 Յովկիմին կնոջ Մարիամին, 1863 Դեկ. 12:
- Այս է տապան թիւթիւնճի Մելքոնին
 որ հնգւ ի Բս 1864 Մրտ. 1:
- Այս է տապան Գէորգ վարժապետի
 Լուծակից Աննաին որ հնգւ ի Բս 1864 Մրտ. 15:

- Այս է տապան Մուշեղեան Յարութիւնի որդի
Գրիգորին որ հնգւ ի Բս, 1864 Ապր. 16:
- Սա է տապան մօմճի Արթինի, որ հնգւ ի Բս 1865:
- Առ յիշատակի Մ. Գրիգորի Էլպէկեան
Կանգնի աստանոր այս տխուր մահարձան
Որ տարածամ մահուան անգութ ի ճիրան
Յանկարծ կաթուածով ննջէ յայս տապան.
1865 Ապր. 28 Կարին:
- Շնորհասուն Գէորգ Խայթանճեան
Ժաղիկ հասակի դնի յայս տապան
Մհի Մկրտիչ ոյր ծնող սգազգեսց
Յիշատակ յաւերժ զայս շիրիմ կանգնեաց.
1865 Սեպտ. 11:
- Մահարձան Մարիամայ բարի կնոջ Եազճեանց
Սուտ են մարդիկ կեանք աշխարհիս
Որք անցանեն զերթ ստուեր
Ոհ յառեցէք զաչս ձեր առ իս
Յուշ կալարուք վախճան ձեր: 1865 Նոյ. 1:
- Սա է տապան Ակինցի Տէր Պաղտասարեան
Նիկողոս աղայի որդի Պաղտասար որ հնգւ ի Բս 1866:
- Սա է տապան Եղիսաբեթ ամուսնին
Խոզիկեանին, ծնաւ քաղաքն Տայս 1830 վախ. 1866:
- Աստ եղաւ մարմին թէրզի Ստեփանի կնոջ
Ըսկուհին, 1866 Յունվ. 10:
- Սա է տապան Թէվրիզիկցի Գաբրիէլի
դստր Հոռիփսիմէին որ հնգւ ի Բս 1866 Փետ. 16:
- Սա է տապան Պօյաճի Աւետիսի կողակից
Ըսկուհին որ հնգւ ի Բս 1866 Մրտ. 1:
- Սա է տապան Փէնճոեան Տր Սիմէոնի
կողակից Սասա որ հնգւ ի Բս 1866 Ապր. 1:
- Մարմին Աննայի հանգչի յայսմ տապանի
Բարեպաշտ դուստր Մելքոն Ովսեանի

Ամուսին Ստեփան Էմիրճանեանի

Որ հնգւ ի Բս զկամաւ հասակի 1866 Մայ. 12:

- Ընդ վիմուս հանգչի մարմին հողածին
Մ. Մնացականեան մհի Կարապետի
Հոգին սլացեալ յանմայից կայան
Սպասէ յուսով գալստեան Փրկչին
Եւ դուք ընթերցողք այս մահարձանի
Վասն իմ աղօթք եւ ի ձէնձ միշտ խնդրի, 1866 Մայ. 1:
- Սա է տապան Նալպանդ Մինասին որդին
Օհանէսի որ հնգւ ի Բս, 1866 Հոկ. 4:
- Աստ հանգչի Փրօյեանց մհի Օհաննէսի որդի
տիրցու Պետրոս որ հնգւ ի Բս 1866 Դեկ.:
- Մահարձան. Ընդ շիրմաւս հանգչի Աննա գեղանին
Դուստր Թէօքմէճեանց մհի Յովսէփի
Ամուսին սիրուն Խօճիկեան Մկրտչի 1867 Յունվ. 18:
- Սա է տապան Պայպուրտցի Ղազարեան
տիրացու Օվակիմ որ հնգւ ի Բս 1867 Ապր. 22:
- Այս է տապան շահրէ դամուրչի մհի Կարապետին
կին մհ. Սալվի որ հնգւ ի Բս 1867 Նոյ. 19:
- Սա է տապան կանցի Բազիրչիեց Գրիգորի
ընտանի մհի Տօնա որ փոխեցւ ի Բս 1868:
- Տապանս Մարտիրոս Մնճոյեան, ծն. 1795ին մեռ. 1868ին:
- Սա է տապան Սաքօնճի Նիկողոսի կողակից
Սըրքունին որ փոխցւ ի Բս 1868 Փետ. 6:
- Սա է տապան Մըշեցի Տր Սարգիսի որդի
Կուլնա որ հնգւ ի Բս 1868 Մարտ 1:
- Ընդ ցուրտ շիրմուս հանգչի բնիկ Բաղեշցի
պէզէզ Մարկոս աղա որ հնգւ ի Բս 1868 Ապր. 16,
ի հասակի 45 ամաց:
- Սա է տապան Մանուկի որդի Պողոս
որ հնգւ ի Բս 1868 Մայ. 1:
- Սա է տապան դուրկար Օվակի որդի Ղուհումճի

Կարապետի կողակից Մարիամին որ հնգւ ի Բս 1868
Օգս. 21:

- Սա է տապան Յակոբճանեան Մկրտիչի
որ հնգւ ի Բս 1868 Սեպ. 1:
- Աստ հանգչի մարմին Նազարէթի դստեր
Մարիամին, որ հնգւ ի Բս 1868 Դեկ. 26:
- Հանգչի աստանօր Յակոբայ մարմին
Տէր Ռափայէլեանց ի չափ հասակի
Տարաժամ մահուամբ ի սուգ համակել
Ջորդիս նորոտի եւ գիւր ամուսին
Արդ այս մահարձան յիշատակ կանգնի
Ի սէր իւր անուան եւ իւրոյ տոհմի. 1869 Փետ. 22:
- Այս է տապան Ղայթանճեան Խաչատուրի որդի
Կարապետ որ հնգւ ի Բս 1869 Մրտ. 9:
- Սա է տապան Խարաճեան Առաքէլ աղայի
անդրանիկ որդւոյ Արմինակա, որ հնգւ ի Բս 1869

Յունիս 6:

- Սաստ անագորոյն վաղահաս մահուան
Մխեսաց... յայս մթին տապան
Որդւոյն Վարդանա Մարտիրոս Չէքմէճն
Ոյր հոգին փոխեցաւ յերկնային խորան, 1869 Հոկ. 17:
- Աստ հանգչի ազգասէր այրն Աստուծոյ
մհ. Սողոմոն Տէր Ազարեան բնիկ Կարնեցի
Որ եղեւ առաջին հիմնադիր դպրոցին հայոց
որ ի Չայդարա թաղ, 1870 Յունվր.:
- Այս է տապան մհ. Յօհանէսեան Լաքճինճի
Կարապետին որ հնգւ ի Բս 1870 Յնվր. 14:
- Սա է տապան Փամուղճի Աղաճանի որդի
Թաքունին հնգւ ի Բս 1870 Փետր. 15:
- Սա է տապան դուրկար Շաղօյ
որ հնգւ ի Բս 1870 Յուլ. 12:
- Մահարձան, Ո՛յ փախեան յինէն աւուրք ցնծութեան

- Պատեաց ըզմեօք զսուք թախծութեան
 Մահու սուր կտրուկ հատ զթել կենացս
 Դժբաղդ մհի Գէորգիս Էսոյեանց 1870 Հոկ. 28:
- Աստ հանգչի Տէր Սարգիս քահանայ Տարոնցի, 1871
 Փետ. 15:
- Սա է տապան ծրվացի Սարգիսի մայր Աննա
 որ հնգւ ի Բս 1871 Մայ. 19:
- Չեւ տեսեալ զերկուս հունձս հարկանէ մահ
 դաժան Պալթաճեանց Օվհաննու որդին զՄիհրան, 1871
 Մայ. 25:
- Սա է տապան Օգնեցի Ղարապաճախենց
 յաքուջի Յակոբ որ հնգւ ի Բս 1871 Յուլիս 9:
- Աստ հանգչի մարմին Ղօշխապարենց մհի Սարգիսի
 կողակից
 Եղիսաբերթին ի հասակի 33 ամաց, որ հնգւ ի Բս 1871
 Օգոս. 9:
- Աստ հանգչի Քուչուկ Աշրիս եւ նորա Յարուի
 որ հնգւ ի Բս 1871 Դեկտ. 29:
- Սա է տապան Օգնեցի Թէրզի Պօղոսի կողակից
 Ալթունի, որ հնգւ ի Բս 1871 Հոկ. 1:
- Աստ հանգչի Ապաճոնց Խաչատուրի որդի
 Սիմոնին 18 ամաց հասակի 1871 Նոյ. 1:
- Մահարձան, Մհի Մէլքիսեդեկի Եազրճեանց
 որ հանգւ ի Բս ի հասակի 66 ամաց, 1871 Նոյ. 19:
 Որչափ աշխարհի խաբուսիկ փառաց
 Մնտի յոյսեր պարարեն քո սիրտ
 Գիտցիր որ ասէն այդ վայելք կենաց
 Ունայն են ով մարդ աստ է քո հանգիստ:
- Սա է տապան Յաքունի Եղիկի որդի Նազարէթ
 որ հնգւ ի Բս 1871 Դեկ. 10:
- Աստ եղաւ մարմին Մուշեղեան Յարուի աղայի
 կնոջ Եւային որ հնգւ ի Բս 1872 Մարտ 2:

- Շողակաթ ամուսին Ածատրոյ Յովասափեանի վախճանեալ 1873 Փետ. 14:
- Աստ հանգչի Չրչիեան Դաւիթ աղայի դուստր Սօֆիա, որ հնգւ ի Բս 1873 Մարտ 17:
- Սա է տապան մ'հի Ավետիսի կնոջ մ'հի Շողերին որ հնգւ ի Տր 1874:
- Այս է տապան Չարիչի Մկրտչին կնոջ Աննային որ փոխեցաւ ի Բս 1874:
- Պօղոս Աղապալեան, ծնւ. 1815, մեռ. 1874:
- Աթոռակալ մ'հ. Յովհաննէս Պապոյեան Մարմին հանգչի յայս անձուկ տապան Իսկ հոգին սբ յերանաւէտ ի կայան 1874 Փետ. 22:
- Յակոբ Ասլանեան ծնւ 1825, Փետ. 12. Ի վաղշէն Արաքերի հնգւ 1874 Յունիս 28:
- Աստ հանգչի Բուրչիեան Յարութունի կողակից Տալիթա որ հնգւ ի Բս 1875 Մրտ. 26:
- Սա է տապան Տամբրչի Յակոբ, որ հնգւ ի Բս 1875 Ապ. 1:
- Է այս շիրիմս հանգստեան Տրցւ Սարգիս Պուտաղեան որ ննջեաց ի Բս 1875 Դեկ. 13:
- Մահարձան, Գրիգոր Բէրէմեանի հնգւ ի Տէր 1875 Դեկ. 15, ի հասակի 65 ամաց:
- Տապան հանգստեան մ'հ. Սարգիս Էֆէնտի Գօլանգեան Արաքերցոյ 1876 Մայ. 6:
Սլացաւ յերկինս եօթանասնից յետ ամաց
Հոգիդ վսեմ եւ վեհ տանն Գօլանգեան
Աւաղ ընդ մահ բարերարիդ վեհապանծ
Շիջաւ արեւ եւ ակնկալիք տանդ համայն:
- Աստ դնի Պօգօեան Նազարէթ աղայի կողակից Կատար խաթուն որ հնգւ ի Բս 1876 Նոյ. 6:
- Մահարձան, Ղահրրճիեան բազաս Դէվորքի տիկին Եղիսաբերթ ի ծաղիկ հասակի տաս եւ

- ութ ամաց որ հնգւ ի Բս 1876 Դեկ. 3:
- Սա է շիրիմ տէմիրճի մհ. Յարութիւնի Թորոսեան որ հնգւ ի Բս 1876 Դեկ. 26:
 - Աստ հանգչի դուրկար Օվակինի որդի Իշմէճի Հազարի կողակից Շողակաթ, որ հնգւ ի Բս 1842—1877:
 - Սա է տապան Օհանէսի կին Մարիամ որ հնգւ ի Բս 1877:
 - Անդրէաս Յակոբեան ծն. 1854, մեռ. 1877:
 - Մհ. Յովհաննէս Արսլանեան, ծն. 1812, Սեպ. 10, մեռ. 1877, Փետ. 21:
 - Աստ հանգչի Կիւմիւշխանցի Յովհաննէս Կիւզէլեան 1877, Մյ. 27:
 - Սա է տապան Պախալ Էղիա որ հնգ. ի Բս 1877 Օգ. 16:
 - Արի Տէր Յովսէփ քահանայ ընտիր Օլթի գաւառին հովիւ անքասիր Անողոք եւ անգութ սուր սլաք մհուան Ոյր կտրէ զկեանս միւէ յայս դամբան, 1877 Օգ. 20:
 - Տապան հանգստեան մհ. Յարութիւն էֆ. Գօլանզեան Արաքերցոյ, 1877, Հոկ. 13:
 - Այս է տապան Թորոյեան դարբին Աղապապի որդւոյ Մկրտչին որ հնգւ ի Բս 1877 Նոյ. 17:
 - Սա է տապան Փուրուտեան մհի Յակօբ աղայի որ հնգւ ի Բս 1877 Դեկ. 23:
 - Թէօքմէճի Մ. Յովհաննէս որ յաճախ ընդ ձեզ Եղեւ կենակից տեսէք թէ ինչպէս Գերանդի մահուան արկ աստ ի տապան Յիշեցէք մարդիկ այս է ձեր վախճան 1877 Դեկ. 20:
 - Սա է տապան Սապօնճի Նիկողոսի կողակից Սրբունին որ հնգւ ի Բս 1878:
 - Ննջէ յայս քնարան, Մկրտիչ Վարդեվանեան

- որ հնգւ ի Քս հասակի 28. 1878 Մարտ 8:
- Գրիգոր Խամուակ Չեսգնովիչ եւ Արտեմիչ Մինչ գեղեցիկ դաշտիս Կարնոյ հսկէր խնամիչ
Հազարապետ կայսերական ոռւս ճամբարի
Հաւատարիմ ի պաշտաման քաջ եւ արի
Բազմանշան պատուեալ շրքով ի դրօշ եւ խաչ
Աստ անհրաժեշտ մահուն աւաղէր ընդ առաջ
Ազնիւ սրբտին կըցորդ այրին իւր սրգազգեալ
Զայս վէմ՝ յուշոյ յարոյց հեռուստ տանէն Տփղեայ
հնգւ 1878 Մարտ 31, ամաց 43:
 - Չեր քնարի թելերը տխուր զարկէք մուսայք
Ու երգեցէք վըշտագին կեանք Ներսէսեան Սարգիսի
Զոր անողոք սեւ բաղդին յանկարծ սուրն երկսայր
Խլեց գրկացն սիրելեաց կտրեց զծաղիկ թելն կենաց
1878 Հոկ. 16, 35 ամաց:
 - Ի սմա հանգչի մարմին Գարագաշեան մահտեսի
Յարութիւնի որ փոխացաւ ի Տէր 1878 Նոյ. 8:
 - Սա է տապան Թիվէնկճի Գրիգորի որ հնգւ Տէր 1878
Յուն. 4:
 - Մահարձան. Ոսկերիչ Մ. Յարութիւն Մելքոնեան
մեռ. 1878 Յուն. 2:
 - Կանգնեցաւ այս մահարձան, ի յիշատակ Թէօքմէճեան
Սէլվի կնոջ ոյր հանգչի, մարմին, յայս անձուկ տապան
1878 Յուլ. 15:
 - Աստ հանգչի մարմին մհ. Աւետիսի որդի Էհրամճի
Մինասին որ հնգւ ի Քս 1879 Փետ. 27:
 - Մահարձան հանգստեան Պղնձագործ մհ. Կարապետի
Շատիկեան որ հնգւ ի Քս հասակի 69 ամաց, 1879
Մայ. 20:
 - Հռիփսիմէ դուստր ազնիւ սիրական
Գէորգայ հօր քարւոյ Մկրտչեան
Տարաժամ մահուամբ զրկեալ յարեւ

Ոյր ամփոփի իւր մարմին յայս տապան.

հնգւ 1879 Մարտ 13:

- Մահարձան. Ազնիւ դստեր Արապկերցի Սարգիսի ծնւ. ի Կարին 23 Յնվ. 1869, հնգւ 1879 Օգ. 27:
- Մահարձան. Խաչատուր Պալլարեանի ծնւ. 1823, վախճ. 1879 Նոյ. 28:
- Այս է տապան Աւետիսեան Պաշմախճի Պօղոսին որ հնգւ ի Բս 1879 Դեկտ. 20:
- Մահարձան. Մհ. Մկրտիչ Մանուկ Դերձակեան հնգւ 1880 Փետ. 4:
- Խորափիթ այսմիկ շիրմի
Կա հանգուցեալ մարմին քարի
Զօգօեան ազնիւ Նազարէթ մհի.
1818, Մ. 1880 Փետ. 26.
- Աստ դնի Պատիշէնցի Աւագ Յօհաննէս որ հնգւ ի Բս 1880 Մարտ 11:
- Աստ հանգչի Լեվոն որդին Յակօբ աղայի Տիրացուեան ծն. 1878 Հկ. 2, հնգւ 1880 Մարտ 10:
- Մահարձան, հանգուցեալ Զիֆթլիկցի Քեահեանեան Յակոբին, որ հնգւ ի Բս 1880 Ապր. 20:
- Սա է տապան Դամուրջի Պուլուտ Օհաննէս որ հնգւ ի Բս 1880 Ապր. 25:
- Աստ հանգչի տիրացու Մարտիրոսի որդի Ղազարոս ի չորից զաւակաց որ հնգւ ի Բս ի հասակի 42 ամաց, Յունիս 5:
- Ննջէ յայս քնարան Հայկանուշ դուստր Մկրտիչի, որ ծն. 1887, հնգւ. 1880 Հոկ. 9:
- Ես լծակից Պօղոս քահանայի Մկրտչեան թողեալ յաշխարհի
զամուսին իմ հանդերձ վեցեքին զաւակաւքս, ի հասակի եօթանասուն
եւ մի ամաց դարձայ առ մայրն յորմէ առայ, 1880 Դեկ. 31:
- Մահարձան, Աղաճան էֆ. Պալլարեանի, վախճ. 1881:

- Աստ հանգչի մարմին Պէգագ Յովսեփայ ի տանէն
Ասորեան
գերդաստանի որ փոխեցաւ ի Բս ի հասակի 65 ամաց,
1881 Օգոս. 18:
- Այս է տապան Հարսիսանենց Պապօի որդի
Պօղոս որ հնգւ ի Բս 1881 Հոկ. 1:
- Աստ դնի մարմին լուսամիտ օրիորդ
Փէփրոնէի Սարինկիւլեան տոհմին, 1881 Հոկ. 2:
- Աստ հանգչի տիկին Սրմա դուստր մհ. Յակոբ Մա-
կարեանի եւ ամուսին Անթուան Մաղաքեանի,
ծն. 1840, վախճ. 1881 Հոկ. 11:
- Էհրամճի Աստուածատուր Սարգսեան
ծն. ի Բաղէշ 1820 Օգոս. 20: հնգւ ի Կարին 1881 Նոյ. 18:
- Աստ հանչի Յակոբջանեան Մկրտչի տիկին
Հռիփսիմէ, ծնւ 1821, հնգւ 1882:
- Տիկին Սուլթան մհ. Յովհաննէս Վանեցեան, հնգ. ի Տէր
1882:
- Սա է տապան Սողոմոնեան Ագապիսին 1882:
- Մահարձան, Վանցի Մարտիրոս Սարգիսեան, ծն.
1787 Դեկ. 10, մեռ. 1882 Փետ. 2:
Հազարոս Հարգեան, ծնւ 1800, հնգ 1882 Փետ. 12:
- Թօփուզեան Թիւֆէնկճի Յակոբի կին Սրբուհի
ծնւ 1818, մեռ. 1882 Ապ:
- Այս է տապան Հարսիսանեան հիւսն Մկրտչի դստեր
որ հնգւ ի Բս 1882 Մայ. 1:
- Ժերունւոյ հօր Կարապետի Երկանեան
Եմ շառաւիղ վերջին իմ անուն Տիգրան
Իբրեւ ծաղիկ նորաբողբոջ խամրեցայ
Չեւ բոլորեալ քսանամեայ իմ շրջան:
Արձանագիր երիտասարդ մտածէ,
Թող աշխարհի հրապոյրը քեզ չպատրէ
Մահը չկարծած ժամանակդ շատ անգամ

Կու գայ վայ քեզ թէ անպատրաստ քեզ գտնէ:
ծնաւ 1862 Յնս 12, հնգւ 1882 Փետ. 6:

— Սա է տապան Պայթար Բանէղէկի տիկին
Սրբունին որ հնգւ ի Բս 1882 Յու. 10:

— Որ շրջիս ի գիրս հանգստեան
Ներկայ է տապանս մահարձան
Սեպուն Տէր Յակոբեան
Որ եթող գայս աշխարհ ունայն
հնգւ 1882 Յուն. 16, ի հասակի 18 ամաց:

— Մահկանացուք զմտաւ ած մի պահիկ
Վաղանց ունայն են համայն քանք աշխարհի
Հանդերձելումն է լոկ կենցաղ իսկական
Ոհ յիշեցէք զԳաբրիէլն Օհանեան
ծնւ 1818, հնգւ 1882, Յուլ. 22:

— Կանգնէ զմահարձանս Այվազեան Մկրտիչ Կրպե վա-
ղաթառամ
եղբորն Յօհաննու, որոյ ծնունդն 1850 մահ. 1882 Նոյ. 9:

— Մահարձան, հանգուցեալ տապաղ Յակոբ մհի.
Մովսէսեան 1883 Փետ. 5:

— Մահարձան Տիկին Թագունի մհ. Գրիգոր
Խանամերեան, հնգւ 1883 Փետ. 15:

— Մահարձան, Մի դար ապրող Մ. Սարգիս
Զաքարեանի վանեցոյ, վախճ. 1883 Ապր. 27:
Ես կըսէի թէ ես եմ,
Ով որ կըսէ թէ ես եմ
Կըլլայ ինչպէս որ ես եմ:

— Դեռաբոյս եւ նորահաս ծաղիկ բուրաւէտ
Ծվանցիեան տուրկար Սարգիսի որդի Թարգի
Պալասանի քուր Փեփրօնիս եւ հասակի
21 ամաց կողակից Նիկողոս որ հնգւ ի Բս 1883 Յուլ. 12:
— Մահարձան, Յայս տխուր շիրմաւ հանգչի տիկին
Փեփրոնէ Պըլքեն, ծնւ 1859 սեպ. 2, հնգւ 1883 Օգ. 9:

- Բնիկ Բաղէշցի Երկանեան տոհմէ
 Հայր գոլով երից որդւոց քարեքիկ
 Յալիս ծերութեան եկաց քարձր ինք
 Ոյր ի յիշատակ կանգնեն այս շիրիմ
 Սիրեցեալ յաւէրժ երկոքին որդիք
 ծնւ 1802 Մայ. 1, հնգւ 1883 Օգս. 1:
- Մայր քոյր եւ եղբայր լացին եւ միշտ լան
 Զի բժիշկք հմուտք անկար ի դարման
 Կանգնեն յիշատակ արդ զայս մահարձան
 Հայրենի յերկրէն Պօլսոյ աստ պանդուխտ
 Ակիւլինէ Ուզունեան պարկեշտ օրիորդ
 Ընդ մահուան դնի հարուածով անգութ: 1883 Հոկ. 7:
- Յայս տապան հանգչի մարմին Հռիփսիմէի դստեր
 Պալլարեանի ամուսին Մկրտիչ Տէր Արծնեանի,
 ծնւ. 1845, մեռ. 1883 Դեկ. 14:
- Սա է տապան Փամպուղեան Նազարէթի ամուսնոյն
 Սապոնճի Վարդանի դստեր Մարգարտին որ հնգւ ի Բս
 1883 Դեկ. 19:
- Խաչատուր Երկանեան,
 Տեսի զարեւ այլ մութ պատեաց զմիջօրեայն
 Տեսի զարուն ծմեռն եհաս ինձ ասացին
 Տեսի զաշխարհ կեանք կոչեցին աստ երէր այն
 Շիրիմս է դուռն առոյգ կենաց յաւիտենին:
 Մի լայք ծնողք մի ազգականք ողբք են ունայն
 Ողբ է աշխարհ մահըն է կեանք քրիստոնէին
 Անդ ի յերկինս աչք յարապիշ լիցին համայն
 Անդ հայրենիք գանձ անսպառ կայ Անմահին:
 ծնւ 1860 սեպ. 21: հնգւ 1884:
- Աննա Էհրամճեան մհ. Սարգիսի կին, 1829—1884:
- Մահարձան, Գէորգ Մկրտչեանի, ծնւ. 1828, վախճ.
 1884 Յունվ. 13:
- Մարջան Թօքմաջեան մհ. Ստեփանի կին

- ծն. 1834, հնգւ ի Զս 1884 Յնվ. 22:
- Մահարձան. Աստ հանգչի մարմին Սէրենկիւլեան Կարապետի ընտանի Սէլվին, ծնւ 1850, հնգ ի Զս 1884 Փետ. 4:
 - Մահարձան, Տիկին Գայիանէի Բ. Լեփեանի ծն. 1858, վախճ. 1884 Փետ. 23:
 - Աստ հանգչի տիկին մհ. իսկուհի դուստր Յակոբ Այճեանի եւ ամուսին մհ. Յակոբ Մակարենի, ծն. 1805, վախճ. 1884 Մարտ 27:
 - Աստ հանգչի Գայիանէ դուստր մհ. Գէորգ Ռէզմէճեանի ամուսին Կարապետի Հէքէքեան, ծն. 1828 Նոյ. 19, վախճ. 1884 Հոկ. 10:
 - Մահարձան. Մահտ. Աւետիս Չէլքէշիկեան, ծն. 1814, մեռ. 1884 Դեկ. 1:
 - Լենա կին մհ. Աղաճան Տումանեանի, 1801—1885:
 - Մահարձան. Եղիսաբեթի տիկնոջ Ուզունեան Կ. Պոլսեցւոյ որ 70 ամաց հնգւ ի Զս 1885 Յվր. 10:
 - Մահարձան. Աննա ընտանոյն ազնիւ եւ Հմայակ որդեկաց Յակոբայ Սէրենկիւլեան, ծն. 1860, վախճ. 1885, Փետր. 18:
 - Մահարձան. Խաչատուր Պէզազեանի, ծն. 1810, մեռ. 1885 Մրտ. 25:
 - Սա է տապան Փափուճի ուստայ Փիլոսի կողակից Մարթայի որ հնգւ 1885 Մայ. 1:
 - Մահարձան. Խանամերեան Գալոստի ընտանի Խանում, հնգւ 1885 Մայ. 20:
 - Զմահարձանս Գայիանէի լծակցի Պօղոս Պաշմաքճեանի կանգնեն որդիք նր հրգտք ի հասակի 65, 1885 Սեպ. 27:
 - Մի լայք ծնողք մի եղբարք քորք
 Մի հարազատք իմին համայն
 Թէպէտ կանուխ զուրկ սիրելեացդ

Այլ անմահին երգեմ նուազ.

Յակոբ Պալճանեան, ծն. 1847, Հոկ. 13, հնգ 1885 Սեպ. 19:

— Աստ հանգչի տիկին Փեփոնէ եւ ամուսին

Սարգիսայ Պոյաճեան, 1885 Հոկ. 12:

— Պանդխտեալ յԱրաբկերէ աստ Մխալեան Կարապետ էֆ.
ի հասակի 40 ամաց հնգ 1885 Հոկ. 15:

— Մահարձան. Գէորգ Յովասափեանի, ծն. 1838, մեռ. 1886:

— Փէփրանէ կին մհ. Գէորգ Երլտրգեանի, 1843—1886:

— Մահարձան. Անգութ էր նիզակ մահուան հրեշտակին
ի վաղ անջատեց ի կենաց Սարգսի
ի տոհմէ Զարգճեանց ծաղիկ հասակի
Թողլով զայս ունայն աշխարհս ցաւալի
ծն. 1844 Դեկ. 23, եւ հնգ 1886:

— Սա է տապան հանգստեան Արաբկերցի Պէրպէրեան
Հ. Մարիամ հանմի որ հնգ Կարին, 1886 Ապր. 17:

— Այս է տապան Իւղաքերի Համբարեան տիկնոջ
Մկրտչի Էսքիճեան որ հնգ ի Քս 1886 Մայ. 3:

— Պանդխտեալ յԱրաբկիրէ աստ Ղազիկեան Յարութիւն
ի հասակի 75 ամաց հնգ 1886 Մայ. 6:

— Պետրոս Ծղճեան Քէմէնիճի, ծն. 1858 Ապ. 1, հնգ
1886 Մայ. 27:

— Սա է տապան Եանաշեան եափուճի Խաչատուրի
կնոջ Մարճանին որ հնգ ի Քս 1886 Յնիս 25:

— Աստ հանգչի մհ. Համբարձում Սահաթճեան, հայր
Սահաթճեան Գերդաստանի, ծն. 1816, հնգ 1886 Յուլ. 9:

— Մարտիրոս Սարգսեան Հանէսեան
ծն. 1885 Յվր. 13, մեռ. 1886 Յուլ. 22:

— Պերճուհի Սարգսեան Հանէսեան
ծն. 1882 Նոյ. 28, մեռ. 1886 Յուլ. 28:

— Շիրիմս այս է Էսքիճեան Մկրտիչի որդւոյ
Սմբատին որ հնգ ի Քս 1886 Օգոս. 8:

— Ոհ հիւր եւ շիմս մարմին Պետրոսի

- ի տոհմին Խանլեան քնիկ Սեբաստացի
 ծաղկեալ հասակի . . . ամաց
 Կարօտ ի սիրելեաց յուսով աստ հանգչի
 Եւ դու անցաւոր մի առներ անտես
 Հայցել յԱյ ի փրկել զիմ հոգի: 1886 Սեպ. 13:
- Սա է տապան Օգնեցի Յաքոչի Փիլոս, որ հնգ ի Բս
 1886 Սեպ. 26:
- Հռիփսիմէ ամուսին Յակոբայ Յովասաւիեանի, վախճ.
 1886 Հոկ. 14:
- Կանցի մհ. Յակոբ Եաղութօղլեան, ծն. 1836, մեռ.
 1886 Դեկ. 4:
- Աւետիս Պաշմագճեան,
 Կենաց պայքար ու աղէտք ինձ համար
 Հաճոյք էր լոկ կը տգնէի անդադար
 Լինել ազգիս եւ ընտանեացս օգտակար
 Այլ աւաղ վիճակեցաւ ինձ այս քար.
 ծն. 1842, հնգւ 1887:
- Սա է տապան Միլաթապաշի մհ. Օվակինի կողակից
 մհ. Հռիփսիմէ, որ հնգ ի Բս 1887 Մրտ. 21:
- Աստ հանգչի Հերմոնէ դուստր Յովհաննէս Դաբրիէլեանի
 եւ ամուսին Սեդրակ Էնրամճեանի, ի հասակի 20 ամաց,
 հնգ ի Բս 1887 Մրտ. 31:
- Այս է տապան Աւագեան Նալճի Յովհաննէսի
 որ հնգւ ի Բս 1887 Ապր. 21:
- Մահարձան. Աստ եղաւ մարմին Տէր Յովանէսի
 լծակցին, որ հնգւ 1887 Մայ. 16:
- Մահարձան. Ազապի տիկնոջ Խ. Շահինեան
 ծն. 1860 Յնվր. 2, վախճ. 1887 Յուլ. 7:
- Խաչս կանգնեցաւ ի յիշատակ Տր Պօղոս
 քահանայի Մկրտչեան որ ձեռնադրեցաւ
 ՌԻՄԶԹ Մեհեկանի ԻԴ եւ փոխեցաւ
 ի կեանս ՌՅԼԵ Աւելեաց Դ:

Ոչ եւս այլ շատ խօսեցայց ընդ անգ
Գայ իշխան աշխարհիս այսորիկ
Եւ յիս ինչ ոչ գտանէ,
Տէր Պօղոս Մկրտիչեան
կոչեցաւ ի կարգ քահանայութեան
յամի 1841 Մարտ. 2, եւ շուրջ զութանամենիւք
փոխեցաւ ի Տէր 1887 Օգոս. 8:

— Պօղոս Խարաճեան, ծն. 1810 Ապ. 15, հնգ 1887 Օգ. 20:

— Սա է շիրիմ Խօշիապարեան Պետրոսի որ հնգ 1887
Սեպ. 14:

— Սօֆիա Աղանեան, ծն. 1847 Մարտ 23, մեռ. 1887
Հոկ. 26:

— Տիրուհի դուստր Պօղոսի Հատրըճեան լծակից Մարտիրոս
Մընջոյեանի, ծն. յամի Տն 1819, հնգ ի Տէր 1887 Նոյ. 20:

— Իսրայէլ Երկանեան, ծն. ի Բաղէշ 1805 Օգոս. 5, հնգ
1887 Դեկ. 7:

— Պօղոս Իշղալացեան, ծն. 1820 Յուլ. 15, հնգ 1887 Դեկ. 7:

— Աստ հանգչի տիկին Տիրուհի դուստր Նազարէթ Գարա-
գաշեանի եւ կողակից Յովհաննէս Օլօեանի որ
հնգ ի Քս 1887 Դեկ. 15:

— Ընդ այս ցուրտ շիրմաւ ի սեաւ հող հանգչի
Տիկին Սրբուհի դուստր Շէտիկեանի
Լծակից Վարդանայ Խաչիկեան ազգի
Մայր խնամատաւ հնգից զաւակաց
Թող անմխիթար ի սուգ եւ ի լաց

Ընդ իւր տանելով կարօտ սիրելեաց, 1853¹¹/₄—1888¹/₇:

— Այս է տապան քարեպաշտ Թագունի տիկնոջ վանէցի
Հաքարեան մհ. Սարգսի ամուսին որ հնգ ի Քս
ի հասակի 72 ամաց, 1888 Յնվ. 17:

— Մահարձան, Յակոբ Ժերունեան, ծն. 1838 Նոյ. 1, Կ. Պօլիս
ի պալատի թաղ, հնգ ի Տէր 1888 Մարտ 13:

— Բնիկ Խնուցի Գրիգոր Բարսեղեան

Թէեւ կեր մատնի սրոյն ժանտամահուան
 Բայց մինչ քարեպաշտ վարուք աստ գտաւ
 Անշուշտ հոգւով նա առ Տէր փոխեցաւ
 ծն. 1863 Օգոս. 10, մեռ. 1888 Փետ. 8:

- Մահարձան, Առաքել Հանէսեան, ծն. 1856 Դեկ. 24,
 վախ. 1888 Ապ. 21:
- Սա է տապան Նալչաշի Եւսանգոս Յարութիւն
 ծն. 1853, հնգ. 1888 Մայ. 24:
- Սա է տապան սափրիչ Մելքոն Յարութիւնեան
 ծն. 1859, հսկի 29 ամաց, հնգ ի Բա 1888 Յուլ. 7:
- Ընդ շիրմուս հանգչի Մինաս Մարտիրոսեան
 Արծնեան, ծն. 1866, հնգ ի Բա 1888 Յուլ. 12:
- Աստ հանգչի ոսկերիչ Զաքար Կարապետ Ոսկերիչեան
 ծն. 1854, հնգ. 1888 Սեպ. 20:
- Աստ հանգչի Ագապիա Չէքմէճեան ամուսին Տիգրան
 Չէրէքյեանի, ծն. 1870 Փետ. 18, հնգ. 1888 Սեպ. 10:
- Աստ հանգչի Կէրէքցեան Խաչատուր աղայի դուստր
 Շուշանիկ, ծն. 1876 Փետ. 27, հնգ ի Տր 1888 Սեպ. 21:
- Աստ հանգչի Յովհաննէս ա. Չթճեան, ծն. 1871⁷/₇,
 հնգ 1888⁸/₁₇:

Ոչ դարման բժշկաց
 Եւ ոչ ողբ ծնողաց
 Օգնեցին իմ կենաց:

- Մհ. Թովմաս Սընգճեան, ծն. 1817 Ապր. 24, հնգ
 ի Բա 1888 Հոկ. 21:
- Մահարձան. Եղիսաբէթի վաղամեռիկ լծակցին սափրիչ
 Յարութիւն
 Էմէնիճեան, հնգ ի Բա ի հասակի 19 ամաց 1888 Նոյ. 17:
- Աստ հանգչի Թիֆէնկճի Յակոբ Թօփուզեան, ծն. 1818,
 մեռ. 1888 Դեկ. 7:
- Աստ հանգչի Մ. Մարիկ Մկրտչեան, ծն. 1830, վախ. 1889:
- Այս է տապան Վարդուհի Չրչեանի, ծն. 1810, մեռ. 1889:

- Մահարձան. Գէորգ Մկրտչեանի, ծն. 1828, վախ. 13 Յնվր. 1889:
- Թագուհւոյ տիկին Այճեան դուստր մհ. Փիլիպպոս Էֆէնտի Եկաւեան, ծն. 1870 Փետ. 18, հնգ 1889 Յնվ. 18:
- Ունայնութիւն ունայնութեանց ամենայն ինչ ընդունայն է Մհ. Սրբուհի տիկին Էհրամճի Մինասեան, ծն. 1834, հնգ 1889 Փետ. 9:
- Մահարձան. Ղազէզ Աղանիկ Խօճիկեանի, ծն. 1831 Սեպ. 8, մեռ. 1889 Մրտ. 10:
- Աստ հանգչի մարմին Տէօկիճի Աստուրին, ծն. 1838 Ապ. 1, մեռ. 1889 Մրտ. 15:
- Վաղարշակ Պսակեան, ծն. 1872 Ապ. 14, մեռ. 1889 Մրտ. 20:
- Մահարձան. Հռիփսիմէ Զէհմէրեան, ծն. 1842 Օգ. 20, հնգ 1889 Ապ. 20:
- Լեւոն Սարգիս Յ. Այճեան, հնգ 1889 Մայ. 19:
- Կանգնի մահարձան վասն յիշատակի Սարգիս Էֆէնտի Խոսրովեանի հանգուցելոյ ի Քս 1889 Յունիս 7:
- Օրիորդ Հերմոնի Վարդապետեան, ծն. 1866 Սեպ. 17, հնգ 1889 Օգ. 10:
- Սա է տապան Ղաֆաֆ Նազարէթի կին Վարդուհի, որ հնգ 1889 Օգ. 14:
- Սա է տապան Դէքմէճի Ղազարին Պապիկով 1889 Օգ. 16, Յիշատակս կնոջն Սօնաին:
- Իբրեւ ծաղիկ նորաբողբոջ ծաղկեցայ
Դեռ չը բացուած կոկոնիս մէջ խամրեցայ
Դուստր Ազապի եմ Մկրտչի Ղազիկեան
Սիրուն ծնողքս շուտ ողբացին ոհ իմ մահ.
ծն. 1876, Օգ. 7, հնգ 1889 Սեպ. 22:
- Դարբին Յակոբ մհ. Պօղոս Դարբինեան, 1834—1889 Հոկ.:

- Աստ հանգչի Սարգիս Սահաթճեան, ծն. 1846, հնգ
1889 Հոկ. 26:
- Բաքերդցի Մկրտչի դուստր Բրաքիոն, հնգ ի Բս 1889
Նոյ. 1:
- Մահարձան. Հոփսիմէի Չէլթիկեանի, ծն. 1862, վախճ.
1889 Դեկ. 8:
- Թէզմէճի Ղազարոս, Հայր որդեսէր եւ որբերուն հովանի
Կենացս մէջ չսիրեցի ունայն գանձ
Այլ յաշխարհի թողուլ անուն գովանի, ծն. 1832, հնգ
1889 Դեկ. 9:
- Մահարձան. Սահակ Լօդիկեան, ծն. 1825 մ. 1890:
- Դասպար Ն. Բրուտեան, 1824—1890:
- Աստուածատուր Տէր Ստեփանեան, ծն. 1825, մեռ. 1890:
Թող մահարձանս չմարէ ձեր խանթ
Թող ձեզ արհաւիր չազդէ իբրեւ շանթ
Այլ թող բորբոքէ ընդ միշտ ձեր աւին
Գործելու ի սէր լաւին եւ բարւոյն
- Յարութ Սօլազեան, մեռ. ամաց իբր 86: 1890:
Ձի սայրասուր գերանդի
Եհաս երիտասարդ հասակի
Տխրատեսիլ սեաւ դամբան
Էր կնքեցեր կեանս համայն
- Մարտիրոս Գազանճեան.
ծն. 1856 Փետ. 29, հնգ 1890 Յնվ. 24:
- Նշան Կոնտաքճեան Երիզացի փաստաբան, ծն. 1840,
Մայ. 28, հնգ 1890 Փե. 20:
- Տիկին Սօֆիայ Յովհաննէս Սեւաքեանի, ծն. 1864,
Մրտ. 3, հնգ 1890 Մրտ. 5:
- Բիլէճճի Սաղաթելի կողակից Մարիանին, ծն. 1858
Դեկ. 10, մեռ. 1890 Յունիս 12:
- Վարդեւան Էհրամճեան, ծն. 1827 Մրտ. 19, հնգ 1890
Յնս. 15:

- Լեւոն Մ. Կրլըջեան, ծն. ի Տրիպօլի 20 Դեկ. 1878,
վախ. ի Կարին 1890 Յուլ. 13:
- Հիմնադիր Մըսրրեան վարժարանի Կարնոյ, մհի. Գէորգ
Մ. Մըսրեան
ծն. 1810 Յուլ. 24, հնգ ի Տէր 1890 Յուլ. 25:
- Մահարձան. Տիկնոջ Ալք. Փրոյեան, որ հնգ ի Քս
41 ամաց, 1890 Օգ. 27:
Անակնկալ հարուածք անգուծ
Կենացս արեւն մարեցին
Զաշխարհս ունայն թողուլս չէ փոյթ
Որդիքս անմայր մնացին:
- Սա է տապան Բիրիճճի Սահակին հարս Հագրվար-
դին, որ հնգ 1890 Սեկտ. 17:
- Սա է տապան Փօշօղլեան Մըկրտիչի որդի Ալէքսան
որ հնգ ի Քս 1890 սեկտ. 28:
- Մայր կաթոգին ի յիշատակ անուանդ
անբիծ եւ փառունակ, կանգնեն որդիքդ
այս մահարձան յետին նուէր որդիական
ծն. 1844 Փետ. 2, մեռ. 1890 Հոկ. 23:
- Մահարձանս կանգնի վասն յիշատակի Գաֆաֆ
Մ. Նազարէթ
Յակոբեանի հանգուցելոյ ի Քս ամաց իբր 84, 1890
Նոյ. 17:
- Ապրիլ սակայն ազնիւ լինիլ, մեռնիլ բայց սրտերու մէջ
ապրիլ
Մհ. Յովհաննէս Մէհրիեան, ծն. 1828 Յնս. 20, հնգ
1890 Դեկ. 20:
- Դեռ նոր էր ինձ ծաղիկ հասակ
Նոր աշխարհի հաճոյք համակ
Բայց ոհ աւաղ մահն անգուծ
Վերջ տուաւ իմ կենացս ընդ փոյթ
Էրմօնէ Արծնեան կողակից Մկրտիչ Օվօյեանի

- ծն. 1873, մեռ. 1890 Դեկ. 25:
- Մահարձան. Արմենակ Յովակիմեան, ծն. 1880, մեռ. 1891:
 - Տուտու Բէօսէեան, ծն. 1827, մեռ. 1891:
 - Սա է տապան Սուճի Պապիկին ընտանոյն Մարիամին, հնգ 1891:
 - Սա է տապան Պոյաճի Յակոբի դստեր Հայկանոյշի, ծն. 1811, հնգ 1891:
 - Թողլով կարօտ անմիտար իւր սիրելին
Սա է տապան Հալաճ մհ. Խաչատուր Տաքտակեանի որդի
կոնտուրաճի Սարգսին, ծն. 1874 Փետ. 2, հնգ ի Ըս 1891 Յնվ. 1:
 - Մահարձան. Յայսմ տապանի եղաւ Պուտաղեան տրցու Սարգսի
տիկին Թագունի ի հսկի 88 ամաց, որ հնգ ի Ըս 1891 Յնվր. 17:
 - Աղաճան Նահապետեան, ծն. 1826 Հոկ. 4, հանգ. 1891 Փետ. 1:
 - Մահարձան. Սօֆիա Նազարէթեն Եղիկեան, ծն. 1870 Փետ. 1, հնգ 1891 Փետ. 5:
 - Փիլիպպոս Մէլիքեան, ծն. 1836, վախ. 1891, Փետ. 5
Աւաղ չհասած իմ սուրբ քաղձանքին
Կեանքիս վերջ տուաւ մահուան գերանդին
Այլ յերկինս նաեւ հոգւով սպասեմ
Կատարուած տեսնել փափաքս վսեմ:
 - Մահարձան. Ղուկասու Տէրազարեան
ծն. 1830 յԱխալցխա, մեռ. 1891 Փետ. 6:
 - Մահարձան. Վասպուրականցի Սէնէքերիմ Վասիլեան
ծն. ի Վան 1857 Փետ. 25, հանգ. Կարին 1891 Փետ. 13:
 - Նալպանտ մհ. Կարապետ Եղիաեան, ծն. 1824 Ապ. 23, 1891 Փետ. 24:

- Մահարձան. Սարգիս Փաստրմաճեան, ծն. 1841, հնգ
մեռ. 1891 Մարտ:
Ո դու անցորդ խորհէ մի վայրկեան
Վաղանցուկ է կեանք եւ աշխարհ ունայն
Ծշմարիտ կեանքն է երկնից մէջ:
- Սէնէքերիմ որդի . . . Կրպտեան Տ. Մինասեան, ծն. 1886,
մեռ. 1891 Մրտ. 26:
Վաղամեռ մանկիկ
Վշտահար սրտով
Պապ ծնող հայրիկ
Քեզ ողբան սգով:
- Թագունի Չարգճեան, ծն. 1818. հնգ 1891 Ապ. 5:
- Արեւալոյս Մ. Աղապալեան, հնգւ 1891 Ապ. 12:
- Մհ. Նէնէ շառաւիղ տանն Խաչիկեան եւ կին Նալ-
պանտեան
մհի. Յակոբ Բառասնեանի, ծն. 1825, հնգ 1891 Մայ. 2:
- Յակոբ Ասլանեան, ծն. 1810 Մրտ. 11, հնգ 1891
Մայ. 11:
- Հայկանուշ Աղապալեան Միսակի ամուսին դուստ
աթոռկլենի հնգւ 1891 Մայ. 8, 17 ամաց:
- Մահարձան. Պետրոս Յ. Նրանեանց, մեռ. 1891,
Յունիս 2:
- Տիկին Թուրվանդա Գ. Խալլօզլեան, ծն. 1828, հնգ 1891
Յուլ. 6:
- Տիկին Մարինէ Սուրեան, ծն. 1864, մեռ. 1891 Յուլ. 8:
- Մ. Աբրահամ Հազարապետեան, հնգ ի Տէր 1891
Յուլ. 15, ի հասակի 90 ամաց:
- Մահարձան. Տիկին Սօֆիա Նախշքեարեանի
ծն. 1856 Փետ. 1, հնգ ի Զս 1891 Օգոս. 12:
- Մահարձան. Գրիգոր Բաճեանի, մեռ 1891 Օգոս. 17,
ամաց 45:
- Մահարձան. Մհ. Ալէքսան Պալեանի, ծն. 1825

Յնիս. 6, հնգ 1891 Օգ. 18:

- Պրաքսիա ամուսին Յովհաննէս Մամասեանի, հնգ 1891 Սեպ. 3:

Կանգնի այս մահարձան
Յիշատակ Պաղրամեան
Մահտեսի Աննայի
Որ գործովն իւր բարի
Աղքատաց բարեկամ
Իւրայնոց սիրելի.

ծն. 1830 Ապ. 11, հնգ ի Տէր 1891 Նոյ. 1:

- Բարգուհի Յ. Եանգեանց, ծն. 1889, Յնիս 4 մեռ. 1891
Դեկ. 8:

- Սուրէն Ռէշմէճեան, 1891 Դեկ. 21:

- Աւետիս Կիւմիւշկէրտեան Արաքելեըցոյ, որ հնգ ի Տէր
1891 Դեկ. 31 ի հսկի 65 ամաց:

- Սա է տապան Եղաբերի տիկին Աղաճանի, հնգ 1892:

- Յովակիմ Գ. Բրուտեան, 1866—1892:

- Սառա Սիրունեան, ծն. 1824, հնգ 1892:

- Վանեցի Զաքար Ա. Զաքարեան, ծն. 1837, մեռ. 1892:

- Սաթենիկ Մկրտչեան Եանրգեան, ծն. 1889 Փետ. 5,
մեռ. 1892 Փետ. 4:

- Սահարձան Մանուկ Զէհմէրեանի, ծն. 1857, Փետ. 7,
հնգ 1892 Մրտ. 16:

- Տիրուհի Կին Զաքար Թորոսեանի, ծն. 1867 Յունիս 15,
հնգ 1892 Մրտ. 24:

- Տապանագիր. Եհար խորշակն, թառամեցաւ ծաղիկն.

Սանասարեան վարժարանի
Աւարտական դասարանի
Պսակաւոր դժբաղդ որդեակ
Քեզ կը վայլէր ծաղկէ պսակ:
Քսան գարուն հազիւ տեսած
Ծաղկի մը պէս ինկար թոռմած,

Որդեկորոյս քու ծնողաց
 Բաժին թողեր ողբ կոծ ու լաց:
 Հանգիր խաղաղ քու յիշատակ
 Կը պահենք մեր տաք սրտին տակ
 Կարօտ սիրոյդ կարօտ տեսքիդ
 Համբոյրներ տանի մարմար քարիդ
 Սարգիս Հ. Պոյաճեան
 ծնեալ ի Թրիպօլի 1872 Յունվար 15
 մեռեալ ի Կարին 1892 Մայիս 5:

- Մահարձան. Տիկին Աղաւնի Նազարէթ Թիւթիւնճեանի
 ծն. 1822, մեռ. 1892 Յունս. 14:
- Տիրուհի Մանուսաճեան կենակից ապաճի Յարութիւն
 Մ. Համբարձումեան, ծն. 1867 Յնվր. 18, մեռ. 1892
 Յլս. 19:
- Աստ հանգչի Յակոբեանց Մինասի կին Աննա, ծն. 1850,
 հնգ ի Քս 1892 Յլս. 27:
- Յակոբ Իկիտխանեան, ծն. 1840 Յլ. 15, հնգ 1892
 Օգ. 16:
- Մահարձան. Աւետիս Մխալեան Արաքէրցի, ծն. 1837
 Յնվ. 5, հնգ 1892 Օգ. 20:
- Մահաբեր հնտախտն իմ ծաղիկ հասակ
 Հնձեց եւ ջնջեց օրերս գեղունակ,
 Յուսով արդ հանգչիմ այս մոլթ շիրմիս տակ
 Յակոբիկ Մ. Բրուտեան, ծն. 1856, հնգ 1892 Սեպ. 15:
- Սա է տապան Սարաֆ Դաւիթ Զգճեան, հնգ 1892
 Հոկ. 1:
- Սա է տապան Զիֆլիկցի Արզումանեան Տէր Աթանասի
 Իրիցկին Մարիամի, որ հնգ ի Քս 1892 Հոկ. 10:
- Պապիկ մհ. Պօղոս Էկարճեան, ծն. 1850 Դեկ. 8, մեռ.
 1892 Հոկ. 14:
- Հաճի Պապա Էհրամճեան, ծն. 1857, հնգ ի Քս 1892
 Հոկ. 18:

- Կորիւն Մկրտչեան, ծն. 1864 Յուլ. 6, Իզիարէթ Մշոյ,
հնգ 1892 Հոկ. 31:
- Հայկանուշ Աղապալեան Միսակի ամուսին դուստր
Թիւմէնեանի հնգւ. 1892 Նոյ. 22:
- Մահարձան. Բաբանեան Յարութնի տիկին Մ. Սօֆիաի
որ հնգւ ի Բս 1892 Դեկ. 11:
- Յովհաննէս Գաֆաֆեան, ծն. 1817 Սեպ. 9, մեռ. 1892
Դեկ. 18:
- Աշխէն Ս. Տիլպէրէն, ծն. 1887 Մրտ. 30, հնգ ի Տր
1892 Դեկ. 30:
- Մահարձան. Թիւֆէնկճի Պետրոս Յակոբ
Թօփուզեան, ծն. 1838, մեռ. 1893:
- Թողի աշխարհքս ու ցաւերն
երկնից խնդրեմ միսթարել կնոջս ու
որդւոցս այրած վառ սրտեր:
Նոր հարս Զէքէթ Սանոսեան
Մտայ այս մութ մահարձան
Հոգիս Տէր Լուսաւորէ
Ծնողքիս արցունք սրբէ
ծն. 1868, վախ. 1893: .
- Մահարձան. Կարապետ Սարօեան, ծն. 1808 Յնվ. 15,
հնգ 1893 Յնվ. 15:
- Մահարձան. Կողակից Մ. Թագունի Մ. Յարութիւնեան,
1893 Փետ. 25:
- Մահարձան. Դերձակ Մինաս Բիրիճեան, ծն. 1828,
հնգ ի Բս 1893 Յնվ. 28:
Արդիւնքն մաքուր սրտիս
Կացոյց նահապետ տոհմիս
Յուսով եմ խնդալ ի բարիս
Հետեւեցէք նուաստիս:
- Մահարձան. Յակոբ Հանեսեանի Արաքկերցոյ, 1893
Մրտ. 3:

- Աղապապ Շահինեան, ծն. 1833 Ապ. 2, մեռ. 1893 Մրտ. 3:
- Կարապետ Հէքէքեան, ծն. 1810 Ապր. 18, հնգ 1893
Մարտ 25:
- Հազարոս Վահանեան վարժապետի կին եւմ գոհար
Գաբրիէլեան երկրորդ ամուսին, 1893 Մրտ. 28:
- Մահարձան. Զուարթ Զէհմէրեան, ծն. 1884 Յունիս 10,
հնգ 1893 Մայ. 7:
- Տիկին Ազնիւ Տիւլպէրտէն Պօզմայեան, ծն. 1870, հնգ
1893 Մայ. 9:
- Պետրոս Տիգրանեան Տիգրանակերտցի
Ես կըսէի թէ ես եմ
Ով որ կըսէ թէ ես եմ
կը լինի ինծի պէս
Ինչպէս որ ես եմ
հնգւ ի Զս 1893 Մայ. 7:
- Երանուհի Մնացականեան, ծն. 1867 Փե. 7, մեռ. 1893
Մայ. 15:
- Սա է տապան Եափուճեան Մարտիրոսի կնոջ Տիրուհինի
ծն. 1838, հնգ 1893 Մայ. 10:
- Մահարձան. Վարդանայ Յ. Դըրմբեան, ծն. 1833
Մայ. 24, մեռ. 1893 Օգ. 12:
- Տիկին Լուսիկ Յ. Դըրմբեան, ծն. 1800 Մրտ. 13, մեռ.
1893 սեպ. 27:
- Մամաս Բէօսէեան, ծն. 1836 Կարին Արաքկերցի, հնգ
1893 Սեպ. 30:
- Աստ հանգչի մարմին Սարգիս Վանցեանի, 1893 Հոկ. 14:
- Յակոբ Վեցմատեան Արաքկերցի, ծն. 1827 Փետ. 13,
Արաքկիւր հնգւ 1893 Հոկ. 18, Կարին:
- Զմրութ կին Թիւթիւնճի Գաբրիէլի, ծն. 1831, հնգ
1893 Հոկ. 27:
- Յարութիւն Յ. Տուքինեան, հնգւ 1893 Նոյ. 12:
Կեանք թէ տառք են վաղանցուկ

Որոյ վկայ շիրմս այս ցուրտ:

Աստ հանգչի մարմին Ղարաչօպանցի Սմբատ Սար-
քազեանի, 1894:

— Մհ. Մուրատ Մարտիրոսեան, ծն. 1824 Ապ. 16, հնգ
1894 Յնվ. 27:

— Մելքոն Բրուտեան, ծն. 1837 Մրտ. 5, հնգ 1894 Փետ. 28:

— Մահարձան. Տիկին Եղիսաբէթ Թօգաթեանի, ծն. 1852
Մայ. 7, հազ. 1894 Մրտ:

— Եղիազար Մխիթարեան Խնուս Բուրնազցի, հնգ 1894
Հոկ. 15:

— Մհ. Կարապետ Սէֆէրեան, ծն. 1814 Մրտ. 14, հնգ
1894 Նոյ. 23:

— Մահարձան. Տէր Մեսրոպ քհնյ Մրտչեանի
Յիշեսչի զմեզ առաջի անմահ գառին Այ.
ծն. 1814 Ապր. 14, հնգ 1894 Նոյ. 28:

— Աստ հանգչի մարմին Ղարաչօպանցի Մանուկ Զաքա-
րեանի
ծն. 1845 Սեպ. 6, մեռ. 1894 Դեկ. 1:

— Մահարձան. ի յիշատակի Խաչատուր Մ. մհ.
Գէորգեանցի Խնսցւոյ, հնգ և ի Տէր
1894 Դեկ. 13, հասակի 28 ամաց:

— Իսկուհի իրիցկին Տէր Անդրէասի քահանայի
Պուտաղեան, հնգ ի Տէր 1894 Դեկ. 25:

— Գասպար Սիրունեան, ծն. 1837, հնգ 1895:

— Մահարձան. Աշճի Մարիկ Սարգսեանի, ծն. 1880
Սեպ. 10, հնգ 1895 Մրտ. 8:

— Մահարձան. Մհ. Համբարձում Չիլինկիրեան, որ հնգ
և Զս 1895 Մրտ. 11, ի հսկի 87 ամաց:

— Նազարէթ Թ. Փամպուղեան, ծն. 1820 Ապ. 5, հնգ
1895 Մրտ. 9:

— Սիմէօն Պօգօեան, ծն. 1857 Յունիս 1, մեռ. 1895 Ապ. 23:

— Մահարձան. Պանդխտի Յովհաննէս Պայրնտրեան Աշոտցի

վաճառական ի Կարին, ծն. 1842 Մրտ. 10, հնգ ի Տէր
1895 Մայ. 10:

- Մահարձան. Հ. Չիլինկիրեանի ամուսին Աննա
որ հնգ ի Տէր 1895 Յունիս 12, ի հսկի 75 ամաց:
- Մահարձան. Մարիցա Խալլօղլիանի տիկին Յակոբ
Թօխաճեանի
ծն. 1867, հնգ 1895 Յնիս. 28:
- Սա է տապան Եանաշեան Թէօքմէճի մհ. Կիրակոսին,
ծն. 1830, հնգ 1895 Յուլ. 2:
- Ներսէս Հալէպեան Էրզնկացի, ծն. 1872 Օգ. 1, հնգ
1895 Յուլ. 20:
- Մհ. Աղաճան Նալպանտ, ծն. 1875, մեռ. 1895 Օգ. 7:
- Սա է տապան Ղազազ Նազարէթին ընտանին
Մարիկ, որ հնգ ի Քս 1895 Սեկ. 12:
- Սա է տապան մհ. Հռիփսիմէ Տ. Ղուկասեանի կողակից
Էհրամճեան Պապիկի որ հանգեալ ի Քս 1895 Սեպ. 15:
- Յարութիւն Տ. Սարգսեան Փաստաբան, ծն. 1864 Հոկ. 8,
մեռ. 1895 Սեպ. 23:
- Ոսկերիչ մհ. Առաքէլ Սանոսեան, ծն. 1807 Մայ. 24,
հնգ 1895 Հոկ. 18:
- Աստ հանգչի Յակոբ Տիգրանեան, ծն. 1854 եւ հնգ
1895 Հոկ. 21:
Աստուծոյ խօսքով այս աշխարք եկայ
Կեանքի ծանր բեռն անտրտունջ տարայ
Հասուն հասակիս մինչ եկան օրեր
Տէրը զիս դարձեալ կանչեց դէպի վեր:
- Մահարձան. Նարդումի դուստր Գալուստ Տէր Մկրտի-
չեանի եւ կին
Յովհաննէս Սափրիչեան, ծն. 1861 Դեկ. 8, հնգ 1895
Նոյ. 4:
- Յովհաննէս Գազանճեան, ծն. 1876 Յնիս. 10, հնգ 1895
Նոյ. 21:

- Մհ. Յակոբ Աղանեսեան, ծն. 1850 Ապ. 26 մեռ. 1895
Նոյ. 28:
- Արեգնազան մանուկ Ղազիկեան, ծն. 1895 Յնվր. 14,
հնգ ի Տէր 1895 Դեկ. 22:
- Տիկին Վարդանուշ Հ. Սէմէրճեան Արաքերցի
ծն. 1875 Օգ. 22, հնգ ի Տէր 1895 Դեկ. 14:
- Սա է տապան Սափրիչ Սեթրակ Լօթիկեան, ծն. 1884,
հնգ 1896:
- Մահարձան. թողի աշխարհքս ու ցաւերս ինձ հետ տարի
6 ամեա սուրբ պսակս երկնից խնդրեմք մխիթարել
ծնողացս
այրած վառ սրտերն, Կոշկակար Տրդատ մհ. Ստեփան
Ղիւենեան, ծն. 1876, մեռ. 1896:
- Մահարձան. Տիկին Սօֆիա դուստր մհ. Յարութիւն աղա
Ղազեզեանի, ծն. 1836, հնգւ 1896:
- Աստ հանգչի Արաքերցի մհ. Փիլիպպոս աղա Պէրպէրեան
ծն. 1845, հնգւ 1896 Յնվ. 8:
- Մահարձան. Յակոբ Թէրզեան, ծն. 1833 Յնվ. 3, հնգ
1896 Մրտ. 6:
Կեանքն է տխուր ո անցորդ
Խաբէպատիր, անցաւոր,
Զանա լինել ժառանգորդ
Անանց կենաց երկնաւոր:
- Վարդանոյշ Մըսրեան, ծն. 1884 Օգ. 2, հնգ 1896
Մրտ. 10:
— Իբրեւ մարդ բարի լինիլ ջանացի
Իբրեւ հայր որդւոց ի սէր գործեցի
Այսպէս վարելով կենացս շրջան
Գոհ սրտով կերթամ իմ վերջին կայան,
Շահէն Հէքէքեան, հնգ 1896 Մրտ. 13, հսկի 58 ամաց:
- Աստ հանգչի Սարկաւազ Մ. Կարապետի կին Մ. Վար-
դուհի, 1896 Մայ. 7:

- Մահարձան. Վանցի Պաղտասար Էհրամճեանի, ծն. 1824,
մեռ. 1896 Մայ. 12:
- Մհ. Մարիամ կին մհ. Գէորգ Խէսիրճեանի, ծն. 1846
Մրտ. 4, հնգ 1896 Յուլ. 12:
- Սարգիս Սէֆէրեան, ծն. 1824 Սեպ. 10, հնգ 1896 Յուլ. 12:
- Տապան Մարտիրոս Տէր Յակոբ Արծնեան, ծն. 1812
մեռ. 1896 Յուլիս 24:
- Հանգիստ տիկին Թագուհի Յակոբ Խոսրովեան եւ հա-
մանուն
Թոռնիկին, ծն. 1827, հնգ 1896 Հոկ. 1:
- Տիկին Իւղաբեր Մ. Գաֆաֆեան, մեռ. 1896 Հոկ. 18:
- Մահարձան. Տիկին Նինէ Կարապետ Դյճեանի, ծն. 1828,
մեռ. 1897:
- Սա է տապան դուստր Պետրոսեան Մարճանին եւ հարսն
Ժամկոցեանի, ծն. 1871, հնգ 1897:
- Աստ հանգչի մարմին Ղարաչօպանցի Կարապետ
Դանէլեան, ծն. 1857, մեռ. 1897:
— Ժաղիկ մ'էի գեղաթոյր
Անուշահոտ քաղցրաբոյր
Կեանքիս գարնան արշալոյս
Էր շուտ գտաւ իր վերջալոյս.
Օննիկ Տ. Ազարեան, ծն. 1884, մեռ. 1897:
- Այս է տապան Շինօցի Օսկին Պարոնեան, ծն. 1885,
հնգ 1897:
- Մահարձան. Դեղագործ Արշակ Տէր Րափայէլեան
որ հնգ ի Էս 1897 Յնվ. 27, ի հսկի 36 ամաց
- Ի մրցումս գիտութեան յաղթանակեալ
Վերադարձար հայրենիք շքեղ դափնեօք
Աւանդ ագան կենազրաւ յամփոփեալ
Շիրմիս ուր ողբան հարազատք անձկանօք:
Սրապիոն Ա. Նահապետեան, ծն. 1877 Յնիս 26,
հնգ 1897 Փտ. 7:

- Մահարձան. Մհ. Փիլիպպոս Եկաւեանի, ծն. յԱրաբկիր, 1840, հնգ 1897 Մրտ. 9:
- Էհրամճի մհ. Սարգիս մհ. Աւետիսեան, ծն. 1820, մեռ. 1897 Ապ. 21:
- Սարգիս Սէրհատեան, ծն. 1810 Մրտ. 1, հնգ 1897 Ապ. 23:
- Մահարձան. Եղիշէ Պ. Սէրինկիւլեան, ծն. ի Կարին, 1876 Հոկ. 24, հնգ 1897 Ապ. 26:
- Մահարձան. Տիկին Հռիփսիմէ վանցի Պաղտասար Էհրամճեանի, ծն. 1834, մեռ. 1897 Մայ. 11:
- Մահարձան. Մհ. Գասպար Մօմճեան, ծն. 1820 Ենվ. 1, հնգ 1897 Օգ. 2:
- Մահարձան. Բէզէզ մհ. Գրիգորեան, ծն. 1878 Ապ. 10, հնգ ի Տէր 1897 Նոյ. 14:
- Մահարձան. Գրիգոր Զուրիկեան Արաբկերցի, ծն. 1846, մեռ. 1898:
- Մահարձան. Տ. Սրբուհի Եարութիւն Համբարեան հնգ ի Զս 1898 Ենվ. 9, ի հսկի 51 ամաց:
- Մահարձան. Տիկին Մարճան Սարաֆեանի, ծն. 1815, հնգ 1898 Եվր. 21:
- Աւետիս Վասիլեան Պուլուշեան, ծնեալ ի Վասպուրական Վան
1818 Սեպ. 20, փոխեցաւ առ Ած Կարին 1898 Ապ. 22:
- Տիկին Տիրուհի Մկրտիչ Լօթիկեանի, ծն. 1858 Փետ. 8, մեռ. 1898 Մայ. 2:
- Տէր Անդրէաս քահանայ Պուտաղեան հնգ 1898 Մայ. 27:
- Մահարձան. Աստ հանգչի Վարդան Ե. Սէրինկիւլեան ծն. 1841, մեռ. 1898 Մայ. 28:
- Մահարձան. Եակոբ Սէրինկիւլեանի տիկին Մարիամ Զարքեան, ծն. 1852, մեռ. 1898 Եուլ. 11:
- Տ. Վարդուհի Տ. Ղուկասեան, մեռ. 1898 Օգ. 18, ի հսկի 55 ամաց:

- Մահարձան. Աւետիս Ղազիկեանի Արաբկերցոյ, ծն. 1826,
հնգ 1898 Սեպ. 12:
- Նշան Մ. Մոմճեան Կօշկակար, ծն. 1871 Մրտ 15,
հնգ 1898 Հոկ. 24:
- Մահարձան. Մկրտիչ Քիրիշճեան, ծն. 1844 Յնիս 5,
հնգ 1898 Դեկ. 5:
- Մահարձան. Յովհաննէս Պապոյեանի պօզմաճի
ծն. 1833, հնգւ ի Տէր 1898 Դեկ. 12:
- Սրմալու Իփէկճեան, ծն. 1850, մեռ. 1898 Դեկ. 17:
- Աստ եղաւ Աղաւնի Բնցեան, 78—99:
- Աստ հանգչի մարմին մ'ի. Խաչատուր Մարանճեան, որ
հնգ ի Տէր 55 տարեկան, 1899:
- Միսակ Խանամիրեան, ծն. 1866 Ապ. 19, մեռ. 1899
Յնվ. 1:
- Գարեգին Կէօկիւշեան, ծն. 1889 Սեպ. 23, Արապկ.
հնգ 1899 Յնվ. 11:
- Եղիշէ Հազարապետով, ծն. 1853, վախ. 1899 Յնվ. 21:
- Մահարձան. Գեղամ. Գ. Սէրինկիլեան, ծն. 1886,
հնգւ 1899 Փետ. 2:
- Որդի միամօր առ մայրն ամենասիրելի երէցկին Աննա Տ.
Մելքիսեդեկեան, 1825—1899 Փետ. 11:
- Էլպիս Կոնտրաճեան, ծն. 1865 Ապ. 18, մեռ. 1899 Մայ. 15:
- Խաչատուր Օտապաշեան, մեռ. 1899 Մայ. 20, տարե-
կան 70:
- Տիկին Փերոզ Պասմաճեան, հնգ ի Տէր 1899 Օգ. 8,
ամաց 80:
- Տիկին Եղիսաբէթ ամուսին Մ. Գայթանճեանի, ծն. 1841,
1899 Սեպ. 4:
- Մահարձան. Տիկին Հռիփսիմէ Յովհաննէս Մարկոսեանի
դուստր
Գրիգոր Թիւթիւնճեանի, ծն. 1856 Օգ. 4, մեռ. 1899
Սեպ. 8:

- Աստ հանգչի Պետրոս Վ. Դրամբեան, ծն. 1876 Յուլ. 25,
մեռ. 1899 Սեպ. 27:
- Մահարձան. Մ. Սարգիս Ղէրիպեանի
Կեանքն է տխուր պատրանք մոլոր
ժպտուն քաղտի հոսանք բոլոր
վիշտ տառապանք են մեր քաժին
Որ կանհետին աստ ցուրտ շիրմին, 1837—1899 Հոկ. 3:
- Շիրիմս այս կանգնի ի յիշատակի Մինէեան Ճիզմէճի
Աստուածատուրի որդի դերձակ Եղիշէին, որ հնգ ի Բս
1899 Հոկ. 23:
- Հիմնադիր Աղապալեան վարժարանի Կարնոյ Ուսուցիչ
Մկրտիչ Աղապալեան, ծն. 1844, հնգ 1899 Հոկ. 29:
- Գէորգ Կ. Մըսրեան, ծն. 1894 Փետ. 24, հնգ 1899 Նոյ. 1:
- Մհ. Յովսէփ Յար. Թէօքմէճեան, հնգ ի Տէր 1899
Նոյ. 23, ի հսկի, 87 ամաց:
- Մկրտիչ Գայթանճեան, ծն. 1840 Մայ. 1, մեռ. 1899
Դեկ. 14:
- Մահարձան. Այս է տապան Պօղոս Սարգիսեանի,
ծն. 1842 Մրտ. 7, հնգ 1899 Դեկ. 27:
- Վիրգին Մ. Ժախեան, ծն. 1860, հնգ 1900:
- Վահրամ Յովհաննէսեան, ծն. 1894, մահ. 1900:
- Պաղտատար Պալասանեան, 1830—1900:
- Մհ. Յարութիւն Բէվէլճեան, ծն. 1892 Ապ. 2, մեռ. 1900
Յնվ. 5:
- Տիկին Թագուհի Մկր. Տ. Աճատուրեան, ծն. յԱրաբ-
կիր 1869, հնգ 1900 Յնվ. 12:
- Մահարձան. Տիկին Եւա Մարտիրոս Տէր Գրիգորեան
ծն. 1857 Մրտ. 15, հնգ 1900 Փետ. 8:
- Սուլթան Ղամպէրեան, հնգ 1900 Մրտ. 10:
- Հայկանուշ կին չիլիկկիր Միքայէլի, ծն. 1869 Հոկտ 1,
մեռ. 1900 Ապ. 12:
- Սօպանի Աբրահամ Սուրեան, ծն. 1830, հնգ 1900 Ապ. 26:

- Մահարձան. Ազնիւ դուստր Յարութիւն Համբարեանի
Կողակից Տիգրան Տապագեանի, մ. 1900 Մայ. 7:

Հայրական տան մէջ ես էի մինչ
Կեանքն հաճոյք էր համակ, չէր այլ ինչ
Բայց կեանքին երբ ըսի մեծ այոն
Այլ եւս ցաւ, վիշտ միայն գտայ հոն
Ծնողացս ոչ պակսեցաւ թէեւ սէր
Բայց որդն յիս ըրած էր իւր աւեր:

- Մահարձան. Բղեցի Մարգարիտի, որ հնգ ի Բս 1900
Մայ. 31:

- Համագաւապ Զաքարեան Խնուս — Գարաչօպանցի,
ծն. 1885, մեռ. 1900 Յւ. 30:

- Տիկին Գայիանէ Մկրտիչ Պալլարեանի
ծնւ. 1854, 1 Յնս. 1900

Հանգչիր արդ դու	Դառնայ կրկին
Անուշ մայրիկ	Փոխան ճակտիդ
Հանգչիր շիրմիդ	Խնամոտ ծեռքիդ
Մէջ խաղաղիկ	Համբոյր մը տայ
Երբ քո որդին	Շիրմիդ վըրայ:

- Մահարձան. Մաքրունի կին Պաղտասարի Կէօնճեան,
ծն. 1873, մեռ. 1900 Օգոս.:

- Մահարձան. Ժխավաճառ Յովհաննէս Պաղտասար
Էհրամճեանի

ծնւ. 1852 Մրտ. 10, մեռ. 1900 Սեպ. 14:

- Հանգեաւ ի Տէր Զապէլ դուստր Յակոբ Կ. Այճեանի
Արաքերցոյ, ծն. 1894 Փետ. 14, մեռ. 1900 Հոկ. 10:

- Մահարձան. Կարապետ Կիւմիշկէրտանեանի ծն.
յԱրաքերի

1845 Մրտ. 8, մեռ. ի Կարին 1900 Հոկ. 18:

- Մ. Գրիգոր Բէօսէեան, ծն. 1840 Մայ. 14, մեռ. 1900
Հոկ. 24:

- Մհ. Հոփսիմէ Կոնստանտին Կարնեցի, ծն. 1869
Նոյ. 23, հնգ 1900 Նոյ. 6:
- Մահարձան. Սարգիս Ապտալեան Արապկերցի, ծն. 1847
Մայ., հնգ 1900 Դեկ. 10:
- Մահարձան. Վարդքէս Չիլինկիրեանի, ծն. 1958
Փետ. 15, վախ. 1900 Դեկ. 11:
- Աղապապ Գ. Լափճինճեան, մեռ. 1900 Դեկ. 23, հա-
սակի 18 ամաց:
- Գազանճի մհ. Պալաս Մուրատեան, մեռ. 1900, 57 ամաց:
- Կարապետ Սանթուրճեան, ծն. 1836, հնգ 1901:
- Աննա Աբր. Քէօսէեան, ծն. 1869 Յնիս 5, մեռ. 1901
Յնվ. 16:
- Մահարձան. Գառնիկ Զուրիկեան Արաբկերցի, ծն. 1888
Մայ. 17, մեռ. 1901 Յնվ. 29:
- Աստ հանգչին ոսկերք Նեկտարինեայ դստեր Մարտիրոսի
Չիլինկիրեանի 1897 Նոյ. 15—1901 Յնվ. 17.
Երանի քեզ ով որդեակ
Անանց փառաց եղեսար ժառանգ
Նեկտարինէ դու ոչ մեռար
Այլ ընդ հրեշտակս դասեցար:
- Մահարձան. Առաքել Կ. Գալուստեանի Արաբկերցւոյ,
ծն. 1844, հնգ 1901 Փետ. 5:
- Մհ. Գէորգ Խէսիրճեան, ծն. 1832, մեռ. 1901 Փետ. 20:
- Մհ. Համբարձում Խաչիկեան, ծն. 1826, մեռ. 1901
Ապ. 10, 75 ամաց:
- Հազարոս Վահանեան Բազմամեայ ուսուցիչ Արծնեան
վարժարանին Հայոց Կարնոյ, 1814 Հոկ. 10, 1901
Ապ. 14:
- Օրիորդ Զարուհի Միքայէլ Մանուկեան, ծն. 1881 Օգ. 6,
մեռ. 1901 Մայ. 21:
- Գազանճի Մ. Խաչատուր Մուրատեան, ծն. 1810,
մեռ. 1901 Սեպ. 6:

- Արսէն Գրիգոր Եսփուճեան, ծն. 1894 Փետ. 26,
մեռ. 1901 Հոկ. 20:
- Գրիգոր Տէյիրմանճեան, ծն. 1802 Ապ. 12, մեռ. 1901
Նոյ. 1:
- Լեւոն Աբր. Բէօսէեան, ծն. 1894 Օգ. 6, մեռ. 1901 Նոյ. 24:
- Մահտ. Սէլվի Աւետիս Չէլքէշիկեան, 1822, մեռ. 1901
Նոյ. 25:
- Սարգիս Եայլախանեան, 1842—1902:
- Մահարձան. Տիկին Մ. Գայիանէ Բիրիշճեան, ծն. 1840,
մեռ. 1902 Յնվ. 2:

Շնչեաց հովն մահու դառնագոյն
 Կտրեց զթել կենաց իմ հոգւոյն
 Այժմ սպասեմ Աստուծոյ որդւոյն
 Առնել դատաստան իմ քաղցրագոյն:
- Սուքիաս Կոնտարճեան Երիզացի Փաստաբան, ծն. 1862
Յնիս 4, հնգ 1902 Փետ. 25:
- Համբաւի հետ վեհ անբիծ

Սիրտ ունէիր շատ զուարթ
 Մահուամբ տուիր վէրք կակիծ
 Դու կեանքի մէջ անփուշ վարդ
- Հազարոս Տուբինեան, ծն. յԱխլցիս 1882, հնգ 1902
Մրտ. 9:
- Մահարձան. Երուանդ Յ. Համբարեան, ծն. 1892 Յնվ. 8,
մեռ. 1902 Մրտ. 29:
- Մահարձան. Մարտիրոս Կարապետեան, ծն. 1846
Մայ. 20, հնգ 1902 Մրտ. 30:
- Սա է տապան Գայիանէ Թերզեանի, ծն. 1859, հնգ
1902 Յնիս. 28:
- Մահարձան. Տիկին Հռիփսիմէ Աստուր Տէսկիւճեանի
ծն. 1844, մեռ. 1902 Յնիս. 15:
- Մահարձան. Կարապետ Ա. Չիթճ., ծն. 1881, հնգ
1902, 8/15:

- Ստեփան Տէր Ղուկասեան, ծն. 1870 Մրտ. 15, հնգ
1902 Սեպ. 12:
- Նազարէթ Պէզազեան, ծն. 1857, մեռ. 1902 Սեպ. 16:
- Սա է տապան Սապօնճի Կարապետի կնոջն Տուտուին
որ փոխեցաւ առ Ած 1902 Սեպ. 18:
- Տիկին Եղիսաբէթ Յ. Գաբրիէլեան, հնգ ի Տէր 1902
Դեկ. 9, 58 ամաց:
- Տիկին Նուարդ Յովհաննէս Հանէսեան ծն. Տէրպետէրեան
1882—1902 Դեկ. 11:
- Մահարձան. Դուստր Պսակեանի տիկին Սաթենիկ
Մ. Զիթճեանի, ծն. 1883, հնգ ի Բս 1902 Դեկ. 14:
- Եղիսաբէթ Աւագեան, ծն. 1888 Նոյ. 15, մեռ. 1902 Դեկ. 14:
- Մահարձան. Աղաճան Տէր Պօղոսեանի Բաղեշցոյ
հնգ 1902 Դեկ. 11, ի հսկի 65 ամաց:
- Խաչատուր Բրուտեան, ծն. 1860 Սեպ. 15, հնգ 1902
Դեկ. 22:
- Զարուհի Տիւրկէրեան, ծն. 1900 Ապ. 26, մեռ. 1902
Դեկ. 24:
- Պետրոս Մնացականեան, ծն. 1838 Մրտ. մեռ. 1903 Յնվ. 1:
- Յ. Յովհաննէս Գ. Գաբրիէլեան, հնգ. ի Տէր 1903
Յնվ. 9, 60 ամաց:
- Մահարձան. Երուանդ Թէվէքելեան, ծն. 1881 Յնվ. 8,
հնգ. ի Տէր 1903 Յնվ. 15:
- Յարութիւն Էթալիկեան, ծն. 1845 Ապ. 1, մեռ. 1903
Փետ. 20:
- Ոչ եւս արդեօք պիտի գայ
Ոչ ոչ այո մեռաւ նա
Անոր սիրտն էր խոցաւեր
Կամք մը ունէր անվեհեր
Մաղթենք ի յար ողորմի
Բարձրեալն նորա ի հոգի
Յարութիւն Ղէնէվիշեան

- ծն. ի Կ. Պոլիս 1845 Յւ. 12, մեռ. ի Կարին 1903 Մրտ. 10:
 — Արամ Նահապետեան, ծն. 1878 Հոկ. 2, հնգ. 1903 Օգ. 3:
 — Մարգարիտ Զաքարեան Խնուս—Գարաշօպանցի, ծն. 1825, մեռ. 1903 Մրտ. 5:
 — Այս է տապան հանգստեան Սեդրակ Բէնտօղլեան դեր-
 ջան Զգնո գիւղացի, հնգ ի Բս 1903 Ապ. 6:
 — Կարապետ Շահմուրատեան Խնուսցի, 1879—1903
 Ապր. 29:
 — Մահարձան. Աւետիս Շէկոյեանի, հնգ ի Բս 1903 Մայ. 3:
 — Տիկին Շողակաթ Մ. Գայթանճեան, ծն. 1844 Ապ. 1,
 հնգ 1903 Յնիս 4:
 — Մշեցի ատամնաքոյժ Միսակ Խուշօյեան, ծն. 1868
 Սեպ. 10, հնգ 1903 Յնիս. 13:
 — Աղաւնիկ Մ. Խուշօյեան, հնգ ի Տէր 1903 Յնիս 14,
 4 տարեկան:
 — Սա է տապան Նազէնիկ Մ. Զարմանեան, ծն. 1998
 Նոյ. 28, հնգ 1903 Յուլ. 10:
 — Գրիգոր Կ. Երկանեան, ծն. 1840 Հոկ. 7, մեռ. 1903
 Յուլ. 25:
 — Սաթենիկ Պ. Կուրդիւնեան, ծն. 1888 Փետ. 10, հնգ 1903
 Նոյ. 26:
 — Յարութիւն Էհրամճեան, ծն. 1840 Ապ. 10, հնգ 1903
 Դեկ. 10:
 — Հռիփսիմէ Վահանեան երէցկին Տ. Ներսէս քահանայի,
 դուստր Մ. Կարապետ Շէտիկեանի, 1850 Դեկ. 5,
 1903 Դեկ. 28:
 — Տիկին Երանուհի մհ. Յ. Թէօքմէճեան, ծն. 1830
 Մրտ. 1, մեռ. 1904 Յնվ. 7:
 — Մահարձան. Աւետիս Մ. Մանէլեան, ծն. 1871, մահ. 1904:
 — Մահարձան. Գրիգոր Ղ. Թերզեան, ծն. 1850 Ապ. 4,
 մեռ. 1904 Յնվ. 11:
 — Մահարձան. Խաչատուր Յ. Պօյաճեան, հնգ ի Բս 1904

- Յնվ. 16, ի հսկի 90 ամաց:
- Սա է տապան Սեդրակ Սնգճեանի, ծն. 1877, կնքեալ 1904 Ապ. 6:
 - Գասալար Մելիքեան Խնուս Գարաչօպանցի, ծն. 1882 Ապ. 1, մեռ. 1904 Յուլ. 18:
 - Արամ Գ. Բաղրամեան, ծն. 1884 Մրտ. 20, մեռ. 1904 Յուլ. 19:
 - Որմնագործ Պապիկ Բիրդեան, ծն. 1844 Օգ., հնգ 1904 Օգոս:
 - Անգութ ընկերի ես զոհ գնացի
 ծաղիկ հասակի հնգետասան ամի
 Վահրամ Դարբինեան ժիր պատանի
 Գալուս գնալուս շիրիմս կանգնի
 Վաղաթառամ Վահրամ Կ. Դարբինեան
 ծն. 1888 Յնիս. 26, Կիրակի, հնգ 1904 Սեպ. 15 Չորեք:
 - Մարիամ Տէր Ղազարեան ամուսին Պետրոս Մելոյեանի
 ծնաւ ի շիարէթ Մշոյ 1869 Օգ. 5, հնգ 1904 Հոկ. 29:
 - Սուրէն Մ. Հէքէքեան, ծն. 1881 Օգ. 1, հնգ 1904 Նոյ. 2:
 - Սաթենիկ Գաբրիէլեան, ծն. 1881 Օգ. 11, մեռ. 1904 Դեկ. 10:
 - Մահարձան. Տիկին Ալմաստ Մարգ. Բրմոյեանի եւ
 որդւոյն Վահանի
 ծն. ի Պայազիտ 1866 Մրտ. 2, հնգ 1904 Դեկ. 24:
 - Աստ հանգչի Մարգար Մոկշոշեան Բաղեշցի, վախ. 1905:
 - Հրանդ Տօնական Բաղրամեան, ծն. 1887, հան. 1905:
 - Մարիամ Ադամեան, ծն. 1840 Մրտ. 4, մեռաւ 1905 Յունվար 1:
 - Տիկին Ագապի Բ. Օտապաշեան, ծն. 1873 Յուլ. 25, հնգ 1905 Յնվ. 11:
 - Աստ հանգչի տիկին Կատարինէ սիրական Կէօկիշեանի
 Արաքերցւոյ, ծն. 1848, հնգ 1905 Յնվ. 13:

- Մահարձան. Նունքար Սիմէօն Էրմոյեան, ծն. 1844
Ապ. 10, մեռ. 1905 Մրտ. 12:
- Եարութիւն Բարեկեան Խնուցի, ծն. 1874 Ապ. 17, մեռ.
1905 Ապ. 2:
- Ռուսացի գաղէզ Մկրտիչ Խօճիկեանի, ծն. 1831
Մայ. 2, մեռ. 1905 Յուլ. 9:
- Մահարձան. Տիկին Մարգարիտ Մեսրիկեանի, ծն. 1867
Յիս. 28, մեռ. 1905 Յուլ. 28:
- Մահարձան. Տիկին մ'ի. Գայիանէ մ'ի. Համբ. Սա-
հաթճեանի
ծնւ. 1827, հնգւ ի Տէր 1905 Հոկ. 24:
- Մահարձան. Մանուկ Ղազիկեանի, ծն. 1840 Մրտ. 15,
մեռ. 1905 Նոյ. 3:
- Մահարձան. Էլպիս Ղազիկեանի, ծն. 1867 Օգ. 30,
մեռ. 1905 Նոյ. 3:
- Մահարձան. Թիւթիւնճի Նազարէթի որդւոյն մունետիկ
Միսաքին, 1811—1906:
- Մահարձան. Դարբին Երեմիա Թէվէքէլեանի, ծն. 1846,
հնգ 1906:
- Դերձակ Եարութիւն Համբարեան, ծն. 1840, մեռ. 1906
Յնվ. 18:
- Մահարձան. Եարութիւն Տիւզեան, ծն. 1838 Ապ. 4, հնգ
1906 Փետ. 18:
- Մահարձան. Աւագ Մ. Եարութիւն Աւագեան, հնգ ի Քս
1906 Փետ. 27, զամս 65:
- Փարէզ Թուրունջեան, ծն. 1884 Յնիս. 4, հնգ 1906 Մրտ. 18:
- Գարեգին Գլըճեան, ծն. 1895 Մրտ. 31, մեռ. 1906 Ապ. 20:
- Այսմ տապանի հանգչի Գէորգ Կ. Ճզճեան, ծն. 1846,
մեռ. 1906 Յնիս. 15:
- 'Րամ Զ. Զաքարեան Վանցի, ծն. 1873 Յուլ. 28,
մեռ. 1906 Սեպ. 6:
- Նշան Պ. Ծիյէրճեան, ծն. 1880 Յունիս 10, մեռ. 1906 Հոկ. 1:

- Մահարձան. Պանդխտի Գէորգ Թէրզի Խարքերդցի վաճառական ի Կարին, հնգ ի Տէր 1906 Նոյ. 14:
- Մահարձան. Դերձակ Մարտիրոս Կոլոթեանի, ծն. 1843 Փետ. 1, մեռ. 1906 Նոյ. 23:
- Մահարձան. Շողակաթ Օճնեցեանի, ծն. 1880, մեռ. 1907:
- Տիկին Եղիսաբէթ Ա. Սէֆէրեան, հնգ ի Տէր 1907 ամսաց 49:
- Խոսրով Գ. Քէօսէեան Արաքերցի, ծն. 1877 Մրտ. 2, մեռ. 1907 Փետ. 25:
- Շուշանիկ Խ. Պէզազեան, ծն. 1830 Մայ. 25, մեռ. 1907 Մարտ 22:
- Յովհաննէս Պ. Եանըզեան Կարնեցի, ծն. 1830 Ապ. 3, մահ. 1807 Մրտ. 23:
- Մահարձան. Մարիամ Փամպուքճեան, ծն. 1817, հնգ 1907 Ապ. 7:
- Կնեազ Պատիկեան ծնաւ ի Բաղէշ 1886 Հոկ. 6 վիրաւորեալ յայլազգէ ի վանս Ս. Լուսաւորչայ եղեւ նահատակ 1907 Օգ. 22:
- Մահարձան. Տ. Տուտի Ս. Շողիկեանի ծն. ի Բաղէշ 1851 Ապ. 1, հնգ 1907 Սեպ. 11:
- Աստ հանգչի Կարապետ Գաբրիէլեան, ծն. 1822 Օգ. 7, հնգ 1907 Հոկ. 8:
- Մհ. Տիկին Վարդուհի Սարկաւազեան, ծն. 1850, հնգ 1908:
- Մահարձան. Սողոմոն Քիւրքճեանի, ծն. 1846, մեռ. 1908:
- Մահարձան. Յարութիւն Աղամեան, ծն. 1848, մեռ. 1908:
- Սա է տապան տիկին Տիրույի Սահակ Լօղիկեան, ծն. 1830, մեռ. 1908:
- Մ. Մարիամ Թորոյեան, ծն. 1829 Ապ. 5, մեռ. 1908 Մրտ. 1:
- Սրբուհի մհ. Մուրատեան, ծն. 1848 Ապ. 25, մեռ. 1908 Մրտ. 8:
- Պարոյր Ա. Խազխազեան, ծն. 1907 Մրտ. 22, մեռ. 1908 Մրտ. 2:

- Հանգիր աստ զերթ յորորոցիդ Քեզ երանի ով մանկիկ
Ոչ ծանեար զարտասուլս զոր մեզ Հեղուլ տաս այժմիկ:
Տապան Նորայր Յ. Թօփճեան, ծն. 1885 Օգ. 15, մեռ.
1908 մրտ. 1:
- Կարապետ Պօռոզանճեան Վանեցի, ծն. 1876 Օգ. 19,
մեռ. 1908 Յուլ. 20:
- Կարապետ Ղուկասեան Խնուսցի, հնգ. 1908 Օգ. 31:
- Տիկին Տիրունի Աւագեան, ծն. 1856, Մայ. 24. հնգ.
1908, Սեպ. 14:
- Մահարձան. Յարութիւն Սարկաւագեան, ծն. 1840, հնգ.
1909:
- Բարթող Լեփեան, ծն. 1850, մեռ. 1909:
- Իսկունի Պապոեան, 1840—1909:
Նայիր մայրիկ գերեզմանիդ շուրջ պատած քո զաւակունք
Անխոնջ աշխատանքիդ փոխան նուիրեն քեզ յորդ արցունք:
- Փայլակ Մ. Գրիգորեան Դերձան. Խաչ գիւղ. ծն. 1900,
մեռ. 1909:
- Փեփրոնէ Հազարապետեան, ծն. 1858, Մայ. 16, մեռ.
1909, Յնվ. 20:
- Նեկտար Սէֆէրեան, ծն. 1873, Մրտ. 14, հնգ. 1909 Փետ. 14:
- Արիենի Ա. Խազխազեան, ծն. ի Կարին 1904, Մայ. 7,
մեռ. 1909 Սեպ. 9:
- Մահարձան. Յովհաննէս Յ. Խնճիճանի, ծն. 1849, Դեկ.
15, մեռ. 1909, Մրտ. 15:
- Վահրամ Յ. Գալաֆեան, ծն. 1896 Հոկ. 6, մեռ. 1909 Օգ. 28:
- Տիկին Հռիփսիմէ մայր Ա. Սէֆէրեան, հնգ. ի Տէր 70
տարեկան 1910:
- Մահարձան. Տիկին Հ. Արմենունի Մեսրիկեան
ծն. 1885 Օգ. 25, մեռ. 1910 Փետ. 3:
- Բարսեղ Խասխաշեան, ծն. 1841, մեռ. 1910:
- Մահարձան. Տիկին Մհի. Սրբունի Ս. Սահաթճեան, ծն.
1853, հնգ. 1910 Մրտ. 4:

- Կարսեցի Յարութիւն Ա. Զիշմիշեանց ուխտագնաց Սուրբ Կարապետի, ծն. 1865 Մրտ. 4, մեռ. 1910 Յուլ. 28:
- Պատանի քսանամեայ Մամբրէ վարդապետեան հանգուցեալ
Մշոյ Բագում գիւղէն 1910 Օգ. 9:
- Յարութիւն վասիլեան վանեցի, ծն. 1860 վան. մեռ. 1910 Օգ. 15:
- Համբարձում Խէսերճեան, ծն. 1875 Մայ. 25, հնգ. 1910 Օգ. 21:
- Տ. Հայկանոյշ Պ. Պատմաճեան, ծն. 1876, հնգ. 1910 Հոկ. 17, Անգուծ քօլէրայի զոհ:
- Սառա տիկին Յակոբեան, ծն. 1849, հնգ. 1910 Հոկ. 5:
- Մարթա Մ. Բանգուտեան Արաքերցի, ծն. 1840, հնգ. 1910 Հոկ. 25:
- Տիկին Աղաւնի Խ. Մելոնեան, ծն. 1877, մեռ. 1910 Նոյ. 1:
- Ալէքսան Յովհաննէս Սօլաքեան, ծն. 1876, Մրտ. 3, հնգ. 1910 Դեկ. 1:
- Մահարձան. Մինաս Յակոբեանի դարբին, ծն. 1878, հնգ. 1911 Յնվ. 10:
- Պատուրմաճի Յակոբ Տապաղեան, ծն. 1841, մահացեալ 1911 Յնվ. 18:
- Շինոցցի Էլպիս Միքայէլեան, ծն. 1886 Ապ. 5, մեռ. 1911 Մրտ. 20:
- Մահարձան. Սուրէն Զիւրքճեանի, ծն. 1891, մեռ. 1911 Սեպ. 9:
- Խաչատուր Գաբրիէլեան, ծն. 1855, մեռ. 1911 Սեպ. 18:
- Մկրտիչ Թաժոյեան, ծն. 1827, հնգ. 1911:
- Խաչատուր Գաբրիէլեան, ծն. 1855, մեռ. 1911 Ապր. 18:
- Փեփրոնէ Տօնական Բաղրամեան, ծն. 1868, հնգ. 1912:
- Տիգրան Մնացականեան, ծն. 1868 Սեպ. 21, մեռ. 1912 Փետ. 22:

- Իւդաքեր ամուսին Սարգիս Չէլփէշիւկեան, ծն. 1860,
հնգ. 1912 հոկ. 5:
- Հոիփսիմէ Մկօլօթեան, ծն. 1852 Ապր. 23, մեռ. 1912
Դեկ. 20:

—

Այս շիրիմներու արձանագրութիւնները՝ յիշատակագրութիւնները մի առ մի ընդօրինակելէ յետոյ, վերջին անգամ՝ 1915 Սեպ.ին այցելութիւն մ'ընել ուզելով գերեզմանատանս, բոլորովին տարբեր վիճակի մէջ տեսայ գերեզմանատունս. սիրուն ծառերը բոլորովին կտրուած էին, նոյն իսկ արմատները հանուած էին, տաճիկ կառավարութիւնը փայտի պէտք ունէր, կտրած տարած այրած էր. ծառի հետք մը անգամ չէր տեսնուեր: Ռուսական 1878ի յիշատակի մատուոն հիմնայատակ եղած էր: 1915 Մայ. 26ին խումբ մը տաճիկներ սկսած էին քակել այս տաճարը, կ'ուզէին մինչեւ հիմը փորել եւ հանել հոն պահուած գանձը՝ դրամը, զոր կը կարծէին թէ ոռւսները հոն թաղած են շինութեան ժամանակ: Նոյն իսկ բռնութեամբ կը տանէին շուկաներէն հայ վաճառականները եւ քակելու կ'աշխատեցնէին: Վերջապէս Օգոստոսի մէջ բոլորովին կործանած էին, անհետ ըրած ի սպառ ոռւսական յիշատակը: Իսկ գերեզմանաքարերը նոյնպէս կտորտած, շատերն ալ աներեւոյթ եղած էին. ո՛ր տարած էին: Կառավարութիւնը սկսած էր «Քլիւպ» մը շինել տալ Կառավարչական պալատին կողմերը, սրբատաշ պատրաստ գերեզմանաքարերս տարած էր հոն, արձանագրութիւնները ջնջած եւ գործածած շինութեան: Այսպէս 1915 սկիզբէն սկսեալ մի առ մի տանելով՝ նոյն տարւոյն վերջերը աներեւոյթ եղած էր Կարնեցի հայուն ննջեցեալներու յիշատակը:

23. Զմեռնային եղանակ:

Ա.

Կարին քաղաքը եւ Կարնոյ դաշտագետինը՝ թէպէտ եւ աշխարհագրական տեսակէտով հիւսիսային երկիրներու կարգը չէ դասուած, աշխարհագրական աստիճաններու 39—40ին տակ, եւ գրեթէ բարեխառն գօտւոյն ներքեւ կ'իյնայ, բայց դիրքովը բարձրագաւառ ըլլալով՝ ձմեռն ալ խիստ եւ երկայն: Դեկտեմբեր եւ Յունուար ամիսներու ժամանակ՝ քաղքին մէջ ջերմաչափը կ'իջնայ մինչեւ 35—40 ցրտութեան centigrade: Յրտութեան սոյն բարձր աստիճանը թէպէտ միշտ եւ շարունակաբար չ'ըլլար, այլ քանի մ'օր միայն տեղի կ'ունենայ, սակայն եղած է տարի որ երկու երեք ամիս շարունակաբար ցրտութեան սոյն աստիճանը անշարժ մնացած է, տեւած է օրերով, երբեմն երբեմն մէկ երկու օր մեղմացած եւ դարձեալ սաստկացած: Այսպէս պատահած է Ռուս-Տաճկական պատերազմի տարին (1878), որ երկու երեք ամիս խիստ ցուրտը շարունակաբար տեւած է: Նշանաւոր եւ ամոռանալի եղած է նաեւ 1843, Դեկտ. 12ի ձմեռը, որուն համար կը կարդանք հետեւեալ տողերը Պէրպէրեանի Պատմութեան մէջ. «Զին սաստիկ ի Կարին, ճանապարհորդ բազումք մեռան, եւ տունք թաղեցան ի մէջ ձեան զաւուրս 16, եւ մեռան բազումք անսուաղութենէ 1843, Դեկտ. 12» (էջ 517): Սովորաբար տաար՝ տասնուհինգ տարին անգամ մը տեղի կ'ունենայ այսպիսի խիստ ձմեռ, որոնց

կարգէն էր նաեւ 1910—1911 տարուան ծմեռը: Նոյեմբերի 15ին (ն. տ.) գետինը սկսած էր սառիլ եւ Դեկտ. ամսոյ 12ին՝ ցրտութեան աստիճանը իջած էր 30 սանդիկը.: Թէ՛ մեղմ եւ թէ՛ խիստ ծմեռներու ցրտութեան վրայ ընդհանուր գաղափար մը կազմելու համար, կը դնենք հոս 1909—1914 հինգ տարիներու միջոցին տեղի ունեցած ցրտութեան աստիճաններու ցուցակ մը: Առաւօտեան արշալոյսին ընդհանրապէս ցրտութիւնն իւր ամենասաստիկ խստութեան մէջ գտնուելուն, յարատեւ եւ յաջորդաբար օրը օրին առաւօտեան ժամ 6¹/₂ ըստ եւրոպականի նշանակած ենք ցրտութեան ունեցած աստիճանը, որ եւ օրուան ընթացքին մէջ աստիճան մը կամ աւելի մեղմացած կամ նոյն տեղը մնացած գտած ենք: Կը յիշենք հոս նաեւ թէ մեր նշանակած ցրտութեան աստիճանը, քաղքին ընդհանուր կամ վերագոյն թաղերու ցրտութեան աստիճանին չէ համապատասխանած, խորագոյն կամ ցած փողոցներու ցրտութիւնն աւելի նուազ եղած է՝ քան բարձր թաղերու ցրտութիւնը, այսպէս մեր ընակութեան փողոցը զանոյն կամ խոր ըլլալով, քանի մը փողոց վեր, լատին կրօնաւորաց՝ Capucinներու վանատան ջերմաչափը 5, 6, 8 աստիճան աւելի ցուրտ կը ցուցնէր քան մերինը. աստիճաններն ալ փոխելով, նոյն տարբերութիւնը տեսած ենք, ուստի կը կը դնենք հոս մեր նշանակած ցրտութեան աստիճանները, եթէ վերագոյն թաղերու ցրտութեան աստիճանն ալ մեր նշանակածին վրայ աւելցուի, կրնայ ընդհանուր գաղափար մը կազմուիլ քաղքին ցրտութեան վրայ:

1909—1910		1910—1911		1911—1912		1912—1913	
Նոյնիս.	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade
1.	0.12	0.8	ծիւն լերանց վրայ	4.0	ծիւն է առաւելում	2.0	
2.	0.12	0.7		5.0		2.0	
3.	0.11	0.7		0.2		0.0	
4.	0.12	0.6		1.0		3.0	
5.	0.13	0.7		2.0		3.0	
6.	0.13	0.6		0.1		2.0	
7.	0.14	0.6		0.1		0.2	
8.	0.13	0.8		0.1		0.1	
9.	0.12	0.8		1.0		0.1	
10.	0.11	0.7		4.0		0.1	
11.	0.11	0.7		4.0		1.0	
12.	0.12	0.7		0.1	ծիւն եւ հալի	5.0	
13.	0.12	0.9		0.3		0.1	
14.	0.11	0.9		0.3	գեղեցիկ օդ	0.0	
15.	0.10	ծիւն թիփի 0.10		1.0		0.2	
16.	0.10	0.10		0.2	"	0.3	
17.	0.10	0.10		0.3		0.0	
18.	0.9	0.11		0.3	"	4.0	
19.	0.9	0.11		0.1	"	3.0	
20.	0.10	0.12		3.0	"	2.0	
21.	0.10	0.11		4.0	"	2.0	
22.	0.11	0.11		2.0	"	1.0	
23.	0.11	0.10		0.1	"	0.0	
24.	0.11	0.10		0.2	"	0.1	
25.	0.11	0.10		0.1	"	0.3	
26.	0.10	0.10		0.2		0.0	
27.	0.9	ծիւն 60 ս. մ. թիփի 0.11		0.3		1.0	
28.	0.9	0.12		0.0		2.0	
29.	0.9	0.14		2.0	ծիւն թեթեւ	0.1	
30.	0.9	0.13	ծիւն թեթեւ լերանց վրայ	2.0		0.2	
Դեկտ.							
1.	0.9	0.12		1.0	գեղեցիկ օդ	0.3	
2.	0.10	0.14		0.5	"	0.3	
3.	0.8	0.12		0.5	"	0.6	
4.	0.9	0.12		0.6	"	0.6	
5.	0.10	ծիւն 20 ս. մ. 0.14		0.4	"	0.0	
6.	0.11	0.13		0.5		0.5	
7.	0.10	0.13		0.7	ծիւն թեթեւ	0.1	
8.	0.11	0.15		0.6	ծիւն 10 ս. մ.	2.0	
9.	0.9	0.14		0.7		0.8	
10.	0.9	0.15		0.11	մշուշ օրն իրուն	0.15	
11.	0.9	0.16		0.10		0.8	
12.	0.10	0.30		0.9		0.5	
13.	0.12	0.28		0.8	ծիւն 20 ս. մ. գոցուեցաւ քուրք կողմը	0.3	
14.	0.11	0.27	ծիւն 1 ս. մ.	0.4		0.11	
15.	0.11	0.27		0.3		0.18	

1909 – 1910		1910 – 1911		1911 – 1912		1912 – 1913	
Դեկտ.	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade
16.	0.11	0.27	0.7	թիփի	0.15		
17.	0.11	0.26	0.5		0.3		
18.	0.15	0.26	0.8		0.4		
19.	0.14	0.25	0.9	ծիւն թիփի	0.1		
20.	0.10	0.25	0.7		0.10		
21.	0.11	0.24	0.8	ծիւն 5 ս. մ.	0.8		
22.	0.12	0.26	0.6		0.9		
23.	0.12	0.26	0.9	սլարգ երկինք	0.17		
24.	0.12	0.26	0.1	ծիւն թեթեւ	0.19		
25.	0.13	0.25	2.0		0.15		
26.	0.12	0.25	0.1	թիփի հալընց	0.17		
27.	0.11	0.26	0.1		0.13		
28.	0.12	0.26	2.0	մշուշ	0.18		
29.	0.12	0.25	0.0		0.6		
30.	0.14	0.27	0.1	ծիւն 5 ս. մ.	0.5		
31.	0.14	0.27	0.2	ծիւն թեթեւ	0.16		
Յոռն.							
1.	0.12	0.24	0.2	ծիւն թեթեւ	0.11		
2.	0.12	0.24	0.6	թիփի	0.7		
3.	0.10	0.23	0.5		0.9		
4.	0.10	0.23	0.3	ծիւն 5 ս. մ.	մշուշ	0.13	
5.	0.13	0.23	0.3		0.19		
6.	0.12	0.26	0.8		0.8		
7.	0.11	0.27	0.11		0.9		
8.	0.10	0.27	0.0	թիփի հոլ	0.9		
9.	0.16	0.25	0.2		0.6		
10.	0.20	0.25	0.3		0.10		
11.	0.17	0.26	0.7		0.9		
12.	0.20	0.25	0.5	մշուշ	0.19		
13.	0.13	0.30	0.4	հոլ սաստիկ	0.18		
14.	0.14	0.26	0.3	ծիւն 15 ս. մ.	0.5		
15.	0.8	0.27	0.6	ծիւն թեթեւ	0.13		
16.	0.8	0.27	0.10		0.16		
17.	0.7	0.26	0.12		0.14		
18.	0.8	0.26	0.10		0.13		
19.	0.7	0.25	0.12		0.21		
20.	0.7	0.26	0.13	ծիւն	0.13		
21.	0.1	0.27	0.16		0.12		
22.	0.2	0.33	0.18		0.16		
23.	0.6	0.21	0.19		0.14		
24.	0.3	0.23	0.19		0.8		
25.	0.1	0.13	0.16		0.3		
26.	0.3	0.15	0.14	ծիւն 5 ս. մ.	0.6		
27.	0.10	0.17	0.9	մշուշ	0.17		
28.	0.10	0.18	0.9		0.10		
29.	0.10	0.17	0.4	ծիւն 10 ս. մ.	0.8		
30.	0.1	0.18	0.5		0.21		
31.	0.2	0.18	0.1	ծիւնէ եւ հալի	0.12		

1909 – 1910		1910 – 1911		1911 – 1912		1912 – 1913	
Փետր.	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade	Centigrade
1.	0.13	0.13	ձիւն 10 ս. մ.	0.3	0.23		
2.	0.13	0.17		2.0	0.19		
3.	0.7	0.19		0.6	0.22		
4.	0.3	0.24		0.6	ձիւն թեթեւ	0.18	
5.	ձիւն 1.0	0.26		0.3	մշուշ	0.20	
6.	0.6	0.13		0.3		0.9	
7.	2.0	0.9		0.6	սաքա	0.16	
8.	2.0	0.3		0.6	"	0.16	
9.	0.1	0.9		0.7	մշուշ	0.17	
10.	0.1	0.15		0.7	սաքա	0.17	
11.	0.5	0.16		0.9	"	0.20	
12.	0.9	ձիւն 15 ս. մ.	0.16	0.2	"	0.13	
13.	0.6	0.21		1.0	"	0.13	
14.	0.8	0.21		0.6	" 15 " "	ձիւն թեթեւ	0.3
15.	0.7	0.21		0.10	" "	" եւ հալի	0.1
16.	0.6	0.25		ձիւն թեթեւ	0.3	ձիւն 10 ս. մ.	0.2
17.	0.5	0.17		0.2			0.7
18.	0.6	թիփի խիստ	0.18	0.1	"	ձիւն թեթեւ	0.5
19.	0.7	0.16		0.5		ձիւն 5 ս. մ.	
20.	0.3	0.8		0.9		թիփի հով	0.8
21.	0.6	0.7		0.4			0.14
22.	0.7	0.6		0.2	սաքա	0.21	
23.	0.11	ձիւն թիփի	0.7	0.1	"	"	0.26
24.	0.10	0.7		0.0	"	"	0.15
25.	0.14	0.15		0.3		ձիւն եւ հալի	0.4
26.	0.14			0.2			0.2
27.	0.12	ձիւն 0.3		0.3	"	սաքա	0.7
28.	0.8	0.4		0.9			0.10
29.				0.5			
Մարտ							
1.	ձիւն 0.6	2.0	ձիւն 5 ս. մ.	0.3	մշուշ	0.11	
2.	0.9	ձիւն թիփի 0.1	թիփի	0.2	"	0.14	
3.	0.6	0.2		0.2	հալընոց հով	0.2	
4.	0.4	0.1	ձիւն եւ հալի	0.3	ձիւն 10 ս. մ.	0.7	
5.	0.5	0.3	մշուշ սա-				
6.	0.4	0.2	տեալ	0.8			0.10
7.	" 0.2	0.2	մշուշ	0.6	սաքա	0.14	
8.	" 0.1	0.3		0.6	սաքա հալի	0.14	
9.	0.1	0.4	ձիւն թեթեւ	0.1	" "	0.16	
10.	ձիւն թիփի 0.1	0.6		0.6	" "	0.16	
11.	0.2	0.17		0.3	" "	0.16	
12.	0.3	ձիւն 40 ս. մ.	0.16	0.4	" "	0.15	
13.	0.6	0.15	գեղեցիկ օդ	0.4		0.10	
14.	0.4	0.17	" "	0.3	ձիւն 20 ս. մ.	0.4	
15.	0.10	0.12		0.2	" 25 " "	թիփի	0.7
							0.8

1909 – 1910		1910 – 1911		1911 – 1912		1912 – 1913	
<i>Մարտ</i>	<i>Centigrade</i>		<i>Centigrade</i>		<i>Centigrade</i>		<i>Centigrade</i>
16.	0.8		0.17	ծիւն թիփի	0.0	պարզ	0.17
17.	0.7	ծիւն	0.12	ծիւն 30 ս. մ.	0.0	"	0.17
18.	0.7		0.11		0.2	պարզ հալի	0.14
19.	0.6		0.15	հալընց	0.1	"	0.13
20.	0.5	ծիւն 30 ս. մ.	0.14		0.2	"	0.14
21.	0.5		0.12	գեղեցիկ օդ	0.0	"	0.13
22.	0.4		0.11	"	0.2	"	0.9
23.	0.2		0.12		0.1	"	0.8
24.	1.0	ծիւն	0.15	ծիւն թեթեւ	3.0	"	0.8
25.	0.1		0.8		3.0	"	0.7
26.	2.0		0.7	"	1.0	"	0.6
27.	0.0		0.8	"	2.0	"	0.4
28.	1.0	"	0.8	"	1.0	"	0.5
29.	0.2		0.10		0.1	"	0.2
30.	0.6		0.5	"	0.1		3.0
31.	0.3		0.4		0.1		2.0
<i>Ապրիլ</i>							
1.	0.2		0.3		2.0	ծիւն թիփի	0.2
2.	0.3		0.6		0.4		0.2
3.	2.0	ծիւն թիփի	0.6	գեղեցիկ օդ	2.0	պարզ հալի	1.0
4.	0.7		0.5		3.0	հալընց	0.2
5.	3.0	ծիւն	0.4		5.0		0.0
6.	3.0		0.3	ծիւն թիփի	7.0	ծիւն թիփի	
						հալի	2.0
7.	2.0	ծիւն հալի	0.4		1.0	հալընց	2.0
8.	3.0		0.3	ծիւն	3.0	"	1.0
9.	5.0		0.3	ծիւն, ծերմըկ- ցաւ կրկին լեռ դաշտ	0.7	անօրեւ	2.0
10.	6.0		0.3		0.1	հալընց. ծիւն	3.0
11.	4.0		0.3		4.0	հոլ փոթորիկ	4.0
12.	5.0	ծիւն թեթեւ	0.2	ծիւն անհե- տացած փո- ղոցներէ	8.0	"	5.0
13.	2.0	"	0.3		0.2	անօրեւ ծիւն եւ հալի	5.0
14.	3.0	"	0.4		3.0	պարզ սիրուն	2.0
15.	5.0	ծիւն	0.3		6.0	"	3.0
16.	7.0	ծիւն թիփի	0.5		7.0	"	6.0
17.	11.0	ծիւն	0.6		7.0	"	7.0
18.	11.0	ծիւն 10 ս. մ.	0.3	անօրեւ	8.0	անօր. քարակ.	9.0
19.	10.0	ծիւն	0.4		7.0	պարզ սիրուն	3.0
20.	10.0	"	0.2		9.0	"	2.0
21.	12.0	թեթեւ ծիւն	0.3		7.0	ամպամած	5.0
22.	12.0		0.4		11.0	անօրեւէ	5.0
23.	11.0	ծիւն թեթեւ	0.5	անօրեւ ծիւն	5.0	ծիւն ախառն անօրեւ	7.0
24.	10.0		0.6	"	5.0	անօրեւ	5.0
25.	10.0		0.2	"	2.0	ծիւն անօրեւ	3.0
26.	11.0		0.3	անօրեւ ծիւն 10 ս. մ.	5.0		2.0
27.	9.0		0.2		2.0		3.0
28.	8.0		0.2		0.0		1.0
29.	10.0	ծիւն թեթեւ	0.1		0.0		2.0
30.	11.0		0.1	անօրեւ	3.0		1.0

1913			1913		
Նոյնիս.		Centigrade	Դեկտ.		Centigrade
1.	գեղեցիկ օդ	5.0	1.	ծիւնեալ գիշերը 15 ս. մ.	
2.	" "	6.0		ծիւն, պարզ, դաշտը ծերմը-	
3.	" "	4.0		կեցաւ	1.0
4.	" "	4.0	2.		0.1
5.	" "	3.0	3.		0.11
6.	" "	2.0	4.	ծիւն է ամբողջ օրն 15 ս. մ.	
7.	" "	2.0		ծիւն	0.1
8.	" "	0.2	5.		0.3
9.	" "	0.0	6.	պարզ	0.5
10.	" "	2.0	7.	մշուշ	0.11
11.	" "	2.0	8.		0.8
12.	" "	0.0	9.		0.10
13.	" "	0.7	10.		0.2
14.	" "	0.2	11.		0.1 ¹ / ₂
15.	" "	0.3	12.		0.2 ¹ / ₂
16.	" "	1.0	13.	հալի	0.2
17.	խառնակ, ծիւնէ եւ հալի	3.0	14.	հալընոց	0.1 ¹ / ₂
18.		0.3	15.	խոնաւ	0.1
19.		0.0	16.	հալի	0.4
20.	խառնակ, անօրեւ խոնաւ	3.0	17.	"	0.1
21.		5.0	18.		0.1 ¹ / ₂
22.	գիշերը բարակ ծիւն քաղ- քին վրայ թիփի ծիւն	0 0	19.		0.4
23.	առտու ծերմակ յետոյ հա- լեցաւ	0 0	20.		0.10
24.	ամպամած անօրեւ	3.0	21.		0.5
25.		3 0	22.	փոթորիկ սաստիկ	0.12
26.		0.0	23.	հով անօրեւէ	0.6
27.	պարզ	0.7	24.		0.9
28.	"	0.11	25.	պարզ	0.9
29.	"	0.7	26.	ծիւնէ թեթեւ	0.5
30.	ծիւն գիշերը 15 ս. մ.	1.0	27.		0.4
			28.	սիրուն օդ հալի	0.3
			29.	պարզ	0.10
			30.	"	0.10
			31.	"	0.8

1914			1914		
Ծանոթ.		Centigrade	Փետր.		Centigrade
1.	սլարզ	0.10	1.	սլարզ	0.10
2.	"	0.9	2.	"	0.17
3.	"	0.5	3.	"	0.15
4.	ծիւն 10 ս. մ.	0.3	4.	"	0.15
5.	սլարզ	0.14	5.	"	0.18
6.	"	0.16	6.	"	0.16
7.	ծիւնէ թեթեւ	0.6	7.	"	0.17
8.	" " "	0.2 ¹ / ₂	8.	"	0.14
9.	հալըլոց	0.3	9.	"	0.16
10.	ծիւնեալ 10 ս. մ.	0.2 ¹ / ₂	10.	"	0.15
11.	թիփի, ծիւն թեթեւ	0.3	11.	"	0.15
12.	սլարզ	0.15	12.	մշուշ, մերթ սլարզ	0.17
13.	ծիւնէ թեթեւ	0.16	13.	սլարզ	0.17
14.	սլարզ	0.19	14.	"	0.18
15.		0.12	15.	"	0.16
16.		0.3	16.	"	0.16
17.		0.8	17.	"	0.17
18.	հոլ	0.2	18.	"	0.18
19.	խառնակ, հոլ	1.0	19.	"	0.18
20.	անծրեւ քարակ ամբողջ օրն	1 ¹ / ₂ .0	20.	սլարզ հալի	0.14
21.	հալըլոց	0.2	21.	" "	0.12
22.		0.1	22.	ծիւն թեթեւ, հալի	0.3
23.	ծիւն թեթեւ	0.2	23.	ամպամած, հալըլոց	0.8
24.		0.9	24.	խառնակ, հալի	0.3
25.	ծիւնէ թեթեւ	0.5	25.	հալի	0.2
26.	հոլ, թիփի	0.4	26.	մշուշ, հալի	0.2
27.	սլարզ	0.11	27.	մշուշ	0.6
28.	"	0.12	28.	"	0.6
29.	"	0.15			
30.	"	0.16			
31.		0.12			

1914			1914		
Մասրտ		Centigrade	Լայրիչ		Centigrade
1.	ծիւնէ	0.8	1.	ծիւնեալ, ամբողջ օրը ծիւնէ,	
2.	ծիւնեալ 10 ս. մ. հալըլոց	0.1		լեռները կրկին ծերմկեցան	1.0
3.		0.1	2.		0.2
4.		0.5	3.	հով ցուրտ	0.4
5.	ծիւնէ թեթեւ եւ հալի	0.6	4.	" "	0.5
6.	թիփի, հով	0.1	5.	" "	0.2
7.		0.2	6.	ծիւնէ առտու	2.0
8.	ծիւնեալ թեթեւ հալի	0.3	7.	հով ցուրտ	3.0
9.	հալի	0.2	8.	ծիւնէ խիտ լեռ դաշտ ծեր-	
10.	հալըլոց	0.2		մըկեցաւ	4.0
11.	գեղեցիկ օդ	0.2	9.		4.0
12.	" "	0.4	10.	հալըլոց	2.0
13.	ամպամած, հալըլոց	0.2	11.	սիրուն օդ	0.1
14.	ծիւն, թիփի	2.0	12.	" "	2.0
15.	հով կծու	0.6	13.	" "	2.0
16.	պարզ	0.15	14.	" "	4.0
17.		0.14	15.	" "	5.0
18.	խառնակ	0.3	16.	ամպամած	5.0
19.	ամպոտ	0.5	17.	ամպամած անօրեւ	7.0
20.	խառնակ	0.1	18.	" "	5.0
21.	պարզ	0.3	19.	խառնակ	5.0
22.	գարնանային	2.0	20.	խառնակ, ծիւնէ	6.0
23.	"	3.0	21.	խառնակ	3.0
24.	"	0.3	22.	"	3.0
25.	"	0.1	23.	ծիւնեալ, ծերմկած	2.0
26.	գիշերն անօրեւ	4.0	24.		6.0
27.	" "	3.0	25.	խառնակ	3.0
28.	" փոթորիկ	6.0	26.	"	2.0
29.	գիշերն փոթորիկ անօրեւ	6.0	27.	խառնակ անօրեւ	4.0
30.	ծիւնեալ գիշերն, ծիւնէ ամ-		28.	խառնակ, ծիւն թիփի	4.0
	բողջ օրն	0.0	29.		0.0
31.		1.0	30.	ծիւնեալ, ծերմկած քաղաքը	0.1
			Մայիս		
			1.	սիրուն	0.4
			2.	"	2.0

1914		1914	
Նոյնիս.	Centigrade	Դեկտ.	Centigrade
1.	0.2	1.	թեթեւ ձիւնեալ 0.3
2.	0.1	2.	0.7
3.	0.4	3.	սառք 0.12
4.	0.3	4.	" 0.10
5.	0.6	5.	սառք սիրուն 0.12
6.	0.4	6.	" " 0.10
7.	ձիւնեց ամբողջ օրը 0.2	7.	" " 0.14
8.	հալի 0.1	8.	" " 0.15
9.	0.2	9.	" " 0.14
10.	0.3	10.	" " 0.14
11.	ձիւնէ հալի 0.2	11.	" " 0.15
12.	թեթեւ ձիւնեալ 0.4	12.	ձիւնեալ թեթեւ 0.6
13.	սառք 0.8	13.	0.8
14.	0.5	14.	թեթեւ ձիւնէ, մշուշ 0.3
15.	0.1	15.	մշուշ 0.4
16.	անձրեւէ խոնաւ 1.0	16.	սառք սիրուն 0.12
17.	սառք 2.0	17.	ձիւնէ հալի խոնաւ 0.3
18.	0.2	18.	սառք 0.4
19.	1.0	19.	ամպամած հալի 0.5
20.	2.0	20.	ամպամած 0.2
21.	հոյ անձրեւ խառնակ 3.0	21.	թեթեւ ձիւնեալ հալի 0.3
22.	ձիւնեց գիշերը 0.1	22.	թեթեւ ձիւնեալ խոնաւ 0.4
23.	հոյ փոթորիկ 3.0	23.	հալի 0.4
24.	խառնակ 0.0	24.	մշուշ 0.14
25.	սառք 0.3	25.	սառք, մշուշ 0.14
26.	" 0.8	26.	սառք 0.12
27.	հոյ թիփի 0.5	27.	" 0.15
28.	0.2	28.	փիւսքիւլի ցուրտ 0.18
29.	թեթեւ ձիւն եւ հալի 0.2	29.	թեթեւ ձիւնէ 0.7
30.	հալի 0.2	30.	ամպամած 0.5
		31.	" 0.7

1915			1915		
ՅոճԱ.		Centigrade	Փետր.		Centigrade
1.	սլարզ	0.15	1.	ծիւնեալ 3 ս. մ.	0.1
2.	փուս	0.11	2.	գիշերն փոթորիկ	0.7
3.	մոայլ	0.13	3.	գիշերը քարակ թիփի	0.0
4.	ամպամած հալի	0.6	4.	հով լոտոս, հալըլոց	0.0
5.	ծիւնեալ 5 ս. մ. հալըլոց	1.0	5.	թեթեւ ծիւնեալ, հով	0.4
6.	հալի	0.4	6.	ամպամած	0.4
7.	սլարզ	0.6	7.	"	0.9
8.	քարակ ծիւնեալ	0.0	8.	սլարզ, ցուրտ քամի	0.11
9.	ծիւնեալ 20 ս. մ.	0.20	9.	սլարզ կծու ցուրտ	0.16
10.	սլարզ	0.10	10.	" " "	0.14
11.	"	0.11	11.	" " "	0.12
12.	ամպամած հալըլոց	0.4	12.	" " "	0.17
13.	" "	0.2	13.	" " "	0.15
14.	" "	0.2	14.	" " "	0.11
15.	թիփի հով	0.4	15.	" " "	0.16
16.	ծիւնէ խառնակ	0.1	16.	" " "	0.14
17.	ծիւնեալ 10 ս. մ.	0.10	17.	" " "	0.12
18.	սլարզ հալի	0.9	18.	" " "	0.17
19.	ամպամած	0.13	19.	" " "	0.15
20.	մշուշ	0.14	20.	" " "	0.20
21.	"	0.20	21.	" " "	0.19
22.	ամպամած, հալի խոնաւ	0.14	22.	" " "	0.18
23.	թեթեւ ծիւնեալ	0.3	23.	" " "	0.17
24.	ամպամած	0.5	24.	" " "	0.13
25.	սլարզ, խոնաւ	0.10	25.	ամպամած, հով	0.3
26.	քարակ ծիւնեալ	0.1	26.	մշուշ, ծիւնեալ 5 ս. մ.	0.5
27.	ծիւնեալ 3 ս. մ.	0.5	27.	սլարզ հալըլոց	0.5
28.	ամպամած	0.1	28.	սլարզ հալի	0.11
29.	ամպամած հալի	0.6			
30.	" "	0.6			
31.	ծիւնէ թեթեւ	0.1			

1915			1915		
Մարտ		Centigrade	Ապրիլ		Centigrade
1.	սարգ հալընոց	0.6	1.	սարգ ծիւնեալ 4 ս. մ.	0.8
2.	գարնանային հալի	0.3	2.	սարգ գարնանային հալի	0.4
3.	" "	0.4	3.	" " "	0.2
4.	սարգ հալի	1.0	4.	" " "	0.1
5.	ամառամած հալընոց	2.0	5.	ամառամած, ծիւնէ, անծրելէ	0.1
6.	սարգ հալընոց	0.1	6.	ամառամած, ծիւնէ թեթել	0.2
7.	ամառամած, լոտոս հով ան-		7.	ծիւնեալ քարակ	0.3
	ծրել, գոռում	3.0	8.	սարգ գարնանային	0.5
8.	ամառամած հալընոց	0.2	9.	" "	0.5
9.	ամառամած, հալի, հով	0.6	10.	" "	0.9
10.	ամառամած, ծիւնէ	0.1	11.	ամառամած թիփի ծիւնէ	0.2
11.	ծիւնեալ 10 ս. մ.	0.1	12.	ամառամած քարակ ծիւնեալ	0.1
12.	ծիւնեալ 10 ս. մ. քամի	0.15	13.	ամառամած անծրելէ	0.1
13.	ամառամած, կծու ցուրտ	0.7	14.	սարգ գարնանային	0.2
14.	ամառամած լոտոս հով հա-		15.	" "	0.0
	լընոց	0.5	16.	" "	2.0
15.	սարգ հալընոց	0.5	17.	ամառամած խառնակ	5.0
16.	ամառամած հալի	0.6	18.	խառնակ անծրել ծիւն	5.0
17.	խառնակ, հով, անծրել	1.0	19.	" " "	1.0
18.	քարակ ծիւնեալ, հով	0.2	20.	սարգ, ծիւնած լերանց վրայ	0.3
19.	ծիւնէ, ցուրտ	0.2	21.	սարգ	5.0
20.	սարգ, կծու ցուրտ	0.10	22.	սարգ գարնանային	5.0
21.	ամառամած, ցուրտ	0.7	23.	ամառամած	0.0
22.	ծիւնեալ քարակ	0.3	24.	սարգ գարնանային	0.0
23.	ամառամած ծիւնէ	0.5	25.	հով, անծրել	2.0
24.	սարգ գարնանային	0.9	26.	" "	4.0
25.	" "	0.9	27.	անծրել քանջար-քուսուկ	1.0
26.	սարգ գարնանային հալի	0.2	28.	անծրել սաստիկ	2.0
27.	ամառամած, հալընոց	1.0	29.	սարգ անծրել	3.0
28.	ամառամած	1.0	30.	մաղմաղ անծրել	3.0
29.	ամառամած խոնաւ	2.0			
30.	ամառամած ծիւնէ	0.2			
31.	ծիւնեալ 3 ս. մ. հալի թիփի	0.0			

1915			1915		
Մայիս		Centigrade	Մայիս		Centigrade
1.	խառնակ, ծիւնէ	1.0	10.	խառնակ, ծիւն անօրել	1.0
2.	ծիւնէ, քարօր լեռները		11.	ծիւնէ, ծերմկած ամէն կողմ	0.3
	ծերմկած	0.0	12.	փոթորիկ	0.6
3.	ծիւնեալ 5 ս. մ. դաշտ լեռ		13.	խառնակ	0.0
	ծերմկած	0.5	14.	պարզ	0.5
4.	պարզ, ցուրտ	0.3	15.	պարզ, հով	0.1
5.	պարզ	0.2	16.	խառնակ, հով	0.2
6.	խառնակ, անօրելէ	4.0	17.	ամպամած, հով	0.6
7.	խառնակ	1.0	18.	ամպամած, գարնան.	0.5
8.	"	1.0	19.	պարզ սիրուն	8.0
9.	"	0.0			

1915 Նոյեմբեր 21ին երբ Կարնէն մեկնեցանք, տակաւին քաղաքը ծիւն չէր եկած, լեռանց զազաթը ծիւնած էր մէկ երկու անգամ, օդը լաւ էր, ջուրերը սառած միայն:

Խիստ եւ երկայն ճմեռները՝ ճիւնն ալ առատօրէն կը բրդէ. քաղքին առաջակողմը տարածուած ամբողջ դաշտագետինն եւ իւր շուրջը բարձրացող լեռները ձեան թանձր խաւին տակ կը ծածկուին. Նոյեմբերի սկիզբները արդէն լերանց գագաթները կիսով չափ հագած կ'ըլլան իրենց ճմեռնային սպիտակ զգեստը. իսկ Յունուարի սկիզբները կամ կէսերը այլ եւս սեւ հողի՝ քարի երես չի տեսնուիր լերանց կողքերուն վրայ, գագաթներէն մինչեւ ստորոտը համակ սպիտակ ձեան թանձր եւ երկայն վերարկուաւ մը ծածկուած կ'ըլլան: Դաշտագետնոյն մէջտեղէն սահող Եփրատայ մէկ ճիւղը «Սեւ ջուրը» կը սառի եւ կը ծածկուի ճիւնով. ընդարձակ դաշտագետնոյն վրայ ո՛ր կողմը դարձրնես աչքդ՝ սպիտակ ճիւն եւ ճիւն կը տեսնես: Թէ պարզ է երկինք, վեր նայիս կապոյտ անոյշ սիրուն երկինք, վար նայիս աչքդ խողտացրնող ճերմակ ճիւն, ո՛հ ինչ հիանալի տեսարան բնութեան: Միայն հեռուն հեռուն դաշտագետնոյն վրայ աջ ու ձախ ձեան ընդարձակ սպիտակութեան մէջ կը տեսնուին հոս հոն երկայն երկայն սեւ շերտեր՝ բիծեր. գիւղերն են ասոնք, որոնք կիսով չափ ծածկուած կ'երեւան ձեան ներքեւ:

Այսպիսի խիստ ձմրան ժամանակ քաղքին տեսարանը շատ տխուր է. փողոցները ճիւնով ծածկուած, հոս հոն գտնուած վազող աղբիւրներու առջեւ սահող ջուրը սառած, սառ կապած, ծորակներու բերնէն մինչեւ վար ջուրը բիւրեղացած. տներու տանիքները սպիտակ, պատուհաններու ապակիները սառոյցէ ծաղկեման սիրուն զարդերով գոցուած, երթեւեկութիւնը դժուարացած, փողոցներու վրայ ցանցառ կը տեսնուին անցորդներ: Նեղ փողոցներու մէջ ճիւնը բլրակներու պէս բարձրացած, հազիւ մէկ կողմը նեղ անցք մը մնացած, դիմացէ դիմաց եղած տներն իրարմէ գոցուած են բոլորովին եւ չեն տեսնուիր:

Տներու մէջ՝ քարեկեցիկ դասակարգին տան տիկինը վառարաններու շուրջը կը շրջի, մինչ տունը մնացող փոքրիկ մանուկները վառարանին քովն եւ առջեւը նստած կը տաք-նան: Իսկ աղքատ դասակարգը «թոնիր» մը դրած շուրջը նստած, ուրքերնին թոնիրին մէջ երկնցուցած, մարմինը կիսով չափ մէջը խոթած, կը տաքնան ու կը տաքնան: Ժամանակ մը ընդհանուր էր Կարնոյ մէջ թոնիրի գործածութիւնը, հարուստներն անգամ կը դնէին իրենց տան մէջ թոնիրը, սակայն տասը տարիէ ի վեր հետզհետէ հարուստներու տներէն վերցուած է նահապետական թոնիրը, մնացած է միայն աղքատներու ոմանց քով: Թոնիր ըսուածն է, քառակուսի սեղան մը, որ կը դրուի խուցին կամ տան մէկ կողմը, չորս կողմը քարձերով կամ ուրիշ առարկաներով կը քարձրացուի՝ նստարանի ձեւով, սեղանին վրայ կը փռուի լայն հաստ ծածկոցներ, որով ամբողջ սեղանը կը գոցուի մինչեւ նստարաններու վրայ, այսպէս գոցուած սեղանին տակը կը դրուի կրակ, այս նպատակաւ շինուած կաւէ կրակարանով, տաքութիւնը կը մնայ սեղանին ներքեւ, շուրջը նստողը կը գոցէ ծածկոցով մարմնոյն կէսը եւ այսպէս ոտքով սրունքով կը տաքնայ: Կան տներ ալ որոնց խուցին մէկ կողմը, կամ «սէքի» ըսուած տեղը մասնաւոր քառակուսի խորկեկ տեղ մը շինուած է յատակին վրայ, որուն մէջ ձմեռ ժամանակ կը զետեղուի սեղանը, շուրջը կ'ունենայ բնական նստարաններ, որոնց վրայ կրնան նստիլ հանգստօրէն ութ տասն հոգի, կախելով ուրքերնին թոնիրին մէջ՝ երկնցնելով ձեռքերնին ծածկոցին տակ, կը տաքնան այսպէս եւ կը զուարճանան նստած թոնիրին շուրջը:

Իսկ եթէ շուկաներու կողմը շրջան մ'ընես, կը տեսնես աղքատ խանութպանը, երկաթագործ՝ սլայտար՝ մանրածախ եւն, իւր կրպակին առաջակողմը փայտէ շրջանակներ հաստատած, ամբողջ վերէն ի վար թղթով գոցած, թղթին վրայ ձէթ իւղ քսած, որ ըլլայ քիչ մը թափանցիկ լուսատու, եւ կամ թղթին վրայ տեղ տեղ ապակւոյ կտորներ կպցուցած՝

իրր պատուհան լուսամուտ եւ այսպէս հովէն քուքէն ինք
 զինք պատուարած կը գործէ ներսը, միայն առջեւէն անցած
 ժամանակդ, մուրճի հարուածները կը լսես: Քիչ մը անդին
 կը տեսնես պարսիկ, տաճիկ խանութպաններ, մանրավա-
 ճառներ, որոնք ոտքերնին խոթած փոքրիկ թոնիրի մը մէջ,
 գլուխնին՝ ուսերնին փաթթած, կարմրցած կապուտկած
 քթերնէն ջուրը կը վազէ, ցրտէն կծկտած կը սպասեն յա-
 ճախորդի մը: Ոմանք ալ կաւէ փոքրիկ կրակարան մը զրկեր-
 նին առած, ածուխի քանի մը անգոր ջերմութեան վրայ ձեռ-
 քերնին երկնցուցած՝ գլուխնին կախած կը տաքնան, սպա-
 սելով առուտուրի մը: Անդին մըգավաճառներ իրենց քաց
 խանութներուն առջեւ, ոտքերնին ուժգնօրէն գետին զար-
 նելով, արագ արագ շարժումներով, կը դառնան ասդին կը
 դառնան անդին, մերթ ընդ մերթ “էլմա աթմըշ փարա,”
 “արմուտ իքի գուռուշ,” եւն պոռալով կանչելով: Իսկ անդին
 կը տեսնուին աւելի կարգաւորեալ խանութպաններ, հայ
 տաճիկ՝ պարսիկ վաճառատուններ, որոնց առաջակողմը
 ապակիով գոցուած, թէպէտ եւ ապակիները ցրտէն վրանին
 սառոյց կապած կ’ըլլան, այնպէս որ դրսէն ներսը չի տես-
 նուիր եւ ոչ ալ ներսէն դուրսը, ներսը վառարան մը վառուած,
 ոմանք ալ ոտքերնուն տակ երկաթեայ գոց կրակարան մը
 դրած, կը սպասեն ապրանք ծախելու, առուտուր ընելու: Շու-
 կաներու ընդարձակ վայրերը կամ՝ հրապարակներու վրայ կը
 տեսնուին գիւղացիներու մէկ եզով սահնակները յարդի՝ խոտի՝
 աթարի՝ փայտի շարքերով, որոնք կը սպասեն գնողի մը քա-
 րեսրտութեան, թեթեւնալու եւ դառնալու իրենց տեղը:

Ընդհանրապէս ծիւնը միշտ մի եւ նոյն առատութեամբ
 չի գար, եղած է տարի որ թեթեւ եւ քիչ եկած է ծիւն, ինչ-
 պէս էր 1909—1910 տարուան ձմեռը, շատ քիչ ծիւն տեղա-
 ցած էր, մերթ ընդ մերթ միայն թեթեւ ծիւն եկած, Յու-
 նուարի սկիզբները փողոցները ջրոյ եւ ցեխի մէջ էին, Փե-
 տրուարի վերջերը ձեան հետք չէր տեսնուեր քաղքին մէջ եւ

դաշտագետնոյն վրայ. եւ հազիւ շաքաթ մը կամ երկու կըր-
ցան քանիլ քաղքին փողոցներուն մէջ ձմրան յատուկ կառ-
քերը՝ սահնակները, որոնց տեղացին «սանքա», անունը կու
տայ: Իսկ խիստ ձմրան ծիւնն ալ առատ եւ սաստիկ է, ինչ-
պէս էր 1910—1911 տարուան ձմրան ծիւնը:

Ամէն անգամ ծիւն տեղալէ յետոյ, յաջորդ օրը շա-
տերը մեծ եռանդեամբ իրենց տան տանիքները մաքրելու
ետեւէ կ'ըլլան, կամ անձամբ կամ քանի մը դահեկան վճա-
րելով տանիք մաքրողներու, թիերով փողոց կը թափուին
ծիւները: Նոյնը կ'ըլլայ շուկաներու «խաներու», եւն տանիք-
ներու համար: Ոմանք ալ կը թողուն ծիւնը ժամանակ մը
տանեաց վրայ, հողը կը ճաթըռտի կ'ըսեն եւ ցուրտը ներս կը
թափանցէ, հալըլոցի օրերուն՝ ծիւնը մաքրել քերել աւելի
նպաստաւոր կը համարին: Այսպէս ոմանք շուտ ոմանք ուշ
ստիպուած են տանեաց ծիւնը թափել փողոցներու վրայ:
Ձեան քլրակներ կը քարձրանան փողոցներու եւ շուկաներու
մէջ, մանաւանդ քիչ մը նեղ փողոցներու մէջ, սոյն ձեան
կոյտերը կ'ըլլան երեք չորս եւ աւելի մէտր քարձրութեամբ
եւ կը հասնին մինչեւ տներու տանեաց հաւասար, որոնց
վրայէն փողոցներու շները դէպ ի վեր տանիքներու վրայ կը
քարձրանան եւ կը վազվրուտեն կը ցատքըրտեն տանիքէ
տանիք: Իսկ փողոցներու վրայ նեղ անցք մը միայն կը մնայ,
ուստի կարելի կ'ըլլայ անց ու դարձը, երբեմն ալ՝ մանաւանդ
նեղ փողոցներու վրայ այդ անցքն ալ գոցուած կ'ըլլայ եւ
մարդս կը ստիպուի ձեան կոյտերուն վրայէն քարձրանալ
իջնալ, քսուելով քսքսուելով տներու որմերուն:

Թէպէտ եւ Փետրուար եւ Մարտ ամիսներն աւելի ճանշ-
ցուած են իբր ձեան ամիսներ, քայց եղած է տարի որ նոյն
իսկ Յունիսի մէջ ծիւն տեղացած է, ինչպէս կը կարդանք
Առաջնորդարանի Բ. տետրին մէջ թէ՝ «1845 Յունիսի, 5 օր
ծիւն եկեր է ի Կարին», ինչպէս էր 1911 տարուան Յունիսը,
նոյն ամսոյ 19ին (ն. տ.) առաւօտեան ցուրտ հովը սկսած էր

փչել, քիչ յետոյ բուքը բերաւ իւր հետ ձեան հատիկները, մէկ ժամէն աւելի ձիւնը բրդեց, քայց երկիրը տաք ըլլալով ինկած ձեան հատիկները իսկոյն կը հալէին. իսկ քաղքին կոնակը գտնուած լեռները “Գոհանամը”, “Փալան թէօքէնը”, եւ “Էյէրլին”, համակ ճերմակ եղած են. եւ նմանապէս Օգոստոսի վերջերը ձիւնը յանկարծակիի բերած է գիւղացին: Տարւոյն տասնութերկու ամիսներուն մէջ միայն Յուլիս ամիսն եղած է որ չէ գործած՝ այսպէս ըսենք՝ այս յանգանքը, կամ չի պատմուիր եւ յիշուիր թէ գործած ըլլայ այս թերութիւնը: Պատահած է տարի նաեւ որ մինչեւ Ապրիլի կէսերը եւ վերջերը ձիւնը ցուրտին հետ միացած սառեցուցած է դաշտագետնոյն վրայ անասուն եւ մարդ: Իբր աւանդութիւն Կարնեցւոյն լեզուին վրայ է հետեւեալ խօսքը. “Ապրիլի օխթին, Խօճիկն ու իր որդին, գնացին խոտի, նէ Խօճիկն եկաւ՝ նէ իր որդին”, հայր եւ որդի Ապրիլ եօթին դուրս կ’ելլեն կ’երթան դաշտ նոր բուսած խոտ գտնելու քաղելու իրենց անասնոց համար, քայց կը բռնուին բուքի ցուրտի կը սառին՝ կը մեռնին եւ չեն դառնար այլ եւս իրենց տունը: Տեղացի տաճիկն ալ ունի առակ մը որ կ’ըսէ “Գօրգմա Մարտըն պէշինտէն, գօրգ Ապրիլին օն պէշինտէն, ճամուշու այրըրը էշինտէն”, այսինքն՝ մի՛ վախնար Մարտի հինգէն, վախցիր Ապրիլի տասնութհինգէն, գոմէշը կը բաժնէ ընկերէն: Իրաւամբ ըսուած է այս խօսքը, որովհետեւ տեսնուած է որ շատ տարի Ապրիլի մէջ ցուրտը շատ խիստ եղած է: Ապրիլի սկիզբները 1911 եւ 1913 տարիները կը տեսնուէր քաղքին մէջ, նոյն իսկ լայն փողոցներու վրայ ձիւն եւ սառնացեալ ձեան հետքեր, մինչ նեղ փողոցներու մէջ մէկ մէտր բարձրութեամբ կարծրացած ձիւնը կը մնար եւ կը սպասէր որ հալի: Հազիւ սոյն ամսոյ վերջերն անհետացած էր քաղքին փողոցներուն մէջէն ձեան հետքերը:

Չմիայն ցուրտին եւ ձեան հետ խառնուած կ’ըլլայ նաեւ երբեմն հիւսիսային հովը, որ ձեան սոսկալի փոթորիկ մը յառաջ կը բերէ, այսպէս ձեան հատիկներուն հետ խառնուած

հովը, տեղացին կ'անուանէ «Թիփի» բուք: Բուքը փչած ժամանակ, երթեւեկութիւնը գրեթէ բոլորովին կը դադրի, գիւղացին քաղաք գալու համար չի կրնար դուրս ելլել, քաղաքացին՝ մանաւանդ քաց խանութի տէր եղողը, մրգավաճառ՝ մսավաճառ եւն, տունը կը մնան, չեն համարձակիր իրենց խանութը բանալ, մէկ երկու օր տունը անցընել կը ստիպուին եւ կամ՝ սրճարաններու տաք անկիւնները նստած ժամանակ կ'անցընեն: Բուքը փչած ժամանակ տանիքներու ծիւնը մանրամաղ կը թափի բարձրէն դէպ ի վար, աջ ու ձախ փողոցներու վրայ, անցորդին քթին բերնին ցանելով կարծես պաղ ձեան հատիկներու քարակ մաղուած փոշին, եւ ճերմկցնելով վրան գլուխը, շուտով տուն կամ խանութ ապաստանիլ կը ստիպէ: Փողոցներու անկիւնները, խոր տեղերը կը դիզուի ծիւնը, կոխկոտուած քացուած ճամքաները կը գոցուին վերրստին: Լերանց կողքերէն՝ բարձրադիր վայրերէն դէպ ի ձորամէջները ցած տեղերը կը լեցուի կը բարձրանայ ծիւնը: Բուքին ժամանակ ճանապարհորդութիւնը վտանգաւոր կը դառնայ, ճամքու վրայ եղողներ յանկարծակիի գալով բուքին, հազիւ հազ կրնան իրենց կեանքն ազատել, եւ գրեթէ ամէն տարի կը պատահի բուքի զոհ գացողներ, մարդ կամ անասուն, մանաւանդ «Տէվէ Պոյնու», անուանեալ ճանապարհին վրայ, «Կեալուր Պօղանի», կողմերը եւ ձորամէջ անցքերու վրայ: Բուքին պատճառաւ սուրհանդակի կանոնաւոր երթեւեկութիւնը կը խանգարի, երկու՝ երբեմն երեք օր յետոյ հազիւ կը հասնի սուրհանդակը կամ կը մեկնի:

Գ.

Երեք չորս ամիս ցուրտը գետինը սառեցընելէ յետոյ, երբ Փետրուար ամսոյն կը յաջորդէ Մարտը, գիշերահաւասարի օրերը՝ օդն ալ ընդհանրապէս կարծես տակաւ աստիճանաբար մեղմանալ կը սկսի: Թէպէտ եւ սոյն ամսուան

առաւօտեան եւ երեկոյեան ժամերը, ինչպէս նաեւ ամբողջ գիշերը կծու ցուրտ մը կը ցուցնէ իւր ուժը, քայց կէսօրուան միջոցին քանի մը ժամ արեւու ջերմութիւնը քիչ մը կը կոտրէ ցուրտին զօրութիւնը եւ կը զուարթացնէ մնած ու տխուր երեսները: Սոյն օրերուն մէջ եթէ արեգական ջերմութեան աստիճանը քիչ մը աւելի զօրաւոր ըլլայ եւ կամ հարաւային հովը փչէ, նոր կերպարանք մը կ'առնուն քաղրին փողոցները եւ շուկայի անցքերը: Չեան կոյտերը հալիւ կը սկսին եւ սպիտակ ձիւնը հալելով կը խառնուի փողոցներու աղտեղութեանց հետ: Չմեռն ի բուն, իւրաքանչիւր տուն, իւրաքանչիւր խանութ եւ գործատեղի իւր աղտեղութիւնը կը թափէ փողոցը ձեան վրայ. փուռերու՝ բաղանիքներու, տանց վառարաններու, թոնիրներու մոխիրը ըստ մասին թափուած կ'ըլլայ հետզհետէ ձեան վրայ, որուն վրայ կրկին ձիւն տեղալով, աղտոտութիւն եւ ձիւն խաւ խաւ եղած կ'ըլլայ: Փողոցներու անկիւնները լեցուած դիզուած աղտեղութիւնները հազիւ երբեմն կը մաքրուին քաղաքապետութեան կողմանէ, քայց ձեան հետ խառնուած սառած կարծրացածները կը մնան: Եւ երբ կ'ըսեմ՝ օդին ջերմութիւնը իւր բարերար զօրութիւնը կը ցուցնէ, ձիւն եւ աղտոտութիւն կը խառնուին իրարու, ճերմակ ձիւնը հետզհետէ կը կորսնցնէ իւր սպիտակութիւնը, աղտոտութիւնը իւր սեւ գոյնով կը ծածկէ իւր տակը սառոյց եւ ձիւն, փողոցները՝ ճամբաները կը կորսուին այլ եւս ցեխերու տղմի մէջ:

Այսպէս փողոցներու մէջ աղտոտութեանց վերարկուած ծածկուած եւ դիզուած ձիւնը, աւելցուր ասոնց վրայ տներու պարտէզներէն հետզհետէ փողոցները թափուած ձիւնները, որոնք կատարեալ ձեան քարակոյտներ կազմած կ'ըլլան. այս ամէնը մաքրելու՝ հալեցընելու համար արեւու ջերմութիւնը եւ հարաւային հովը բաւական չեն ըլլար, երկայն ժամանակի պէտք կ'ըլլայ եւ օրերով պէտք է սպասել: Կան փողոցներ, որոնց բնակիչները իրենց մէջ դրամ հաւաքելով, մաք-

րել կու տան ձեան կոյտերը, այսինքն աւելի լայն՝ ընդար-
ձակ՝ արեւադէմ փողոց մը փոխադրել կու տան. կան փո-
ղոցներ ալ, ուր դիզուած ձիւնը ջրոյ հոսանքին եւ զօրութեան
կը տրուի, որ կ'առնու կը տանի փողոցէ փողոց ձիւն՝ սառոյց
եւ աղտեղութիւն ի միասին. այս է միակ միջոցը Կարնեցւոյն
համար մաքրելու շուտով մը փողոցներու մէջէն ամբողջ
ձմրան ձիւնը եւ տներու աղտոտութիւնը:

Այսպիսի ժամանակ տեսարան մ'է որ կը բացուի փո-
ղոցներու վրայ. իւրաքանչիւր տան քնակիչ արթուն պիտի
զտնուի այսպիսի ժամանակ եւ զգուշութիւն պիտի ընէ որ
զերծ մնայ իւր տունը ջրոյ ողողումէն: Եւ արդարեւ հալըլոցի
օրերը մօտեցած ժամանակ տանց դռներու առջեւ կը դրուի
լայն տախտակ մը եւ մոխրով՝ հողով կ'ամրացուի, ողողմանց
առջեւն առնելու նպատակաւ: Լ'նհրաժեշտ է այսպիսի տախ-
տակ մը դնելը, մանաւանդ այնպիսի տանց առջեւ՝ որոնց
դրան շեմը փողոցին հաւասար ըլլալով, կամ աստիճան չու-
նենալով, սառոյցն ալ կէս մէտրէն աւելի բարձրացած կար-
ծրացած ըլլալով դռներու առջեւ, խորը մնացած կ'ըլլան
տներու քակերը եւ աւելի ենթակայ կ'ըլլան ողողման:

Երբ տաք է օդը եւ հալըլոց, հալած ձիւնը որ կը սկսի
հետզհետէ առուակներ կազմել, մէկ հոսանքի կը միացընեն,
որ վերագոյն փողոցներէ սկիզբ առնելով՝ սահելով գալով,
աջէն ձախէն կազմուած առուակները կ'ըլլան առու՝ եւ առու-
ները տեղ տեղ գետակ: Սոյն սահող ջրերուն երկու կողմը
ձեան թմբեր կը շինուին, որպէս զի ջուրը անարգել անցնի՝
երթայ յառաջ. այսպէս շինուած ջրշեղջներու մէջ կը նե-
տուին ձիւները եւ սառոյցները: Այր՝ երիտասարդ՝ մանուկ
եւ կին քղանցքնին վեր առած, թի՛ բահ՝ կացին՝ բրիչ եւ
աւել ձեռքերնին, մեծ եռանդեամբ կ'աշխատին, փողոցի մէջ
վերէն ի վար գործքի մէջ են ամէնքն ալ, մին կը կոտրէ սառ-
նացեալ ձիւնը, միւսը ջրոյ հոսանքին մէջ կը նետէ, մէկաւր
վերէն եկող ձեան եւ սառոյցի կտորները յառաջ կը մղէ,

իրարանցում մ'է որ կը տիրէ: Այս գործողութեան տեղա-
կան քացատրութեամբ «Ղարդու» կ'ըսեն: Ջրշեղջներու մէջ
այսպէս նետուած ձեան եւ սառոյցի կտորները եւ ամէն տե-
սակ աղտեղութիւն, ջրոյ հոսանքին զօրութեամբ յառաջ կը
մղուին: Եթէ ջրոյ մէջ նետուած սառոյցի կտորները քիչ մը
մեծկակ ըլլան, կը գլորին կը գլտորին եւ տեղ մը կանգ
կ'առնուն, ետեւէն եկածներն ալ կը կասին իրենց ընթացքին,
կը դիզուին վրայէ վրայ, ջուրը կ'աճի եւ իր բռնած ընթաց-
քէն՝ երկու կողմը բարձրացած ձեան թումբէն դուրս կ'ելլէ,
եւ եթէ աչալըջութիւն չ'ըլլար՝ տներու դռներէն դէպ ի ներս,
բակերու մէջ կը հոսի: Ղարդուի մէջ երբ այսպէս ձեան եւ
սառոյցի կտորները իրենց ընթացքէն կասելով կը դիզուին
տեղ մը, «թըթուեցաւ» «թըթուեցաւ» բառը կը գործածեն.
Թըթուեցաւ աղաղակը երբ կը լսուի, իսկոյն ձեռքը բաճ՝ թի-
ունեցողը կը հասնի այն կողմը, զարնելով մանրելով կրկին
յառաջ կը մղէ վրայէ վրայ դիզուած ձեան կտորները, որ այս
անգամ աւելի ուժգնութեամբ կը սահի ջուրը, զըլտոր մլտոր
տանելով իւր հետ ձեան՝ սառոյցի եւ աղտեղութեանց հետքերը:

Այսպիսի պարագաներու մէջ անպակաս կ'ըլլան նաեւ
քանակոիւնները՝ աղաղակներն ու ճիչերը, եւ երբեմն նաեւ
քոնցի հարուածներն ալ իրենց քաժինը կ'ունենան: Դրացին կը
մոռնայ իւր դրացութիւնը, իւր տնէն վերագոյն գտնուած
տանց քնակիչներուն հետ կ'աւրուի, ինչպէս նաեւ աւելի վար
գտնուած տանց քնակիչները իրենցմէ աւելի վեր գտնուած
տանց քնակիչներուն հետ կ'աւրուին: Երբեմն ջուրը կը թողու
իւր վրան ձեան կտորները՝ ծածկոցի մը պէս եւ ինք կը սահի
կ'անցնի ձեան տակէն, եւ կամ իւր ընթացքը փոխելով նոր
ուղղութիւն մը կ'առնու. անցորդը կարծելով որ սառած ձեան
հաստատուն տեղ մը պիտի կոխէ, կը կոխէ ձեան վրայ եւ
կէս ուռքով կ'իյնայ ջրոյ մէջ: Կը գտնուին չարաճճիներ ալ
որոնք անցորդին համար կը լարեն այսպիսի որոգայթներ.
Խեղճ դպրոցական մանուկներ, տիկիներ եւ նոյն իսկ այր

մարդիկ կ'իյնան այսպիսի ծուղակներու մէջ: Բրքիչներ՝ ծի-
ծաղներ կը բարձրանան դարդու տուողներու կողմանէ, ան-
պակաս կ'ըլլան նաեւ հանդիսականներ, որոնք իրենց կարգին
ծուղակներու մէջ չիյնալու համար, շրջաններ ընելով՝ ապա-
հով տեղէ մը կ'անցնին կ'երթան:

Ահա այսպիսի տեսարաններ են որ կը բացուին հալը-
լոցի օրերը Կարնոյ փողոցներուն մէջ, որ հալըլոցի ամէն
օրը գրեթէ, բայց աւելի տեղի կ'ունենայ Մեծ պահոց կիրակի
օրերը, մինչ դպրոցական տղաք, երիտասարդներ, այրեր կը
գտնուին տներնին եւ կը զբաղին օրն ի բուն դարդու տալով,
խրաքանչիւր ոք իւր տան առջեւ դիզուած ձեան կոյտը մաք-
րելու ետեւէ ըլլալով, մինչ մանկամարդ տիկիներ՝ օրի-
որդներն ալ երդիքները՝ տանիքներու ծայրը համախմբուած
հանդիսատես կ'ըլլան դարդուին եւ որոնց քրքիջներու ձայնը
կը լսուի մինչեւ վարէն փողոցի ծայրէն: Եւ վայ այն ընտա-
նիքին որ դարդուի օրը տունը չի գտնուիր, դուռը գոցած բա-
ղանիք կամ այցելութեան գացած կ'ըլլայ, անպատճառ ի
դարձին կը գտնէ իւր տան բակը ջրերու մէջ:

Սոյն տեսարանը կը պարզուի նաեւ շուկաներու կողմը,
խանութներու առջեւ: Տեղացած ձիւնը եւ տանիքներէն թա-
փուածը, գիւղացւոյն բալխիրներուն “սանքաներու”, ձիերու
եւ մարդկանց երթեւեկութենէն եւ անցուդարձէն, օրերով
կոխկոտուած՝ աւելի կարծրացած սառած, վաճառատանց՝
խանութներու դռներու առջեւ բաւական բարձրացած ըլլա-
լով, զասոնք մաքրելու համար ուրիշ միջոց չկայ, եթէ ոչ կո-
տրել սառնացեալ ձիւնը եւ այլուր փոխադրել եւ կամ ջրոյ
հոսանքին տալ, դարդու ընել: Կան խանութպաններ՝ որոնք
օրավարձ մը տալով աշխատողի, ընել կու տան այս գործո-
ղութիւնը, կան ալ որոնք իրենք անձամբ կը կատարեն այս
գործքը: Հալըլոցի՝ դարդուի օր մը տեսարան մը բացուած էր
շուկայի մը մէջ, վերէն ի վար՝ վաճառական, գործաւոր,
վարպետ՝ աշակերտ բաներնին գործքերնին թողուցած դուրս

Թափուած էին, ոմանք հանդիսատեսս ըլլալու, ոմանք ալ
քահ՝ թի՛ բրիչ ձեռքերնին մեծ եռանդեամբ կ'աշխատէին,
ջրոյ հոսանքին առջեւը գտնուած սառոյցի եւ ձեան կտորները
յառաջ մղելու եւ իրենց խանութը կամ վաճառատունը ողո-
ղումէ ազատ պահելու համար. սոյն շարժումը՝ ոգեւորութիւնը
կը տեսնուի միշտ երբ դարդուն կը սկսի շուկաներու մէջ:

Կարնոյ ձեան հետեւութեամբ յառաջ եկած այս ամէն
անպատեհութիւնները, բնական է լաւ կարգաւորեալ քաղա-
քապետութեան պակասութենէ յառաջ կու գայ. եթէ կազ-
մակերպուի օրինաւոր կարգաւորեալ քաղաքապետութիւն մը,
պատուական դիրք մը կ'առնու քաղաքը եւ կը վերջանայ զոնէ
ըստ մասին ձմրան եւ հալըլոցի օրերուն փողոցներու ցեխն ու
աղտեղութիւնը, ինչպէս նաեւ ամրան փոշին: Այժմեան գոյու-
թիւն ունեցող քաղաքապետութիւնն ոչինչ է. ընդարձակ քա-
ղաք մը որ չէ բաժնուած քանի մը քաղաքապետական շրջա-
նակներու, այլ միայն մէկի վրայ կեդրոնացած է, բնական է
կը մնայ քաղաքն ալ յետադէմ, անմաքուր եւ աննախան-
ծելի: Լաւ քաղաքապետութեան պակասութեան համար,
կրնանք ըսել թէ չափաւոր ձմեռ, ձիւն եւ ցուրտ անհրաժեշտ
պէտք է Կարնոյ համար, ձիւնն ու ցուրտն է որ կը կատարէ
անկատար քաղաքապետութեան կարեւոր պաշտօնը, ծած-
կելով ամէն աղտեղութիւն իւր խաւերուն ներքեւ, սառեցը-
նելով՝ բնաջինջ ընելով աղտեղութեանց վնասակար միկրոբ-
ները, եւ մաքուր պահելով օդը:

Դ

Չմրան օրերը Կարնեցի գործի տէր մարդը, մասնաւորե-
լով խօսքերնիս հայուն վրայ, շաբթուան վեց օրը միշտ իւր
գործքին գլուխը կը գտնենք. խանութպան՝ արհեստաւոր՝ վա-
ճառական առաւօտեան իւրաքանչիւրն իւր ժամանակին,
ցուրտն ու ձիւնը առ ոչինչ համարելով, դուրս կ'ելլէ իւր տնէն,

փաթթուած կծկուած կ'երթայ իւր գործքին վայրը: Օրական
 ապրուստ մը ճարելու, կամ յաճախորդները չկորսնցընելու
 կամ անակնկալ առեւտուրէ մը շահ՝ վաստակ մը հանելու
 յուսով ստիպուած է իւր գործքին գլուխը գտնուիլ: Թէպէտ
 եւ շատ անգամ խաբուած կ'ըլլայ իւր առաւօտեան յուսովը,
 շատ անգամ դոյզն վաստակի մը սկիզբ չըրած, օրն ի բուն
 խանութը սպասելէ յետոյ, երեկոյեան ձեռնունայն՝ գլուխը
 կախած եւ մտածկոտ տուն դառնալ կը ստիպուի, սակայն երկ-
 րորդ օրը նոյն յոյսը կը մղէ զինքը դարձեալ իւր գործքին
 գլուխը գտնուիլ՝ իւր սովորական զբաղմանց երթալ: Այր մար-
 դուն առաւօտեան շարժման հետ կը տեսնուի ուրիշ շարժում
 մ'ալ փողոցներու վրայ, դպրոցական աշակերտ եւ աշակեր-
 տունի փաթթուած շալերու՝ շորերու մէջ, ոմանք դողալով
 դողդղալով, ոմանք մինակ եւ ոմանք քոյր եղբայր ձեռք ձեռքի
 սեղմ՝ քնած, կապոց մը գրքերու՝ տետրներու արմուկներնուն
 տակ կամ ձեռքերնին քնած, առտուն կանուխ, ձիւնին սա-
 ոին վրայէն, սահելու իյնալու վախէն զգուշութեամբ քայլեր-
 նին փոխելով կը դիմեն վարժարան, խումբ մը դէպ ի վար,
 խումբ մը դէպ ի վեր, իրարու հակառակ ուղղութեամբ, ոմանք
 այս, ոմանք այն վարժարանը կ'երթան: Կը տեսնուին նմա-
 նապէս առաւօտ կանուխ պառաւներ, տիկիներ, որոնք հաստ
 շորերու տակ ծանրաքայլ կը դիմեն եկեղեցի՝ տաճար, տնա-
 կան գործքերնին սկսելէ յառաջ երկրպագութիւն ընելու Բար-
 ձրելոյն եւ աղօթելու Աստուծոյ:

Իսկ տներու մէջ տան տիկնոջ առաջին գործքը կ'ըլլայ
 անկողինները ժողվել, ծալքին¹ մէջ տեղաւորել, վառարան-
 ները վառել կամ վառել տալ, տաքցընել սենեակները, թէ որ
 պատրաստել կամ սուրճը եփել, այր մարդը, երիտասարդը
 դէպ ի շուկան, տղաքը դէպ ի վարժարան ճամբու դնել,

¹ Ծալքն է (տճկ, եիւք) սենեկին մէկ անկիւնը որմին մէջ կամ կից. բարձր
 փայտաշէն վայր մը, պահարանի նման դռնակներով, ուր կը դրուին անկողին-
 ները:

կաթնկեր երախաներու բալուրներուն հողերը՝ շորերը չորցր-
նել, աւել մաքրել սենեակը, տուն եւ տեղը եւ ըստ կարգին
կատարել տան գործքերը:

Քաղաքացին իւր սովորական առաւօտեան շարժումը
չսկսած, տնէն դուրս չելած, գիւղացին արդէն հասած է քա-
ղաք: Առաւօտ կանուխ կը տեսնուին շուկաներու ընդարձակ
վայրերը, հրապարակներու վրայ, ետեւէ ետեւ քաղաք հասնող
գիւղական եզի կամ ձիու բալխիրները, բեռնաւորուած աթար,
յարդ, խոտ. գիւղացի մանուկներ եւ մեծեր, իրենց կոնակին
վրայ պարկ մը յարդ, խուրձ մը խոտ կամ աթար, հոս հոն
կը սպասեն գնողի մը: Սովորականէն քիչ մը կանուխ տնէն
դուրս ելլողը կը տեսնէ այս խեղճ գեղջուկներուն քաղաք
մտնելը, Ղարսա՝ Իլիճու՝ Ղաւաղի անուանեալ քաղքին
դռներէն, Կանայ ճամբէն. ձիւնածածկ կարծրացեալ ճամբա-
ներու վրայ բեռնաւորուած բալխիրներ են որ ծանր ծանր
շարժումներով յառաջ կու գան, հասնելու դադար առնելու
հրապարակի մը վրայ: Եզ մը կամ ձի մըն է լծուած բալ-
խիրին. եզան կոնակը գոցուած է պատռուած պարկով կամ
հաստ շորով մը ցուրտէն պահպանելու:

Թէ բուք է օդը եւ մառախուղ՝ խեղճ անասնոյն որն-
գունքներէն՝ բերնին մազերէն կախուած են ցուրտէն եւ տաք
շունչէն գոյացած սառի կտորներ, գլուխը՝ ականջները բութէն
ճերմկած, վրայի պատառաստուն՝ կարկտուն ծածկոցը ճերմը-
կած, քաշած բալխիրի բեռն անգամ կարծես ձիւնածածկ,
բոլորովին ճերմակ դարձած. բնական ազդմամբ զգուշու-
թեամբ կը վերցընէ ոտքերը եւ վար կը դնէ, չսահելու չիյնա-
լու կարծրացեալ ողորկ ձեան վրայ:

Հապա բալխիրավար գիւղացին, հետիոտն հաստ զգեստ-
ներու տակ, կամ “քէվէլ,”¹ մը հագած, գլուխը ականջներով

¹ Քէվէլն է ոչխարի կամ այծու բրդոտ մազոտ մորթը հակառակ դար-
ձուած եւ շինուած մուշտակ, որուն դրսի կողմը կարմիր կամ դեղնագոյն ներ-
կուած կ'ըլլայ:

միասին փաթթած, ցուրտէն բուքէն ոտքէն մինչեւ գլուխ եղեամն բռնած ճերմկած, մօրուքը՝ պեխերը՝ յօնքերը սալիտակ սառով ծածկուած, սառոյցի երկայն քարակ կտորներ, կախուած, այտերը քիթը կարմրած կապուտկած, իւր քալխիրին քովէն կամ՝ ետեւէն քայլերը կը փոխէ, երկու մէյ մը մտրակելով եզը, հօ՛ հօ՛ պոռալով եւ երբեմն երբեմն յոգնած խոնջած անասնոյն օգնելով, անհարթ խորտուքորդ՝ զառիվեր տեղերը քալխիրին կոնակը անցնելով եւ արմուկով յառաջ մղելով, կամ երբեմն կողմնակի կոթնելով որ չտապալի քալխիրը եւ բեռը:

Եզան քալխիրներու հետ կը տեսնուին նաեւ ձի լծուած քալխիրներ, որոնք ցուրտին եւ բուքին նոյն ազդեցութեան՝ կերպարանաց տակ, քիչ մ'աւելի արագ կը փոխեն քայլերնին: Գիւղական սոյն քալխիրներէն զատ կը տեսնուին հեռաւոր վայրերէ եկող ջորեպաններ, Թորթումի կողմէն պտուղ կամ փայտ բեռնաւորուած ձիերու շարք մը. Տրապիզոնի, Մուշի, Վանայ եւն կողմերէն եկող բեռնաքարձ ձիեր, կարաւան մը ուղտերու: 1913 Յունուարի վերջերն էր, կծու խայթող եւ խիստ ցուրտ առաւօտ մը, երկու հարիւրէն աւելի շարք մը ուղտերու կը տեսնուէին փողոցներու երկայնութեան վրայ, որոնք եկած էին Տրապիզոնի կողմէն, բեռնաւորուած հակերով: Հիանալի տեսարան մըն էր որ կը պարզուէր առաւօտեան այդ ցուրտին. բնաւ ուղտ չտեսնող, ուղտի վրայ գաղափար չունեցող մէկը՝ եթէ տեսնէր այդ վայրկենին ուղտերու այդ շարքը, սալիտակ գոյն ունին՝ պիտի ըսէր՝ այդ անասունները: Եւ արդարեւ ամբողջ գլուխնին փոքրիկ ականջներով, երկայն ծուռ վիզերուն մազերը, բարձր սրունքներուն ըրդոտ տեղերը, լայն փորերուն մազտիկները գոցուած էին ձեան մարգարտաշար սառած հատիկներով, համակ ճերմակ դարձած, ճերմկած նաեւ համետի զարդերը ճերմակ բոժոժներով, ճերմկած կոնակին կրած հակերը: Ռունգներէն ելած շունչը, եռացող ջրոյ կաթսայի մը կափարիչին շրթունք-

ներէն դէպ ի վեր քարճրացող շոգւոյն պէս, կը քարճրանար
դէպ ի վեր, պարզ օդին մէջ: Իսկ ուղտապանները, որոնք
պարսիկ էին, գլուխնին մազոտ բրդոտ գլխարկ մը մինչեւ
ականջնին գոցած, քէվէլ մը վրանին, ոտքերնին լայն եւ ծանր
հողաթափներ, մինչեւ ծունկերնին շորեր փաթթած, բուքէն
ճերմկած, հագիւ հագ կրնային ոտքերնին ծանր հողաթափին
տակ վեր վերցընել, վար դնել, աւելի քաշքշելով քսքսելով,
ծանրաքայլ յառաջ կ'երթային ուղտերու քովէն, մերթ ընդ
մերթ կանգ առնելով, ետեւէն եկող ուղտերու շարքին ականարկ
մը նետելով, կամ երբեմն երբեմն առաջնորդ ուղտերու չուա-
նէն դէպ յառաջ քաշելով եւ կամ մերթ ընդ մերթ շարքերէն
քակուած փրթած ուղտերու չուանը կապելով դարձեալ նախ-
ընթացին՝ կոնակը՝ փրթած կամ քակուած տեղը: Յաճախ
կը տեսնուին այսպիսի կարաւաններ ձմրան ցուրտ օրերուն
մէջ, Պարսկաստանէն եկող կամ Տրապիզոնի կողմէն, նոյն-
պիսի տեսարաններու ներքեւ, որոնք կու գան դադար կ'առ-
նուն քանի մը օր Կարին եւ ապա դարձեալ իրենց ճամբան
կը շարունակեն:

Առաւօտեան սոյն շարժումներուն երթեւեկութեանց կը
յաջորդէ՝ դէպ ի կէսօրուան մօտ ուրիշ շարժում մը: Գիւ-
ղական քաղխիրները թեթեւցած իրենց բեռներէն, ոմանք
շուտ, ոմանք ուշ, եկած ճամբաներէն կը դառնան իրենց
տեղը: Փողոցներու մէջ, հրապարակի վրայ, շուկաները, եր-
թեւեկութիւնը աւելցած կը տեսնուի, քան գնողները դուրս
ելած են: Կը տեսնուին շուկաներու մէջ օրիորդներ, կիներ,
որոնք խանութէ խանութ, վաճառատունէ վաճառատուն կը
մտնեն կ'ելլեն եւ կապոց մը ձեռքերնին կամ արմուկներուն
տակ կը դառնան տուն: Ժամանակ մը, նոյն իսկ ասկէ տասը
քսան տարի յառաջ մեծ ամօթ կը համարուէր կնոջ մը հա-
մար շուկաներու մէջ առուտուր ընելն. եւ շատ ցանցառ կը
տեսնուէր շուկաներու վրայ կին մարդ. այր մարդն էր որ կը
գնէր ամէն քան. քայց այսօրս նոր սերունդը սոյն ամօթը

վերցուցած է իւր վրայէն, շատ ընտանիքներու մայրեր, օր-
իորդներ անձամբ կ'երթան կը գնեն իրենց արդուզարդի
զգեստի առարկաները եւ կամ ուրիշ բաներ:

Կէսօրուան մօտ կը տեսնուի ուրիշ շարժում մ'ալ, որ կը
զարնէ աչքի. հայ ընտանիքի վրայ դարձնելով խօսքերնիս,
փողոցներու վրայ կը տեսնուին մայր՝ աղջիկ՝ հարսն՝ տղայ,
որոնք առ ոչինչ համարելով կծու ցուրտը եւ ծիւնը, կ'երթան
այս կամ այն բաղանիքը. ժամ յառաջ դրկած կ'ըլլան ար-
դէն բեռնակրի մը կոնակով պղնծէ մեծ “Լէկէնը,” փսիաթ եւ
կարպետը: Լականին մէջ դրուած կ'ըլլան բաղանեաց շորերը,
“փէշթիմալ,” դենջակը, սրբիչներ, “Լալըն,” փայտեայ կօշիկ-
ներ, թաս, սանտր եւն: Սովորութիւն մը՝ որ տասնուհինգ օրն
անգամ մը, ամիսն անգամ մը կատարելու հարկին տակ կը
գտնէ ինք զինք Կարնեցի թէ՛ հարուստ եւ թէ՛ աղքատ դա-
սակարգի ընտանիքը:

“Բարթուրցած,” “քարթու,” եմ, բաղանիք երթալու
տանուհինգ օրն, ամիսն անցաւ, կ'ըսէ տան մեծը եւ կը ժողվէ
իրենները, կը հրաւիրէ երբեմն ալ մերձաւոր ազգականներէն
մին կամ երկուքը, փողոցներէն շուկաներէն անցնելով կ'եր-
թայ բաղանիք: Բազմաթիւ են Կարնոյ բաղանիքները, “Պաս-
տրըմաճի,” “Երկու կէօպէկ,” “Պուռմալի,” “Զէօփլիւկի,”
“Փատէ,” բաղնիք, “Թահտա համամը,” “Իտատիէ,” “Գրըզ-
էշմէ,” “Պօեախանէ,” “Սարային բաղանիք,” “Խանում
համամ,” “Այեազ փաշա,” “Շէխլեր,” “Դարազուրլուղճի,”
“Մուրատ փաշա,” “Պզտի, քիւշիւք համամ,” եւն: Այս բա-
ղանիքները, ընդհանրապէս տաճիկները կը բանեցնեն, բաց
ի Պաստրըմաճիէն որ հայու ձեռքն է: Ասոնցմէ ոմանք մինչեւ
կէսօր այրերու համար բաց են, կէսօրէ յետոյ կանանց հա-
մար, ոմանք ալ որոշ օրերու մէջ միայն կանանց համար բաց
են, իսկ միւս օրերն առաւօտէ մինչեւ իրիկուն արանց համար:

Բաղանիքներն ընդհանրապէս շինուած են քարուկիր եւ
զմբեթաւոր. ներքուստ ունին գլխաւոր երկու բաժանում,

“դուրսն,” եւ “ներսը,” անուններով: Դրաի մասը, ընդարձակ
 տեղ մը սալայատակ, միջավայրն ումանք ունին բարձրադիր
 աւազան մը “շատրրվան,” որուն մէջտեղէն կը ցատկէ կը
 վազէ մաքուր ջուր խմելու եւ գործածելու: Շուրջը որմերուն
 կից շինուած են կարգաւ բարձրադիր փոքրիկ վայրեր նստե-
 լու, բաժնուած իրարմէ փայտաշէն վանդակով կամ ցած
 տախտակամածով: Ումանք ալ ունին մէկ կողմը, մէկ կամ
 երկու առանձին սենեակներ, որմերուն առջեւ ցած բազմոց-
 ներով “սէտիրներով,” նստելու: Մէկ կողմը կը տեսնուի յա-
 տուկ շինուած կրակավառի “օճախի,” վայր մը, սուրճ կամ
 թէյ պատրաստելու: Դրան մօտ շինուած է բաղնեպանին
 մասնաւոր տեղ մը, ուր նստած կը հաւաքէ դուրս ելլող բաղ-
 նեւորներէն բաղանեաց ստակը: Կանայք երբ բաղանիք կ’եր-
 թան, ինչպէս յիշեցինք, կը տանին հետերնին փսիաթ մը եւ
 կարպետ մը. սոյն փսիաթը եւ կարպետը կը փռեն վերոյիշեալ
 նստելու տեղերը, երկու երեք եւ աւելի ընտանիք երբեմն կը
 ստիպուին փռել իրենց փսիաթները մէկ բաժանման՝ նեղ
 տեղւոյ մը վրայ քովէ քով, գրեթէ վրայէ վրայ, եւ կը նստին
 սեղմուած, ուր կը հանուին եւ ապա գոցուած ըստ պատշաճի,
 ոտքերնին “լալըն,” կ’երթան ներսը. քիչ մը աւելի հարուստը
 կը քաշուի գտնուած սենեակներուն մէջ եւ հոն կը տեղաւորէ
 իւր շորերը:

Ներսը կամ ներքին մասը, ումանցը կամարակապ զմբե-
 թաւոր, բազմաթիւ կլորակ փոքրիկ լուսամուտներով զար-
 դարուած, յատակը տաք սալայատակ, մէկ կողմը կը տեսնուի
 ջրոյ ընդունարանին՝ “Խազնէին,” դռնակը, աջ ու ձախ որ-
 մերուն առջեւ քարակոփ գուռն, ուր կը վազէ ընդունարանին
 հետ հաղորդակցութեան մէջ դրուած ծորակէ մը տաք ջուր
 եւ ուրիշ ծորակէ մ’ալ պաղ ջուր: Սմանապէս աջ ու ձախ կը
 տեսնուին փոքրիկ խուցեր՝ խցիկներ՝ “Հիւճրէներ,” ունենալով
 իրենց մէջ ջրոյ գուռն մը կամ երկու: Միջավայրը ումանք
 երկու, ումանք մէկ, քիչ մը բարձր բոլորակ սալայատակ տեղ

մը ունին, որոնց “կէօպէկ” կ’ըսեն, եւ որոնց վրայ կը նստին կը պառկին: Իւրաքանչիւր բաղանիք ունի իւր մէջ ծառայողներ, “Նաթըրը”՝ որ կը հոգայ իւրաքանչիւր բաղնեւորին նստելու տեղը, կը փոէ փսիաթը՝ կարպետը. “Տէլլաքը”՝ որ կը լուանայ բաղնեւորին մարմինը բայց գլխաւորաբար գլուխը. եւ “Սուճին” որ կը մատակարարէ ջուրը: Սոյն բաղանիքներուն մէջ նշանաւոր է Պաստըրմաճին, իւր ընդարձակութեամբ եւ ունեցած սպիտակ մարմարիոն քարէ “կէօպէկով”, ինչպէս նաեւ իւր վայելուչ բաժանումներով. նոյնպէս անուանի է երկու Կէօպէկը իւր մեծութեամբ, եւ ունեցած երկու “կէօպէկով”, որմէ անունն ալ առնուած եւ ըսուած է “Երկու կէօպէկ”: Մնացածներն ալ ունին իրենց առաւելութիւնները. ոմանց շէնքը գեղեցիկ է, ոմանց ջուրը ընտիր է: Բաղանիքներն եւ ջուրը տաքցընելու համար կը գործածուի շամբին “ճիլը”, եւ աթար. հազարաւոր աթար եւ սայլերով ճիլ կը սպառեն այս բաղանիքները:

Այրերու համար հեշտ եւ դիւրին է բաղանիք երթալն, ասոնց համար միշտ բաց կ’ըլլայ գուռերու ջրերը եւ ծառայողները պատրաստ. ետեւէ ետեւ կու գան կը մտնեն կը լուացուին եւ կը մեկնին: Իսկ կանանց համար գուռերու ծորակները միշտ չեն վազեր, այլ այն ատեն միայն՝ երբ ընդունարանէն ջուրը ազատ թողուի: Ժամերով պիտի սպասեն բաղնեպանին կամքին այդ խեղճ կամաւոր բաղնեւոր գերիները. եւ հուսկ ուրեմն երբ ծորակներէն ջրերը սկսին վազել, աղմուկը՝ ժխորը՝ գոռում գոչումը այլեւս կը սկսի. ոմանք իսկոյն գուռերէն կը պարպեն ջուրը իրենց լականներուն մէջ, ոմանք կը լուացուին, ոմանք շուտ շուտ երախսաները՝ փոքրները կը լուանան, մեծ գործքի մէջ կ’ըլլան ամէնքն ալ: Եւ երբ մէկ գուռի առջեւ երկու երեք ընտանիք բոլորուած ըլլան, թասերու ձայնէն, ժխորէն, երախսաներու լացէն՝ ճրճըւոցէն, եւ մերթ ընդ մերթ դրան “Ղափուլուղին”, բացուելու գոցուելու հարուածին գոռացող բովիւնին ձայնէն, մարդուն սկան-

ջը կը խլանայ. շոգին պատած ամէն կողմ, մէկ անկիւնը նստողը, միւս անկեան քաղմութիւնը չի կրնար տեսնել: Կէս ժամ, մէկ ժամ ծորակներէն ջուրը վազելէ յետոյ, յանկարծ կը կտրին ջրերը. որոնք որ իրենց լականներուն մէջ լեցուցած պահած են ջուր, կրնան լուացուիլ, լուանալ, ապա թէ ոչ ստիպուած են սպասել ջրոյ երկրորդ քացման: Ճարպիկ կիներ կամ հարուստ ընտանիքներ չեն սպասեր ջրոյ երկրորդ քացման, կերպով մը կը սալրդին ջրոյ ընդունարանին դռնակին քով, վեր կ'ելլեն եւ կը լեցընեն լականին, կամ լեցընել կու տան «Սուճիին»: Բանակոիւ, հայհոյանք, երբեմն թասերով իրարու զարնել, բոնցի հարուածել անպակաս կ'ըլլան ջրոյ ընդունարանին առջեւ եւ նոյն իսկ գուռերու մօտ, եւ շատ անգամ քաղնեպանին միջամտութիւնը հարկ կ'ըլլայ:

Ամէն ազգէ, ամէն կրօնքէ, պառաւ, մանկամարդ տիկին, օրիորդ, տղայ, տեսակ տեսակ կրթութեան, տեսակ տեսակ բնաւորութեան, հակակրութեան ներքեւ, խառնուած իրարու, քաբելոնական խառնակութեան կերպարանք մը կ'առնու այդ քաղանիքներու մէջ: Տանջանք՝ չարչարանք մ'է որ կը քաշեն այդ քաղնեւորները, չորս՝ հինգ ժամ քաղանեաց մէջ մնալէ եւ լուացուելէ յետոյ, յոգնած՝ խոնջած, հուսկ ուրեմն կ'ելլեն դուրս, վճարելով դրան առջեւ մարդ գլուխ 40, 60 փարա քաղնեպանին, նաթըրին, տէլլաքին ձեռքը 10, 20 փարա դնելով, փաթթուած՝ կարմրած՝ քայլերնին կ'առնուն իւրաքանչիւր ընտանիք դէպ ի իւր տունը. քիչ յետոյ բեռնակիրը կը բերէ իւր տարած լականը փսիաթով եւ կարպետով:

Առաւօտեան իւր բանին գործքին զացող այր մարդուն, դպրոցականին դէպ ի վարժարան դիմելուն, գիւղացւոյն դէպ ի քաղաք գալուն, կէսօրուան մօտ շուկաներու փողոցներու վրայ տեսնուած շարժումներուն՝ երթելեկութեան, կը յաջորդեն երեկոյեան ժամերը եւ ասոնց ամէնուն վերադարձ շարժումը կը տեսնուի երեկոյեան դէմ: Վաճառական խա-

նութական, դպրոցական, քաղնեւոր, շուկան ելլող, իւրաքան-
չիւրն իւր ժամանակին կը դառնայ իւր բնակարանը: Այս
ընդհանուր եւ սովորական շարժումը կը տեսնուի ձմրան գոր-
ծի օրերը Կարնոյ փողոցներուն վրայ:

Ե.

Կարնեցի հայ ժողովուրդը չունի հրապարակային ձմրան
յատուկ զուարճութեան եւ զբօսանաց վայրեր. սոյն եղանա-
կին պատահած տօներու եւ քարեկենդանի օրերը՝ վարժա-
րաններու մէջ կազմակերպուած թատերախաղերը, նուագա-
հանդէսները, վիճակահանութիւններն են միայն՝ որոնք մերթ
ընդ մերթ զուարճութեան առիթ կ'ընծայեն: Ընդհանրապէս
այր մարդուն զուարճութիւնը՝ հաճոյքն է տնէն խանութ, խա-
նութէն տուն. կին մարդուն զուարճութիւնն է տնական զբաղ-
մունքներու մէջ: Անգործ՝ պարապորդ մարդկանց զուարճու-
թիւնը կամ լաւ եւս ըսելու համար ժամանցի վայրերն են
սրճարանները: Ամէն գլխաւոր եւ երկրորդական շուկաներու
վրայ, «խաներու», մէջ կը գտնուի զրեթէ երկու երեք սրճա-
րան, որոնց ձմեռ ժամանակ ներսը վառուած վառարանին
տաքութիւնը, դուրսը ցրտէն սառած մսած եւ անգործ մար-
դիկները դէպ ի ներս կը հրապուրէ: Ներս մտնողը ուրիշ քան
չի տեսներ եթէ ոչ որմերուն կից փայտաշէն նեղ ու երկայն
նստարաններ, հոս հոն դրուած կեղտոտ սեղաններ, կրկին
«սամավարներ», միշտ վառ «չայնիկը» վրանին, սրճեփով
ջուրը պատրաստ. մէկ կողմը մէկ երկու հոգի ծալապատիկ
նստած թէյ կը խմեն, անդին քանի մը հոգի սեղանի մը
շուրջը բոլորած թուղթ կը խաղան, ոմանք գլուխ գլխի
տուած օրուան նորութեանց վրայ տաք տաք կը վիճեն, մէկ
երկու նորեկներ անդին սուրճին կը սպասեն, մէկ անկիւնը
ուրիշ մը նստած կը մրափէ: Ծխողներու ծխափողէն դէպ ի
վեր քարձրացած ծուխը, սամավարին՝ սրճեփին մէջ եռացող

Ջրոյ շոգին, լեցուած գաւաթներու բերնէն ելած շոգին, տա-
րածուած քոնած են սրճարանին ամէն մէկ անկիւնը, օդը
ապականած. տաք տեղ սակայն, ներս մտնողը այլ եւս դուրս
ելլել կը դանդաղի. քովէ քով կը նստին, կը սեղմուին, ժամեր
կ'անցընեն: Տաճկաց նշանաւոր օրեր, եւ ուրիշ մեծ տօներու
առթիւ կը լսուի նաեւ այդ սրճարաններու մէջէն երգիչներու
հաստ ու բարակ ձայները միացած մերթ ընդ մերթ “տէֆի,”
եւ ջութակի ձայներուն հետ:

Սրճարանին ձմրան համար կախուած երկրորդ դուռը
“Ղաքուլուղը,” մերթ ընդ մերթ կը բացուի, ներսի գոլորշին՝
տաքութիւնը, բաղանեաց մէջ խտացած շոգւոյն պէս, դուռը
բացուելուն գոցուելուն իսկոյն դրան բացուածքէն եւ քովի
ծերպերէն դէպ ի ազատ օդ կը բարձրանայ. շոգւոյն հետ դուրս
կ'ելլէ սրճարանին մէջ ծառայողը ձեռքը ափսէ մը, վրան
երկու երեք կամ՝ աւելի լեցուն թէյի գաւաթներ կամ՝ սուրճ,
մերձակայ յաճախորդներէն մէկուն կամ՝ մէկալին տանելու:
Այսպէս այդ սրճարաններու մէջ, ոչ միայն անգործը, ցուր-
տէն փախչողը, տաքնալու՝ ժամանցի վայր մը կը գտնէ, այլ
նաեւ շուկայի արհեստաւոր, խանութպան երբ սիրտը ուզէ
թէյ մը խմել եւ քանի անգամ՝ որ ուզէ եւ կամ՝ յաճախորդի
մը պատիւ ընել կամենայ, իսկոյն բերել կու տայ տաք թէյ
մը կամ՝ սուրճ մը: Շատ մը խանութներու դրանց ներքին
երեսին վրայ, կամ՝ որոշ տեղ մը, կը տեսնուին ճերմակ կա-
ւիճով՝ տակէ տակ քաշուած բազմաթիւ գծեր կամ՝ բոլորակ-
ներ. ապառիկ խմուած թէյերու՝ սուրճերու նշաններն են,
զորս գծած է եւ կը գծէ սրճարանին աշակերտը, ամէն ան-
գամ՝ որ ափսէն ձեռքը կը բերէ թէյը կամ՝ սուրճը, եւ որոնք
կը ջնջուին կը սրբուին շաքաթը կամ՝ ամիսն անգամ՝ մը,
երբ հաճի ապաւրտողը վճարել իւր պարտքը:

Իբր ձմեռնային զուարճութիւն կրնայ համարուիլ, սա-
ռոյցի վրայ չմշկելն, տեղական բառով “պուզ չալելը”: Տա-
րիներ յառաջ բնական գիտութեամբ եւ մղմամբ ինչ որ սոր-

ված տեսած էր մանուկ մը, զայն գործադրել հաճոյք մը
կը զգար: Դպրոցական տղաքներ փողոցներու վրայ կամ մէկ
անկիւնը, սառած ջրոյ հետք մը տեսնելնուն պէս, կը վազէին
խակոյն այդ սառնացեալ ջրոյ վրայ, կ'երկարէին՝ կ'ընդարձա-
կէին սառած տեղը եւ իրենց զուարճութեան վայր մը կը պատ-
րաստէին: Վարժարան գացած, վարժարանէն տուն դար-
ձած, հանգստեան՝ կիրակի օրեր, խումբ խումբ տղաքներ կը
տեսնուէին այդ սառերու վրայ, կարգաւ՝ ետեւէ ետեւ կը սա-
հէին, կ'իյնային՝ կ'ելլէին. կապուտկած քթով, սառած ձեռ-
քերով, սակայն զի՞ փոյթ մանկան մը համար ցուրտն ու մսիլը,
խաղի քաղձանքը զօրաւոր է այդ առիթներու մէջ ամէն քա-
նէն աւելի: Այս տղայական սովորութիւնը միշտ կը մնար
տղոց քով: Սանասարեան վարժարանի շնորհիւ տակաւ այս
քնական տղայական սովորութիւնը արհեստականի փոխուե-
լով, ոչ միայն դպրոցական տղոց, այլ նաեւ արհեստաւոր-
ներու, երիտասարդներու եւ նոյն իսկ օրիորդներու սառի վրայ
սահելու, զուարճութեան դուռ մը քացուած կը գտնենք:

Սոյն վարժարանին պարտէզին մէջ ընդարձակ վայր մը,
ծմրան ամիսները սկսելուն պէս ջուր կապելով եւ թողլով որ
սառի, միապաղաղ սառի յատակին վրայ, եւրոպական գոր-
ծիքներու միջոցաւ, երկաթ մոյգեր ուղքերուն տակ կապելով,
աշակերտները սկսած են տակաւ սահիլ սորվիլ: Մէկ երկու
տարի յետոյ վարժարանին սոյն սահելու վայրը՝ սահուղին,
կիրակի եւ տօնի օրեր հասարակութեան տրամադրութեան
տակ դրուած, անհատականներ՝ երիտասարդներ, հանդիսա-
կաններ, սահելու՝ չմշկելու քաղձանքէն մղուած, եւ օրինակ
առնելով աշակերտաց ճարպիկութենէն, սկսած են իրենք ալ
սառնամոյգերով սահիլ սառին վրայ: Բանի մը տարի յետոյ
(1908) թուականին, Անգղիոյ հիւպատոսը՝ Շիփլէ, յարմար
տեղ մը, ամրան քանջարեղէններու յատուկ գետնի մը վրայ,
մասնաւոր անձինքներու կողմանէ, ջուր կապել տալով եւ
թողլով որ սառի, շինած է սահուղի մը, պաշտօնակից ան-

ծինքներու հետ սկսած է սահիլ, եւ այսպէս հետզհետէ ընդ-
հանուր դարձած է սառի վրայ չմշկելու սովորութիւնը: Այլ
եւս Սանասարեան վարժարանի, կամ Անգղիոյ հիւպատոսի
մը պէտքը չէ մնացած, այն զուարճութեան վայրը պատրաս-
տել տալու. այս օրս անհատական տաճիկներ, երբ ջուրը
սառելու աստիճանին հասած կը տեսնեն, կը փութան յար-
մար տեղեր, աւելի քան ջարեղէններու յատուկ գետիններու
վրայ ջուր կապել եւ թողուլ որ սառի. եւ ահա հասարակաց
զուարճութեան տեղ մը քացուած կ'ըլլայ, սահիլ գիտցող-
ներու եւ չգիտցողներու համար:

Ամէն օր եւ ի մասնաւորի կիրակի եւ տօնի օրեր, երիտա-
սարդներ, դպրոցականներ, մանուկներ, օրիորդներ, տաճիկ
զինուորականներ՝ զօրականներ՝ սառնամոյզնին ձեռքերնին,
քազմութեամբ կը դիմեն սահողիներու կողմը: Կենդանու-
թիւն՝ շարժում մը կը տեսնուի ընդարձակ սառնացեալ գե-
տիններու շուրջը. սպիտակ ձեան վրայ հանդիսատեսներ,
կծկծուած՝ փաթթուած մէկ կողմէն միւսը կ'անցնին, սահող-
ներու ճարտար շարժումները դիտելու: Հապա սահողները,
ոմանք վարժ, ոմանք անվարժ, ոմանք առանձինն, ոմանք
ընկերով ձեռք ձեռքի տուած, միապաղաղ սառի հայելոյն
վրայ, մէկ ծայրէն միւսը կը սահին կը սուրան. իւրաքանչիւր
սահող իւր բոլոր ճիգը՝ ջանքը կը թափէ, գերազանցելու դի-
մացինը, խայտառակ չըլլալու դիտողներու աչքին. բոլորակ
շեղ՝ երկայն շրջաններ ընելով, երբեմն մէկ ոտքին տալով ոյժը,
երբեմն երկուքով սուրալով, միշտ շարժման մէջ է: Սովորական
է անվարժներու սառին վրայ երբեմն երբեմն գետին փռուիլը,
անպակաս են նաեւ ամենավարժ սահողներու մէջ՝ սխալ շար-
ժում՝ ընողներ, հաւասարակշռութիւնը կորսնցընողներ եւ
յանկարծակի սառին վրայ երկայնութեան գետին ինկողներ,
նշաւակ ըլլալով հանդիսատեսներու եւ նորավարժներու, եւ
քրքիջներու արժանի: Չեն յոգնիր՝ չեն դադրիր այդ սահող-
ները, ժամերով կը սուրան կը սրան սառին վրայ, արագ շար-

ժուամերէ ոտքերնին տաքցած, ներքին տաքութիւնը, արտա-
քին ցուրտը, խնձորի նման կարմրցուցած է այտերնին՝
ականջնին՝ քթերնին: Սակայն հանդիսատեսներու ոտքերը
կամաց կամաց մսիլ կը սկսին, որոնք հետզհետէ կը թողուն
սոյն զուարճութեան վայրը եւ կը մեկնին: Մի առ մի կը մեկ-
նին նաեւ սահողները, տալով 20, 40 փարա սահուղին պա-
տրաստող՝ հոգացողին քուռը եւ սառնամոյզնին կրկին ձեռ-
քերնին քոնած կը դառնան տեղերնին: Հասարակաց սոյն
սահուղիներէն զատ, Սանասարեան վարժարանը կ'ունենայ
ամէն տարի իւր սահելու վայրը, ինչպէս նաեւ Գաղղիական
վարժարանը իւր պարտէզին մէջ կը պատրաստէ աշակերտաց
համար յատուկ սահուղի մը: Գեղեցիկ մարմնամարզութիւն,
անմեղ զուարճութիւն, որուն հաճոյքը սկսած է վայելել Կար-
նեցին քանի մը տարիէ ի վեր, եւ որ տարուէ տարի աւելի
ընդհանուր ըլլալու ընթացքին մէջ կը գտնուի:

Չմեռնային զուարճութեանց կարգէն է նաեւ, վերջին
տարիներուս մէջ ընդհանուր դարձած սովորութիւն մը, սահ-
նակով պտոյտ ընելու սովորութիւնը: Չիւնը քաւականաչափ
գետինը նստելէ, փողոցները ծածկելէ յետոյ, այլ եւս անուա-
ւոր կառքերը կը դադարին իրենց պաշտօնէն, ասոնց տեղ
դուրս կը հանուին սահնակները, որոնց տեղացիք “Սանքա,”
անունը կու տան, ոռւսերէնէ առած: Մէկ երկու տասնեակ
տարիներ յառաջ այս կարգի սահնակներու գոյութիւնը չկար
քաղքիս մէջ. քաց ի գիւղացւոյն գործածած քալիւրներէն՝
որոնք կը տեսնուէին հրապարակներու վրայ իրենց բեռ-
ներով: Սակայն Կարնեցւոյն ստէպ իւր դրացի երկիրը՝
Ռուսաստան երթալ գալովը, դիտած տեսած է հոն տեղւոյն
երթելեկութեան դիւրին միջոցները եւ շինած կամ բերած է
Ռուսաստան գործածուած “սանքաներէն,” Կարին եւս: Այս-
օրս քաղմաթիւ սանքաներ կը գտնուին Կարին, նոյն իսկ ան-
հատական ընտանիքներ ունին իրենց յատուկ սանքան եւ զոր
ձմեռ ժամանակ դուրս կը հանեն: Ամէն տարի գրեթէ ձմեռը

երեք չորս ամիս անընդհատ շարժման մէջ կը տեսնուին սոյն սահնակները քաղքին լայն փողոցներուն եւ շուկաներուն վրայ. մեղմ ձմեռները միայն իրենց պահեստի տեղերը կը մնան եւ դուրս չեն հանուիր, ինչպէս 1909—1910. ձմեռն, քնաւ սանքա մը չերեւցաւ փողոցներու վրայ եւ 1911—1912 ձմեռն հազիւ երկու երեք շաբաթ միայն կրցան քանիլ:

Ուստի երբ անգամ մը սահնակները քանիլ կը սկսին, այլ եւս երկրորդ զուարճութեան դուռ մը կը բացուի Կարնեցւոյն համար: Կիրակի, տօնի օրեր եւ ուրբաթները մրցութիւն մըն է որ կը տիրէ սահնակ քանեցրնողներու մէջ. լայն փողոցներու վրայ՝ վերէն վար, վարէն վեր սուրալով կը սահին հասարակաց երկծի եւ առանձնականաց մէկ ձիով սահնակները: Կծու ցուրտն եւ խայթող հովն քնաւ արգելք չեն դնելր ասոնց: Տեսարան մըն է որ կը պարզուի այսպիսի օրեր. թէ պարզ է երկինք եւ ցուրտ, ձիերուն վրայէն՝ իրենց արագ ընթացքէն յառաջ եկած շոգին խառնուած իրենց տաք շունչին հետ, գոլորշիի նման դէպ ի վեր կը բարձրանայ, մշուշ մառախուղ ձիերուն վրայ ճերմկած, համետն եղիամի մանրամասն հատիկներով կարծես զարդարուած, կառավարչին փաթթած գլուխն, պեխերն կամ մօրուքն սառնացեալ ձիւնով ծածկուած, տարօրինակ կերպարանաց տակ յառաջ կը վաքեն սանքանին, մերթ ընդ մերթ «խապար տար», աղաղակը հանելով բերաններնէն: Հապա սահնակներու վրայ նստողները, երկու հոգի, չորս հոգի քովէ քով, դիմացէ դիմաց, փաթթուած՝ կծկուած, ոտքերնին մինչեւ մէջքերնին մուշտակի կամ հաստ ծածկոցի տակ գոցած, կէս ժամ՝ մէկ ժամ եւ կամ աւելի, քաղքին փողոցներուն մէջ, քաղքէն դուրս, մինչեւ մերձակայ գիւղ մը պտոյտ ընելու մեծ հաճոյքը կը զգան: Ընտանիքներ, երիտասարդ, մանկամարդ տիկին, օրիորդներ, մանուկներ կը տեսնուին սահնակներու վրայ, այտերնին՝ քթերնին ցուրտէն կապուտկած, սակայն հոգ չէ իրենց համար ցուրտն ու մշուշը, զուարճութեան հաճոյքն

աւելի իշխող է այդ օրերը, քան օդին պատճառած նեղութիւնը:

Հաճոյք մը որ կրնան վայելել ո՛չ միայն հարուստներն, այլ նաեւ միջակ դասակարգի ընտանիքներ, չորս հինգ երիտասարդներ միացած, իւրաքանչիւրն՝ 20—40 փարա տալով կը բռնեն սանքա մը, հարուստին վայելած զուարճութիւնը կը վայելեն իրենք ալ:

Սահնակի գործածութիւնը՝ ընդհանուր եւ սովորական դարձած է այսօրս, ո՛չ միայն կիրակի եւ տօնի օրերը պտոյտներու համար կը գործածուի, այլ նաեւ ամբողջ ծմեռն, ամէն օր մեծ շարժման մէջ կը տեսնուին ասոնք, շուկայէն տուն, տնէ տուն, բաղանիք, տեղէ տեղ եւայլն երթալու համար, մէկ դահեկան չխնայողը կը գտնէ շուտ մը սահնակ մը: Մութը կոխելէ յետոյ շատ անգամ՝ կը տեսնուին նաեւ՝ հարսնտես, փեսատես, հարսնատ գացողներու խումբեր, որոնք փաթթուած շալերով, նստած սահնակներու վրայ ետեւէ ետեւ կը սահին կը սուրան մթութեան մէջ դէպ ի ուրախութեան վայրը:

Չարաճճի մանուկներն անգամ՝ կը վայելեն սահնակի զուարճութիւնը. փողոցներու վրայ սրացող սահնակ մը տեսնելնուն պէս, կը սուրան իրենք ալ ասոնց ետեւէն, կոնակի կողմէն կը բռնեն կը կառչին եւ կ'երթան բաւական տեղ մը, մինչեւ որ մատնուին ուրիշ չարաճճի ընկերէ մը, այս անգամ կառավարչին ձեռքի խարազանի հարուածէն պրծելու համար, թոյլ կու տան բռնած տեղերնին եւ կը գլտորին գետին: Կը տեսնուին նաեւ ներողամիտ կառավարիչներ ալ, որոնք կարծես հաճոյք մը կը զգան իրենք ալ, երբ չարաճճի մանուկ մը սահնակին կոնակը կառչած բարձրացած կը նշմարեն եւ ծայն չեն հաներ կը թողուն որ զուարճանայ խեղճուկն ալ. մանաւանդ երբ դատարկ կ'ըլլայ սահնակը:

Չմբան երկայն գիշերներու մէկ մասը Կարնեցի հայ ընտանիքը կ'անցընէ իւր քարեկամաց եւ ազգականաց տները, փոխադարձ այցելութիւններ ընելով, քառին բուն նշանակութեամբ՝ արեւելեան այցելութեամբ: Վաճառական, խանութպան, արհեստաւոր, արեւուն, մար մօտեւէն յառաջ կամ քիչ յետոյ եւ եթէ օդը խիստ է եւ բուքը սաստկօրէն կը փչէ, ժամանակէն ալ յառաջ՝ գոցած կ'ըլլան իրենց վաճառատունը՝ գործատեղին, եւ իրենց ընտանեաց քով՝ տուն կը դառնան: Երեկոյեան ընթրիքը ընելէ յետոյ, գիշերն ալ արդէն իւր սեւ քողը ամէն կողմ տարածած ըլլալով, կամաց կամաց «նստելու երթալու» այցելութեան ելլելու պատրաստութիւններ կը տեսնուին: Եւ ահա փողոցներու վրայ, տներու առջեւէն կը տեսնուին խումբ խումբ մարդիկ. ամբողջ ընտանիք մը շալերու մէջ փաթթուած. ոմանց գիրկը մանուկներ, առջեւնին լապտեր մը, սպիտակ ձեան վրայ ճրո ճրգ ճրո քայլերնին փոխելով կ'երթան իրենց ազգականին մէկուն տունը. ասդին կը տեսնուին անհատականներ, որոնք կ'ծկուած հաստ վերարկուններու ներքեւ, կ'երթան իրենց քարեկամաց մէկուն տունը, գիշերուան մէկ մասն անցընելու: Եթէ լուսրնկայ եւ պարզ է երկինք, հեռուէն կը տեսնուի փողոցի մը անկիւնէն, լապտերին տկար լոյսը, ձեան վրայ մարդկային ստուերներու շարժումներ, որոնք աներեւոյթ կ'ըլլան գիշերային ոգիներու պէս, երբ կողմասկի փողոց մը մօտենն այդ այցելութեան ելլողները եւ կամ աչքէ հեռանան:

Ընտանեկան, քարեկամական զուարճութիւն մըն է որ կը տեսնուի, տեղի կ'ունենայ ձմբան երեկոյեան այցելութեանց միջոցին: Տան հիւրանոցը կամ նստելու սենեակը, ի պատիւ այցելութեան «նստելու» եկողներուն, վերստին վառարանին մէջ փալուտն ու փայտը կը շարուի եւ կը վառուի. քոցը կը սկսի կարմրցընել վառարանին կողքերը եւ սենեակը

երթալով աւելի կը տաքնայ: Մեծերը սկսած են արդէն իրենց “քարով” եկարին, “քարով” տեսաքին, “ի՞նչպէս էք,” “ի՞նչ լուր,” կային: Իւրաքանչիւր որ իրեն պատշաճեալ տեղը նստելէ յետոյ, ըստ տեղական սովորութեան եթէ այցելութեան եկողներուն մէջ կը գտնուին մանկամարդ տիկիներ, օրիորդներ, հարսեր, ասոնց պարտքն է տան մէջ գտնուողներու ձեռքը համբուրել սկսեալ մեծէն մինչեւ փոքրը. յետոյ եթէ տան մէջն ալ կը գտնուին օրիորդներ՝ հարսեր, ասոնք ալ իրենց կարգին կը համբուրեն հիւրերու ձեռքը: Այս յարգանքները կատարուելէ յետոյ, կամաց կամաց խօսակցութեան թէլը կը քակուի. իւրաքանչիւր ոք իր գիտցածը՝ տեսածը փոխադարձ կը պատմէ, երբեմն եթէ մէջերնին լեզուանի մէկը գտնուի, ուրիշին կարգ չի տար խօսելու: Նորեկ հարսերն եւ օրիորդները մէկ կողմը քաշուած իրենց մէջ սուսիկ փուսիկ կը խօսին եւ աւելի լսող կ’ըլլան քան խօսող. միշտ իրենց մէջ խօսած ժամանակնին ալ ականջնին սրած կ’ըլլան մեծերնուն գաղտնի խօսակցութեան, քան կորզելու անոնց շրթունքներէն: Ահա մանուկները կը միանան իրարու հետ, վառարանին մէկ կողմը իրենց անմեղ խաղերը խաղալու. տան տիկինը կը բաժնէ ասոնց պտուղ, որոնցմով մանուկները կ’անցընեն իրենց ժամանակը: Պտուղը երթալով կը սպառի մի առ մի ատամներուն տակ, տաքութիւնը եւ խաղը իրենց վրայ թմրութիւն մը կը բերէ եւ կամաց կամաց աչքերնին ալ կը գոցուի. տոկալ չկրցողը կ’իյնայ մէկ կողմը, կը վերցուի մէկ անկիւնը կը դրուի, ուր անուշ անուշ կը սկսի քնանալ: Այսպէս մանուկները խաղալով, մեծերը խօսակցութեամբ քիչ մը ժամանակ անցնելէ յետոյ, առաջին մեծարանքը կ’ըլլայ սուրճ կամ օղի. յետոյ կը յաջորդէ խաղը:

Ընդհանրապէս թղթի խաղը տիրած է ընտանեաց մէջ՝ իւր զանազան անուններով եւ ձեւերով. անպակաս է նաեւ տապալին, սակայն այս վերջինս աւելի այր մարդկանց յատուկ է: Ոմանք խաղացող, ոմանք դիտող, ոմանք խորհրդ-

դատու, ոմանք հաշուող, մէկ ժամ երկու ժամ եւ ասելի կ'անցնի ժամանակը: Թղթի խաղէն զատ կը խաղան նաեւ տեղական այլ եւ այլ խաղեր, մատանի, մունջի խաղ:

Եթէ գտնուի տան մէջ որ եւ իցէ երաժշտական գործիք մը զարնել գիտցող, ան ալ իւր կարգին կ'առնու գործիքը՝ ձեռքը, գործիքին հետ իւր ձայնն ալ կը ձգէ, որուն կ'ընկերանան նաեւ ուրիշներն ալ եւ կը զուարճացընեն ընտանիքը: Շատ մը տներու մէջ կը գտնուի փոքրիկ փքոցաւոր դաշնակ (Harmonica), ձեռաց դաշնակներ, ջութակ, սազ, սանթուր, Mandoline:

Խաղի եւ զուարճութեան միջոցին, տան տիկինը կամ հարսը գործքերով զբաղած կը տեսնուի: Թէյին ջուրը արդէն ամանով վառարանին վրայ դրուած, կամ “սամաւարին” մէջ կ'եփի եւ շոգիներ դուրս կու տայ. տիկինը “չայնիկին” մէջ ջուրը կը լեցընէ եւ “թէյը կը բոնէ” կը պատրաստէ: Այլ եւս խաղը կը դադրի, խաղի սեղանին վրայ, կամ այլուր կը շարուին պնակներ, գաւաթները կը լեցուին, մէկ երկու՝ եւ ասելի գաւաթ երբեմն կը խմէ իւրաքանչիւր ոք տաք թէյէն: Թէյին կ'ընկերանայ, ըստ կարողութեան հիւրընկալին՝ խմորեղէն մը, “շէքէր լօխումի” “քօք” “լօխում” “քաղարջ” եւն: Ամենասաղքատ դասակարգն անգամ կ'ունենայ ձմրան երեկոյեան այցելութեանց ժամանակ՝ գոնէ պարզ թէյ մը: Շատ անգամ ալ թէյի տեղ պտուղներով կը մեծարուին հիւրերը, պարզ սուրճ մը եւ յետոյ խնժոր՝ տանձ՝ խաղող՝ կամ չոր պտուղներ՝ կաղին, ընկոյզ, չամիչ, եւն կը բերուին մէջտեղ. աղքատն ալ կ'ունենայ իւր վիճակին ներածին համեմատ անուշ շաղգամը, ստեպղին, դդումի խորված կուտը, եւն:

Թէյը խմուելէ, կամ պտուղները սպառելէ յետոյ, եթէ կան մոռցուած լուրեր, անոնք ալ կը պատմուին. հուսկ ուրեմն կամաց կամաց խօսակցութեան թէլն ալ իր վերջը՝ ծայրը կը գտնէ, այլ եւս մեկնելու ժամը կը զարնէ: Ոտք կ'ելլեն

հիւրերը, լապտերները կը վառուին, քնացող փոքրիկները կը փաթթուին շաւերու մէջ եւ մեծերը զանոնք կ'առնուն զրկերնին. «Բարով եկաք» «քարով երթաք»... «դուք ալ մեզի հրամայեցէք. կը սպասենք»... եւն կ'ըլլան վերջին խօսակցութիւնները. օրիորդներ՝ հարսեր կը փութան հիւրընկալներուն ձեռքերը համբուրել, որոնցմէ ոմանք կ'ընկերանան եկողներուն մինչեւ տան փողոցի դուռը, եւ կը բաժնուին իրարմէ. դուռը կը գոցուի, ներսէն ախերը կը ձգուին, իսկ եկողները ձեան վրայէն ճրո ճրգ ճրո՝ փոխելով քայլերնին անցնելով փողոցէ փողոց, կը հասնին իրենց տունը: Այսպէս երեք ժամ, չորս ժամ եւ երբեմն ալ աւելի կ'ըլլան ծմբան այս այցելութիւնները, որ կը տեւեն մինչեւ մեծ պահոց առաջին շաբաթը ընդհանրապէս:

Է.

Զմբան այսպիսի այցելութեանց կարգը կը դասուին «Հարսնտեսի», «փեսատեսի» տեղական սովորութիւնները: Բարեկենդանի հարսանեաց շաբաթներուն մէջ աւելի ստէպ կը պատահին այս այցելութիւնները: Երիտասարդ մը՝ երբ կը մտնէ իւր 20—22 տարեկան հասակին մէջ, երբեմն ալ աւելի փոքր կամ՝ աւելի մեծ, այլ եւս զինքը ամուսնացընելու հարցը կ'որոշուի իւր ծնողաց կողմանէ: Տակաւին կը տիրէ՝ Կարնոյ եւ գիւղօրէից մէջ՝ նահապետական սովորութիւնը, այսինքն՝ ծնողք որ աղջկան ձեռքը խնդրելու ըլլան, զաւակնին հաւան են ծնողաց ընտրութեան վրայ: Վերջին տարիներս միայն այս սովորութիւնը սկսած է ունենալ իւր բացառութիւնները, մանաւանդ քաղքին մէջ, եւ իրաց ընթացքին նայելով հետզհետէ, տարուէ տարի հին սովորութիւնը տակաւ անհետանալու վրայ է: Ըստ նահապետական՝ նախկին սովորութեան, երբ ծնողք կ'ուզեն իրենց որդին ամուսնացընել, անձամբ կամ՝ մերձաւոր ազգականք, կամ՝ ուրիշին միջնորդութեամբ, աւելի տան երէց քահանային ձեռք,

կ'երթան այս կամ այն օրիորդին տունը “խնամուս,” ի՛նչ
մախօսութեան, եւ կը խնդրեն այս կամ այն օրիորդն իրենց
զաւակին հարսնութեան: Այսպիսի պարագաներու՝ առիթ-
ներու ժամանակ, երբ տան մէջ գտնուող օրիորդը կը գու-
շակէ այցելութեան եկողներու նպատակը, ըստ տեղական
սովորութեան կը հեռանայ անոնց քովէն, միայն մեծարանք
մ'եղած միջոցին ինքն է որ կը բերէ մեծարանաց ափսէն:
Խնամուս եկողներու կողմանէ, մանաւանդ երբ լեզուանի
կիներ ըլլան, գովասանքներ են որ տեղի կ'ունենան ամուս-
նանալ ուզող երիտասարդին նկատմամբ. փոխադարձ շռայլ
գովեստներ՝ գովասանքներ են որ կը տրուին օրիորդին ծնո-
ղաց կողմանէ իրենց աղջկան նկատմամբ: Սոյն առաջին
այցելութեան ժամանակ, եթէ օրիորդին ծնողքը կարգ եւ
հաճութիւն ալ ունենան տալու իրենց աղջիկը հարսնու-
թեան, խնամուս եկողներու առջեւ, հաստատական կամ
ժխտական պատասխան մը չեն տար, գոնէ անտարբեր կը
մնան, մինչեւ որ խնամախօսութեան գալը կրկնուի, երբեմն
երկու՝ երբեմն երեք անգամ: Հուսկ ուրեմն այս երթալ գա-
լերը վերջանալէ յետոյ եւ օրիորդին ծնողաց հաւանութիւնը
տրուելէ յետոյ՝ տեղի կ'ունենայ “Նշանտուքը”, կը դրկուի
“Փէյը”, առհաստաչեայն, մատանի մը կամ ուրիշ բան, որուն
հետ կը տրուի շղարշ մը՝ “քօղքը”, կամ յետոյ կը տարուի
քօղքը: Նշանտուքէ յետոյ տեղի կ'ունենան՝ Հարսնոտեսի, Փե-
սատեսի այցելութիւնները:

Որոշեալ օր մը երիտասարդին ծնողք, եթէ ուզեն կը
հրաւիրեն իրենց մերձաւոր ազգականներէն կամ քարեկամ-
ներէն մի քանին եւ երեկոյեան կ'երթան օրիորդին ծնողաց
տունը: Իրենց կարգին աղջկան ծնողք եւս, եթէ ուզեն, հրա-
ւիրած կ'ըլլան իրենց մերձաւոր ազգականներէն կամ մտե-
րիմներէն անձեր: Ըստ սովորութեան հարսնոտես գացողները
կը տանին հետերնին նուէր մը հարսնցուին. այս սովորու-
թիւնը տասնեակ տարիներ յառաջ պարտք մը կամ պատշա-

ծութիւն կը համարուէր, քայց այժմ՝ ուզողը միայն կը տանի. իսկ ծնողաց կողմանէ նաեւ ցայսօրս անհրաժեշտ որ եւ իցէ նուէր մը կը տարուի, ըստ իրենց կարողութեան, ժամացոյց մը, գոհարեղէն՝ ապարանջան՝ օղ եւն. նոյն իսկ աղքատ դասակարգի ծնողք կը տանին “փուշի” մը, ոսկի մը եւն:

Զմրան երեկոյեան վերոյիշեալ այցելութեանց միջոցին տեղի ունեցած սովորութիւնները եւ աւելին կը տեսնուի Հարսնտեսի՝ Փեսատեսի այցելութեանց իրիկունները, սազը՝ սանթուրը՝ ջութակը անպակաս կ’ըլլան: Առաջին մեծարանքներն ըլլալէ յետոյ, տան մէջ գտնուած մանկամարդ տիկիները կ’երթան կը բերեն հարսնցու օրիորդը, որուն երեսը գոցուած կ’ըլլայ կեսրանց տնէն դրկուած կամ բերուած քօղովը: Սա իւր կարգին հագուած սգուած ծանրութեամբ յառաջ գալով, երիտասարդին ծնողքէն սկսելով, մեծէն մինչեւ փոքրին ձեռքը կը համբուրէ եւ յետոյ կը կանգնի սենեակին մէկ կողմը: Ուրախութիւնը՝ պարելը՝ խրախճանքը յառաջ կ’երթայ, սեղանը՝ թէյը կը յաջորդեն իրարու. եւ այսպէս մինչեւ կէս գիշեր եւ երբեմն մինչեւ արշալոյս կը տեւէ Հարսնտեսի այս այցելութիւնը:

Հարսնտեսի այցելութենէն յետոյ տեղի կ’ունենայ Փեսատեսի այցելութիւնը: Շաքաթ մը կամ աւելի օրեր անցնելէ ետքը, որոշեալ օր մը, աղջկան ծնողք վերագոյն ըսածնուս համաձայն փոխադարձ Փեսատեսի կ’երթան: Տարիներ յառաջ Փեսատեսի այցելութեան ժամանակ, հարսնցու օրիորդը չէր ընկերանար ծնողաց, կը մնար իրենց տունը. քայց վերջին տարիներս այս սովորութեան հակառակ օրիորդն ալ ծնողաց հետ կ’երթայ Փեսատեսի, աւելի կեսրանց տան խնդրանքով. թէպէտ դեռ կան ընտանիքներ որոնք խիստ կը պահեն այս սովորութիւնը, ինչպէս նաեւ գիւղերու մէջ կը տիրէ հին սովորութիւնը: Փեսատեսի այցելութեան միջոցին նոյն ուրախութիւնը եւ զուարճութիւնը կը կրկնուին, որոնք տեղի ունեցած էին Հարսնտեսի միջոցին:

Իբր ամբողջութիւն սոյն կրկին այցելութեանց, կը յաջորդէ հուսկ ուրեմն «Հինայի», առաքումը եւ հարսանեաց հանդէսը: Պարսիկ-Տաճկական սովորութեան ազդեցութեան հետեւութեամբն է որ Կարնոյ գաւառին հայ ազգին մէջն ալ մտած է հինայի գործածութեան սովորութիւնը, ի մասնաւորի հարսանեաց առթիւ: Հարսանեաց հանդէսը դեռ չկատարուած, երկու երեք օր յառաջ, ընդհանրապէս հինգշաբթի օրը, երիտասարդին ծնողաց կողմանէ կը դրկուի օրիորդին տունը հինան, որ շաքարներով զարդարուած սկտեղի մը վրայ դրուած կ'ըլլայ: Հարսանիքէն օր մը յառաջ, շաբաթ երեկոյեան տան մէջ գտնուող աղջիկները, ինչպէս նաեւ հարսանիքի հրաւիրեալ օրիորդները ամէնն ալ հինայով կը գունաւորեն ձեռքերնին, հարսնցուն անգամ ձեռքերն ու ոտքերը կը դնէ հինան: Ժամանակ մը շատ ընդհանուր էր այս սովորութիւնը, քայց տասը տարիէ ի վեր հետզհետէ անհետ եղած է եւ շատ ցանցառ կը գործածուի քաղքին մէջ այս. թէպէտ եւ հինան դրկելու սովորութիւնը դեռ կայ, քայց հինայ դնելը՝ ոչ: Իսկ գիւղերու մէջ տակաւին կը տիրէ հինայի գործածութիւնը. նոյն իսկ թագւորը (պսակուող երիտասարդը) նախընթաց գիշեր հինայով կը զարդարէ իւր ձեռքերը. մանուկներու ձեռքերն իսկ կամ մատուրները հինայով գեղեցիկ կը զարդարուին:

Այս ամէն սովորութեանց հուսկ ուրեմն կը յաջորդէ «Հարսնատ», երթալն եւ հարսանեաց հանդէսը: Ընդհանրապէս աւելի կիւրակի երեկոյեան կը կատարուի հարսանեաց հանդէսը, կամ եթէ ուրիշ օր մը տեղի ունենայ, երեկոյեան մութը կոխելէն յետոյ երիտասարդի կողման հարսնեւորք իրենց արդ ու զարդով ասոր տունը հաւաքուելէ ետքը, փոքրիկ ուրախութիւն մը կը կատարեն: Տան երէցը՝ քահանան արդէն ժամ յառաջ եկած եւ օրհնած կ'ըլլայ փեսային զգեստները, հալաւ օրհնենքի արարողութիւնը կատարած եւ յետոյ հարսնցուին տունը գացած կ'ըլլայ, հարսին քօղն ալ օրհնելու:

Կը հագուեցընեն փեսան ուրախութեամբ՝ ջութակի՝ սանթու-
 րի ձայներուն տակ —, եւ ջահերու լապտերներու լուսով կ'ել-
 լեն կ'երթան հարսնացուին տունը, ոտօք եւ եթէ օդը կը ներէ
 եւ քսակնին լեցուն է, սանքսաներու վրայ նստած: Հարսնացուին
 կողման հրաւիրեալները նոյնպէս իրենց արդ ու զարդով զար-
 դարուած, հարսը հագուած իւր հարսենական սիրուն զգեստ-
 ները, ուրախութեան մէջ կը սպասեն անոնց գալստեան:
 Հարսնատ եկողները կը միանան ասոնց. մէկ ժամ կէս ժամ
 ուրախութիւնը կը շարունակուի, մեծարանքներ՝ ըմպելիներ
 կը յաջորդեն իրարու, տեղական պարեր կը բոլորեն, ջութա-
 կին՝ սանթուրին՝ սազին թելերուն կ'ընկերանան երգեր: Վեր-
 ջապէս հարսն իւր ծնողաց տնէն բաժնուելու ժամը կը զարնէ.
 ոտքի կ'ելլեն նստողներն ալ, քանի մը վայրկեան եւս ոտքի
 վրայ ուրախութիւն ընելէ՝ գաւաթներ պարպելէ յետոյ ջա-
 հերու լապտերներու լուսով ծանրաքայլ կը սկսին դէպ ի եկե-
 դեցի յառաջանալ: Ընդհանրապէս եկեղեցին կը կատարուի
 պսակի արարողութիւնը. սակայն տներու մէջ կատարողներն
 ալ անպակաս են թէ՛ էջմ. հայոց եւ թէ՛ կաթ. հայոց մէջ:
 Եկեղեցին կատարուած պսակի արարողութեան ներկայ ըլլա-
 լու կ'ընկերանան նաեւ հարսին ծնողքն եւ իւր կողման հարս-
 նելորները. արարողութենէ յետոյ հարսին կողման հրաւի-
 րեալք կը բաժնուին միւսներէն եւ կ'երթան հարսին ծնողաց
 տունը հոն ուրախութիւննին շարունակելու: Իսկ փեսային
 կողման հրաւիրեալները կամ հարսնատ գացողները, հարսին
 հետ եկեղեցիէն ելլելով նոյն հանդիսութեամբ կու գան թագ-
 ւորին տունը, ուր մինչեւ առաւօտ երբեմն կ'ուրախանան, կը
 պարեն, կ'երգեն, կերակրոյ սեղանն ալ անպակաս կ'ըլլայ:
 Իսկ եթէ տունը պիտի կատարուի պսակի արարողութիւնը,
 հարսնատ գացողները՝ հարսին տնէն ուղղակի հանդիսութեամբ
 փեսային տունը կ'երթան՝ հարսն առած. եթէ մասնաւոր հրաւեր
 մը չ'ըլլար թագւորին կամ ասոր ծնողաց կողմանէ՝ հարսին
 ծնողաց՝ քոյրերուն կամ եղբայրներուն՝ ընկերանալու իրենց

հետ դէպ ի թագւորին տունը, ասոնք կը մնան իրենց տունը, իրենց հրաւիրեալներուն քով: Սակայն ասոնք ալ, ինչպէս նաեւ ասոնց կողման մարդիկ, անմասն չեն մնար փեսային տունը կատարուած խրախճանքներէն, յաջորդ իրիկունը կը հրաւիրուին թագւորին տունը, ուր կը կրկնուի հարսանեաց ուրախութիւնը: Այսպէս երկու՝ երեք իրիկուն կը տեսէ հարսանեաց հանդէսը եւ ուրախութիւնը: Ուրախ կ'ըլլան եւ կը զուարճանան դրացիները հարսանեաց իրիկունը, հեռուէն երբ կը նշմարեն հարսնառ գացողներու վերադարձին ջահերու լոյսը եւ սրինգին անուշ ձայնը լսելով, դուրս կը թափին դռներու առջեւ, հանդիսատես ըլլալու: Կը տեսնուին նաեւ ճանապարհին վրայ մարդիկ, որոնք ոչխարի մը քով կայնած կը սպասեն հարսնառի դարձին, կէս ճամբան կամ թագւորին դրան առջեւ գետին կը պառկեցընեն ոչխարը, իբր թէ զոհել կ'ուզեն, պարգեւ մը չառած չեն մեկնիր:

Հարսանեաց երկրորդ կամ երրորդ օրը հարսին օժիտը կը դրկուի իւր ծնողաց տնէն: Հարսն ըստ իւր կարողութեան իւր օժիտին հետ կը բերէ նաեւ մէյ մէկ ընծաներ կնքահօր՝ կնքամօր, կեսուրին, տալերուն, եւայլն. եթէ քիչ մ'ալ ունեւոր է, մինչեւ նաեւ աղախիններուն եւ ծառաներուն համար սնտուկին մէջ պատրաստի կ'ունենայ որ եւ իցէ նուէր մը, ուսի կամ գլխու շալ մը, մետաքս կամ հասարակ թաշկինակ մը եւ այլն եւ այլն:

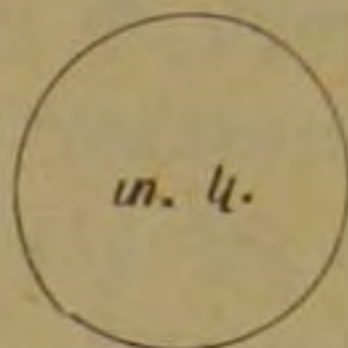
Ամուսնութեան յաջորդող երկու երեք ամիսներն անցնելէ յետոյ, ուրիշ տեղական սովորութիւն մը եւս տեղի կ'ունենայ. եւ այս է հարսը ծնողաց տունը տանելու սովորութիւնը, որուն տեղական քառով «Դարձ տանիլ» կ'ըսեն: Հարսին ծնողք կու գան փեսային տունը եւ կեսրոջմէն կամ տան մեծէն կը խնդրեն որ իրենց աղջիկը տասր, քսան օր իրենց տունը տանելու հրաման տան: Տան մեծին կողմանէ օր մը կ'որոշուի, նոյն օրը կրկին կու գան հարսին ծնողք, փոքրիկ ուրախութիւն մը կատարելէ յետոյ կ'առնուն կը տանին հարսաղ-

ջիկնին իրենց տունը — “Դարձ,” կը տանին: Կ’անցնի տասը
 քսան օր եւ երբեմն աւելի, նոյն ձեւակերպութիւնները տեղի
 կ’ունենան. հարսին կեսուրը կամ տան մեծը կ’ելլէ կ’երթայ
 խնամոնց տունը՝ հարսը ուզելու. ասոնք քանի մ’օր եւս թո-
 դու կը խնդրեն եւ որոշեալ օր մը գալ տանիլ կ’առաջարկեն:
 Որոշեալ օրը, փեսին ծնողք, քոյր եւ եղբայր, կը հրաւիրուին
 նաեւ կնքահայր, կնքամայր, կ’երթան կրկին խնամոնց տու-
 նը, ճաշը՝ ուրախութիւնը կատարելէ յետոյ կ’առնուն հարսը
 եւ կը վերադառնան: Տարին երկու երեք անգամ տեղի կ’ու-
 նենայ հարսը “Դարձ,” տանելու սովորութիւնը, մեծ տօներու
 առթիւ. մանաւանդ նոր հարս գացողներու համար այս սովո-
 րութիւնը կատարել պատշաճութեան կարգը դասուած է. եւ
 որոնք իրենց կարգին անհամբերութեամբ կը սպասեն այն
 օրուան, երթալու վայելելու ծնողական փառաբանքը, գուր-
 գուրանքը եւ խօսելու ազատ անոնց հետ եւ իւր հայրենական
 ազգականներուն այցելութեամբ ուրախանալու:

Ը.

Այսօրուան օրս թէ՛ քաղաքն եւ թէ՛ գիւղերը տիրող հարս-
 նական սոյն տեղական սովորութիւնները, երեւի թէ յանցե-
 լումն՝ մէկ դար յառաջ՝ աւելի ընդհանուր էր եւ ուրիշ սովո-
 րութիւններ եւս կը գտնուէին: Այս սովորութեանց սահման
 մը, կարգ մը դնել աշխատած են տեղական հոգեւոր առաջ-
 նորդները. այսպէս Կարապետ Եպ. Բագրատունի (1811—
 1829) մասնաւոր կանոններ տուած է աւելի գիւղօրէից հա-
 մար: Այդ գրութիւնն իւր իսկ ստորագրութեամբ պահուած
 կը գտնենք էջմ. Հայոց առաջնորդարանի մէջ: Այդտեղ ի
 մասնաւորի կը խօսի խնամախօսութեան վերաբերեալ խըն-
 դրոց նկատմամբ: Քան առ քառ ընդօրինակելով կը դնենք
 հոս, սովորութեանց նկատմամբ ամբողջական գաղափար մը
 կազմելու համար:

“Համայն¹ օվայի գիւղօրէից նորապէս սահմանեալ քարեկարգութեան օգտաւէտ եւ պատուիրանական կանոններ, զոր պարտին ամենայն հայազգի քրիստոնեայք ամենայն յօժարութեամբ ընկալնուլ եւ հաստատուն պահել:

Ն. Ժ. Կարապետ արքեպիսկոպոս Կրնյ.

Ամենայն հայազգի քրիստոնեայք արժանաւոր հնազանդութեամբ եւ պատուով պարտական են իւրեանց քահանաները պատուել, եւ անոնց ամէն կանոնական եւ քարի խրատներուն եւ թէմալիհներուն աստուածային պատուիրաններուն պէս հնազանդ եւ մտիկ ընօղ ըլլալ, եւ ով որ քահանայից քարի թէմալիհներուն հնազանդ չըլնայ, մեզ եւ Բրիստոսի Աստուծոյ մերոյ հնազանդ չէ եւ սուտ քրիստոնեայ է:

Ամենայն հայազգի քրիստոնեայք ամենայն հայոց եկեղեցւոյ կանոնական կիրակիները պարտական են անխախտ պահել, եւ կիրակի չըպահօղ հաւատացելոյն քրիստոնէութիւնը հաստատուն չէ, այլ շիւպէշի է:

Բրիստոնեայք ամմէնքը պարտին սէր ընել՝ եւ սէր ունենալ միմեանց հետ, որ Բրիստոսի հաւատացեալ ըլնալները հասկըցվի, զէրէ Բրիստոս ըսաց քի դուք մէկըզմէկու սիրով եւ միմեանց հետ սիրով մընալով կը ճանչըվիք թէ իմ ծառաներս էք:

Գլխաւորաբար աղէկ գիտցէք որ աղօթքը մարդոյս հոգւոյն կերակուրն է. ուրեմն, ինչպէս որ հացը մարմիններուս հարկաւոր է եւ պետքական, ասոր պէս ալ աղօթքը հոգիներուս հարկաւոր է, եւ ինչպէս որ հաց չուտելով մարդը սովա-

¹ Փոքր տետր մ'է, նոտրագիր գրուած, տուններուն առաջին գրերը կարմրագիր. ընդունելով Սմբատ Ժ. Վ. Սատէթեան առաջնորդէն, օրինակելով յետս դարձուցի 1910, փետ.ին:

մահ կ'ըլնայ եւ կը մեռնի մարմինը, այսպէս ալ աղօթ չընող մարդոյ հոգին կը մեռնի: Եւ աղօթքին տեղը ուր տեղ է, յատկապէս եկեղեցին, ապա ուրեմն քրիստոնեայ եղօղը թէ այր թէ կին, թէ հարս թէ աղջիկ թէ մեծ թէ փոքր, պարտական է յեկեղեցին գնալ եւ անդ աղօթքին հոգեւոր կերակրովը հոգին կերակրել որչափ որ կարելի է: Զէրէ ամէն մէկ քրիստոնեայ թէ այր թէ կին, թէ հարս թէ աղջիկ պարտական է որ շաքաթ եւ կիրակի օրերը մանաւանդ պատարագ եղած օրերը եկեղեցին գնայ եւ իւր մեղացը թողութիւն խնդրէ: Եւ ով որ անշահ գրուցներով թէ հարս եւ թէ աղջիկ յեկեղեցիէն արգիլէ նէ, անոր մեղացը կցորդ կ'ըլնայ եւ անոր մեղացը համարը ինքը պիտի տայ: Նաեւ ծաներուք թէ եւ Աստուծոյ անունը ուր տեղ որ կանչըվի, անդ է Աստուած լէքին յատկապէս յեկեղեցին է, ապա եկեղեցի գնացողներդ որ Աստուծոյ երեսը կէլլէք, մտածեցէք թէ որքան ահիւ եւ պարկեշտութեամբ պէտք է կենալ եկեղեցւոյ մէջ, եւ մեղքերնիդ լաք, որ Աստուած ալ ձեզ ողորմի:

Այլազգի ձեռքով եւ այլազգի գիտութեամբ աղջիկ կամ մանչ նշանել ուզող քրիստոնեայն, եկեղեցւոյ խորհրդոյն անարգօղ է, եւ եկեղեցին ալ անանկ մարդը կանարգէ, եւ նշանածն ալ չի վայելէ. ուստի այլազգի գիտութեամբ ամենեւին նշան չիպտի ըլնայ:

Օրինաւոր խնամախօսութիւն այս է:

Խնամախօսութեան երթայ մէկ քահանայ եւ մէկ մարդ միայն մանչուն կողմէն հետը քայց երկուքն ալ խրմած չիպտի ըլնան ամենեւին. եւ երբ հաւնի աղջկան տէրը եւ խօսք տայ պարտին մատնին մեզ բերել եւ օրհնել տալ:

Նշանին պէհն տասն եւ մէկ դուռուշէն վեր չիպտի ըլնայ. մէկ մատնի եւ մէկ փուշի մեր գիտութեամբը քահանայն առնու տանի աղջկան տունը, մատնին աղջկան մատն անցնէ եւ փուշին գլխուն ցրկէ, քայց դիագի փարայ հետէմեւսի եւ այլ այսպիսի ինչ ամենեւին չկայ եւ չլնայ:

Եւ աղջկան տէրը խմած կամ՝ չըխմած ըլլալով եթէ
դիագի փարայ կամ՝ հետէմեւսի ինչ որ ուզէ նէ խնամախօ-
տութեան գացողը թող կամ՝ խօսք տայ կու տամ՝ ըսելով եւ
կամ՝ ուզածը տայ. քայց միւս օրը թող զայ մեզ ծանուցանէ,
եւ տուածը մեզնէն առնէ թէ որ չգայ եւ չըծանուցանէ, եր-
կուքն ի միասին դատապարտութեան ներքեւ կանկանին, եւ
երկուքն ալ պիտի դատվին:

Հարսընտեսը պիտո մեծ քեահայն մէկ ուռուպիէ տայ,
եւ տահա վարը մէկ տօխասաննոց տայ, տահա վարը մէկ յէթ-
միշնոց տայ, քայց հարսընցու աղջիկը հարսընտես եկողնե-
րուն թէ մեծին եւ թէ փոքրին ամենեւին քան մի խիլայ չիպ-
տի տայ քնաւ, եւ հարս գնալու ժամանակն ալ հարսընտես
եկած մարդոցը ամենեւին խիլայ չիպտի տանի:

Հարսընտես եկողը թէ գիւղին միջէն ըլնայ հարսընտես
ընէ եւ գնայ, քայց գիշեր մնալ ամենեւին չըկայ եւ չըլնայ,
ապա թէ ուրիշ գիւղէ ըլնայ, հարսընտես եկողը մէկ գիշեր
կենայ, եւ միւս օրը անպատճառ գընայ:

Ոչանած մանչուն նշանած տեղը թէ քաղմութեամբ եւ
թէ մինակ աներանցը տունը գնալ չըկայ ամենեւին եւ չըլնայ:

Հարս եղօղ աղջիկը տուն տանիլ եւ կամ՝ տնէ տուն
հանդէսով ժուռ ածել ամենեւին չըկայ եւ քնաւ չըլնայ:

Հարսանեաց հինային հետ կին ամենեւին չիպիտի ըլ-
նայ, այլ մինակ քահանայն չորս աղսախալի հետը առնու եւ
հինան տանի:

Ծապիկը մէկ կին մի տանի, մէկ տղայի հետ եւ քահա-
նայն եւս հետը երթայ եւ զայ եւ ամենեւին այլ մարդ չըլինի
հետերնին եւ սազ կամ՝ տիկ եւ կամ՝ այլ ինչ հինին առաջը
չիպտի երթայ:

Առանց կանչելու մարդ հարսանիք չերթայ, թէ այր թէ
կին, թէ մեծ թէ փոքր:

Երկուշաբթի գիշերանց կամ՝ առաւօտը թագւորը պիտի
գնալ հարսին տունը եւ ըստ կանոնական հրամանին քահա-

նայն աղջկանը տունը ձեռնադրութիւն ընէ փեսային եւ հարսին եւ ապա գնան յեկեղեցին, եւ առանց ձեռնադրութեան հարսը փեսային տունը չիալտի գայ:

Թէ պսակ գնալու եւ գալու ժամանակը եւ թէ այլ ժամանակ թագւորին կամ՝ կնքահօրը ձեռքը ամենեւին քան չիալտի ըլլայ, ո՛չ թուր ո՛չ դանակ, ոչ ծառ, ոչ խաչ, ոչ դէյէնէկ եւ ոչ այլ ինչ:

Հարսին հետ մէկ մեծ կին երթայ, հարսնաքուր եւ հարսնադքար ամենեւին չըկայ եւ չըլնայ:

Թէ հարսնառ գնալու եւ թէ գալու ժամանակը թագւորին առաջը թէ խմախ խաղալ կամ՝ կիւլէշ բռնել եւ կամ՝ այլ այսպիսի ինչ ամենեւին չկայ, եւ թագւորը սագով տնէ տուն ժուռ ածել քնաւ չըլնայ եւ խօնչայ հանել չկայ ամենեւին:

Կէսուրը հարսին խիլան դռնէն դուրս չիալտի հանէ եւ մահլէին մէջ գըլխուն չիալտի ցրկէ, այլ իւր տանը մէջ:

Դուրսը մահլէն թագւորը որս հանել եւ հաւի կամ՝ այլ անասունի գլուխ զարնել չըկայ ամենեւին եւ չըլնայ:

Իկիտ փայի եւ շիշլըղ ամենեւին չըկայ, եւ հայոց տղայքը քնաւին այլազգ հետերնին հայոց հարսանիքը չիալտի տանին:

Պսակը երկուշաբթի կամ՝ գիշերանց եւ կամ՝ ճաշու ժամուն ըլնայ, եւ երեքշաբթի առաւօտը պըսակը վերացվի, եւ մինչեւ յերեկոյ մարդ չըմնայ հարսնետունը, թէ այր թէ կին թէ մեծ եւ թէ փոքր, եւ ճէհէզը հարսը հետը տանի եւ ճէհէզ տեսնել չըկայ:

Դարձ գացող հարսը քսան օրէն աւելի չիալտի մնայ մարանցը, այլ քսան օրէն անպատճառ պիտի գայ կեսարանցը տունը:

Բոլոր օվայի մէջ որքան որ դէրիի տեղրանք կան հայոց ազգին այն օրերը բազմութեամբ այն տեղրանքը գնալը արգելմամբ արգիլուած է, ով որ հայոց ազգ եմ եւ քրիստոնեայ

եմ՝ կըսէ նէ յայն օրերը այն տեղրանքը չիպտի գնայ, բայց այն տէրիի օրէն դուրս մինակ ուր կամի թող գնայ:

Նոյնպէս եւ արգիլմամբ արգիլուած է հայոց ազգին եւ պար խաղալը թէ ներսը գիւղին մէջ եւ թէ դուրսը թէ բարեկենդանին եւ թէ յայլ օր բայց եթէ հարսանեաց մէջ կամիցին խաղալ այր եւ հին դառըշըղ ի միասին քնաւ խաղալու հրաման չկայ եւ չիպտի ըլնայ, այլ այր մարդը ջոկ մէկ տանմ՝ մէջ պարտի խաղալ եւ կին մարդը ջոկ ուրիշ տանմ՝ մէջ, ամենեւին զատ զատ եւ այր մարդ ով որ եւ իցէ կանանց խաղալը չիպտի տեսնէ, ուրեմն երանի էր թէ ո՛վ հաւատացեալ սիրելիք իմ՝ այդ հոգւոյ եւ մարմնոյ վնասակար չար սովորութիւն բիւթիւնէ բիւթիւն ամենեւին վերցընէիք:

Հայոց ազգի կանայք թէ մեծ թէ փոքր առաքելական կանոնէ պատուէրովը վասն ամենայնի պարկեշտ . . .¹ (յաջորդութիւնը մէկ թուղթ պակաս՝ պատուած կ'երեւայ):

Սոյն կանոններն եւ խրատները ինչպէս կը տեսնուի, գրուած եւ դրկուած է Կարապետ Եպ. Բագրատունիի կողմանէ օվայի գիւղօրէից եւ վանքերու առաջնորդներուն: Կարմիր վանուց նոյն ժամանակի վանահայրը Յովհաննէս Եպ. (1805—1824) ընդունելով սոյն կանոններն ինքն ալ իւր կողմանէ քանի մը խօսք աւելցընելով ասոնց վրայ, պատուիրած է անոնց պահպանութիւնը: Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ պահուած ձեռագիր տետրի մը մէջ կը գտնենք սոյն վանահօր խօսքերն այսպէս².

“Համայն օվայի գիւղօրէից նորապէս սահմանեալ բարեկարգութեան օգտաւէտ եւ պատուական կանոններ, ի Կարնոյ Արժանապատիւ Առաջնորդ Տեառն Կարապետի Առաքինազարդ Ս. արքեպիսկոպոսէ կանոնեալ եւ առ մեզ հասեալ, եւ մեր ամենայն զգուշութեամբ ընկալեալ ի մտի եղաք,

¹ Սոյն կանոնները տպուած են Նաեւ Լումայ Հանդէսի 1899. Նոյ. թուոյն մէջ:

² Ձեռագիր Բ. տետր մը. էջ 273—279, գրուած են կանոններս եւ վանահօր խօսքերը:

մտածեցաք նորագննին մտօք՝ որ է մեծ օգուտ համայն ազգի մերում, վասն որոյ եւ արժան վարկաք շնորհել զօրինակն ձեզ՝ զոր պարտիք եւ դուք ընկալնուլ սիրով եւ հնազանդութեամբ եւ հաստատուն պահել զոր ինչ եւ իցէ»:

Յետոյ մի առ մի յառաջ կը բերէ վերոյգտեալ կանոնները, մինչեւ «բիւթիւնէ բիւթիւն վերցընէիք» եւ կը շարունակէ այսպէս.

“Վերջապէս բիւթիւն բիւթիւնէ արգելմամբ արգելուած է, ժամին դասերը ելնող աստիճանաւոր կամ առանց աստիճանի եղող թէ մեծ եւ թէ փոքր տիրացուներուն հետ հարսնետան մէջ եւ թէ դուրսը պար խաղալը, զուռնա կամ տիկ չալելը, եւ խաղ կանչելը, այլ պէտք է անոնց հոգեւոր երգերու հետեւիլ եւ սորվիլ ու ըսել, մարմնաւորին հետեւիլ չկայ եւ չըլլայ:”

“Համայն օվայի գիւղօրէից նորապէս սահմանեալ բարեկարգութեան օգտաւէտ եւ պատուիրանական կանոններ, զոր պարտին ամենայն հայազգի քրիստոնեայք ամենայն յօժարութեամբ ընկալնուլ եւ հաստատուն պահել:”

“Այս ամենայն խրատական եւ կանոնական թէմպիսներս Աստուծոյ կողմանէն ձեր հոգեւոր եւ մարմնաւոր օգտաւէտութեանը համար աւանդեցինք, որ ամէն շաբաթ երեկոյի յեկեղեցւոյ մէջն պարտիք կարդալ եւ միտք առնել եւ պահել, ապա ով որ գրածներուս անհնազանդ կը գտնուի՝ հոգւով եւ մարմնով դատապարտութեան ներքեւ կ’անկանի:”

“1822. ամի Տեառն Փետրուարի ա. ի Կարմիր վանս Ս. Աստուածածնի.

Ն. Ժ. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Կարմիր վանից:”

Ձմրան պաղ օրերու վառելիքը մեծ հոգ կը պատճառէ
Կարնեցւոյն:

Կարին իւր ցուրտ կլիմային եւ ձմրան երկարութեան
համար պէտք էր ունենալ առատ վառելիք, որմէ զուրկ է
դժբաղդաբար: Կարնոյ շրջակաները չկան անտառներ. աւան-
դութիւնը սակայն կը պատմէ, որ շատ տարիներ յառաջ քաղ-
քին շրջակայ լեռանց վրայ եւ ձորամէջերու կողմերը կային
եւ կ'աճէին անտառակներ, զորս հետզհետէ կտրելով, ար-
մատախել հանելով եւ նորը չտնկելով, բոլորովին չորցած
են սոյն անտառակները, այնպէս որ եւ ոչ հետքերնին կը տես-
նուի: Այս աւանդութեան իբր հաստատութիւն կը ցուցուի
մինչեւ այսօրս քաղքին մէջ հին տուն մը, որուն յարկին շի-
նութեան համար գործածուած հաստ եւ երկայն գերաննե-
րուն՝ կոնտերուն (մէրթէք) միոյն վրայ փորագրուած է հե-
տեւեալը “Կոնտերս բերինք Մուտուրկու Լուսաւորչի ձորէն”:
Այս ձորը հեռի է քաղքէն մէկ ժամու չափ: Դաշտագետնոյն՝
լեռանց ստորոտներուն կողմերը գտնուած գիւղերը, 1910—
1913 թուականներուն, շրջած ժամանակս, տեսայ ալեւոր-
ներ, որոնք ողբալով կը հաստատէին թէ իրենց նախնիքը,
նոյն իսկ պապերը, տեսած են լեռանց կողքերուն վրայ ան-
տառակներու վերջին մնացորդները. իսկ այսօրս իրենք հողէն
ու քարէն զատ ուրիշ բան չեն տեսներ:

Թէ Կարնոյ շրջակայ լեռները կրնան հասցընել ծառեր
եւ թէ զարդարուած էին ժամանակին անտառակներով, վկայ
կը հանդիսանան նոյն իսկ վերջին տարիներու մէջ՝ թէ քաղ-
քին զանազան կողմերը տնկուած ծառերը, որոնցմով կատա-
րեալ փոքրիկ անտառակներ ձեւացած են, ինչպէս կը տես-
նենք հայոց գերեզմանատան մէջ եղածները, որոնք Օրմա-
նեան Առաջնորդի օրով տնկուած են (1880—1887). եւ դար-
ձեալ “Միլլէթ Պաղչէսի,” ըսուած տեղւոյն վրայ տնկուած-

ները. «Փաշին Բէօշքը», անուանեալ պարտէզը. քաղաքին հիւանդանոցին շուրջը տնկուածները եւ ասկից մինչեւ Փաշին Բէօշքը տանող ծառուղին եւ ուրիշ զանազան կողմերը տրնկուած հոգացուածները. եւ թէ՛ լերանց մօտ գտնուած զանազան գիւղերուն զառ ի վայր կողմերը տնկուած ծառերը, ինչպէս կը տեսնենք Հինձք գիւղին «Թապիա», ըսուած տեղւոյն զառ ի վայր կողքին երկայնութեան վրայ տնկուածները, որոնք վերջին տարիներու մէջ տնկուած հոգացուած եւ այսօրս սիրուն փոքրիկ անտառակ մը ձեւացած է. Արծրթի գիւղին մէջ եղածները, Մուտուրկու Լուսաւորչայ վանքին առջեւ տնկուածները, Կարմիր վանուց պարտէզը, Երկնիստ՝ Ըղտածոր՝ Ումուտում՝ Կամպիր՝ Աղտաղ՝ Իլիճէ եւայլն եւայլն գիւղերու աջ ու ձախը աճած հինաւուրց եւ աւելի նորատունկ ծառերը: Ընդհանրապէս քաղքին աջ ու ձախն, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ գիւղերու մէջ եւ ուրիշ տեղեր տեսնուած ծառերն են քարտի եւ ուռի ծառեր. սակայն մշտադաւար ծառերու տեսակէն եւս կրնայ աճիլ:

Այժմեան ունեցած վառելիքը կը բերուի հեռաւոր տեղերէ, Բաքերդի կողմերէն, Աշխալայի՝ Մասաթի անտառակէն, Իսպիրէն, Սօղանլուէն, Թորթումէն: Տարուէ տարի երթալով այս կողմերէն բերուածներուն քանակութիւնն ալ կը նուազի, որով գինն ալ կը բարձրանայ:

Կարնոյ նահանգին ունեցած վերջին անտառն էր Սօղանլիի ընդարձակ անտառը, որ Ռուս-Տաճկական վերջին պատերազմին ժամանակ (1878), Ռուս կառավարութեան ձեռքն ինկաւ:

Վառելիքի պակասութեան տեղը լեցրնելու համար, քաղքին եւ գիւղերու բնակիչները ստիպուած են գործածել «Աթարը»: Խոտակեր անասնոյ աղբիւսը՝ քակորը, տեղական քացատրութեամբ «մայիսը», գիւղացիք ամբողջ ձմրան միջոցին՝ գոմերէն փողոցներու մէկ անկիւնը հաւաքելով, ինչպէս նաեւ քաղքին մէջ, ուր շատ տներ կ'ունենան կթան կով՝

ոչխար՝ մատակ, ասոնց աղբը ձմրան մէջ, պարտէզներու մէկ անկիւնը կամ փողոցը տան պատին մէկ կողմը դիզելով, ամրան տաք օրերուն, ընդհանրապէս Մայիսի վերջերը եւ Յունիսի մէջ, այս “մայիսը,” թափել կու տան աթար թափողներու ձեռք: Ասոնք դիզուած “մայիսը,” մաս առ մաս կը քանան, կը տարածեն, ջուր եւ յարդ ցանելով, ոտքով լաւ մը կը կոխեն կը կոխկոտեն, եւ յետոյ քառակուսի փայտէ կաղապարներու մէջ քանի մը թի լեցրնելով, կրկին ոտքով ճզմելով՝ կը հանեն տանց երթիքներուն վրայ քովէ քով կարգաւ կը շարեն՝ կաղապարին մէջէն դուրս ձգելով: Ժամանակ մը կը մնայ այսպէս շարուած, մինչեւ երեսի կողմը չորնայ, յետոյ կը դարձնեն, թաց մնացած կողմերն ալ արելու ճառագայթներէն լաւ մը չորնալէ յետոյ կ'ըլլան հաստատուն՝ միակտուր մարմիններ. ժամանակ մը տանիքներու վրայ կարգաւ վրայէ վրայ կը շարեն աւելի լաւ չորնալու համար. այսպէս աթարը վրայէ վրայ դիզելով՝ շարելու գործողութեան, գիւղացին կ'անուանէ “աթարը դաթրել”: Աթարը դաթրելէ յետոյ կ'անցնի քանի մը շաքաթ եւս, հուսկ ուրեմն աշնան անձրեւները չսկսած տանիքներէն վար կ'առնուն եւ տան մէկ կողմը, քակին մէջ կամ ախոռին մէկ անկիւնը կը շարեն վրայէ վրայ եւ կը գործածեն իբր վառելիք թոնիրներու եւ վառարաններու մէջ:

Իսկ գիւղացիք աթարի դրիշ տեսակ պատրաստութիւն մ'ալ ունին. մայիսը կը տարածեն քաց տեղ մը, քսան հարիւրամէտը թանձրութեամբ եւ լաւ մը տափակցրնելէն վերջը կը թողուն որ չորնայ. յետոյ քահերով քառակուսի կը կտրրտեն, կը դարձնեն. եւ կը շարեն տեղ մը այսպէս պատրաստուած աթարը կ'անուանեն “պամա աթար,” որ աւելի հաստատուն կ'ըլլայ եւ ընտիր կը համարուի: Բաց ի այս ձեւերէն կան որ “մայիսը,” ձեռքով գնդեր ընելով կը զարնեն պատերուն կամ քարերուն վրայ, կ'ընէ մը տափակցրնելով, եւ որոնք չորնալով իրենք իրենցմէ վար կ'իյնան. եւ կամ կո-

նաձեւ կը շարեն գետինը ձեռքով, աս տեսակին մէջ աւելի խոտ կը խառնեն, չորնալէ վերջը կը դիզուին մէկ կողմը: Այս կոնաձեւ շինուած աթարները գիւղացիք աւելի իրենց թոնիրներուն մէջ կը վառեն, ծախելու համար քաղաք չեն բերեր:

Ամառ ժամանակ արօտատեղեաց մէջ ինկած քակորն ալ կը ժողուի եւ իբր աթար կը գործածուի: Ասոր յատուկ քառն է «թիթէն»:

Աթարի սպառումը շատ է, փուռերու՝ քաղնիքներու վառելիքն է աթար, թոնիրներու մէջ վառուածն է աթար, ամենաաղքատն անգամ՝ որ չի կրնար փայտ՝ փալուտ գնել, ձմրան համար մէկ երկու սայլ աթար, քանի մը պարկ «թիթէն» իւր տունը կը լեցընէ. եւ նոյն իսկ վերջին տարիներս մեծամեծ տներ, ինչպէս նաեւ օտար տէրութեանց հիւպատոսարանները, մասնաւոր այս նպատակաւ յարմարցուած շինուած վառարաններու «փէչքերու» մէջ կը վառեն աթար:

Տարուէ տարի երթալով կը սղի վառելիքը (թէ՛ փայտն ու փալուտը եւ թէ՛ աթարը), որ սակայն անհրաժեշտ պէտք մըն է թէ՛ քաղաքացւոյն եւ թէ՛ գիւղացւոյն համար: Տեղական առածը կ'ըսէ, «առանց հացի կրնանք ապրիլ, առանց վառելիքի ոչ»:

Այս պէտքը կրնայ միայն լրացընել հանքային քարածուխը. Կարնոյ նոյն իսկ մերձաւոր լեռներն առատօրէն ունին իրենց տակ ծածկուած քարածուխ:

Փ.

Առաջաւորաց բարեկենդանի նախընթաց եւ յաջորդող շաբաթներու մէջ, մինչ հարսանիք ունեցողներու տներուն մէջ մեծ պատրաստութիւններ կը տեսնուին, ասդին հարսանիք չունեցողներու տներուն մէջ ուրիշ մտածութիւններ կը տիրեն: Ս. Սարգսի պահքն է որ կը սկսի. Կարնեցին մեծ եռանդեամբ կը պահէ այս պահքը. պառաւներ՝ կիներ ուխտ

ըրաժ կ'ըլլան տարւոյն ընթացքին մէջ Ս. Սարգսի պահքը պահելու եւ կը պահեն. շատ անգամ ծայրէ ի ծայր չորաքեկ կ'անցընեն, ոմանք օրը ժուժ մը՝ անգամ մը միայն կ'ուտեն: Բայց աւելի եռանդ կը տեսնուի օրիորդներու եւ աղջիկներու շարքին մէջ այս պահոց օրերը: Չամուսնացած օրիորդներու՝ հասած աղջիկներու պահքն է Ս. Սարգսի պահքը. սնտի նախապաշարումով տոգորուած, Ս. Սարգիսն իրենց ալ «մուրատը» պիտի տայ մտածութեամբ, հաւատարմութեամբ ամբողջ շաբաթը խիստ պահք կը պահեն, օրը միաժուժ ուտողներն ալ անպակաս են: Վերջին օրը, ուրբաթ գիշերն իրենց «մուրատը» կատարուած տեսնելու երեւակայութեամբ, նոյն օրը որչափ որ կրնան աղի կերակուրներ, ժախ եւն կ'ուտեն եւ բնաւ դգալի ձեռք չեն զարներ, այսինքն դգալով ջրոտ կերակուր չեն ուտեր, եւ ջուր ալ չեն խմեր: Գիշերը՝ բնական է՝ կերած աղի կերակուրները պապակ մ'է որ յառաջ կը բերեն, այրած ստամոքսին՝ երեւակայութեամբ տաքցած, երազներով կ'անցընեն գիշերը: Եւ ահա այս կամ՝ այն երիտասարդը՝ երազին մէջ կու գայ իրենց ջուր տալու, այս կամ՝ այն երիտասարդը կ'անցնի իրենց դռնէն, եւայլն եւայլն, ապագայ նշանածնին գտած կ'ըլլան, «մուրատնին», կատարուած: Յաջորդ օրը տներու մէջ երազներու պատմութիւններ են որ կը լսուին, միամիտներու բերաններէն: Կը գտնուին նաեւ ուրիշներ՝ որոնք ուրբաթ գիշերը չալառկած պնակով մը փոխինդ կը դնեն թոնիրին գլուխը՝ մէկ կողմը. «մուրատնին», կատարուած կ'ըլլայ, երբ առաւօտուն ելլելով տեսնեն փոխինդին վրայ ձիու պայտի նշան մը. Ս. Սարգիս իւր ձիով անցած եւ կոխած է փոխինդին վրայ: Կան ալ որ աղի բուլուճի¹ կտոր մը կը դնեն ծխնելոյզին

¹ Բուլուճ՝ ըստածը տեսակ մը հաց է, ընդհանրապէս կ'եփեն տներու մէջ հաց եփելու օրերը. երբ հաց եփելը կ'աւարտի, քիչ մը մնացած խմորը կ'առնուն օղակի ձեւ կու տան, կամ ձեռաց հաստութեամբ խմորը կը զատեն թոնիրին ալ եւս պաղելու սկսած կողերուն վրայ, կամաց կամաց կ'եփի, երբեմն կը հանեն կը գործածեն:

“օճախին,” վրայ, շաքաթ առաւօտուն թռչունը՝ ազոաւը սոյն բուլուճի կտորը ո՛ր կողմն որ կ’առնու կը տանի, դէպ ի այն կողմն իրենք ալ պիտի երթան հարսնութեան. եթէ տանի գերեզմանոցի կողմերը, պիտի մեռնին՝ կ’ըսեն. թէ ձգէ վար՝ տունը պիտի մնան, պիտի չկարենան ամուսնանալ, եւայլն եւայլն: Ահա այսպիսի երազներով կ’անցնի այս պահքը, օրիորդ՝ աղջիկներու “մուրատ,” բերող շաքաթը:

Ի մէջ այլոց Կարնեցին ունի զուարճալի սովորութիւն մ’ալ, որ թէպէտ տարւոյն ընթացքին մէջ միշտ կրնայ պատահիլ, քայց աւելի ճմրան եւ քարեկենդանի օրերուն կը ձգուի, առիթ մ’ունենալու զուարճութեան եւ ուրախութեան. այս է “Ակոյ հատիկի,” սովորութիւնը: Ընտանեկան սովորութիւն մ’է. նորածին մը երբ կ’անցընէ քանի մ’ամիս եւ ակոյ հանելու օրերուն մէջ կը մօտնէ. առաջին անգամ ով որ կը տեսնէ մանկան ակոյին սպիտակ ծայրը շնորքը պատուած դուրս ելած, հրաւէր ընելու հարկին տակ կ’իյնայ: Բնական է, ծնողքն են որ առաջին անգամ կրնան տեսնել իրենց մանկիկին ակոյ հանելը, քայց շատ անգամ չտեսնելու կը զարնեն, ծայն չեն հաներ եւ կը թողուն որ մերձաւոր ազգական մը իւր գուրգուրանքը մանկան շոյլած ժամանակ նշմարէ ակոյն եւ հրաւէրն անիկա ընէ: Ուստի առաջին անգամ մանուկի մը ակոյն տեսնողը, որոշեալ օր մը կը հրաւիրէ իւր տունը մանկան ծնողքը եւ մերձաւոր ազգականները, եթէ ծնողքն են հրաւէր տուողը, բնական է իրենց տունը կը կանչուին կնքամայր՝ կնքահայր եւ ուրիշները: Հրաւիրողն ըստ իւր կարողութեան եւ վիճակին իւր հիւրերուն այլ եւ այլ մեծաւորանքներ ընելէ յետոյ, մանուկը կը նստեցընեն գետինը, կը բերուին այլ եւ այլ խառն չոր պտուղներ, քովրած սիսեռ, չամիչ եւն. առաջին անգամ ակոյն տեսնելու պատիւ ունեցողը, բուռ մը կ’առնու սոյն պտուղներէն եւ տղուն գլխուն վրայէն վար կը լեցընէ. յետոյ սոյն պտուղներէն կը բաժնուին հրաւիրելոց, որոնք ուրախութեամբ կ’ու-

տեն հազար ու մէկ մաղթանքներու՝ գովասանքներու հետ եւ քիչ մ'ալ իրենց գրպանին կամ թաշկինակին մէջ լեցուցած՝ երեկոյեան կը տանին իրենց տունը՝ այս ուրախութենէն անմասն եղողներուն քաժներու:

ՓԱ.

Մեծ Պահոց օրերուն մէջ կը դադրի ամէն ուրախութիւն եւ զուարճութիւն. ուրիշ սովորութիւններ կը յաջորդեն: Ժամի (եկեղեցւոյ) եւ աղօթից օրերն են այլ եւս: “Տէր Ամենակալի”, “Հրաժարիմքի”, օրերը հաւատարմութեամբ կը պահէ Կարնեցին: Կաթողիկէ հայը միշտ կը փութայ “Տէր Ամենակալին”, “Ծանապարհ խաչիին”, “Քարոզներու”, ներկայ գտնուիլ: Էջմ. հայը մեծ պահոց երկուշաբթի օրերն առաւօտեան զանկերը զարնելուն կ'երթայ եկեղեցի “Հրաժարիմքի”, սրտաշարժ արարողութեան եւ աղօթից ներկայ գտնուելու, ինչպէս նաեւ շաբաթ երեկոյեան եւ կիրակի օրուան արարողութեանց շատերը կը փութան ներկայ գրտնուելու: Սակայն դժբախտաբար կը տեսնուի որ նոր սերունդը, այնչափ ջերմ հետեւող չէ իր նախնեաց ընթացքին: Մեծ պահքն տարիներ յառաջ հայը ծայրէ ի ծայր խիստ կը պահէր. թէ՛ մեծ թէ՛ փոքր՝ սիրով կը դիմաւորէին մեծ պահքը. փոքր էի՝ կը յիշեմ, ծնողքս չոր հաց եւ չոր պտուղ կը դնէին առջեւս, իսկ այժմ՝ քիչերը, աղքատ դասակարգէն ընտանիքներ եւ պառաւներ միայն ծայրէ ի ծայր պահք պահելու հաւատարիմ մնացած են, մնացածները մէջ ընդ մէջ եւ վերջին շաբաթը պահօք կ'անցընեն, կան ալ որ բնաւ չեն բռներ:

Մեծ պահոց միջոցին զբաղած կը գտնենք Կարնեցին տնական հոգերով: Շատ ընտանիքներ կան, որոնք վարձքով կը բռնեն իրենց համար յարմար բնակարան մը: Տներու վարձքի ժամանակամիջոցն է Ապրիլէ Ապրիլ. ըստ այսմ՝ մեծ պահոց մէջ՝ անոնք որ վարձքով կը նստին, ետեւէ կ'ըլլան՝

եթէ պիտի փոխեն տներնին, իրենց յարմար ուրիշ քնակարան մը փնտռել եւ կամ նստած տներնուն վարձքի պայմանները նորոգել: Փողոցէ փողոց կը շրջին տիկիները, կը հարցնեն հոս հոն, հուսկ ուրեմն եթէ գտնեն վարձու տուն մը եւ եթէ յարմարին տան տիրոջ հետ, կու տան “փէյ,” առհաւատչեայ մը եւ կ’ազատին հոգէ մը: Իսկ անոնք որ ունին իրենց համար սեփական քնակարան, կամ նստած տեղերնէն գոհ ըլլալով կը մնան, սոյն միջոցին տուն հոգալու զբաղմանց մէջ կ’ըլլան. խուցերը լուալու, կարպետները՝ գորգերը թօթուելու, վառարանները վերցրնելու, վերջապէս ծմրան աղտը, վառարաններու թողուցած փոշին եւն մաքրելու ետեւէ կ’ըլլան:

Կարնեցի ծնողք իրենց զաւակաց մեծ պահքը ծայրէ ի ծայր բռնել տալու եւ սոյնին մէջ կրթելու համար, անոնց սրտին մէջ վախ մը ձգելու նպատակով սովորութիւն մ’ունէին. սովորութիւն մը որուն գործադրութիւնը կրկին տասնեակ տարիներ յառաջ տակաւին շատ տներու մէջ կը տեսնուէր, քայց այս օրս բոլորովին վերցուած է: Այս էր “Ախողոճ,” կախելու սովորութիւնը. Ախողոճը ոմանք “Ախէլուճ,” ալ կ’ըսեն: Մեծ պահոց առաջին շաբաթը չմտած, ծնողք կ’առնուին խնձորի մեծութեամբ կլոր սոխ մը, այս սոխին վրայ բոլորակի եօթը հատ հաւու մեծ փետուր կը խօթէին, որոնցմէ մին կ’ըլլար սպիտակ. սոխին տակը դերձանով քար մը կը կախէին, այսպէս փետուրներով եւ քարով մը զարդարուած սոխը գլխէն կը կախէին տան լուսամուտին երկաթին միջավայրէն, “խաչքէն”: Առաջին շաբաթը անցնելէ յետոյ, շաբաթ երեկոյեան փետուրներէն մին կը քաշէին կը հանէին, այսպէս հետզհետէ ամէն շաբաթ փետուր մը հանելով մեծ պահքն ալ կը լմննար եւ վերջին շաբաթուն խթման իրիկունը սպիտակ փետուրն եւ սոխը քարով մէկտեղ բոլորովին կը վերցրնէին կախուած տեղէն: Սոխին տակ կախուած քարը մանուկներուն երկիւղ կու տար, “Պասդ թէ ուտես “Ախողոճը,”

իւր քարը գլխուդ վրայ կը ձգէ», կ'ըսէին ծնողք իրենց զաւակաց: Բայց աստի, «Ախուրճը», կը ծառայէր իրենց իբրեւ շաքաթացոյց՝ օրացոյց, մեծ պահոց եօթը շաքաթները կը ցուցնէր, եւ վերջին սպիտակ փետուրը կ'աւետէր իրենց աւագ շաքաթը:

Բարեկենդանի վերջին շաքաթը ծնողք իրենց զաւակները պահոց օրերուն պատրաստելու համար կը սկսէին «Փախլաճըօղլու» (քակլայէն առեալ) եւ «Քէպապճիօղլու» անուններով կրկին աներեւոյթ ոգիներու վրայ խօսիլ, պատմութիւններ «հիքեանաթ»ներ ըսել: «Փախլաճըօղլուն» պահապան եւ հսկող պահոց օրերուն եւ «Քէպապճիօղլուն» տէր ու տիքի: Բարեկենդանի վերջին շաքաթը այդ երկու ոգիներու մէջ խիստ կռիւ մը կը սկսէր եւ կը յաղթէր պահոց օրերուն պահապան «Փախլաճըօղլուն», աւագ շաքաթը կռիւը վերրատին կը սկսէր եւ յաղթող կ'ըլլար այս անգամ «Քէպապճիօղլուն»: «Փախլաճըօղլուն» էր որ կը կախէր «ախուրճը» եւ կը շարժէր քարը մանուկները վախցնելու համար. «Քէպապճիօղլուն» էր, որ գաղտնօրէն կու գար շաքաթ գիշերները եւ կը քաշէր փետուրներէն մին, հետզհետէ զօրանալու իւր ախոյեանին վրայ եւ աւագ շաքաթ գիշերը բոլորովին յաղթելու անոր:

Մեծ պահոց կիրակի օրերուն մէջ Կարնեցին ունի սովորութիւն մըն ալ. «խեժախ» եփելու եւ ուտելու սովորութիւնը: Բարեկեցիկ ընտանիքներ, աղքատն անգամ թէ ունի իւր տան մէջ կորկոտ, կը բովրէ զայն ամանով մը կրակի վրայ եւ յետոյ կը բաժնէ իւր տղոց: Ունեւորը բերել կու տայ նաեւ շուկայէն բովրած սիսեոն (լէպլէպի), անկուտ չամիչ (քիշնիշ) ու կը խառնէ խեժախին եւ խորոված դդումի կուտին հետ եւ կը բաժնէ որ եւ իցէ զաւաթով կամ փոքրիկ պնակով մը ներկայ եղողներուն, եւ բացակայ ընտանիքին անդամներուն կամ տղոց, որոնք փողոցներու վրայ խաղի զբաղած կ'ըլլան, անոնց բաժինը կը պահէ, երեկոյեան տալու անոնց: Սովոր

րութիւն մը՝ որ կարծես կապուած է Մեծ պահոց օրերուն եւ կիրակիներուն հետ:

Մեծ պահոց չորրորդ շաբթուան՝ շաբաթ օրն, որ է “Տօն քառասուն մանկանցն Սեբաստիոյ”, սովորութիւն մ’ունի Կարնեցի հայր (էջմ. հայր միայն): Նախընթաց օրը, ուրբաթ երեկոյեան ժամուն, եկեղեցւոյ զանգակները դօղանջելուն, կանայք՝ մանկամարդ տիկիներ, օրիորդներ՝ աղջիկներ, խումբ խումբ եղած կը փութան եկեղեցի: Նոր հարսերն ու հարսնացուները եկեղեցի կը տարուին սոյն իրիկունը: Օրիորդներն իրենց արդ ու զարդով ժամ յառաջ կը հաւաքուին իրենց ազգականաց եւ ծանօթից միոյն տունը, ուր կը գտնուի նոր հարս մը, հարսնացու մը, որոնք իրենց կարգին հագուած սքուած կ’ընկերանան անոնց դէպ ի եկեղեցին: Հարսերու եւ հարսնացուներու ժամուորն է, կ’ըսեն: Հաւատացելոց խումբ քազմութիւն մը կը լեցուի եկեղեցին, աւելի իգական սեռին պատկանող: Եկեղեցւոյ միջավայրը կախուած կ’ըլլայ քառասուն իւղավառ լապտերներով զարդարուած ջահ մը: Պահոց երեկոյեան՝ խաղաղական ժամերգութեան, “Տէր ողորմես”, “Ընկալ քաղցրութեամբ”, աղօթքներուն, տխրածայն երգերէն յետոյ ժամուորն ալ կ’արձակուի. քազմութեան կէսը կամաց կամաց եկեղեցիէն դուրս ելլելէ յետոյ, իւղավառ լապտերներու ջահը վար կ’իջեցընէ լուսարարը. պառաւներ՝ կիներ զիրար հրելով հրմշտելով կը մերձենան լապտերներուն, մանաւանդ աչաց ցաւ ունեցողները, եւ ձեռաց մատերնուն մին խօթելով իւղին մէջ կը քսեն աչքերուն վրայ, կը քաշուին մէկ կողմ, կը մեկնին հետզհետէ եկեղեցիէն: Սովորութիւն մը որ “Հարսերու եւ հարսնացուներու ժամուորն է”, ըսելու չեն սխալած. չի տեսնուիր այդ ժամուորներու շատերուն մէջ ջերմեռանդական մղում մը, այլ պարզապէս զիրար տեսնելու, իրարու արդն ու զարդը դիտելու հետաքրքրական քաղձանք մը եւ խօսելու ցանկութիւն մը:

Խեծախի կիրակիներուն կը յաջորդէ “Հատիկի” կիրա-

կին. որ է ծաղկազարդի կիրակին: Ծնողք կ'առնուն մաքրուած ցորենը, կը խաշեն՝ կ'եփեն տաք ջրոյ մէջ, յետոյ ջուրը քամելով, ուռած եփած ճաթոտած ցորենը կ'ըլլայ «Հատիկ», պաղելէ յետոյ, ոմանք վրան քիչ մ'ալ բարակ շաքար ցանելով, կը բաժնեն ընտանիքի անդամներուն, կը դրկեն պնակով մերձաւորներուն, որոնք անուշ անուշ կ'ուտեն: Սոյն օրը հիւր գացողի մը իբր մեծարանք պնակով հատիկը կը մատուցուի:

Սոյն կիրակին կար նաեւ ուրիշ սովորութիւն մ'ալ, աւելի հայ մանկտւոյն համար: Ծաղկազարդի կիրակին առաւօտեան եկեղեցական արարողութենէ յետոյ, տղաք մէկ երկու օր յառաջ արդէն շինած պատրաստած իրենց «Կարկաչան», երկու երեք հոգի միասին կարկաչան ձեռքերնին փողոցէ փողոց շրջելով, դռնէ դուռ զարնելով, աւելի իրենց ծանօթներուն, կ'երգէին որոշ եղանակ մը, զարնելով՝ կարկաչացընելով ձեռքերնին բռնած փայտէ գործիքը՝ կարկաչան, եւ կը ժողվէին հաւկիթ ու հատիկ: Կ'երգէին ու կ'ըսէին.

«Կարկաչայ, կարինչաղայ	կամ «Ժառ ծաղար
սեւ օձին, սեւ սանոսին	ծառին ծաղար
նէնէներ տէտէներ	նէնէներ տէտէներ
խունկ առէք, մոմ առէք	խունկ առէք, մոմ առէք
տասներկու պատարագ ըրէք,	տասներկու պատարագ ըրէք,
իմ կարմիր հաւկիթս ալ	սեւ հաւին հաւկիթը
դուրս բերէք:»	դուրս բերէք:»

Սոյն երգը եւ եղանակը, կրկնելէ երեքնելէ յետոյ, տան տիկինը կը բերէր քանի մը կարմիր հաւկիթ եւ երբեմն պնակով հատիկ, կու տար երգեցողներուն, որոնք կը լեցընէին իրենց գրպանին կամ թաշկինակին մէջ. եւ յետոյ կը բաժնէին իրարու մէջ: Վերջն տարիներս բոլորովին մոռցուած է մանկանց ուրախութիւն եւ հաճոյք պատճառող այս սովորութիւնը:

Սոյն կարգի, դպրոցական տղայոց հաճոյք պատճառող սովորութիւն մըն ալ կար՝ Զատկի Տօնին եւ ծննդեան Տօնի խթման օրերուն մէջ. որ էր «Աւետիս», պատելու սովորութիւնը: Այս մեծ տօներուն նախընթաց երեկոյեան նախատօնակի պատարագէն եւ ժամէն յետոյ, տղաքներ երկու երեք հոգի իրարու ընկերանալով, տնէ տուն կը շրջէին եւ «Աւետիս» կը կարդային, կ'երգէին «Խորհուրդ մեծ», եւ «Այսօր յարեալ»: Իրենց ձեռքը կ'ունենային գալարած երկայն թուղթ մը, վրան գրուած Աւետիսի բառերը. կ'ելլէին երբեմն մինչեւ տան մը այն սենեակը, ուր հաւաքուած կ'ըլլային տնեցիք. եւ գալարած թուղթը բանալով, ի մեծ ուրախութիւն տան մէջ գտնուող փոքրներուն, կը սկսէին միածայն կարդալ «Աւետիսը». եթէ քաղցածայն ըլլային այդ Աւետիս պատողները, տան մեծերը կը թողուին որ կարդան մինչեւ վերջին տողը եւ երգեն մինչեւ վերջին բառը. իսկ եթէ կակազող՝ անծայն ըլլային, շուտով վերջ կը տրուէր. տան մեծը՝ Ապրիք տղաքս, ապրիք՝ կ'ըսէր եւ կը լռեցնէր: Աւետիս կարդալէ յետոյ, տան մեծը կը հանէր գրպանէն քսակը եւ կը վարձատրէր զանոնք, տալով ըստ իւր կարողութեան մէկ՝ երկու՝ երեք դահեկան, տան տիկինն ալ կու տար անոնց քաղաղ՝ հաւկիթ, կամ՝ չոր պտուղ, որոնք ուրախութեամբ շնորհակալ ըլլալով, թուղթը գալարելով կը մեկնէին ուրիշ տուն մը: Այսպէս ժողովուած դրամը՝ որ կ'ըլլար ըստ իրենց ճարպիկութեան 60—100 դահեկան, կը բաժնէին իրենց մէջ:

Սովորութիւն մը ի հնուց մնացած, կապուած քրիստոնէութեան գեղեցիկ օրերուն հետ. մինչ անտարակոյս բոնակալ կառավարութեանց ներքեւ, եկեղեցիներու զանգակատուններուն հնչող զանգակները շունչէին իրենց ձայնը, աւետելու հաւատացելոց ուրախութեան սոյն օրերը, մանուկները կը կատարէին այս պաշտօնը, իրենց ձայներով՝ «Աւետիսներ», կարդալով: Տարիներ յառաջ սոյն երկու մեծ Տօներու առթիւ Աւետիս շրջողներու թիւը շատ էր. քայց այս օրս Զատկի Տօ-

նին Աւետիսը բոլորովին մոռցուած է եւ շատ քիչեր՝ աւելոր-
ներ միայն կը յիշեն լսած ըլլալ Զատկի Աւետիսը: Մնացած
է միայն ծննդեան տօնին Աւետիս շրջիլը, աս ալ կ'երեւայ
թէ հետզհետէ մոռացութեան կարգը պիտի դասուի, որով-
հետեւ մանուկներու եռանդը կարծես երթալով կը պակսի՝
հաւատարիմ մնալու իրենց նախնեաց սովորութեանց:

Նահապետական սովորութիւն մըն ալ ունէր Կարնեցին,
որ էր Զատկի երկրորդ օրը “Մեռելոցի Օրը” “Մատաղ” ընել:
Ժամանակ մը շատ ընդհանուր էր այս սովորութիւնը. բարե-
կեցիկ ընտանիքներ ոչխար մը, գառն մը մորթելով կամ միս
գնելով, կը խորովէին, բաղարջ եւ հաց պատրաստելով, կո-
ղովներու՝ ծրարներու մէջ դրած կը տանէին գերեզմանոց եւ
հոն կը բաժնէին մէկուն մէկալին եւ աղքատներու. ոմանք
ալ առանց գերեզմանոց երթալու իրենց բնակարանէն կը
բաժնէին պատրաստուած “մատաղը”: Խուռն բազմութիւն
մը կը տեսնուէր սոյն օրը գերեզմանատան մէջ. ոմանք տըխ-
րութեամբ համակած, իրենց ննջեցեալներուն հողին շուրջը
բոլորած, արցունք թափելով՝ աղօթելու, քահանայի մը “հոգ-
ւոց” մը կարդացընել տալու, հոգերու մէջ. անդին ուրիշներ
հոս հոն գերեզմանաքարերու վրայ նստած, կանանչ գետնին
վրայ իրենց կողովն ու ծրարը բացած, “մատաղ” բաժնելու
զբաղմանց մէջ. ոմանք ալ հանդիսատես. մանուկներ հոս հոն
կը վազէին, ընկերներ գտնելու եւ կարմիր հաւկիթ կոռեցը-
նելով զուարճանալու. եռում՝ զեռում՝ կը տեսնուէր այդ օրն
այդ տեղւոյն վրայ, ծայրէ ի ծայր: Իսկ այսօրս դադրած է
այս սովորութիւնը, շատ ցանցառ կը տեսնուին “մատաղ”
բաժնողներ: Թէպէտ եւ կայ տակաւին սոյն օրը գերեզմանոց
երթալ եւ ննջեցեալներու վրայ աղօթել եւ աղօթել տալու
սովորութիւնը. սակայն աս ալ իւր նախկին ընդհանրութիւնը
կորսնցուցած է, հազիւ կը տեսնուի սոյն օրը քահանայ մը՝
որ իւր ծուխերուն մէկուն կամ մէկալին ընկերացած, գերեզ-
մանի մը գլուխը կեցած կարդայ “հոգւոց մը”: Սոյն օրը դար-

ճած է աւելի զուարճութեան օր մը. քաղմութիւնը պտոյտ
ընելու, խաղալու, հաւկիթ կոռեցընելու, հաւկիթ գնելու հա-
մար կարծես ելած կ'ըլլայ այն օրը գերեզմանոցը:

Այսպէս մեծ պահոց եօթը շաբաթն իւր սովորութիւննե-
րով անցնելէ, եւ Զատիկի տօնական երեք օրերն ալ կատա-
րելէ յետոյ, այլեւս տնէ տուն փոխադրութեանց մէջ զբաղած
կը տեսնենք Կարնեցի տան տիկինները: Իւրաքանչիւր տուն
տեղաւորուելէ կամ մաքրուելէ յետոյ. այր մարդը՝ տան վաս-
տակաւորը այլ եւս առաջիկայ ճմրան պիտոյքը հետզհետէ
հոգալու՝ տուն կրելու ձեռք կը զարնէ: Տաճկախառն քառերով
առած մ'ունի Կարնեցին, ամիսներու վրայ յարմարցուցուած,
եւ կ'ըսէ.

“Յունուար ունուն վա՛ր.
Փետրուար փէտն վա՛ր.
Մարտ կէլտի՝ տէրտ կէլտի.
Ապրիլ՝ ալ կ'ապրինք.
Մայիս՝ քէշքէ ըլլիր քանի մը ամիս.
Յունիս՝ բեր թէ ունիս:”

Այսպէս Յունիսէ սկսեալ մինչ աշուն “բեր թէ ունիս” է ա-
ռածը. փայտը, փալուտը, աթարը, իւղը, քրտի՝ ճիվիլ պա-
նիրը, ալիւրը, կորկոտը, պլղուրը, փոխինդը¹, իւրաքանչիւր
տուն իւր կարողութեան համաձայն կ'առնու եւ կը զետեղէ
իւր տան մէջ: Ամրան ջերմութեան քանջարեղէնները հասնե-
լուն, վարունգի, կաղամբի, բազուկի, ժախի, զղեարի կարմր-
տակի եւ այլն “թուրշունները” կը պատրաստուին կաւէ շի-
նուած մասնաւոր բղուղներու մէջ: Սոխը կ'առնուի եւ կա-
նանչ մասերէն՝ մաս առ մաս իրարու հիւսելով, կը կախուի
տան կամ բակին մէկ կողմը. քարթուր (գետնախնձոր), մեծ
քանակութեամբ կ'առնուի, շաղգամը՝ մէկ մասը կը թաղուի

¹ Փոխինդը՝ ցորենը խեծախ ընելէ յետոյ կ'աղացուի ալիւրի նման, որ
յետոյ կը գործածուի:

գետնի տակ հողին մէջ, թարմ մնալու համար, մէկ մասն ալ թուրշու կը դրուի: Խորոված միսը (գալուրմա), ապուխտը, խրճուղը (սուճուգ), եզան լեզուն, իրենց կարգին կը պատրաստուին կը հոգացուին. եզան կամ ոչխարի տոտիկները կ'առնուին, կը կախուին տան մէկ կողմը: Շատ տներ, ընդհանրապէս աւելի քարեկեցիկ ընտանիքներ, իրենց հացը կ'եփեն տան թոնիրներուն մէջ, ուստի եւ ալիւրը ժամանակին կ'առնուն եւ տան մէկ կողմը շինուած ամպարներու մէջ կը լեցընեն, կամ պարկով կը պահեն: Իսկ անոնք, որ օրը օրին դուրսէն գնել ստիպուած են, այս հոգէն ազատ, միայն վառելիքի եւ ուրիշ կարելորդները ճարելու ետեւէ կ'ըլլան: Չմբան երկարութեան եւ խստութեան, սոյն եղանակին մէջ կանոնաւոր երթեւեկութեան պակասութեան եւ ճամքաներուն գոցուելուն պատճառաւ, ստիպուած է Կարնեցին օր յառաջ տեսնել իւր տան ամէն պիտոյքը, որուն կ'ըսեն տեղական քացատրութեամբ «քնաղոն», տեսնել: Իւր քնաղոնը ժամանակին տեսնող ընտանիքը, ինք զինքն ամէնէն երջանիկը կը համարի:

Զատկի տօնին յաջորդող կիրակի օրերը միայն կը տեսնենք Կարնեցի ընտանիքները հանգստեան մէջ: Սոյն օրերն եթէ օդը լաւ է եւ գեղեցիկ, ոմանք կէսօրէ յառաջ, ոմանք կէսօրէ յետոյ կ'ելլեն դուրս գարնանային մաքուր օդ ծծելու: Քաղքին արեւելեան կողմը գտնուած «թօփ տաղը» անուանեալ բլրակներուն վրայ կը տեսնուին հոս հոն ընտանիքներ, իրենց քարեկամներուն կամ դրացիներուն հետ ի միասին, նորաքողքոջ կանանց խոտերուն վրայ նստած, թէյին «սամավարը» իրենց քովն առած, անուշ անուշ կը խմեն թէյը: Իսկ ասդին կը տեսնուին խումբ խումբ ընտանիքներ, որոնք «Միլլէթ Պաղչէսի» կոչուած պարտէզը կ'երթան պտոյտի, ոմանք ալ քաղքին դռներէն դուրս դաշտերուն փափուկ խոտերը կոխկոտելով կը զուարճանան:

Այս օրերը կը պատահի Ս. Նշանի ուխտի ելլելն.

Ապրիլ 23 ին (հ. տ): Յոյներն իրենց Ս. Գէորգայ տօնին օրն առտուն կ'ելլեն սոյն լեռան վրայ եւ եկեղեցական հանդէս կը կատարեն. այդ օրը «ծուռ կիրակի», կամ «ծռատօն» կը կոչէ հայր. իսկ կէսօրէն յետոյ գրեթէ ամբողջ հայ ժողովուրդը խուռն քազմութեամբ կը դիմէ սոյն լեռան վրայ, դէպ ի վեր քարօրացող ճամբուն վերէն մինչ ստորոտը կը տեսնուին այր՝ կին՝ երիտասարդ՝ մանուկ. ոմանք կ'ելլեն, ոմանք կ'իջնան, կը տեսնուին կիներ որոնք քոկոտն կ'ելլեն կ'իջնան, ուխտերնին կատարելու համար, Ս. Նշան անուանեալ տեղը մոմ մը կը վառեն: Ծամբուն երկու կողմը՝ բլրակաց կողքերուն նոր քուսած կանանչ խոտերուն վրայ նստողներն ալ անթիւ են, որոնցմէ ոմանք յոգնութիւն կ'առնուն, ոմանք հանդիսատես ըլլալու համար նստած են: Արեւու մարը մօնելէ յետոյ ամէնքն ալ քաշուած կ'ըլլան իրենց տները:

ՓԲ.

Գարնանային պտոյտներու եւ զուարճութեանց կը յաջորդէ Համբարձման Տօնը: Համբարձման կիրակին՝ Հինգշաբթի օրն «Կաթնապուրի» օր կ'անուանէ տեղացին, այն օրը գրեթէ ամէն տուն պիտի ունենայ իւր սեղանին վրայ «Կաթնապուրը»: Նշանակալից է սոյն տօնին առթիւ Կարնեցւոյն ունեցած ուրիշ մէկ սովորութիւնը, «Վիճակ» ձգելու հնաւանդ սովորութիւնը. սովորութիւն մը՝ որ հետզհետէ երթալով մոռացութեան կարգն անցնելու վրայ է: Այս սովորութիւնը հետեւեալ կերպով տեղի կ'ունենայ. Համբարձման Տօնին նախընթաց օրը, Չորեքշաբթի օր, արեւու մարը մօնելէն վերջ, երկու չափահաս մանուկներու ծեռքը կու տան ջրոյ աման մը «փարխաճը», որոնք կ'երթան եօթը վազող աղբիւրներէ քիչ քիչ ջուր կը լեցընեն «փարխաճին» մէջ, եւ իւրաքանչիւր աղբիւրին առջեւէն քուռ մ'ալ աւագ կը նետեն սոյն ջրոյ ամանին մէջ: Այսպէս եօթն աղբիւրէ ջուր եւ աւագ

Ժողովելու գացող մանուկները ճամբան՝ երթալու եւ դառնալու ժամանակ իրարու կամ՝ ուրիշին հետ ամենեւին պիտի չխօսին, այլ լռիկ մնջիկ գործքերնին պիտի կատարեն. նոյնպէս ջրոյ ամանն ալ միշտ գոց՝ ծածկուած պիտի պահեն: Զուրն ու աւագը ժողովէ եւ տուն բերելէ ետքը, եօթն երդիքէ ալ կանանչ խոտ փրցընելով կը ձգեն սոյն ամանին մէջ եւ վրան աղօթելով կը պահեն տան մէկ կողմը: Մինչեւ Համբարձման տօնին յաջորդ կիրակին, որ է ըսել՝ հինգ օր կը մնայ այսպէս ամանով ջուրը: Սոյն հինգ օրուան մէջ դրացիներ՝ բարեկամներ, ով որ կ'ուզէ մասնակցիլ «վիճակին», կը տանին որ եւ իցէ առարկայ մը, բանալի՝ մատանի՝ շղթայ եւ այլն, կը ձգեն նոյն ամանին մէջ: Կիրակի օրը, կէսօրէն յետոյ՝ անոնք որ ջրոյ ամանին մէջ բան մը ձգած են, եւ ուրիշներ՝ հանդիսականներ կը հաւաքուին սոյն տունը, եթէ օդը գեղեցիկ է՝ տան տանեաց վրայ, եթէ ոչ՝ սենեակ մը եւ կը սկսի վիճակի բացումը: Յառաջ կը բերուի «Փարխաճը», տան մէջ եթէ անդրանիկ աղջիկ մը կայ, ջրոյ ամանը անոր ձեռքը կու տան, որ կը նստի միջավայրը, գլխուն կը ձգեն ծածկոց մը, այնպէս որ ծածկոցին տակ բոլորովին կը գոցուի աղջիկը, ջրոյ ամանով անտեսանելի կ'ըլլայ: Եթէ սոյն տան մէջ չկայ առջինեկ աղջիկ, հոն գտնուողներէն որ եւ իցէ մէկուն առջինեկ աղջկան կը տրուի այս պաշտօնը: Աղջկան քով կը նստի տիկին մը կարճ առածներ՝ ասացուածներ քաջ գիտցող մը պէտք է որ ըլլայ այդ տիկինը, եթէ գտնուի այսպիսի մէկը՝ բարի է, եթէ ոչ վիճակին բացումը կը յետաձգուի ուրիշ օրուան մը: Ուստի եւ «մանի», գիտցողը կը սկսի ըսել իւր ըսելիքը, թափելով իւր ճարտարութիւնը՝ հանդիսականաց հաճելի խօսքեր զուրցելու, յորմէ յետոյ՝ ծածկուած աղջիկը ջրոյ ամանին մէջ խոթելով ձեռքը, կը հանէ մէջը ձգուած առարկաներէն մին եւ կու տայ իւր քով նստող տիկնոջ, որ իւր կարգին վեր կը բռնէ սոյն առարկան, ցոյց կու տայ շուրջը գտնուողներուն, որուն որ կը պատկանի յա-

ուաջ կու գայ եւ կ'առնու գայն. ըսուած «մանին», եթէ իւր
 սրտին ուզածն էր՝ հաճոյական էր, անգամ մ'ալ կրկնել կը
 խնդրուի. ծիծաղներ՝ շնորհաւորութիւններ՝ խնդումներու ծայ-
 ներ կը լսուին աջէն ձախէն. վիճակը ելած՝ քաղդը զուրցուած
 կը համարի սա եւ կը նստի իւր տեղը. կարգը կու գայ ուրիշի
 մը: Այսպէս մի առ մի կը հանուին «Փարիսաճին», մէջ ձգուած
 առարկաները, զուրցելով նախ «մանի» մը եւ յետոյ առար-
 կան դուրս հանելով:

Սոյն «մանի»ները, ասացուածները՝ առածները մեծա-
 գոյն մասամբ տաճկերէն լեզուով կը զուրցուին, հայերէն շատ
 քիչ, եւ գրեթէ ամէնքն ալ նոյն իմաստն ունին, աւանդու-
 թեամբ՝ բերնէ բերան կը սորվին եւ այսպիսի առիթներու մէջ
 կը գործածեն հայ կիներն ու աղջիկները: Գաղափար մ'ունե-
 նալու համար, պառաւներու բերաններէն քաղած ենք այս «մա-
 նինները», զորս հոս յառաջ կը բերենք, զուտ թրքականները
 դուրս ձգելով:

Այս գիշեր լոյսըն գիշեր,
 Կեռ յօնքեր կարմիր թուշեր.
 Աղջիկ դու Աստուածդ սիրես,
 Եկ մերը դու այս գիշեր:
 Այս գիշեր լոյսը տեսայ,
 Իմ եարրս դուրսը տեսայ.
 Ելած էր պանդուխտ կ'երթար,
 Հրացանը ուսին տեսայ:

Արխաւուղդ կարեցի,
 Եախիդ կոճակ շարեցի.
 Հայտէ կորի անպիտան,
 Բեզմէ լաւը ճարեցի:
 Արխաւուղըս քօշէլի,
 Կլապիտօն տէօշէլի.
 Խանկրեցաւ շուտ էնթէրիս,
 Աթէշինէ տիւշէլի:

Գիր ու գալէմ՝ գիտնայի՝ անունդ հիւսնէի,
Վարդ ըստանի պէս քովդ ըսնէի.
Մէյ մ'ալ չը մեռնէի քեզի տեսնէի,
Անուշ Աստուածածնայ ամանատ ըլլիս:
Պայծառ արեգակս, շէմս ու գամէրս,
Զօրը միտքս էիր, գիշերը խայալըս.
Էլ ալէմը գիտէ դու ես իմ եարրս,
Անուշ Աստուածածնայ ամանատ ըլլիս:

Դու էլեր ես կ'երթաս կալը,
Բարով մաշես գլխուդ շալը.
Դունա չառնես քո մուրատը,
Չես հարցընի եարիդ հալը:
Դու հագեր ես ալ ու խասը,
Բարով մաշես գլխուդ ֆասը,
Շատ էրուեցաւ, շատ խաբուեցաւ,
Զու չար լեզուէդ խեղճ Մինասը:

Ես պաղչա ու պար չունիմ,
Շատ դարտ ունիմ, տեղ չունիմ.
Երկնքին հաւքի նըման,
Մէկ նստելու տեղ չունիմ:
Բըլած եմ՝ սիւն չունիմ ես,
Աղքատ եմ՝ տուն չունիմ ես.
Զու սիրուն խաթերը,
Գիշերը քուն չունիմ ես:

Կայներ ես պատին տակը,
Յուլայ կը մատնուդ ակը.
Իմ կարած արախճինս,
Դըեր ես ֆէսիդ տակը:
Կայներ ես կաթ կը նմանիս,
Բացուեր ես վարդ կը նմանիս.

Հայլին առ երեսդ աշէ,
Աշխարհքիս խաղք կը նմանիս:

Կանանչ կակաշ կոխեցի,
Կանանչ սարեր արծեցի.
Ալ ծիռն նըստայ,
Թէզ մուրատիս հասայ:
Չեմ կոխեր կակաշ,
Կը կոխեմ կանանչ.
Չեմ ըլլիր քաւոր,
Կ'ըլլիմ թագաւոր:

Հեռացեր ես, մօտ արի,
Դու տըղայ սէրսէրի.
Իրէք օր է չեմ տեսեր,
Կը լմանի հազար տարի:
Էս օր ուրուշ եմ եղեր,
Սիրուդ սարխօշ եմ եղեր.
Էրէկ ես շատ լաւ էի,
Էլ օր էլ գէշ եմ եղեր:

Մեր բակը բակ կը լըմանի,
Քեանքիւլըդ թագ կը լըմանի.
Եկաւ անցաւ հօր որդին,
Գիտես թէ պէկ կը լըմանի:
Կը ցոլայ մատնուդ ակը,
Կայներ ես պատին տակը.
Ալ ու եշիլ մահրաման,
Դըրեր ես կուրծքիդ տակը:

Մէնի ըսի շարեցի,
Տօւրակ լըցի կարեցի.
Երկրոց երկիր ես ինկայ,
Սըրտիս ուզածը ճարեցի:

Երկնից մատնի մը ինկաւ,
Մատիս վրայ խաչուեցաւ.
Ես իմ եարրս քեամ գիտէի,
Ծէվահիր քար բացուեցաւ:

Մանչը կայներ է կարմընջին,
Մանկիւշ օղեր անկընջին.
Խապար տարէք զոնքընջին,
Մեռնիմ էդպէս կըտորընջին:
Նախըրը կայներ է էօզը,
Կանչէ կը դարս կէօզը.
Ղրկէ մահրամադ լուամ,
Առնում քեանքիւլիդ թոզը:

Պաղչաները գամուշ է,
Մէջը լիքը եէմէշ է.
Ո՛րք մեզըրէ մայրիկներ,
Սըրտիս ուզածը անուշ է:
Վիճակ վիճակ վիլ օլա,
Իչի տօլի կիւլ օլա.
Վիճակա կէլէն զըզլարըն,
Միւրատի հասըլ օլա:

Սարին տակը մնացի,
Ալ մահրամաս լուացի.
Խապար ըրէք իմ եարիս,
Ես հոս մինակ մնացի:
Սարերուն սինձն ինչ ընէ,
Կաթն ու բրինձն ինչ ընէ.
Ան որ մէկը մէկին կ'ուզէ,
Մէջտեղը խօսք խօրաթան ինչ ընէ:

Սէն սարի զիլֆըն սարի.
Սարի օղլանըն եարի.

Քանի որ է չեմ տեսեր,
Կը լմանի հազար տարի:
Պաքերդ պաք կը լմանի,
Քեանքիւլըդ թագ կը լմանի.
Հայ տղան դռնէն անցաւ,
Զանրարն պէկ կը լմանի:

Վիճակ վիճակ կանչեցին,
Կանանչ մէյտան ցըցուցին.
Բիւլբիւլ ծիուն հեծուցին,
Թէզ մուրատին հասուցին:
Վիճակ վիճակ ալ կըլլի,
Մէջը լիքը վարդ կըլլի.
Վիճակ բացող աղջիկներ,
Չեր մուրատը վաղ կըլլի:

Վառուեր եմ, կըրակ չունիմ,
Ճար չունիմ, ճարակ չունիմ.
Հոգուս տունը մարեր է,
Լուս չունիմ, ճըրագ չունիմ:
Բարձր սարեր պաղ չիլլի,
Ամէն երկիր աղ չիլլի.
Սիրով սաւտով առնողին,
Սիրտը վերէնէ չիլլի:

Վիճակ ըսի հանեցի,
Մըտքիս մէջը պահեցի.
Սըրտիս ուզածն էր ասի,
Ես իմ վիճակս սիրեցի:

Կարնեցի Հայ Ժողովուրդը իւր խօսակցութեանց մէջ եր-
ժեմն երբեմն տեղւոյն համաձայն գեղեցիկ նախադասութիւն-
ներ ալ կը խառնէ, որոնք բերնէ բերան անցնելով կը մնան
Ժողովրդեան խաւերուն մէջ, ինչպէս նաեւ կ'ըսէ Հանելուկ-
ներ, զորոնք շատերը գիտեն: Բաղձալի էր այս առակներուն
եւ հանելուկներուն ամբողջական հաւաքում մ'ունենալ, պէտք
էր շատերուն հետ յարաբերութեան մէջ մտնել, մանաւանդ
մտացի պատաւներուն հետ յաճախ խօսիլ, խօսակցիլ հարկ
էր, անոնց բերնէն լսելու այս ամէնը. դժբաղդաբար չկրցանք
կատարելապէս մեր բաղձանքին հասնիլ. այսու ամենայնիւ
ինչ որ կրցանք լսել, զանց չենք առնուր գրի անցընել, պա-
կասը լեցընել թողլով յաջորդ բանասիրաց:

Աղքատ երիցուն քարոզը չ'անցնիր:

Ան գիտէ մտնել լողալ, ու ելլել դողալ (սա՛հն թանի մեջհն
եղող):

Անտէր կոշ, իչի պօշ (անտէր գլո՞ւս՝ մեջը պարասպ. գործ-
քը չգիտցող մարդ):

Ապուրը ապրանք է, սոխը պարծանք է (կերակրոյ ժամա-
նակ մեկ թան է կշտացընողը, միասնէրը երկրորդա-
կան):

Առաջ հաց, յետոյ հարց (հիւրէրը նախ կշտացընելո՞ւ է,
յետոյ խօսելո՞ւ):

Արտը խախուտ, մահանան կարկուտ:

Բանը կը տանի սրտի գանը (գործելը արտնետո՞ւթիւնը կը
փարատէ):

Բանին մէջ՝ քան շատ կայ, պառուուն ծոցը պանիր կայ:

Բերնէ բերան, կըլլի գերան:

Բռնեմ սուկում կու տայ. նետեմ ափսոս կու տայ (երբ

մէկը զմէկը կը սիրէ տեսակետէ մը՝ եւ կ'ստէ որից տեսակետէ):

Գարի հաց, թթու թան, պապն ուտէ երթայ գութան. խաւիժ՝ խաւիժ խաւը լորից, պապն ուտէ էնկնի ոտից:

Գետինը մտիր քանի դգալը արժան է (քանի որ երես չես ստած, գնա կորիք):

Գիրկը նստած մօրուքը կը փետտէ (երբ մէկը մէկոռն տոռնը կ'երթայ եւ տանտէրը կը թամբասէ):

Գլորաւ խուփը, գտաւ պուտուկը:

Գնա շէնը, շէնաս, մի՛ երթար աւերը՝ աւրուիս (շառ տեղ հարս գնա՛):

Գողցողը մէկ մեղաց տէր է, կորսնցնողը տասը:

Գունդ մը խորիս, ինչ ընէ փորիս (այս ի՛նչ քիչ թան է):

Դանակը եզին տանելու տեղ, եզը դանակին կը տանի:

Ես ժամէն կու գամ, ողորմեա՛ Աստուած դուն կ'ըսես (ես ըսածիդ տակն ու վրան գիտեմ):

Ես տանձ կ'ըսեմ, ան գանձ կ'ըսէ:

Երկայն օրեր, լայն լայն փորեր (ամսուն մարդս շատ կ'անօթենայ):

Երկուս ծովէն, մէկ կովէն (կաթին մէջ շատ ջուր խառնուած է):

Էլին քովը կովուդ պոչը մի կտրեր, կամ կարճ կ'ըսեն կամ երկայն (տանդ գործերուն վրայ որիցին սողեա մի խօսիր):

Թան չէ, ամէն մարդու քան չէ:

Իմաստ ես թէ իմաստական. գրաստ թէ գրաստական:

Իրիկուն կ'ըլլայ, մարդ տուն քոյն կը փնտտէ. առտու կ'ըլլայ ամէն տեղ տուն քոյն է:

Լեզուն ոսկոր չունի որ խրի:

Խասէն իջանք խամը. խամն էլ չի ծածկեր գլխուս ծամը:

Խնկոտին ցուրտն է մահանա:

Խօսքը կէօմըիւք չունի կ'ըսեն (լեզուն ուզածը կը խօսի):

Ժառայ եմ կարգիդ, չեմ հաւնիր վարքիդ:
 Կաթն ու կորեկ են իրարու հետ (մէկ զմէկ շառ կը սիրեն):
 Կալին կուտը, մամին հարսնիքը:
 Կապային կարուածը գնէ. արտին ցանուածը:
 Կուշտը անօթուն մանր կը բրդէ:
 Հաստ քարակ մէկ գին է, վայ քարակ մանողին:
 Հարուստն մի խօսի ասաց, որ չ'արժէր մի վէգ լազած. հա-
 րուստն ասաց, լաւ ասաց. աղքատն մի քան ասաց
 որ կ'արժէր մի գութան սազած, աղքատն ասաց, լաւ
 չասաց:
 Հացը դրած, պանիրը վրան:
 Հացը պկին իյնայ ջուր հասցուր, ջուրը պկին իյնայ քահանայ
 հասցուր (հիռանդն վերջին վայրկեանին ջուրն անգամ
 չի կրնար կշել):
 Հացին տեղը պաշղա է, լացին տեղը պաշղա:
 Մայրը հաց, տղան լաց:
 Մարդն ի հալան, էջն ի փալան:
 Մէկ մալօխը, մէկ զօթանը աւարա կ'ընէ:
 Մինչ արուն ջուր գայ, գորտին աչքերը դուրս կու գայ:
 Մինչեւ որ հաստը քարկանայ, քարկին հոգին կ'ելլէ:
 Մուկը իրեն շատ տեղ ըրաւ, ցախ աւելն ալ պոչը կապեց:
 Յիմարի հայրենիք, իմաստունի հանգիստ:
 Նաչարը կերեր է չաչ ու քանջար:
 Ծատ դատողին շահը շապիկ է:
 Ծունը ծեծելէն աւելի լաւ է զայն վախցրնել:
 Ծորերս հին են, խօսքերս անգին են:
 Ով հարցրնէ, նա կը սաղցրնէ (երբ մէկը մէկոռ մը որպի-
 սոթիհանը կը հարցրնէ, կը միջիթարե գայն):
 Ո՞վ է աչքդ հաներ. սիրականդ անկէ խորունկ է հաներ:
 Ոտօքդ օնծէ (շաղուէ'), ձեռքովդ եփէ (ոռիշիւն պետք մի՞ ոռ-
 աննար):
 Որ ունի լէյլէ խանի, կ'ուտէ խմէ կ'երգէ մանի. ով որ չունի

լէյլէ խանի, տրտում տխուր կ'երթայ քանի (դրամ
 ոռնեցողը գոռարթ է, իսկ չոռնեցողը տրտոռմ):
 Չառներ դրկիցին աղջիկը, վասն զի պագած են. կ'երթայ
 դրսէն կը բերէ, որուն կէսն ալ տարած են:
 Չըլերը ելեր մէհքէմէն են գացեր, թէլն ու ասեղն դէմն են
 ելլեր:
 Պուտուկն ըսաւ տակա ոսկի եմ, շերեփն ըսաւ՝ ես ուստի կու
 գամ (եւ թանի մը սառնի հիմնականը գիտեմ):
 Սերը սովորը կուտէ. թանը մոլորը:
 Սեւին սապօնը ինչ ընէ. խեւին խրատն ինչ ընէ:
 Սոխ ուտողին սիրտը կը կսկծէ:
 Սոխով սիրտս ես, սխտորով ճակատդ ես (երբ մեկը զմիւր
 չի սիրեր):
 Սուտ սիրեմ. անլի պագնեմ (երեսանց զմեկը սիրել):
 Ջուրը ջրափը խնայելու է:
 Վայ ան մարդուն որ ուրբաթը պակաս է (խենթ է):
 Տեղ կայ որ հաց կայ՝ բերան չըկայ. տեղ կայ բերան կայ
 հաց չկայ:
 Տունն իմս, քակը հաւերուն:
 Տուր աղէկ մանկան. մի՛ տար շէն տան (սողիկդ սողեկին
 տոռ, ոչ թէ հարոռատիկ):
 Տու բրդին, հեծի որթին (շողոքորթելով գործքդ տես):
 Տօր եղնի պլիկը փարա, դուն լէ կեղնիս ընտրա փարա (թան
 մը որ ըղսալիք չոռնի):
 Փեսայ ուշ եկուր, անուշ եկուր:
 Փէշերը հանգուտած, շալէ թէլով շուլուլած:
 Բաշէ ծուխը, ելլէ մուխը:
 Բուկինդ կալոց է, իմինս գալոց է:

Ամսալար մը ունիմ, մէջը լիք տաշեղ է (թերասն, ակոռայ):

Անուորդ դերձան, անծակ մարգարիտ. Աստուած կը շարէ,
մարդը կը քակէ (ողկոյզ, խաղող):

Ան ինչ է, որ քանի կտրեմ՝ կ'երկննայ, քանի տաշեմ կը
հաստնայ (մոռի):

Ան ինչ է, որ երբ կենդանի էր՝ խոտ ու գարի կ'ուտէր, իսկ
երբ մեռաւ արիւն եւ լէշ (Սամսոնի իշոռ ծնօտը):

Աստ առակ, դաստառակ, կէսը գործած, կէսը չը գործած
(ձեռք):

Արտ մ'ունիմ քանի կտրեմ կը բուսնի (մագ):

Աւեցինք, սրբեցինք, սեւ սատանան տնկեցինք (վառարասն):

Բերան չունի խոտ կ'ուտէ (տրեխ. չարքի):

Գլուխն ու վերջ երբ մէկ տեղ են, այք ու բենիդ տառ մըն են.

բայց թէ գլուխն ալ դու կտրես, դարձեալ ինք ողջ է,
գիտես. վախցիր իրմէ երբ գլուխ ունի, կ'ըսեն թէ նա
“գլուխ չունի”, բայց դողացիր անգլուխ մարմնէն, չի
ձգեր զէնքն իր ձեռքէն, թէ չես հաւատար ինձ զարմա-
ցած, հարցուր դու խեղճ հայրենեաց (սոռ):

Դեղին կատուն ճերմակ սենեակը նստած է (հսակիթ, դեղ-
նոց):

Էլա լեռը, քաշեցի թելը, ինկաւ սուղանա սիսեռը (կար-
կոտ):

Ինքը նուշ, բոլորը փուշ (աչք):

Ինքն ինքնիրեն ինձ եկեր, ուզեմ չուզեմ եղեր ընկեր. չորս
կողմն առեր կը պտըտի, յոգնիլ չունի որ դադարի, առ-
ջեւս ըլլայ չեմ հասնիր, ետեւինէս չեմ պրծիր (մար-
դոռ շոռ):

Ծառ մ'ունիմ փշոտ է, ծառին տակը մէյտան է. մէյտնին
տակը գալէմ է. գալէմին տակը ֆինճան է. ֆինճրնին

տակը մարագ է, մարագին մէջը լիք ուրագ է (գշխ
միւնչէն թերասն):

Ծովուն մէջ օձ մը կայ, օձին բերանը ոսկի մը կայ (կանթեղ):

Կ'երթայ կու գայ մօրս կուրծքին բարեւ կուտայ (խնոցի):

Կով մը ունինք կը կթենք հեղ մը տարին, տուած կաթը կը
վայլենք ամբողջ տարին (մեղրո, մեղր):

Հանք հանք հրամանք, օխտը դրան դէմ առանք (մեծ պահիր):

Հարս մը ունիմ եկող գացողին ձեռքը կը պագնէ (դրասն զար-
կիչ):

Հաւկիթ կ'ածէ՝ հաւ չէ. խոտ կ'արածէ՝ տաւար չէ. կը կոկոսայ
կաքաւ չէ, ան ի՞նչ է (կրիսայ):

Հոգի չունի խոտ կ'ուտէ (ւածելի կամ մանգրաղ):

Մէնով գլխուդ վրայ եմ. Հով կոկորդ. Սով ձեռքիդ մէջ կը
խօսիմ (մագ. հագ. սագ):

Մանրիկ մանրիկ կը քաշէ, գիշեր ցորեկ փոյթը չէ, թէ եւ նոյն
տեղը միշտ ման գայ, քայց իւր գլուխն ոչ դառնայ. ոչ
քալելէն կը յոգնի, ոչ կերակրոյդ պէտք ունի, քայց ինքն
է որ քեզ կըսէ՝ ե՛լ ե՛լ, կե՛ր, քնացի՛ր, աշխատէ՛ (Ժամա-
ցոյց):

Մարագ մէջը լիք է ուրագ (թերասն, սկոսայ):

Նեղ ու մութ տուն, սատանան մէջը քուն (պատռեասն, սոռ):

Ուղտը բաղնիք գնաց, պոչը դուրս մնաց (շերեւի):

Ուր կ'երթաս սեւ արաք. քեզ ինչ ծակ գլուխ (ծոռիս, ծիւնե-
րոյգ):

Չորս հատ սատանայ իրարու ետեւէ կը վագեն (կատքի
սնիւ):

Պապս օխտը քիւրք է հագեր, դեռ կը մսի, դեռ կը մսի (կա-
ղամբ):

Պոչը ջուրը, գլուխը կրակը (պատրոյգ):

Ջրէ կողպանք, փայտէ բանալի, որսը փախաւ, որսորդը
բռնուեցաւ (Մովսէս մարգարէ, գառազասնը, կարմիր
ծովը):

24. Կաթողիկէ Հայք:

Ա.

Ի վաղուց անտի գտնուած է Կարնոյ մէջ հայ ազգէն մաս մը, որ Կաթողիկ անուան տակ ապրած է իւր հայ եղբարց հետ: Տարիներու ընթացքին մէջ տեսնուած են նաեւ հայ ժողովրդեան հոգեւոր Առաջնորդներէն կաթողիկոսեան հետեւողներ, ինչպէս Սիմոն Պէկ՝ Եպսկ. Կարնոյ (1330—41): Մեր ըսածին կ'ընկերանայ նաեւ տեղական թերթը՝ «Յառաջ», իւր մէկ գրութեան մէջ, ըսելով՝ «Հայ կաթողիկները շատոնց անջատուեր են մեր եկեղեցիէն, դեռ 1668 թուականին Կարնոյ մէջ անոնք կազմեր էին առաքելութիւն մը . . . :¹» (Ա. Բաւաֆեան): Կարնոյ նահանգին գիւղերուն մէջ իսկ կը գտնուէին ի վաղուց հետէ կաթողիկ անուամբ ապրող հայեր. մի միայն ապացոյց մը քաւական կը համարիմ հոս յառաջ բերել, Ղազարոս վարժապետի տողերէն: Կիրակոս Ղազարոսի հայրը, Մուշէն Խնուս գալուն եւ անտի Կիւլլի² գիւղը երթալուն առթիւ (1745), Ղազարոս սա տողերը կը գրէ. «Նոյն գիւղի բնակիչք ամէն Պապադաւան հայեր, մանաւանդ այն ատեն ի՛նչ է կաթողիկը եւ ի՛նչ լուսաւորչական հայր խտրութիւն չկար, եւ այս խօսքերն ալ երբէք չէր ըլլար. ինչ-

¹ Յառաջ թերթ. 1911. Մայիս 24. Թիւ 37: Յիսուսեան կրօնաւորները 1680ին 400 տուն Կարին կաթողիկէ կը դարձնեն: Էջմիածնի կաթողիկոսը զայն լսելով տէրութեան կը հաղորդէ որ զանոնք կը հալածէ ու կը նեղէ. իսկ Յիսուսեանները կը նահատակուին. հմմտ. Եգեան՝ Յարաքերութիւնը Պետրոս Մեծի ընդ հայս՝ էջ 43:

² Կիւլլի Խնուսի գիւղերէն մին:

պէս նախկին առաջնորդ քաղաքիս Կարապետ արքեպիսկոպոսի ժամանակ մինչեւ անգամ՝ մէկ մէկու աղջիկ կու տան կ'առնուն եղեր եւ միմեանց կնքահայր սանահայր կ'ըլլային, սուրբ ծնունդը մեզի հետ կը տօնէին, եկեղեցի չունէին, տուները ժամերգութիւն եւ պատարագ կ'ընէին, շատ անգամ մեր եկեղեցին կու գային...»։ Ինչպէս սոյն գիւղը, նմանապէս Կարնոյ գիւղերուն մէջ գտնուած են գիւղեր, որոնց բնակիչք ամբողջովին կաթոլիկ անուան տակ ապրած են։ Կարնոյ դաշտագետնոյն գիւղերուն մէջ տեսնուած ամենահին եկեղեցին, Արծաթի գիւղի եկեղեցին, տակաւին հայ կաթոլիկներու ձեռքն է, եւ սոյն գիւղի բնակիչք յանցելումն ամբողջովին կաթոլիկ էին։ Աւանդութեամբ կը պատմուի թէ՛ մինչ Կարնոյ քաղաքին կաթոլիկ անուամբ հայերը չունէին իրենց յատուկ եկեղեցի մը, ու մինչ տակաւին հաւատքը՝ կրօնքը վառ էր ժողովրդեան սրտին մէջ, Տէրունական մեծ տօներու առթիւ, ասոնք քաղաքէն կ'երթան եղեր Արծաթի գիւղը, հոն գօնէ եկեղեցւոյ մէջ աստուածային պաշտամանց ներկայ գտնուելու։

Քաղաքական տեսակէտով, ասոնք չէին տարբերիր իրենց հայ եղբայրներէն, նոյն իրաւունքն ունէին կառավարութեան առջեւ, նոյն տուրքը կու տային, զոր կու տար հայը, եւ հարկ եղած ժամանակ Հայ Առաջնորդներ կը պաշտպանէին ասոնց շահերը։ Այսպէս Կարնոյ մէջ գտնուած հայ կաթոլիկ տարրը, տարիներ եւ դարեր անցնելէ յետոյ վրայ կը հասնի Պոլիս տեղի ունեցած հալածանքը, որուն արձագանգը կը հասնի նաեւ Կարին։ Հայ եղբարց՝ Խաչատուր վրդապ. Առաջնորդի օրով (1721) խիստ հալածանք մը կը սկսի կաթոլիկ հայերու դէմ. աւելորդ կը համարիմ այս նկատմամբ եղած պատմական տողերը կրկին յառաջ բերել, յիշած ենք արդէն նախկին գլուխներու մէջ։

Այս հալածանքէն գրեթէ դար մը յետոյ, ուրիշ հալածանք մ'ալ կը սկսի (1827) Կարնոյ կաթոլիկներու դէմ.

ալեւորներ կը պատմեն թէ սոյն հալածանքն խիստ եղած է. քահանայիցմէ եւ մեծամեծներէն շատերը աքսորուեցան, մնացած քահանայք ալ զաղտնօրէն կը կատարէին իրենց պաշտօնը. զգեստնին փոխած արուեստաւորի զգեստով, նոյն իսկ նաեւ մօրուքնին ւածիլած, երկիւղի տակ տներնէն դուրս կըրնային ելլել: Կիրակէէ կիրակի հաւատացեալք կ'երթային կը հաւաքուէին այս կամ այն անձին տունը, ուր կ'երթար քահանան ծալտեալ եւ կ'ընէր իւր պատարագը՝ աղօթքը եւ այլն: Այսպիսի պաշտամանց ժամանակ ամէն զգուշութիւն կ'ընէին, որ չմատնուին, տանեաց վրայ մարդ կը կենար իբր պահապան, դռները գոց:

Եւ որովհետեւ ոմանք կաթ. հայոցմէ կըրցած էին ազատ մնալ աքսորքէ, շնորհիւ այլազգի բարեկամաց, շնորհիւ ենիչերիներու, որոնց բարեկամութիւնը շահած էին պարգեւներով, այսպիսներու տունը աւելի ազատօրէն կրնային հաւաքուիլ հաւատացեալք եւ էջմիածնական հայք չէին համարձակիր այսպիսիներու խաղաղութիւնը վրդովել: Ալեւորներ ցաւով կը պատմեն սոյն ժամանակի մէջ իրենց ունեցած նեղութիւնն ու տառապանքը: Խննդսուն տարուան մօտ պառաւ մը (Գարան Դաւիթով) կը պատմէր ի մէջ այլոց հետեւեալը. սոյն հալածանքի ժամանակ, քահանայից պակասութեան տեղը լեցրնելու համար, Խոտորջուրցի Տէր Ալէքսան անուն կուգայ Կարին. մօրուքը ւածիլած, հիւսան գործիքներ առած պայուսակին մէջ դրած, իբր հիւսն ուսը առած պայուսակը՝ կ'այցելէ կաթ. հայոց տները. օր մ'ալ այսպէս Կիւլահմէտ անուանեալ թաղին կողմը գացած ժամանակ, ուր կան եղեր մէկ երկու կաթ. ընտանիքներ, ճամբան կը պատահին հայ մանուկներ փողոցին վրայ խաղով զբաղած, մինչ կը տեսնեն զՏէր Ալէքսան պայուսակը ուսը, կը թողուն խաղերնին եւ կը սկսին ասոր ետեւէն քար նետել եւ անարգական խօսքերով Քրո... Քրո... Քրոէնկ պոռալ: Տէր Ալէքսան առանց պատասխանելու ասոնց, իւր ճամբան կը շարունակէ, քայց ուրիշ

ճամբով մը կը դառնայ իւր տեղը. չ'երթար, չի մօտներ այն տուները, որոնց պիտի այցելէր, որպէս զի չմատնուի: Ուրիշ առթիւ մը դարձեալ սոյն քահանան փնտոելու ետեւէ կ'իյնան տաճիկները. Տիկին Եղիա Փամպուզճեան հիւանդ անկողին կ'իյնայ. ասոր տունը կուգան քահանան փնտոելու որ քոնեն արտրեն. տանեաց խաչքէն Տէր Սարգիս անուն քահանան, Էջմ. հայ. (որուն դեւ Սարգիս կ'ըսէին կաթ. հայք) կը պոռայ դէպ ի վար փնտոողներուն՝ «խասթանըն եաթաղընըն ալթընա պագըն», (հիւանդին անկողնոյն տակը նայեցէք). ասկայն ոչ զոր կը գտնեն հոն, եւ ամօթով կը մեկնին: Այսպիսի օրեր անցուցած է Կարնոյ հայ կաթողիկը իր հայ եղբարց մէջ, մինչեւ այն տարին, յորում կըցած է կազմել ուրոյն հասարակութիւն մը, եւ ունեցած է իւր Առաջնորդն ու իւր եկեղեցին:

Կարնոյ հայ կաթողիկը, քացի իւր կրօնական սովորութիւններէն, գրեթէ նոյն սովորութիւններն ունի, ինչ որ ունի իւր էջմիածնական հայ եղբայրը, ապրելու կերպը, ուրախութիւնը, տառապանքը, նոյններն են, ինչպէս եւ ինչ որ է իւր հայ դրացի եղբօրը. ուստի աւելորդ կը համարիմ կրկնել հոս նոյնները, քանի որ յիշած ենք առաջին գլուխներու մէջ:

Կարնոյ հայ. կաթ. հասարակութիւնը իր կազմակերպութեան նախկին տարիներու ընթացքին մէջ ծաղկեալ դիրք մը քոնած էր Կարնոյ ուրիշ հասարակութեանց մէջ. քայց իւր նոյն քարգաւաճման եւ յառաջադիմութեան ունեցած նախնական եռանդը, տակաւ պաղած, քարգաւաճման աստիճանի մը հասնելէ յետոյ կանկ առած, նամանաւանդ սկսած է յետադիմել: Բաղաքական աշխարհի երեսուն քառասուն տարուան մէջ թողուցած տխուր հետեւութեամբ, եւ ընութեան հարուածոց՝ սովի եւ այլ պատահարներու պատճառաւ հասարակութիւնը նիւթապէս աղքատացած, չեն մնացած ունեւոր եւ հարուստ ընտանիքներ: Իսկ վերջին տարիներու մէջ տեղի ունեցած ժողովրդական կողմնակցութիւնը, Առաջնորդի եւ

Ժողովրդեան մէջ տիրած անհամաձայնութիւնք. հասարակութեան քարոյական ոյժն ալ ջլատած են. նախանձելի եւ քաղճալի եղած են անցեալ տարիներու զովելի յառաջադիմութիւնը եւ քրիստոնէական ոգին, որմէ զուրկ է մասամբ իւր արժանան սերունդը: Անտարքերութեան ոգին տիրած եւ արմատացած է:

Հասարակութեանս կազմակերպուելէն սկսեալ մինչեւ ներկայ տարւոյս մէջ իւր ունեցած հաստատութեանց, գործունեայ անձնաւորութեանց վրայ ականարկ մը նետելով, կրնանք համառօտ գաղափար մը ունենալ Կարնոյ կաթ. հայոց վրայ:

Կարնոյ կաթ. հայ ժողովուրդը չունէր ի նախնումս կազմակերպեալ Առաջնորդարան՝ Եկեղեցի՝ վարժարան եւ այլն, ինչպէս վերագոյն յիշեցինք. թէպէտ ասկէ հարիւր՝ հարիւր յիսուն տարի յառաջ պատկառելի թիւ մը կը կազմէին, քաղաքին մէջ միայն էին 500—600 ընտանիք, սակայն միշտ ծածուկ, երկիւղի ներքեւ կը կատարէին իրենց հոգեւոր պարտքերը. եւ չունէին պաշտօնապէս ճանչցուած Առաջնորդ հովիւներ որ զիրենք պաշտպանէին ազատօրէն: Կրկին հալածանքներու հետեւութեամբ եւ 1829 եւ 1878 ոռւսական հողերը զաղթելու առթիւ, իրենց թիւն ալ շատ նուազած, եւ վերջին երեսուն տարուան ընթացքին մէջ Տաճկական հին ռէժիմի օրերով, գործքի չգոյութեան, կենաց անապահովութեան պատճառաւ, շատերը հոս հոն ցրուած ըլլալով, այս օրս իրենց թիւը կը հասնի հազիւ 120—150 ընտանիք քաղքին մէջ:

Հասարակութեանս գլուխն անցնող իբր հոգեւոր Առաջնորդ կը գտնենք Սաթլեցի Կիւրճեան Ստեփան վարդապետ 1810—1818. ասկէ յառաջ եղածները կը մնան մեզ անծանօթ:

“Ստեփան Վարդապետ այր սքանչելի եւ հոգակաւոր անուամբ եւ արդեամբ, ծնաւ իբրու յամի Տն. 1769, ի Կու-

ճոյեան զարմէ՝ ի Սաթլէլ գիւղաքաղաքի, ի Պօղոսէ, եւ ի
 Շուշանայ՝ յանուանի ծնողաց: Մանուկ շնորհագեղ, եւ օժ-
 տեալ ի Հաստէն ամենայն գեղեցկատիպ հանգամանօք մար-
 մնոյն կազմութեան, շքեղ եւ ընտիր ձրիւք: Անդրստին ի տիւ
 տղայութեան հեզահամբոյր քարուք, եւ մաքրակրօն գնացիւք՝
 ամենեցուն ցանկալի զանձն ընծայեցոյց: Զկնի սակաւ մի
 վարժելոյ յուսումն գրոց առ միումն երիցու Տր. Պետրոս կո-
 չելոյ՝ ածաւ ի ծնողաց ի քաղաքն Ախլցխայ: Ուրանօր եւ ժա-
 մանակս ինչ մարգեցաւ առ ոտս սրբասէր պաշտօնէից ի
 դպրութիւն գրոց, եւ յաւէտ ի վարս քարիս, եւ յառաքինի
 գործս: Ապա յամին 1782, առաքեցաւ ի քաղաքն Հոովմ՝
 ի հռչակաւոր դպրոցն փրոփականդայու: Ուր զամս տասն
 վարժեալ յամենայն գիտութիւնս, եւ յիմաստութիւնս սուրբ
 գրոց ի լատին քարքառ, ձեռնադրեցաւ քահանայ, ընկալեալ
 միանգամայն եւ զգաւագան վարդապետութեան: Դարձ արար
 ապա յամի 1793 ի հայրենի իւր երկիր, ի Սաթլէլ քարոզէր
 յորդառատ բանիւ զբանն կենաց, ի հոգիս բանաւորաց փո-
 քու հօտին Սաթլէլու: Եւ զի եկեղեցին մեր փոքրիկ էր առ ի
 բովանդակել զայնչափ ժողովուրդ, զի կառուցեալ էր ի վա-
 դուց անտի ի նախնի քրիստոնէից անգարդ անյարմար ձեւով,
 սա ինքն Ստեփան վարդապետն գործակցութեամբ յարգելի
 Գաբրիէլ վարդապետի Յովասափեան եւ իշխանագուն հօր
 իւրոյ Պօղոսի, եւ ժողովրդոցն Սաթլէլու փլուցեալ զհինն, որ
 իբր մատուռ մի էր փոքրիկ, ձեռն արկ նորոգ ի հիմանց կա-
 ռուցանել յամին 1795, գեղեցիկ եւ չքնաղ ձեւով, ինքն Ստե-
 փան վարդապետն լինելով ճարտարապետ արուեստաւորաց,
 յարմարատիպ գաղափարելով եւ կերպագրելով զամենայն
 մասունս շինուածոյն ըստ իւրումն բնատուր սքանչելի ձրից:

Ապա յամին 1797, դէպ եղեւ գնալ ի Կոստանտինուպօ-
 լիս ընդ յարգելի Գաբրիէլ վարդապետի, վասն ինչ ինչ իրաց:
 Ուրանօր կացեալ զամս երկու՝ իւրով ոգեշահ յորդորանօք
 քազում ինչ ընկալաւ ի քարեպարիշտ եւ ի քարեսէր անձանց

քաղաքին ի սպասս եւ ի զարդ իւրոյ նորակերտ եկեղեցւոյն։
Չորս ընկալեալ եւ եւս յիւրմէ յաւելեալ արծաթեղէն սպասս
դարձ արար ի հայրենին յամի Տեառն 1799։ Եւ զամենայն
զսուրբ սպասս եւ զարդս ի կարգի եղեալ՝ շքեղ իմն երեւե-
ցոյց զեկեղեցին։ Զարդարեաց զորմունս տաճարին եւ երկո-
ցունց դասուցն, ազգի ազգի ծաղկանկար թղթովք։ Շքեղ իմն
հանդիսացոյց եւ զսոսատաղանս խորանին եւ քոլոր դասուցն
իւրով ճարտարամիտ ուշիմութեամբ, ձեռամբն նկարեալ
չորս մեծագոյն պատկերս՝ զանազան երանգօք, զեղեցկա-
տիպ ծաղկամբ եւ սքանչելի յօրինուածօք։ Տուաւ սմա սո
ժամանակ ինչ եւ վիզարական իշխանութիւն թեմին Արթովի-
նու եւ Սաթլեւու, անկախ իշխանութենէ Ախլցխայու, զոր
վարեաց խոհական կառավարութեամբ զամս երիս։

Ապա յակնարկութենէ եւ հրամանաւ Պատրիարքական
Աթոռոյն մեծի Պօլսոյ առաքեցաւ ի Կարին իբր քննիչ ինչ ինչ
իրաց, յամին 1807, յամսեանն Հոկտեմբերի։ Ուր ապա կար-
գեցաւ վիզար եւ առաջնորդ այնմ ընդարձակ եւ տաժանա-
ւոր վիճակի։ Եւ զգոնամիտ խոհականութեամբ զամս տասն
վարելով զիւր իշխանութիւն քազում հալածանս եւ վիշտս
կրեաց ի թշնամեաց հաւատոյ, եւս ի սուտ եւ ի կեղծարեալ
բարեկամաց։ Եւ յամին 1817, ախտացեալ զախտ իմն ան-
բըժշկելի ի ստամոքսի, ուր ոչ երբէք իջեալ մնայր, զոր միան-
գամ ճաշակէր, այլ փսխէր զկերեալն, դարձ արար առ մեզ
ի հայրենին։ Եւ յետ քազում դեղօրէից, զորս յանօգուտս
ի կիր արկաք մեք, եւ յետ քազմապատիկ տառապանաց, զորս
կրեացն սքանչելի համբերութեամբ, անսուաղ մնացեալ
աւուրբք քազմօք՝ եհաս ի դրունս մահու։ Եւ մինչեւ ցյետին
շնչառութիւն յուշն յինքն ունելով, զրաւեցաւ ի կենաց, քա-
զում պատրաստութեամբ եւ բարի մահուամբ յամին 1817,
Դեկտեմբեր, 9. յերկրորդ ժամու գիշերոյ. թողեալ զմեզ
յողբս եւ յանմխիթար տրտմութիւնս։ Որոյ նմանն ոչ երբէք
երեւեցաւ յաւուրս մեր, ոչ ի մեզ եւ ոչ յազգատոհմի անդ

նորա, այր վայելչագեղ, եւ քաղմահանճար, զգոնամիտ, եւ
լայնախորհուրդ: Այսմ ամենայնի ականատեսս վկայ գոլով,
մանաւանդ թէ կենակից նորին՝ ես ինքն Տր. Յակոբ Գա-
թէնեան, գրեցի հաւատարմութեամբ սակաւս ի քաղմաց ի
գովանի նորին գործոց եւ վարուց:»

Սոյն կենսագրութիւնը գրող Տր. Յակոբ Գաթէնեան,
վախճանած է Սաթլեւի մէջ, որուն գերեզմանաքարին վրայ
փորագրուած յիշատակարանն է հետեւեալը

է.

Ով որ մոնուք եկեղեցիս
Նայէք լաւ այս տապանիս
եւ Տէր Յակոբ Գաթէնեան
Վացունը երկու ամեան քարոզեցի.
ամենեքեան անկարծակի
հիւանդացայ յետ ութ
աւուրն փոխեցայ մարմինս
այս տապանիս մտաւ, հոգիս
գնաց Աստուած գտաւ

16 Ապրիլ.

1836. թ.

Իսկ Ստեփան վարդապետի գերեզմանը կը գտնուի նոյն տեղ,
ուր է Յակովբ վարդապետ Գաթէնեանի գերեզմանը. յըն-
թացս ժամանակաց Ստեփան վարդապետի շիրմին արձա-
նագրութիւնը ջնջուած եւ ուրիշ նորեր են գրուած վրան¹:

Հետեւեալ թուղթը կամ բնագիրը կը գտնուի Կարին՝

¹ Կարնոյ Ռուսական հիւպատոսարանի ստաջին թարգման՝ Յարութիւն
Է.Փ. Գաթէնեան, հաճեցաւ գրել եւ քերել տալ Սաթլեւէն սոյն տեղեկութիւն-
ները, գրողը կ'աւելցընէ հետեւեալ տողերը, ուստի ընդօրինակած ըլլալը յայտ-
նելով. «Եյս գրութիւններն իսկապէս արտագրեցի Սաթլեւի հայ կաթողիկոսայ
սուրբ Յովհաննէս Մ. Եկեղեցւոյ յիշատակարան մատեանից. Սաթլեւոյ Բնա-
յիշ Ստեփան Պետրոսով Գաթէնեան: 1914 թ. 20 Յունվարի, Սաթլեւ:»

Ռուսական հիւպատոսարանի թարգման Յարութիւն Գաթէ-
նեանի քով: Ինքն ալ գտած է Սաթլելէն եւ քովը պահած:
Այս թղթոյն ծայրերը մաշած են եւ մկնակեր եղած տեղերը
մեր կողմանէ կէտերով նշանակուած: Այս գրութենէն կը
տեսնուի թէ՛ ինչպէս Լատինք կը կառավարէին Ախալցխայու
հայ-կաթողիկէները 1795 թուականին:

“Մեք Փրանչիսկոս Անթօնիոս Փրաքեայ ի միաբանու-
թենէն սրբոյն յովան . . . առաքելական աթ . . . շնորհօք Արք
Եպիսկոպոս Թէօթօպօլսոյ, եւ եւս առաքելական . . . ոյ:

Սիրելի որդւոյ մերում ի Զրիստոս պատուելի . . . Յո-
վասափի . . . առաքելական միսեօնարի եւ ընտրեալ փոխա-
նորդի մերում ի Տէր . . . :

Արդ՝ որպէս զի հեռագոյն կողմունս վիճակին մերոյ . . .
ցի հոգածու ոք, որում կարացեն դիմել ի Զրիստոս հաւա-
տացեալքն ի հոգեւոր պէտս դիպուածոց իւրեանց, ցանկա-
նալով մեր՝ հոգալ զյաւիտենական փրկութիւն հոգւոց ընդ
իրաւասութեամբ մերով եղելոց: Եւ ապաւինելով յոյժ ողջա-
միտ վարդապետութեանդ, քարի վարուցդ, խոհեմութեանդ,
եւ նախանձայուզութեանդ ի փրկութիւն հոգւոց. զօրութեամբ
սոյն նամակիս ընտրեցաք, կարգեցաք, եւ հաստատեցաք առ
ժամանակ մի զքեզ մեզ առաքելական փոխանորդ ըստ կա-
մաց մերոց ի վերայ թէմին Ախախայու, տալով եւ շնորհելով
քեզ զամենայն իշխանութիւնս որք պատշաճին փոխանորդու-
թեան քում, զորս բացատրեալ ի յայլ թուխտ առաքեցաք
քեզ հանդերձ իշխանութեամբ հաղորդելոյ զայնս եւս այլ մի-
սեօնարաց այդր բնակելոց անուամբ իմով. որպէս պատշաճ
թուի խոհեմութեան քում ի Տէր: Վասն որոյ կամիմք, եւ
հրամայեմք, զի՝ թէ եկեղեցականք, եւ թէ աշխարհականք
ճանաչիցեն, եւ ընդունիցեն զքեզ փոխանորդ մեր, եւ որ-
պէս վայելէ մատուցեն քեզ զպատկանաւոր հնազանդու-
թիւն եւ հպատակութիւն: Այլ դու զգոյշ լեր, եւ զմտաւ ած,
եւ յիշեա միշտ, թէ հոգիքն այնքիկ հոգածութեան քում

յանձն եղեալ են, եւ վասն նոցա յաւուրն դատաստանի համարս տալոց ես ասեղ դատաւորին: Եւ մեք թախանձանօք աղաչեմք զՏէր զի գթեզ կղերիկոսօք, եւ ժողովրդօք հանդերձ լցուցէ երկնային օրհնութեամբ, ի հաստատութիւն որոյ զայս ներկայ գիրս ձեռամբ մերով ըստորագրեալ, եւ կնքով մերով հաստատեալ առաքել հրամայեցաք:

Տուեալ եղեւ ի Ղալաթեայ մեծին Պօլսոյ յեկեղեցւոջ սրբոյն Գէորգայ 1795 Փետրվար 11 ին:

J. T. M. ab armeno E. pus arath: s^{ts}, et Coadjutor

Ճիւլեոս տամէնոս եպկս.
արարատու, եւ օգնական:

Յովսէփ քահանայ գսանթաքի քարտուղար,»:

Սաթլեցիէն յետոյ կը գտնենք Պուռնագեան Յովհաննէս վարդապետ, Խոտորջուրցի, 1818—1820: Ասոր վարչութեան երկրորդ տարին, ժողովրդեան իշխանները հակառակելով իրեն, կը դիմեն Պոլիս եւ զՍէլվեան կամ Սէլվիեան Յովհաննէս վարդապետ կը խնդրեն իրենց Առաջնորդ: Սոյն թուականին կը յիշուի նաեւ իբր փոխանորդ Երեմիայ վարդապետ Երիցանց. վկայական¹ թուղթ մը կը ծանօթացընէ մեզ իւր անունը. որ է՝

“Երեմեայ վարդապետ Երիցանց, փոխանորդ ընդհանրական վիգարին Կարնոյ:

Ամենեցուն որք զառաջիկայ գիրս տեսանիցեն վկայեմք թէ փայտ կենաց է, եւ Մասունք սրբոց. սրբոյ Ակաթիայ կուսի. Պետրոս առաքելոյ, Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Ղուկաս աւետարանչին:

Այս սուրբ Կենաց փայտս, հանդերձ մասամբ սրբոց. Հանեալ եղեւ ի յայլ մեծագոյն տփոյ միոյ. եւ եղաւ յայս փոք-

¹ Վկայագիրս կը գտնուի Տ. Իգնատիոս վ. Զարչեանի քով արժաթեայ փոքր տուփի մէջ ամփոփուած մասունքով. ցեղէ ցեղ պահուած սոյն ընտանեաց մէջ:

րագոյն տփիս: Ուստի որք տեսանիցեն, զայս կենսառիթ
նշխարս ընդ մասանց սրբոց մի երբեք երկմտեացին:

Ի հաստատութիւն վկայութեանս, ձեռամբ մերով ստորագրեմք եւ կնքեմք կնքով մերով:

Տուաւ ի Կարին վկայարանս:

Յամի Տն. 1821, ի Նոյեմ. 26:

Տէր Մկրտիչ քարտուղար քհնյ.

Զուրուք քէհայեան

տ. կ.

Ն. Ժ. Երեմիայ վրդա-
Երիցանց որպէս ի
վերոյ:»

Ըստ խնդրանաց ժողովրդեան, Սէլվիան Յովհաննէս
վարդապետ կուգայ Կարին առաջին անգամ (1821—1825)
եւ կը վարէ հոգեւոր Առաջնորդի պաշտօնը յաջողապէս: Յա-
ջորդ տարիներու մէջ թեմական այցելութեան ելած ժամա-
նակ, Տարոն գտնուած ատենները, Կարնոյ ժողովրդեան մէջ
կողմնակցութիւն մը ծագելով, կը դիմեն կրկին Պոլիս եւ այս
անգամ կրկին կը խնդրեն զՊուռնազեան Յովհաննէս վարդա-
պետ, որ քաշուած էր Տփլիս: Իսկ Սէլվեան Տարոնէ դարձած
ժամանակ, երբ կը լսէ ժողովրդեան իրեն դէմ ունեցած
դժգոհութիւնը, իսկոյն անձամբ կը գրէ իւր հրաժարականը
եւ կը դառնայ Պոլիս:

Պուռնազեան կու գայ Կարին եւ իւր նախկին պաշտօնին
գլուխը կ'անցնի (1825). եւ քանի մը տարի եւս առաջնոր-
դական պաշտօնը վարելէ յետոյ, իրեն կը յաջորդէ Պետրոս
վարդապետ Բիւլլեցի, որ ժամանակամիջոց մը Արդուին քա-
ղաքը կ'երթայ ժողովուրդը խաղաղցնելու համար (տե՛ս
վարը): Ասոր առաջնորդութեան օրով արդէն Պոլսոյ մէջ
իբր վերատեսուչ Կարնոյ թեմին կարգուած կը գտնենք
Յովհ. Սէլվեան վարդապետը, որ եւ 1838ին Կարնոյ մէջ
նոր եկեղեցի մը շինելու արքունի հրովարտակը առած կը
բերէ Կարին: Պետրոս վարդապետ Բիւլլեցի գրեթէ տաս-

նուեօթը տարի առաջնորդութիւն կ'ընէ: Իւր կենաց վերջին տարիները կ'երթայ Հոռմ եւ անկից դառնալով Կարին, հաս կը կնքէ իւր մահկանացուն (1847) եւ կը թաղուի եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը պարտիզին մէջ: Իւր շիրիմը կը տեսնուի ցայսօր, որուն վրայ քանդակուած կը կարդանք հետեւեալ տողերը:

“Ի սոյն տապանի հանգուցեալ դնի Պետրոս վարդապետ
կոչեալ Բիւլլեցի

Որ ի հալածանս կաթողիկ ազգի վասըն հաւատոց երկիցս
աքսորի

Երթայ ի Հոռմ յետին նուագի եւ աստ ի Կարին դարձ
առնէ անտի.

Նախկին առաջնորդ յայս եկեղեցի տասն եւ եօթն ամօք
սա ինքն նստի

Եօթանասնամեայ կենօք վախճանի հազար ութ հարիւր
քսոսանեօթանի

Մ'րդ որ վերժանէք զայս գիր տապանի ասացէք ամա
Աստուած ողորմի.

ՌՄՂԶ.

1847.

Սեպտ. 1.,

Պետրոս վարդապետէ յետոյ փոխանորդութեան պաշտօնիւ կը գտնենք զՏիմոթէոս վարդապետ Մելքիսեդեկեան եւ ուրիշներ. եւ այսպէս քանի մը տարի ալ Կարնոյ ժողովուրդը փոխանորդներով կառավարուելէ յետոյ, հուսկ ուրեմն երբ Հասունեան Գերպ. հինգ ընդարձակ գաւառներու մէջ Եպիսկոպոս կարգելու յաջողութիւնը կ'ունենայ, Կարնոյ թեմին համար ալ Հաճի Դաւթեան Յովսէփ վարդապետ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ (1852): Սա չկրցաւ իսկոյն իւր թեմին գլուխը անցնիլ, տարի մը մնաց Պոլիս, մինչեւ որ Կառավարութեան հրամանն ելաւ իւր թեմն երթալու: Այսպէս առաջին անգամ իբր պաշտօնական անձ եւ տէրութեան

հրովարտակով եւ իբր առաջին Եպիսկոպոս Առաջնորդ կը գտնենք Կարնոյ հայ կաթ. հասարակութեան վրայ զՅովսէփ Եպս. Հաճի Դաւթեան: Սակայն Հաճի Դաւթեան չի կրնար երկայն ժամանակ կառավարել իւր հօտը, հազիւ երեք ամիս կը մնայ Կարին, հիւանդանալով՝ կը ստիպուի դառնալ Պոլիս. երկու տարի հիւանդ անկողին մնալէ յետոյ կը վախճանի հոն:

Հաճի Դաւթեանի վախճանելէն վերջ, Կարնոյ վիճակը տարի մը այրի մնալէ յետոյ, Պոլսէն զՍէլվեան Յովհաննէս վարդապետ կը խնդրէ իրեն Եպիսկոպոս Առաջնորդ: Խընդիրքը լսելի ըլլալով, 1855 ի Սէլվեան Յովհաննէս վարդապետ Կարնոյ վիճակին վրայ Եպիսկոպոս ձեռնադրուած կու գայ Կարին: Ասոր օրով ծաղկեալ վիճակ մը կ'ունենայ Կարնոյ կաթ. հայ հասարակութիւնը, տասը տարի անընդհատ կը կառավարէ իւր հօտը, եւ կը վախճանի 1865 ին. իւր մարմինը ամփոփուած է՝ իւր շինած Եկեղեցւոյն առաջակողմը գտնուած Մկրտարանի փոքրիկ Մատրան մէջ:

Սէլվեանի վախճանելէն տարի մը յետոյ, Կարնոյ վիճակին իբր Առաջնորդ Հովիւ ընտրուած կը գտնենք Ստեփան վարդապետ Մելքիսեդեկեան, որ 1866, Յունիս 24ին կը ձեռնադրուի ի Կ. Պոլիս Եպիսկոպոս, եւ Կարին գալով 23 տարի օրինակելի գործունէութեամբ կը կառավարէ իւր հօտը, եւ կը հրաժարի 1889 Փետր.:

Այս երկու անձերու մասին խօսինք քիչ մը ընդարձակ, ինչպէս եւ անոնց յաջորդներու վրայ:

Բ.

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Է Ս Ե Պ. Ս Է Լ Վ Ե Ա Ն ¹

Կարնոյ այս անուանի եպիսկոպոսին հայրն Բզնունեաց գաւառի Խարխոի գիւղ ծներ է հայազգի ծնողքէ, որոնք դեռ

¹ Սերովբէ վ. Բաժեան ծնեալ 1810 թուականներուն, Կարնոյ կաթողիկէ քահանաներէն մին, տեսած ապրած Սելվեանի հետ եւ նոյն տարիները. գրչի

էջմիածնական էին, եւ ինքն իր մանկութիւնը պարկեշտութեամբ եւ Աստուծոյ երկիւղիւ անցնելէն ետքը, երբոր տասնուչորս տարեկան կ'ըլլայ, սուրբ Կարապետի Իննականեան վանքը կ'երթայ եւ Յովհաննէս վարդապետի քով կը կարդայ եւ ուսման կը պարապի, ըստ ժամանակին բերման քիչ մը ուսումն եւ գիտութիւն սորվելէն ետքը երբ որ քսան տարւան կը հասնի, կ'ամուսնանայ: "Իր ուսման ընթացքին մէջ հետաքրքիր կ'ըլլայ կրօնքին ճշմարտութեան եւ մոլորութեանց, ներսէն ուղղափառութիւն կ'ընդունի, ամենեւին պարկեշտութեամբ եւ խոհեմութեամբ վարուելով, անանկ որ իր վարքը բոլորովին տարբեր կը ցուցնէ սուրբ Կարապետի զեղծ եւ անկարգ միաբանից վարքէն": Մինչեւ որ բոլոր միաբաններ եւ իւր գիւղացիք իսկ արժան կը դատեն զինքը քահանայութեան, խնդիրք կ'ընեն սուրբ Կարապետի եպիսկոպոսին, Գէորգին, որ ձեռնադրելով քահանայ Սահակ անունով, կը դրկէ իր Խարխոի գիւղը: Հոս եւ շրջակաները կը սկսի նա կաթողիկէ հաւատքը քարոզել եւ կը գտնէ բաւական թուով հետեւորդներ: Կը լսուի Տէր Սահակին քարոզութիւնն եւ գործքերը, ոտքի կ'ելլէ Բաղէշու Ամրտօլ վանքին առաջնորդը, զՏէր Սահակ բռնել կուտայ, կը գանակոծէ, ու այլազգի դատաւորաց ձեռք կը մատնէ իբրեւ քրէական յանցաւոր: Այս դառն հալածանաց միջոցին մինչդեռ ինքն բանտի մէջ կը տազնապէր, եւ վրան մահուան դատականիք կտրել կուտան հակառակորդք, իր պարկեշտ ամուսինն արդէն յղացեալ, կը ծնանի արու զաւակ մը, 1789 թուականին, որ կ'անուանուի Յովհաննէս: Բանտին մէջ աւետիս կու տան Հօրը՝ Տէր Սահակին, որ կ'ուրախանայ մեծապէս: Այս բարի լուրին կը յաջորդէ ուրիշ բարի աւետիս մը՝ իրեն հրաման կը տրուէր բանտէն ելլելու եւ կրօնի ազա-

տէր եւ քարոզիչ քահանայ. իւր այլ եւ այլ գրութեանց մէջ ունի Սէլվեանի կենսագրութիւնը, զոր պահած է Սերովբէ վ. Բչուրեան: Բաժեանի տողերէն կ'օգտուինք երկասիրութեանս մէջ: Բաժեան չէ կրցած մինչեւ Սէլվեանի մահը շարունակել իւր պատմութիւնը. որովհետեւ առաքելութեան համար կը դրկուի Մարգուան եւ հոն կը կնքէ իւր կեանքը 1866 թուականներուն:

տութիւն: Տէր Սահակի ուրախութիւնը երկար չի տեւեր, վասն զի կը կորսնցնէ իր պարկեշտ կիներ՝ որ զՅովհաննէս դեռ կաթէն նոր կտրած կը թողու որք: Երբ Յովհաննէս 12 տարեկան կ'ըլլայ, հայրը Սահակ հետն առած Մուշ կը տանի ուսման համար: Սակայն այն տեղէն դժգոհ կը մեկնի Պոլիս եւ հոն զՅովհաննէս լատին եպիսկոպոսին կը յանձնէ, որ զինքը կը դրկէ Ուրբանեան վարժարանը: Տէր Սահակ կը մնայ Պոլիս, Սամաթիա Հոգաբարձու կ'ըլլայ: Խոր ծերութեան մէջ կը կնքէ իր քաղմարդիւն կեանքն՝ իր զաւակը քահանայ տեսնելէն վերջ: Իր մարմինը Պալըզլիի գերեզմանոցը կը թաղուի:

Յովհաննէս Հոռմ գացած ժամանակը (1802) 13 տարուան կար, հասակը քարեչափ, եւ դէմքը գեղեցիկ: Հոս՝ Ուրբանեան վարժարանին մէջ բնատուր ուշիմութեամբ զիտութեանց մէջ կը յառաջանայ, ինչպէս եւ առաքինութեանց մէջ: Նաբոլիոնական խռովութեանց ատեն (1814—1815) քահանայ կը ձեռնադրուի եւ Պոլիս կ'անցնի, ուր կը գտնէ իր ալեւոր հայրը: Կ'ընդունի քարտուղարի եւ հոգաբարձուի պաշտօնը: Բայց Յովհաննէս հոս երկար չի կենար՝ եւ Հայաստան կը դրկուի: Կու գայ ի Կարին Սաթլեցի Կիւրճեան Ստեփան վարդապետին քովը, քայց հոս ալ երկար չի դեգերիր եւ կրկին Պոլիս կը վերադառնայ:

Ի Կ. Պոլիս իր քարտուղարութեան առաջին պաշտօնն եւ քահանայական հոգաբարձութիւնը ի միասին նախանձելի փութաջանութեամբ կը կատարէ շատ ժամանակ, եւ միշտ մեծաւորաց սիրելի ու գովելի կ'ըլլայ իւր ընթացքը: Ասկէ զատ Կ. Պոլսոյ ուղղափառ ազգին երեւելի ամիրայից ալ սիրելի կ'ըլլայ, ու շատերուն սիրտը իր ճարտարութեամբը կը գրաւէ: Մահտեսի Աստուածատուրեան Մանուկ ամիրային տունն ընտանեքար կը մտնէ կ'ելլէ, եւ ան քարեպաշտ գերդաստանն ալ իբրեւ հայրենակից կը պատուէ զինքը: Աւելի սիրելի եղեր էր Աթանաս աղային, որ իր ծախքով կը հոգար զինքը:

Այս միջոցներուն Կիւրճեան Ստեփան վարդապետ Կարնոյ Առաջնորդը կը վախճանի, անոր տեղ կը յաջորդէ Խոտորջուրցի Պուռնազեան Պետրոս վարդապետ, փրոփականտայի եռանդուն աշակերտ, քայց չեմ գիտեր ինչ պատճառի համար Կարնոյ իշխանաց եւ այս առաջնորդին մէջ հակառակութիւն մը կը մտնէ։ Կարնոյ իշխաններն ի Կ. Պոլիս-Բօրեգիի (Լատին եպիսկոպոսին) կը բողոքեն Պուռնազին մասին, եւ Սէլվեան Յովհաննէս վարդապետ իրենց առաջնորդ կ'ուզեն։ Ան ատեն ըստ ակնարկութեան մեծաւորաց Առաջնորդական իշխանութեամբ միայն հոգեւորապէս կու գայ Սէլվեան իր վիճակն, փառաւոր հանդէսով ու պատուով զինքը կ'ընդունին ժողովուրդք եւ կը մեծարեն։ Պուռնազ վարդապետ կը ստիպուի ի Տփլիս երթալ. եւ Սէլվեան Առաջնորդ իր բնածին տաղանդով գեղեցիկ կերպով կը կառավարէ իրեն յանձնուած հօտը։ Հայոց հռչակաւոր Կարապետ Եպիսկոպոսին հետ սերտ մտերմութիւն կ'ունենայ, եւ այլազգի կատաղի մեծամեծ նախարարներ իրեն քարեկամ կ'ընէ, որով համարձակութիւն մը կը գտնէ յայտնի պտտիլ իր ուզած տեղերը, մինչդեռ իր նախորդները թէ՛ Հայոց եւ թէ՛ այլազգեաց ամէն տուններէն դուրս չէին կրնար ելլել, եւ թէ հարկն ստիպէր դուրս ելլել ծալտեալ կերպարանքով, ահով ու դողով կ'ելլէին։

Այս իր առաջնորդութեան երկրորդ տարին վիճակներու այցելութեան համար ի Տարոն եւ իւր ծանօթ հայրենիքը շրջելու կ'ելլէ, սոյն քաջասիրտ Առաջնորդն. եւ երբ ինքն այս ճամբորդութեան մէջն էր ի Տարոն, Պարսից եւ Օսմանեանց պատերազմը կը ծագի։ Պարսիկները այս ատեն շատ մը Հայեր կը գերեն։

Այս միջոցին ի Մուշ կառավարիչ էր Սէլիմ փաշա, մտերիմ քարեկամ Գեր. Սէլվեան Առաջնորդին. Պարսիկները հոս այս փաշային զօրաց հետ կռուելով, պատերազմը կը կորսնցնեն, եւ կը ստիպուին այն բռեշխին հետ հաշտութեան դաշն դնելու. ան ատեն նոյն դաշանց պայմաններէն մէկն

Գեր. Սէլվեան դնել կու տայ, որչափ քրիստոնեայ գերիք կան Պարսից ձեռքը, Գեր. Սէլվեան Առաջնորդին յանձնուին, եւ այս պայմանին զօրութեամբ հարիւր յիսունէն աւելի քրիստոնեայք մեծ ու փոքր Պարսից գերութենէն կ'ազատէ, ու ազատարար քրիստոնէից կը կոչուի:

Մինչդեռ Սէլվեան Առաջնորդ ի Տարոն կը դեգերէր քրիստոնեայ հասարակութեան քարիք ընելու, Կարնոյ իշխանք եւ ժողովուրդը որ եւ իցէ կարծեցեալ սնուտի առթիւ մը զըրգոուելով, չարացեր էին, եւ միաքան աղերսագիր կնքեր էին ի Կ. Պոլիս առ Բօրագեանն ստայօտ զրպարտութեամբ հանդերձ, որպէս զի զՍէլվեան Առաջնորդութենէ զրկեն ու զՊուռնագեանն վերստին իր Առաջնորդութեան պաշտօնին դարձնեն: Խեղճ վարդապետը մինչդեռ կը կարծէր որ փառաւորապէս Տարոնէն ի Կարին պիտի հասնի, յանկարծ ուրիշ անարկու ժայռեր դէմն կ'ելլեն: Վասն զի երբ Կարին կը մտնէ, կը տեսնէ որ ամէնքն իրմէ երես դարձուցեր են, ընաւ իր վեհանձնութեան կերպը չի փոխեր, անձամբ կը գրէ ի Կ. Պոլիս իւր հրաժարականը. մէկ քանի ժամանակ Կարին կը դեգերի, մինչեւ որ Պուռնագեան վարդապետ Տփլիսէն կու գայ իր առաջին առաջնորդութիւնը վարելու, եւ Գեր. Սէլվեան կը վերադառնայ ի Կ. Պոլիս եւ հոգաբարձու կ'ըլլայ:

Հայոց վերջին կատաղութիւնն ուղղափառ Հայոց դէմ 1827 թուականին ի գործ կը դրուի: Ղազէզ Յարութիւն ամիրան եւ Պօղոս Պատրիարք միմեանց թեւակցութեամբ կը զրգոեն զՍուլդան Մահմուտ երկրորդ կայսր օսմանեան՝ հայազգի ուղղափառաց դէմ:

Սուլդան Մահմուտ Հայոց պատրիարքին սաղրանօք հրովարտակ կը հանէ, որ ի Կ. Պոլիս ուղղափառ Էնկիւրեացի եկք եւ ուղղափառ ազգին բոլոր քահանաներն որ իր տէրութեան մէջ են, կամ Հայոց պատրիարքին հպատակին, անոնց կրօնքը դառնան, եւ կամ թէ ոչ օտար երկիրներ աքսորուին

Թշուառութեամբ, եւ հրամանն ալ ի գործ կը դրուի շուտով, եւ ամէն քահանայք չարաչար անարգութեամբ կ'աքսորուին. Գեր. Սէլվեան Յովհաննէս վարդապետ այս միջոցին ի Կ. Պոլիս գտնուելով, տասն վարդապետաց հետ ի միասին ցամաքի ճամբով (որովհետեւ Նուրիճան Գեր. Նախագահ, որ ան ատեն դեռ վարդապետ էր, ծովէն կը վախնար) աքսորքի կ'երթան մինչեւ Եւաջ Պուքրէշտ: Անկից իր ընկերակցաց հետ կ'երթայ ի Հոովմ, նոր պատուով մը կը պատուի, եւ երբ Գեր. Նուրիճան Անտոն վարդապետ ուղղափառ Հայոց նոր «յայտնութեան» մէջ Ազգին առաջին Նախագահ կ'ընտրուի, անոր աթոռակալ ըլլալով ի Կ. Պոլիս կը դառնայ անոր հետ ի միասին աւելի փառաւորութեամբ: Բայց դեռ Հոովմ չգացած, հարկ կ'ըլլայ երկու քանիքուն վարդապետ ի Պետէրպուրկ Մոսկովաց կայսեր դրկել աղաչաւոր ազգին կողմանէ, որպէս զի հաճեցրնեն Մոսկովաց կայսր Նիկոլայ Պաւլովիչ, Օսմանեանց հետ հաշտութեան դաշինքները հաստատելու ատեն ի նպաստ հայազգի ուղղափառաց մասնաւոր կերպով յիշատակութիւններ ընելու: Այս ազգօգուտ եւ ամենահարկաւոր ծանր պաշտօնիս գործակատար կ'ընտրուին Գեր. Սէլվեան Յովհաննէս վարդապետ եւ Հայր Արսէն վարդապետ Մխիթարեան կրօնաւոր:

Իր ազգասէր եւ կրօնասէր հոգին, հոս կ'երեւնայ: Բնաւ չմտմտալով ոչ ճամբուն երկարութիւնն եւ ոչ գործոյն դժուարութիւնն եւ ոչ այն հիւսիսային երկիրներու սառնապատ ցուրտը ու նեղութիւնները, որ իրենց գլխուն պիտի գար, անվեհեր քաջութեամբ իւր ընկերակցին հետ ի միասին կ'երթայ, մինչեւ ի Վարշաւիա, հոն նախ՝ «Կոստանդին կայսեր» հետ կը տեսնուին, եւ ապա անկէ կ'անցնին ի Պետէրպուրկ Նիկոլայ կայսեր կը ներկայանան, ամենայն ճարտարութեամբ կը հաճեցրնեն կայսեր եւ ամենայն նախարարաց միտքը, որով ազգին ուզած խնդիրը կատարման կը հասցնեն, եւ անկէ կը դառնան իրենց տեղերը:

Նուրիճան Նախագահին Հոովմէն գալէն վերջ, որովհետեւ տէրութիւնը զինքը չի ճանչնար նաեւ ազգապետ, Յարութիւն վարդապետ Չուխուրեան կը դրուի ազգապետ, ապա Յակովբ վարդապետ Չուխանեան, որ փոխանորդ կ'ունենայ զՍէլվեան: Վերջինս այս պաշտօնն ալ շատ լաւ կը վարէ եւ նախանձորդներ կ'ունենայ, որոնք կը յաջողին զինքն ազգապետութեան փոխանորդութենէ հանել եւ նա կը մնայ Նուրիճան Նախագահին աթոռակալը:

Այս ատեններս Արդուինի վիճակէն մաս մը՝ դժգոհ ըլլալով իր առաջնորդէն՝ Պօղոս վարդապետ Ղազանճեան Արտանուշցիէն խոովութիւններ կը յարուցանէ: Իբրեւ քննիչ հոս կու գայ Կարնոյ առաջնորդ Պետրոս վարդապետ Բիւլլեցին, որ սակայն խնդիրը չի կրնար կարգի դնել: Ասոր վրայ Ղազանճեանի կուսակիցները Պոլիս կը դիմեն խնդրելով ազգ. ժողովէն որ իրենց մէջ խաղաղութիւն հաստատէ:

Ազգ. ժողովքը եւ Գեր. մեծաւորները Սէլվեան վարդապետը Ղազանճեանի տեղ կը կարգեն առաջնորդ Արդուինի եւ երբ Տրապիզոնի առաջնորդը Կիւրեղեան Յովհաննէս վարդապետն ալ կը հրաժարի առաջնորդութենէ, անոր պաշտօնն ալ կը յանձնուի Սէլվեանի: Այս քաւական չէ. Սէլվեան Կարնոյ ալ վերատեսուչ կ'անուանուի — Խոտորջրոյ վիճակը դուրս հանելով: Այսպէս երեքպատիկ պաշտօններով Պոլսէն կը հեռանայ: Կը մեկնի Տրապիզոն, անկէ Կարին, ապա կրկին Տրապիզոն. այս տեղերը խնդիրները կատարելէ եւ պէտքերը լրացնէ վերջ կը հասնի Արդուին: Հոս երկպառակութեան սերմերը կը ջնջէ: Լաւ վերաբերմունք մը կը ցուցնէ երկրին այլազգիներու հետ, որովհետեւ հասու կ'ըլլայ որ խոովութեանց մէկ արմատն ալ անոնցմէ կը ծագէր:

Ասկէ զատ Արդուինու վիճակներուն հոգեւոր քարեկարգութիւններ ալ կ'ընէ, տեղւոյն եկեղեցին փլփլած ըլլալով, շինութեան հրամանագիր քերել կու տայ քարձր Դոնէն, ժողովուրդը կը համոզէ որ ամենայն կերպիւ իրենց եկեղեցւոյ

շինութեան աշխատին, նորաշէն եկեղեցւոյ հիմը կը ձգէ ու ինքն ի Կարին կը դառնայ Չլտըր գաւառի վրայէն:

Կարին քաղաքի ժողովուրդը որ միշտ հալածանաց մէջ էր, ու միշտ ախ ու հառաչանքով կը փափաքէր եկեղեցի մը ունենալու, թէպէտ սակաւաթիւ էր, վասն զի մեծ մասը Ռուսաց տէրութեան մէջ գաղթական գացեր էին: Գեր. Սէլվեան վարդապետ անոր եկեղեցւոյ շինութեան ալ հրամանագիր հանել կը յաջողի, եւ Ալլահվերտեան Մանուկ ամիրայի որդւոց Նազարէթ աղային եւ Աբրահամ ամիրայի կը հաճեցնէ, որոնք առատութեամբ իրենց գանձը կը քանան ու իրենց հայրենի եկեղեցին կը շինեն Սէլվեան Գեր. Առաջնորդին վերակացութեամբ: Սէլվեան Տրապիզոնի ուղղափառաց հին եկեղեցին ալ իր փութաջանութեամբ քակել ու շինել կու տայ:

Սէլվեան քահանայից վրայ խստութիւն ընելու մէջ քիչ մը չափը կ'անցնէ եւ դժգոհ կը ձգէ Արտանուշցի Լեւանդեան Տէր Անտոն, Զատիկեան Տէր Յովհաննէս, Բեթանեան Տէր Յովհաննէս, Եսայեան Տէր Պօղոս, Տէր Մանուէլ քահանաները, որոնք անոր դէմ ամբաստանութեան թղթեր կը գրեն եւ ժողովրդեան մէջ հակառակութեան ոգին կ'արծարծեն: Այս Արդուին կ'ըլլայ. Կարնոյ հասարակութիւնն ալ կը գրգռուի: Այս ժամանակ Սէլվեան Կարս կը գտնուէր, կը լսէ անցած դարձածը, քայց չի խռովիր: Չմեռն հոն անցնելէ յետոյ Արդուին կու գայ: Հոս աղմկալից եւ փոթորկալից ծով մը կը գտնէ իր առջեւը. ժողովրդենէ մաս մը իր դէմը. քահանաներէն մաս մը իրեն հակառակ: Քահանաներէն մաս մը Պոլիս կ'երթայ եւ կը բողոքէ: Պոլսէն երկու քննիչ Արդուին կու գան եւ անոր բացակայութեանը — որովհետեւ անիկա Կարին կը դառնայ — կը քննեն ամէն քան եւ զինքը գրեթէ ամէն արատէ զերծ կը գտնեն: Կարնէն Սէլվեան Տրապիզոն կ'անցնի:

Այս ժամանակ 1847 թուականին քոլերա ախտը կը

տարածուի ամէն տեղ ու շատ կոտորածեր կ'ընէ. ի Տփլիս,
ի Ղարս, յԱխալցխա, ի Կարին եւ ի Տարոն, այս ցաւէն կը
քոնուի Կարնոյ բազմարդիւն Առաջնորդ Պետրոս վարդապետ
Պօղոսեան Բիւլլեցի ու կը կնքէ իր կեանքը եօթանասնա-
մեայ հասակին մէջ: Ան ատեն Կարնոյ ժողովուրդը առանց
Առաջնորդի մնալով, միաձայն գԳեր. Սէլվեան իրենց Առաջ-
նորդ կը խնդրեն, վասն զի հոն խոովութիւններն անոր
աշաւրջութեամբը դադրած էին: Կը դրուի Կարնոյ առաջ-
նորդ, բայց քուերա ախտն ի Տրապիզոն ալ տարածուած էր,
եւ ինքն ալ այս ախտէն քոնուած:

Այս միջոցներուն կ'իյնայ Պոլսոյ մէջ համազգեաց ընկերու-
թեան հաստատութիւնը: Կ. Պոլսոյ ժողովուրդն եւ եկեղեցա-
կանք այս համազգեաց ընկերութեան պատճառաւ անհաշտելի
խոովութիւն մը ծագեցրնելէն ետքը կը սկսին խորհուրդ մ'ը-
նել զհասունեան ազգապետութեան պաշտօնէն զրկել, եւ
ուրիշ մէկ բանիքուն ընտիր անձ մը անոր տեղ դնել. այս բա-
նիս համար շատ ժողովներ գումարելէն ետքը, համազգեաց
ընկերութեան կողմն որ բազմաթիւ էր, միաձայն իրենց քուէն
Գեր. Սէլվեան վարդապետին կու տան, մինչեւ որ քիչ կողմն
ալ կը հաճի այս ընտրութեան, ու ամէնքն միաբերան Գեր.
Սէլվեան Ազգապետ՝ Պատրիարք կը կոչեն մինչ որ ի Տրա-
պիզոն անշուք սենեկի մը մէջ իր խորին հառաչանք ու հեծու-
թիւն առ Աստուած կը մատուցանէր, ահա յանկարծ Կ. Պոլ-
սոյ ժողովրդեան կողմանէ հրաւիրակներ կը հասնէին իրեն,
ու կը ստիպէին օր մը յառաջ նաւը մօտնել ու իր ընտրութեան
պաշտօնին աթոռին վրայ նստիլ: Թէպէտ եւ ձմեռնային
դառնաշունչ ժամանակն էր, ու ծովերու ալէկոծ եւ կատաղի
ատենը, բայց զինքն Աստուծոյ խնամոց յանձնելով կը մօտնէ
նաւն, մրրկալից ալիքները կոխելով, եւ դառն ալէկոծու-
թեանց համբերելով, կը հասնի Կ. Պոլիս. ժողովուրդն եւ եկե-
ղեցականք խումբ խումբ կը դիմաւորեն զինքն եւ ամենայն
ուրախութեամբ ու ծափահար գովութեամբ կ'ընդունին: Երկու

կողմն ալ մէկը մէկէն յառաջ կը վազէ այսպիսի հռչակաւոր պատրիարք մը իր կողմն շահելու, այլ ինքն քաղաքագէտ եւ հմուտ ըլլալով, աչալըջութեամբ յառաջ երկու կողմն ալ գոհ կ'ընէ, եւ ժողովրդեան ալ սիրելի կ'ըլլայ, մինչեւ մեծ յոյս կար որ այն ծագեալ երկպառակութիւնը բոլորովին անհետ ըլլայ եւ միասէր խաղաղութիւն տիրէ ազգին մէջ:

Սէլվեան որքան ալ կ'աշխատի այս ատեններն Հասունեան եւ Հակահասունեան պայքարէն հեռանալ եւ եղած երկպառակտումները եւ խռովութիւնները հանդարտեցնել, սակայն բոլորովին չի յաջողիր եւ ի վերջոյ Հասունեանին կողմը կ'ելլէ: Ասոր վրայ Հակահասունեանները Բարձրագոյն դռնէն կը հանեն հրամանագիր մը, որով անիկա կը ձգուի պատրիարքութենէ: Նա անխռով այս գահավիժումը կը տանի եւ յաջորդ կ'ունենայ պատրիարքութեան Կոկոնեան վարդապետը:

Հասունեան Կարնոյ թէմին համար եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Յովսէփ վարդապետ Հաճի Դաւիթեան, որ հիւանդութեամբ կ'անցնէ իր օրերն եւ օղափոխութեան ու դարմանուելու համար Պոլիս կը հեռանայ: Հոս կը կնքէ իր մահկանացուն:

“Եւ ապա Կարնոյ աթոռն տարիէն աւելի այրի մնալէ ետքը, բոլոր վիճակին ժողովուրդը կղերն ու աշխարհականք միաձայնեցան զԳեր. Սէլվեան վարդապետ իւննց եպիսկոպոս խնդրեցին, արդէն Գեր. մեծաւորքն ալ կ'ուզէին այսպիսի քաջ ու կառավարութեան հմուտ անձի մը վիճակեցնել Կարնոյ թէմը, որուն վիճակները շատ են եւ իրարմէ հեռու, եւ ուղղափառք բարքարոս ժողովրդոց մէջ ցրուած, քաջալանջ ու հզօր մարդ պէտք էր զանոնք կառավարելու եւ պաշտպանելու, որուն մէջ արդէն ընտելացած էր անիկա եւ ծանօթ իր հայրենակցաց բնութեան եւ բնաւորութեան, յօժարութեամբ զինքն եպիսկոպոս ձեռնադրեցին եւ պսակեցին այսպիսի անտէրունջ թէմի մը հետ (1855): Երբոր Կարնոյ թէ-

մին ժողովուրդք լսեցին, մեծ ուրախութիւն ըրին, ոչ միայն ուղղադաւանք այլ եւ օտար ազգերն այլ եւ այլազգիք, որոնցմէ յառաջուց շատ ծանօթ քարեկամներ ունէր:

“Այս Արհիապատիւ Եպիսկոպոս իր ձեռնադրութենէն ետքը անմիջապէս չկրցաւ գալ իր թէմը, ոչ թէ արգելք մը կար անոր համար, այլ խոհեմութեամբ ծանր ու դժուարին գործքեր հոն անձամբ կարգի դնելու համար, որպէս զի իր գալէն ետքը դիւրաւ կատարուելու ճամբայ մ'ունենան: Միանգամայն դեռ համաշխարհական պատերազմը որ Ռուսաց՝ Տաճկաց՝ Գաղղիացւոց՝ եւ Անգղիացւոյ մէջ բորբոքեր էր ու մեծ արիւնհեղութիւն կ'ընէր՝ դեռ չէր դադրած, ճամբաներու վտանգները շատ էին, ասոր համար մնաց գրեթէ տարիի մը չափ, մինչեւ հաշտութիւններն եղան, ու աշխարհք նոր կանոնի մը տակ մտաւ, ինքն ալ տէրութենէն իրեն կեցութեան քաւական ոռճիկ կապել տուաւ, ուրիշ կողմանէ իր անթիւ ծախուց նպաստներ պատրաստեց եւ իր ճամբուն ծախքն Գաղղիոյ Կայսրունին շնորհք ըրաւ, եւ այսպէս փառաւորութեամբ ելաւ մեկնեցաւ Կ. Պոլսէն, յաջող նաւարկութեամբ եւ ճանապարհորդութեամբ եկաւ անմնաս ի Կարին քաղաք, իւր սեփական աթոռը հասաւ: Ժողովուրդք ամենայն եռանդեամբ, նաեւ այլազգեաց մեծամեծներ, Հայոց եւ Յունաց երեւելիներ, երեք ժամու չափ հեռու տեղ դիմաւորեցին, ու փառաւոր հանդիսով քաղաքը մտցուցին, օտար տէրութեանց հիւպատոսներ դրօշակ քանալով զիւր գալուստը քարեւեցին, ու գրեթէ քաղաքը բոլորովին կը դղրդար, այս պիսի ազդեցութիւն մը տուաւ իր գալուստը ամէն ազգի մէջ:”

Մինչեւ հոս ծաղկաքաղ ըրինք Բաճեանէ, ինչպէս կը տեսնուի անոր վերջին էջերէն, պատմութիւնը կը հասցընէ մինչեւ Սէլվեանի վերջին անգամ Կարնոյ թէմին վրայ Եպիսկոպոս ձեռնադրուիլն եւ Առաջնորդ կարգուիլը (1855): Սէլվեան այնուհետեւ իբր Առաջնորդ Եպիսկոպոս ապրած է Կարնոյ ժողովրդեան հետ իննը տարի եւս եւ կնքած է իւր քաղ-

մարդին կեանքը 1865ին, 76 տարեկան հասակին մէջ: Ինչպէս յառաջ իւր առաջին Առաջնորդութեան տարիները (1820 — 1825) եւ վերատեսչութեան պաշտօնին ժամանակ (1830) մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է Կարնոյ թէմին համար, նոյնպէս վերջնականապէս Եպիսկոպոս Առաջնորդ կարգուելէ յետոյ անխոնջ աշխատած է իւր հօտին համար եւ ըրած է այլ եւ այլ քարենորոգութիւններ: Գլխաւորաբար Պոլսոյ Ամիրաներու եւ մեծամեծաց հետ սերտ յարաբերութեան մէջ գտնուելով, մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ տեղական պաշտօնեաներու վրայ եւ օտար ազգաց առջեւ եւ յաջողութեամբ կը վարէ իւր Առաջնորդի պաշտօնը: Իբրեւ ապացոյց իւր այս վերջին գործունէութեանց, քաւական կը համարինք յառաջ բերել էջմ. Հայոց Առաջնորդարանի մէջ գտնուած Բ. Տետրի հետեւեալ տողերը. «Ուրիշ նամակի մը մէջ գրեալ առ «Վսեմաշուք Պէյ» ոմն կ'ըսուի. «Սէլվեան Կաթողիկոսաց առաջնորդն ի ձեռն թնկրեանց Յովհաննէս ամիրայի միշտ յանձնարարութիւն բերելով Կուսակալին վրայ կը յաջողի շատ մը գործոց մէջ», ուստի ինքն ալ (անշուշտ Յարութիւն Եպիսկոպոս Վեսապետեան) այնպիսի յանձնարարութիւն կը խնդրէ:»

Սէլվեան Առաջնորդի յիշատակը տակաւին կը պահէ Կարնոյ Կաթողիկէ հասարակութիւնը. կան աւելորներ որոնք տեսած են զՍէլվեան եւ կը հաստատեն վերոգրեալ էջերուն մէջ յիշուած շատ մը դէպքերը: Աւանդութեամբ դեռ կը պատմուի հետեւեալ համառօտ տեղեկութիւնը Սէլվեանի ծննդեան եւ քահանայութեան վրայ այսպէս: Սէլվեանի հայրն եղած է Տէր Սահակ քահանայ եւ մայրը Սէլվի, Պիթլիզի գիւղերէն: Տէր Սահակ ծննդեամբ Էջմիածնական եւ յետոյ կ'ըլլայ Կաթողիկէ: Պիթլիզի էջմ. Առաջնորդը լսելով Տէր Սահակայ Կաթողիկէ վարդապետութիւն քարոզելը, բռնել կուտայ զանիկա, ձեռքերը կապել տալով կը բերէ խուցի մը մէջ կը քանտարկէ: Խեղճ Տէր Սահակ կը մնայ խուցին մէջ առանձինն եւ կը հեծէ կը հառաչէ. տեղւոյն խանը այն կողմերէն անցած

Ժամանակ կը լսէ հեծեծանք մը, քանալ կու տայ դուռը եւ կը
 գտնէ զՏէր Սահակ խեղճ վիճակի մը մէջ. կը հարցընէ պատ-
 ճառը. Տէր Սահակ կ'ըսէ թէ էջմ'. Հայոց Առաջնորդը զինքը
 քոնած եւ այն վիճակին մէջ դրած է: Խանը կը նեղանայ ըսե-
 լով թէ ինքն է իշխան այդ կարգի պատիժներ տալու. կանչել
 կու տայ իւր առջեւ էջմ'. Հայոց Առաջնորդը եւ կը հարցընէ
 պատճառը իւր այսպիսի վարմունքին: Առաջնորդը կ'ամբաս-
 տանէ զՏէր Սահակ իբր քարոզիչ այլ կրօնի եւ հակառակ հայ
 վարդապետութեան: Խանը գոհ չըլլալով այս պատասխանէն,
 կ'ըսէ՝ եթէ սխալ քարոզութիւն կ'ընէ Տէր Սահակ՝ կուգեմ՝ ես
 քննութիւն մը կատարել ձեր երկուքին մէջ: Երկու օր ժամա-
 նակ տալէ յետոյ, դարձեալ զՏէր Սահակ եւ Հայոց Առաջ-
 նորդը կը կանչէ իւր առջեւ եւ կը հրամայէ որ իրարու հար-
 ցումներ ընեն, տաճիկ լեզուաւ. Տէր Սահակ քաւական ու-
 սումնասիրած ըլլալով Աստուածաբանութիւնը, ինչ ինչ հար-
 ցումներու երբ էջմ'. Հայոց Առաջնորդը չի կրնար պատաս-
 խանել, խանը կ'իմանայ Առաջնորդին՝ Տէր Սահակայ ըրած
 անիրաւութիւնը, զՏէր Սահակ անմեղ արձակել կու տայ եւ
 անոր տեղ էջմ'. Հայոց Առաջնորդը կը դրկէ նոյն խուցին
 մէջ, ուր դրած էր ինքը զՏէր Սահակ: Տեղւոյն երեւելիները
 լսելով այս պատահածը, իսկոյն կը միջամտեն խանինքով
 եւ կ'ազատեն զինքը:

Չի դադրիր Տէր Սահակայ դէմ եղած հալածանքը, այս
 հալածանաց մէջ Տէր Սահակ կ'ունենայ զաւակ մը եւ աւագա-
 նէն կ'անուանէ Յովհաննէս: Ուրիշ անգամ էջմ'. Հայք կ'ամ-
 քաստանեն զՏէր Սահակ իշխանութեան, իբր թէ տաճկերէն
 լաւ գիտնալով դուրանը կը կարդայ եւ հակառակ կը մեկնէ:
 Տեղական իշխանութիւնը դատաստանի կը կանչէ եւ կը
 դատաւարտէ մահուան. երբ դատաւարտութեան վճիռը կա-
 տարելու համար զՏէր Սահակ կ'առնուն քաղմութեամբ կը
 տանին, շէյխ մը հանդիպելով եղածը կը հարցընէ եւ շատ կը
 զայրանայ տրուած վճռին վրայ. իսկոյն կը դիմէ իշխանու-

Թեան եւ կ'ըսէ՝ եթէ այս մարդը տաճկերէն կարդալ գիտէ, ղուրանը կարդալով օր մը մեր ճշմարիտ կրօնին հասու պիտի ըլլայ եւ պիտի քարոզէ իւր ժողովրդեան. թողուցէք զինքը ազատ: Շէյխին խօսքերը կը համոզեն իշխանութիւնը, վճիռը ետ կ'առնուի եւ Տէր Սահակ ազատ կ'արձակուի: Տէր Սահակ ասկէ ալ ազատելով, երբ կը տեսնէ որ տեղ մը հանգիստ պիտի չկարենայ գտնել, կ'առնու իւր զաւակը եւ կը մեկնի Պոլիս: Յովհաննէս քաւական մեծցած ըլլալով, ժամանակին Պոլսոյ հոգեւոր առաջնորդներու միջնորդութեամբ կը ղրկուի Հռոմ՝ Ուրբանեան վարժարանը. հոն կ'ուսանի եւ յաջողակ կը հանդիսանայ ամէն բանի մէջ: Հոն իւր մեծաւորները կը հարցընեն իրեն իւր մօր անունը. Սէլվի էր մօրս անունը կը պատասխանէ Յովհաննէս, այս անունը աւելի յարմար կու գայ իրենց լեզուին եւ այնուհետեւ անոր մականունը կը դնեն «Սէլվեան»:

Սէլվեան Յովհաննէս քահանայ ձեռնադրուելէ յետոյ կը դառնայ Պոլիս, կանխաւ ծանուցուած ըլլալով իւր հօրը որդւոյն գալուստը եւ օրը, Տէր Սահակ որոշեալ օրը նաւը հասնելուն՝ կ'երթայ ընդառաջ: Վեր վար կը փնտռէ, հայերէն խօսող մը չի գտներ նաւուն վրայ: Յովհաննէս վարդապետ կը տեսնէ իւր հայրը, կը մերձենայ անոր, հայերէն կը հարցընէ թէ զո՞վ կը փնտռէ: Տէր Սահակ չի ճանչնար ի սկզբան անդ իւր որդին, միայն հայերէն խօսող մը գտնելուն վրայ ուրախացած կը սկսի անոր հետ խօսիլ, զաւակս կը փնտռեմ կ'ըսէ. Յովհաննէս վարդապետի սիրտն այլ եւս չդիմանալով կը յայտնէ ինք զինքը հօրը. հայր եւ որդի զիրար համբուրելով կը թողուն նաւը եւ կ'ելլեն ցամաք:

Աւանդութիւնը դեռ կը պատմէ Սէլվեանի իբր Առաջնորդ՝ ունեցած պատիւն ու փառաւորութիւնը, կը պատմէ անոր մեծագործութիւնները եւ նշանաւոր դէպքերը, զորոնք յիշատակած է Բաճեան Սերովբէ վարդապետ, ուստի աւելորդ կը համարիմ վերստին մի առ մի յառաջ բերել աւանդու-

Թեամբ պատմութեան: Այսպէս Սէլվեան Յովհաննէս Գերպ. գրեթէ 46 տարի կը գործէ Կարնոյ կաթողիկ ժողովրդեան համար, մերթ իբր վերատեսուչ, մերթ իբր վարդապետ Առաջնորդ եւ հոսկ ուրեմն 9—10 տարի եւս իբր Եպիսկոպոս Առաջնորդ. եւ կը կնքէ իւր քաղմարդիւն կեանքը 76 տարուան հասակին մէջ. իւր մարմինը ամփոփուած է, ինչպէս յիշած ենք, Կաթ. Եկեղեցւոյ առաջակողմը գտնուած Մկրտարանի Մատրան մէջ. առանց յիշատակարանի մը:

Գ.

Ս Տ Ե Փ Ա Ն Ո Ս Մ Ե Լ Զ Ի Ս Ե Դ Ե Կ Ե Ա Ն¹

“1827ին Կաթողիկէ Հայոց դէմ յարուցուած հալածանքէն անմիջապէս վերջը՝ հետեւեալ տարին 1828ին կը յաջորդէր արիւնահեղ պատերազմ մը Օսմանեան մեծագոր Տէրութեան եւ Ռուսիոյ Տէրութեան մէջ: Ռուսիոյ քանակը ճեներալ Բասսգելիչի հրամանատարութեամբ մինչեւ Կարին հասնելով, Կիւհանէի դաշնագրութեամբ խաղաղութիւնը կը վերահաստատի երկու դրացի Տէրութեանց մէջ:

Սակայն ճեներալ Բասսգելիչ գուցէ Ռուսիոյ հարաւային կողմանց անքնակ գաւառները քնակիչներով լեցընելու եւ այն կողմերը քարգաւաճեցնելու դիտմամբ, թէ մեծամեծ խոստումներով եւ թէ սպառնալիքով ալ համոզելով եւ դրդելով զՀայերը ի գաղթականութիւն կը շարժէ. որոնք երկու ազդեցիկ անձանց՝ Էջմիածնականաց Կարապետ Առաջնորդի եւ Կաթողիկէ Մխիթարեան Ուխտէն Սէթեան Հ. Եփրեմի յորդորանքէն եւ քիչ մ'ալ Էջմիածնական գոեհիկ երիտասարդաց ցոյց

¹ Սոյն կենսագրական յաջորդ տողերը հաւաքած եմ նոյն իսկ Ստեփան Գերապայժաոյի իւր ձեռք գրած կրկին գրութիւններէն. մին 163 էջէ քաղկացեալ մի՞նչ դիրքով տետր մը. եւ երկրորդն “Իմ ճանապարհորդութիւնս” վերնագրոյն ներքեւ 175 էջէ քաղկացեալ տետր մը. զորս կը սկսէր Մելքիսեդեկեան Յովսէփ Գերպ:

տուած անտեղի վարմունքներէն ստիպուած, ոչինչ գնով ծախելով իրենց շարժական ինչքը, անշարժները անտերունչ վիճակի մէջ թողլով, բիւրաւոր ընտանիքներ Կարնոյ, Բասենի, Ալաշկերտի, Թորթումի եւ այլն գաւառներէն կը գաղթեն Լոռի, Շիրակ եւ Ախալցխայի կողմերը:

Այս թշուառ գերդաստաններուն մէջ կը գտնուէր նաեւ Մելքիսեդեկեան Մելքիսեդ Աղան իւր Պրիճիտէ անուն կողակցով եւ երեք զաւակներով, որոնք էին Ռափայէլ, Գրիգոր եւ Մինաս. իսկ իւր Եւփիմէ եւ Զանան աղջիկներն արդէն ամուսնացած էին եւ Ախալցխայի կողմերը գաղթած: Ռափայէլ մեծ զաւակն ալ ամուսնացած էր քանի մը ամիս առաջ Այվազեան Իգնատիոս Աղայի աղջկան Պրիճիտէի հետ: Ասոնց նախնեաց նկատմամբ, այս գերդաստանին մէջ աւանդութիւն մը կար որ 1686ին Մելքիսեդեկ անունով մէկը Ճորոխի եզերքը գտնուած աւաններէն մէկէն Կարին գաղթած ըլլայ, բայց թէ ճիշտ որ աւանէն անյայտ մնացած է:

Մելքիսեդ իր ընտանիքով ճանապարհին անտանելի նեղութիւն եւ տառապանք կրելով, վերջապէս Լոռի գաւառին Սարչապետ գիւղը կը հասնին եւ հոն առժամանակեայ կերպով կը տեղաւորուին, ուր Մելքիսեդ Աղան թէ՛ կրած տառապանքներէն ու թէ՛ ծերութեան տկարութենէն կը հիւանդանայ եւ եկեղեցւոյ սուրբ խորհուրդները առնելով կը կնքէ իւր մահկանացուն 1829ին:

Քանի մը ամիս վերջը Աստուած Մելքիսեդեկեան Ռափայէլ Աղային արու զաւակ մը կու տայ, որն որ 1830 Ապրիլ 7ին առաւօտեան արշալոյսին աշխարհը կու գայ եւ պապին մահուամբ գերդաստանին մէջ պատճառած ցաւը կը բարեխառնէ: Դայեակը՝ Մարգարիտա անուն կաթողիկ կին մը, տղուն պորտը կտրելէ յետոյ կը տանի զայն եկեղեցւոյ բակը՝ հողը փորելով կը թաղէ, ըսելով որ այս տղան անդրանիկ ըլլալով պէտք է Աստուծոյ նուիրուի ու Եկեղեցական ըլլայ: Մարգարիտա դայեակը կը գուշակէ միանգամայն որ այս

տղան այնպէս քախտաւոր պիտի ըլլայ, որ ուր որ երթայ, “խօնչան դրած, հացն ու պանիրը վրան դրուած պիտոր գտնէ:” Եօթն օր վերջը տղան կը մկրտուի Մգրըֆեան Տէր Պետրոս քահանային ձեռամբ եւ կնքահայր կ’ըլլայ Մելքիսեդեկեանց ազգականներէն մէկը Թէփէտէօլէկցի Գէորգ աղան եւ հնաւանդ սովորութեան համաձայն պապին անունը կը դրուի Թոռնիկին եւ կը կոչուի Մելքիսեդիկ:

Այս ատեններս Ռափայէլ Աղան Տփիսիս երթեւեկելով առուտուրի կը զբաղի, Գրիգոր Աղան ալ գիւղին մէջ զբաղելով միշտ գերդաստանին մօտ կը մնայ: Իսկ Մինասը եկեղեցականութեան փափաքելով կ’երթայ Ախալցխա եւ հոն Հ. Եփրեմին եւ Հ. Եսայիին քով ուսման զբաղելով քանի մը տարի, յետոյ կ’երթայ Պոլիս եւ հոն ծերունի Մարգարեան Յովսէփ վարդապետին խնամատարութեան ներքեւ ուսմունքը կ’աւարտէ եւ քահանայ կ’ըլլայ, ի ձեռնադրութեան Մինաս անունը փոխելով կ’անուանուի Տիմոթէոս:

Սարչապետ գիւղը Մելքիսեդեկեանց բնակած տունը փլիկլկած հին տուն մը ըլլալով, իրիկուն մը Ռափայէլ Աղային ընտանին Պրիճիտէ տիկինը կը տեսնէ որ պատը ուռած է, կեսուրին լուր կու տայ վտանգը, կեսուրը քանի տեղ չի դներ, եւ ըստ որում դիրքը այնպէս կը բերէ որ Մելքիսեդեկին որորոցը այն պատին տակը կը գտնուի, Պրիճիտէ տիկինը որորոցին վրայ դիմացկուն կարպետի կտոր մը կը ձգէ, եւ այնպէս կը պառկին հարս ու կեսուր: Գրիգոր Աղան գործքով մը ուրիշ գիւղ գացած կ’ըլլայ, քանի մը ժամ վերջը ահագին աղմուկէ մը կ’արթննան, ճրագը կը վառեն եւ կը տեսնեն որ ուռած պատը փլեր եւ ամբողջ որորոցը ծածկեր է: Պրիճիտէ տիկինը իւր տղան միտք բերելով՝ շուտ մը քարերը մէկդի կ’առնու որորոցը կը հանէ եւ զարմանքով կը տեսնէ որ տղան անուշիկ կը քնանայ. Աստուծոյ փառք կու տան հարս ու կեսուր եւ հետեւեալ օրը պատը կը նորոգեն:

Այսպէս երեք չորս տարի հոն անցընելէն յետոյ, 1833ին

Սարչապետ գիւղը թողլով, ընտանիքով կ'երթան Աղեքսան-
դրապօլ գիւղաքաղաքի մօտ Ղարաքիլիսէ գիւղը կը բնակին:
Հոս փոխադրուած ատեննին, Աստուած երկրորդ արու զաւակ
մ'ալ տուած էր Ռափայէլ Աղային, որուն անունը մկրտու-
թեան ատեն Յովհաննէս դրին: Ռափայէլ Աղա իւր երկրորդ
զաւակին աշխարհք գալը տեսնելէ յետոյ, ան կողմերը առու-
տուրին անօգուտ անշահ ըլլալը փորձով տեսնելով, իւր ընտա-
նիքին ապրուստը լաւ եւս հոգալու մտածութեամբ կը թողու
գիրենք հոն եւ ինքը մինակ Պոլիս կ'երթայ գործք մը գտնե-
լու:»

«Ռափայէլ Աղան քանի մը տարի Պոլիս կենալէ յետոյ
1837ին վերջերը Պոլիսը թողլով Կարին եկած էր. տեղւոյն
Առաջնորդ Պօղոսեան Պետրոս վարդապետին հետ խորհրդակ-
ցելով կը ջանար գերդաստանը Ռուսաստանէն Տաճկաստան
բերելու. ասոր համար ալ կը գրէր եղբօրը Գրիգորին որ ճար
մը գտնէ: Արդէն քանի մը ընտանիք կրցեր էին գաղտնի մի-
ջոցներով, սահմանագլուխը գտնուած ոռւս պահակներուն
հսկողութենէն ազատիլ Կարին գալ: Գրիգոր Աղան ալ Ղա-
րաքիլիսէ գիւղը ծածուկ կ'աշխատէր եւ կարգի դրած էր որ
գիշեր մը առանց մէկու մը իմանալուն կարող ըլլայ Արփայ
չայ ըսուած գետը անցնիլ, որ սահմանագլխոյն մօտն է: Սա-
կայն դրացիներէն Էջմիածնական մը վերահասու ըլլալով
«Փռէնկները կը փախչին» ըսելով աղմուկ հանեց. որուն վրայ
Գրիգոր Աղայ այս անգամ ետ կեցաւ մեկնելէ եւ ուրիշ միջոց
մը մտածեց: Գիւղէն դուրս Էլէմիրեանց անուն մէկուն մա-
րազը վարձեց եւ ընտանիքը հոն փոխադրեց, ինքն ալ Երեւան
կ'երթար պտուղ կը բերէր եւ գիւղին մէջ կը ծախէր. որով
ապահովցաւ իրեն մտադրութեան վրայ. ուսկից կարող եղաւ
աշնան Նոյեմբերի մէջ քանի մը ձի վարձել եւ գիշերանց ճամ-
բայ իյնալ. ծերունի մօր, հարսը Պիրիճիտէի, Սելքիսեդիկ եւ
Յովհաննէս տղոց հետ. մութ գիշեր էր, իյնալով ելլելով հա-
սան Արփայ չային եզերքը: Հոս ծիապանները ըսին որ մենք

ջուրը չենք կրնար անցնիլ, եթէ վաղը Ղարաքիլիսէ չըլլանք արշալոյսէն յառաջ, կառավարութիւնը զմեզ կը նեղէ եւ քանտ կը ձգէ. ստոյգ թէ կեղծ էր ասոնց ըսածը՝ յայտնի չէ, ուստի ձիերը քաշեցին եւ մութ խաւարին մէջ անյայտ եղան: Հոս տեսնալու էր այս խեղճ գերդաստանին վիճակը, ոչ յառաջ կրնային երթալ եւ ոչ ետ դառնալ, կը սկսին լալ: Հարսու կեսուր վարդարաննին կը հանեն, Ամենասուրբ Կուսին պաշտպանութեան կը դիմեն, տղայոց մէկը մամին՝ միւսն ալ մօրը գիրկը. Գրիգոր Աղան ծիապաններուն ետեւէն կ'երթայ զանոնք գտնելու եւ կերպով մը համոզելու, քայց պարապ տեղ մթութեան մէջ պտտելով կը վերադառնայ մօրը եւ հարսին մօտ, քայց անոնց քով եկածին պէս կը գտնէ երկու Կարսեցի տաճիկ կառապաններ, որոնք Աղեքսանդրապօլէն կը վերադառնային. այս տաճիկները կը տեսնեն երկու քրիստոնեայ կին, կը մերձենան եւ կը հարցընեն՝ «Մէյրէմ, պուրատա նէ՞ եափիեօրսունուզ»: Գրիգոր Աղային մայրը համառօտիւ կը պատմէ եղելութիւնը. տաճիկները կը խրախուսեն զիրենք, ահաւասիկ կառքերս պատրաստ են՝ կ'ըսեն, հեծէք երթանք, եթէ հարցընող ըլլայ, ըսէք որ Ս. Կարապետ ուխտի կ'երթանք: Այս ատեն կը հասնի Գրիգոր Աղան եւ ամէնքը կառքերու վրայ կը տեղաւորուին եւ Արփայ չայր անցնելով կը հասնին Կարս, ուր այս տաճիկները զիրենք քանի մը օր իրենց տան մէջ կը պահեն, վասն զի Կարս գտնուող Ռուսիոյ Հիւպատոսը իշխանութիւն ունէր փախստականները բռնելու եւ ետ խաւրելու: Այսպէս քանի մը օր հոն մնալէ յետոյ դարձեալ զիշեր ատեն Կարսէն ելլելով կառքերով կը հասնին Պէնկլի Ահմէտ գիւղը:

«Ռափայէլ Աղան իր գերդաստանին փախչելուն լուրը առած Կարնէն ելեր եւ մեկնած էր դէպի Կարս, Պէնկլի Ահմէտ գիւղը հասած ատեն կը հանդիպի իր ընտանիքին. այն վայրկենին ունեցած ուրախութիւնը աննկարագրելի է: Ի միասին կը դառնան, քանի մ'օրէն կը հասնին Հասան Գալէ, ուր տա-

ճիկ բարեկամներ ունենալով ութ օր կը կենան անոնց քով եւ
յետոյ կը մեկնին Կարին ցուրտին ու փութին, վերջապէս կը
հասնին հոն եւ կը բնակին Զանաւն քուրուրտոց վարձու բռնած
տան մէջ, անոր հիւր ըլլալով:»

Ռափայէլ աղան Կարնոյ մէջ հաստատուելէն յետոյ կը
ջանայ իր Մելքիսեդեկին ընտիր կրթութիւն մը տալ եւ զինքը
կը դրկէ դպրոց: Ուշիմ մանուկը կ'օգտուի գլխաւորաբար
Բաճեան Սերովբէ վարդապետէն: Տարիներու հետ անոր
մէջը կ'արթննայ քահանայ ըլլալու քաղձանքը: Ծնողքը
զինքը Պոլիս կը դրկէ, ուսկէ Գերալ. Հասունեան Հոռմ՝ Ուր-
բանեան վարժարանը ճամբայ կը հանէ, պայմանաւ որ
յանձնառու ըլլայ 'Եփաղցիայի վրայ քահանայ ձեռնադրուե-
լու: Մելքիսեդեկ, որ Պոլսոյ մէջ Ստեփանոս անունը կ'առ-
նու, սիրով կը համակերպի եւ նաւով 1845 Նոյ. 9ին կը ժա-
մանէ յաւիտենական քաղաքը, ուր հետեւեալ օրն իսկ վար-
ժարանին մէջ ուսման կը սկսի: Գիտութեան ու մանաւանդ
առաքինութեան մէջ հսկայաքայլ յառաջանալով 1850 Մարտ
17ին խուզումն հերաց կ'ընդունի եւ ապա նոյն տարւոյն Յու-
նիս 30ին Պոլսոյ թեմն երթալու (Հասունեան վերջէն այսպէս
ուզած էր) եւ յամենայնի Նախագահին հնազանդելու ուխտը
կը դնէ: Պաղատութիւն մը զինքն երկար ատեն անկողինը կը
գամէ: Բիշ մը կազդուրուելէն վերջ 1851 Յունիս 8ին Գեր.
Եդ. Հիւրմիւզեանէն չորս փոքր աստիճանները կ'առնու: Յու-
նիսին վերջերը հիւանդութիւնը զինքը կրկին կը գրաւէ:
Առողջութեան միակ դարմանը կը մտածուի օդափոխու-
թիւնն, որուն վրայ Հասունեան զՍտեփանոս Պոլիս կը
կանչէ: Սրտի խոր ցաւով 1851 Օգոստ. 2ին Տիբերիսի
ափունքներէն հրաժեշտ կ'առնու, կը մեկնի Պոլիս եւ անկէ
Քաղկեդոն, ուր քաւական բարւոքելէն ետքը Պոլիս Հասու-
նեանի նոր բացած կղերանոցին վերակացու կը կարգուի: Հոս
միւս կողմանէ կը շարունակէ իր ուսումները. Աստուածաբա-
նութիւնը կ'ուսանի առ ուսս Հօլասեան Յովհ. վարդապետի,

որ կղերանոցին վարիչն էր: Ստեփանոս ի Պոլիս ուրախութիւնը կ'ունենայ տեսնելու իր հայրն, որ շատ հոգերու մատնուած էր անոր հիւանդութեանը վրայ: 1853ին Յուլիս 26ին Ստեփանոս տիրացու Դանիէլ Ակինեանի հետ Գեր. Հասունեանէն կիսասարկաւագութեան աստիճանը կ'ընդունի եւ 1854 Մայիս 20ին սարկաւագութեան կը հասնի:

“Վերջապէս հասած էր ժամանակը, տիրացու Ստեփան պիտի ելլէր Աստուծոյ սեղանին առջեւ. ուստի 1854 Յուլիս 3ին իրեն ընկեր տիրացու Դանիէլի հետ կըթութեան մտաւ, զոր կու տար Մաղաքեան Պօղոս վարդապետ: Յուլիսի 11 երորդ լուսնցած էր. Մելքիսեդեկեան Տիմոթէոս վարդապետ (Պոլսոյ Ս. Փրկչի մեծաւորը, Ռափայէլ աղային եղբայրը) ամէն տեղ լուր տուած ըլլալով, Ռափայէլ Աղան քանի մը Կարնեցոյ հետ եկած էր եւ կղերանոցի մատրան մէջ կը սպասէր: Հասունեան փառաւոր հանդիսով քահանայ ձեռնադրեց երկուքն ալ. Տիմոթէոս վարդապետին ուրախութիւնը չափ չունէր: Տիրացու Ստեփան քահանայ ձեռնադրուելով, վեցերորդը կ'ըլլար իր ընտանեաց մէջ. ըստ որում ա. Ռափայէլ Աղային պապը (մօրը հայրը) Տր. Մարգար. ք. անոր տղան Ռափայէլ Աղային քեռին Մարգարեան Յովսէփ (Շուշտակ) վարդապետ. գ. Ռափայէլ Աղային քեռիին Յակոբին տղան Մարգարեան Յովսէփ վարդ., Հոռմի Ուրբանեան դպրոցի աշակերտ. դ. Ռափայէլ Աղային մօրաքեռ Նազելիին տղան Կիւլեան Յովսէփ վարդապետ՝ Լիբանանու Զմմառի միաբանութենէն եւ հոն ձեռնադրուած. ե. Ռափայէլ Աղային եղբայրը Տիմոթէոս վարդապետ, Պոլիս Նախագահէն ձեռնադրուած. գ. Ստեփան վարդապետ Ռափայէլ Աղային տղան, Հոռմ Ուրբանեան դպրոցը ուխտ դրած եւ այն դպրոցին աշակերտ, քայց հիւանդութեան պատճառաւ Պոլիս վերադարձած եւ Ամեն. Հասունեան Նախագահէն ձեռնադրուած:

Տիրացու Ստեփան ձեռնադրուելէ յետոյ մինչեւ գիւղազրնացութեան ժամանակ կղերանոցին մէջ մնաց. գիւղագնա-

ցութենէն դառնալէ յետոյ, հրամանաւ Նախագահին գնաց Յիսուս Փրկիչ քնակեցաւ՝ առանց պաշտօնի: Մէկ երկու ամիս անցնելէ յետոյ, Հոկտեմբերի վերջերը, Պրուսայի Եպիսկոպոսը քահանայ մը խնդրած ըլլալով, Հասունեան՝ Ստեփան վարդապետին կ'առաջարկէ հոն երթալ, որ ամենայն պատրաստակամութեամբ կ'ընդունի եւ կը պատրաստուի երթալու...:»

«Ստեփան վարդապետ 1854 Նոյ. 5ին կը մտնէ նաւը. խաղաղ ծովով կը յառաջանայ նաւը, կղզիները եւ Պօզպուրուն հրուանդը կ'անցնի, որն որ ալէկոծութեանց ատեն շատ մը նաւերու խորտակման առիթ ըլլալով հռչակաւոր է: Կամաց կամաց նաւը Կէմլէյիկի սիրուն խորշը կը մտնէ. Ստեփան վարդապետ Մուտանիա կ'ելլէ եւ նոյն զիշերը հոն կ'անցընէ սրճարանի մը մէջ: Յաջորդ օրը երկու ճի վարձելով, 25 դահեկան ճի գլուխ, ջորեպանի մը հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպ ի Պրուսա: Կէսօրուան մօտ «Իւլիւֆէր», գետը անցնելով երեկոյին կը հասնի Պրուսա՝ Եպիսկոպոսի դրան առջեւ: Ներս կը մտնէ եւ կը ներկայանայ Պահատուրեան Գրիգոր Գերապայծառին եւ կը ներկայացընէ Հասունեանի նամակը: Գաղատացի Փօթուքեան Յովհաննէս վարդապետ, որն որ քանի մը ամիս յառաջ Պահատուրեանէ ձեռնադրուած էր, կ'առնուի կը տանի Ստեփան վարդապետն իր յատկացեալ սենեակը, ուր հանգիստ կը քնանայ: Երկու շաբաթ անցնելէ յետոյ Փօթուքեան վարդապետ կը մեկնի Բէօթահիա եւ Ստեփան վարդապետ կը մնայ քնիկ Պրուսացի Մօրուքեան Պօղոս վարդապետի հետ, որն որ նախապէս հռչակաւոր կաթողիկոս հալածող Պօղոս Արքեպիսկոպոս Պրուսայի Առաջնորդին քով սարկաւագ է եղեր եւ ինքնին կաթողիկի գրքեր կարդալով կաթողիկ կ'ըլլայ, եւ Հոռմ ալ կ'երթայ Գրիգոր Ժ.Զ.ին ատենը եւ քաւական ժամանակ Հոռմ կենալէ յետոյ կը դառնայ Պրուսա: Այս վարդապետը զուարթ եւ հեզաբարոյ ըլլալով շատ սիրելի եղած էր Ստեփան վարդապետին եւ զիրար կը սիրէին:

Եպիսկոպոսարանին մէջ հին սենեակ մըն ալ դպրոց
ըրած էին, ուր կը ժողովէին 70—80 տղայք, որոց վրայ վար-
ժապետ անուանուեցաւ Ստեփան վարդապետ, տարին 1000
դահեկան վարձքով: Ստեփան վարդապետ կը սկսի նաեւ կա-
մաց կամաց հոգաբարձութեան պաշտօնն ալ կատարել, հի-
ւանդի երթալ թաղում՝ ընել եւ այլն: Սոյն տարին ծմեռն ա՛յն
աստիճան սաստիկ ցուրտ եւ առատ ձիւն եկաւ Պրուսա, որ
ամենատարեւոր ծերերն անգամ՝ այնպէս ծմեռ չէին յիշեր,
առատ ձիւնը ծածկեց ո՛չ միայն լեռները, այլ նաեւ դաշտն
ու հովիտներն ալ:

Պրուսա Պոլսոյ մօտ ըլլալով, Պոլսոյ վերջին Բոլլէճցիի
եւ Աբբացիի կողին արձագանգը հոն ալ հասած ըլլալով, ժո-
ղովուրդը երկու կուսակցութեան քաժնուած էր, որոնց պա-
րագլուխներէն մին էր Ճէլալեան Սերովքէ Աղան, որն որ
Եպիսկոպոսին հետ գժտութեան մէջ էր այս խնդրոց համար:
Ստեփան վարդապետ կը յաջողի համոզել եւ հաշտեցընել
զայս եւ իրենները Եպիսկոպոսին հետ ի մեծ ուրախութիւն
Եպիսկոպոսին:

Կը մերձենան մեծ պահոց օրերը, կ'որոշուի որ Ստեփան
վարդապետ ալ քարոզ տայ, քայց քարոզները տաճկերէն լե-
զուով ըլլալով, Ստեփան վարդապետին շատ դժուարին կու
գայ, մանաւանդ առաջին անգամ օտար լեզուով քարոզել,
կը սկսի պատրաստուիլ սրտմաշուքով, սակայն սոսկալի դէպք
մը քարոզին արգելք կ'ըլլայ:

Փետրուար 16. 1855ին, երեկոյեան ժամ 9¹/₂ին սար-
սափելի գետնաշարժ մը կը սկսի»: Աւելորդ կը համարինք հոս
մանրամասն յառաջ բերել Պրուսայի ահագին եւ աւերիչ
երկրաշարժին ընդարձակ պատմութիւնը, զոր կը գտնենք
վերոյիշեալ գրութեան մէջ. միայն այս կը շեշտենք, որ այս
առթիւ Ստեփանոս վարդապետ կը ցուցնէ թէ աստուածա-
սէր եւ հոգիներու փրկութեան նուիրուած քահանայ մըն է ու
քաջասիրտ մարդ մը:

«Պրուսա կային 103 կաթոլիկ գերդաստան, մէկ գերդաստանը տան փլատակներուն տակ մնացեր էր, 98 ընտանիք ալ հետզհետէ գաղթեցին, միայն 4 ընտանիք չը կրնալով ելլել, մնալ ուզեցին: Պահատուր Գերալ. իմանալով որ Պրուսա քաղաքը ա՛լ կաթոլիկ չէր մնացած, քաց ի չորս ընտանիքէ, նամակաւ հրամայեց Ստեփան վարդապետին որ մնացած չորս ընտանիքին հոգը Մօրուզեան Պօղոս վարդապետին յանձնելով, ինք գայ Տէմիր թաշ գիւղը: Ստեփան վարդապետ Գերապայծառին հրամանները կատարելով երկու օր յետոյ երեք ձի եւ ջորեպան մը գտնելով, կը մեկնի Պրուսայէն Տէմիր թաշ գիւղը: Երբ կը հասնի հոն, գիւղէն դուրս զարնուած վրաններուն տակ կ'երթայ, ուր կը գտնէ Գերապայծառն, գիրար տեսնելով կ'ուրախանան: Երկու օր ալ հոն անցընելէ յետոյ, Գերապայծառն, Ստեփան վարդապետ, Մ. Փօլին ընտանիքը, Անտոնիկ աղային աներձագը Աբրահամ աղա եւ իւր կինը Թագուհի Տուտու, բոլորն ալ ձիաւոր կը մեկնին անկից եւ կ'երթան Կէմլէյիկ ծովեզերեայ 800 տնւոր գիւղաքաղաքը, անկից ալ Պոլիս երթալու դիտաւորութեամբ: Հոն թթենեաց պարտէզներու մէջ վրանները կարգաւ կը զարնեն եւ գիշերը հանգիստ կ'անցընեն: Յաջորդ օրը վերոյիշեալ ընտանիք լսելով որ Պոլիս «Գրգըլ» ըսուած հիւանդութիւն կայ, կ'որոշեն ամիս մը հոն մնալ: Բայց Գերապայծառը հիւանդ ըլլալով չուզեց սպասել, եւ անոնց խնդրանօք շաբթուան մը համար Ստեփան վարդապետ իրենց քով թողլով, ինքը նոյն օրը շոգենաւ մտաւ Պոլիս երթալու: Մէկ շաբաթ վերջ ալ Պոլիս կը հասնի Ստեփան եւ Ս. Փրկիչ կը բնակի:

«Հազիւ քանի մ'օր կ'անցնի, Կէմլէյիկ մնացող Կաթոլիկ ընտանիք Նախագահէն քահանայ կը խնդրեն: Նախագահը Ստեփան վարդապետին ըսած էր որ քիչ մը հանգիստ առնու, գինք Կարին պիտի խաւրէ: Կէմլէյիկ գտնուողները մեր քահանան կ'ուզենք՝ կ'ըսէին ու կ'երթային, մանաւանդ Գրմզեան ընտանիք: Վերջապէս Նախագահը ճարահատեալ

կը կանչէ Ստեփան վարդապետ եւ կ'ըսէ անոնց խնդիրքը. սա իր պատրաստակամութիւնը կը ցուցնէ եւ կը պատրաստուի, երեքշաբթի օր կը մտնէ նաւ Կէմլէյիկ երթալու: Երբ նաւը կը հասնի Կէմլէյիկ եւ ցամաք կ'ելլէ, զՍտեփան վարդապետ մեծ ցնծութեամբ կ'ընդունին եւ դէպի վրանները կ'ուղեւորուին: Վրաններուն մէկը կ'որոշուի իբր մատուռ, ուր ամէն օր Ստեփան վարդապետ պատարագ կ'ընէ եւ ուր ամէնքը կը ժողուին: Այսպէս կ'անցնին Ապրիլ եւ Մայիս ամիսները, Ստեփան վարդապետ նոյն հովանաւոր եւ զբօսալի վայրերը շրջագայելով կ'անցընէ օրերը, որով իւր առողջութիւնը շատ օգուտ տեսաւ, յոգնութիւնը բոլորովին անցաւ: Վերջապէս Յունիսի վերջերը կը մեկնի անկից եւ կրկին կը դառնայ Պոլիս»:

Երբ Սէլվեան Կարնոյ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի զՍտեփանոս հետն առած Կարին կու գայ: Ստեփան վարդապետի Կարին գալէ եւ հոն հաստատուելէ յետոյ, կը գտնենք զինքը այլ եւս իւր հայրենեաց մէջ իբր հոգաբարձու քաջ եւ մշակ ժիր ի տան Աստուծոյ: Գրեթէ 1856 Նոյ. սկսեալ տասը տարի անխոնջ աշխատած է իբր քահանայ Կարնոյ ժողովրդեան համար: Հուսկ ուրեմն երբ Սէլվեան Առաջնորդ կը վախճանի 1765ին, յաջորդ տարին Կարնոյ թէմին վրայ իբր Առաջնորդ կ'ընտրուի Ստեփան վարդապետ որ Պոլիս երթալով, Ամեն. Նախագահ Հասունեանէ կը ձեռնադրուի Եպիսկոպոս 1866, Յունիս 24ին: Ստեփան Գերպ. իբր Առաջնորդ Եպիսկոպոս Կարին դառնալով, նոր գործունէութեան ասպարիզի մը մէջ կը մտնէ: Իրեն յանձնուած հօտը լաւ հովուելու եւ իւր նախորդին օրերով ժողովրդեան ունեցած պատիւը պահելու եւ յառաջացընելու համար, ամէն բանէ յառաջ մանկրտւոյն կրթութեան խնամք տանելու ետեւէ կ'իյնայ: Մինչեւ նոյն ատեն կանոնաւոր դպրոցի տեղ մը չունէր ազգը. ուստի մանչ տղայոց դպրոց մը շինել կու տայ 1867ին, որուն շինութեան կ'երթայ 60.000 դահեկան, սոյն դրամէն 50.000

ինքն իւր անձնականէն կը ծախսէ: Դպրոցին շէնքը հազիւ լմնցած էր, տարի մը յետոյ 1869ին Պոլիս կը կանչուի մեծ Սիւնհոդոսի ներկայ գտնուելու. նոյն ժամանակ Գաղղիոյ կայսրուհւոյն շատ յարգելի կ'ըլլայ. Պոլսէն կ'անցնի Հռոմ՝ Վատիկանի Ս. Ժողովոյն ներկայ գտնուելու: Իւր այս ճանապարհորդութենէն կրկին Աթոռը դառնալէ յետոյ, աղջկանց համար վարժարան մը կառուցանելու խորհուրդը կ'ունենայ. առ այս կարելոր դրամը հաւաքելէ յետոյ, շինել կու տայ Մայրապետանոցը 800—900 ոսկի ծախսելով եւ կանչել կու տայ Պոլսէն Մայրապետներ եւ կը յանձնէ անոնց աղջկանց կրթութեան հոգը:

Ստեփան Գերապ. իւր այս գործունէութեանց մէջ կ'ունենայ նաեւ տառապանք եւ վիշտ. վրայ կը հասնի 1874 տարւոյ Անդիհասունութեան մեծ պայքարը, որուն արձագանգը կու գայ նաեւ մինչեւ Կարին եւ կը խոռովէ խաղաղ ժողովուրդը, բաժնելով զայն երկու կողմնակցութեան: Ուզունեան Հ. Օգոստինոս՝ Անտոնեան կրօնաւոր 1874ի Հոկտեմբեր 5ին Կարին գալով ուղղակի կուսակալ Մուխթար փաշայի պալատը կ'երթայ, ունենալով ձեռքը յանձնարարական թղթեր: Կուսակալին հետ կը կարգադրէ Եկեղեցին առնելու եւ իրեն յանձնելու: Կուսակալը՝ զՍտեփան Գերապ. քանի մը եկեղեցականներով եւ աւագանիներով պալատը կը կանչէ գիշերը (րամագանի պատճառաւ) եւ կը ստիպէ որ Եկեղեցւոյ քանաւորները յանձնուին Անդիհասունեանց. երբ Ստեփան Գերապ. եւ իրենները դէմ կը դնեն, հետեւեալ սպառնալիքը կ'ընէ կուսակալը՝ «Շիմտի անախտարլարը վէրին, եօգսա պու կիճէ քիլիսէնիզի սալլահանէ եափրպ, էօյլէ ալըրըմ» (Հիմայ իսկ քանաւորները տուէք, ապա թէ ոչ ձեր եկեղեցին սպանդարանոց դարձնելով կ'առնուի): Այս սպառնալիքը քանի տեղ չի դնել Ստեփան Գերապ., նմանապէս իրեն հետ գտնուողները: Ասոր վրայ Մուխթար փաշան՝ Եպիսկոպոսը եւ չորս հինգ երեւելի ազգայիներ պատանդ բռնելով, ամբողջ գի-

շերը սենեկի մը մէջ քանտարկելով, ջուկատ մը զօրք կը դրկէ. որոնք կու գան եկեղեցին կը պաշարեն. Ուզունեան Հ. Օգոստինոս եւ իւր կողմնակիցք եւս կու գան, գիշեր ատեն Յկեղեցւոյ առաջակողմը՝ Առաջնորդարանին կոնակը գտնուած ախոռին փայտէ դուռը կոտրելով պարտէզ կը մտնեն եւ յետոյ Եկեղեցւոյ աւագ դրան երկաթեայ ունելիքները խախտելով կը քանան Յկեղեցին եւ կը տիրեն: Առաւօտեան Ստեփան Գերապ. եւ իրենները կ'արձակուին. Անդիհասունեանք տիրած էին Առաջնորդարանի՝ վարժարանի եւս. ուստի Ստեփան Գերապ. եւ հաւատարիմ մնացողք Էրէր փողոցին մէջ Հալէնց անուանեալ մեծ տունը կը վարձեն եւ կ'ընեն մատուռ այս տան վերի յարկի սրահները. նմանապէս նոյն փողոցին մէջ գտնուած Տէմիրճի Յովհաննէս Աղա Քերովքեանի տունը վարձելով կ'ընեն Առաջնորդարան, ուր կը քնակի Ստեփան Գերապ. առ ժամանակ մի:

Ուզունեան Հ. Օգոստինոս չունեցաւ Կարնոյ մէջ իրեն կողմնակիցները, հազիւ 15—16 տուն իրեն յարեցաւ, որոնցմէ երեւելիներն էին Տէր Գրիգոր, Ղազար Աղա, Կօտեան Ալէքսան Աղա, Ալլահվերտեան եղբարք Միքայէլ եւ Խաչատուր: Իսկ մեծագոյն մասը մնացած էր Եպիսկոպոսին կողմը, որոնցմէ նշանաւորներն էին Ալէք Աղա Շապանեան, Գրիգոր Էֆ. Շապանեան, Բէսէլեան Գրիգոր Աղա, Յովհաննէս Աղա Շապանեան, Պետրոս Էֆ. Ղօնտագճեան, Տէմիրճի Յովհաննէս Աղա Քերովքեան, Մկրտիչ Աղա Նորպարոնեան, Յովհաննէս Աղա Քչուրեան, Ալֆազ Յովհաննէս Աղա, Աւետիս Աղա Աբրահամեան, Զօրուն Յովհաննէս Աղա, Նազարէթ Աղա Մէլիքեան, Զօտոյեան Կարապետ Աղա:

Տարի մը հազիւ Յկեղեցին կը մնայ Անդիհասունեանց. 1875ին Եպիսկոպոսին եւ ժողովրդեան ջանքերով Յկեղեցին՝ Եպիսկոպարանը՝ վարժարանը ետ կ'առնուին. առ այս մեծապէս կը նպաստէ Յովհաննէս Աղա Քերովքեան, արուեստիւ Տէմիրճի, որուն կինը Տիկին Սրմա մէկ երկու օր յառաջ

աղօթք ընելու պատրուակաւ Եկեղեցի կ'երթայ եւ մոմով կ'առնուի դրան կղպանքի քանալեաց ծակին ձեւը եւ յետոյ իւր ամուսինը քանալինքը յարմարցընելով, զիշեր ատեն Եկեղեցւոյ պարտիզին կից տներուն մէկին տանիքէն վար կ'իջնան, ունենալով հետերնին նաեւ երկաթագործի կարելոր գործիքներ, կը քանան Եկեղեցւոյ դռները եւ կը հնչեցընեն զանգակները ի մեծ ուրախութիւն ժողովրդեան եւ ի մեծ զարմացումս Անդիհասունեան կողմնակիցներու: Հետզհետէ կը հանդարտի ժողովուրդն ալ, սակայն այս հերձեւոց Կարին գալը 400 օսմ. ոսկիէն աւելի ծախուց կ'ենթարկէ զՍտեփան Գերապայծառն: Կարին հանդիպած այս դէպքերուն պատմութիւնը մի առ մի նոյն ժամանակ Վիեննա Միսիթարեանց խաւրուեցաւ, Զամանեան Հ. Համագասպ վարդապետի ձեռամբ:

Այս տագնապալից օրերն անցնելէ յետոյ Ստեփան Գերապ. ժողովրդեան՝ իրարմէ պաղած սրտերը հաշտեցընելու ետեւէ կ'ըլլայ. ազգին յառաջադիմութիւնը միշտ քարոզելով անոնց: Կ'անցնի ասոր վրայ երկու տարի եւ ահա տեղի կ'ունենայ 1878ի Ռուս Օսմ. պատերազմը. Ստեփան Գերապ. մեծ տագնապներով կը պաշտպանէ իւր ժողովուրդը եւ Ռուսաց քանակը Կարին մոռնելէ յետոյ անոնց զօրապետներուն ամէնուն շատ սիրելի եւ պատուական կ'ըլլայ: Սոյն պատերազմը դադրելէ եւ երկու տէրութեանց մէջ խաղաղութիւն հաստատուելէ յետոյ դժուարին պաշտօն մը կը յանձնուի իրեն կատարելու, որ է հետեւեալը:

Արդուինու թէմին վիճակաւոր Հալաճեան Անտոն Գերապայծառին աչքերը տարիներէ ի վեր կոյրցած ըլլալով, իւր ծանր պաշտօնէն հրաժարած եւ Պոլիս իւր եղբօր տունը քաշուած էր: Հասունեան Անտոն Կաթողիկոս այն վիճակն անհովիւ չը թողլու համար հարկ եղած տեղը դիմած եւ պէտք եղած միջոցները ձեռք առած եւ յիշեալ թէմին ժողովրդեան եպիսկոպոսութեան ընտրելի անձանց ցուցակը պահանջած

էր: Արդուինու ժողովուրդը Ազարեան Ստեփան Գերալ. կ'ուզէր, որ ի Պոլիս Կաթողիկոսական փոխանորդ ըլլալով տեղէն չէր կրնար քաժնուիլ, ուստի ուրիշ մը ընտրել Հասունեան հրամայեց: Սոյն ժամանակ վերոյիշեալ Ռուս. Օսմանեան սոսկալի պատերազմը տեղի ունեցաւ, որն որ կատարեալ արգելք մըն էր եպիսկոպոսի ընտրութեանը եւ ձեռնադրութենէ վերջը թէմը խաւրելու. ուստի հարկը կը ստիպէ համբերել ցաւարտ պատերազմին, որուն մէջ Արդուինի ամբողջ թէմին Ռուսաց ձեռքն անցնելովը, նոյն թէմին եպիսկոպոս կարգելը ամենադժուարին եւ կնճռեալ խնդրոց կարգն կ'անցնի, եւ իրօք անկարելի կ'ըլլայ, եթէ Հասունեան իւր խորագիտութեամբ ճար մը չհայթայթէր:

1878 Սեպ. 24ին նա կը գրէ Ստեփան Գերալ.ի: Սոյն զրութեամբ կը ծանուցանէր թէ Արդուինի ընտրեալ եպիսկոպոսը Պոլիս կանչելով ձեռնադրել եւ իւր տեղը դրկել դժուարին ըլլալով, կը հրամայէր Ստեփան Գերալ.ի երթալ Արդուին եւ Զաքարեան Յովհաննէս վարդապետը ձեռնադրել եպիսկոպոս: Զընտրեալը Կարին կանչել եւ հոն ձեռնադրել դարձեալ դժուարին էր, իրեն հոն երթալն ալ նմանապէս դժուարին այն պարագաներուն մէջ: Այսպիսի դժուարին պարագաներու մէջ մի եւ նոյն միջոցին Կարսի մէջ գտնուած Կաթողիկ հասարակութիւնը իրենց համար եկեղեցի մը կը շինեն եւ օծման համար զՍտեփան Եպիսկոպոս կը հրաւիրեն: Այս լուրը քարեպատեհ առիթ մը համարելով, Ստեփան Գերալ. անոնց հրաւերը սիրով կ'ընդունի:

Ռուսաց քանակը արդէն Սեպտեմբերի մէջ Կարին Օսմանեան Տէրութեան յանձնած եւ դէպ ի Ռուսաստան գացած էր. մնացած էին մի քանի սպայ Ղազախներով, որոնք Նոյեմբերի սկիզբը պիտի մեկնէին: Յարմար առիթն էր. Ստեփան Գերալ. պատրաստութիւն տեսնելով Նոյ. 2ին մնացած ոռու սպաներուն եւ Ղազախներուն եւ ուրիշ ընկերներու հետ ճամբայ կ'ելլէ, եւ Նոյ. 7ին կը հասնի Կարս: Տակաւին

Եկեղեցին չէր լմացած, Ստեփան Գերալ. փոյթ ընել կու տայ շուտով աւարտելու եւ այն միջոցին ինքը կարեւոր եւ երեւելի անձանց հետ ծանօթութիւն կ'ընէ. հուսկ ուրեմն 1878, Դեկ. 3ին Եկեղեցւոյ օծման հանդէսը կը կատարէ. որուն հրաւիրուած էին Կարսի կուսակալը, գինուորականներ, սպաներ եւ երաժշտաց խումբ մը. ամէնն ալ ներկայ կը գտնուին եւ մեծ շքեղութեամբ կ'օծէ Եկեղեցին: Չայնաւոր պատարագը աւարտելէ յետոյ սիրոյ վրայ քարոզ մը կու տայ, զոր յետոյ կուսակալ զօրապետ Փրանքինի խնդրելով, գրի կ'առնու Ստեփան Գերալ.: Զօրապետը կ'առնու ոռւսերէն թարգմանել տալով Տփլիս ոռւս լրագրաց մէջ տպել կու տայ, ուսկից Գրիգոր Արծրունին դարձեալ հայերէնի թարգմանելով «Մշակ» լրագրի մէջ տպել կու տայ: Եկեղեցւոյ օծման հանդէսէն յետոյ ազգայիններու կողմանէ փառաւոր սեղան մը կը տրուի, որուն կը մասնակցին կուսակալը եւ երեւելիներ, եւ երեկոյեան կուսակալը փոխադարձ սեղան մը կու տայ:

Ստեփան եպ. Կարսի մէջ իր գործքերը լմացնելէ յետոյ Արտահանի եւ Արտանուշի վրայէն կը հասնի Արդուին, ուր Դեկ. 28ին (1878) զՅովհ. Զաքարեան վարդապետ եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ, մեծ փառաւորութեամբ: Անկէ կը մեկնի Պաթում, ուր նորընծայ եպիսկոպոսն կուսակալին ներկայացնելէ վերջ Տրապիզոն կ'անցնի եւ հոն Մարմարեան Գերալ. ինքով կը բնակի: Հոս Ազարեան փոխանորդէն նամակ մը կը ստանայ Պոլիս երթալու: Այս ատենները Հասունեան Կաթ. այլ եւս հրաժարած ըլլալով Ազարեան կ'ընտրուի կաթողիկոս: Անկէ վերջ Ստեփան Գեր. Կարին կու գայ:

Հոս՝ Մանչ տղայոց դպրոցին ապագան հոգալու նպատակաւ, եկամուտի համար, 1882 թուականին կը գնէ Էրէր փողոցին մէջ Տէմէրճի Յովհաննէս Աղա Քերովբեանի մեծ տունը որ տարին կը բերէ գրեթէ 20 օսմ. ոսկի: Յաջորդ տարին 1883ի դարձեալ Պոլիս կ'երթայ Սինոդի եւ անկէ պատգամաւոր կը ղրկուի Հոռմ: Ի դարձին Գաղղիոյ

վրայէն անցած ատեն, կը խօսի եւ կը յարմարցընէ հոն եւ հինգ հատ «Փրէր», հետն առած կու գայ Կարին 1884, Սեպտ. եւ կը յանձնէ դպրոցի հոգը եւ վարչութեւնը սոյն Գաղղիացի Փրէրներուն:

Ստեփան Գերապ. Կարնոյ քաղաքին մէջ շինած դպրոցներէն եւ քարեգործական հիմնարկութիւններէ զատ 1882—1883ին Ռապատ գիւղի մէջ գեղեցիկ Եկեղեցի մը շինել տուած է. նմանապէս նոյն տեղ Եկեղեցւոյ դիմաց 1887ին փառաւոր վարդապետանոց մը կառուցանել տուած է սիրուն պարտէզով: Այս ամէն ծանր զբաղմանց մէջ երբէք զանց չէ ըրած թեմական այցելութիւններ եւս կատարել, այսպէս ժամանակ ժամանակ այցելած է Ալաշկերտ, Բասեն, Օվա, Թորթում, Իսպիր, Կիսկիմ եւ քոլոր այն գիւղերը ուր գտնուած են կաթոլիկ ժողովուրդ. ուր՝ ինչպէս նաեւ քաղաքին մէջ իր հոգելից քարոզները՝ խրատները, ըրած քարեգործութիւնները անհամար են եւ տակաւին կը յիշուին:

Տարիներու քոլորմամբ Գեր. Ստեփաննոսի ոյժն երթալով կը նուազի, ինչպէս եւ աչքերը կը տկարանան: Մի քանի անգամ Ազարեանին կը գրէ հրաժարականը՝ պատճառելով իր տկարութիւնը: Ազարեան կը մերժէ զայն ընդունիլ: Սակայն երբ Մշոյ Յովհաննիսեան Գերպ. Առաջնորդին ձեռքով մէյ մ'ալ կը ներկայացնէ զայն այն ատեն Ազարեան կը հաւանի եւ նա՝ 1889 Փետր. յանձնելով իւր պաշտօնի հոգերը փոխանորդ Յովսէփ վարդապետ Քչուրեանի, եւ հրաժարելով ամէն քանի եւ Առաջնորդութենէ, կ'առանձնանայ ի Ռապատ գիւղ, Տինգիոյ Արքեպիսկոպոս տիտղոսը ստանալով:

Իւր հրաժարելէն ետքն ալ դարձեալ ժամանակ մը գործունէութեան մէջ կը տեսնուի. 1890 Պոլիս կը կանչուի Սինոդի ներկայ գտնուելու, ուր կը մասնակցի նաեւ իրեն յաջորդին Քչուրեան Եպիսկոպոսի ընտրութեան: Պոլսէն դառնալէ յետոյ դարձեալ կ'առանձնանայ ի Ռապատ. 1893ին Խոտորջրցոց ահուելի երկապառակութեանց ատեն, մեծապէս սա-

տար կ'ըլլայ, Արհիպ. Վիճակաւորին եւ Խոտորջրոյ խաղաղութեանը: 1894 Դեկ. 16 ին կը կնքէ իւր մահկանացուն 64 տարեկան հասակին մէջ, Ռապատ գիւղի մէջ, եւ կը թաղուի իւր շինած եկեղեցւոյն աջ կողմը, որմին ստորոտը պարտիզին մէջ: Քովը՝ եկեղեցւոյ պատին վրայ դնել տուած է Յովսէփ վարդապետ Մելքիսեդիկեան տապանաքար մը յիշատակարանովս.

«Աստ Հանգչի

Արհի. եւ քաղմարդին

Ստեփան վրդպ. Մելքիսեդեկեան

Նախկին Եպիսկոպոս Կարնոյ

Ապա Արքեպիսկոպոս Տինգիոյ

Շինող Եկեղեցւոյս եւ Վանաց

որ հանդէպ

Ժնեալ ի 4 Ապրիլի 1830

Վախճանեալ 16 Դեկտեմբրի 1894»:

Ստեփան Գերապ. թողուցած է նաեւ զքաւոր աշխատութիւններ եւ թարգմանութիւններ, ասոնք են՝

ա. Սուրբ Քահանայ. Վենետիկ. 1876.

բ. Ութօրեայ հոգեւորական կրթութիւնք. Վիեննա. 1875.

գ. Լաւրենտեան Լիթանիայի վրայ մտածականներ. Վիեննա. 1896.

դ. Ազդ առ հոգաբարձու Քահանայս.

ե. Անարատ Յղութեան Բերց կանոններ (սա անանուն):

Ունի նաեւ անտիպ գործք մը «Իմ ճանապարհորդութիւնս» վերնագրոյն ներքեւ, 175 էջէ քաղկացեալ տետր մը, որմէ օգտուեցանք եւ մենք:

Խոտորջրոյ հայ կաթողիկէներէն Համբարձում Բչուրեան (Քեղուտէն) եւ Սրբուհի Մելիկեան (Կրմանէն), իրենց ամուսնութեան նախկին տարիները հոն անցընելէ եւ մէկ երկու զաւակաց տէր ըլլալէ յետոյ, կը թողուն իրենց բնակավայրը եւ կու գան կը հաստատուին Կարին, ուր կ'ունենան դեռ մի քանի մը զաւակ, որոնց ամէնուն անուններն են՝ Յովհաննէս, Սերովբէ, Կարապետ, Մարիամ, Մկրտիչ, Պետրոս, Մարիամ, Պետրոս, Յուդիտա եւ Տալիթա: Ասոնցմէ Սերովբէ կը ծնանի 1843ին որ եւ յետոյ նուիրելով ինքզինքն Աստուծոյ ծառայութեան, կը ձեռնադրուի Քահանայ, Տէր Սերովբէ վարդապետ անուամբ: Երրորդը՝ Կարապետ կը ծնանի Կարին 1847 Յուլիս 22ի:

Կարապետ մանուկ հասակի անմեղ տարիները քուրելէ յետոյ, երբ կը կոխէ կարգաւ սորվելու տարիներու շրջանին մէջ, իւր ծնողքը կը դրկեն զինքը Կարնոյ ազգային վարժարանը, ուր Կարապետ՝ Նանոգի մանչն անուանեալ՝ Տիրացու Յակոբ Բէօսեանէ կը սորվի նախնական ուսումները: Քանի մը տարի յետոյ, 1862ին իւր ծնողքը կը դրկեն զինքը Պոլսոյ Կղերանոցը, ուսկից կը դրկուի Ասորիք՝ Յիսուսեանց Ս. Փրանկիսկոս Բաւերեանի ճեմարան՝ կղերանոցը: Հոս՝ Կարապետ կը սորվի քաջ գաղղիներէն եւ մինչեւ փիլիսոփայութեան տարեշրջանը կը մնայ: 1866 թուականներուն կ'երթայ Գաղղիա Օռլէան քաղաքը, Գերապ. Տիւփանլուի կղերանոցը, ընդ վարչութեամբ Սիւլփիկեանց եւ հոն կը լրացընէ փիլիսոփայութիւնն ու աստուածաբանական գիտութիւնները: Ուսմունքն աւարտելէ յետոյ նոյն տեղ կը ձեռնադրուի Քահանայ 1873ին: Տ. Կարապետ վարդապետ, Քահանայ ձեռնադրուելէ յետոյ կը թողու Օռլէանը եւ կ'անցնի Հռոմ, ուր կը մնայ ժամանակ մը Հասունեան Գերապայծառի քով,

գրագրութեան պաշտօնով: Յաջորդ տարին թողլով Հոռմ
կ'անցնի Պոլիս, անկէ կու գայ իւր ծնդավայրը Կարին,
քահանայական պաշտօնը իւր ծնողաց մօտ կատարելու եւ
տեղւոյն ծառայութիւն մատուցանելու:

Տ. Կարապետ Վ. Բչուրեան 1874 մինչեւ 1890՝ գրե-
թէ տասնուվեց տարի իբր պարզ քահանայ կը ծառայէ
Կարնոյ Եկեղեցւոյն, նմանապէս կը գործէ վարժարանաց
մէջ իբրեւ ուսուցիչ:

Ստեփան Եպիսկոպոս Մելքիսեդեկեանի 1889 Փետր.
23ին, Առաջնորդական պաշտօնէն հրաժարելովը, Կարնոյ
թեմը կը մնայ գրեթէ տարիէն աւելի առանց Առաջնորդի:
Սոյն միջոցին Առաջնորդի ընտրութեանց ձեռնարկուելով,
ընտրելի անձանց անունները կը դրկուին Պոլիս, ընտրելի
անձինք կ'ըլլան, Յովհաննէսեան Եպիսկոպոս՝ նախկին
Առաջնորդ Մշոյ, Կարապետ Վ. Բչուրեան, Յովսէփ Վ.
Մելքիսեդեկեան եւ Յովսէփ Վ. Բչուրեան: Յովհաննէսեան
Եպիսկոպոս՝ Գաղատիոյ վիճակին վրայ կը կարգուի Առաջ-
նորդ. իսկ Կարնոյ վիճակին վրայ, ըստ քուէից առաւելու-
թեան, Առաջնորդ կ'անուանուի Կարապետ վարդապետ
Բչուրեան. սա Պոլիս երթալով կը ձեռնադրուի Եպիսկո-
պոս 1890 Սեպտեմբեր 23ին, եւ Առաջնորդի Կայսերական
Պէրաթն առած կը դառնայ Կարին, իւր վիճակը եւ կը սկսի
իւր հովուական պաշտօնը:

Բչուրեան Եպիսկոպոս կը վարէ իւր առաջնորդական
պաշտօնը գրեթէ քսան տարի իբրեւ Եպիսկոպոս, 1899
թուականներուն Կ. Պոլիս Սիւնոդոսի ներկայ կ'ըլլայ, Էմմա-
նուէլեան Կաթողիկոս Պատրիարքութեան ընտրութեան:
Նոյնպէս 1904ին Պոլիս գումարուած Սիւնոդոսի կը մաս-
նակցի, Սապադեան Կաթող. Պատրիարքի ընտրութեան.
1904—1907 Սեբաստիոյ, Եւդոկիոյ, Մարաշի եւ Ադեքսան-
դրիոյ վիճակաւորաց ընտրութեան ժողովոյն ներկայ կը
գտնուի ի Պոլիս:

Իւր պաշտօնին բերմամբ 1895ին հովուական այցելութեամբ կը շրջի իւր թեմին տակ գտնուած վայրերը, Թորթումի կողմերը, Ռապատ, Նորշէն, Կիսկիմ, Մոխրըկոյտ, Խոտորջուր, Կարմիրք, Ժետկունց եւ 1904ին Կարնոյ գիւղերը, Թուանճ, Հինձք, Արծրթի. դարձեալ կրկին անգամ 1909 թուականին սոյն գիւղերը եւ Թորթումի ու Խոտորջրոյ կողմերը. միանգամայն Ալաշկերտ, Մուլա-Սիւլէյման, Բասեն, եւն եւն:

Առիթ կ'ունենայ նաեւ 1899 թուականներուն Պոլսէն անցնելու Իտալիա, Գաղղիա, Բեղգիա, Հոլանտա, Զուիցերիա, Տրիեստ, իւր կարօտ թեմին օգնութիւն մը գտնելու եւ յաջողած է բաւական գումար մը հաւաքել, եւ 1903 թուականին աղջիկներու վարժարան մը կանգնել:

Քչուրեան Կարապետ Եպ. վարչական կորով չունէր: Ժողովրդենէն մաս մը միշտ իրմէ դժգոհ կը մնայ¹ եւ կ'աղմկէ:

Եւ այս խռովայոյզ պարագաներու եւ անհաշտ կուսակցութեանց մէջ Քչուրեան Եպ. կ'անցընէ իւր պաշտօնավարութեան տարիները եւ հուսկ ուրեմն կը ստիպուի տեղի տալ հակառակ կուսակցութեան, եւ թողուլ՝ Առաջնորդարանի բնակավայրը 1908 թուականին, եւ չորս ամիս Բափուշին կրօնաւորաց վանքը բնակելէ յետոյ կը թողու սոյն տեղն ալ եւ կը քաշուի իւր եղբարց եւ քերց բնակավայրը, պահելով սակայն ժամանակ մ'եւս Հոգեւոր Առաջնորդի իրաւանց անունը, որմէ եւս ստիպեալ կը հրաժարի 1910 թուականին: Այնուհետեւ միշտ իւր ընտանեաց հետ քանի մը տարի եւս անցընելէ յետոյ, 1915, Օգոս. 12ին կ'աքսորուի Երզնկայ, ուր վեց եօթ ամիս մնալէ յետոյ, կը տարագրուի Սեբաստիա: Հոս կը կնքէ իւր մահկանացուն:

¹ Պատճառներէն մին եւ այն առաջինն այս է. որ աղաներէն մի քանին եւ անոնց հետ հասարակ ժողովրդենէ մաս մը Յովսէփ Մելքիսեդեկեան կ'ուզէր առաջնորդ ունենալ Կարնոյ:

Կարապետ Եպ. Բջուրեանէ յետոյ Կարնոյ թեմին վրայ իբր Առաջնորդ կը դրուի՝ Յովսէփ Եպ. Մելքիսեդեկեան: Ծնած է 1848 Յուլիս 10ին: Հօրն անուն էր Հաճի Գրիգոր, իսկ մօռը Տիրուհի Կիզէլեան:

Նախնական ուսումը կ'առնու Կարնոյ մէջ, ետքէն Պոլիս կ'երթայ Հասունեանի քացած կղերանոցը, ուսկէ Բերայի 1870ի մեծ հրդեհէն վերջ կ'անցնի Հոռմ:

Հոս Հաւատոյ տարածման ժողովքին դպրոցին մէջ 1870—1874 տարիներու ընթացքին մէջ իւր ուսմունքն յառաջ տանելով՝ կ'աւարտէ նաեւ Աստուածաբանական ուսումներն ալ. հուսկ ուրեմն 1874 Մարտ 21ի (Հ. տ.) կը ծեռնադրուի քահանայ՝ Հասունեան Կաթողիկոսէն:

Այսպէս Յովսէփ Վ. Մելքիսեդեկեան, տասնութէկ տարի իր հայրենիքէն հեռու եւ իւր մանուկ հասակէն ունեցած քաղճանքին կատարման հասնելէն յետոյ, 1874 Մայիսին կը թողու Հոռմ, կը դառնայ Պոլիս, անկից դէպ ի իւր հայրենիքը եւ կը մօնէ կենաց՝ գործունէութեան ասպարիզին մէջ:

Յովսէփ Վ. Մելքիսեդեկեան իբր քահանայ, 1874—1911 գրեթէ 37 տարի կ'աշխատի իւր ծննդավայրը եւ այլուր ըլլալով քարտուղար Ստեփան Եպիսկոպոսին, հոգաբարձու, ուսուցիչ, վարիչ Կարնոյ կղերանոցին եւ խոստովանահայր հայ կուսանաց: Այս զբաղմանց մէջ, 1877 Մարտի վերջերը, հրամանաւ Հասունեան կաթողիկոսի Կարնէն կ'երթայ Տրապիզոն, նոյն տեղւոյն Եպիսկոպոսութեան ընտրութեան կնճռեալ գործը գլուխ հանելու, որ եւ կը յաջողի (յանձին Մարմարեան Պօղոս Եպ.ի) եւ ուր ամիս մը մնալէ յետոյ կը վեռադառնայ Կարին, իւր նախկին գործերուն, երբ արդէն Ռուս-Տաճկական պատերազմը սկսած էր:

Յաջորդ տարիներու մէջ, 1879ին, Յովսէփ Վ. Մելքիսեդեկան Ստեփան Եպիսկոպոսէն՝ Վարդապետութեան գաւազան կ'ընդունի, իսկ 1892ին, Ազարեան Կաթ. Պատրիարքի մասնաւոր հրաւիրանօք Հոռմ անցնելու թուղթ մը կ'ընդունի, հոն Հայոց Լեւոնեան Կղերանոցի՝ տեսչութիւնը եւ մատակարարութիւնը ստանձնելու, ինչպէս նաեւ Պատրիարքական գործակալի պաշտօնը վարելու, փոխանակ Ռուպեան Գերապայծառի: Յովսէփ Վ. սոյն պաշտօնները յանձն առնելով, նոյն տարւոյ Օգոստ. 24ին կը մեկնի դէպ ի Հոռմ, եւ երեք տարի անընդհատ կը կատարէ ստանձնած գործքերը, ի մեծ գոհունակութիւն բոլոր Մեծաւորաց: Երեք տարիէն յետոյ հրաժարելով սոյն պաշտօններէն եւ իրեն յաջորդ թողլով Գոյունեան վրդ. ինքը կը մեկնի ի Պոլիս: Իւր մատուցած այս ծառայութեանց համար ի նշան իւր մեծ գոհունակութեան Ազարեան Կաթողիկոս առանձինն կոնդակաւ կը շնորհէ իրեն Ժայրագոյն վարդ, Գերյարգելիութեան պատուոյ տիտղոսը, 1895 Փետր. 25ին: Գերյ. Յովսէփ վ. քանի մը ամիս Պոլիս մնալէ յետոյ, նոյն տարւոյ Օգոստ. 25ին կը վերադառնայ Կարին:

Հոս Գեր. Յովսէփ վ. ժամանակ մը բոլորովին քաշուած կեանք մը կը վարէ. 1898 Սեպտ. ծանր հիւանդութեան մը կ'ենթարկուի ի Հինձք, որմէ քիչ մը կազդուրուելով, 1899ին Պոլիս՝ Պուրսա՝ Հավշա կ'երթայ պըտրտելու իւր առողջութիւնը գտնելու համար. Պոլիս հիւր կ'ըլլայ Էմմանուէլեան Կաթ. Պատրիարքի. եւ զրեթէ տաս ամիս այն կողմերը ժամանակ անցընելէ եւ քաւական կազդուրուելէ վերջ կը դառնայ Կարին, ուր 1901ին դժբաղդութիւնը կ'ունենայ տեսնելու Հոկտեմբերի մէջ տեղի ունեցած մեծ եւ երկար գետնաշարժը:

Սոյն թուականէն մէկ երկու տարի ետքը, կը գտնենք զինքը իբր փոխանորդ Կարնոյ թէմին. 1903 թուականին՝ Բչուրեան Կարապետ Եպ. Առաջնորդի բացակայութեան

ատեն, Տարածման Հաւատոյ Ս. Ժողովէն կը կարգուի իբր
առժամանակեայ կառավարիչ Կարնոյ, եւ կը վարէ սոյն
պաշտօնը յաջողութեամբ մինչեւ 1907ի վերջերը, այս է՝
Քչուրեան Եպիսկոպոսի վերադարձը: 1901ին գետնաշարժէն
քաւական վնասուած եկեղեցին, Պոլիս գտնուած Ալլահվեր-
տեանց օգնութեամբ եւ քարերարութեամբ կը յաջողի նո-
րոգել եւ հաստութաբեր արօտ մը գնել¹:

Քչուրեան Եպ. Առաջնորդի հրաժարականը տալէ յե-
տոյ, Կարնոյ Առաջնորդական աթոռը առ ժամանակ մի
դատարկ կը մնայ: Գերյ. Յովսէփ վ., Թէրզեան Կաթ.
Պատրիարքի հրամաններուն վրայ, 1911 Սեպ. 26ին մեկ-
նելով Կարնէն Թիֆլիզի եւ Վիեննայի ճամբով՝ կ'երթայ
Հռոմ, ուր կը ձեռնադրուի Թերզեան Կաթ.էն Եպիսկոպոս
Կարնոյ թէմին վրայ (ուրիշ 8 Եպիսկոպոսաց հետ) եւ ազգային
եկեղեցական Սիւնհոդոսի՝ 19 Եպիսկոպոսաց հետ մասնակ-
ցելէ յետոյ, կը դառնայ Պոլիս, անկից Տրապիզոնի ճամ-
բով 1912 Մայ. 12ին կը հասնի Կարին, ուր չի կրնար մէկէն
Առաջնորդարան հաստատուիլ խոովութեանց հետեւանքով²:

Այն ատեն կը քաշուի իր սեպհական տունը եւ անկէ
կը հովուէ իր հօտը իբրեւ Հոգեւոր առաջնորդ:

Մելքիսեդեկեան Գերպ., Առաջնորդ կարգուելէ տարի
մը յետոյ, ուզելով շահիլ եւ շինել ժողովրդեան սիրտը,
1913, Յուլ. ազգային վարժարանի վարչութիւնը կը յանձնէ
Վիեննայի Միսիթարեան Միաքանութեան, նախապէս անոր
Արհ. Գերպ. Աբրահօր հետ պայմանաւորուելով: Մելքիսե-
դեկեան, 1915, Օգոստ. 10ին կ'աքսորուի ժողովրդեան
աքսորքէն յետոյ:

Բաբերդի վրայէն կը հասնի Երզնկա, ուր կը կողոպտեն
զինքը Տաճիկները նոյն իսկ կը ծեծեն զինքը: Երզնկայէն

¹ Իւր փոխանորդութեան օրով 1904 Յուլիս 4ին կը հաստատուի Աղբա-
տախնամ եզրայրութիւն մը ընտիր կանոններով:

² Հմմտ. այս մասին Յառաջ 1912, Թ. 52:

կը քշուի դէպ ի Բեմախ, ուր երեք օր մնալէ յետոյ՝ կը դրկուի Ակն, հոս կը հասնի Սեպ. 10ին:

Մեւքիսեդեկեան Գերպ. կը մնայ իրեններուն հետ Ակն գրեթէ 21 ամիս, մինչեւ 1917. Մայ. 20: Հոս թշուառ կեանք մը կ'անցընէ մերթ աջակցութիւն ստանալով Պոլիս գտնուող ազգականներէ: Դիմումներ կ'ըլլան կառավարութեան մօտ՝ զինքը Պոլիս փոխադրելու համար, բայց Ակնայ կառավարութիւնը փոխանակ Պոլսոյ՝ կը հրամայէ շուտով Մալաթիա միկնիլ: Մեւքիսեդեկեան իրեններուն հետ Մալաթիա կ'երթայ, ուր կը մնայ մինչեւ 1919ի վերջերը եւ 1919 Դեկ. 31ին իրեններուն, ինչպէս նաեւ վերապրող երեք որբուհիներու հետ կը հասնի Պոլիս: Սակայն հոն ժամանելէն հազիւ երկու շաբաթ վերջ հանգիստ շունչ մը չառած վրայ կը հասնի հիւանդութիւնը եւ հինգ վեց օրուան մէջ վերջ կու տայ իւր վշտալից կեանքին 1920. Յունվար 23ին, 72 տարեկան հասակին մէջ¹:

Մեւքիսեդեկեան Յովսէփ Եպ. ունի նաեւ զրաւոր աշխատութիւններ.

ա. Գոնրատ Պօլլանտէի Նորն Աստուած պատմութեան թարգմանութիւնը. հրատարակուած 1871ին. “Կարնեցի երիտասարդ մը”, անուան ներքեւ:

բ. Նորագարդ աշխարհքը. Ս. Պատարագի, Գոհութեան խորհրդոյ եւ հաղորդութեան վրայ ճառեր: Ամէն վիճակի անձինքներու համար պիտանի աշխատասիրութիւն: Տ. Գեննարոսի Մ. Սարնէլլիի գործերէն քաղուածոյք ձեռամբ Յովսէփայ Ժ. Վ. Մեւքիսեդեկեան. Վիեննա. 1903:

¹ Տես նաեւ Ժողովուրդի Չայնը, 1920. Շաբաթ 25 Յունուար. Թիւ 408. Կ. Պոլիս. Անհետացող Դէմքեր, Գեր. Յովսէփ Եպ. Մեւքիսեդեկեան Վիճակաւոր Կարնոյ, հեղ. Հ. Բօսեան:

Կարնոյ կաթ. հայ հասարակութիւնը չունէր յանցե-
լումն Եկեղեցի, այլ տներու մէջ կը կատարէր իւր աս-
տուածային պաշտամունքը: 1825ի միջոցները եկեղեցւոյ մը
հիմնարկութիւնը տեղի կ'ունենայ. սակայն վրայ կը հասնի
Ռուս-Տաճկական պատերազմը, որուն հետեւութեամբ շա-
տերը կը գաղթեն, եւ Եկեղեցին ալ կիսկատար կը մնայ:
Եւ անոր տեղը կը շինուի ուրիշ նոր եկեղեցի մը:

Վերջինս շինուած է քաղքին արեւելեան-հիւսիս կողմը,
“Գաւազ մահալէ,” անուանեալ թաղին մէջտեղը. Սէլվեան
Գերպ.ի վերատեսչութեան օրով եւ Պոլիս գտնուած Աքրա-
համ Ալլահվերտեան ամիրայի ծախիւք: 1840ին կը դրուի
հիմը եւ կ'աւարտի 1842ին: Եկեղեցիս արտաքուստ պարզ
է, շրջապատեալ պարտէզով, որմերն ամբողջ կարմրագոյն
սրբատաշ քարերով շինուած. առաջակողմը ունի քակ կամ
գաւիթ մը որ կը կազմէ Եկեղեցւոյ մասն եւ որուն վրայ
շինուած է կանանց վերնատունը եւ վերնատանս տանեաց
վրայ, եկեղեցւոյ ճակատը՝ կը քարճրանայ քառասիւն զան-
գակատունը ունենալով իւր մէջ կախուած երկու զանգակ:
Գաւթին յատուկ դռնէն ներս մտնելով կը տեսնենք աջ
կողմը փոքրիկ մատուռ մը, որ յատկացեալ է մկրտութեանց
եւ ուր կը գտնուի քարճրադիր դամբան մը, որուն մէջ ամփո-
փուած է Սէլվեան Գերպ.ի մարմինը: Աս մատրանս դիմաց
կը տեսնուի նաեւ ուրիշ փոքրիկ բաժանում մ'ալ, ուր եկե-
ղեցւոյ առարկաներն են պահուած: Գաւթիս մէջն է բուն
Եկեղիցւոյ Աւագ դուռն կրկնաթեւ երկաթաշէն: Եկեղեցին
ունի նաեւ իւր աջ ու ձախը կողմնակի դռներ. աջակողմեան
դուռն կանանց մտից յատուկ է, ուստի կը քարճրանայ վեր-
նատունը ելլելու աստիճանները: Աւագ դրան ճակտին վրայ

որմին մէջ հիւսուած մարմարին սպիտակ քար մը կը տես-
նենք, որուն վրայ փորագրուած է հետեւեալը.

“Ահեղ իմն է տեղիս
Սա է տուն Աստուծոյ
Եւ այս է դուն երկնից
ՌՄՁԹ”:

Աջակողմեան դրան վրայ՝ ճակատը նոյնպէս հաստա-
տուած է մարմարին քար մը արձանագրութեամբս.

“Անցաք մեր ընդ հուր եւ ընդ ջուր
Եւ հաներ զմեզ ի հանգիստ
Մտից ի տուն քոյ պատարագօք
Եւ տաց քեզ զուխտ շրթանց
Զոր բերան իմ՝ խօսեցաւ
Ի նեղութեան”:

Իսկ ձախակողմեան դրան վրայ եւս դրուած է մար-
մարին քար մը հետեւեալ գրութեամբ:

“Ահա ընտրեցի զտունս զայս
Եւ սրբեցի լինել տեղի
Անուան իմոյ
Աչք իմ՝ եւ սիրտ աստ եղիցին
Յամենայն ժամ”:

Եկեղեցիս չունի ուրիշ արձանագրութիւն իւր որմերուն
արտաքին երեսին վրայ, ներքին երեսին վրայ աւագ խո-
րանին կամարակապ ճակտին վրայ որմին մէջ հաստա-
տուած է մարմարին քար մը յիշատակարանովս՝

“Յիշատակ անմահ
Տանն Ալլահվերտեան
1840”:

Եկեղեցւոյս շինութեան պատկանող սոյն արձանագրութիւններէն զատ, յընթացս ժամանակաց բեմին աջ ու ձախ կողմերը որմին մէջ զետեղուած են երկու մարմարիոն սպիտակ քարեր, որոնց վրայ քանդակուած են մշտնջենաւորաց ցանկ մը: Բեմին աջակողմեան որմին վրայ գտնուած քարին ցանկն է հետեւեալը.

Արձանագրութիւն
Մշտնջենաւոր Պատարագաց:

Պատարագք

- 1 — Ի տարւոջ ծայնաւոր վասն հոգւոյ Քչուրեան Արհ. Եպիսկոպոսի յետ մահուան պաշտօնով յաւուր տարեդարձի անուանն:
- 8 — » ըստ դիտման Խոտրջուրցի Եզեկեան Ալեքսան աղային վասն անյիշատակ ննջեցելոց:
- 7 — » վասն հոգւոյ Էշֆազեան Յարութիւն աղայի յորոց մինն ծայնաւոր:
- 4 — » ըստ դիտման Տոռւզեան Մարկոս աղայի:
- 1 — » ըստ դիտման մի քարեպաշտ գաղղիացի տիկնոջ:
- 4 — » վասն հոգւոյ Սանոսեան Պօղոս վարդապետի եւ եղբօրն Յակոբայ:
- 10 — » ըստ դիտման Քչուրեան Յովսէփ Գերապայ-ծառին:
- 10 — » ըստ դիտման Քչուրեան Գրիգոր վարդապետի:
- 10 — » ըստ դիտման Կարմրբցի Յովսէփեան Տէր Ալեքսանի:
- 7 — » ըստ դիտման Կարմրբցի Ներսեսեան Յովսէփ վարդապետի:
- 10 — » ըստ դիտման Կարմրբցի Յովսէփեան Յակոբ վարդապետի:

10 — Ի տարւոջ ըստ դիտման մօրն նորա Կարմրքցի Մարթայի Յովսէփեան:

Չախակողմեան որմին մէջ զետեղուած մարմարին սպիտակ քարն երեք կտոր եղած է, ճեղքուած երեք տեղէ, եւ ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը:

“Յանկ

Մշտնջենաւոր Պատարագաց.

11. Պատարագք. Յամսեան ըստ դիտման Ունանեան Իսկուհւոյն:
30. ” Ի տարւոջ ըստ դիտման Կիւմիւշխանացի Պայեան Թագուհւոյ:
20. ” Ի տարւոջ ըստ դիտման Նախշքեարեան Հոիփսիմայ:
5. ” Ի տարւոջ ըստ դիտման Ղունտախճեան Հոութայ:
8. ” Ի տարւոջ ըստ դիտման Ժուիլեան Թագուհւոյ:
12. ” Ի տարւոջ վասն հոգւոյ Վուսքանովիչ սինեօռ Փիլլիպօյ եւ առաջին կնոջ նորա Եզեկեան Մարեմայ:
12. ” Ի տարւոջ վասն հոգւոյ Բէսէլեան Թագուհւոյ Հ. Ղուկասեան:
4. ” Յամսեան վասն հոգւոյ Ալլահվէրտեան Պետրոս Պէյի:
2. ” Յամսեան ըստ դիտման Մելքիսեդեկեան Ստեփան Եպիսկոպոսի:
12. ” Ի տարւոջ վասն հոգւոյ Սադէլցի Սահակեան Տօպի Յովհաննու:
24. ” Ի տարւոջ վասն հոգւոյ Նորպարոնեան Տն. Յովհաննու եւ ազգականաց նորա:

12. Պատարագք. Ի տարւոջ վասն հոգւոյ Բաճեան Սառա
Խաթունի:
2. " Յամսեան ըստ դիտման Ալլահվէրտեան
Տիրունի տիկնոջ:
50. " Ի տարւոջ ըստ դիտման Բաճեան Պօղոս
վարդապետի:
30. " Ի տարւոջ ըստ դիտման Մօլլասուլէյմանցի
Յովհաննէսեան Տն. Յակովբայ:
10. " Ի տարւոջ ըստ դիտման Ճիյէրճեան Տի-
րունոյ:
48. " Ի տարւոջ ըստ դիտման Խելեկցի Գրիգո-
րեան ուստա Սարգսի:
4. " Յամսեան ըստ դիտման Ա. Ալլահվէրտեան
Մըկըր Պէյի:
2. " Յամսեան ըստ դիտման Փաքլարեան Պետ-
րոս աղայի:
12. " Ի տարւոջ ըստ դիտման Եզեկեան Ալէքսան
աղայի:
2. " Յամսեան ըստ դիտման Բչուրեան Սէ-
րովբէ վարդապետին:
12. " Ի տարւոջ վասն հոգւոյ Եզեկի եւ Նազելոյ
ճնողաց եւ Մարթայի Ա. եւ Կատարի-
նեայ երկրորդ ամուսնոյ Եզեկեան Ալէք-
սան աղայի:
30. " Ի տարւոջ վասն հոգւոյ Մելքիսեդեկեան
Արհ. Ստեփան եպիսկոպոսի, յորոց մինն
պաշտօնով ձայնաւոր յաւուր տարեդարձի
մահուան նորա:
40. " Ի տարւոջ ըստ դիտման Մկըր Պէյի Ալլահ-
վէրտի մէն մի մի պատարագ անխախտ
թոշակաւ տասն դահեկանաց յամէ 1908:»

Այս քարերու վրայ քանդակուած յիշատակարաններէ
զատ եկեղեցւոյ խորաններու վրայ գտնուած աշտանակ-
ներու՝ խաչերու վրայ կը տեսնուին նաեւ յիշատակագրու-
թիւններ, որոնք վերջին ժամանակներու մէջ տրուած նուէր-
ներ են. հնագոյն թուական ունեցողները հետեւեալներն են.

ա. Արծաթի մեծ կանթեղ մը, որ կը կախուի տօնական օրեր
դասին մէջտեղէն. ունի սա յիշատակարանը.

“Յիշատակ է. հանգուցեալ. Թիբոյեան Մարտիրոսի
եւ եղբօր նորա Մաթէոսին. վասն եկեղեցւոյն Աս-
տուածածնայ որ ի Կարին կաթողիկոս 1851 եւ 1 Նյմբր ”

բ. Արծաթի բոլորակ մասնատուի մը, բոլորը գրուած.

“1852 Յունիս. յիշատակ է. կիւմիւշխանացի. մի-
քայէլի. դստեր. կատրին. կարնոյ. յեկեղեցին. կա-
թողիկոս ”

գ. Արծաթի բուրվառի մը տակը փորագրուած.

“Յիշատակ է այս կարնոյ կաթողիկոս եկեղեցւոյ
հասարակութեան աշխատութեամբ աթոռակալ Էն-
ֆիեաճի պապիկին. 1869:”

Ակնարկ մ'ալ եկեղեցւոյս ներքնոյն վրայ: Ան ի ներ-
քուստ եւս պարզ է, բայց սիրուն եւ լուսաւոր. ունի ութը
քարձրադիր պատուհաններ, չորս աջ, չորս ձախ որմերուն
վրայ, ինչպէս նաեւ երեք պատուհան կանանց վերնատան
կողմը, արեւմտեան որմին վրայ, որոնք կը լուսաւորեն Ս.
Տաճարս: Եկեղեցւոյս ներքին քարձրութիւնն է 7 մէտր
մինչեւ պատուհանաց գլուխը, որոնց վրայ կը քարձրանայ
կիսաբոլորակ յարկը. եկեղեցիս չունի քնաւ սիւն, յարկէն
կախուած են երկու կարգ մեծ ու փոքր ջահեր. լուսամուտ-
ներէն զարկած արեւու ճառագայթները հանդիպելով ջա-
հերու վրայ, ծիրանեգոյն լոյսեր կը շողացընեն ջահերու
ապակիներէն եւ շքեղութիւն մը կու տան կարծես սուրբ
տեղւոյս: Արեւելեան որմին վրայ մէկ կարգի վրայ ունի

երեք խորան, երեքն ալ կիսաքողորակ եւ կամարակապ։ Աւագ խորանի պատկերն է Աստուածածին քաղմեալ յաթո՞՞ մանուկ Յիսուս գիրկը. աջակողմեան խորանին՝ Ս. Լուսաւորիչ որ կը մկրտէ զՏրդատ. ձախակողմեան խորանին՝ Ս. Անտոն ճգնաւոր։ Դասէն վար, աջ ու ձախ որմերուն վրայ շինուած են նաեւ երկու սեղան եւ խորան, աջ կողմն Անարատ Յղութեան պատկերով. ձախ կողմն Ս. Յովհաննէս Աւետարանչի պատկերով։

Դասը քարձր է աստիճան մը, եւ փայտաշէն վանդակով մը քաժնուած ժողովրդեան տեղէն։ Դասին աջ ու ձախ կողմը կը գտնուին փոքրիկ աւանդատուններ, հաւկթածեւ դէպ ի դուրս շինուած, որոնք արտաքուստ Եկեղեցւոյ մէյ մէկ թեւերը կը ձեւացընեն։ Դասիս առջեւ կը քարձրանայ 80 հարիւրամէտր քարձրութեամբ փայտաշէն բեմը, միջավայրը աստիճանով։ Դասէս վար ձախակողմն որմին վրայ հաստատուած է փայտաշէն քարձրադիր ամպիոն մը։

Եկեղեցւոյ առաջակողմը, աւագ դրան վրայ, վրայէ վրայ երեք կարգ շինուած է կանանց վերնատունը գեղեցիկ դիրքով, որոնք զարդարուած են երկաթաշէն եւ փայտաշէն վանդակներով եւ ամբողջ իւղաներկ ներկուած։ Կանայք միշտ յանցելումն վեր կ'ելլէին սոյն վերնատունները եւ քնաւ սովորութիւն չկար վարը կին գտնուիլը. սակայն վերջին (1902) տեղի ունեցած սաստիկ երկրաշարժին ահէն, սովորութիւն եղած է կանանց վարը նստիլը։

Եկեղեցւոյս մեծութիւնն է, 18 մէտր երկայն մինչեւ աւագ դուռն. 3 մէտր եւս զաւթին երկայնութիւնն. իսկ լայնութիւնն է 11.50 մէտր. բեմն ունի 2.25 մէտր, դասը 3.75 մէտր. դասէն մինչեւ աւագ դուռն 12 մէտր իսկ որմերու հաստութիւնը կամ թանձրութիւնն է 1.25 մէտր¹։

Եկեղեցւոյս առաջակողմը գտնուած պարտիզին ար-

¹ Եկեղեցւոյս մասին տես Սարգիսեան. Տեղագրութիւն ի Փոքր եւ ի Սեփ Հայս. Վենետիկ, 1864, էջ 76։

եւմտեան կողմը կը քարճրանայ քարուկիր կրկնայարկ Առաջ-
նորդարանը, որուն մօտից գլխաւոր դուռը կը գտնուի փո-
ղոցի վրայ. երկրորդ դուռ մ'ալ ունի որ կը հանէ Եկե-
ղեցւոյ պարտէզը. այս դրան կից եւ ճիշտ Եկեղեցւոյ գաւ-
թին դրան դիմաց կը վազէ աղբիւր մը, շինուած քարու-
կիր, որուն ճակատը հաստատուած է պղնձէ տախտակ մը
հետեւեալ արձանագրութեամբ.

“Ով գթած Տիրուհի ընկալջիր զայս աղբիւր
ի գաւթի տաճարիդ ի քղխել վճիտ ջուր
է չնչին այս նուէր ընդ քարեացդ անսահման
Զորս ետուր վայելել Ալէքսանիս Շապանեան
Կանգնեալ յաւուր Ընծայման Կուսին ի 1871”:

Իսկ Եկեղեցւոյս կոնակն եւ աջ կողմը պարտիզին մէջ
կը տեսնուին տասի չափ գերեզմանաքարեր, որոնցմէ ոմանց
արձանագրութիւնն անընթոնելի եղած է. կարդացուածներն
են հետեւեալները.

1. Պետրոս վարդապետի Բիւլլեցի Գերեզմանաքարը
տես առջեւը:

2. Ի տան Աստուծոյ մշակ յոգնաջան
Յակովբ վարդապետըն Աբրահամեան
Վաղահաս մահուամբ թողցեալ յատեաց
ի գիրկ վարձատրին հանգչի յայս տապան
Յութերորդ ամբ քահանայութեան
Յերեան եւ երեք ամբ կենաց իւրեան
Թողու զանցաւորս կոչէ զազգակիցս
Զհետ իւր գնացից ի սուգ թախծութեան
1853. Սեմ. 12.

3. Ծն. 1822 Վխճ. 1868

Մահարձան Բեսելեան Լ'նտոն

.

Բերկրեալ ի սիրտ պատարագիւ

Տենչանօք առաջանայ երջանկութեան ի համբոյր
վրիպեալ յանդէպ յուսոյն շիջաւ տարածամ

ի սուգ ազգին եւ ընտանեացն:

4. Բոյր Փիլոմինէ Բչուրեան ի կարգէ

Կուսանաց Անարատ Յղութեան

Հանգչի աստ 1877. Դեկ. 25:

5. Բոյր Մագդաղինէ

Մելքիսեդեկեան

ի կարգէ Անարատ Յղութեան

Ժն. 1851. Հանգ. 1902:

6. Աստ Գրիգոր վարդապետ Բչուրեան

Եօթն եւ տասն յետ ամաց վաստակոց

ի Բրիստոս կայ ի քուն հանգստեան

Մաղթեսչիր ով անցորդ դու զհովուիս.

Ժն. 1855, Դեկ. 3: Հանգ. 1903, Յնվ. 15:

Է.

ՄԱՆԶԵՐՈՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆ

Կարնոյ Կաթ. Հայերը 1867ին կը շինեն վարժարան
մը¹, որ կը կոչուի Մանչերու վարժարան: Ստեփան Եպս.
Մելքիսեդեկեան հոգի ի քոին աշխատած է անոր շինու-
թեանը համար եւ կառուցման գումարին մեծ մասն ինքը
ճարած է:

Վարժարանս քարուկիր ընդարձակ շէնք մ'է կրկնայարկ,
ունի չորս սենեակ կամ դասարան, որոնցմէ երկուքը ընդար-
ձակ են, երկուքը փոքր. լուսաւոր եւ օդաւէտ է ամբողջ շէնքը:

¹ Անկէյառաջ Օր. Տօթօ, (1824ին) Զանա Մելքիսեդեկեան (1835ին) եւ
Տ. Երանուհի Բօսեան (1861ին) հոգ տարած են Կաթ. տղոց կրթութեանը: 1839ին
տուն մը կը վարձուի իբր դպրոց, որ սակայն երկար կեանք չունենար, անոր
տեսուչ կ'ըլլայ Տիմոթէոս վրդ. Մելքիսեդեկեան եւ վարպետ Տիրացու Անտոն
Գազէգեան:

Նորակառոյց վարժարանիս առաջին տեսուչը կ'ըլլայ
Հ. Համազասպ Վ. Համանեան Վիեննական Միխիթարեան-
ներէն, ունենալով իրեն օգնական աշխարհական ուրիշ ու-
սուցիչներ: Համանեան վրդպ. քաւական երկայն ժամա-
նակ կը կատարէ սոյն պաշտօնը. վրայ կը հասնին Անդի-
Հասունեան դժբախտ դէպքերը (1874), վարժարանս ալ կը
գոցուի այն ատեն եւ առ ժամանակ մի աշակերտները կը
փոխադրուին ուրիշ տուն մը: Անդի-Հասունեան խնդրոյն
Կարնոյ մէջ վերջանալէն յետոյ, աշակերտք դարձեալ կը
հաւաքուին վարժարանիս յարկին տակ: Սոյն տարիներուն
մէջ վարժարանս գործող ուսուցիչներէն կը յիշուին Յովսէփ
վրդպ. Մելքիսեդեկեան (1876), Կարապետ վրդպ. Քչուրեան՝
գաղ. լեզուի ուսուցիչ, Սերովբէ վ. Քչուրեան, Պ. Յակոբ
Պոյեաճեան եւ ուրիշներ:

Քանի մը տարի վարժարանս այսպէս յառաջ երթա-
լէ յետոյ, ժամանակին պահանջմանց համաձայն նոր մղում
մը տալու եւ տղայոց կրթութիւնը ծաղկեցընելու նպատա-
կաւ, Մելքիսեդեկեան Գերպ. ուզելով յանձնել վարժարա-
նիս վարչութիւնը Միաքանական Հաստատութեանց միոյն,
կը դիմէ նաեւ Վիեննական Միխիթարեան Հարց. դժբաղ-
դաքար այլ եւ այլ պատճառներով կը մերժուի Մելքիսեդե-
կեան Գերապ.ի առաջարկութիւնը:

Հուսկ ուրեմն երբ Մելքիսեդեկեան Գերպ 1884ի Հոռ-
մէն Գաղղիոյ վրայէն Պոլիս կը դառնայ, կը համաձայնի
եւ կը միաքանի Frèresներու, գաղղիացի ընկերութեան
մեծաւորաց հետ, եւ նոյն տարուան աշնան Սեպ.ին, հինգ
Փրէր հետն առած կը դառնայ Կարին, որոնց կը յանձնէ
վարժարանիս վարչութիւնը:

Սոյն թուականէն նոր դարագլուխ մը քացուած կը
գտնենք վարժարանիս համար. Les Frères des Ecoles Chré-
tiennes, 1680ին Գաղղիոյ մէջ հաստատուած ընկերութեան
անդամներէն, վարժարանիս գլուխն անցած տասնուինը

տարի անընդհատ կ'աշխատին Կարնոյ մէջ: Առաջին տարիները կաթ. հասարակութեան կողմանէ իրենց տուն մը տրուած էր բնակութեան համար. քանի մը տարի յետոյ կը յաջողին իրենց դրամով սեպհական տուն մը գնել, եւ այսպէս առտուրնէ մինչ իրիկուն վարժարանիս մէջ աշխատելով, երեկոյեան իրենց բնակարանը կը քաշուէին: Ասոնք եղած են ընդհանրապէս հինգ վեց հոգի. իրենց մէջէն իբր վարիչ վարժարանին կը յիշուին Frère Siméon Marie եւ յետոյ Frère Lican Julien որ քաւական երկայն ատեն վարած է վարժարանիս վարչութիւնը:

Սակայն դժբաղդաբար հաստատուն եւ յարատեւ չէ եղած ասոնց Կարին մնալը. 1902ին կը թողուն վարժարանս¹, կը ծախեն ունեցածնին եւ գնած տներնին եւ կը մեկնին Կարնէն: Ասոնց քաղաքէս մեկնելնուն ստոյգ եւ իրական պատճառը անծանօթ կը մնայ ժողովրդեան. թէպէտ ոմանք ժամանակին թեմականը, կամ՝ այս կամ՝ այն անծինքը պատճառ կը համարին, քայց մինչեւ ցայսօրս այս նկատմամբ ըսուածները բոլորն ալ կարծիք են, բուն պատճառն՝ որչափ որ կրցանք տեղեկանալ գաղղիական հիւպատոսարանն՝ եղած է ընկերութեան վերին վարչութեան հետ խորհրդակցելով:

Ասոնց մեկնելէն յետոյ վարժարանս ժամանակ մը փակ կը մնայ եւ յետոյ վերստին կը բացուի տարբեր ընթացքով:

1903էն սկսեալ կաղն ի կաղ ընթացք մ'ունեցած է. երբեմն փակ երբեմն բաց. տեղական քահանաներ ժամանակ մը աշխատած են մանկուոյն կրթութեան. ինչպէս Տր. Կարապետ Վ. Կէտիկեան եւ ուրիշներ. աւելի երկար ատեն աշխատած կը գտնենք Հ. Օգոստինոս վրդ. Ամրիկեան: Կրկին փակ կը մնայ 1909 թուականին. յաջորդ տարին Ազգային վարչութիւնը կը յանձնէ Հ. Բերովքէ Վ. Յովնան-

¹ Վարժարանիս մասին տես Comte de Cholet, Voyage en Turquie d'Asie, Arménie, Kurdistan et Mésopotamie, Paris, 1892, էջ 167:

եանի վարժարանիս վարչութիւնը, որ Մխոյեան Ստեփանի եւ ուրիշներու հետ տարի մը կը կատարէ իւր պաշտօնը. 1912—1913ի կրկին Ամրիկեանի կը յանձնուի վարժարանը:

Այս անկանոն եւ անկերպարան ընթացքին վերջ մը գտնելու եւ ժողովրդեան փափագանաց զոհացում մը տալու համար, Մելքիսեդեկեան Յովսէփ Գերպ. 1913 ամբան, կը դիմէ Վիեննական Մխիթարեանց եւ Մայր Վանքին հետ քանակացութեան կը մտնէ: Ինչ ինչ պայմաններով կ'ընդունուի իւր առաջարկը, եւ նոյն տարւոյ Հոկտեմբերի սկիզբը վարժարանս կը յանձնուի Վիեննական Մխիթարեան Հայրերու վարչութեան:

Կային արդէն տեղս երեք Մխիթարեան Հայրեր. կուգան ուրիշ նորեր եւս, Հ. Կիւրեղ Վ. Խոշարեան, Հ. Վահան Վ. Մատիկեան, Հ. Թովմաս Վ. Կէտիկեան, Հ. Արսէն Վ. Զնտոյեան, որոնց խնամոց ներքեւ, վարժարանը կը սկսի իւր քայլերն առնուլ: Յաջորդ տարին 1914ին աւելի յառաջ կ'երթայ, յոյսեր կը շողան. քայց աւանդ, վրայ կը հասնի համաշխարհային պատերազմը: 1914, Օգ 2 Կարնոյ քաղքին մէջ ալ զօրաժողովի ձայները լսուելով, ամէն բան կը խանգարի: Պատերազմի արհաւիրքներն եւ ուրիշ արգելքներ կը խանգարեն վարժարանին յառաջադիմութիւնը, քանի մը ամիս եւս շարունակելէ յետոյ 1915 Յունուարին կը գոցուի վարժարանը, որ կ'ըլլայ հիւանդանոց: Նոյն տարին՝ քաղքին մէջ տիրող հիւանդութիւնն ալ հարիւրաւոր զոհերուն հետ կ'առնուի կը տանի 1915 Մայիս 13ին զՀ. Թովմաս Վ. Կէտիկեանը. քանի մ'օր յետոյ 17ին զՀ. Վահան Վ. Մատիկեան՝ դպրոցին վարիչը: Յաջորդ ամիսներուն մէջ տեղի կ'ունենայ Կարնոյ ժողովրդեան ընդհանուր տեղահանութիւնը, որով վերջ կը գտնէ նաեւ վարժարանս: Կը մնան միայն հինգ միաբան վարդապետք, որոնք իրենց կարգին կը թողուն Կարինը 1915, Նոյ. 21ին եւ 1916, Յունուար 2ին կը հասնին Պոլիս:

Վ Ա Ր Ժ Ա Ր Ա Ն Ա Ղ Զ Կ Ա Ն Ց

Ա Ն Ա Ր Ա Ց Յ Ղ Ո Ռ Թ Ե Ա Ն Կ Ո Ռ Ս Ա Ն Բ

Կարնոյ Հայ կաթողիկէ հասարակութեան ունեցած հաստատութեանց մէջ նշանաւոր դիրք մը կը բռնէ Անարատ Յղութեան Կուսանաց Կուսաստանը եւ վարժարանը, որ իւր հաստատութենէն ի վեր անընդհատ եւ յարատեւ գործունէութեամբ մեծ ծառայութիւն մատուցած է Կարնոյ ժողովրդեան:

Բարեյիշատակ Ստեփան Գերալ. Մելքիսեդեկեան, քաջ գիտնալով որ հասարակութեան մը յառաջադիմութեան եւ բարգաւաճման համար մի միայն եւ ամենակարեւոր կէտն է աղջիկ զաւակաց բարի կրթութիւնը, ձեռք կը զարնէ այս կարեւոր պէտքը հոգալ:

Շէնք մը կառուցանելու համար կարեւոր դրամը հաւաքելէ յետոյ կը յաջողի 1872—1873ին Առաջնորդարանի դիմացը Կուսանաց յատուկ շէնք մը կառուցանել, որուն համար կը ծախսէ 800—900 օսմ. ոսկի: Շէնքը աւարտելէ յետոյ քերել կու տայ Պոլսէն Անարատ Յղութեան Կարգի կուսանքներէն եւ կը յանձնէ անոնց տեղւոյն աղջիկ զաւակաց կրթութեան հոգը: Ահա այս թուականէն սկսեալ կը գտնենք Անարատ Յղութեան Կուսանքը Կարնոյ մէջ, որոնք իրենց կոչման համաձայն մինչեւ ցայսօրս կարեւոր ծառայութիւն մատուցած են Կարնոյ ժողովրդեան:

Հաստատութեանս առաջին տարիներուն մէջ Կուսաստանիս յարկին տակ գործող կը գտնենք զլիաւորաբար, Բոյր Մէթիլտէ Մելքիսեդեկեան (Կարնեցի). Բոյր Թէրէնցիա Ժաղիկեան (Կարնեցի). Բոյր Գայիանէ Իզմիրլեան (Գաղատացի): Յետոյ ուրեմն Բոյր Յուլիանէ Պալեան (1879). Բոյր Մաքրուհի Մելքիսեդեկեան, Բոյր Աղաւնի Առաքելեան (1886):

Սոյն Կուսաստանը թէպէտ եւ իբր վարժարան ալ կը գործածուէր, բայց չէր այնչափ ընդարձակ. ուստի քանի մը տարի անցնելէ յետոյ Մելքիսեդեկեան Գերապ. յատկապէս աղջկանց վարժարան մըն ալ կառուցանելու նպատակաւ 1886ին Մայրապետանոցին ձախ կողմը գտնուած տունը գնելով 700 օսմ. ոսկոյ, կը միացնէ Մայրապետանոցին շէնքին հետ. որով կ'ընդարձակուի վարժարանը: Սոյն առնուած տունը Քչուրեան Կարապետ Նպիսկ. քակել տալով, 1903ին երկու յարկ քարուկիր փառաւոր շէնք մը կառուցանել կու տայ, ուր է այժմ աղջկանց վարժարանը:

Յիշատակութեան արժանի է Կուսանաց Կարնոյ 1895ին տեղի ունեցած կոտորածի ժամանակ, մատուցած ծառայութիւնը: Սոյն տարին երբ կը կազմուէր հայկական ջարդը, ժողովուրդը ի սկզբան անդ կասկած չունէր. ըստ հետեւորդի Քոյր Նեկտար Իզմիրլեան մեծաւորուհին, կարեւոր գործքերու համար կը մեկնէր Կարնէն դէպ ի Տրապիզոն — Պոլիս: Իր մեկնելէն երեք օր վերջը տեղի կ'ունենար Կարնոյ հայ ժողովրդեան կոտորածը՝ թալանը եւ քստմանի դէպքերը: Վիրաւորեալներու քազմութիւն մը կար հոս հոն. տեղ եւ հոգացող պէտք էր: Մանչ տղայոց յատուկ վարժարանը, ինչպէս նոյն ժամանակի Frèresներու սեփական բնակարանը կը փոխուի հիւանդանոցի, ուր կը բերուին վիրաւորեալներ: Իզմիրլեան Քոյր Նեկտարի ընկերակից Քոյրեր, որոնք էին Քոյր Էվլավիա Ժաղիկեան, Քոյր Նիքոսինէ Ծիվանեան, Քոյր Հռիփսիմէ Գէորգեան եւ Քոյր Պիպիանէ, կը թողուն իրենց դաստիարակութեան պարտականութիւնն առ ժամս եւ կը փութան սոյն երկու տեղերը ժողովուած վիրաւորեալներն ու հիւանդները հոգալու: Նոյն ժամանակի տեղւոյն Գաղղիական հիւպատին Grosmanի ընկերակցութեամբ փողոցէ փողոց շրջելով, հոս հոն ինկած վիրաւորները կը փոխադրեն, արդէն գտնուած վիրաւորեալներու քով եւ կը սկսին խնամել զանոնք: Գիշեր ու ցորեկ գրեթէ վիրաւոր

հիւանդներու քով կը կենան Բոյրերն եւ մեծ խնամքով կը հոգան զանոնք:

Բոյրերու մատուցած սոյն մարդասիրական եւ ազգասէր ծառայութիւնը գովութեան արժանի կ'ըլլայ թէ տեղացի եւ թէ օտարազգաց առջեւ: Գաղղիոյ Տէրութիւնն իբր վարձք եւ յիշատակ իրենց ծառայութեան, կը շնորհէ արժաթեայ միտալ մը հետեւեալ պաշտօնական թղթով, որ կը պահուի Մայրապետանոցին մէջ.

*“Ministère des Affaires Etrangères,
Le Président de la République Française, sur la
proposition du Ministre des Affaires Etrangères,*

Décrète:

*Une Médaille d'honneur en argent est décernée à l'Etablissement des Sœurs de l'Immaculée Conception à Erzeroum
(Services dévoués rendus dans l'organisation des ambulances
d'Erzeroum.*

Fait à Paris, le 22 Avril 1896.

Signé: Félix Faure.

Pour ampliation

Le Ministre Plénipotentiaire

Chef du service de Protocole.

L.,

Սոյն թուականէն յետոյ իբր մեծաւորութիւնի վարժարանիս կը գտնենք զԲոյր Նունիա Աւագեան (Կարնեցի). ասոր ընկերներէն՝ նոյն ժամանակ լաւ գործունէութիւն ցոյց կու տայ Բոյր Մագդաղինէ Մելքիսեդեկեան, թէպէտ կարճ ժամանակ, որովհետեւ 1902ին կը կնքէ իւր մահկանացուն: Բոյր Նունիայի կը յաջորդէ (1902) Բոյր Սանդուխտ Թիրոյեան (Կարնեցի), որ մինչեւ 1911 կը վարէ իւր պաշտօնը, ունենալով իրեն ընկերակից եւ գործող վարժարանիս մէջ Բոյր Ազապի Գազէգեան (Կարնեցի). Բոյր Մարթա Կէօպէլեան. Բոյր Մարգարիտա Զօհրապեան (Կարնեցի),

Քոյր Գայիանէ Նալպանտեան (Խարբերդցի). Քոյր Թէրէզ
Յովնանեան (Կարնեցի): Սոյն թուականին Քոյր Սանդուխտ
կը մեկնի Կարնէն եւ իրեն տեղ կը յաջորդէ Քոյր Ազապի
Գազէզեան:

Վարժարանիս ուսման ընթացքը եօթը տարի է, ըստ
հետեւորդի ունին եօթ դասարան: Կը սորվեցընեն հայերէն
եւ գաղղիերէն լեզուներ, նաեւ վերջին տարիներս սկսած
են աւանդել օսմանեան լեզուն. սա լեզուաց հետ կ'աւան-
դուին նաեւ տարրական գիտութիւններ. ինչպէս նաեւ դաշ-
նակ եւ ձեռագործ:

Թ.

Գ Ե Ր Ե Զ Մ Ա Ն Ո Յ Կ Ա Թ. Հ Ա Յ Ո Յ

Էջմիածնական Հայոց գերեզմանոցն է նաեւ կաթ.
Հայոց գերեզմանատունը: Ժամանակին կաթ. Հայք իրենց
մեռեալները գերեզմանոցին արեւելեան պարսպին միջավայրը
գտնուած դռնէն ներս կը տանէին: 1882ին էջմ. Հայոց
առաջնորդն Օրմանեան զայն գոցել կու տայ պատճառելով
թէ՝ այդ կ'ընէ իր նորատունկ ծառերու պահպանութեանը
համար, սակայն քուն նպատակն էր տակաւ տակաւ Կաթ.
Հայերը սոյն գերեզմանոցի սեպհականութեան իրաւունքէն
զրկել¹:

Կաթ. Հայք, մանաւանդ Մելքիսեդեկեան Ստեփան
եպ. կ'աշխատին սոյն դուռը քանալ տալ, քայց չեն յա-
ջողիր: Սակայն էջմ. Հայք ալ չեն յաջողիր զանոնք անկէ
հեռացնելու:

Հոս կը գետեղենք կաթ. Հայոց գերեզմանաքարերու
ընթեռնելի արձանագրութիւնները:

¹ Ինչպէս ինքն ալ ըսաւ ինձի, երբ 1910 Սեպ.ին ի Պոլիս իրեն այցելու-
թեան գացած էի եւ խօսքը Կարնոյ վրայ եկաւ:

Սա է տապան Պողոսի որդի
Հարիպ. որ հանգեաւ ի Բրիստոս 1807.

Այս է տապան հանգստեան
Կարմիրքցի Տէր Մովսէսի որդի
Տիրացու Յարութիւն որ հանգեաւ ի Բրիստոս
1813. Օգ. 12:

Այս է տապան
Փաքլարեան Սեւ
քոնի որ հանգեաւ
ի Բրիստոս 1837. Յու. 1:

Այս է տապան Խոտըր
ջրրցի Հաչինեան
Յոհաննէսի որ փո
խեցաւ առ Բրիս
տոս 1843. Սեպ :

Շուշան Շէպանեան
Ալէքսանի կին յամի
Տեառն 1844. Փետ. 11.

Քսան վեցն ամաց գերանդի մահուն,
Հնօեց անխնայ զքեղափայլ Շուշան.
Որպէս զՌաքէլ երկամբ ծննդեան,
Պատանի յանկարծ մահու տարաժամ.
Որ խոտըջրոյն աստ պանդխտական,
Պանդխտի անդարձ ի ամին յայս տապան.
Զոր կառոյց այր իւր Ալէքսան Շապան,
Յիշատակ սիրոյն յանմոռաց նշան:

Այս է տապան Ճոասոնցի
Մօսօեան Պետրոսի որդի
Տիրացու Յոհաննէսին
Որ փոխ. ի Բրիստոս 1848. Փետ. 1:

Սա է տապան Քչուրեան
Համբարձումի որդի Պետրոսի
Որ հանգեաւ ի Բրիստոս 1854. Սեպ. 22:

Քերովբէ որդի Ղազարու
Հանգչի Տէր ի տիս երկուս 1855. Սեկ. 16:

Տապան Փաքլարեան Պետրոսի
Որդի Սեւքոնի որ հանգեաւ ի Յիսուս
1857. Յու. 4:

Սա է տապան Ծիվանեան Ըստե
փանի կնոջ Հեղինարին որ հանգեաւ
ի Բրիստոս 1860. Օգ. 11:

Ամփոփին աստ Գերդաստանք
Խոտրջերցոյ Կօտեանի էր
Անդրանիկ զաւակ Սէրովբի եւ
Զանանի որ 54 ամաց եղեալ կոչի
Ընդ Սէրոբէ որդոյ ննջէ ի տապանի
1860. Սեկ. 3:

Ի Տայս ըսկիզբն առեալ օդոյ շնչելոյ
Եհատ Կարին ըզթել կենացս անցելոյ
Ոհ Մխիթար դու Տէր լիցիս որդեկաց
Յորոց մի զոյգն ի հուսկ տեսոյս կաց ի քաց
Անուն էր... Քչուրեան Համբարձում
Տուք ողորմիս առ ձեզ մաղթանս հեղում:
Ծն. 1812. վիս. 1861. Մրտ. 20:

Յովհաննէս Ղազարու որդի
Ինն ամսեայ ի Տէր կոչի, 1861, Մայ. 3:

Այս է տապան Ծիվանենց Ըստեփանին
Որ հանգեաւ ի Բրիստոս 1863. Դեկ. 5:

Կատարինէ դուստր Դօնտադնեանց
Նուն Դուկասեան պայազատ տանց
Ի յերկունս առաջին որդւով
Հանգչի ի Տէր մաքուր հոգւով
Ի քսան եւ երեք հասակին
Ի հարսնութեան երրորդ ամին.
1864. Մայ. 20:

Սերովքէ որդի Յակոբայ
16 ամաց հանգեաւ Տէր 1864. Յունիս:

Յակոբ Կօտեան էր ամաց
ԽԸ ի ազնիւ ընութեամբ եւ վարուք
Յանկարծ ննջէ ընդ գերդաստան
Ի շիրմի աստ. 1862. Օգ. 1:

Տապանս այս կնոջ Թագուհւոյ
Որ կողակից Յակոբայ Խոտրջի.
Ննջէ ընդ առն եւ որդիս 41 ամաց,
1865. Նոյ. 26:

Մահարձան. Խոտրջրցի Յակոբայ Մանտալեան
Ծն. 1828 Փետ. 7. եւ հանգեաւ 1866, Մայ. 6:

Մարիամ Ասանեան
Հանգեաւ ի Տէր եղաւ ի տապանի աստ 1866, Օգ. 3:

Էր Խոտորջուր որորան
Հէք Գասպարիս Ուզունեան
Այն ինչ շողայր ինձ արփին
Հար գիս մահու գերանդին
Աւաղ ծաղիկն իմ հասակին
Ծն. 1815 Մայ. հանգեաւ 1870. Յուլ. 22:

Այս է տապան հանգուցեալ Աղայեկեան
Յակոբ աղայի ծնաւ ի Կարին 1810
Մեռ. 1871. ամաց 80:

Այս է տապան հանգստեան
Յարութին Մելքիսեդեկ
ծն. 1851. Ապ. 16. մեռ. 1871. Փետ. 5:

Այս է տապան Խեւակցի
Զորապեան Գրիգորին
Որ հանգեաւ ի Զրիստոս 1871, Սարտ:

Աստ հանգչի այլ կեայ ի Տէր
Այրն Աստուծոյ Գրիգոր Մելքիսեդեկ
ծն. 1808 Մայ. 1. մեռ. 1871. Սեպ. 3:

Շիրիմ հանգստեան Մ. Պահի
Քերովբէի Սրապեան.
ծն. 1789. հանգեաւ 1872:

Այս է տապան հան
Գուցեալ Փաքլարեան Պօղոս, 1872:

Մահարձան. Սրբունի Բէսէլեան,
Վահճ. ամաց 43, 1872, Փետ. 6.
Որ ի խորս սրտիդ ընկալեալ երաշխեալ
Լռելեան հանդուրժեցեր ցաւոցդ
Եւ ըզսիրտս որդեկացդ առեալ ընդ քեզ
Թոեար յերկինս մայրիկ սիրելի
Ընկալ զայս նուէր թացեալ արտասուօք
Ողբացելոցս առ ի քէն:

Զգօն Աւետքրն Առաքելեան
Ժերն քարելաւ յանտրտում ի կե
անս թողցել ի գրկաց միոյ որդեկ

այն քարոզ հաւատոյ...

... ապա ընթերցողդ զայս գիր
տապանին Յիսուս եւ Մարիամ քեզ ողորմեսցիս
1872. Մարտ 25, մեռաւ Խելեկցի
Պրնաւետիս Առաքելեան. 71 տարուան:

Մահարձան. Ալէքսանի Շապանեան
Ծն. 1807, Դեկ. 25. մեռ. 1872. Դեկ. 8:
Յաւանդ սիրադրօշմ ոսկերք մահացեալք ինձ ապո
յանձնեցան

Ալէքսանի ի բան եւ ի գործ մեծի առն Շապանեան.
Դարձուցից անդրէն զնոյնս անմահ կենօք բանիւ
աստուածեան

Ի վերջնում աւուր ահեղ փողոյն Գաբրիէլեան:

Մարիամ կին Մելիկեան Նազարէթի
Ծն. 1841. Վիս. 1873. Մարտ:

Ննջէ յայս քնարան Մկրտիչ Վարդեվանեան
Ծն. 1832. որ հանգեաւ ի Զրիստոս 1873. Մայ. 28:

Շիրիմ Փամպուխճի Անտոնի Յովհաննէսեան
Ծն. 1805. Սեպ. մեռ. 1874.

Հացագործ Վարդան Ուզունեան
Ծն. 1804. Մայ. 1. մեռ. 1875. Յւլ. 7:

Տիկին Եղիսաբէթ Էլֆազեան
Ծն. 1842. մեռ. 1876:

Սա է տապան հանգուցեալ
Դեղագործ Գասպար Էֆ. Ալ-
լահվերտեան Հէքիմեանի
Ծն. 1836. մեռ. 1877. Յուլ. 6:

Մահարձան Յակոբայ Նորապարոնեանի
Վաղամեռիկ երիտասարդի
Հանգեաւ 1877. ամաց 27:

Շիրիմ Խոտրջրցի Քերովբէի Մանտալեան
Ժն. 1844. Մրտ. 13. հանգեաւ 1877. Օգ. 7:

Յովհաննէս Սեղբենեան աստ հանգչի
Քրիստոնեայ կատարեալ, հայր բարի
Ժն. 1808. Մրտ. 6. մեռ. 1878, Սեպ. 29:

Այս է տապան Քերօքեան
Դարբին Յովհաննէս որ հանգեաւ
ի Քրիստոս 1879. Փետ. 18. Ժն. Թիւ 60 ամաց:

Այս է տապան Խոտրջուրցի Մատիկեան
Սէրգիսի դուստր Մարիամին եւ կողակից
Կէտիկեան Գասպարին որ ծնաւ
1850. Յուլ. 17. եւ հանգեաւ 1880, Օգ. 14:

Աստ հանգչի օրիորդ Զարուհի
Դուստր Գասպարայ Ա. Հէքիմեանի
Ժն. 1876. Նոյ. 6. մեռ. 1880. Սեպ. 11:

Աստ հանգչի ի Տէր Ռափայէլ
Մելքիսեդեկ. Ժն. 1804. Հոկ. 14.
մեռ. 1881. Մայ. 18:

Աստ հանգչի հաճի Կատարինէ
Դուստր Յովհաննու Քիլէգեան
Ամուսին Քերովբէի Սրապեան
Ժն. 1803. վախ. 1882:

Զերդ ջահ փայլէիր ի տանն Ապօյեան
Վաղ շիջար ի սուգ թողեալ զազգդ համայն

Դու հեռի Արդուին յերկրէդ հայրենի
 Պանդուխտ ապրէիր ի Սպերարանի
 Ուր անագորոյն գազան թշնամւոյն
 Ձեռն ի քո կուրծդ մխեաց զսրածայր դաշոյն
 Արդ յայս ցուրտ շիրմիս ննջես դու անխօս
 Ով սիրասընունդ դու Եփիմիանոս
 Ինն եւ տասնամեայ յայդ կայտառ հասակ
 Շատ կանուխ ողբայ հայր քոյին Սահակ
 1882. Յունիս 11:

Շիրիմ Պրիճիտայ Մելքիսեդեկ
 Ժն. 1809. մեռ. 1882, Նոյ. 29:

Մահարձան. Պետրոս Գօնտաքճեանի
 Ոչ զայս եւեթ քեզ մահարձան
 Բիւր երախտեացդ կանգնէ փոխան
 Որդի քոյին, հայր լաւագոյն,
 Այլ կեանք եւ սիրտս քո են համբուն
 Եւ երկնասլաց հոգւոյդ ընկեր
 Իղճք իմ ի թիռ ելցեն յեթեր
 Առաքինւոյ հօրդ ի ճակատ
 Հայցել զպսակն լուսացայտ¹:

Սա է տապան մհ. Իսրայելին
 Գրիգորի որդի որ հանգեաւ ի Բրիստոս 1884:

Տիկին Անթառամ Ա. Հէքիմեան
 Դուստր Յակոբայ Աղաէկեան.
 Հայցեմք ի քէն Տէր դասեցո
 Հոգին ընդ սուրբս պահելով
 միշտ անսասան. մեռ. 1885, Յնվ. 18:

¹ Տապանաքարին վրայ թուական չէ փորագրուած. քայց ննջեցելոց ար-
 ձանագրութեան մատենին մէջ գրուած է. «Պետրոս Գօնտաքճեան վախ. 1881.
 Յունուար 15»:

Սա է տապան Խոտորջուրցի Տինտինեան
Յարութենի որդի աշնի Յովսէփին
Ժն. 1854. մեռ. 1885. Դեկ. 8:

Աստ հանգչի Խոտորջուրցի Ուզունեան
Ահարոնի որդի Յովհաննէս
Ժն. 1841. մեռ. 1886:

Երկու ենք եղբայր երկուք քոյր նոյնպէս
Ժաղկեցանք սիրուն անցանք վարդի պէս
Մեր սիրելեաց նման փոքրիկ թէ թաղես
Հայր մայր ինչ որ ես այդ հրեշտակի ես
1884. Յովսէփ. 1885. Պրիճիտէ
1886. Գրիգոր. 1887. Պրիճիտէ:

Այս է տապան Խոտորջուրցի Բօքեան
Յովհաննէսի դուստր Մաքրունին եւ կողակից
Մատիկեան Պաղտասարին որ ծնաւ
1855. Նոյ. 10. հանգեաւ 1887. Օգ. 1. ի Կարին:

Էլիզա Թաթարեան
Ալեւ կենացն այն ինչ ծագեր էր յինքեան
Թուալ յանկարծ դուստր Էլիզա Թաթարեան
Ուր կը սաւառնիս դուստր իմ սիրեցեալ
Առ յոյսն ամենի մաղթել մեզ համար
Ահ գնա բարեաւ քեզ չենք մոռնար
Որոյ տապացոյց այս շիրիմ կանգնեալ.
Ժն. 1871. Դեկ. 21. հանգեաւ 1887. Մայ. 20:

Ապտուլ Մէսի Թաթարեան
Ժն. ի Պրտին 1850. վախ. 1887. Օգ. 27:

Մարճան Էլֆազեան
Ժն. 1838. հանգեաւ 1888:

Կատարինէ տիկին Թիրաքեան
Սիմոնի Խոտորջուրցի
Պանդխտեցայ հայրենիքէս 1886. Հոկ. 2.
Հոս գոհ էի իմ վիճակէս
Մահը զրկեց ամէն բանէս 1888, Յնվ. 10.
Ստեղծողին սուրբ կամքն այսպէս:

Սիրուն որդեակ ազնիւ եղբայր հաղազատ
Ուր թողուցիր մայր քոյր եղբայր յուսահատ
Է՞ր կըքեցար խոնարհ շուշան անարատ
Երեսնամեայ մըթագնեցար վեհ ճակատ
Թող աստ թափին մեր աչքերէն բիւր կայլակ
Թող ցուրտ շիրիմդ մընայ անմահ յիշատակ
Բաղդ զարմ եւ փառք ըլլան հաստչիդ պատարագ
Միայն հանգիր դու յերկնից կեանս անապակ.
Աստ հանգչի Կարապետ Մելքիսեդեկ
Ժն. 1858. մեռ. 1888.

Ողջոյն քեզ սուրբ եկեղեցի
Ողջոյն ձեզ մայր քոյր եւ եղբայր
Ես առ փրկիչն իմ չուեցի
Ի կեանսն անմահ գտցուք զիրար:

1862, 10./11. Ազնիւ բողբոջ տանն Չախալեանց
1883, 3./7. Մելքիսեդեկի հարսն էր ու գանձ
1884—1887 Երկնեաց միայն երկնից համար
1888, 10./1. ինքն մնար ալ այս աշխարհ
Իւր սիրելեաց նուիրական
Շամունըն թող այս մահարձան:

Վարդան Մելքիսեդեկեան
Ժն ի Խոտորջուր 1828, Մայ. 10
Հանգեաւ ի Տէր 1889, Ապ. 6:

Թագունի Մելքիսեդեկեան

Ժն. ի Խոտորջուր յամի Տեառն 1842, Փետ. 11.

Հանգեաւ 1889. Մրտ. 29:

Յովսէփ Սեղբենեան աստ հանգչի

Խսկապէս ճգնաւոր յաշխարհի

Ժն. 1811. Յուլ. 12. հանգեաւ 1889. Նոյ. 4:

Աստ հանգչի մարմին Փաքլարեան Ալմասի

Ժն. 1849. մեռ. 1890. Փետ. 11:

Աստ հանգչի Կատարինէ դուստր

Մ. Սարիպէի համեստունի ամուսին

Գասպար Էֆ. Հէքիմեանի, մեռ. 1890. Սեպ. 5:

Այս է տապան հանգստեան

Պիրիճիտայի Սեղբենեան

Բարի կնոջ մօր քրտնաջան

Տէր ետ զվարճս քաջութեան

Պիրիճիտէ Սեղբենեան

Ժն. ի Կարին 1840. Հսկ. 15.

Հանգեաւ ի Զրիստոս 1890. Դեկ. 20:

Տոմինիկոս Արսէն Զ. Սրապեան

Թարգման հիւպատոսարանի Բուսիոյ

Բարուք շատ զուարթ եւ քարեհասակ

Գիտութեանց սիրող ուսմանց ալ գիտակ

Վայելեց սա զաշխարհ քննեց զհամայն

Եզիտ վաղանցուկ կարի յոյժ ունայն

Ժն. 1833. Մրտ. 22. հանգեաւ 1891. Օգ. 2:

Այս է տապան հանգուցեալ

Պաղտասար աղայի Մատիկեան

որ ծն. 1843. Ապ. 5. հանգեաւ ի Զրիստոս 1893.

Մրտ. 26:

Արսէն Ուզունեան

Աւաղ աւաղ ով Տէր

Միթէ ինձ ալ ըսէին մեռեր է

Ժն. 1872. Մայ. 6. մեռ. 1893. Մայ. 22:

Խստորջուրցի Յակոբի որդի

Պօղոս Մանտալեան

Ժն. 1845, մեռ. 1894:

Տապանագիր . . . Ուզունեանի

Հայր սիրելի մ'ողբայր այսպէս

Զի ես զերծայ հէք աշխարհէս

Եւ ի վերին Երուսաղէմ

Ձեզ ամէնունդ տեղ պատրաստեմ:

Որդեակ որդեակդ իմ սիրական

Նեցունկ կենացս պարծանք սրտիս

Զի փութացիր եւ շուտ այնքան

Թողեր թշուառ հայրդ յասդիս

Ժն. 1858. Օգ. 15. մեռ. 1895, Փե. 12:

Քերովբի որդի Կարապետ

Մանտալեան Խոտորջուրցի

Ժն. 1860. մեռ. 1896:

Կարապետ Չօտոեան

Ժն. 1856, Դեկ. 25. հանգեաւ ի Քրիստոս 1898,

Նոյ. 29:

Պետրոս Հախալեան

Ամուր հաւատքով բնութեան բարի

Ապրեցաւ այս կեանքս ժիր հայր ընտանեաց

Յիսունութ տարի իւր որդւոց խնամքն

Բարեկամաց սէրն թողուց ինքն աւանդ

Ժն. 1840. Խոտորջուր. մեռ. 1899. Ապ.:

Կատարինէ Շապան

Ընկալ մայր իմ զայս տապան

Եւ լեր յերկնից օգնական

Որդւոյդ Յակոբայ Շապան

Ժն. 1818. մեռ. 1899. Յունիս 10:

Աստ հանգչի Վերոնիքա

Տիկին Զախալեան

Հոկ. 1901. Յնվր. 23. 58 տարեկան:

Դերձակ Բերոր Թումասեան

Ժն. 1867, Հոկ. 1. մեռ. 1901. Մրտ. 10:

Փօլին Շապանեան

Որչափ տարաբաղդ է այն ծնողը

Որ իւր իսկ ձեռամբ կը դնէ հողը

Նորհաս անդրանիկ սրտի հատորը.

Ժն. 1884. Յունիս 6. մեռ. 1901. Մայ. 2:

Մափուզ Մ. Փաքլարեան

մեռ. 1902. Նոյ:

Օրիորդ Թագուհի Թ. Փաքլարեան

Ժն. 1875. մեռ. 1902. Նոյ. 14:

Յովհաննէս Սրապեան

Թարգման Գաղղիոյ

Հիւպատոսարանին.

Ժն. 1843. Մայ. 10. մեռ. 1903. Դեկ. 29:

Ci-gît André Badetti

S. Inspecteur de la D. P. O.

1866—1904:

Սա է տապան Խոտուրջուրցի

Թագուհի Ուզունեանի

Ժն. 1830. Մրտ. 10. մեռ. 1905. Յրի. 6:

Գրիգոր Ուզունեան

Ժն. 1848. Յուն. 4. մեռ. 1905. Յուն. 8:

Իգնատիոս Չարչեան

Ժն. 1855. Մրտ. 6. մեռ. 1905. Սեպ. 2:

Աստ հանգչի Տ. Մարիամ Խոխեան

Ժն. 1867. Ապ. 15. մեռ. 1906. Ապ. 17:

Մահարձան. Սերովբէ Հուլունեան

Որդի Յովհաննէսի Խոտորջուրցի

1906. Ապ. 21:

Մահարձան. Զորունեան Յակոբի

Ամուսին Թէկղիի

Ժն. 1880. Փետ. 16. հանգեալ 1907. Յունիս 20:

César Vernazza

décédé 9 Janvier 1908

60 ann. priez pour lui:

Պետրոս Աղալարեան

Ժն. 20 Յուլ. 1847. վախ. 4 Մայ. 1908:

Հայկազն կորովի Աղալարեան ցեղէն,

Սերեալ զարգացեալ Ռապատ գիւղէն.

Անվեհեր, արի, պաշտպան հիւրընկալ,

Ընդհանուր գաւառն անուն հռչակեալ:

Զար նախանձն աւանդ ոչ կարաց տանել.

Տարապարտ մատնեաց զինքն ի բանտ անել.

Աջն արդար երկնից նորին պահապան.

Արդար հոգւոյն ետ զհանգիստն յաւիտեան:

Խոտորջուրցի Մանտալեան

Յակոբ Սերոբեան

Ժն. 1806. Ապ. 21. մեռ. 1908. Սեպ. 11:

Յովհաննէս Էլֆագեան
Ժն. 1827. հանգեաւ 1909:

Մահարձան Զորունեան Յովհաննէսի
ամուսին Մարթայի.
Ժն. 1844. մեռ. 1909. Սեպ. 6:

Յարութիւն Ճիվանեան
Ժն. 1852. Մր. 10. մեռ. 1910. Փետ. 2:
Այս շիրմին տակ մի խնդրէք
Երիտասարդ խամրած հէք
Հոս հասկ մ'ընտիր եւ ատոր
Սպասէ կեանքի մը նորոգ
Ընդհանուր է ցաւն ու սուգ
Դեռ կը հոսէ արտասուք:

Սկուհի Պիւքիւճեան
Ժն. 1852. մեռ. 1910. Սեպ. 6:

Տապան հանգստեան
Լուսիա Ղալազեան
Ժն. 1856. Յլ. 26. հանգեաւ 1911. Սեպ. 21:

25. *Քրիստոնեայ օտարազգի հասարակութիւնք:*

Ա.

Լ Ա Տ Ի Ն Հ Ա Ս Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Կարնոյ մէջ չկան յատկապէս բնակութիւն հաստատող լատին հասարակութեան պատկանողներ. ժամանակ ժամանակ գտնուած են անհատական ընտանիքներ, պաշտօնեաներ՝ բժիշկ, դեղագործ, որոնք իրենց գործքին բերմամբ երկայն ժամանակ չեն կրցած բնակիլ Կարին: Վերջին տարիներու մէջ, Կայսերական դրամատան մասնաճիւղ մը բացուելէ յետոյ, սոյն հաստատութեան մէջ գտնուած են լատին հասարակութեան պատկանող անձնաւորութիւններ, որոնցմէ ոմանք իրենց ընտանեաց հետ, ոմանք առանց ընտանիքի բնակած են Կարին, երկու երեք եւ աւելի տարի:

Վերջին 1910—1912 տարիներու մէջ անոնց թիւն աւելի շատ էր:

Աւելի հաստատուն բնակութիւն ունեցող կրնայ համարուիլ Գաղղիական Փոխ-Հիւպատոսի պաշտօն վարողը, կամ սոյն պաշտօնատեղին: Տարիներէ ի վեր սոյն պաշտօնին գլուխը կը դրկուին անձինք, որոնցմէ ոմանք իրենց ընտանիքով կու գան բնակութիւն հաստատել քաղաքս, եւ կը մնան երեք չորս եւ աւելի տարիներ, եւ որոնց գործքն է քաղաքական տեսակէտներու վրայ տեղեկութիւններ հաւաքել իրենց պատկանեալ դեսպանատան եւ եթէ գտնուին հպատակներ՝ զանոնք պաշտպանել: Ասոնք եւ այսպիսիներ

են Կարնոյ լատին հասարակութիւնը կազմողներ: Այսու
ամենայնիւ Կարին կը գտնուի լատին հասարակութեան
համար եկեղեցի մը, ժամանակ մը եղած է նաեւ լատին
Քոյրերու համար կուսաստան մը. կան նաեւ լատին կրօ-
նաւորներ: Ասոնց սկզբան եւ հիմնարկութեան վրայ կ'արժէ
ականարկ մը նետել:

Տրապիզոն գտնուած Փրանկիսկեան կարգի վեղարաւոր
(Capucin) կրօնաւորք, ուզելով վանատուն մը ունենալ Կար-
նոյ մէջ, 1852 թուականին, իրենց կարգէն Հայր մը, P.
Emidio կը դրկուի Կարին, սոյն վախճանաւ տեղ մը գտնե-
լու եւ պատրաստելու: Սոյն տարւոյ Նոյեմբերի մէջ P. Emi-
dio կը հասնի Կարին: Այդ թուականին Կարնոյ Կաթողիկէ
Հայոց եկեղեցւոյ վրայ իբր փոխանորդ կը գտնուէր Տէր
Սերովբէ Վ. Բաճեան. P. Emidio կը համաձայնի Բաճեան
վարդապետի հետ եւ հայ կաթողիկէ հասարակութեան
պատկանող մէկ գետինը կը գնէ՝ 46500 դահեկանի¹:

Երկիրը գնուելէ յետոյ կ'անցնի երեք չորս տարի.
հուսկ ուրեմն Պոլսոյ Գաղղիական դեսպանի միջնորդութեամբ,
1856, Դեկտեմբեր 27ին եկեղեցւոյ շինութեան կայսերա-
կան հրամանագիրը կ'ելլէ:

Երկիրը պատրաստ եւ շինութեան հրամանագիրը ձեռ-
քերնին ունենալէ յետոյ, կ'երեւայ թէ դրամի պակասու-
թեան պատճառաւ, ստիպուած են սոյն Հայրերը, քանի մը
տարի յետոյ շինութեանց ձեռնարկել: Վերջապէս 1862—
1863 թուականներուն կը շինուի եկեղեցին, գնուած գետ-
նոյն առաջակողմը, ասոր կոնակը եւ յարակից շէնք մը իբր
վանատուն սոյն Հայրերու բնակութեան համար, ասոր քով
ընդարձակ պարտէզով մը բաժնուած ուրիշ շէնք մ'ալ, որ
կը յատկացուի լատին կոյսերու բնակութեան վայր:

Այսպէս 1863էն սկսեալ լատին հասարակութիւնը կ'ու-

¹ Բաճեանի եւ Emidioյի դաշնագիրը, զոր տեսած եմ, կը գտնուի վեղա-
րաւորաց դիւանը:

նենայ Կարնոյ մէջ եկեղեցի մը, վանատուն մը եւ կուսաստան մը: Մէկ երկու տարի վերջը 1865ին, Պոլսէն կու գան 4—5 կոյսեր “Soeurs de Joseph”, անուանեալ կարգէն. եւ կը հաստատուին տեղս, իրենց յատուկ քնակարանը: Ասոնց առաջին գործքը կ'ըլլայ՝ իրենց քնակարանին մէկ մասը վերածել վարժարանի եւ աղջիկներ հաւաքել եւ անոնց կրթութեանը պարապիլ:

Տարուէ տարի կը քաղմանայ աշակերտներու թիւը եւ մինչեւ 60—70 կը հասնի: Մէկ երկու տասնեակ տարիներ կը շարունակուի այս կոյսերու գործունէութիւնը: Բայց երբ կաթուղիկէ հայք կ'ունենան իրենց յատուկ կուսաստանը, եւ ասոնց ձեռաց ներքեւ մասնաւոր վարժարան մը աղջկանց համար, այլ եւս “Soeurs de Joseph”, քոյրերու գործունէութիւնը հետզհետէ կը նուազի, աշակերտներու թիւը կը պակսի: Ասոր վրայ անոնք Կարնէն կը հեռանան եւ կուսաստանն ու վարժարանը կը մնան վեղարաւոր Հայրերու ձեռքը:

Գալով վերոյիշեալ Հայրերուն անոնց գործունէութեան լաւ շրջան մը քացուած կը գտնենք 1905 թուականին:

P. Cyrille Zohrab, քնիկ կարնեցի, իւր ուսումն ասած Capucinներու Զմիւռնիոյ մօտ գտնուած Պուճայի կղերանոցը, նոյն կարգին մէջ քահանայ ձեռնադրուելէ յետոյ, 1905 Յուլ. 26ին մեծաւորաց կարգադրութեամբ կու գայ Կարին: Տեսնելով նա իւր կրօնակցաց անգործ կեանքը, կը խորհի մանկուոյն կրթութեամբը զբաղիլ: Ուստի նոյն տարւոյն Սեպ. 12ին վանատան մէկ սենեկին մէջ կը հաւաքէ երեք չորս տղայ եւ կը սկսի գործի: Յաջորդ դպրոցական տարին, Հոկտ. 1ին աշակերտաց թիւը կը հասնի 15—32: Երկու տարի յետոյ 1907 Օգոս. 22ին P. Salvator, վանատանս մեծաւորը կը մեկնի Տրապիզոն, եւ P. Cyrille կ'ըլլայ անոր յաջորդը, վանատան մեծաւոր. այս անգամ՝ ընդորովին ազատ նկատումներէ, աւելի եռանդեամբ կը շարունակէ

տողոց դաս տալը: Յաջորդ տարին 1908 Յուլ. 2ին, կը կոչուի Տրապիզոն, ուր տեղւոյն մեծաւորին P. Eugène de Modica եւ P. Provincialի հետ, Կարնոյ մէջ դպրոցի մը քացման համաձայնութիւն գոյացընելով կը վերադառնայ Կարին: Մի եւ նոյն ժամանակ Կարնոյ Գաղղիոյ փոխ հիւպատոս Mr. Bénigni, ասոր թարգմանը Տիգրան Էֆ. Սրապեան. Ռուսիոյ հիւպատոսարանի թարգման Յարութիւն Էֆ. Գաթիկով, Շապանեան Յակոբ Էֆ. եւ ուրիշ կաթ. հայ ազգայիներ քաջալեր կ'ըլլան եւ կը յորդորեն զP. Cyrille կանոնաւոր վարժարանի մը քացման ձեռնամուխ ըլլալու: Հոսկ ուրեմն լատին կուսանաց նախկին բնակավայրը P. Cyrille վարժարանի կը յատկացնէ: Սոյն տարին Հ. Յակոբ Վ. Բօսեան, Վիեննական Միսիթարեան Հայրերէն, Կարին եկած ըլլալով, կ'առնու իբրեւ հայերէնի ուսուցիչ եւ Սատրէտտին Էֆ. տաճիկ մը իբրեւ տաճկերէնի ուսուցիչ եւ այսպէս կը սկսի վարժարանին սկիզբը: Աշակերտներու թիւը հետզհետէ կ'աւելնայ:

Այսպէս կանոնաւոր վարժարանի դպրոցական առաջին ընթացքը 1909—1910 յաջողապէս փակելէ յետոյ, յաջորդ տարուան ընթացքին սկիզբը, 1910—1911, քաւական դժուարութեանց կը հանդիպի P. Cyrille: Կաթ. Հայոցմէ ոմանց մէջ նախանձախնդրութեան ոգին կը կենդանանայ, ազգային վարժարանը վերստին կը քացուի, եւ ծնողք՝ որ իրենց տղաքը դրկած էին վերոյիշեալ վարժարանը, կը հանեն անկէ եւ կը դրկեն ազգային վարժարանը: Սակայն չի վհատիր P. Cyrille եւ սկսածը կը շարունակէ:

Դպրոցական տարւոյ, 1912—1913 սկիզբը կը գտնենք P. Norbert Hofer իբրեւ տեսուչ վարժարանիս վրայ: Նշանակութեան արժանի է այս տարւոյս սկիզբը, տեղական կառավարութեան կողմանէ վարժարանիս շնորհած տիտղոսը: Տեղւոյս Գաղղիոյ փոխ-հիւպատոսը, Mr. A. Destrées, իւր տեղս ժամանելէ ի վեր (1910), մասնաւոր համակրա-

նօք կը ջանայ վարժարանիս յառաջադիմութիւնը տեսնել. ուստի աւելի մղում մը տալու նպատակաւ սոյն կրթական հաստատութեան, կ'աշխատի քաղքիս կրթական վարչութեան մարմնոյն կողմանէ վարժարանս իբր «Երկրորդական Վարժարան», ճանչնալու հրամանագիր մը ստանալ եւ իրօք տարւոյս Հոկտեմբեր 1ին, վարժարանս «Երկրորդական Վարժարանաց», կարգը կը դասուի, որով 1912 Հոկտեմբեր 1ին, վարժարանս կը ճանչցուի կառավարութեան կողմանէ եւս¹:

Վեղարաւոր կրօնաւորներն ունին Կարնոյ մէջ եկեղեցի մը նուիրեալ Ս. Փրանկիսկոս Ասիզացւոյն, շինուած է կամարակապ, առաջակողմը սրբատաշ քարերով. ներքուստ երկու կարգի վրայ վեց քարաշէն սրբատաշ քառակուսի սիւներու վրայ հաստատուած են աջ ու ձախի եւ միջին կամարները, միջավայրի չորս սիւներուն վրայ դէպ ի դուրս քարձրացած է բոլորակաձեւ գմբէթ մը լուսամուտներով շրջապատուած: Դրան կողմը կը քարձրանայ փոքրիկ վերնատուն մը, երգիոնի յատուկ. դասը բաժնուած է մինչեւ սիւներ դէպ ի վեր քարձրացած որմերով, որով դասին մէջտեղը միայն բաց. ունի դասին առջեւ աստիճանով միայն քարձրացած սեղան եւ խորան մը. ինչպէս նաեւ դասէն դուրս, դասը բաժնող որմերուն առջեւ երկու խորան եւս: Աւագ խորանին աջ կողմը կը գտնուի դուռ մ'ալ որ կը հանէ խորանին կոնակը շինուած աւանդատունը. աւանդատանս յարակից եւ վրան շինուած է վանատունը երկու յարկով: Եկեղեցւոյն մէջ ձախ որմին մէջ, ձախակողմեան խորանին քով, կը տեսնուի մարմարիոն սպիտակ քար մը, որուն վրայ երեք լեզուաւ քանդակուած է սոյն կրօնաւորաց միոյն տեղս վախճանիլն ու թուականը:

¹ Դպրոցիս նկատմամբ տես Երազրին մէջ. 1912. Հոկտեմբեր 16. Թիւ 115. նաեւ Մէծմուսի Ախպար, Թիւ 5033, տարի 1912:

*“Qui riposa il Padre Giuseppe Osghianz
Capuccino Kodurciuriotto morto 9 Marzo 1897*

*Աստ հանգչի ընդ ոտիւք խորանիս Աստուածածնի
Հայր Յովսէփ Վ. Ոսկեանց Քափուչին*

Զաւակ Տ. Սերովբէի

Ծնեալ ի Խոտորջուր 1866. Հոկտեմբեր 30.

Վախճանեալ ի Կարին 1897. Մարտ 9:

Ici repose Père Joseph M Osguian

Capucin Khodourtcouriotte décédé 9 Mars 1897:„

*Եկեղեցիս չունի ուրիշ յիշատակաց արժանի քան մը.
ունի փոքրիկ պարտէզ մը, ուր կան մի քանի գերեզմանա-
քարեր: Ասոնց հայերէն արձանագրութիւններն են՝*

*Աստ հանգչի Եղբ
Օպօն Սիլվիւս († 1887):*

*Աստ հանգչի
Բազմավաստակ
Եղ. Ինէիս Լէոնար († 1900):*

*Աստ հանգչի
Բազլարեան Հաճի Պետրոս.
որ ծնաւ 1819 եւ մեռաւ
1885 Սեպտ. 13:*

Բ.

Յ Ո Յ Ն Հ Ա Ս Ս Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ի Կ Ա Ր Ի Ն

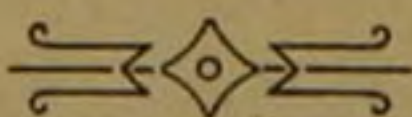
*Մանրակրկիտ չենք ուզեր ըլլալ յոյն հասարակութեան
նկատմամբ, մեր նպատակէն դուրս է. միայն կ'ըսենք թէ
Կարնոյ մէջ կայ նաեւ փոքրիկ հասարակութիւն մը Յունաց,
որոնք կը հաշուին գրեթէ 50 ընտանիք, Կիւմիւշխանցի եւ
Տրապիզոնի կողմերէն հոս եկած հաստատուած. կը գտնուին*

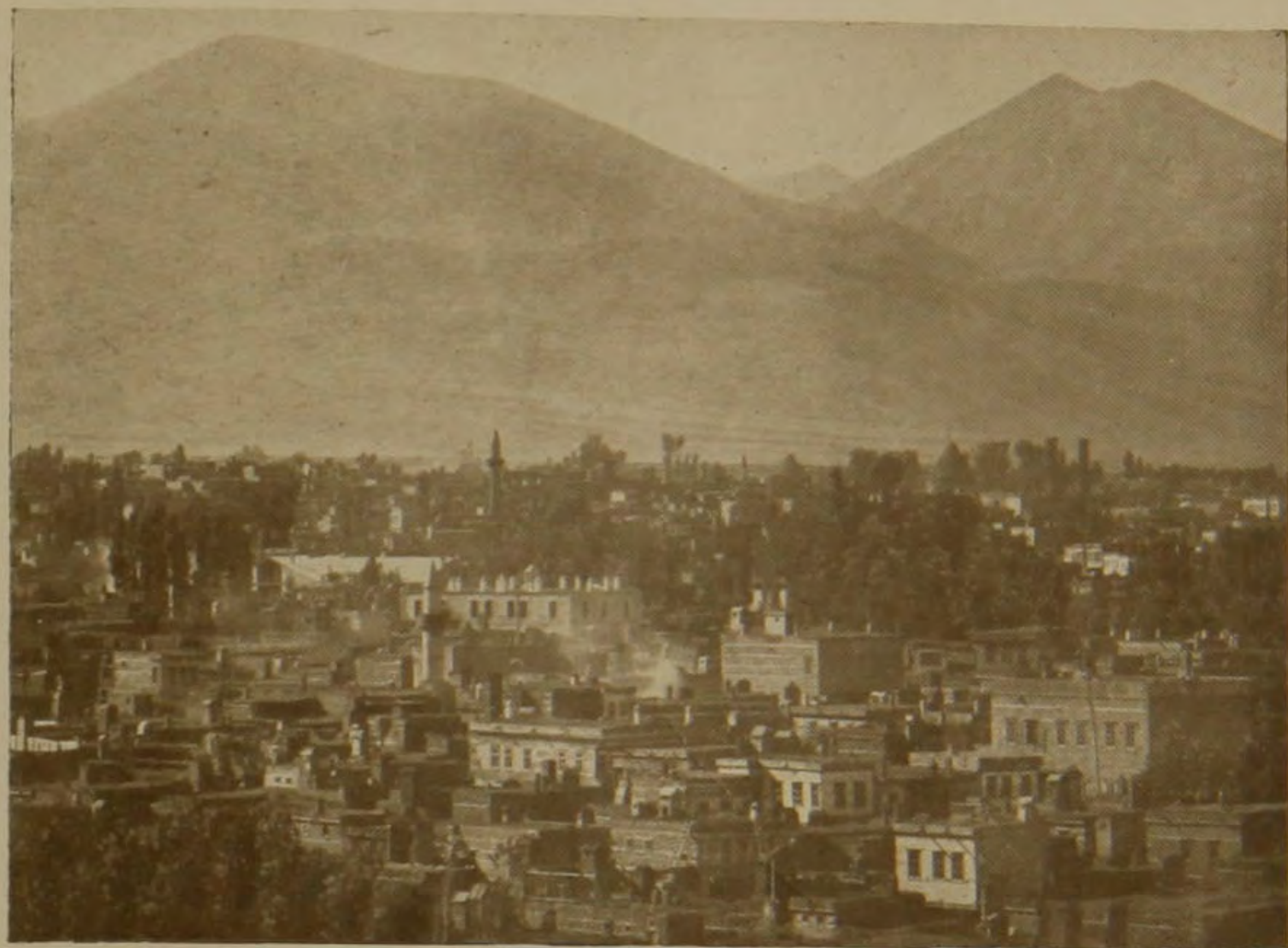
մէջերնին մէկ քանի հարուստներ, մնացածները միջակ դասակարգի կը պատկանին, կը զբաղին ընդհանրապէս վաճառականութեամբ: Ունին եկեղեցի մը նուիրեալ Ս. Գէորգայ, որ կը գտնուի Հայոց եկեղեցւոյն հարաւային կողմը, «Կանայ», անուանեալ ճամբուն վրայ: Ըստ յունական եկեղեցիներու՝ ներքին կողմը ոսկեզօծ՝ սիրուն եւ գեղեցիկ է:

Եկեղեցւոյս կոնակը շինուած է նաեւ դպրոց մը եւ քահանայի յատուկ սենեակ մը. քայց տեղս հեռի ըլլալով յոյն ժողովրդեան բնակած վայրերէն, ստիպուած են Յոյնք ունենալ ուրիշ դպրոց մը, Կաթ. Հայոց Եկեղեցւոյ մօտերը, ուր փողոցի մը մէջ շինած են ուրիշ շէնք մ'ալ եւ հոն կը յաճախեն երկսեռ մանուկներ: Երբեմն ուսուցիչ եւ ուսուցչուհի ի միասին կը գործեն սոյն դպրոցին մէջ, երբեմն ալ միակ ուսուցիչ մը կը բառնայ ամբողջ դպրոցին հոգը իւր վրան:

Ունին քահանայ մը միայն, իրենց հոգեւորական պիտոյքն հոգալու եւ ի հարկին կառավարութեան մօտ անոնց իրաւունքը պաշտպանելու համար:

Յոյն հասարակութեան դիրքն ունին նաեւ Բողոքականք, ասոնք 1846 թուականին մուտք կը գտնեն Կարին, քայց այնչափ յաջողութիւն չեն ունենար առջի տարիները, յընթացս տարիներու կը շինեն ժողովատեղի մը եւ վարժարան եւ շնորհիւ դրամին կը յաջողին հայ աղքատ դասակարգէն իրենց շահիլ ընտանիքներ, գլխաւորաբար 1863ին եւ անկէ վերջ: Բայց դարձեալ շատ քիչ թուով Բողոքական կը գտնուի Կարնոյ մէջ, իսկ գիւղերը բնաւ չկայ:

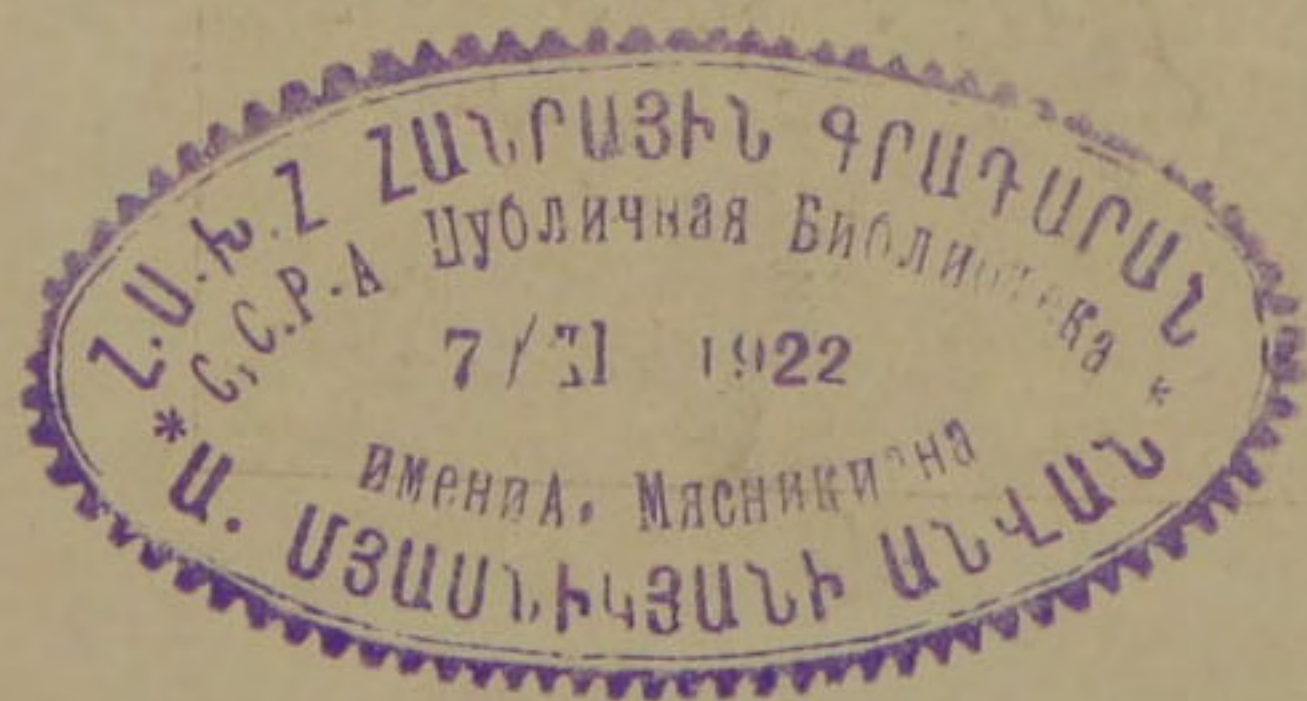

Կարին, Գոհանաժ և Էյերլի լեռները (էջ 2—4):

Կարին, Քերէմիտլիք լեռը (էջ 3):

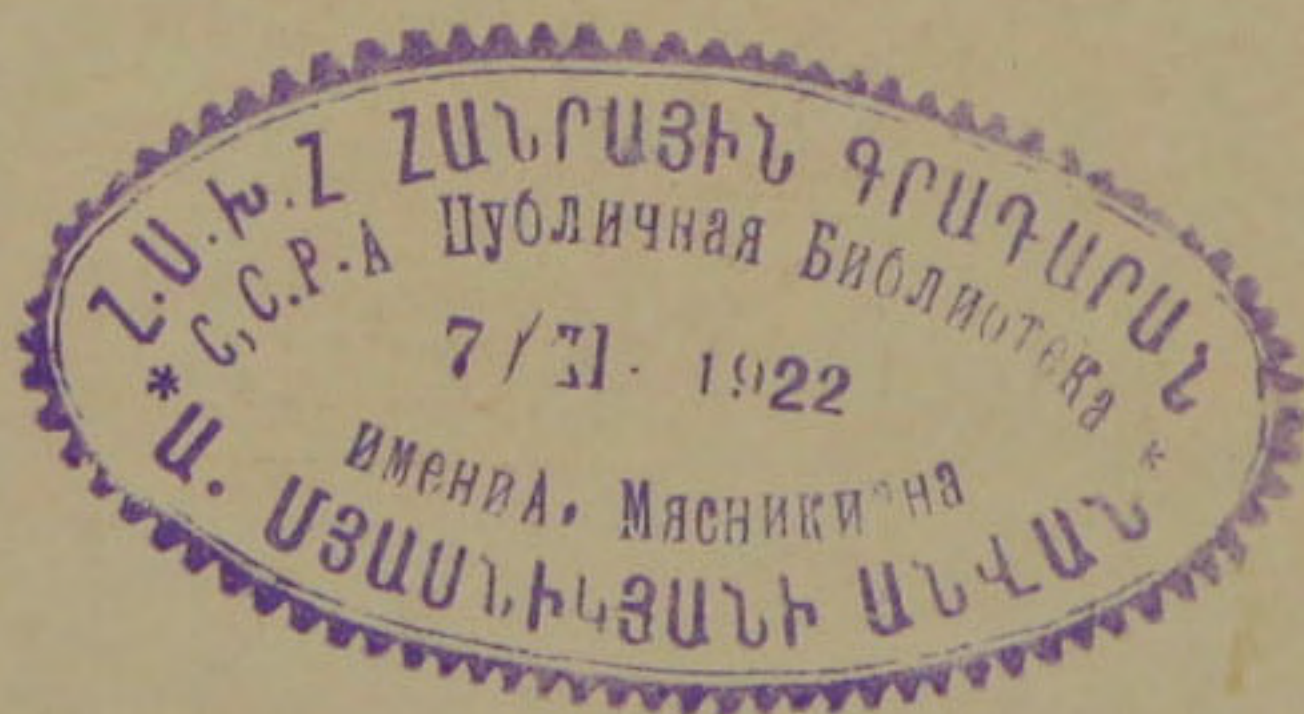

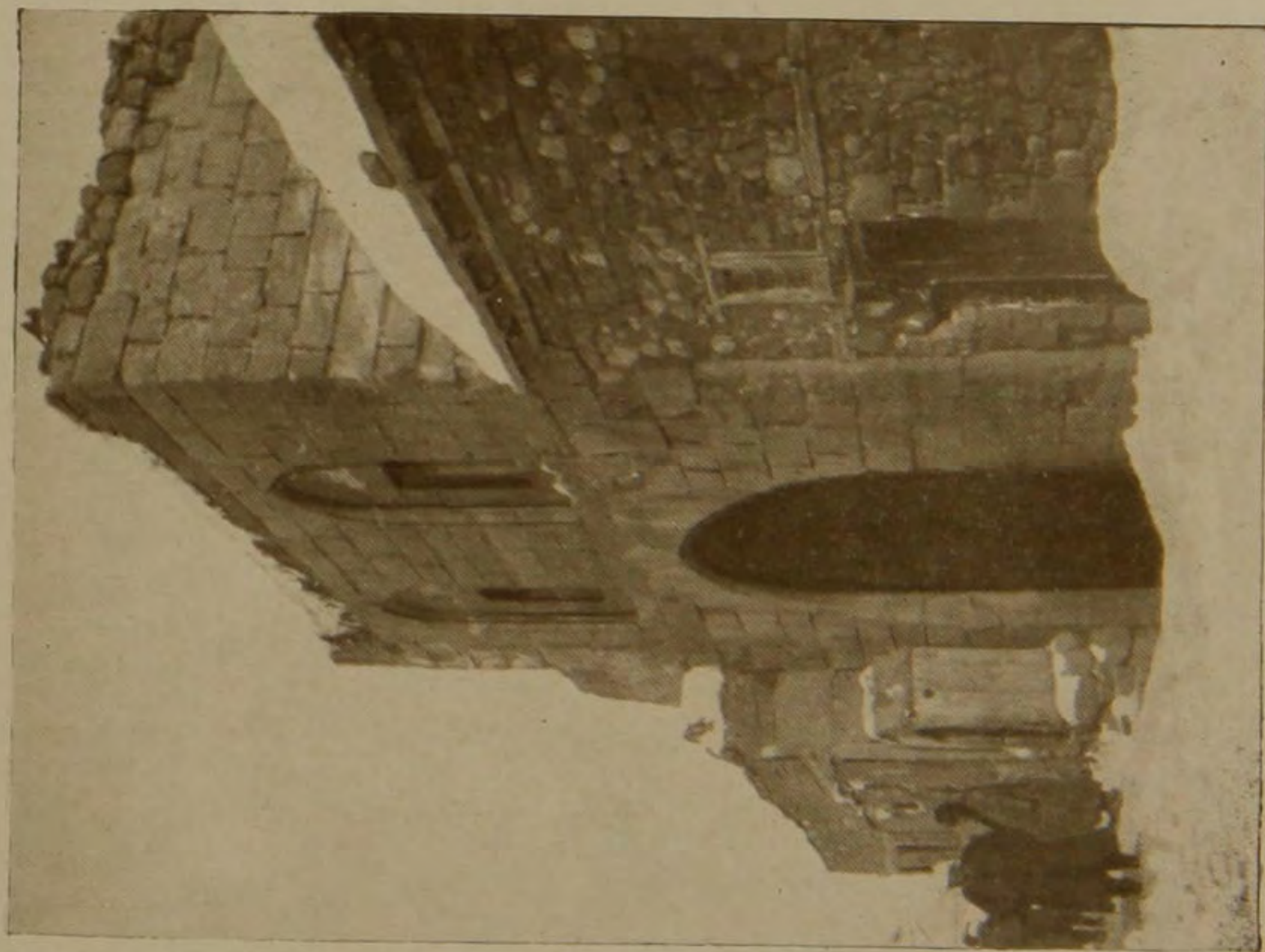

Կարին, Միջնաբերդ եւ Թէփսի մինարէ (էջ 11):

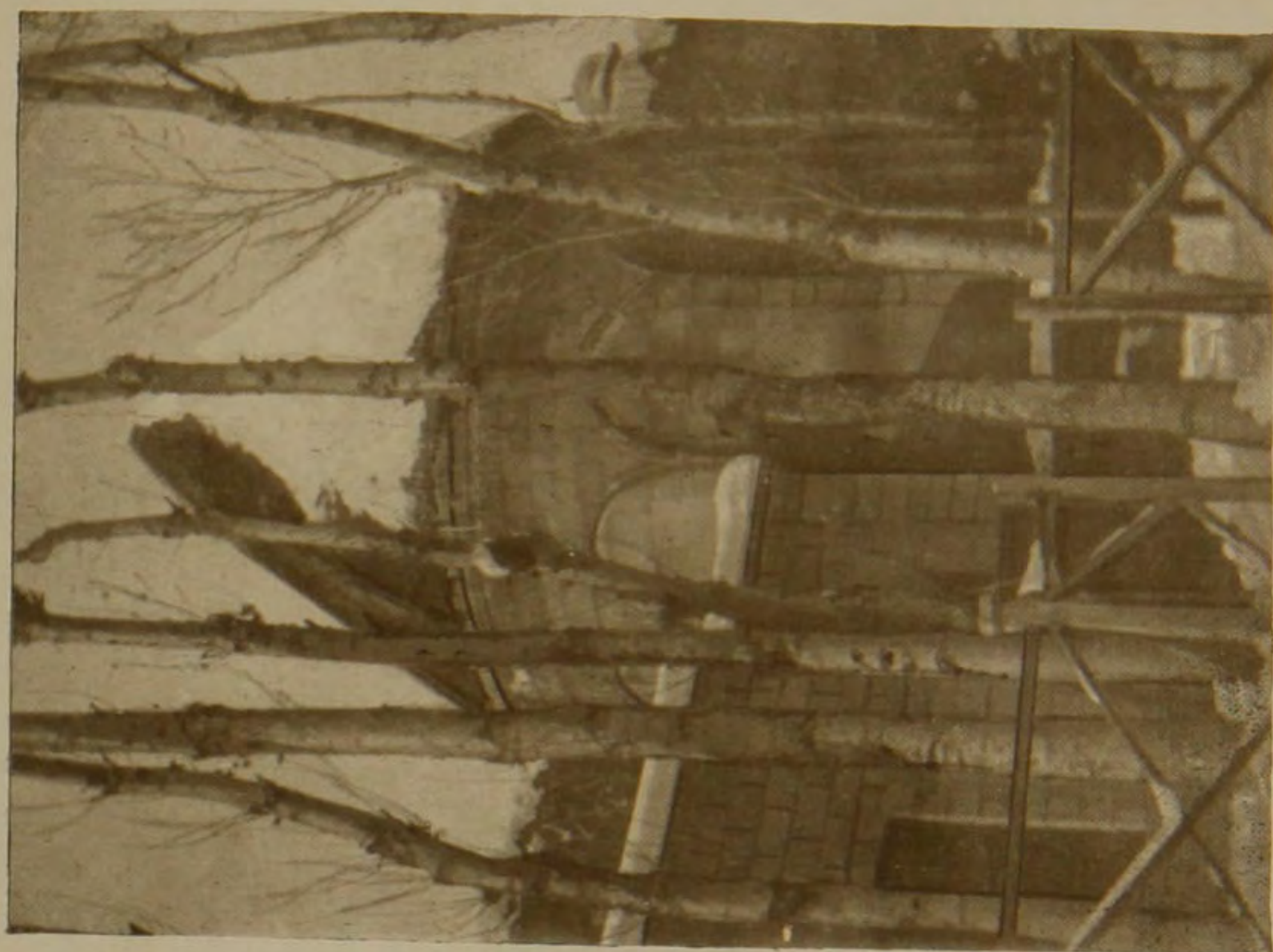

Կարին, հարաւային կողմը:

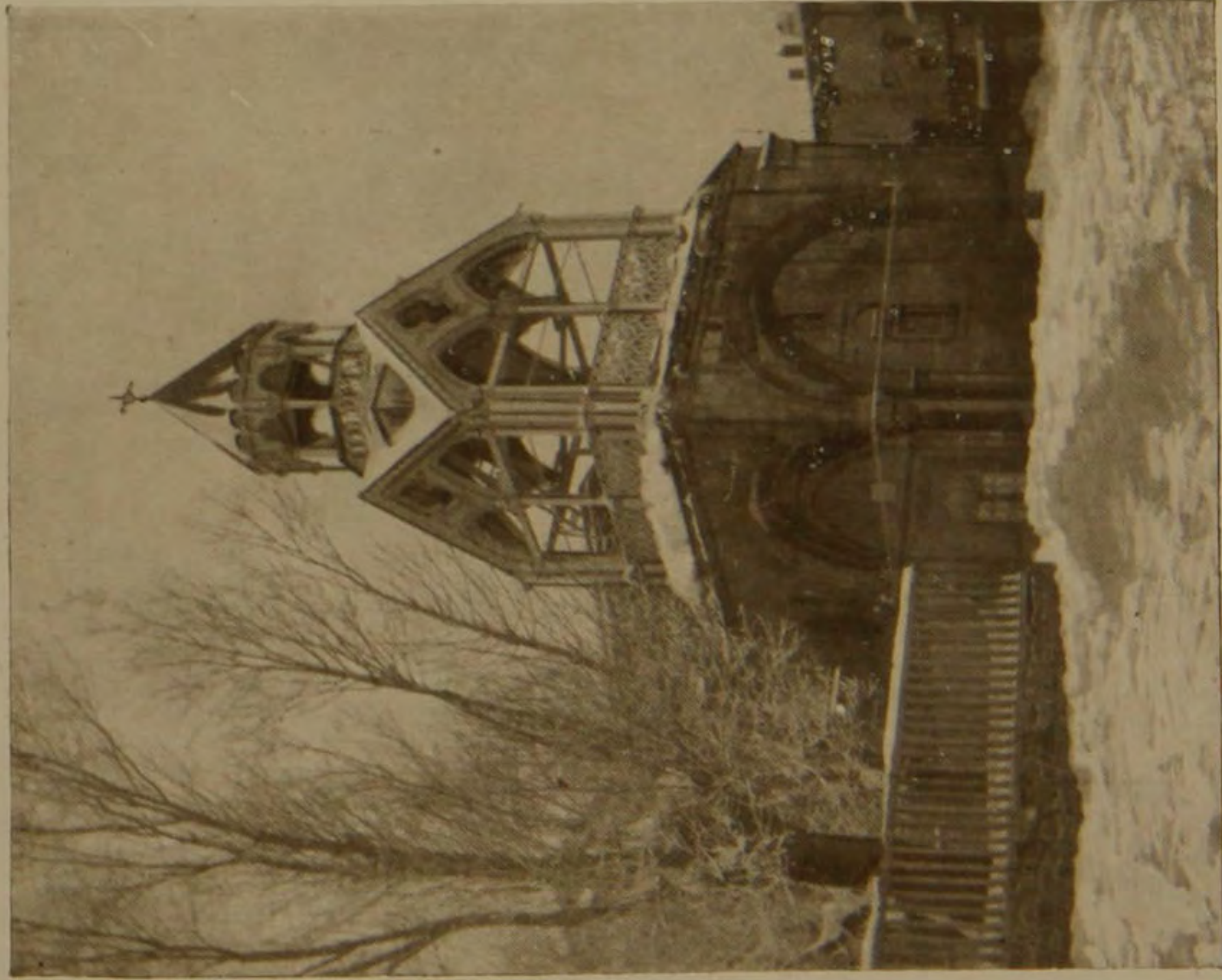

Հին Միջնաբերդի արևմտյան դռնը (Էջ 13):

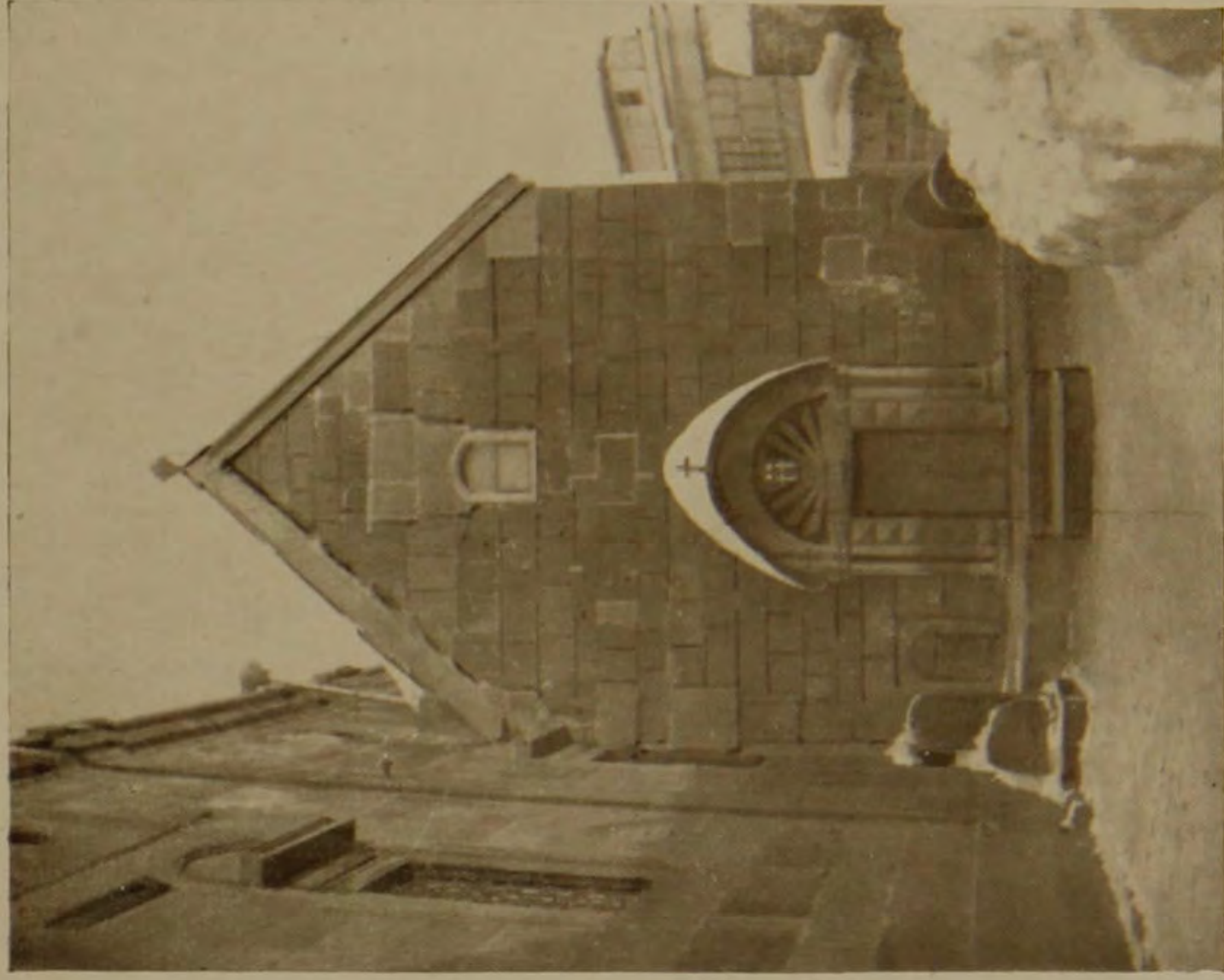

Չիֆթե մանսրեի ետևի զանաւած զմբէթներէն մին
(Էջ 15 եւ 20):

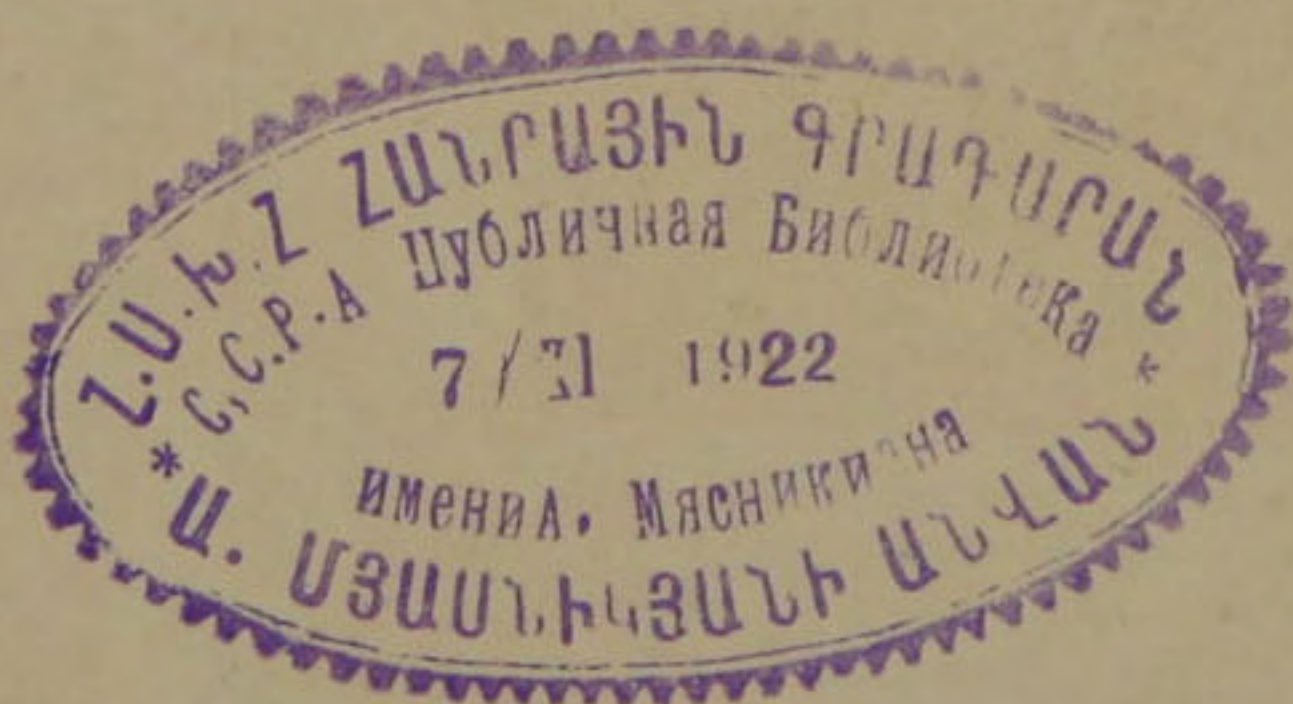

Ս. Աստուածածին, եկեղեցի Եջմ. Հայոց (Էջ 149):

Տաճար Միաբան Ս. Աստուածածնայ (Էջ 173):

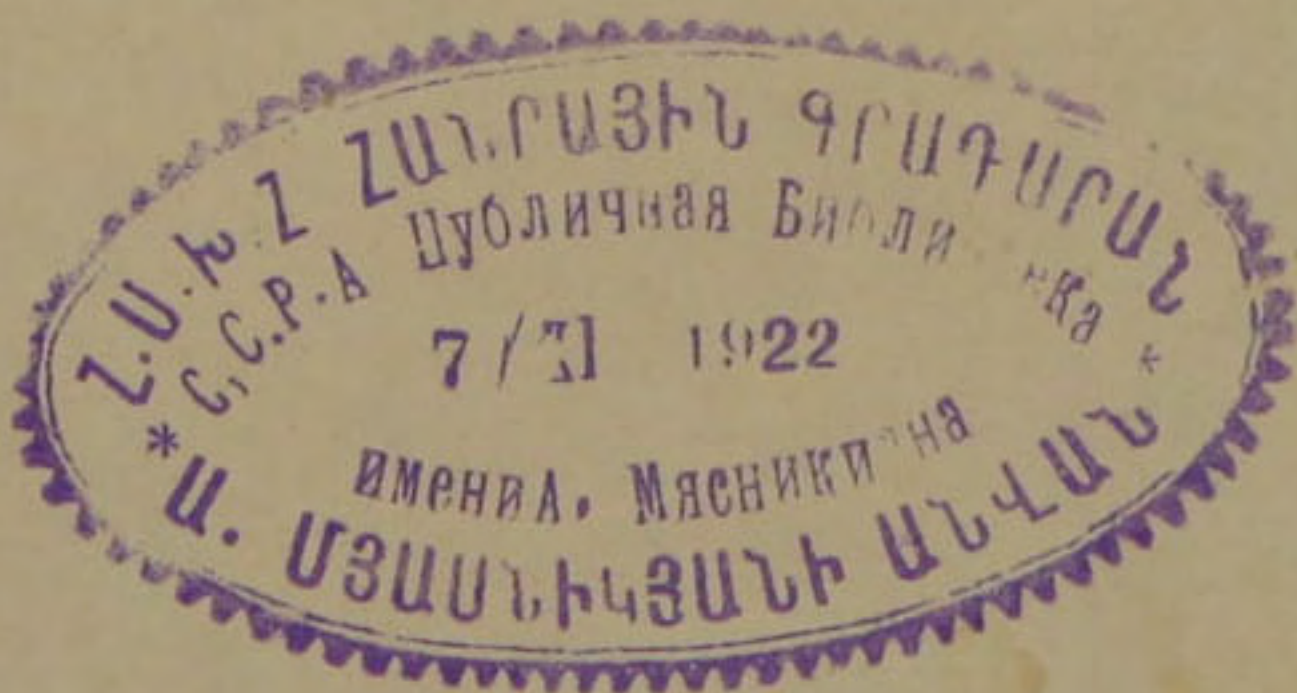

Զավէն Ժ. Վ. Տէր Եղիշեան (Պատրիարք Կ. Պոլսոյ,
Էջ 143):

Սմբատ Կալ. Սամէթեան (Էջ 143):

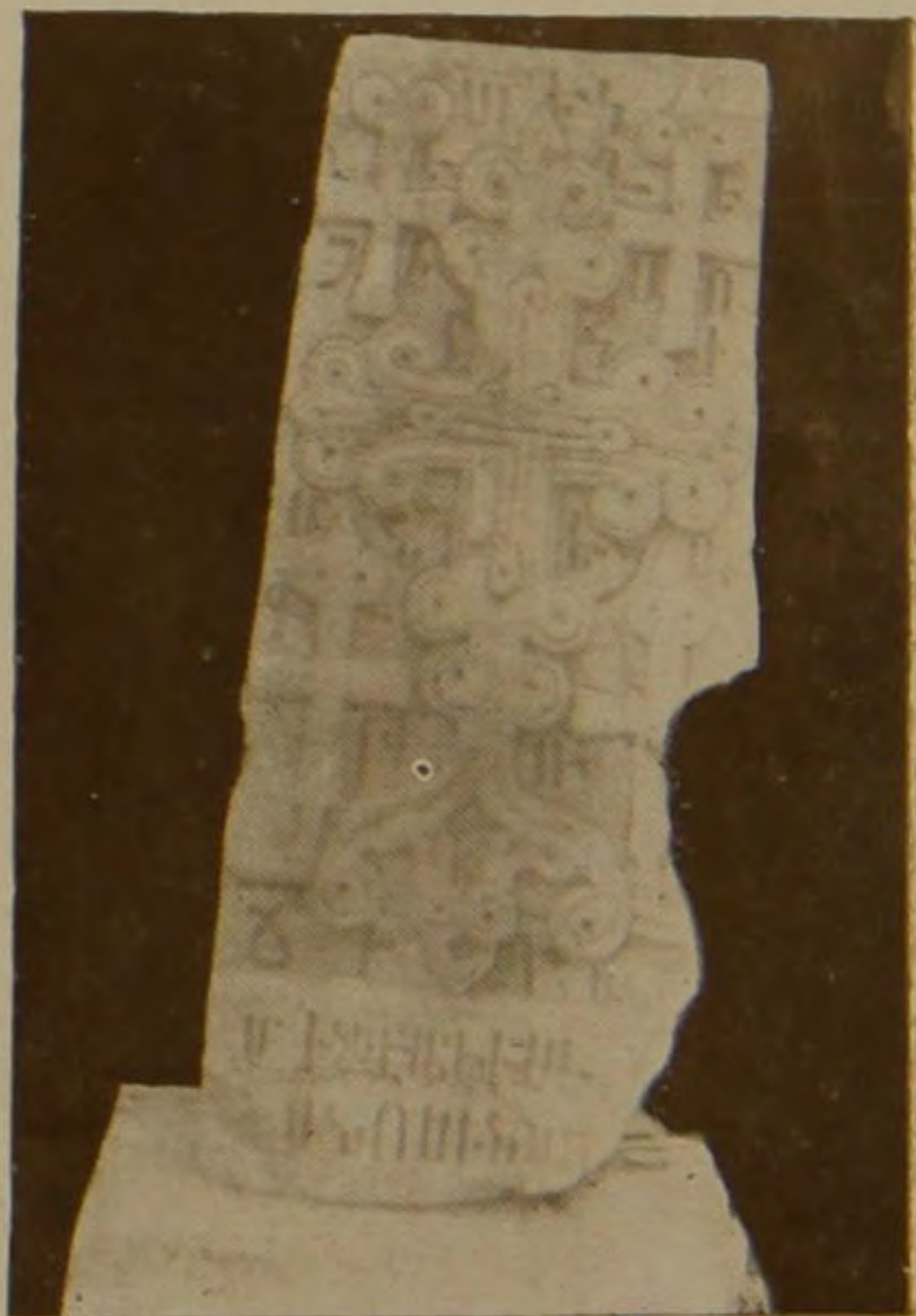

Վառվառիայ կուսին շիրիմը (էջ 275):

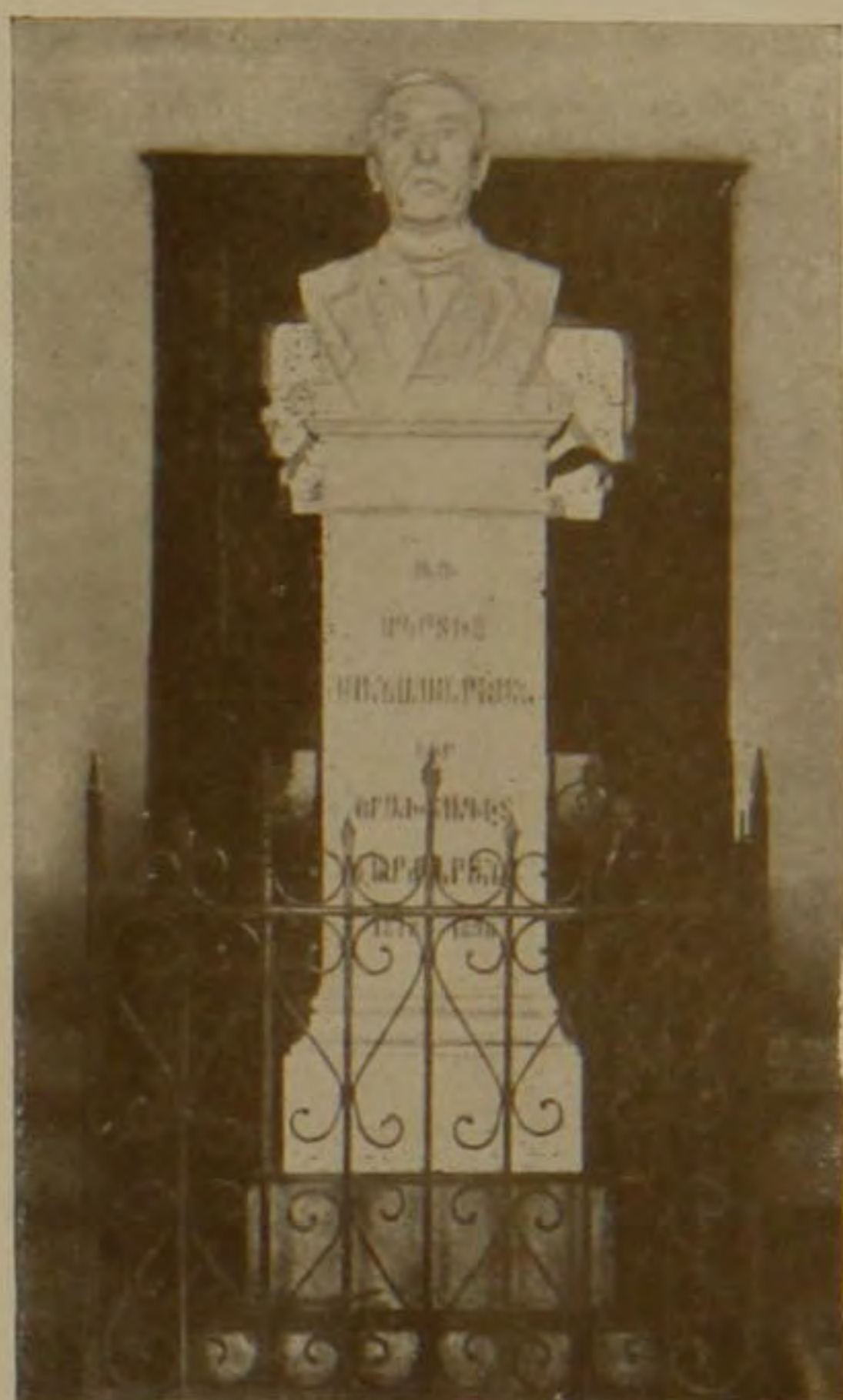
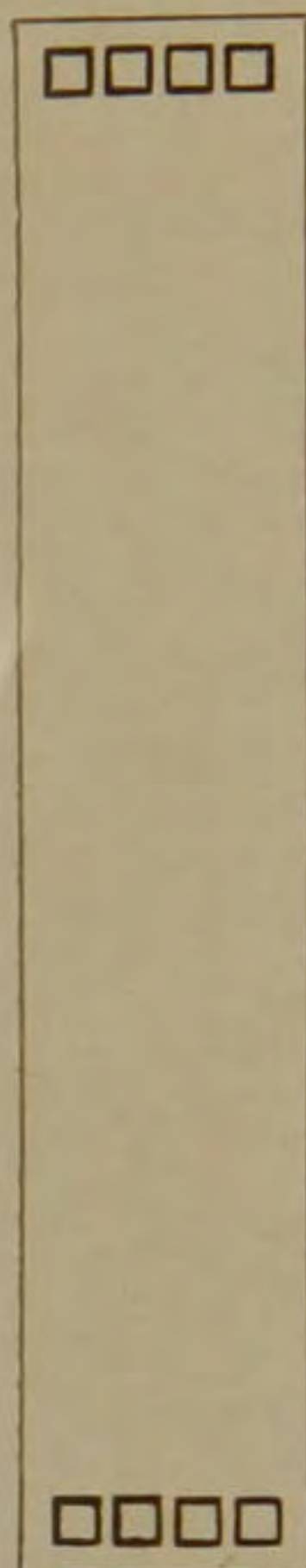

Երկու խաչքար Միաբան:

Ս. Աստուածածնայ տաճարին մէջ
(էջ 180):

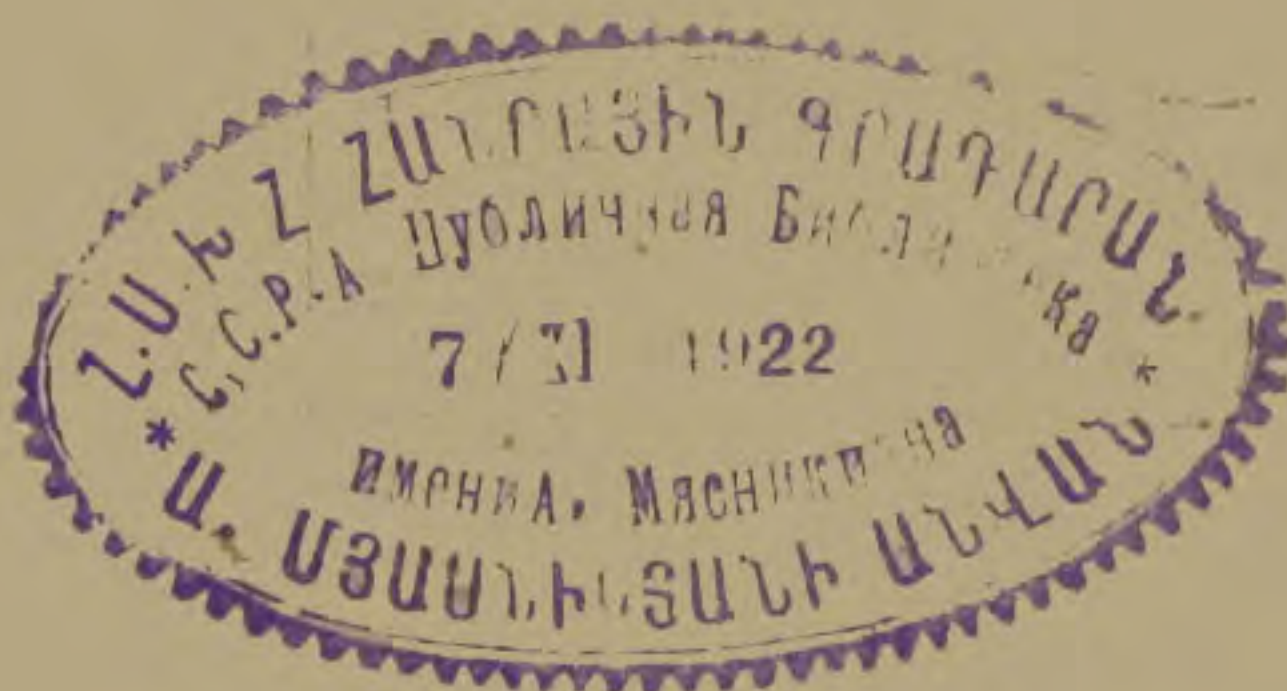

Մկրտիչ Սանասարեանի արձանը
(էջ 233):

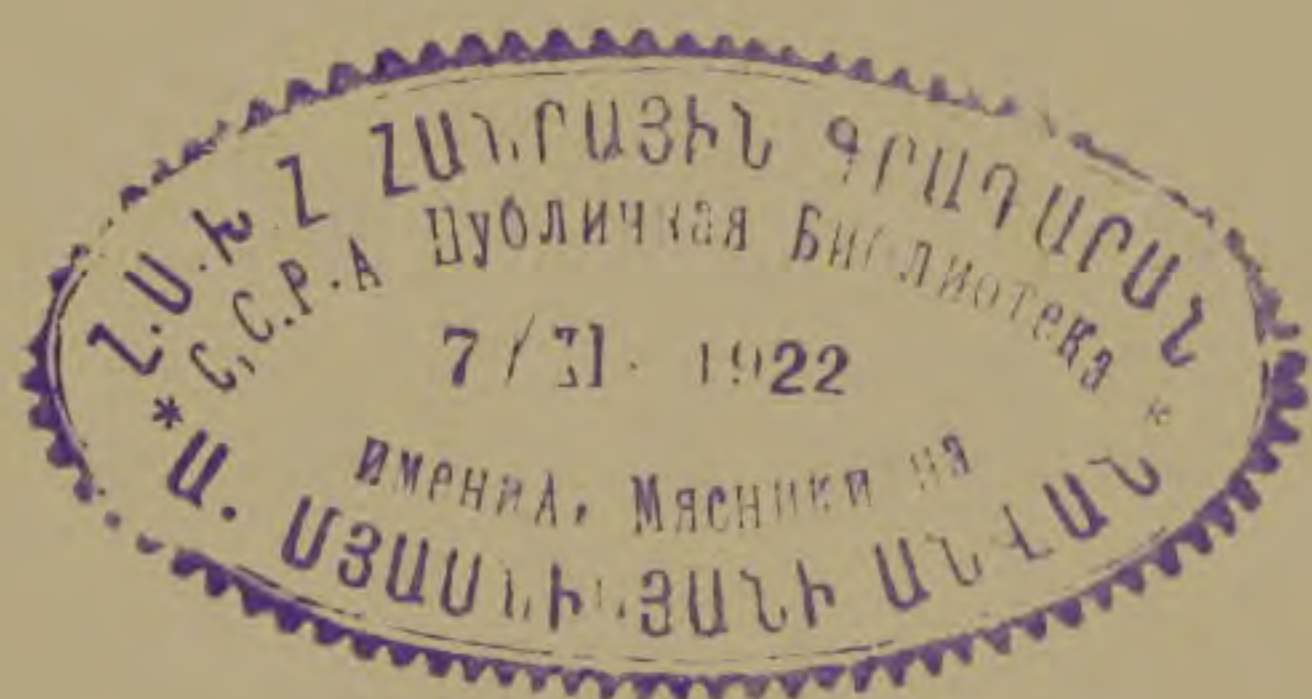

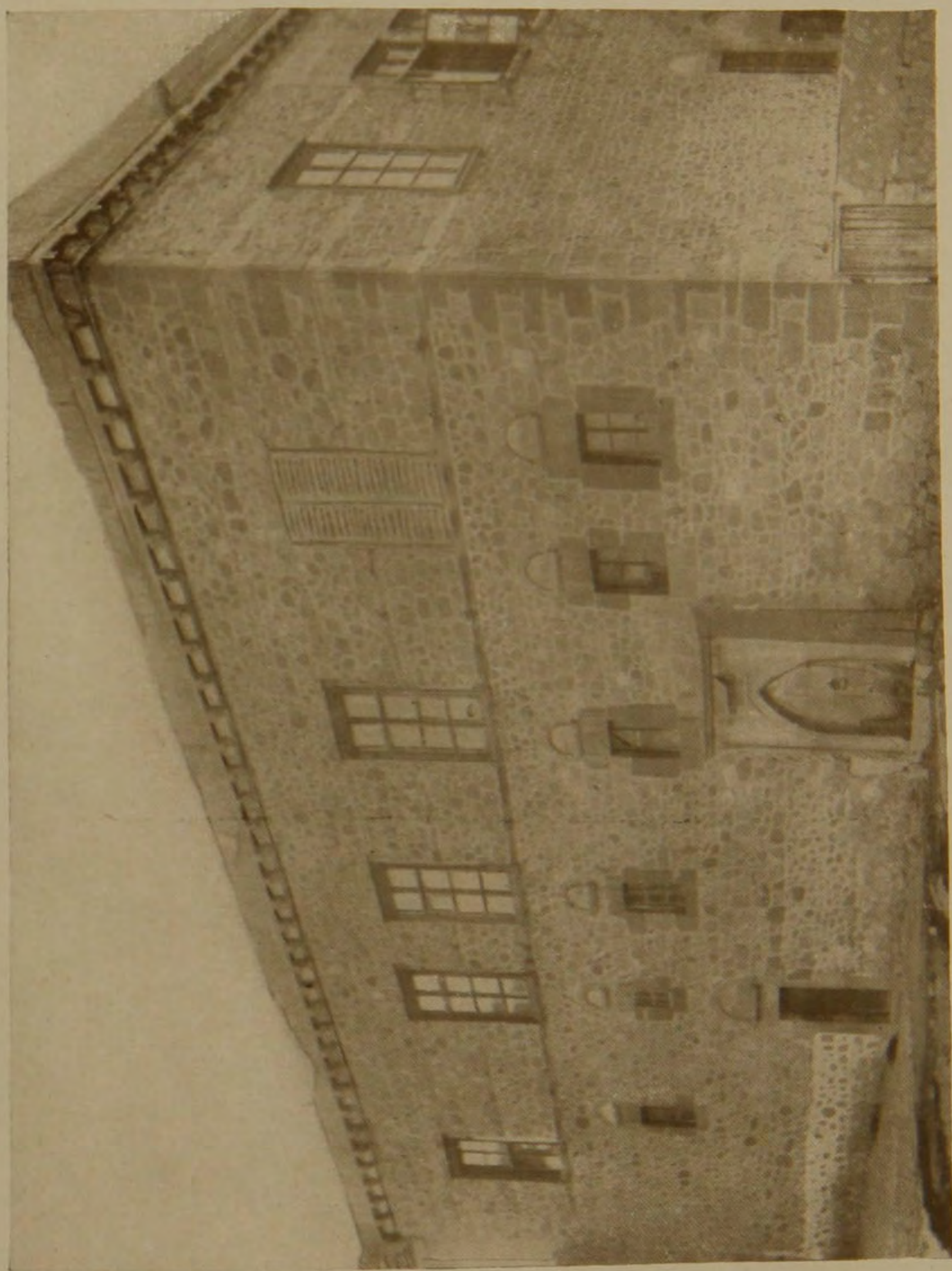
Սանասարեան վարժարան (էջ 225):

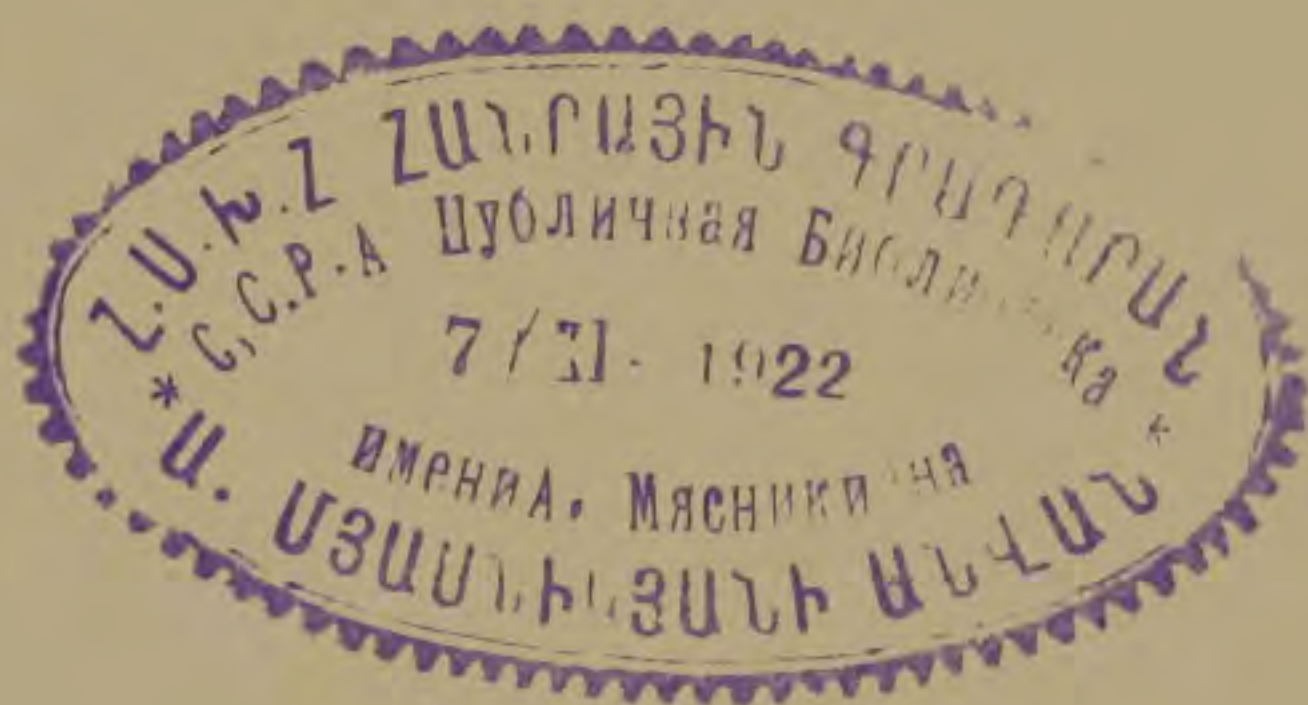

Ս. Թարգմանչաց վարժարանի եւ արհեստանոցը (էջ 239):

Առաջնորդարանի պալատ, Հայոց (էջ 447):

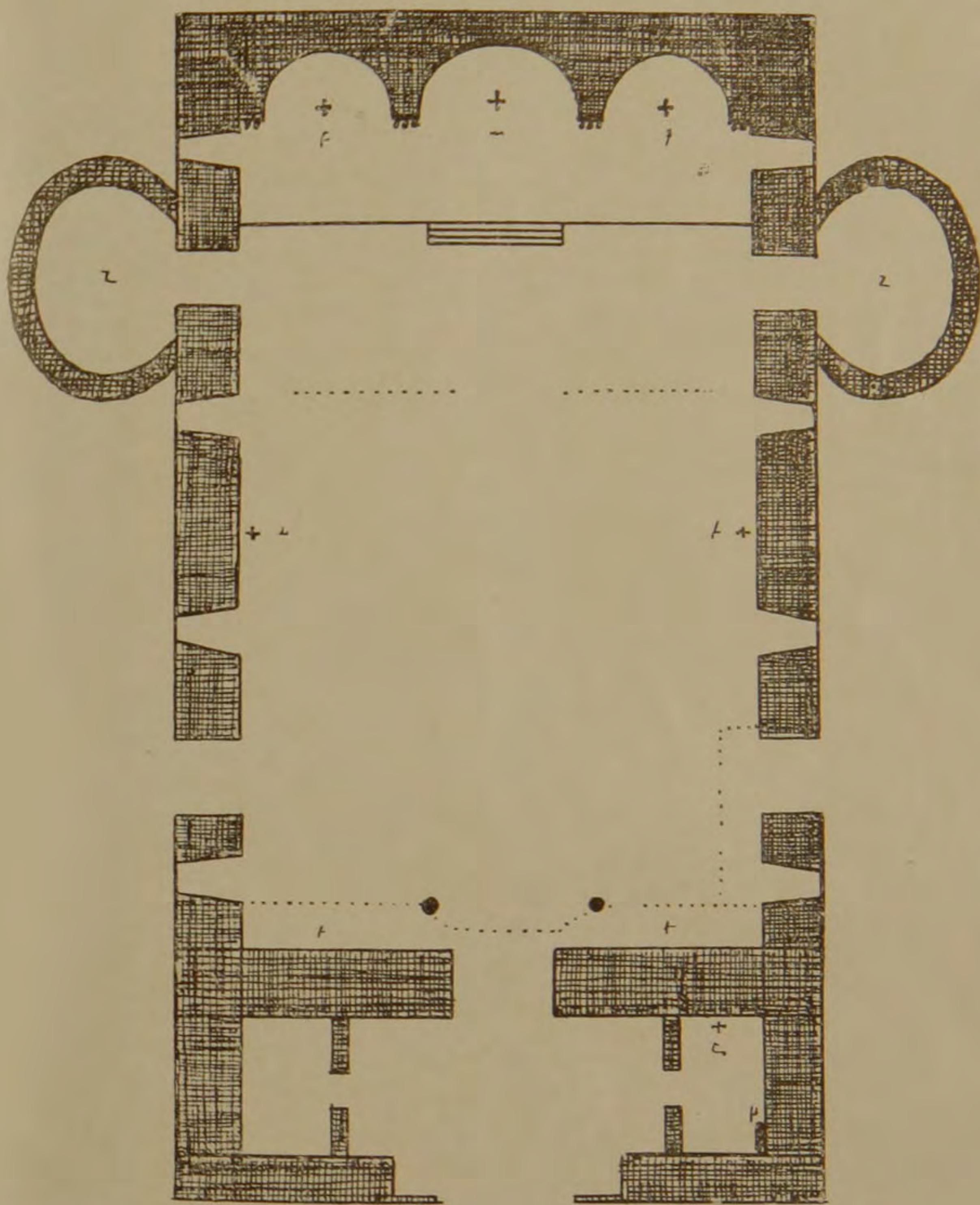

Կարապետ Նալ. Քչուրեան (Էջ 453):

Յովսէփ Նալ. Մնկքսեղեկեան (Էջ 456):

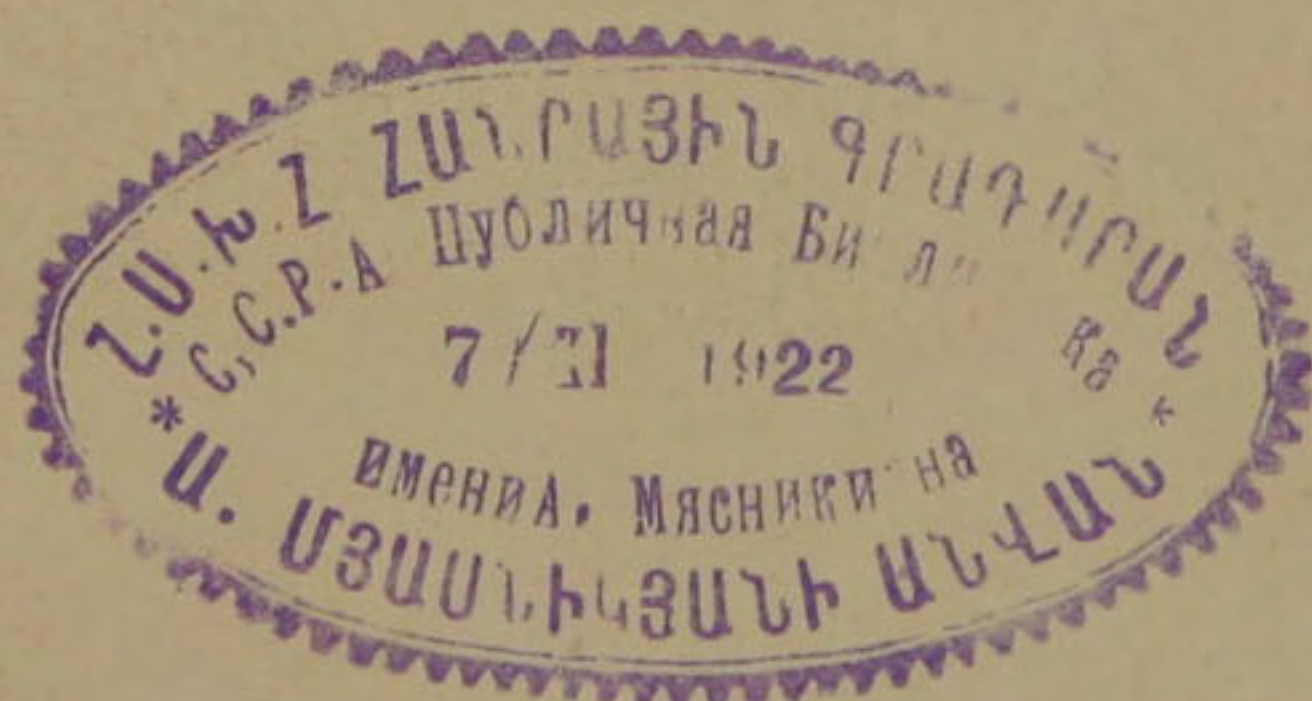

- ա) Աւագ խորան Աստուածածին.
 բ) Ս. Լուսաւորիչ.
 գ) Ս. Անտոն ծղկաւոր.
 դ) Անարատ Յղութիւն.
 ե) Ս. Յովնաննէս Աւետարանիչ.

- զ) Աւանդատունք.
 է) Վերնատուն.
 ը) Մատուռ մկրտարան.
 թ) Գերեզման Սէլվեանի.

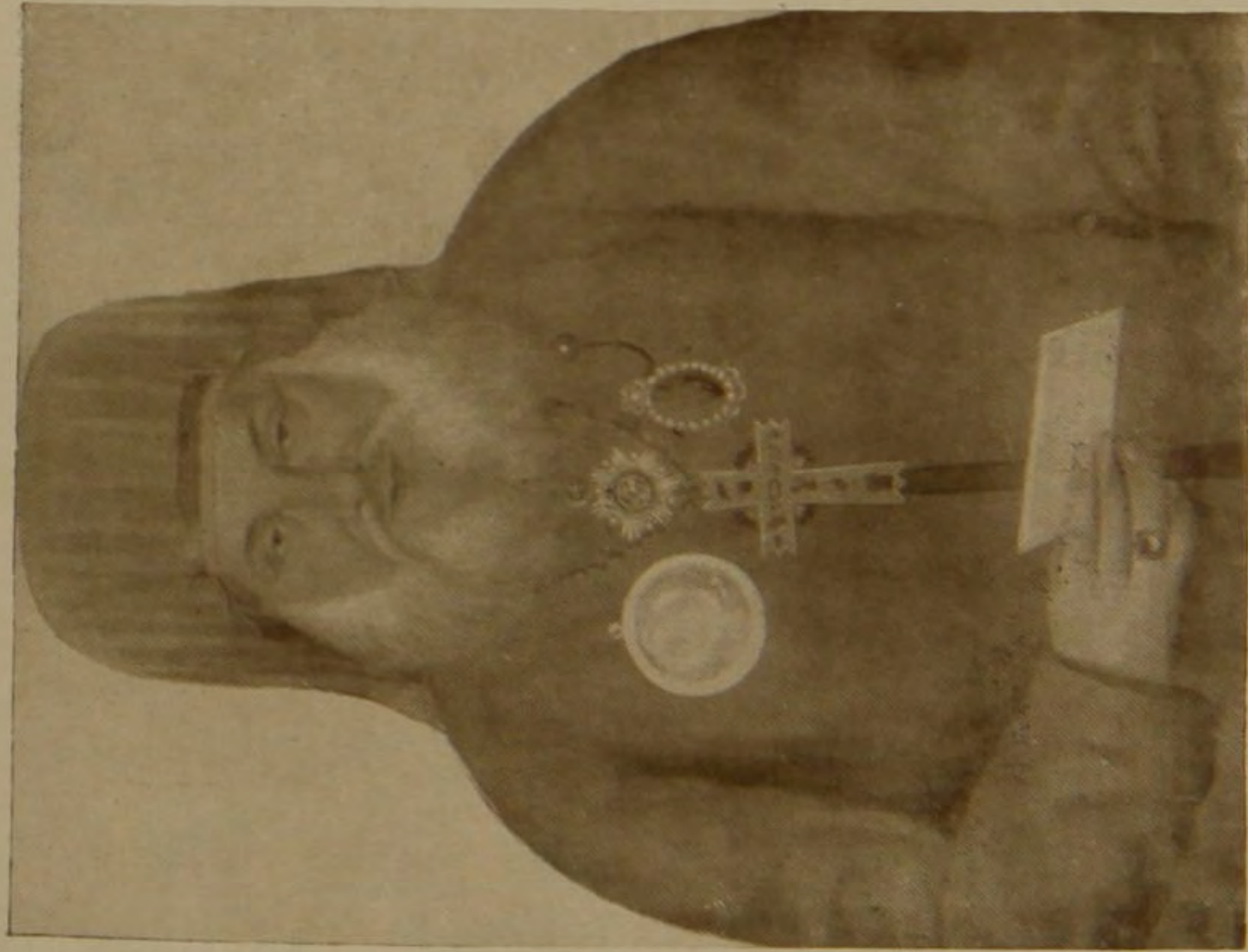
Յատակագիծ Կաթ. Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն (էջ 460):

Երեք խորանք Կաթ. Հայոց եկեղեցւոյն (Էջ 460):

Յովհաննէս եպ. Սէւլիկեան (Էջ 421):

Ստեփանոս եպ. Մեղիսեղեկեան (Էջ 435):

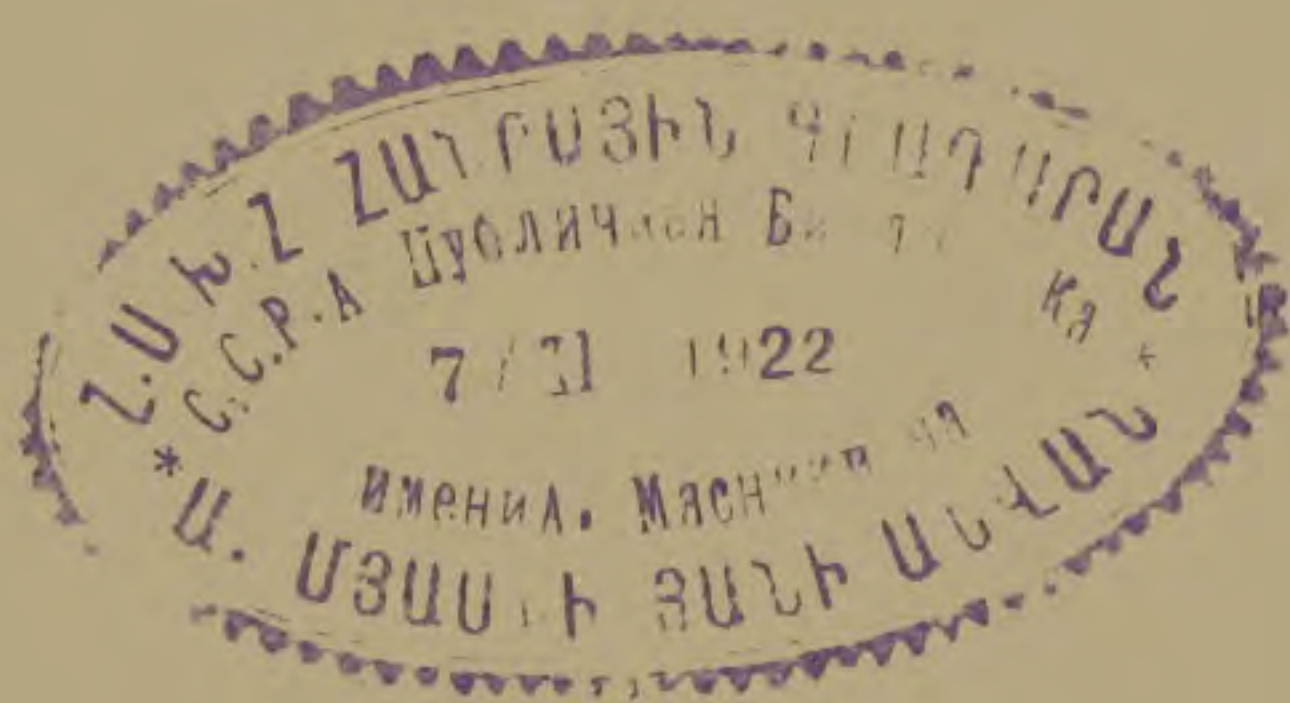

Հ. Վահանյան Վ. Մարտիկեան (էջ 471):

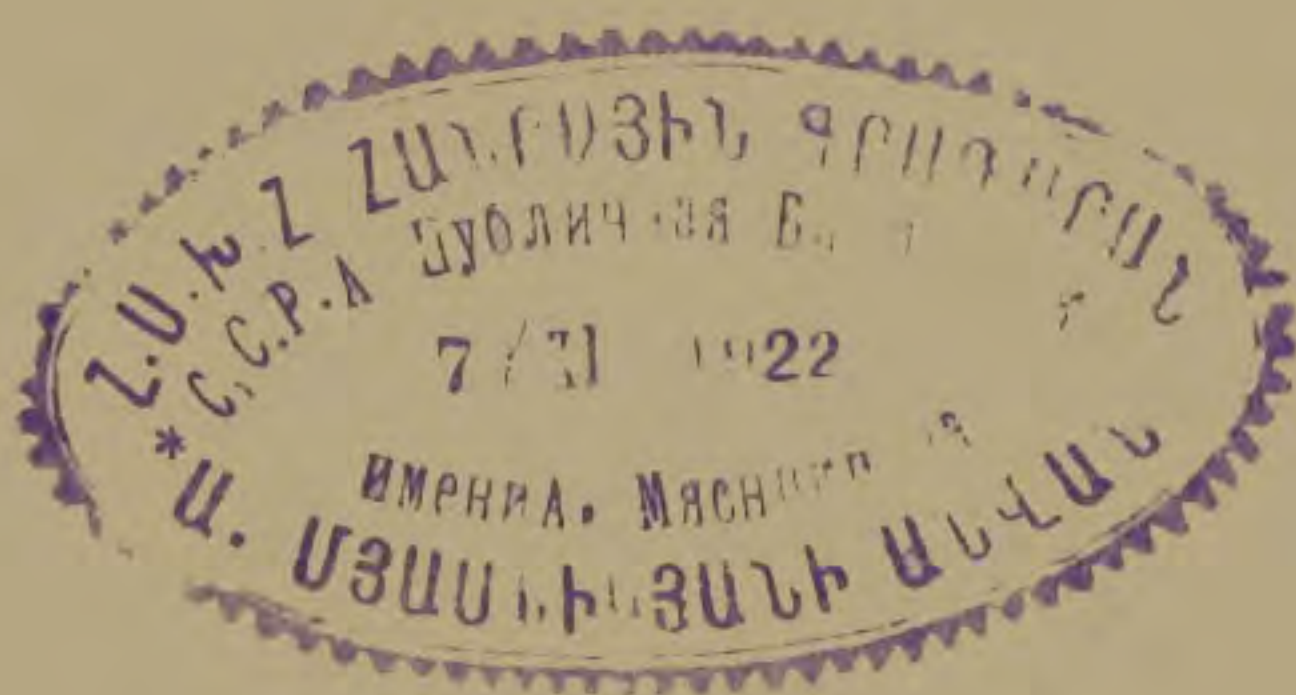

Հ. Թովմաս Վ. Կէօքիկեան (էջ 471):

Վարժարան Անարատ Յղութեան կուսանաց (էջ 472):

5821

0001676

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0001676

